

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№3 / 2019
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

ISSN 1608-2206

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті ШЖҚ РМК
Собственник РГП на ПХВ Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Бас редакторы - Главный редактор
Шапауов А.К., к.филол.н., профессор ВАК (h-index: 3)

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Жакупова А.Д.	д-р филол. наук, профессор;
Jankowski Henryk	dr.hab., full professor;
Kirchner Mark	dr.hab., full professor;
Yilmaz Ahmet	PhD, professor;
Миннегулов Х.Ю.	д-р филол. наук, профессор;
Джусупов Н.М.	PhD;
Юрина Е.А.	д-р филол. наук, профессор;
Шалабай Б.	д-р филол. наук, профессор;
Шаймерденова Н.Ж.	д-р филол. наук, профессор;
Анищенко О.А.	д-р филол. наук;
Жахина Б.Б.	д-р педагог. наук;
Исмагулова А.Е.	канд. филол. наук;
Байманова Л.С.	канд. филол. наук;
Кишкенбаева Ж.К.	PhD;
Фаткиева Г.Т.	канд. филол. наук, отв.сек-рь;
Нуржаксина М.	маг. филол.наук, корректор

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Акана-сері, 24.
тел./факс: 25-55-83; редакция: 25-03-15;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN 1608-2206

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

№ 3 / 2019

серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Техникалық редактор
Технический редактор
Макенова Л.Ш.

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Басуға 27.09.2019 ж. кол қойылды.
Пішімі 60x84 1/12.
Кітап-журнал қағазы.
Көлемі 24,4 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс №95.

Подписано в печать 27.09.19 г.
Формат 60x84 1/12.

Бумага книжно-журнальная.
Объем 24,4 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ №95.

Ш. Уәлиханов атындағы КМУ
баспаханасында басылған

Отпечатано в типографии
КГУ им. Ш. Уалиханова

©Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Абдикеримова Г.С., Дуйсекова К.К. Медикартина мира как опредмеченная ментальная познавательная деятельность СМИ	6
Ашкеева М.М. Бұйрықты айтылымдардың прагматикалық классификациясы	12
Байманова Л.С. Об авторской линии повествования в произведении А. Штифтера «Горный хрусталь»	20
Бейсембаев А.Р. Лингвостилистические особенности юридического текста	24
Бочкова Л.А., Дарбаева Ж.К. История и природа языка эмодзи в современном виртуальном пространстве	30
Есимкулова С.С. Әскери лексиканы зерттеудің семантикалық қыры (Б. Момыш-ұлы әскери прозасы материалы негізінде)	36
Есматова М.Т., Құлыбекова Ж.С., Хамзина Г.С., Қадыров Ж.Т. Солтүстік Қазақстан өңірі ақындарының шығармаларындағы «Туған жер» концептісі	41
Жумагулова О.А., Каирбекова И.С., Мусин Л.К. Интерпретациялау – оқу сауаттылығын қалыптастыру негізі	50
Кенжалин Қ.К., Маликов Қ.Т., Байбосын Ә.М. Қару-жарак атауларына байланысты көнерген сөздер («Эпостық жырлар» негізінде)	55
Куванбакиева А.Н., Саметова Ф.Т. Лингвокультурологический аспект числовой семантики в идиомах (на примере казахского языка)	59
Мисяченко С.В., Сабиева Е.В. Эмоциональный аспект рекламного воздействия (на примере приема расширения лексической сочетаемости слов)	67
Мисяченко С.В., Сабиева Е.В. Коммуникативная направленность рекламного текста	72
Муканова Г.М., Табакова З.П. Концепт <i>отчуждение</i> в рассказах А.П. Чехова	78
Мусаканова Г., Шахин А.А. Портретирование как метод изучения языковой личности	85
Мухамбетов Ж., Джаманкулов А., Кисметова Ш. Қазақ тіліндегі жергілікті тіл ерекшеліктерін зерттеу мен зерделеудің маңызы	89
Нұртазина М.Б., Құлманов Қ.С., Құрмашқызы Ә. «Рухани Жаңғыру» бағдарламасы аясында ұлттық білім беру жүйесін одан әрі жаңғырту арқылы көптілді тұлғаны тәрбиелеу ..	96
Ossokina D.O. English neologisms in web-based education, types and ways of formation	104
Сагидолда Г., Жуанышпаева С.Ж., Қасымова С.К. Қазақтың поэтикалық дүниебейнесінің этномәдени фонны (Ғ.Мұстафин шығармалары бойынша)	110
Сарымбетова А.А., Саметова Ф.Т. Экономикалық дискурстың когнитивті аспектісі	116
Sansyzbayeva S.K., Smatayev N.K., Temirkulova G.K. Evaluating means of speech expression in media texts	124
Чкамбаева Ж.А., Журавлева Е.А. Билингвизм рекламного текста и национальный компонент как специфические черты казахстанской социальной рекламы	128
Шалабай Б. Тілдік тұлғаны қатысымдық аспектісі	134
Шахин А.А. Манипуляционные лингвистические приемы как предмет рассмотрения лингвистической экспертизы	138
Shevyakova T. Advertising communication models in contemporary Kazakhstan	143

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Батаева Ф.А., Жакупова А.И. Трансформации в переводе, имеющие место в связи с расхождением в нормах языков	149
Кенжалин Қ.К., Маликов Қ.Т., Абдиров Ө.Қ. Қазақ және түрік тілдеріндегі ұсталық кәсібіне байланысты мақал-мәтелдердің танымнан кейінгі өзгерістері	154
Қамарова Н.С., Саркенова Қ.Қ. Филолог-аудармашы мамандығының ерекшеліктері	159
Мизамхан Б.М., Тұрсынақын А. Ағылшын тіліндегі кинофильмдерді қазақ тілі субтитрлеудің маңызы	166
Mizamkhan B., Nuradilova T.M. Uncovering translation strategies used in the translation of the English novel 'Bridget Jones' diary' by Helen Fielding: the balance between domestication and foreignization	170
Рыспаева Д.С., Жуkenова А.К., Жуманбекова Н.З. Заң құжаттарын аудару ерекшеліктері	176
Сагидолда Г., Қасымова С.К., Жуанышпаева С.Ж. Түркілердің этнодидактикалық дүниебейнесінің ұлттық коды	183
Самамбет М.К., Сагаров А.А. Процесс влияния и восприятия читателем авторского намерения передачи субъективного мнения об объективной реальности	188
Хасенов Б.Р., Адилова А.С. Түркі тілдеріндегі архетиптік дыбыстар жайлы	194

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Анищенко О.А., Зиябек А.Ж. О проекте библиографического указателя «Писатели Акмолинской области: жизненный и творческий путь»	201
Асенова А.Б., Копытова Ю.О. Фольклорные традиции и жанры в научном исследовании В.А. Василенко	207
Ізім Т.О., Қайыр Ж.Ү. Қазақ би фольклорының сахналануы және оның ауыз әдебиетімен байланысы	215
Каримсакова Б.А. Ә. Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романындағы аңыз бен шындық	221
Каримсакова Б.А., Жеткізгенова А.Т., Қамарова Н.С. Шәкәрім, Мағжан, Сұлтанмахмұт поэзиясының ақындық даралығы мен ақындық шеберлігінің үндесуі	225
Куребаева Г.А., Кенжина Ш.М. Әдеби постмодернизм бағытында жазылған «Имя розы» шығармасының ерекшеліктері	231
Қожекеева Б.Ш., Сарбасов Б.С. «Қамбар батыр» жырындағы салт- дәстүр көрінісі	236
Қожекеева Б.Ш., Бегманова Б.С. Ә.Кекілбаев шығармаларындағы Махамбет бейнесі	241
Муктарова Ә.С. Абай «Қара сөздеріндегі» адами құндылықтар мәселесі	246
Мұхан А.Ж. Үйлену ғұрпы фольклорының поэтикасы	251
Өтеш Ж. Ә. Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз» роман-диалогының көркемдік-стильдік ерекшеліктері	255
Сәркенқызы А., Қадыров Ж.Т., Егорова С.И. С.Мұқанов шығармаларындағы окказионализмдер	260
Сәркенқызы А., Қадыров Ж.Т., М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» шығармасының психологиялық ерекшелігі	265
Шапауов А.К., Туровская Е.И., Маликова А.И. Проблемы исследования жанра драматургии тюркских народов Центральной Азии и Сибирского региона России во взаимосвязи с Европейской драматургией (от фольклора до драмы)	270
Шапауов А.К., Маликова А.И., Туровская Е.И., Шапауова А.А., Майнагашева Н.С. Сценическая литература в контексте драматургии и театрального искусства тюркских народов (конец XIX – начало XX веков)	275

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ**МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ**

Айтжанова Г.Д. Кластерный способ организации системы лексических упражнений на закрепление в учебных пособиях по иностранному языку	283
Анищенко О.А., Шмельцер В.В. «Добро в человеке надо растить» (мифы и легенды в повести Ч. Айтматова «Белый пароход»)	290
Бейсембаев А.Р., Сабитова З.К. Формирование функциональной грамотности на уроках по русскому языку	295
Bezrina V.V., Shayakhmetiva A.A., Purchel E.I The use of web-quests for teaching English vocabulary to secondary school learners - KUTEL project impact	301
Буркитбаева М.А., Исаева Ж.И. Жоғары сынып оқушыларына эссе жазуды үйретудегі психологиялық ерекшеліктер	310
Duisenbina A.T., Sengirbaeva U.U. The importance of foreign language competences of business communication in students of medical faculty	315
Жахина Б.Б. Шығармашыл тұлға қалыптастыруда қаблет пен іс-әрекеттің өзара ықпалдастығы	320
Жахина Б.Б. Таным – функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың негізі	324
Жумагулова Н.С., Братаева А.А., Володина А.А., Кабжанова Д.К. О реализации государственных программ образования и развития языков в Республике Казахстан	328
Zhumagulova N.S., Astafyeva A.A. Trilingual phenomenon in Kazakhstan society	334
Искакова Г.Ж., Букаева А.А. Бала тәрбиесіндегі ұлттық ұстаным	340
Құлманов Қ.С., Нұртазина М.Б., Құрмашқызы Ә. «Цифрлық Қазақстан» және «Рухани жаңғыру» аясында білім беру жүйесіндегі стратегиялық өзгерістер мен жаңашылдықтар	348
Мухатова Ж.М., Дальбергенова Л.Е. Проблемы формирования иноязычной коммуникативной компетенции у студентов неязыковых групп	354
Nemchenko N., Mukhamejanov I. Critical thinking as means of developing cognitive skills	360
Nemchenko N., Akhmetzhanova A.N. Developing creativity-approaches and criteria of creative activity	365
Тасболат Ж.У., Дальбергенова Л.Е. Методы дистанционного формирования иноязычной коммуникативной компетенции	369

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ**ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ**

Есенбекова Ұ.М. Ғылыми журналистиканың кәсібиленуі және ғылыми журналистің құзыреті	378
Есенбекова Ұ.М. Ғылыми журналистиканың негіздері: жалпы түсініктер мен анықтамалар	383

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ**ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ**

УДК 8 81 42

Г.С. Абдикеримова¹, К.К. Дуйсекова²

¹докторант, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: Agb-06@mail.ru

² д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: kuliash@yahoo.fr

**МЕДИКАРТИНА МИРА КАК ОПРЕДЕМЧЕННАЯ МЕНТАЛЬНАЯ
ПОЗНАВАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СМИ**

Статья посвящена исследованию медиакартин мира. Процесс коммуникации от средства передачи информации, переходит в другую реальность, приобретает характер некоего трансформатора, влияющего на содержание дискурса, на ее механизмы смыслообразования, так в современном мире индивид для пополнения и корректировки своей информационной базы, вынужден ориентироваться на медиа, на ее специфичную «картину», обусловленную разными факторами и особенностями членения и категоризации внешнего мира современными СМИ.

Авторами рассматривается медиакартин мира, обусловленная результатами отражения мира в средствах массовой информации, которая осмысливается как синхронное образование, возникающее в результате взаимодействия и сосуществования медиа мира с обществом. Выдвигается положение о комплексности, информационной насыщенности характера медиакартин, как опредмеченной ментально - познавательной деятельности современного масс медиа.

Ключевые слова: информационное общество, ментальные процессы, медиатизация, медиареальность, медиакартин мира.

ВВЕДЕНИЕ

В современной лингвистике повышается интерес к связи между речью и мышлением, языком и познанием. Одним из феноменов современности полно и взаимосвязано реализующих коммуникативные и когнитивные процессы во всех социальных сферах информационного общества становится медиа-коммуникация, с ее смыслообразующей, мирообразующей тенденцией. Востребованность исследования картины глобального образа мира, продуцируемых средствами массовой информации в целостном познании действительности медиaprостранства, позволяет говорить о необходимости дальнейшего исследования проблематики медиакартин мира.

В современной науке данный аспект исследования представлен трудами ученых - исследователей: Т.Г. Добросклонской, Е.Н. Ежовой, И.В. Рогозиной, И.В. Аненковой, М.В. Коноваловой, В.Д. Мансуровой и др. Учеными рассматриваются разные типы картин мира связанные с медиа, как информационная, рекламная, журналистская, телевизионная, медиакартин мира, тем не менее, феномен современной медиакартин мира остается недостаточно исследованным, что делает актуальным обращение к ней в данной работе.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

СМИ, занимающий значительное место среди опосредованных символических структур, как язык, мифология, религия, искусство, наука, которые выступают в роли регуляторов жизнедеятельности индивида и имеют отношение к формированию глобального образа его мира, способен изменить поведенческие установки масс. Через предлагаемую СМИ определенную модель, могут вноситься корректировки в индивидуальную картину мира, сконструированную человеком в результате взаимодействия с окружающей средой, посредством разных форм сознания. Скорость передачи информации, условность ее объема, фрагментарность, избирательность в предоставлении информации, и другие способы воздействия на индивида с целью внесения изменения, ведут к преобразованию реальности реципиента в медиареальность.

В результате репрезентации мировых процессов в масс-медиа появляются новые ментальные структуры, придающие универсальный характер индивидуальному восприятию мира, так в науке возрастает релевантность ценностно-мировоззренческого аспекта медиакартины мира, формируемой СМИ.

Понятие «медиакартина мира», берет свое начало с онтологической картины мира и ее контуры строятся на основе общих научных концепций понятия «картина мира», которая является объектом исследования философии, гносеологии, психологии, когнитологии, культурологии, лингвистики, конкретизируясь в дополнительных определениях — «научная», «общенаучная», «частнонаучная», «естественнонаучная», «историческая», «физическая», «биологическая», «языковая» и входит в обиход еще большего числа областей научного знания, не всегда получая достаточно четкое и однозначное толкование, даже в рамках одного профиля. Выявлению сущности и свойств медиакартины мира способствуют основные постулаты антропологического направления лингвистики, раскрывающие понятие картины мира (далее КМ).

В лингвистике широко обсуждается дифференциация понятий «когнитивная картина мира» и «языковая картина мира» по отношению к реальной картине мира. Исследователями соотносятся своеобразие отражения реальности присущее языковой картине мира и сопоставляется с «научной КМ». Ю.В. Апресян, вслед за учеными Л.В. Щерба [1, 280], который ярко на примерах разграничил научное и обывательское представления о мире, Ю.Н. Карауловым, отметившим, что в словарном составе языка запечатлены «частично и дологический этап становления человеческого мышления и языка», необоснованные представления о мире [2, 60], языковую КМ называет «наивной», обозначая обыденное восприятие мира на бытовом уровне. Ю.Д. Апресян подчеркивал донаучный характер языковой КМ: «наивные представления отнюдь не примитивны, они отражают опыт интроспекции десятков поколений на протяжении многих тысячелетий и способны служить надежным проводником в этот мир» [3, 350]. Продолжая данную мысль, В.Маслова пишет, что языковая КМ «как бы дополняет объективные знания о реальности, часто искажая их», «роль языка состоит не только в передаче сообщения, но в первую очередь во внутренней организации того, что подлежит сообщению. Возникает как бы «пространство значений»..., закрепленные в языке знания о мире, куда непременно вплетается национально-культурный опыт конкретной языковой общности. Формируется мир говорящих на данном языке, т.е. языковая картина мира как совокупность знаний о мире, запечатленных в лексике, фразеологии, грамматике», то есть ученым подразумевается сумма представлений о мире, которая реализуется на всех языковых уровнях под термином «языковая картина мира» [4, 64-65]. С. Г. Тер-Минасова считает, что практически можно считать целостным единством, такие понятия, как язык, мышление, культура, где отражается и формируется реальный мир. При этом автор реальную картину мира видит, как объективную внечеловеческую данность, культурную (понятийную, концептуальную) КМ – отражением реальности на основе понятий, сформированных представлениями человека [5, 39].

Когнитивную картину мира многие ученые считают более широкой, по сравнению с языковой картиной мира рассматриваемой выше, как отражение мира в значениях и категориях языка, в его форме и содержании через проекцию культуры. Е.С.Кубрякова считает, что: «Картина мира – то, каким себе рисует мир человек в своем воображении, – феномен более сложный, чем языковая картина мира, т. е. та часть концептуального мира человека, которая имеет привязку к языку и преломление через языковые формы. Не все воспринятое и познанное человеком, не все прошедшее и проходящее через разные органы чувств и поступающее извне по разным каналам в голову человека имеет или приобретает вербальную форму» [6, 142]. Отмеченная Е.С.Кубряковой, идея воплощения и не воплощения в «вербальную форму» «познанного человеком», то есть вопрос об отношениях ментальных единиц к языковым категориям и средствам, о вербализации человеком своих знаний для презентации, трансляции рассматривается многими учеными. Исследуются личности представителей разных профессии: математиков, оформляющих ментальные единицы условными знаками или художников, музыкантов у которых не всегда имеется необходимость вербализовать свои ментальные единицы, в процессе познания и освоения мироздания. В этом ключе А.А. Залевская [7] подробно разделила и описала языковые и неязыковые знания. Л.М. Васильевым [8] обоснованы формирование и выражение иными знаками неязыковых знаний, то есть когнитивными структурами, лежащими вне языка.

В данной работе, по отношению к когнитивной КМ, понимаемой нами ядром всех остальных КМ, в том числе и медиа картины мира, мы придерживаемся мнения, вслед за учеными З. Д. Поповой и И. А. Стерниным, что когнитивная КМ это — «ментальный образ действительности, сформированный когнитивным сознанием человека или народа в целом, являющийся как результатом прямого эмпирического отражения действительности органами чувств, так и сознательного рефлексивного отражения действительности в процессе мышления» [9, 52].

Если картина мира это модель реального мира, в которую включаются актуальные для субъекта элементы: события, факты, имеющие немаловажную роль в формировании мировоззрения, то в современном мире основную часть составляющего своего КМ индивид, с целью целостного постижения реальности, получает из материалов средств массовой информации. В медиа, система представлений, знаний человека об окружающем мире, может быть изменена, в связи с условиями «осмысления» реального бытия продиктованными масс медиа. Индивид для пополнения и корректировки своей информационной базы, вынужден ориентироваться на медиа, на ее специфичную «картину», обусловленную разными факторами и особенностями членения и категоризации внешнего мира современными СМИ, где вырисовываются контуры так называемой *медиакартины мира*, формируемой посредством медиа в когнитивной системе массового адресата на медиапространстве.

Такое неоднозначное влияние СМИ разбиралась в работах известного американского журналиста - исследователя медиапропаганды У. Липпмана, в начале XX века им отмечались вопросы конструирования информации в данной сфере. Он подчеркивал, что пресса способствует формированию «псевдоокружающей среды» вокруг индивида, описал отличие мира новостных сообщений от реальности, так как информация в медиа может рассказываться не всегда полно, а факты – отражаться объективно [10, 332-338]. В нынешнем информационном обществе, человечество становится свидетелем актуализации информационного составляющего, из всех других форм своей деятельности. С целью получения необходимых сообщений, индивид находится в тесном контакте со вторичной реальностью, которую создает и генерирует медиа, - с особой медиареальностью, репрезентирующую стандарты и ценности формирующие его социальную идентичность, необходимую для интеграции в социум. Суть понятия «медиареальность» и причины ее влияния на картину мира, на представления о реальности массового реципиента описана в работе М.В Коноваловой, таким образом: «Медиатексты, получившие свой семантический план от деструктивных моделей реальности, являются носителями новой, измененной

семантики. Их легко распознать, поскольку при построении когерентной модели высшего порядка из информационного материала предшествующей языковой модели заимствуются лексемы, тезаурус, узуальные формы, грамматические конструкции, семантические отношения, тематика, основная идея, тропы и прочие языковые формы. Первичный информационный материал является носителем базового смысла и становится основным, важнейшим источником для всех последующих медиатекстов-копий. Верификация реальности или ирреальности событий, оценок, мнений, представленных в деструктивных моделях, происходит при помощи реальных прототипов объектов, событий, отраженных в действительности.

Весь корпус медиатекстов, отражающих реальные семантические модели, для живущих медиареальностью людей становится основным источником реальных смыслов. Медиатексты, создаваемые впоследствии на основе этих текстов, могут отражать реальный мир и квазиреальность» [11, 209-210]. Об отражении «реального мира и квазиреальности», в исследованиях вопросов СМИ, есть один момент, на который необходимо, на наш взгляд, обратить внимание. Так, медиареальность зачастую осознается как совокупность знаков, образов реальности, в то время как они, в свою очередь, отражают определенный момент реальности. Известно, что картина мира складывается из фрагментов, при этом фрагментарность сказывается на том, что субъективность познания оставляет на периферии или за пределами картины мира некоторые элементы реальности, а некоторые могут искажаться.

Медийная картина мира, вслед за ученым Рогозиной И.В. [12, 23], понимается нами как моделирование реальности через медиа и как результат коллективной познавательной деятельности, который репрезентируется через СМИ. В то же время картина мира, создаваемая медиа, является представлением о реальности, формируемое медиа, то есть, ученый выделяет, что эта картина существует в двух формах – в виде медиатекстов, и ментальной как результата интериоризации медиатекста.

Медиакартиной мира, исследователь Аненкова И.В. считает «квазиреальность, предлагаемая адресату системой СМИ в качестве единственно возможной» [13, 85]. Здесь нужно заметить, что процесс репрезентации реального события отражается в СМИ через редакционную переработку.

Согласно Т.Г.Добросклонской, «механизм функционирования СМИ предполагает не только и даже не столько отражение окружающей действительности, сколько, и это гораздо более важно, ее интерпретацию, комментарий и оценку, способствующую созданию определенного идеологического фона» [14, 164]. Так создание медиаобраза как искаженного элемента истинной реальности и компонента медиареальности, через СМИ достигает потребителя, который либо критически осмысляет и отвергает, либо принимает ее как правильный. Таким образом, происходит модификация «индивидуальной картины мира» как «ментально-когнитивный результат воздействия на индивида определенным образом репрезентированных фрагментов реальности» [15]. Этот процесс обусловлен уровнем медиакомпетенции реципиента. Если последний принимает медиаобраз, он вместе с ним принимает медийную картину мира, а медиареальность заменяет настоящую реальность, так «СМИ являются не только ретрансляторами тех ценностей, которые уже сложились и давно существуют в обществе, но и формируют новую ценностно-оценочную парадигму в сознании массового адресата. Это позволяет говорить о том, что такая деятельность СМИ должна быть рассмотрена как деятельность по конструированию картины мира, которую мы и называем медиакартиной мира. Специфика этой картины мира состоит в том, что она не только трансформирует и деформирует привычный образ мира носителей русского языка, но и конструирует посредством этого языка квазиреальную картину мира, в которой действительная реальность замещается реальностью медиадискурса и предлагается массовому адресату в качестве единственно возможной и единственно верной» [13, 15].

Акцентируя внимание на медийной картине мира, надо еще раз отметить, что картина является целостным представлением о реальности, целостное образование, которое основано

не только на эмпирическом знании, но и путем толкования разных, в том числе, псевдонаучных фактов, что и создает эту целостность картины мира. Так в процессе создания картины мира заполняются пробелы обыденным опытом. Интересен при этом, тот факт, что картину мира человек осознает как объективную реальность и именно она формирует мировоззрение индивида. Картина мира представляет собой систему связанных образов, необходимых для осознания мира и человека в нем. Она всегда связана с субъектом познания и воплощается как индивидуально, так и коллективно так и медийная картина мира реализуется в двух аспектах, как любая КМ, она активизируется через субъект – человека, ответственна, она субъективна. Исследователь В. Д. Мансурова, в данном аспекте, выделяет обыденное сознание, как основу медиакартины мира, по ее мнению медиакартина мира является «специфическим ментальным образованием, возникающим в массовом обыденном сознании, представляет собой динамическую, сложно организованную, самоорганизующуюся систему циркуляции социального знания — информации, востребованной обществом» [16, 217], при этом медиакартина мира, как в любая КМ специфична, обусловлена особенностями языка. Как замечал В. фон Гумбольдт, каждый язык в себе набрал опыт, мировоззрение народа, который говорит на этом языке и его язык отражает все его особенности, своеобразие, присущее только ему, и понять другое, можно только выйдя за пределы данного языка, «язык народа есть его дух, и дух народа есть его язык» [17, 25], подчеркивалось, что различные языки по своему характеру являются в действительности различными мировидениями, а язык же, в свою очередь, вбирает от мировидения и язык представляет собой «объединенную духовную энергию народа» [17, 30], таким образом, если в мире никогда не существовало абсолютно идентичные национальные культуры, хотя во всех культурах формировалась своя неповторимая проекция бытия, конденсирование своего опыта, запечатлеваемая в языке - картина видения мира, то данный лингвофилософский подход о культуроспецифичности относится, на наш взгляд, и к медиакартине мира того или иного народа, языкового сообщества.

Язык, выступая в качестве транслятора культуры, выражает «систему взглядов, коллективную философию, которая навязывается в качестве обязательного всем носителям языка» [18, 39]. Через призму культуры и менталитета как источника передачи традиций, посредством языка отражается реальность. В каждом обществе имеется своя система взглядов, как слагаемая результатов оригинального восприятия мира окружающей действительности и национальной специфики мыслительной деятельности, присущих только данному языковому коллективу, где весь этот мир концептуализирует его язык своим, неповторимым образом. Соответственно, для выявления особенностей присущих определенной культуре, недостаточны знания ее исторической, географической, экономической или материальной составляющей, язык народа, как главный объект современных исследований, служит детерминантом для познания его мира и образа мышления, картин мира.

Изменения взаимоотношений между средствами коммуникации и текстом, который мы наблюдаем, доминирующая особенность нашей постмодернистской эпохи. Процесс коммуникации от средства передачи информации, переходит в другую реальность, приобретает характер некоего трансформатора, влияющего на содержание дискурса, на ее механизмы смыслообразования. Под таким феноменом «медиатизации» понимают «ментально-когнитивный результат воздействия массмедийного полисемiotического, полимодального продукта на мышление индивида, выражающийся в формировании картины мира посредством присвоения им специфически медийных вербально-авербальных когнитивных структур познания и представления реальности» [19, 22]. Новая форма трансформации медиа, как самостоятельная субстанциональная структура, имеет «статус ..., который они приобрели в последнее время: статус культуuroбразующего феномена современности» [13, 78].

ВЫВОДЫ

Таким образом, медиа-картина мира репрезентирует политические, экономические, социальные и культурные процессы. Реальность, которой они принадлежат, сложно воспринимать и описывать, потому что она носит комплексный, информационно насыщенный характер. Медиакартина мира активизируется через субъекты, соответственно, она интерсубъективна и представлена в мозаичном виде.

Медиакартина мира опредмеченная ментальная познавательная деятельность, категоризированная, т.е. разложенная на фрагменты континуума репрезентация процессов, явлений и событий, которые реализуются в том или ином особом формате, одновременно соответствующим особенностям ментальных процессов и репрезентативным возможностям медиа-канала.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 427 с.
2. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.:Наука, 1976. — 356 с.
3. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Языки русской культуры, 1995. — 767 с.
4. Маслова В.А. Лингвокультурология / В.А. Маслова. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений.-М.: Издательский центр «Академия», 2001. — 208с
5. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. - М.: Слово, 2000. — 624 с.
6. Кубрякова, Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира [Текст] // Б. А. Серебrenников и др. Роль человеческого фактора в языке : Язык и картины мира. – М.: Наука, 1988. – С. 141–172
7. Залевская А. А. Введение в психолингвистику. – М.: М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2000. — 382 с.
8. Васильев Л. М. Общие проблемы лингвистики: теория и методы. Уфа: РИЦ БашГУ, 2007. — 205 с.
9. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ: Восток Запад, 2007. — 314 с.
10. Липпман У. Общественное мнение. М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. — 384 с.
11. Коновалова М. В. Эвокация в интернет-медиадискурсе: дисс... докт. фил. наук.: 10.02.19; Челябинск, 2016 — 397 с.
12. Рогозина И. В. Медиа-картина мира: когнитивно-семиотический аспект: дис. докт. филол. наук: 10.02.19. – Барнаул, 2003. — 42 с.
13. Анненкова И.В. Современная медиакартина мира: неориторическая модель. (Лингвофилософский аспект): дис.... докт. фил. наук.: 10.01.10; 09.00.13.– М., 2012. – 446 с.
14. Добросклонская, Т.Г. Медиалингвистика: Системный подход к изучению языка СМИ – Москва, 2008 — 202 с.
15. Ежова Е.Н., Мельник О.А. «Социальная реклама как фрагмент медиа-рекламной картины мира» <https://cyberleninka.ru/article/v/sotsialnaya-reklama-kak-fragment-media-reklamnoy-kartiny-mira-1>
16. Мансурова В.Д. Журналистская картина мира как фактор социальной детерминации. – Барнаул: Изд-во Алтайского государственного университета, 2002. — 236 с.
17. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества [1830–1835] / В. Гумбольдт // Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. С. 37 – 298.
18. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. 1995. № 1. С. 37-67.
19. Рогозина И.В. Медиа-картина мира: когнитивно-семиотический аспект: дис... докт. филол. наук / И.В. Рогозина. – Барнаул, 2003. – 430 с.

Г.С. Абдикеримова¹, К.К. Дуйсекова²,

¹Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ, Алматы қ, Қазақстан Республикасы

²Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр - Сұлтан қ, Қазақстан Республикасы

Мақала әлемнің заманауи медиа бейнесін қарастырып, зерттеуге бағытталады. Қазіргі қарым-қатынас үдерісі ерекше сипатқа ие болып, ақпарат жеткізуші құралынан, дискурс мазмұнына, механизмдеріне, мағына құрауына әсер ету мүмкіндігі бар, басқаша шынайылыққа ауысып келеді, сондықтан қазіргі уақытта индивид өзінің ақпараттық қорын толыққанды ету, бағыттау мақсатында медиаға, оның бұқаралық ақпарат құралдары арқылы түрлі факторларға негізделіп, категориялар мен құрамдас бөліктерге бөлінген өзіндік құрама бейнесіне назарын бұруда. Авторлар БАҚ - тағы әлем бейнесіне байланысты, қоғам мен медианың қатар біріге қызметтесуі бойынша қалыптасқан синхронды құрылым ретінде қабылданатын, әлемнің медиа бейнесі мәселесін қарастырады.

Мақалада бұқаралық медианың кешенді, ақпараттық толыққанды, заттанған менталды танымдық қызметінің орнына анықтама беріледі.

Abdikirimova G. ¹ Duisekova K. ²

¹ Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Kazakhstan, Almaty

² L.N.Gumilyov Eurasian National University

The process of communication from a means of transmitting information passes into another reality, acquires the character of a certain transformer which affects the content of discourse, its mechanisms of meaning formation. Thus nowadays if an individual wants to increase and update one's knowledge base, this individual has to take into consideration the media, its specific "picture" dictated by various factors and features of the division and categorization of the external world by modern media.

The authors dwell on the media picture of the world stipulated by the results of the reflection of the world in the mass media, which can be interpreted as a synchronous formation arising from the interaction and coexistence of the media world with the society. The ideas of complexity and information saturation of the media as objectified mental and cognitive activities of the modern mass media are considered.

ӘОК 811.81'44

М.М. Ашкеева

педагогикалық ғылымдар магистрі, Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ., Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, e-mail: ashkeyeva.madina@mail.ru

БҰЙРЫҚТЫ АЙТЫЛЫМДАРДЫҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Берілген мақалада автор заманауи тіл зерттеушілерінің бұйрықты айтылымдар бойынша зерттеулерін тереңінен зерделейді. Мақалада тыңдаушыны іс-әрекетке итермелейтін кез келген сөйлем түрі прагматикалық тұрғыдан бұйрықты айтылымдар ретінде қарастырылған. Яғни, автор сөйлем типін ажыратуда сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы рөлдік қарым-қатынас, іс-әрекет тиімділігі мен тиімсіздігі сияқты прагматикалық факторлардың ескерілуін маңызды деп біледі және соның негізінде ғана сөйлемнің нақты түрін анықтауға болатындығын дұрыс деп санайды. Автор бұйрықты айтылымдардың іс-әрекетке итермелеу мақсатындағы ниет стиліне талдау жасайды.

Сонымен қатар, олардың заманауи прагматикалық классификациясын ұсынады. Мақалада, оған қоса, бұйрықты айтылымдардың ұсынылған әр түріне терең түсініктеме берілген. Барлық бұйрықты сөйлемдер мақалада директивтер, реквестивтер, суггестивтер деп үш негізге түрге жіктелген.

Түйін сөздер: бұйрықты айтылым, интенция, прагматикалық классификация, директивтер, реквестивтер, суггестивтер

КІРІСПЕ

Бұйрықты айтылымдарды прагматика тұрғысынан қарастыру сөйлемдердің, оның ішінде бұйрықты айтылымдардың коммуникативтік болмысын ашып, дәстүрлі сөйлемдерді айтылу мақсатына қарай жіктеу классификациясы үшін, бұйрықты айтылымдардың типтерін ажыратуда жаңа көзқарастар ұсынады. Кез келген айтылымдағы ең бастысы иллюкуция, интенция, яғни ниет деп білген сөйлеу актісі теориясы прагматика жүзінде, яғни мақсатқа табысты жету, тиімділік тұрғысында аталған айтылым түрлерінің (дәстүрлі классификацияда бұлар – хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті сөйлемдер) бір-бірін алмастырушылық, ауыспалық қасиетін көрсетіп берді. Бұл орайда ең басты назарға іліккені - бұйрықты айтылымдар, яғни сөйлеу актісі теориясы бойынша директивтер еді. Негізгі иллюкутивтік мақсаты, мағынасы тыңдаушыны іс-әрекетке қосу болып табылатын бұйрықты айтылымдардың қандай актіні кімге, қандай жағдайда, қайда орындатқызуы ескеріле отырып, прагматикалық классификациялар жасалуда.

Жалпы, кез келеген сөйлеу актісіндегі иллюкуция, локуция, перлокуция сияқты бұйрықты айтылымдардың үш аспектісін ажыратып көрсетуге болады: синтактикалық, семантикалық, және прагматикалық.

Семантикалық аспекті – бұл айтылымның мазмұны, яғни аталған іс-әрекет. Алдағы әрекетті оның мазмұны (әлеуметтік, физикалық, тілдік, не ой әрекеті) және сипаты (қиын/жеңіл, шұғыл/шұғыл емес, т.б.) тұрғысынан бағалауға болады.

Синтактикалық аспект білдірілген коммуникативтік ниеттің формальдік құрылымын қарастырады: бұйрықты иллюкутивті күшті білдіретін құрылымдық құралдардың лингвистикалық статусы тұрғысынан және сол құралдардың берілу тәсілі тұрғысынан (тура не жанама, эксплицитті не имплицитті, конвенционалды не конвенционалды емес).

Бұйрықты айтылымдарды прагматика тұрғысында қарастыру дегеніміз бұл, ең алдымен, әлеуметтік факторлардың ескерілуі, адресат факторының ескерілуі. Н.Д. Артюнованың пікірінше, сөйлеушінің сөйлеу актісіндегі коммуникативтік ниеті адресаттың әлеуметтік және психологиялық ерекшеліктерімен сәйкесуі тиіс. «Басқаша айтсақ, кез келген сөйлеу әрекеті белгілі біл адресат моделіне бағдарланады. Адресаттың пресуппозициясын қанағаттандыру - оның тиімділігінің басты шарттарының бірі» [1, 358]

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тілдік қарым-қатынас барысында жұмсалатын тілдік бірліктердің таңдалуын анықтайтын факторларды зерттеумен көптеген ғалымдар айналысқан.

Американдық ағылшын тілінің директивтерін зерттеген ғалым Эрвин Трипп сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы қарым-қатынасты директив түрінің таңдалуына тікелей байланысты екендігін көрсетеді. Статусы мен жасы бірдей адамдар арасында директивтер әдетте императивті формада жұмсалынса, статус және жас бойынша бір-бірінен еркшеленетіндер арасындағы қалыпты форма - ымдау, сұраулы директив, немесе түрленген директив. Ғалым берілген контекстінің әлеуметтік сипаттарын, сөйлеуші мен тыңдаушының қарым-қатынастарын біле отыра, директивтердің қандай формасы пайдаланылатынын болжауға болады деген тұжырым жасайды ғалым [2, 25-26].

Яғни бұйрықты айтылымдардың типін анықтауда жастық, статустық, қарым-қатынастық дистанция сияқты әлеуметтік мазмұндағы прагматикалық факторлардың

анықталуы маңызды. Жастық, статустық сияқты рөлдік факторлар бұйрықты айтылымдардағы басымдық/бағыныңқылық рөлдермен тікелей байланысты.

Е. Девис те бұйрықты айтылым итермелеген әрекетті орындау не орындаму туралы шешім қабылдайтын адамды *Decider* деп атап, мұны адамның тұрған позициясының беделдігімен байланыстырады [3, 48]. А. Дорошенко өзінің зерттеу жұмысында басымдылық/басымсыздық қасиеттерін сөйлеуші мен адресатты сипаттау үшін қолдана отырып, ол бұл қасиеттерді коммуникативті актінің әлеуметтік-рөлдік құрылымындағы өзгенің әрекеттерін басқаруға құқысы бар не жоқтығына байланысты айқындалатын позиция деп анықтайды. [4, 18]

Рөлдік қарым-қатынастар коммуниканттардың рөлдік ерекшеліктеріне байланысты. Коммуниканттың әлеуметтік рөлі оның жағдайы, әлеуметтік қарым-қатынастар инфрақұрылымындағы позициясымен (мұғалім, оқушы, басшы, бағынушы, әріптес), статусы (әке, дос, сүйген адам, қарт адам, жас адам, бала, ер, әйел) қарым-қатынас жағдайымен (жаяу жүргінші, сатып алушы, қонақ, үй иесі, тұтынушы) анықталады.

Рөлдік қарым-қатынастар (позициялық, статустық, жағдайлық) коммуниканттардың өзара жағдайларының иерархиясын анықтайды: төмен, тең, жоғары. Сәйкесінше әртүрлі жағдайларды бөліп қарастыруға болады: симметриялық немесе субординациялық емес, асимметриялық немесе субординациялық. Коммуникацияның кімдердің арасында орын алуына байланысты субординациялық тілдік қарым-қатынастарды үлкен кішіге және кіші үлкенге деп екіге жіктеуге болады [5, 213].

Бұйрықты сөйлеу актілеріндегі негізгі әлеуметтік факторлардың бірі - коммуниканттар арасындағы әлеуметтік-психологиялық дистанция факторы. Мұны сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы жақындық не таныстық деңгейіне байланысты жақын не алыс әлеуметтік-психологиялық дистанция деп бөлеуге болады [6].

Бұйрықты сөйлеу актілері формасын таңдаудағы негізгі үшінші фактор - қарым-қатынас ортасы. Себебі тіпті ең жақын достарың не туыстарыңмен ресми ортада үйдегідей сөйлесе алмайтының анық. Қарым-қатынас ортасын үш түрге жіктеу болады: ресми, нейтралды, еркін. Ресми формада сөйлеу қоғамдық мекемелерге тән, нейтралды ортаға қоғамдық пайдалану жерлерін жатқызуға болады: көше, мейрамхана, көлік, дүкен т.б. Еркін қарым-қатынас ортасы адамдардың жеке өмірлеріне тиісті: үйде, демалыста т.б.

Бұйрықты айтылымдарды прагматика тұрғысынан зерделеудің тағы бір маңызды факторы бұл – сөйлесушілердің орындалатын әрекетке қарым-қатынасы. Әрекетті келесідей екі параметр бойынша сипаттауға болады: бенефактивтілігі, яғни коммуникацияға қатысушылардың бірінің мүдделеріне сәйкестігі және қалаулығы. Коммуниканттардың бірі үшін бір әрекет біруақытта бенефактивті және қалаулы (өтініш), кейде бенефактивті, бірақ қалаулы емес (кеңес) немесе коммуниканттардың бірі үшін қалаулы, ал келесісі үшін қалаулы емес бола алады (жалыну, тиым салу)[7].

Бұйрықты айтылымдарды тіл танымы ғылымында қауіпті коммуникативтік актілер деп атайды [8, 58]. Себебі егер сіз біреуге бұйрық берсеңіз не өтініш жасасаңыз, сіз мұныңызды тыңдаушы орындайды деп сенгеніңіз. Ендеше сіз тыңдаушыға өз бұйрық не өтінішіңізді орындатқызатындай өзіңізді одан биікпін деп есептейсіз немесе тыңдаушы сіздің айтқаныңызды орындауға дайын боларлықтай сіз онымен өте жақын қарым-қатынастасыз. Егер сіздің бұл ойлағандарыңыз шындыққа сәйкес келмесе және тыңдаушы сіздің өктемдігіңізді мойындамаса немесе әрекетті орындайтындай сізбен жақын қарым-қатынаста емесіңіз деп шешсе, ол сіздің өтініш не бұйрығыңызды орындаудан бас тартуы мүмкін.

Бұйрықты интенциялардың алуан түрлілік болмысы туралы көптеген зерттеушілер атап өткен болатын. Ішкі «мен сенің ... істегеніңді қалаймын» деген ниет сырттай әртүрлі сөйлеу актісі жүзінде іске асады. Бұл бұйрық, өтініш, кеңес, шақыру, нұсқау, ұсыныс, т.б. болуы мүмкін. Зерттеушілер оларды әртүрлі атап, түрліше классификация ұсынады. Мысалы, кей ғалым өтініш команда, шақыру, бұйрық, нұсқауды, жалынуды тыңдаушы тарапынан іс-әрекеттің орындалғанын қалайтын реквестивтер қатарына жатқызады [9, 192]. Дж.Серль

бәрінің иллокуциясы тыңдаушыға белгілі бір іс-әрекетті орындатқызу болып табылатындықтан, өтінішті бұйрық, талап, жалыну, кеңес, ұсыныс, шақыру, рұқсат т.б. директивті сөйлеу актілерінің қатарына жатқызады [10, 11]. Қарап отырсақ, бір сөйлеу актісі біресе директивтер тобына, біресе реквестивтер тобына кіріктіріледі.

Сөйлеу актілерін жіктеудегі негізгі қиыншылықтардың бірі - әртүрлі тілдік бірліктер бірдей прагматикалық мағына бере алуы мүмкін, ал бір тілдік формадағы айтылымдар әртүрлі иллокуцияға ие болуы мүмкін, яғни әртүрлі прагматикалық қызметтер атқарып, әртүрлі сөйлеу актісі ретінде қабылдануы мүмкін. Мысалға, сұрақ қоя отырып, өтініш жасаймыз, немесе хабарлап тұрып бұйрық береміз. Бұл орайда В.Лабов және Д.Фаншель [11] бұйрықты ('Come home! '), өтініш (Will you please come home?), ұсыныс ('Isn't it about time you came home?') және ымдауды ('It's getting late! ') тілдік формалары түрліше болғанымен, бәрінде де сөйлеушінің ниеті бір, тыңдаушының үйге келтіру дей отыра, аталған сөйлеу актілерін іс-әрекет жасау жөніндегі өтініш категориясына жатқызады. Бұған М.Гейс қарама-қайшы мысал келтіреді. Ол *can you do that* тілдік моделі негізінде құрылған айтылымдар бірде өтініш, бірде ұсыныс, бірде шақыру, ал бірде қорқыту немесе сұрақ бола алатындығын көрсетеді:

Can you reach that book? (өтініш).

Can you eat more cake? (ұсыныс – offer).

Can you come over tonight? (шақыру).

Can you get off my fucking foot? (қорқыту).

Can you clean and jerk as Sandy? (сұрақ) [12].

Директивтер әдетте бұйрықпен, реквестивтер өтінішпен ассоциацияланады. Өтініш пен бұйрықтың ара жігін ажыратуда түрлі зерттеушілер түрлі негіздеме ұсынады. Мысалы, Дж. Грин өтінішті сөйлеушінің сыпайы түрде іске қосудың тәсілі деп қарастыра отырып, бұйрықты айтылымдарды сыпайылық және құрмет белгілерін негізге ала отырып жіктейді. Бұл көзқарасқа кейін қарсы келерлік дәлелдер де табылды, себебі өтініш сыпайы емес те болып келуі мүмкін, ал дәрекі өтініш бұйрық болып табылмайды [13, 748–749].

Н.И. Формановская бұйрықты айтылымдарды сөйлеушінің статусы мен билік дәрежесін негізге ала отырып, инъюнктивтерге (бұйрық, комада, талап, өкім, рқсат, т.б.) және инъюнктив еместерге жіктейді. Инъюнктив еместер өз кезегінде реквестивтерге және адвисивтерге топтастырылады. Алғашқысында әрекет сөйлеушінің мүддесі үшін, соңғысында тыңдаушының мүддесі үшін жүзеге асырылады.

Т.В. Ларина барлық бұйрықты айтылымдарды прагматикалық опцияның болу/болмауына орай директивті және директивті емес деп екіге бөлуді ұсынады. Директивтерде сөйлеушінің мүддесі үшін тыңдаушы тарапынан орындалатын әрекеттер аталады, яғни мұнда тыңдаушының әрекетті орындау/орындамауда таңдауы жоқ, бір сөзбен, прагматикалық опция жоқ. Директивті еместерге орындалуы/орындалмауы міндетті болып табылмайтын актілер жатады, яғни тыңдаушы шешімді өзі қабылдайды, бір сөзбен, прагматикалық опция бар. Зерттеуші әрекетті кім және кімнің мүддесі үшін орындайтындығын негізге ала отырып, оларды алты топқа жіктейді: өтініш-рұқсат, ұсыныс (сөйлеушінің тыңдаушы мүддесі үшін әрекет жасауы), әрекет жасау туралы өтініш (сөйлеушінің мүддесі үшін тыңдаушының әрекет жасауы), шақыру (екі жақты мүдде үшін сөйлеушінің әрекет етуі), ұсыныс (екі жақты мүдде үшін сөйлеуші мен тыңдаушының әрекет етуі) [14].

Эрвин Трипп американдық ағылшын тілінің директивтерін зерттей отыра, олардың алты түрін жіктеп көрсетеді: қажеттілік мағынасындағы хабарлы сөйлемдер (I need a match); императивтер (Gimme a match); эллиптикалық формада (a match); түрлендірілген императивтер (Could you gimme a match); рұқсат директивтер (May I have a match); сұраулы директивтер (Gotta match?); ымдау (The matches are all gone) [2, 26].

М.Ф. Косилова бұйрықты айтылымдарды жіктеуде мынадай үш белгіні ескеруді жөн деп санайды: коммуникацияға қатысушылар арасындағы өзара қарым-қатынас (бір-біріне

деген тәуелділіктің бар-жоқтығы); сөйлеушінің ниеттілік/ниетсіздік тұрғысынан әрекетке қарым-қатынасы; адресаттың әрекетке қарым-қатынасы [15].

В.С. Храковский және А.П. Володин [6] өз еңбектерінде императив мағынасын семантикалық реңктерге топтастыруда да осы үш белгіні негізге алған.

Жалпы алғанда, әрекеттің орындалуының облигаторлығы, оның сөйлеуші мен тыңдаушы үшін бенефактивтілігі, коммуниканттар арасындағы өзара қарым-қатынас сияқты белгілерді зерттеушілер бұйрықты сөйлеу актісін топтастыруда жиі негізге алады [4].

Біз де өз зерттеу жұмысымызда осы аталған үш белгіні негізге ала отырып, барлық бұйрықты айтылымдарды үш топқа жіктейміз:

1) прескриптивтер, яғни әрекеттің қалай орындалатынын айтып тұратындар (бұйрық, өкім, т.б.);

2) реквестивтер - іс-әрекет сөйлеушінің мүддесі үшін жүзеге асырылады (өтініш, шақыру, жалыну);

3) суггестивтер - кеңес, ұсыныс білдіретіндер.

Аталған үш топтың бір-бірінен айырмашылығын келесідей үш прагматикалық белгі негізінде сипаттауға болады: адресат үшін әрекеттің орындалуының облигаторлығы; коммуниканттардың бірі үшін әрекеттің бенефактивтілігі, сөйлеушінің не адресаттың басымдылығы. Дәл осы аталған қасиеттердің негізінде бұйрықты айтылымдар мазмұнына қарай топталады.

Берілген қасиеттер директивтердің әрбір түріне әрқалай тән болып келеді. Прескриптивтерге әрекеттің облигаторлығы мен сөйлеуші позициясының басымдылығы, реквестивтерге адресаттың басымдылығы, әрекеттің облигаторлы болмауы, сөйлеуші үшін бенефактивтілігі тән болса, суггестивтерде сөйлеушінің басымдылығы, адресат үшін әрекеттің облигаторлы болмауы мен бенефактивтілігі байқалады [16, 15]. Бұйрықты сөйлеу актілерінің әрбір типіне сәйкесінше аталған қасиеттердің әр түрлі жиынтықтарына ие әр түрлі мағыналық реңктегі бұйрықты айтылымдар кіреді.

Прескриптивтерге адресат үшін әрекеттің орындалуының облигаторлығы, сөйлеуші позициясының басымдылығы тән. Директивтердің бұл түрі үшін бенефактивтілік тән емес. Каузацияланған әрекетті орындаушы - адресат. Әрекетке итермелеуші, іске қосушы ретінде белгілі бір әлеуметтік позициясы бар жеке бір тұлға да, қоғамдық институт та бола алады. Адресат позиция тұрғысынан басымдылығы жоқ және әрекетті орындау/орындамау туралы шешім қабылдауға да құқылы емес, онымен қоса, әрекеттің орындалмауы жазаның орнауына алып келуі мүмкін.

Прескриптивті сөйлеу актілерінің бірнеше түрі бар: бұйрық, өкім, рұқсат, нұсқау, тапсырыс.

Бұйрықты сөйлеу актісінде сөйлеушінің қызметтік лауазымы оның адресатты іске қосуына, итермелеуіне мүмкіндік береді. Әрекет жүзеге асырмаған жазаланады, онымен қоса адресаттың каузацияланған әрекетке қарым-қатынасы маңызды емес. Бұйрықтың негативті формасы - тиым. Бұл адресаттың өз кезегінде сөйлеуші құптамайтын белгілі бір әрекет жасауға талпынатын первентивті сөйлеу актісі. Мұнда әрекетке деген көзқарастар айырмашылығы айқын байқалады.

Рұқсат сөйлеу актісі арқылы сөйлеуші адресат белгілі бір әрекеттің іске асуын қалайды деген болжаммен сол әрекетті санкциялайды. Яғни адресаттың тілегі сөйлеушінің ниетімен қарама-қайшы келмейді.

Нұсқау. Мұндағы сөйлеуші позициясының белсенділігі оның белгілі бір саладағы біліміне негізделеді. Нұсқау адресат сол білімді алуға ниетті деген прагматикалық болжам негізінде құрылады. Нұсқау беру мақсаты - адресат үнемі белгілі бір әрекетті жүзеге асырғанда, оның көздеген нәтижеге жетуіне мүмкіндік беретін әрекеттерді орындау барысы жөніндегі ережелермен адресатты қамтамасыз ету [16, 15-17].

Тапсырыс та сөйлеу актісінің бір жеке түрі ретінде бөлініп шығады, себебі ондай сөйлеу актілерінің қолданылуы жиі түрде тілдік қарым-қатынастың конвенционалды

жағдайлары, яғни қызмет көрсету салалармен байланысты [4]. Жағдайлық рөлге байланысты тұтынушы мұнда басым рөлді иеленеді, өз кезегінде, адресат оның сұраныстарын қанағаттандыруы керек. Адресат каузацияланған әрекетті міндетті іс ретінде қабылдайды, себебі бұл оның қызметтік міндеттерінің шеңберіне кіреді.

Талап ету - адресаттың каузацияланған әрекетті орандағысы келмегендігінен туындайтын прескриптивтердің бір түрі. Бір жағдайларда бұл адресаттың психологиялық күйімен байланысты болса, келесі бір жағдайларда сөйлеушінің басымдылығын мойындамаудан болады. Сөйлеуші өз басымдылығын күштеп немесе қиын жағдайларда басқа біреулердің іс-әрекеттерін басқаруға өз жауапкершілігін ала отырып көрсетеді [16, 18].

Реквестивті сөйлеу актілерінде сөйлеушінің адресатқа орындатқызуға итермелген әрекеті міндетті түрде орындалуға тиісті емес. Сөйлеушінің позициясы адресат позициясынан басымырақ емес. Каузацияланған әрекет сөйлеуші үшін немесе сөйлеуші және адресат үшін бенефактивті. Әрекетті орындаушы да, шешім қабылдауға жауапты да адресат болып табылады. Реквестивті директивті сөйлеу актілеріне өтініш, жалыну және шақыру жатады.

Өтініш реквестивтер тобындағы өзекті негізгі сөйлеу актісі болып табылады. Өтініштің семантикалық нұсқасы - рұқсат сұрау. А.Дорошенко рұқсат сұрауды қажеттіліктен туындаған өтініш деп қарастырады [4, 24].

Жалыну - өтініштің бір түрі. Жалыну мағынасындағы сөйлеу актілері адресаттың каузацияланған әрекетті орындағысы келмегенде немесе сөйлеушінің әрекетті орындауға үзілді-кесілді бас тартқан адресатты көндіру үшін әр түрлі әдістер қолдануын түрткі еткен үлкен мотив болғанда жүзеге асады.

Шақыру әрекеттің бенефактивтілігі бойынша реквестивтер және суггестивтердің белгілеріне ие: әрекет бір уақытта сөйлеуші үшін де адресат үшін де қалаулы немесе пайдалы. Мұнда әлеуметтік кеңістік параметрі маңызды.

Суггестивтер. Мұнда сөйлеуші өзінің өмірлік тәжірибесін не белгілі бір жағдайлардағы істің мән-жайынан хабардарлығын негізге ала отырып, адресатты іске қосуға өзін құқылы деп санап, сөйлеу актісінде басымдық танытады. Сөйлеуші пікірінше, каузацияланатын әрекет адресат үшін бенефактивті, бірақ оның орындалуы міндетті емес, қандай шешім болмасын адресаттың еркінде. Суггестивтер коммуникативті актіге қатысқан екеу үшін де бенефактивті бола алады (істі бірлесіп жүзеге асыруды ұсынғанда). Әрекетті адресат не адресат пен сөйлеуші орындайды, бірақ шешім қабылдауға әрқашан адресат жауапты. Суггестивтерге кеңес, ұсыныс, ескерту жатады.

Кеңес - суггестивтердің негізгі түрі деп айтуға болады.

Ұсыныс бұл сөйлеуші мен тыңдаушы, не бүкіл бір топты бірлесіп әрекет етуге итермелейтін сөйлеу актісі. Сөйлеуші ұсыныс жасай отырып, тек өзгелерді әрекетке итермелеп қоймайды, ол, сонымен қатар, өзін де белгілі бір әрекетке жауапты етеді. Яғни ұсыныс директив пен коммисивтердің қасиеттеріне ие бола отырып, гибриді сөйлеу актісіне жатады.

Ескерту жанама сөйлеу актісі болып табылады. Оның пропозиционалдық мазмұны қандайда бір әрекеттің адресат үшін қауіп төндіретінін не жағымсыз нәтиже беретінін көрсетеді [16, 18-20].

Бірқатар зерттеушілер реквестивті сөйлеу актілерінің типтерін анықтауда белгілі бір критерийлерді белгілеу мүмкін емес деп есептейді. Мысалға, Дж.Лич пен Дж.Томас бірде бір тілдік формальдік критерий бұйрықты өтініштен айырып бере алмайды, дегенмен әлеуметтік-рөлдік қарым-қатынастар мен контекстуалдық және паралингвистикалық сипаттарды қарастыру, олардың аражігін аз да болсын ажыратуда көмектеседі деп тұжырымдайды [4, 196].

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, бұйрықты айтылымдардың прагматикалық сипаттамасының негізін келесідей экстралингвистикалық, яғни прагматикалық факторлар құрайды:

- а) коммуниканттар арасындағы әлеуметтік рөлдер;
- ә) коммуниканттар арасындағы әлеуметтік-психологиялық қашықтық;
- б) қарым-қатынас ортасы;
- в) коммуниканттардың потенциалды іс-әрекетке қарым-қатынасы.

Дистанциялық және рөлдік қарым-қатынас факторларын ескере отырып, коммуникативті контексттердің келесідей түрлерін ажыратып көрсетуге болады:

Симметриялық қарым-қатынас:

- тең теңге жақын әлеуметтік-психологиялық қарым-қатынаста;
- тең теңге алыс әлеуметтік-психологиялық қарым-қатынаста;

Асимметриялық қарым-қатынас:

- кіші үлкенге жақын әлеуметтік-психологиялық қарым-қатынаста;
- кіші үлкенге алыс әлеуметтік-психологиялық қарым-қатынаста;
- үлкен кішіге жақын әлеуметтік-психологиялық қарым-қатынаста;
- үлкен кішіге алыс әлеуметтік-психологиялық қарым-қатынаста.

Аталған бұл алты түрі қарым-қатынас ортасына байланыста үш түрлі нұсқада болады: ресми, нейтралды, еркін [8, 62]. Яғни, бұйрықты айтылымдар прагматикалық тұрғыдан директивті деп аталып, әрі қарай келесідей негізгі параметрлердің ескерілуі арқылы оның жеке түрлері ажыратылады:

- 1) сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы қарым-қатынас;
- 2) коммуниканттар үшін әрекеттің орындалуының тиімділігі;
- 3) адресат үшін әрекеттің орындалуының міндетті/міндетті болмауы.

Осы параметрлердің болу/болмауына байланысты барлық бұйрықты айтылымдар үш негізгі топқа жіктелді:

- 1) прескриптивтер (бұйрық, тиым, рұқсат, талап, тапсырыс)
- 2) суггестивтер (кеңес, ұсыныс, ескерту),
- 3) реквестивтер (өтініш, шақыру, жалыну).

Прескриптивтер билікке негізделеді, суггестивтер мен реквестивтер билікке негізделмейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Арутюнова Н.Д. Фактор адресата // Изв. Отд. лит. и яз. АН СССР. 1981. – № 4. - С. 356-367.
- 2 Ervin-Tripp S. Is Sybil there? The structure of some American English directives // Language in Society. 1976.- №5.- P. 25–66.
- 3 Davies E.C. On the semantics of syntax: Mood and Condition in English. -L.,1979. – 205 p.
- 4 Дорошенко А.В. Побудительные речевые акты и их интерпретация в тексте (на материале английского языка): дис.канд. филол. наук. - М., 1985. - 220 с.
- 5 Храковский В.С., Володин А.П. Семантика и типология императива. Русский императив. - Л., 1999 - 272 с.
- 6 Храковский В.С. О правилах выбора «вежливых» императивных форм, (опыт формализации на материале русского языка) // Изв. АН СССР. Сер.лит.и языка. 1980. - №3.- С. 269-278.
- 7 Бархударов Л.С. Язык и перевод. - М., 1975. - 258с.
- 8 Fasold R. The Sociolinguistics of Language. - Oxford: Blackwell, 1990. - 352p.
- 9 Fraser B., Nolen W. The association of deference with linguistic form // International Journal of the Sociology of Language, - The Hague, 1981. - P. 93-109.

10 Searle J. R. The classification of illocutionary acts // Language in Society - Cambridge: Cambridge University Press, 1976. - P. 1–23

11 Labov W., Fanshel D. Therapeutic discourse: Psychotherapy as Conversation. - N. Y.: Academic Press, 1977. – 255p.

12 <http://www.litmir.net/>

13 Green G. M. How to get people to do things with words // Syntax and Semantics: Speech acts. - N. Y.: Academy Press, 1975. - P. 107–142.

14 Lyons J. Semantics. - Cambridge: Cambridge University Press, 1977 – 703 p.

15 Косилова М.Ф. К вопросу о побудительных предложениях // Вестн.МГУ. Сер.филол. и журналист. 1962. - №4. - С. 48-56.

16 Беляева Е.И. Грамматика и прагматика побуждения: Английский язык. - Воронеж.: ВГУ, 1992. - 168с.

М.М. Ашкеева

Прагматическая классификация побудительных предложений

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау,
Республика Казахстан

Автор статьи кратко излагает и анализирует современные исследования лингвистов по побудительным предложениям. Основываясь на этих исследованиях, побудительное предложение рассматривается автором как любой вид предложения, которое имеет целью побудить слушателя к действию. Автор статьи считает, что при определении типа предложения необходимо учитывать такие прагматические факторы как, социально-ролевые отношения между говорящим и слушающим, выгода от совершения действия, и др. Кроме того, автор, как и большинство современных зарубежных лингвистов, предлагает классифицировать побудительные предложения по прагматическим факторам. Все побудительные предложения в статье классифицируются на три типа: директивы, суггестивы, реквестивы. Так же, в статье дается полная характеристика каждого типа побудительных предложений. Например, к реквестивам относятся следующие виды побудительных предложений: просьба, мольба и приглашение.

M.M. Ashkeyeva

Pragmatical classification of imperative sentences

Sh. Ualikhanov Kokshetau state university,
Kokshetau, the Republic of Kazakhstan

The author of the article summarizes and analyzes researches of modern linguists on imperative sentences. Basing on these studies the imperative sentence is considered in the article as any kind of sentence that aims to bring the listener to an action. The author of the article finds pragmatical factors, such as, social-status relationship between the speaker and the listener, benefit from the action, etc. the most important factors in defining the types of imperative sentences. In other words, the author finds it right to look deeply into the sentence and judge not the form of a sentence but the intention of the speaker first when defining the type of it. Like most of modern linguists, the author suggests to classify all the imperative sentences basing on pragmatical factors. All the imperative sentences are classified in the article into three types: prescriptions, suggestions and requests. Moreover, the author gives a detailed description of each type.

УДК 801.6.64

Л.С. Байманова

к.ф.н., доцент, Кокшетауский государственный университет им.Ш.Уалиханова, г.Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: ljasat@mail.ru

ОБ АВТОРСКОЙ ЛИНИИ ПОВЕСТВОВАНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ А.ШТИФТЕРА «ГОРНЫЙ ХРУСТАЛЬ»

В данной статье рассматриваются отдельные признаки выразительных средств языковой структуры с позиций автора-наблюдателя и автора-рассказчика, предусматривающие взаимодействие субъектно-речевой и композиционно-сюжетной организации.

Ключевые слова: сюжетное напряжение, художественный текст, авторская линия, эмоциональная оценка, тип повествования, авторская речь.

ВВЕДЕНИЕ

Каждое литературное произведение является в первую очередь выражение личности своего автора. По мнению И.Гете любой писатель, описывая определенный этап жизни, в определенном смысле представляет в своих работах и самого себя, непроизвольно показывая собственное мироощущение, стилистику мыслей и чувств. Как отмечает Г.А.Гуковский, «автор – это носитель речи и точки зрения к изображаемым им явлениям» [1, 199]. Датский литературовед Георг Брандес утверждает, что «повествователь – это воплощение того сознания, той точки зрения, которая определяет весь состав изображаемого в произведении...» [2, 58]. Похожей точки зрения придерживается и немецкая писательница К. Фридеман, которая рассматривает автора как «посредника» между читателем и действительностью произведения в следующем высказывании: «...передача совершившихся событий с помощью посредника требует прежде всего, чтобы этот посредник, если он хочет, чтобы рассказ его был достоверным, мог вызвать иллюзию, будто бы он сам наблюдал эти события с определенной точки зрения» [3, 34].

Так, произведения известного немецкоязычного писателя Адальберта Штифтера, австрийского классика XIX века, отличаются поэтическим мироощущением, музыкой слова, где образ человека выступает в неразрывной связи с природой. Исследователь Бруно Хиллебранд указывает в его произведениях два полюса пространственного мира: культуру и природу, которые находят свое отражение как в ландшафте, так и в быту. По мнению литературоведа, самыми значительными способами изображения пространства у австрийского писателя являются дорога и новый ракурс, открывающийся перед героями с той или иной возвышенности [4, 336].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Новелла «Bergkristall» является классической рождественской сказкой, названной в первом варианте «Святой Вечер». История *Bergkristall* впервые появилась в 1845 году в журнале *The Present* и все еще называлась *The Holy Evening*. И лишь в 1853 году она вышла в исправленном варианте под названием *Bergkrystall* (горный хрусталь) и вошла в коллекцию «Красочные камни» (на немецком языке *Bunte Steine*), опубликованную в двух томах в 1853 г. издателем Густавом Хекенаст в Венгрии. В своем произведении автор описывает отдаленную горную деревню под названием Гшайд и людей, которые там проживают. Мысленному взору читателя параллельно предстают величественные снежные горы, окружающие данное поселение. В центре произведения Штифтер показывает двух детей, мальчика Конрада и девочку Санну. В канун рождества стояла теплая для декабря погода и дети получили разрешение навестить с подарками своих бабушку и дедушку в *Мильсдорфе*,

проживавших в соседней деревне, буквально в трех часах ходьбы. Однако на обратном пути дети попадают под снегопад. Хлопья становятся тяжелее, а белый снег покрывает деревья и весь пейзаж. Маленькие герои сбиваются с пути, но храбро противостоят усталости, страхам и природным явлениям. Маленький мальчик Конрад проявляет мужество и поддерживает во всем маленькую сестренку. Sandra fällt hin und rutscht den steilen Berg hinunter.

„Hilfe, Konrad....Hilfe!“

„Sanna...!“

Schnell läuft Konrad los und kann gerade noch das letzte Ende von ihrem Mantel festhalten.

„Ich habe dich! Klettere zurück“.

Aber dann nimmt er seine Schwester in die Arme. Er ist froh, dass ihr nichts passiert ist.

Поисковая группа из деревни спустя сутки находит ребят и таким образом они благополучно возвращаются домой.

В новелле «Горный хрусталь» доминирующим является план автора-наблюдателя и его вариации в виде наблюдателя-писателя и наблюдателя-рассказчика. Он не вмешивается в события, ему как бы неизвестны мотивы действий героев, он заранее не знает, что произойдет в следующем кадре. Писатель только фиксирует действия персонажей и сообщает о них читателю в порядке их следования. Автор-наблюдатель выполняет здесь очень важную стилистическую функцию, создавая необходимое настроение, позволяющее читателю войти в атмосферу произведения. Например, приведем несколько сцен из рассказа, выполненных в манере автора-наблюдателя:

Es wird langsam hell. Man sieht noch einen letzten Stern, aber bald ist auch der Weg und die Sonne kommt hinter den Bergen hervor. Konrad und Sanna gehen an Gärten mit Obstbäumen und Feldern vorbei. Danach kommen große Wiesen und dann der Wald. Der Weg nach Millsdorf führt über einen Bergsattel. Nach einer Stunde sind die Kinder an der höchsten Stelle. Hier teilt sich der Weg. Geradeaus geht man ins nächste Tal hinunter, nach Millsdorf. Wenn man aber nach links geht, kommt man zum Gars. Konrad schaut hinauf: zuerst geht der Weg durch den Wald, dann kommen Wiesen und ganz oben gibt es nur noch Schnee und blaues Eis – den Gletscher. An der Wegkreuzung steht eine rote Säule. Man nennt sie die Unglückssäule. Aber... [5, 6].

„Die Sonne kommt“, ruft Sanna. „Die Sonne!“

Sie haben lange in der Höhle gesessen und nicht viel geredet. Sie haben nur den Himmel und die Sterne angeschaut. Und dann, langsam, ist es heller geworden. Irgendwann war der Himmel so hell, dass man die Sterne nicht mehr sehen konnte. Dann ist er rot geworden. Und jetzt...

„Ja, Sanna, die Sonne ist da. Gehen Wir nach Hause!“ [5, 19].

Die Kinder sind noch müde, aber das Licht gibt ihnen neue Energie.

Композиционной особенностью произведения является воздействие на читателя при помощи диалогов, базе которых автор создает целые главы. Доля диалогической речи в романе приближается к 90% и дает возможность читателю наблюдать за действующими лицами произведения «изнутри». Повествование строится, главным образом, на показе, а авторский комментарий почти что отсутствует. Значительное место занимает психологическое, внутреннее состояние всех героев. Себастьян, отец Конрада и Санны, был когда-то сыном сапожника, однако сам не работал и вел достаточно легкомысленный образ жизни. Соответственно, будущий тесть был против брака своей дочери с Себастьяном, что явно выражается в его репликах:

„Sebastian war ein richtiger Nichtsnutz. Aber er hat nichts gearbeitet, er ist nur von einem Fest zum nächsten gegangen“ [5, 8].

Позже родители Себастьяна скончались и молодой человек был вынужден начать зарабатывать деньги и продолжить дело отца. Так, он стал хорошим, уважаемым сапожником и получил право жениться на матери Конрада и Санны, Сюзанне. Впрочем, взаимоотношения между отцом Сюзанны и Себастьяном так и не наладились, что послужило причиной редкого общения внуков с дедушкой и бабушкой, которые ни разу не отмечали совместно Рождество. Эмоции, которые испытывали дети из-за несложившихся отношений между взрослыми, автор демонстрирует во время их встречи в *Мильсдорфе*. Ребята

буквально атакуют бабушку расспросами о знакомстве своих родителей, их истории любви, что явно вызывает недовольство у дедушки:

„Oma, erzählst du uns die Geschichte von Mutter und Vater?“, fragt Sanna.

„Aber Sanna, die habe ich euch doch schon so oft erzählt“.

„Ich möchte sie aber noch einmal hören. Bitte.“

В конце беседы девочка Санна грустным голосом рассуждает о том, что вся семья ни разу не собиралась вместе на празднование важнейшего христианского праздника:

„Deshalb kommt ihr auch nie zu Weihnachten zu uns nach Gscheid“.

Таким образом, автор задает характеру взаимоотношений между действующими лицами, то сюжетное напряжение, которое снимается лишь в самом конце художественного текста [6, 77]:

Die Kerzen am Christbaum brennen, es riecht nach Plätzchen und heißem Tee. Und unter dem Baum liegen viele Geschenke. Ein richtiges Weihnachten! Das Schönste aber sind nicht die Geschenke. Das Schönste ist: Zum ersten Mal sind die Großeltern zu Weihnachten auch da. Sie feiern gemeinsam, sie singen gemeinsam Weihnachtslieder und essen dann gemeinsam das Weihnachtessen. Später bringt Susanna ihre Kinder ins Bett. Sie sind müde, aber glücklich [5, 33].

Здесь читателю становится очевидной одна из главных идей творчества писателя – это семья. В своем эссе он писал о том, как отец учил сына натягивать лук, преследовать дичь, а мать собирала вокруг себя дочерей и тоже прививала им необходимые жизненные навыки [7, 25].

Новелла «Горный хрусталь» считается одним из самых острых повествований Адальберта Штифтера, раскрывающих тесно связанные между собой события прошлого и настоящего. С одной стороны, он описывает опасный и враждебный человеку образ природы, в который вовлечены дети (грандиозность и величие снежных гор, полей, ледяной пещеры, черных скал и леса):

„Sieh mal, Konrad! Da ist Eis, blaues Eis. Es ist wunderschön hier“, ruft Sanna. Plötzlich stehen sie vor einem großen Tor aus Eis [5, 15]. Alles ist hier aus blauem Eis, die Wände, die Decke, der Boden. Es ist wie in einem Märchen. Sie gehen weiter in die Höhle hinein. Die Wände leuchten blau. Sie kommen tiefer und tiefer ins Eis, aber man sieht noch immer kein Ende. Das Blau wird immer intensiver. Plötzlich bekommt Sanna Angst:

„Konrad, ich will hier raus, bitte!“

Данное описание, способствующее развитию интриги и знаменующее переход как в иное физическое, так и духовное состояние, автор создает под значительным влиянием писателей эпохи бидермейер [8, 25]. Само название «бидермейер» появилось в 1850-е гг., когда в Мюнхенском журнале «Летучие листки» начал публиковаться цикл забавных историй с персонажем Готфридом Бидермейером. Данное действующее лицо представляло собой добропорядочного бюргера-семьянина, в образе которого были персонифицированы слабости и пристрастия того времени. Природа в произведениях одного из самых значимых и известных писателей эпохи бидермейер Штифтера, по мнению Т.И.Сильман, обычно напоминает сцену, где «разыгрывается драма жизни человека» [9, 169].

А с другой стороны, автор определенно использует религиозные мотивы. Счастливое возвращение детей домой в канун рождества похоже на пасхальное воскрешение:

Der Schuster sieht seine Kinder und ... Er möchte ihnen so viel sagen: Wie froh er ist, dass ihnen nichts passiert ist; wie lieb er sie hat; dass er in Zukunft immer auf sie aufpassen will... Aber er kann kein Wort sagen, so glücklich ist er. Er nimmt Konrad und Sanna einfach in die Arme und hält sie lange [5, 30-31].

Так как религиозная тематика занимает одно из значительных мест в литературе и изобразительном искусстве эпохи бидермейер, то отражение в новелле цикла таких католических праздников, как подготовка к предстоящему дню рождения Иисуса (рождество), опасность смерти (страстная пятница), спасение мертвых (пасха) и последующее примирение членов семьи (пятидесятница), вполне закономерно:

„Sebastian!“

Der Schuster kennt diese Stimme. Er hat sie seit zehn Jahren nicht mehr gehört. Und er hat sie nicht nur in guter Erinnerung. Sie gehört Dusannas Vater aus Millsdorf.

„Ich danke dir für die Hilfe“, sagt der Schuster.

„Sebastian... es sind meine Enkelkinder“.

„Diesen Freudentag wollen wir gemeinsam feiern“.

Благочестие и тихая просветленная любовь, взаимопонимание между тестем и зятем, которое пришло спустя 10 лет, желание детей иметь полную и дружную семью выступили в произведении автора нравственной основой воспитания подрастающего поколения.

Штифтер выбрал в своем произведении роль наблюдателя, ведущего повествование от третьего лица (er-Erzähler), от лица аукториального рассказчика. Он не принадлежит к героям произведения и не принимает участие в художественном действии, а лишь незримо наблюдает и повествует. При этом опытный читатель периодически прослеживает между строк отчетливо выраженные эмоционально-экспрессивные оценочные моменты автора при описании, например, жизни сельчан, вынужденных много работать, чтобы прокормиться, или социального положения женщин, которым необходимо подчиняться в семейных вопросах мужчинам. В лексическом же плане произведению характерна конкретная простая бытовая лексика, в основном литературная, без фразеологических и других видов устойчивых словосочетаний.

ВЫВОДЫ

Таким образом, автор произведения определяет как силу акта художественной коммуникации, так и угол зрения, под которым будут в дальнейшем развиваться идеи и образы предлагаемой целостной эстетической структуры. Штифтер использует в своем рассказе такие художественные приемы как пейзажные зарисовки, нарастание напряжения сюжета и счастливый финал. В его новеллистике выражено стремление во что бы то ни стало разрешить гармонически все конфликты действительности. Писатель не дает прямой оценки от своего имени поведению героев, но за каждой фразой чувствуется понимание автором переживаемых трудностей, сомнений в верности принятого решения, готовности выдержать испытания и достичь цели. С горным хрусталем в этой истории связана некая окутывающая защита судьбы. Штифтер здесь показал, что глаз, если он не только исследует, но и с любовью, художественно созерцает мировые явления, способен глубже проникнуть в тайны мира минералов. Так как основное настроение, духовная аура, излучаемая горным хрусталем в его строгих формах, несущих с собой ясность и бодрость, является окутывающей и хранящей.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Гуковский Г.А. Реализм Гоголя. - М.-Л.: Государственное издательство художественной литературы, 1959. – С.199.
2. Брандес М.П. Стилистический анализ. – М.: Высшая школа, 1971. – С.58.
3. Friedemann K. Die Rolle des Erzählers in der Epik. – Leipzig, 1910. – S.34.
4. Hillebrand B. Mensch und der Raum im Roman. Studien zu Keller, Stifter, Fontane/ B.Hillebrand. – Münch.:Winkler.-Verl., 1971.- 336S.
5. Stifter A. Bergkristall. – Ismaning: Hueber Verlag, 2010. – 51S.
6. Адмони В.Г. Поэтика и действительность. – М.: Советский писатель, 1975. - 311 с.
7. Stifter A. Über Schule und Familie. – Nürnberg, 1973. – 69S.
8. Аверкина С.Н. Рецепция австрийской литературы эпохи бидермайер в творчестве Томаса Манна: автореф. дис. ... д-ра. филол. наук. - Казань, 2013. – С.25.
9. Сильман Т. И. Пособие по стилистическому анализу немецкой художественной литературы для студентов педагогических институтов (на нем. яз.) – Л.: Просвещение, 1969. – С. 169.

L.Baimanova

About the author's line of narration in A. Shtifter's work "Rhinestone"Sh.Ualikhanov Kokshetau State University
Kokshetau, Kazakhstan

The article considers some signs of expressive means of language structure presented us with the position of the observer and the author-narrator, providing interaction subject-voice and compositional organization of the story.

Л.С.Байманова

А. Штифтердің «Горный хрусталь» шығармасындағы авторлық әңгіме желісі туралыШ.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау қ., Қазақстан

Бұл мақалада автор-бақылаушы және автор-әңгімелеуші тұрғысынан тілдік құрылымның экспрессивті құралдарының кейбір белгілері қарастырылып, тақырыптық-сөйлеу және композициялық-сюжеттік ұйымның өзара әрекеттесуі қарастырылған.

УДК 81.111.

А.Р. Бейсембаев

д.ф.н., профессор, Инновационный Евразийский университет, г. Павлодар, Республика Казахстан, e-mail: aman2908@mail.ru

ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЮРИДИЧЕСКОГО ТЕКСТА

В условиях постоянно расширяющихся международных контактов особую значимость приобретает изучение текстов правовой документации. Право, как форма общественного сознания являлось основообразующим для всех жанров официально-делового стиля. В статье рассматриваются вопросы взаимодействия разных функциональных стилей литературного языка в структуре правового документа

Ключевые слова: закон, юридический текст, композиция, судебное решение, юридический дискурс, акт

ВВЕДЕНИЕ

Вопросы правильного составления юридического текста, соблюдение критериев и условий при их написании до сих пор не утратили свою значимость. Данные вопросы нашли свое освещение в работах известных ученых-юристов: Александрова А.И., Безлепкина Б.Т., Бессарабова В.Г, Григониса Е.П., Камышина В.А., Ксензова А.Н., Лопатина В.Н., Рохлина В.И., Смирнова А.Ф., Томина В.Т., Полуднякова В.И., Федотова М.А., Шишкина Д.Н. и др.

Документы, имеющие юридическую силу, должны соответствовать определенным критериям, т.е. законности и обоснованности. Обоснованность документа в данном случае достигается при выполнении предложенных требований [1]:

- соотношение содержания и формы;
- следование законам логики в структурных элементах;
- полнота аргументирования и обоснованность положений содержания;
- целесообразность как структуры, так и содержания.

Законность юридического документа составляется при выполнении следующих условий:

- применение предусмотренных законом аргументов и доказательств;
- применение формы документов, предусмотренных законом;
- наличие ссылок и упоминаний на конкретные акты нормативно-правового характера, регулирующие подготовку и внедрение данных юридических документов;
- наличие системы материального и организационного сопровождения реального исполнения документа.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Документы, имеющие юридическую силу, составляются исходя из законов логики. Их знание и умение применять в своей деятельности является фундаментом юридического мышления. Законами логики можно обозначить следующее:

1. Закон тождества. Другое направление упомянутого закона – это замена представления (тезиса), которое возникает по причине непоследовательности в использовании специальной лексики, расхождения формулировок. Исключение замены тезиса можно добиться с помощью исключительного повтора терминов, что позволит добиться углубленного восприятия текстовой.

2. Закон не противоречия. Наличие противоречия в тексте является недопустимым, так как это приведет к трудностям при использовании документа, а также его обжалованию.

3. Закон исключенного третьего. В предмете рассмотрения определенный признак либо есть, либо его нет. Тем не менее на практике он часто нарушается.

4. Описание и сравнение. Описание предполагает дифференциацию значительных и незначительных признаков действий, явлений и событий. Сравнение способствует квалифицировать правонарушения, рассматривать вопрос о привлечении или не привлечении к юридической ответственности.

5. Определение. Это формулирование в нормах права легальных определений понятий.

6. Обоснование. Данный прием доаускает поиск и формулирование оснований, который подтверждает или опровергает суждение.

Юридический текст - это коммуникативное, структурное и семантическое единство, проявляющееся в его композиции. А композиция – это построение текста, где определяется его цельность, единство и законченность. Построение документа детерминировано стилем автора, манерой подачи и контентом. Более того, структура демонстрирует совокупность предлагаемых элементов [2]:

1) внешняя композиция текста, иначе архитектоника. Данный термин означает деление текста на конкретные части (главы, подглавки, абзацы, строфы и прочее), их очередность и корреляция;

2) система деталей, представленных в тексте, т.е. композиция деталей. Информация о деталях дает возможность раскрыть скрытые, латентные смыслы.

3) соотношенность друг с другом частей текста.

Внутренняя (содержательная) композиция определяется системой фактов, неопровержимых доказательств. Внешнее построение – это деление текста, описывающее такие особенности как непрерывность по отдельным единицам. Иначе говоря, композиция – это проявление значительной прерывистости в непрерывности. Каждая составляющая часть квалифицируется определенными способами выдвижения. Данные способы создают дифференциацию важнейших смыслов текста и усиливают внимание адресата:

- разнообразная акцентуация на графиках;
- повторение единиц языка на разных ее уровнях;
- сильные стороны документа или его составные части - позиции выдвижения, которые связаны с формированием иерархии значений, направлением внимания на самом главном.

К сильным позициям текста можно отнести заглавия, эпиграфы, начало и конец произведения. Например: части, главы, главки. Автор с их помощью подчеркивает наиболее значимые «смысловые вехи» той или иной композиционной части (текста в целом) [3].

Следует также отметить, что к документам, имеющие юридическую силу предъявляют требования: формальные и неформальные. К формальным условиям относятся:

- содержание юр. документа, что означает подписание документа компетентным и полномочным лицом;

- не противоречащее действующему законодательству;
- форма юридического документа, его наименование, реквизиты и т.п.
- структура юридического документа.

К неформальным условиям относятся:

- содержание юр. документа;
- структура;
- форма;
- последовательность и связность изложения;
- этичность излагаемого материала;
- правоведческий язык;
- верное толкование юридической и иной терминологии.

К различным последствиям может привести несоблюдение формальных и неформальных требований. Анализируя тексты юридических документов, следует знать, что они являются главными составляющими юридического дискурса. Под юридическим дискурсом, мы понимаем комплексный феномен, состоящий из участников интеракции, межкоммуникации и текста как такового. В юридический дискурс входит весь комплекс текстов права, которые осуществляют информационно-аффективное значение, а также устанавливающий общественно-прагматическое положение составителя текста. Автор (профессионал-юрист) и реципиент или адресат выступают в качестве участников правового дискурса.

Профессионал-юрист создает информационное сообщение, выражая суть юриспруденции, реципиент или адресат воспринимает и интерпретирует сообщение. Текст судебного решения является речевым произведением информативно-предписывающего характера и всегда должен быть представлен в виде официального письменного документа. Содержание текста судебного решения характеризуется интенсивно выраженной социальной обусловленностью использования языковых средств и наличием сложной структурной композиции. Для текстов судебных решений характерно исполнение функции принуждения адресатов к выполнению строго определенных действий, им свойственна ярко выраженная терминологичность. Также наличие непосредственной связи-зависимости между стилистическим оформлением текста и типовой, стилистически замкнутой ситуацией применения текста, использование языковых средств, строго регламентируемых условиями правовой сферы. Текст судебного заключения является тем типом вербального продукта, где каждый элемент коннотации из первого уровня иерархической лестницы. Такой текст продемонстрирован как сверхфразовое единство, имеющее отличие в структурно-логическом оформлении, обеспечивающее их абсолютному подчинению общему итоговому и надитоговому смыслу.

Для текстов, имеющие юридическую силу свойственны смысловые парадигмы. Данные общепринятые взгляды возникают в результате повторения тематически и семасиологически связанных единиц лексики и означают названия материальных и идеальных конструкторов экстралингвистической данности, предметные группы по родовидовым отношениям [4]. Также создается скрытое сплетение тематически и семасиологически связанных единиц лексики. Со временем, они обуславливаются в рамках одного фрагмента, или интегрируют в группу тематически объединенных абстрактов и представлены в форме базового конституэнта судебного заключения. На этапе такого рода проектирования сверхфразовых единств, оформленное композиционное построение текстового документа судебного заключения служит центральным положением.

Обозначенные постулаты позволили нам проанализировать тексты судебных решений, найти и сгруппировать выявленные в тексте ошибки:

1. Орфографические ошибки:

- ошибки в случаях слитного, раздельного и дефисного написания слов: *Неустановленное* в ходе расследования лицо (приговор судьи Султанова); было **с начало** 3 млн. тенге в виде предоплаты, а потом 7 000 000 тенге... (с.7) (иск Мотиной). **Проектно сметная** документация (с.5) (Дело Зейноллиной); «ВИК-ЛТД» и «ВИК ЛТД» (с.7); Средств, выделенных на **строительства ИЖС и проведения водоснабжения** (с.4);

- опечатки: *которую Катыкбаев А. может оплатить товар* (с.2) Гражданина Республики Казахстан, **семенного** (с.1) (Дело Зейноллиной); По **условия** договора (с.3); однако они подготавливаем объект (с.5); «**Павлодарэнергопроект**» (с.7); С ноября **207...** (с.8). Для примера можно рассмотреть иск Мотиной на общую сумму 1,5 **млдр. Тенге**; Неправомерность **доказываются** (с.3)

2. Речевые ошибки:

- использование разговорных слов и конструкций;

Хранил у себя **в сарае, то есть по месту жительства** (с.1); **А потом** с целью продажи (с.1); **Куда приехал** Катыкбаев и **встретился** с Аскарковым, **где также присутствовал** Садахов, **который догадывался** о сделке и **присутствовал при этом** (с.2); Очередная встреча **была** 26 октября 2009 года **около 11 часов по улице Ткачева**, куда **приехал** Катыкбаев А. и **встретился** с Аскарковым (с.2); **Купить** урановые **таблетки больше одного килограмма** (с.2); То они **об этом позвонят** (с.2); **Отметили** дату и место встречи (с.2). Средний заработок (с.1,4); Исходя из принципа разумности и достаточности, взыскав в **разумном размере...**(с.4) (Иск Мотиной); Проектно сметная документация изготавливается организацией, выигравшей конкурс, и **они же** являются генподрядчиками по разработке (с.5); На его письмо согласились и дали ответ... (с.7) (Дело Зейноллиной).

- неправильное управление в падежно-предложных конструкциях;

Когда **поняли намерения** покупателя приобрести радиоактивные материалы; В ресторане «Олдинглишмен» **расположенного** в г. Павлодаре; Работники ДКНБ убедили их о **желании** купить радиоактивные материалы; Данная таблетка является радиоактивным и высокочастотным материалом весом. 4, 45 г.; 300 000 тенге для приобретения и доставки для образца **еще одну урановую таблетку**; Реализуя преступный умысел на **незаконное приобретение, хранение и транспортировки** радиоактивного материала; Договорился с Омурзаковым М. **на приобретение**; Пришли к соглашению **сбыта**; Незаконно хранил, носил и перевозил **оружия и боеприпасов**; Радиоактивные материалы **переложив** в автомашину «Фольксваген-Пассат» **регистрационным номером**; Подтвердили **желания** сбыта; Согласно **справки** (с.2, 3); Наличие болезни не указывает о причинной связи (с.4) (Иск Мотиной); **У суда не вызывает сомнения в допустимости** исследованных **доказательств** (с.13) (дело Зейноллиной).

- тавтология и плеоназм;

В сговоре между собой, преследуя **единый** преступный умысел; Исходя из принципа **разумности** и достаточности, взыскав в **разумном размере...**(с.4) (Иск Мотиной); В соответствии с **должностной** инструкцией Зейноллин М.З., являясь **должностным** лицом (с.1); **По** проведению конкурса **по** строительству инженерных сетей **по ИЖС...** (с.7) (дело Зейноллиной); Зарипов Р.Х., Зарипов Р.Х. и **другое лицо** действуя в **группе лиц** по предварительному сговору... (с.2) (Дело Зарипова).

- названия-имена собственные, как правило, выделяемые кавычками, независимо от формы определяемого слова используются в именительном падеже;

Государственное казенное коммунальное предприятие «**Детского культурно-досугового центра** «Колос» (с.1, 2); Начальника «**Отдела** культуры и развития языков города Павлодара» (с.1); Подписанного начальником «**Отдела** культуры и развития языков города Павлодара» (с.2); Государственному учреждению «**Департамента** по контролю и социальной защите по Павлодарской области» (с.1); Государственному учреждению

«Департамента по контролю и социальной защите по Павлодарской области» (с.5) (Иск Мотиной); Заместителя начальника отдела ГУ «Отдела строительства города» (с.1) (Дело Зейноллиной).

- ошибки в согласовании и координации;

В соответствии с графиком платежей, *указанном...* (с.3) (Дело Зейноллиной); *Договором* между ГУ «Отдел строительства г. Павлодара» и ТОО «Амира-ПВ» *подписанного* начальником (с.11); Проектно сметная документация изготавливается организацией, выигравшей конкурс, и *они* же являются генподрядчиками по разработке (с.5); Выделение 1-ой очереди строительства... ими *не производилась* (с.4); Так как ТОО «ВИК ЛТД» по всем квалификационным требованиям *должно был стать...* (с.7); Другими материалами дела, исследованных в суде (с.9); ТОО «Амира-ПВ» к работам *не приступал* (с.6); ТОО «Амира-ПВ» *не должен был* участвовать в конкурсе, поскольку не *соответствовала профили и квалификации* (с.6); Строительство жилых домов, детской деревни на 70 мест, *школы, магазины* (с.7); Конкурс... *выиграл ТОО* «Амира-ПВ» (с.7); В п.10 договора *предписано* порядок сдачи... (с.11).

- стилистические;

Садахов Ж. позвонил своему знакомому Оганнисяну Л.И. и передал сотовый телефон для разговора Катыкбаеву А., *в ходе которого* последний сообщил тому, что его; После чего *с Аскарковым встретился (кто)* в г. Павлодаре по улице Ткачева, 3, *в ходе чего...*; Приказом начальника *за* №22 (с.2), об отмене приказа *за* №22 (там же); Постановлением Верховного суда Республики Казахстан *за* №3...(с.4); В части признания приказа об увольнении незаконным и его отмене, восстановление на работе и взыскание среднего заработка за время вынужденного прогула – отказать (с.4); В иске Мотиной говорится, что болезнь возникла из-за незаконного увольнения (с.4); стилистические ошибки наблюдаются в следующем тексте: На строительство инженерных сетей и коммуникаций, а именно: *водоснабжение, канализации, теплоснабжение, электроснабжения, дренажной канализации, дорог и наружного освещения* (с.1); Документы, *предшествующие оплате* должны представляться *по форма* №2 (с.3); Должна быть использована на инженерно-коммуникационные *инфраструктуры и систем* водоснабжения этого района (с.5); В установленные сроки «Исполнитель» выполнил условия договоров, т.е. *разработали и подготовили...* (с.9) (Дело Зейноллиной).

- выделение обособленного обстоятельства, выраженного дееспричастным оборотом, или обособленного определения;

Мотина Г.И. *предъявляя иск к государственному заведению «Аппарат Акима города Павлодара* мотивировала... (с.2); Требования... подлежат частичному удовлетворению *исходя из ниже изложенного* (с.2); Документы, *предшествующие оплате* должны представляться (с.3); Средств *выделенных на строительства ИЖС и проведения водоснабжения* (с.4); Договором между ГУ «Отдел строительства г.Павлодара» и ТОО «Амира-ПВ» *подписанного начальником* (с.11) (Дело Зейноллиной); Зарипов Р.Х., Зарипов Р.Х. и другое лицо *действуя в группе лиц по предварительному сговору...* (с.2) (Дело Зарипова).

- ошибки в употреблении дееспричастных оборотов;

Будучи на должности заместителя Акима города Павлодара, *в его служебные обязанности входило...* (с.6) (Дело Зейноллиной).

- неоправданный пропуск слова в предложении;

Ей причинен моральный *вред, который* просит взыскать (с.1); а также назначена *конкурсная* комиссия по организации и проведению вышеуказанного *конкурса* и объявлено о дате проведения *конкурса* на сумму... (с.3) (Дело Зейноллиной).

- связь между предложениями;

Будучи на должности заместителя Акима города Павлодара, *в его служебные обязанности входило* курирование вопросов строительства по городу Павлодару,

коммунального хозяйства и земельных отношений. *А также координировал...* (с.6) (Дело Зейноллиной).

- логические;

В особую группу закономерных погрешностей можно причислить композиционно-текстовые опечатки. Данные упущения могут быть связаны с отклонением от требований к хронологии и смыслового значения для описания событий. Во время судебных решений в начале прослеживалась недостаточная логическая последовательность с основополагающей частью рассказа. Время от времени необходимая логическая связь выражалась неярко:

- чрезмерное наличие излишних фактов или неподходящих отвлечённых размышлений;
- наличие неуместных смысловых переходов в предложениях.

Основная часть документа содержит излишние, неуместные по данной теме сведения, изложение перегружено информацией, которая не имеет логической последовательности и часто теряется смысл. Данная часть логически не выстроена, таким образом, в изложении слабо улавливается главная мысль из-за повторов и неоправданных перечислений.

Завершение судебного решения не служит убедительным выводом из сказанного, не подводит итог. Это можно увидеть на примере материалов дела Жуматаева.

Рассматривая примеры стоит обратить внимание на следующий текст дела Зейноллиной, где пишется: а также назначена конкурсная комиссия по организации и проведению вышеуказанного конкурса и объявлено *о дате проведения конкурса на сумму 571452630 тенге* (с.3); стали наносить удары руками и ногами, а также ветками сухостоя, по различным частям *тела, лица и головы* (с.1) (Дело Зарипова).

В предоставленных *ему (кому?)* ... платежных документах ... *он (кто?)* подтвердил свои подписи... (Решение суда, вынесенное судьей Саранской И.Ю.)

ВЫВОДЫ

Проанализировав примеры выше представленных юридических документов можно сказать, что текст начинается предложением, содержащим указание на предыдущий контекст, который в самом тексте отсутствует. Наличие указательных словоформ в данных предложениях отсылает к предшествующему тексту. Значит, сами предложения не могут служить началом сочинения. Это свидетельствует о наличии логической ошибки. Проведенный анализ текстов судебных решений выявил следующие недостатки:

- Юристы (в нашем случае – судьи) не разграничивают понятия «текст» и «дискурс». Их дифференциация позволило бы избежать «проникновение» в текст юридических документов разговорных слов и выражений, сделать их логически выверенными.

- Наличие ошибок создают помехи на внешнем уровне понимания текста. Они увеличивают количество времени, затраченного на его чтение, количество энергии – на преодоление ошибок, определяют степень утомляемости читателя, влияют на качество их понимания.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Попов В.Д. Информациология и информационная политика. – М., 2008.
2. Томин В.Т., Сочнев Д.В. Словарь-инструментарий для исследования проблем, связанных с взаимодействующим влиянием правоохранительной и массово-коммуникативной систем на преступность и виктимность молодежи и несовершеннолетних. – Н.Новгород, 2005.
3. Новопашин А.П. Взаимодействие органов государственной власти и средств массовой информации. – М., 2009.
4. Киричек П.Н. Социология публицистики. – Саранск, 1998.

А.Р. Бейсембаев

Заң мәтінінің лингвостилистикалық ерекшеліктеріИнновациялық Еуразия университеті,
Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

Тұрақты кеңейіп келе жатқан халықаралық байланыстар жағдайында құқықтық құжаттаманың мәтіндерін зерделеу ерекше маңызға ие болады. Жалпы сананың нысаны ретінде құқық ресми-іскерлік стильдің барлық жанрлары үшін негізін қалаушы болып табылады. Мақалада құқықтық құжат құрылымындағы әдеби тілдің түрлі функционалдық стильдерінің өзара әрекеттесу мәселелері қарастырылады.

A.R. Beisembaev

Linguistic and stylistic features of the legal textInnovative Eurasian University
Pavlodar, Republic of Kazakhstan

In the context of constantly expanding international contacts, the study of the texts of legal documentation is of particular importance. Law, as a form of social consciousness, was fundamental for all genres of official business STI-La. The article deals with the interaction of different functional styles of literary language in the structure of a legal document

УДК 81.37

Л.А. Бочкова¹, Ж. К. Дарбаева²

¹к.ф.н., доцент, Северо-Казахстанский государственный университет им.М.Козыбаева, г. Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: lbochkova@list.ru

²к.ф.н., доцент, Северо-Казахстанский государственный университет им.М.Козыбаева, г. Петропавловск, Республика Казахстане, e-mail: zhanara74@inbox.ru

**ИСТОРИЯ И ПРИРОДА ЯЗЫКА ЭМОДЗИ
В СОВРЕМЕННОМ ВИРТУАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ**

В настоящей статье рассматриваются актуальные вопросы изучения современных эмодзи-символов в русском языке, раскрывается история и смысловое значение смайлов, описывается мощное внедрение современного языка смайлов и влияние языка эмодзи на современный русский язык, изучаются вопросы изучения особенностей функционирования эмодзи-символов в современном виртуальном общении. С распространением социальных сетей эмодзи-символы активно входят в жизнь многих людей, особенно молодежи. В наши дни эмодзи и эмотиконы (научное название смайлов) стали неотъемлемой частью современной культуры. Язык эмодзи служит для выражения мыслей пользователей, становясь полноценной заменой словам и буквам.

Ключевые слова: знак, эмодзи-символы, современный язык интернета, природа эмодзи, психология эмодзи, смайлы, эмотиконы.

ВВЕДЕНИЕ

За последние десять лет электронное общение стало визуально ориентированным. В последние пять-десять лет эмодзи в качестве аналога знакомого смайлика стал популярным в современных социальных сетях и используются миллионами людей в интернет-программах для отправки сообщений, как WhatsApp, при записях на стене, комментировании в сетях VK, Facebook и выставлении фотографий в сети Instagram. Изо

дня в день растет количество людей, использующих в электронной переписке хэштеги и эмодзи (emojı). Эмодзи - язык нового поколения, графический язык, где вместо слов используются сочетания картинок, широко используемые при общении в интернете. Бум в использовании графических символов в современном обществе приводит к тому, что эмодзи стали неотъемлемой частью культуры. В наши дни существует онлайн-словарь Эмоджипедия, посредством эмодзи практикуются пересказы книги и фильмов. Так, в 2013 году в Библиотеке конгресса США появилось классическое произведение «Моби Дик» в пересказе эмодзи. В 2015 году на эмодзи была переведена речь президента США Барака Обамы. Современные ученые предлагают изучать язык смайликов, эмодзи и других средств "невербальной коммуникации" в сети для определения настроения авторов сообщений и выявления черт характера их личностей. Ежедневно во всем мире пользователи сетей отправляют и получают около 6 млрд эмодзи. За любым эмодзи можно увидеть идею или слово, легко понятные людьми из разных стран и культур. Следовательно, эмодзи можно назвать универсальным языком наряду с такими табличками, как «вход воспрещен» или «злая собака».

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Прежде чем осветить в настоящей статье историю эмодзи, необходимо определить отличия между научными понятиями эмодзи и смайлами-эмотиконами, поскольку эти два термина часто подменяют один другим.

Смайл с англ. Smileу или эмотикон, также эмоцион — представляет собой пиктограмму, изображающую эмоцию. Он, как правило, составляется из типографских знаков. Например, комбинация символов :-) обозначает улыбающегося человека и представляет собой смайл или эмотикон, т.е. пиктограмму, которая изображает эмоцию и создана из таких типографских знаков, как двоеточие, дефис и скобки. Пользователей интернета ограничивают лишь границы их воображения и определенный набор знаков. Вариации типографских знаков могут быть как простыми, так и усложненными **Смайлы употребляются**, в основном, наряду с кириллической графической системой и отделяются от речевых единиц пробелами или запятыми. Традиционные смайлы, появившиеся сначала в электронной почте из-за невозможности передать нюансы своего настроения, изображаются с помощью различных комбинаций знаков препинания и состоят из ограниченных сочетаний графем. К ним можно отнести такие, как: :-) - улыбка,):- - огорчение, ;-) - подмигивание, :-P - язык, дразниться, :-D - широкая улыбка, :-e - разочарование. Вследствие действия в языке закона экономии языковых усилий сложные смайлы изменились в сторону сокращения до одного значка. Так, значок) – стал обозначать улыбку, (- огорчение, ;), - подмигивание, D - широкая улыбка. Важной функцией смайлов является передача определенной эмоциональной составляющей фразы и, таким образом, смайлы восполняют невербальный уровень коммуникации.

Для изображения смайла (эмотикона) с улыбающейся рожицей понадобился специальный эмоджи. Эмодзи в переводе с японского - картинка с характером, так как обозначаемое слово фиксируется двумя иероглифами, которые обозначают изображение и характер. В отличие от эмотиконов, эмодзи являют собой конкретные идеографические знаки, то есть не пиктограммы, а идеограммы, которые основаны на стандарте Unicode. Отличие их от смайликов в том, что эмоджи— это готовое изображение с определенным смыслом. Тем не менее, как отмечает Википедия, отдельные эмодзи, обозначающие рожицы, относят к эмотиконам. В целом, эмодзи, как и смайл, также является символом, поскольку он представляет собой определенный знак отображения позитивных или негативных эмоций в условиях интерактивного общения, таких, как радости, счастья, грусти, страха, злости. В целом, по сути, то, что мы называем эмодзи или эмоджи— это тот же смайлик. Разница, на наш взгляд, состоит в том, что смайлы, или эмотиконы представляют собой типографические значки с лицами, которые выражают определенные эмоции, а эмодзи - настоящие, почти реальные изображения, например, автомобилей,

природы, людей, еды. Таким образом, подытожим, вариации знаков, изображающих эмоции посредством типографических средств – это эмотиконы (с англ. emotion -эмоция + icon – образ), а реальные картинки, изображения предметов, действий, состояний называются эмоджи. Таким образом, эмодзи являются логическим развитием парадигмы смайликов или эмотиконов. Еще одно отличие эмодзи от традиционного набора смайлов – более крупные размеры изображений и обширный набор эмоций, чувств и образов.

Обратимся к истории появления смайлов и эмодзи-символов. К выводу о богатейшей многовековой истории смайлов ученые пришли в результате изучения средневековых рукописных текстов, на полях которых часто встречались улыбающиеся лица. Известно, что бумага и пергамент стоили баснословные суммы денег, поэтому смайлов и надписей было достаточно много на полях книг, где на них обратит внимание самый наблюдательный читатель. Также прототип смайлов наблюдаем в так называемом немом кино, когда та или иная эмоция выражалась на темном экране с помощью титров. Титры были бессловные, с восклицательными или вопросительными знаками. Аналогичную роль затем стали выполнять смайлы или эмотиконы. Существует несколько гипотез, кому принадлежит пальма первенства идеи смайла. Предполагается, что одному из первых мысль о создании смайлика принадлежит русскому писателю Владимиру Набокову, который в 1969 году предлагал ввести знак пунктуации, чтобы показать, в качестве примера, улыбку. Выдвигается вторая версия, что графическое изображение улыбки в форме двух точек и дуги, обрамленных в желтый круг, первым в 1963 году нарисовал американский художник, Харви Болл. Наконец, есть третье предположение, согласно которому изобретатель языка программирования Common Lisp, профессор американского университета Карнеги Скотт Фалман первым предложил пользователям Интернета отличать радость или грусть символами :) и :-(. Сначала он использовал знаки препинания двоеточие и скобку и в 1982 году украсил ими классную доску объявлений в университете. Последняя версия появления смайлов больше всего прижилась среди пользователей интернета. Кто бы ни был создателем первого смайла, вряд ли он мог предположить, что коммуникация посредством маленьких улыбающихся рожц станет привычной для большинства людей. Кстати, до повсеместного использования смайла, обозначающего шутку, использовался знак #, напоминающий зубы, виднеющиеся при улыбке.

Трансформация смайлов в эмодзи произошла следующим образом. 1995 год характеризуется глобальным распространением смайликов, поскольку японская компания DoCoMo — крупнейший в стране оператор мобильной связи – позволила унифицировать способ передачи изображения смайлов. Японские специалисты дали возможность производителям смартфонов дополнить относительно малый по тем временам набор традиционных смайлов, добавив в список символов знак сердца. Это новшество так понравилось японскому народу, что акции компании тут же резко взлетели вверх. Но, к сожалению, смайлы, изображаемые посредством знаков препинания, сильно загружали интернет, сеть зависала. Тогда, в 1999 году, японский специалист компании DoCoMo Сигэтакэ Курита предложил набор из 176 символов. Идея «символов-картинок» была заимствована Курита из манги как одной из форм японского изобразительного искусства. Эти картинки-символы и стали называться эмодзи. В самом начале в набор входило несколько эмоций: радость, печаль, злость, страх и удивление, были символы природы и погоды, людей, места, знаков зодиака, еды и всего несколько жестов.

Москва, как известно, не сразу строилась. Чтобы эмодзи завоевали мир, потребовалось еще восемь лет. В 1997 году создаются первые графические эмотиконы, распределенные по группам: «Классические», «Эмоции», «Флаги», «Праздники», «Развлечения», «Спорт», «Погода», «Животные», «Еда», «Национальности», «Профессии», «Планеты», «Зодиак», «Младенцы и ставшие первыми в истории графическими эмотиконами, применяемыми в технологиях. В 2000 году в «Каталоге эмотиконов», созданном Лауфрани, насчитывалось более 1000 графических эмотиконов-смайликов. В 2007 году Google внедрила несколько

эмодзи в сервисы Gmail, и постепенно их количество стало увеличиваться. В 2010 году картинки эмодзи включили в стандарт кодирования Юникод, в котором есть абсолютно все знаки языков мира, и это помогло в большей степени пользоваться ими на платформах Google и Apple. В июле 2017 года в структуру Юникоде входило больше 2,6 тысяч эмодзи. Сначала эмодзи стали набирать стремительную популярность в Японии, затем на Западе, а затем – во всем мире. Не так давно была добавлена функция выбора цвета кожи для каждой эмодзи, появились новые семейные и бытовые категории. Современная наука констатирует, что существует целый словарь Эмодзипедия, в которой собраны значения 1427 эмодзи. Популярность эмодзи показывает тот факт, что, например, около 10 тысяч предложений и около 800 страниц текста романа «Моби Дик» были полностью переведены на язык эмодзи. В наши дни эмодзи представляет собой символ цифровой культуры, являя собой предвестник первого глобального языка, созданный цифровой революцией. Парадокс сложившейся ситуации заключается в том, что если древние люди использовали идеограммы и пиктограммы и затем мы наблюдали их трансформацию в буквы, то с появлением эмодзи человечество возвращается к передаче текста через идеограммы и пиктограммы.

Как и у любого явления, у языка эмодзи сложились два противоположных направления. Представители первого направления отмечают, что графические символы жизненно необходимы в общении. Они обосновывают свои положения следующими факторами. Во-первых, как известно, психологи давно установили, что в коммуникативном акте трансляция информации осуществляется посредством вербальной информации только на 7%, посредством голоса — на 38% и с помощью невербальных знаков — на 55%. Изображения заменяют собой слова и целые фразы, которыми можно было бы описать всю гамму авторских эмоций. В первую очередь, смайлики и эмодзи употребляют для придания эмоциональной выразительности общению. В этом случае эмодзи - один из способов на невербальном уровне отобразить человеческое настроение и эмоциональный посыл, который невозможно передать посредством лишь текста и пунктуации. Эмодзи-символы полностью заменяют речевое высказывание и знакомые нам виды невербального общения, такие, как жесты, мимику. Эмодзи как символы эмоций оказывают большее заметное влияние на собеседника по ту сторону чата, чем рациональные доводы. Таким образом, пользователи сети стремятся привнести в электронную переписку черты живого общения, и графические символы эмодзи помогают компенсировать недостачу эмоций:

Все эти графические символы в восприятии человека – это визуализированные эмоции, помогающие донести смысл сообщения до собеседника. Получается, что эмодзи выполняют ту же роль, что тон голоса в коммуникативном общении, а также жестикуляция и мимика. В особо эмоциональных случаях интернет-пользователи могут указать в переписке несколько эмодзи подряд: 😂😂😂 или 👍👍👍. Такие многократные эмодзи-значки помогают «смягчить» тональность переписки, сделать сообщение непринужденным по стилю. Следовательно, эмодзи, передавая эмоции, определяют ту часть лексического значения, которую графические средства не могут отобразить в полной мере. Эти графические символы могут виртуозно менять оттенки значений, добавляя в общение новые смыслы. Язык эмодзи становится так называемым «скрипичным ключом», диктующим смысловые оттенки передаваемой информации. Таким образом, можно сказать, что эмодзи-символы, используемые в качестве стиливого элемента общения, стали в какой-то степени иероглифами сегодняшнего века.

Во-вторых, эмодзи – прежде всего «экономичный» способ передать эмоцию, так как они могут заменить длинные слова и, таким образом, позволяют экономить место. Как известно, картинки быстрее обрабатываются нашим сознанием, чем текст. Нам удобнее поставить графический значок эмодзи, вместо того, чтобы отправлять длинные сообщения. На сегодняшний день численность вариаций эмодзи в словаре активного пользователя сети насчитывает около тысячи значков.

В-третьих, язык эмодзи удобен для современного общения, поскольку позволяет за доли секунд выйти на связь с людьми из других городов и стран. Удобство для пользователей гаджетов для компаний стоит на первом месте, и не случайно наши мобильные телефоны, к примеру, при отправке сообщений полностью снабжены современными функциями использования готовых шаблонов типа «перезвоню», «я на совещании», «опаздываю». Поэтому эмодзи-символы также можно назвать одним из быстрых средств общения. Так, используя несколько картинок, можно быстро договориться о встрече, дать оценку новости, красочно рассказать о проведенном отпуске. Смысл несказанной фразы дублирует набор картинок. К примеру, фразу «Только что вернулись с отдыха на Бали» передают три эмодзи: самолетик, пальма, коктейль. Дублирование фразы встречается довольно часто и отвечает просто за идею транспорта, перемещения и отдыха в прямом смысле этого слова. Во-вторых, нередко встраиваются картинки в сам текст, в синтаксическую структуру предложения, с целью его пояснения. Например, фраза «Закончилось соревнование» продолжается набором картинок: человек с глазами, полными любви, медаль, аплодисменты. Картинки помогают нам расширить и уточнить смысл сообщения. Выясняется, что автор сообщения выиграл медаль в соревновании. Времени на полноценное общение у него нет, и с помощью картинок он передает свои эмоции.

В-четвертых, эмодзи-символы выполняют функцию тесной эмоциональной связи, поскольку помогают поддерживать эмоциональные контакты с собеседником по чату, негласно объявляя: «мы с тобой одной крови: ты и я». Таким образом, эти графические символы укрепляют внутреннюю связь между собеседниками.

В-пятых, отмечается, что использование сетевого сленга среди пользователей-подростков также значительно сократилось, кроме того использование эмодзи способствует сокращению использования обценной лексики поскольку теперь подростки предпочитают им эмодзи.

Самая суть эмодзи аналогична понятию символа, функция которого заключается в целой вселенной смыслов. Однако изображение – это только образ, он не может отразить всю полноту смысла. В этом наблюдаем еще один парадокс феномена эмодзи, который состоит в том, что современные технологии упрощают общение друг с другом, однако достичь понимания не всегда возможно. Видимо, по этой причине из всех эмотиконов пользователи прежде всего предпочитают улыбку. :)

Современные борцы за чистоту языка отмечают, что эмодзи выявляют неспособность вербального выражения своих мыслей и совершенно не побуждают молодое поколение работать над своим стилем и слогом, что заметно останавливает подростков в развитии вербальных умений. Употребление смайлов и эмодзи – своеобразный костыль, которым пользуются люди, так и не освоившие грамматику языка. Информативность и краткость современных сообщений приводят к обеднению языка, исчезновению из активного словаря актуальных слов и понятий. Интересно отметить, что в ходе исследования многие современные школьники не видят принципиальной разницы между использованием грамотно составленных предложений и сокращенных слов, и на вопрос сокращения слов получаем однозначный ответ «Зачем писать грамотно? Всё равно Word подчёркивает, словарь Т9 заменяет. Возникает печальная тенденция: язык смайликов – сокращение речевых единиц- частичный отказ от языка – нарушение развития речи у детей – передача своих дел технологиям - введение новых правил – полный отказ от языка – поколение, которое не владеет навыками построения грамотной речи.

Более того, противники языка эмодзи, полагают, что феномен эмодзи – это скорее мутация языка, а не целенаправленное изменение, как, например, переход на латиницу. Они считают, что в современном обществе язык эмодзи больше развивается по законам модного сервиса, язык эмодзи – технологическая новинка. По их словам, без эмодзи можно обойтись, поскольку символы-картинки в тексте представляются абсолютно чужеродным элементом.

Чрезмерное изобилие эмодзи, считают противники эмодзи-символов, может привести к тому, что эмоции обесцениваются, поскольку могут привести к мысли о неискренности или излишней эмоциональности собеседника.

ВЫВОДЫ

Тем не менее, отмечая негативные стороны использования смайликов, нельзя отрицать креативного, экспрессивного и информативного потенциала современного языка эмодзи. Иероглифы нового века представляют собой новые инструменты общения, позволяющие выразить основную идею текстового сообщения. Эмодзи как графические элементы современной виртуальной коммуникации расширяют огромные возможности нашего языка и отвечают запросам времени и потребностям нового поколения. Идеограммы цифрового века живут по своим правилам лексической стилистики и синтаксиса. Эмодзи функционируют в виртуальном пространстве, заменяя собой визуализированные эмоции, и имеют большое значение для различения различных оттенков значений слов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Дускаева Л.Р., Протопопова О.В. Язык сети Интернет // Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред. М. Н. Кожинной. – М.: Флинта: Наука, 2003, с. 648-651.

2 Войнов Д.А. Креативность интернет-коммуникации как способ индивидуального политического согласия граждан // Вестник Российского университета Дружбы народов. Серия: Политология. – 2012. – № 1. – С.117-126

3 Медиатексты в структуре принятия решений // Электронное научное издание Альманах. Пространство и время. – 2015.Т.9. – №2. – С.11

Л.А. Бочкова¹, Ж.К. Дарбаева²

Эмодзи тіліні тарихы және табиғи заманауи виртуалды аумақта

^{1,2} М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Петропавл, Қазақстан

Мақалада орыс тіліндегі заманауи эмодзи-символдарды зерттеудің өзекті мәселелері қарастырылып, смайлдардың тарихы мен мағынасы айқындалады. Сондай-ақ қазіргі орыс тіліне заманауи смайл тілінің енуі сипатталып, виртуалды эмодзи-символдардың қолданылу ерекшеліктерін зерттеу мәселелері қарастырылады. Әлеуметтік желінің таралуына байланысты эмодзи-символдар көптеген адамдардың, әсіресе жастардың өміріне белсенді еңуде. Қазіргі кезде эмодзилер мен эмотикондар (смайлдардың ғылыми атауы) заманауи мәдениеттің ажырамас бөлігіне айналды. Эмодзи тілі сөздер мен әріптерді толығымен алмастыра отырып, пайдаланушылардың ойын білдіру үшін қолданылады.

L.Bochkova¹,Zh/Darbayeva²

History and nature of the language of emodzy in modern irtual space

^{1,2} North Kazakhstan State University named after M.Kozybayev
Petropavlovsk, Kazakhstan

In the present article topical issues of studying of modern emodzi-symbols in Russian are considered, the history and semantic value of smiles reveals, powerful introduction of the modern language of smiles and influence of language of an emodzi on modern Russian is described, issues of studying of features of functioning of emodzi-symbols in modern virtual communication are studied. With distribution of social networks emodzi-symbols actively enter life of many people, especially youth. Today emodzi and emoticons (the scientific name of smiles) became an integral part of modern culture. Language of an emodzi serves for expression of thoughts of users, becoming full replacement to words and letters.

УДК 81

С.С. Есимкулова¹

«Филология» мамандығының 2 курс докторанты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті Алматы қ., Қазақстан Республикасы, y-symbat@mail.ru

ӘСКЕРИ ЛЕКСИКАНЫ ЗЕРТТЕУДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ҚЫРЫ (Б. МОМЫШ-ҰЛЫ ӘСКЕРИ ПРОЗАСЫ МАТЕРИАЛЫ НЕГІЗІНДЕ)

Арнайы лексика кез келген тілдің лексика-семантикалық жүйесінде ерекше орын алады. Осы уақытқа дейін Ұлы Отан соғысы тақырыбы өз өзектілігін жоғалтқан жоқ. Ол туралы шығармаларда әскери лексика жиі қолданылады. Зерттеудің мақсаты Б. Момыш-ұлы прозасындағы әскери лексиканың семантикалық ерекшеліктерін қарастыру болып табылады. «Москва үшін шайқас» романы, «Бір түннің оқиғасы» повесінің және т.б. шығармалар мәтініндегі әскери лексиканың қызметі талданады және оның негізгі лексика-семантикалық топтары жіктеледі. Әскери лексиканың тақырыптық топтар бойынша толық жіктелуі ұсынылған, олардың кейбіреулері көп компоненттілігі мен элементтердің әртүрлілігіне байланысты неғұрлым ұсақ лексикосемантикалық топтарға бөлінген. Талдау көрсеткендей, шығармалар тілінде әскери саладағы орыс, неміс және француз тілдерінен енген кірме сөздер көптеп кездеседі. Жазушы өз шығармаларында қолданған әскери лексика мағынасы қазақ тілінің қазіргі сөздіктеріндегі мағынасымен дәл келетіні анықталған.

Түйін сөздер: әскери лексика, семантика, тақырыптық топ, кірме сөз, әскери роман, әскери проза.

КІРІСПЕ

Әскери лексиканы зерделеуге, жүйелеуге және жіктеуге лингвист-ғалымдар Ю. Н. Караулов, Л. Л. Кутина, С. Д. Ледяева, Ф. П. Сороколетов, Ф. П. Филин және т. б. еңбектері арналған.

Жұмыстың мақсаты Б. Момыш-ұлының «Москва үшін шайқас» романы [1], «Бір түннің оқиғасы» повесі [2] және т.б. шығармаларындағы әскери лексикаға семантикалық талдау жүргізу болып табылады.

Зерттеу материалдары Б. Момыш-ұлының жоғарыда атап өткен туындыларынан жалпы іріктеу жолымен алынған әскери лексиканы қамтиды.

Белгіленген мақсатқа жету үшін зерттеу әдістері мен әдістемелері анықталды. Жұмыста талдау мен синтездің жалпы ғылыми әдістері, сондай-ақ сипаттау, компоненттік және контекстуалды талдау сияқты лингвистикалық әдістер мен тәсілдер қолданылды.

НЕГІГІ БӨЛІМ

Екінші дүниежүзілік соғыстың даңқты жауынгері, халық қаһарманы, қазақтың көрнекті жазушысы Бауыржан Момышұлының шығармаларын жазу барысында дереккөздерді пайдаланғаны белгілі, сондықтан болар шығармада қолданыс тапқан әскери лексика КСРО мен Германия арасындағы соғыс кезеңін дәл береді.

Орыс ғалымы А. Н. Кожин [3; 48-58 б.] жіктемесіне сүйене отырып, біз әскери лексиканың келесі тақырыптық топтарын бөлдік:

1) Әскер түрін білдіретін сөздер:

АРТИЛЛЕРИЯ – 'негізгі қаруы снарядпен атылатын ірі соғыс құралдары болып келетін әскер түрі': *Дұшпанның алтыс танкы алдымен тіке шабуылға шығады, бірақ артиллерияның дәлме-дәл нысанасына тап болып тойтарылады.*

БОМБАРДИРОВЩИК – 'бомбалаушы ұшақ': *Теріскей жақтан қатарын тізген тырнадай аспанда бомбардировщиктер көрінді.*

ИСТРЕБИТЕЛЬ – 'Жойғыш ұшақ (жау авиациясын атып түсіретін ұшқыр ұшақ)':
Олардың үстін ала қаршығадай зымырап **истребительдер** ұшып жүр.

ГВАРДИЯ – 'әскердің іріктелген таңдаулы бөлімі': Соғыстың соңғы жылдарында **гвардиялық дивизияны басқарады**.

2) Әскери құралымдардың түрлерін айқындайтын сөздер:

БАТАРЕЯ – 'артиллериядағы тактикалық-ұйымдық бөлім', 'артиллерияның бекініс орны', 'артиллерия бөлімшесі': **Батареялар** мен дивизиондар, бақылау пункттері, зеңбіректердің тұрған жері, біз сияқты атқыштар полктарының бақылау пункті — оның аралайтындары осылар.

БАТАЛЬОН – 'бірнеше ротадан құралған жаяу әскер бөлімі': 1941 жылғы күзгі, қысқы кескілескен шайқастар кезінде өз **батальонын** 27 рет шабуылға бастап шықты.

ГАРНИЗОН – 'бекіністе, бекіністі аудандарда немесе жеке қорғаныс құрылысында орналасқан әскери бөлімдер мен бөлімшелер': Генералдың ойы бойынша, егер біздің бөлімшелер шегініп келе жатып осы аймаққа, Руза өзенінің бойына табан тіреуге шамасы келмей тұрақтай алмаса, мына үлкен даңғыл жолды кесе-көлденең күні бұрын дайындалып қойған қорғаныс орда үйін және өзен жағасындағы тың күші бар **гарнизон** жаудың алдын белгілі уақытқа дейін бөгеп, шегініп келе жатқан бөлімшелеріміздің есін жиып, күш біріктіріп, топтанып жаңа шепке бекініп алып, жаудың алдына қайта бөгет болуына мүмкіндік беруге тиісті екен.

ОТРЯД – 'арайы немесе жекеленген әскери бөлім, бөлімше': Жаудың алдыңғы қатардағы **отрядтары** осы түйінді екпінмен басып өтуге талай рет әрекет жасайды, бірақ қаншама тырысса да түк шығара алмайды.

ПОЛК – '3-5 не одан да көп батальоннан тұратын, әкімшілік, шаруашылық жағынан дербс басқарылатын әскери бөлім': Алда біздің дивизияның **полктары** соғысып, қан майданда дұшпанмен кеңірдек шайнасып арпалысуда.

РОТА – 'жаяу әскер, танк, механикаландырылған, инженерлік, байланыс т.б. бөлімдердегі негізгі әскери бөлімше': Алдымнан **роталар** топ-тобымен өз командирлерінің соңынан бұрынғысынша қаз-қатар тізіліп өтіп барады.

ДИВИЗИЯ – '3-4 полктан құралған құрама әскер': Олар жау жолын үш күн, үш түн бөгеп, біздің **дивизия** үшін маңызды бағыттың бірін жаумен тістесіп, бір сүйем жер шегінбей ұстап тұрды.

3) Әскери қызметшілердің қызметтік-лауазымдық жағдайын саралайтын сөздер:

ГЕНЕРАЛ – 'армия мен әскери-теңіз флотында, әуе флотында жоғары офицерлік шен және сол атақтың иесі': Телефонды орнына қойып, **генерал** картаға тағзы үңілді.

ГЕНЕРАЛ-МАЙОР – 'майор шеніндегі генерал': Жалт қарасам, көшенің ортасында дивизиямыздың командирі **генерал-майор Иван Михайлович Чистяков** жаяу, жайбарақат келе жатқаны рас екен.

ПОЛКОВНИК – 'подполковниктен жоғары офицерлік атақ': Олар генерал Доватор мен **полковник Катук** басқарған «Конномеханизованная группа» екен.

ЛЕЙТЕНАНТ – 'әскери адамдар мен өкімет орындарында істейтін кейбір қызметкерлерге берілетін орта дәрежелі офицерлік атақ, шен': Мен **лейтенант** Донских пен Брудный бастаған алдыңғы шептегі взводтардың соғысы туралы, олардың ерліктері туралы қысқаша баяндап бердім. Взводты басқаратын **лейтенанттар** Ташкент, Алматы училищелерінен жаңа ғана шыққан тәжірибелері аз жас жігіттер.

АҒА ЛЕЙТЕНАНТ – 'дәрежесі лейтенанттан жоғары әскери атақ': Барлық Қызыл Армияда полкқа командир болған **аға лейтенант** жалғыз сіз ғана деп айта алмаймын.

КАПИТАН – 'армия мен флоттағы, полициядағы (милициядағы) аға лейтенанттан кейінгі офицерлік шен; атақ, осы шен иесі': Кір-кір маска-халат киген, шаңғы мінген **капитан** Клименко алып-ұшып жетті.

КОМАНДИР – 'Әскери құрамаларда, бөлімдерде немесе әскери мекемелерде әкімшілік қызмет атқаратын ресми атағы бар адамдар – генералдар, офицерлер, прапорщиктер,

сержанттар': *Полк командирінің рапортын қабылдап, саппен сәлемдесін, жайбарақат тұруға рұқсат еттім.*

КОМАНДАШЫ – 'Команда беруші, әскери бастық': *Командашы сөзге келген жоқ, көнді.*

САПЕР – 'инженерлік құрылыс жұмысымен айналысатын әскери қызметкер, маман': *Саперлер жолдың орманнан шыға берістегі екі жиегіне екі үлкен фугас көміп кетті.*

МИНОМЕТЧИК – 'миномет бөлімшесінде істейтін әскери адам': *Минометчиктер қызу қимылдап, шапшаң атқылауға кірісті.*

ПУЛЕМЕТШІ – 'пулеметтен оқ атушы жауынгер': *Оның қасында танктың жылан бауыры белуардан төмен жанша басып өткен пулеметшінің денесі жатыр.*

АРТИЛЛЕРИСТ – 'артиллериялық әскердің жасақшысы': *Біздің артиллеристер де қатты қысыла қимыл жасайды.*

АТУШЫ – 'атқан, ататын адам': *Блоха ауыр пулемет «Максимның» атушысы еді.*

СНАЙПЕР – 'көздеген нысанасына дәл тигізетін мерген': *Мен снайпермін.*

ГВАРДИЯШЫ – 'гвардия құрамындағы жауынгер': *Генерал Панфиловтың жауынгерлік тапсырмасын гвардияшыларша абыроймен орындадыңдар.* Олардың көбі тіс қаққан жауынгерлер, гвардияшылар.

4) Жауынгерлік техниканы білдіретін сөздер:

МИНОМЕТ – 'жарылғыш жарықшақты снаряд, минаны ататын зеңбірек, минаатар': *Олар көп ұзамай-ақ немістер бізді артиллерия, минометпен атқылай бастады.*

ЗЕҢБІРЕК – 'жер үсті, су үсті және әуедегі нысаналарды атуға арналған артиллериялық қару': *Алыстан ірі зеңбіректер бізге оқ жаудырды.*

ПУЛЕМЕТ – 'жердегі және әуедегі нысананы көздеп атуға арналған автоматтық қару': *Ірлі-уақты бомбаларды араластыра тастап, оралып ұшып, үстімізден пулеметпен атқылап өтеді.*

ГРАНАТА – 'қарсыластың адам күші мен техникасын 1000 м-ге дейінгі қашықтықта жоюға арналған оқ-дәрі': *Өзіміз тұрған үйдің бұрышынан өте бергенімізде, менің артымда келе жатқан Курбатов танктің ішіне граната лақтырып жіберді.*

5) Жауынгерлік қаруды, қару-жарақты білдіретін сөздер:

БОМБА – 'Іші оқ-дәрімен толтырылған жарылғыш, тұтанғыш снаряд': *Жарылған бомбалардың сарыны күннің күркірегеніндей гүрілдей естіледі.*

ОҚ – 'дәрімен атылатын қарудың жез гильзаларына ыңғайлап орнатылған домалақ немесе сопақша қорғасын': *Дұшпанның самоләті бомбаламаса, оқ, снарядтары жетпейді...*

СНАРЯД – 'үш жағы үшкір, цилиндр формалы зеңбірек оғы': *Айналада әлемді тұншықтырып тарсылдап, гүрсілдеп жау снарядтары жарылып жатыр.*

МИНА – 'жарылған жеріндегі нәрселерді талқандап, қопарып тастайтын жарылғыш соғыс қаруы; минаатар және зеңбіректен атылатын оқ-дәрі': *Кейбір жауынгерлерге оқ, айтпесе снаряд пен минаның жаңқалары дарып, оларды екеулеп жолдастары сүйемелдеп, айтпесе көтеріп барады...*

6) Әскерлердің жауынгерлік қызметінің жедел-тактикалық ұғымдарын айқындайтын сөздер:

АТАКА – 'шабуыл': *Кешікпей-ақ екінші атака да тойтарылды.*

ҚОРҒАНЫС – 'қорғану ісі, қорғану бағытында жүргізілетін жұмыс; жау күшіне тойтарыс беріп, қарсы шабуылға шығу мақсатында жүргізілетін ұрыс; қорғанатын жер, бекініс': *Жақсы жасалған қорғаныс солдаттарды оқ пен снаряд жарықшақтарынан сақтайды. Біз қорғаныстамыз. Ал, қорғаныстағы негізгі міндет — өрекіп келе жатқан жауды қайткен күнде де тоқтату.*

ШЕГІНІС – 'позицияларын беріп, кейін кету': *Мұндай шегіністі кімнің заңдандырып, кімнің бекіткенін білмеймін.*

ШАЙҚАС – 'жаумен алысу, майдан шебінде соғысу': *Енді, міне, генерал маған сол Гарипов туралы, оның жауынгерлері туралы, жолдастарын басқа төнген бәледен*

құтқармақ болып, өзінен күші әлденеше артық жаумен **шайқаста** ерлікпен мерт болғанын айтып отыр.

БЕКІНІС – 'шабуылдан қорғану үшін сыртын айналдыра биік дуалмен қоршаған қорған, камал': *Үшінші қорытынды: дұшпанның **бекінісі** мықты, күші мол, біздің күшіміз аз.*

7) Жаудың атауы:

ФАШИСТ – 'фашизмді жақтаушы, фашистік германия басқыншылары': *Кең көшенің ортасымен сәнді саппен қатарларын түзеген **фашистер** полктары тақыр асфальтті сарт-сұрт теуіп, салтанатпен өтіп барады.*

НЕМІС – 'Екінші дүниежүзілік соғыста халық арасында қалыптасқан фашистік Германия әскерінің аты': *Бас көтерсек **немістер** жан-жақтан анталап келіп қалыпты.*

ОККУПАНТ – 'басып алушы, басқыншы': *Бірақ бұл мақсаттарды іске асыру үшін біздің Отанымызды құлдауға келіп отырған неміс басқыншыларының соғыстық қуатын қирату керек, неміс **оккупанттарын** бірін қалдырмай құрту керек.*

БАСҚЫНШЫ – 'Бір елдің жеріне қарулы күшпен басып кіруші, талаушы, тонаушы': *Коп соғыстарда біздің Советтік Отанымызды гитлершіл **басқыншылардан** қорғауда, 316-атқыштар дивизиясы ерлік, табандылық, тәртіптілік пен ұйымшылдықтың енегелі үлгілерін көрсетті.*

ЖАУ – 'Біреудің елін-жерін жаулап алмақ болып шабуыл жасаушы, шапқыншы': *Жау жылжып, сырғанап тоқтай алмай шегініп барады.*

ДҰШПАН – 'Қас, жау, қара жақ': *Соғыста, бір жерге табан тіреп арпалысып қалған **дұшпанды** орнынан қозғау қиын, жау жеңіліп орнынан бір қозғалса, оған тұрақтап тоқтау оңайға түсе қоймайды.*

ҚҰЗҒЫН – 'Қорек талғамайтын, көбіне өлексені жемтік ететін қарға тұқымдас құс': *Қашан қуып шыққанша біз **құзғындарды** төнеп ұра береміз.*

8) Әскери құжаттама:

УСТАВ – 'Жарғы (ұйымдардың, мекемелердің міндеттері мен қызметін белгілейтін сөзсіз орындалуын қажет ететін ережежелр жиынтығы, ұағида)': *Мен де бәрін тура **устав** бойынша жүргіздім.*

РАПОРТ – 'Әскери қызметшілердің әскери шені жоғары бастықтарына ауызша не жазбаша ресми баяндауы': *Мен ауыз үйден өтіп, адъютант көрсеткен маңдайшасы аласа есікті ашып, табалдырықтан аттап тік тұрып, тәртіп бойынша **рапорт** бермекші бола бергенімде, генерал Панфилов аузымды ашуға да мұрша берместен, сергек басып алдымнан қарсы шықты.*

СӨГІС – 'Белгілі бір ұйымның тәртіп бұзушыларға бұйрық арқылы беретін ескертпе жазасы': *Сол түні батальонның ат қорасындағы күзетшінің ұйықтап қалғаны үшін **сөгіс** жариялапты маған.*

БҰЙРЫҚ – 'Мемлекеттік, мемлекеттік емес әкімшілік, басқару шені жоғары әскери орындар тарапынан берілетін ресми әмір, басқару актісі': *Солдаттар, командирлер **бұйрықты** ойдағыдай орындады.*

9) Бұйрық және командалық сөздер:

КОМАНДА – 'Командирдің белгілі бір үлгідегі ауызша берілген қысқа бұйрығы': *Рассохинның **командасы** бойынша минометшілер жалма-жан қимылдап, қыстақты дәлдеп көздей бастады...*

ДАБЫЛ – 'Жаугершілікте, жорықта халықты бір жерге жию үшін, саяткершілік құрғанда аң үркіту үшін пайдаланылған ұрмалы аспап': *Бәрі де қатты ұйқыда, **дабыл** қақсаң оянбамай.*

ШАГОМ МАРШ – **Шагом марш!** — деп артыма бұрылмастан сап алдына түсіп жүріп кеттім.

ОГОНЬ – Дивизион екі дүркін **огонь!**

10) Әскери қызметі үшін берілетін марапат белгілері:

ОРДЕН – 'Қоғамға сіңірген ерекше еңбегі үшін үкімет тарапынан берілетін, бағалы металдардан жасалатын марапат белгісі': *Бірақ оны үлкенірек орденге ұсынуға даболатын еді ғой.*

МЕДАЛЬ – 'Беті түрлі суреттермен, жазулармен бейнеленіп металдан дөңгелек, ромб түрінде істелетін, әскери немесе еңбектегі қызмет, ғылым мен мәдениеттегі жетістіктерді марапаттау үшін берілетін белгі': *Ол бірнеше орден, медальдармен наградталады.*

ҚЫЗЫЛ ТУ ОРДЕНІ – *Неміс басқыншыларымен ұрыста көрсеткен ерлігі үшін біздің командир генерал Иван Васильевич Панфилов бірінші азамат соғысына қатынасқан жауынгер, Ұлы Отан соғысының айбынды командирі Қызыл Ту орденімен үшінші рет наградталды*

НАГРАДА – 'марапат': *Бұл наградалар да Әкімгерейге сол жерде табыс етілді.*

ДАҢҚ ОРДЕНІ, ҚЫЗЫЛ ЖҰЛДЫЗ ОРДЕНІ – 'Отан соғысында ерлігімен көзге түскен жауынгерлер мен офицерлерге берілетін орден' – *Майор Мазурин медальді тағып болғаннан соң ерлігі үшін медалімен және Даңқ, Қызыл Жұлдыз ордендерімен де наградталатындығын жеке-жеке жарияладым.*

Осылайша, Б. Момыш-ұлы әскери прозасындағы әскери лексика орыс тіліне француз және неміс тілінен енген кірме сөздер болып табылады. Олардың көпшілігі өзінің бастапқы мәнін өзгертті немесе жоғалтты.

ҚОРЫТЫНДЫ

Осы мақалада Екінші дүниежүзілік соғыстың даңқты жауынгері, әскери қолбасшы Бауыржан Момыш-ұлы әскери прозасы лексикасының семантикалық ерекшеліктері қарастырылды. Әскери лексиканың лексико-семантикалық жіктелуі бірнеше тақырыптық топтардан тұрады. Оның негізіне Бауыржан Момыш-ұлы шығармалары мәтінінен тұтас таңдау жолымен алынған картотекасы салынған. Зерттеу барысында әскери бірліктердің ең көп саны алғашқы үш тақырыптық топта шоғырланғаны анықталды. Жазушы аталған топтардың әскери лексикасын өз шығармаларында кеңінен қолданады. Олардың үлесіне жіктеу бірліктері мазмұнының жалпы көлемінің 73,9% келеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Момыш-ұлы Бауыржан. Москва үшін шайқас. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1959. – 244 б.

2 Момыш-ұлы Бауыржан. Майдан: Ұлы Отан соғысы туралы әңгімелер мен очерктер. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1961. – 402 б.

3 Кожин А.Н. О развитии русского литературного языка в эпоху Великой Отечественной войны // Филологические науки. – 1975. – № 3. – С. 48-58.

С.С. Есимкулова

Семантический аспект изучения военной лексики (на материале военной прозы Б. Момыш-ұлы)

Казахский национальный женский педагогический университет,
г. Алматы, Республика Казахстан,

Специальная лексика занимает особое место в лексико-семантической системе любого языка. До сих пор остается актуальной тема Великой Отечественной войны, в произведениях о которой активно используется военная лексика. Цель исследования состоит в рассмотрении семантических особенностей военной лексики в прозе Б. Момыш-ұлы. На материале текста романа «За нами Москва», повести «История одной ночи» и др. анализируется функционирование военной лексики и дается классификация ее основных лексико-семантических групп. Представлена подробная классификация военной лексики по тематическим группам, некоторые из которых, в силу своей многокомпонентности и разнообразия элементов, были разбиты на более мелкие лексико-семантические группы. Как показал анализ, язык произведений характеризуется наличием большого пласта

заимствованной лексики, в том числе в военной сфере, основная часть которой пришла из русского, немецкого и французского языков. Анализ показал, что значительная часть военной лексики, использованной в военной прозе Б. Момыш-улы, фиксируется в современных словарях казахского языка в указанных в произведениях значениях.

S.S. Esimkulova¹

Semantic aspect of the study of military vocabulary (on the material of military prose B. Momysh-uly)

Kazakh national women's pedagogical University,
Almaty, Republic of Kazakhstan

Special vocabulary has a remarkable place in the lexical-semantic system of any language. The theme of the Great Patriotic War is still relevant and in the works about this war military vocabulary is actively used. The purpose of the research is to consider the semantic features of military vocabulary in the prose by B. Momyshuly'. On the basis of the text of the novel "Moscow Behind Us," the novel "The Story of One Night," and others, the functioning of military vocabulary is analyzed and its main lexical and semantic groups are classified. A detailed classification of military vocabulary by thematic groups is presented, some of which, due to their multicomponent nature and variety of elements, were divided into smaller lexical and semantic groups. As analysis has shown, the language of the works is characterized by the presence of a large layer of borrowed vocabulary, including the military sphere, the most of which came from Russian, German and French. The analysis showed that a significant part of the military vocabulary used in B. Momyshuly's military prose is recorded in modern dictionaries of the Kazakh language in the meanings indicated in the works.

ӘӨЖ 004.81: 159.9

М.Т. Есматова¹, Ж.С. Құлыбекова², Г.С. Хамзина³, Ж.Т. Қадыров⁴

^{1,2,3}филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., Қазақстан, e-mail: esmatova@mail.ru, 19zhanka71@mail.ru, Gulzada_76@gmail.com

⁴филология ғылымдарының кандидаты, профессор, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., Қазақстан, e-mail: zhkadyrov_777@mail.ru

**СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ӨңІРІ АҚЫНДАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ
«ТУҒАН ЖЕР» КОНЦЕПТІСІ**

Қазіргі қазақ тіл білімінде көркем мәтіннің құрылымдық және мазмұндық жақтарын қарастыру, зерттеу жұмыстарының негізгі бағыттарының біріне айналып отыр. Осыған байланысты суреткерлік қырын танытатын көркем мәтін мазмұнын бейнелеуге қатысты сөз қолданыстардың бір түрі – «Туған жер» концептісінің сырын ашу мақаланың басты мақсаты болып отыр. Солтүстік Қазақстан өңірінің ақындары М.Жұмабаев, С.Мұқанов, Е.Зікібаев, Е.Асқаров, К.Салықов, Ғ.Малдыбаев, З.Әкімжановтардың өлеңдерінде ұлттың рухани-мәдени құндылықтар жүйесінде маңызды орын алатын «қасиетті, киелі мекен» ұғымының берілуі талданады. Себебі әрбір адам баласы үшін тұрақтап, өсіп-өнген, мекен етіп, бауыр басқан жері – киелі. Ұлттың ұлт болып қалыптасуына әсер ететін негізгі факторлардың бірі – ұлттың рухани болмысының табиғатпен тікелей байланысты. Осы тұрғыда қазақтар үшін Отанды, туған жерді, кеңістік пен еркіндікті бейнелейтін дала, жайлау сөздерінің де ақындардың өлеңдерінде кездесуіне және концепт жасау мүмкіндігіне тоқталамыз.

Кілт сөздер: «Туған жер» концептісі, кеңістік, когнитивтік таным, метафора, ұлттық болмыс, поэзия, рухани-мәдени құндылықтар.

КІРІСПЕ

Сөз қолданысының танымдық сипаты шығарма тақырыбы, идеясымен алмасып, соның жүгін арқалап, образдылығын арттыру негізінде толығымен ашыла түседі. Сондықтан да көркем мәтінді біртұтас күрделі құрылым ретінде қарағанда ғана, когнитивтік деңгейі айқындала түседі.

Туған жер – бұл әрбір адамның маңызды әрі алғашқы танып-білетін түсінігі. «Туған жер» образы оның санасында анасы, бауырлары, достары образымен ассоциация жасауы мүмкін. Туған жер – Отан, туған ел, туған тіл, өлке, табиғатымен, халқымен, қоғамымен, мәдениетімен, тұрмысымен, салт-дәстүрімен, тарихымен ерекшеленетін, ыстық сезімді еш нәрсеге айырбастауға келмейтін, өзіндік ерекше орта.

Туған жердің сипатын, маңызын зерттеу халықтың менталитетін, рухын, жан дүниесін жете түсінуге, сол ұлттың әлемдік бейнесін көзімен көруге мүмкіндік береді. Жеке адамдардан бастап, қоғамдық топтардың, бүкіл бір ұлттың, халықтың ой-өрісінің, дүниетанымының, ерекшеліктерін анықтауға болады. Мәдениет адам баласының ақыл-ойының маңдай терінен туындаған жетістіктерінің барлығын қамтығандықтан, оның атауы да кең. Ұлттық ерекшеліктерді, таным түсініктерін, ой-өрісін, яғни бір сөзбен баяндағанда мәдени болмысын танытатын лексемалары көркем шығармаларда өте жиі ұшырасады. Көркем шығармаларда берілген «туған жер» ұғымын қарастыру арқылы біз қазақ танымында қандай ұғым беретіндігін түсіне аламыз және де қазақ халқының басынан кешкен өмірін, ұлттық ерекшелігін, дүниетанымын көре аламыз, адамзатты табиғатты, Отанын сүюге тәрбиелейміз.

«Туған жер» ұғымын зерделеу арқылы адамның ой мен түсінігін тұжырымдап, этнолингвистикалық сипатын айқындай аламыз. Бұл тікелей халыққа байланысты, қатысты. Қазақ халқы үшін ерекше құнды дүние болып табылады. Қазақ халқы үшін туған жер, ел, атамекен, атақоныс, атажұрт, кіндік қаны тамған жер сияқты модельдермен анықталады. Ол атадан балаға мирас болып қалып отыратын мәңгі мұра.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Елбасымыз Н. Назарбаевтың тарихи құжатқа айналған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «...Туған жер – әркімнің шыр етіп жерге түскен, бауырында еңбектеп, қаз басқан қасиетті мекені, талай жанның өмір-бақи тұратын өлкесі. Оны қайда жүрсе де жүрегіміз әлдилеп өтпейтін жан баласы болмайды» - деп туған жердің қасиетіне ерекше тоқталады.

Әрбір адамның табан тірер туған жері болады. Туған елге, жерге деген сүйіспеншілік адамды алға жетелеп отырады. Дана халқымыз: «Әркімнің туған жері – Мысыр шаһары» - деп бекер айтпаған ғой. Расында, сонау ел басына күн туған зар заманда ата-бабаларымыз туған жердің топырағын бір иіскеу үшін айшылық жерден ат арытып келген. Әйгілі Бейбарыс бабамыз шетте жүріп, туған елін сағынған шағында әрдайым туған елден алдырған жусанды иіскеп, туған жерге деген сағынышын басқан екен. Сондықтан, әрбір азамат қайда жүрсе де жүрегінің түбінде туған жерге деген құрметін сақтау керек.

Зерттеуші К.Күркебаев когнитивтік таным туралы өз ойын айта келіп: «Адамның бүкіл танымдық әрекетін қоршаған әлемде өзін-өзін бағдарлау қасиетін дамыту деп қарастыруға болады. Өз кезегінде бұл әрекет нысандарды айыра білу қажеттілігімен ұштасады. Бұндай қажеттілікті қамтамасыз ету барысы ақиқаттың когнитивтік бөлшектенуін талап етеді. Когнитивтік бөлшектеудің мәні бүкіл этнологиялық кеңістіктің түрлі категориялық аймақтарға бөлінуінде жатыр. Қоршаған дүниемен қарым-қатынасқа түсу нәтижесінде адам болмысын сипаттайтын іргелі ұғымдар – «ғалам бейнесі», «ғаламның тілдік бейнесі» қалыптасады» [1, 19] деген тұжырым жасайды.

«Туған жер» концептісі өзіндік құрылымы бар өріс жиынтығынан құралады. «Туған жер» концептісінің ішкі мазұнын «ата мекен», «ата қоныс», «ата жұрт», «кіндік қаны тамған жер» секілді модельдердің қатысымен анықтауға болады. Ол жалпы адамзаттық және ұлттық мәдениеттің негізгі категорияларының бірі болып табылады. Объективті дүние формаларының бірі болып саналады, ол өз бетінше өмір сүретіндей көрінеді, алайда оның басты ерекшеліктерінің бірі – мұнда адамның (адамзаттың) тіршілік ететіндігі. Ата мекен онтологиялық болмысқа ғана емес, ол, сондай-ақ, ментальдік болмысқа да ие, яғни ментальдік болмыс адам санасында бейнеленіп, адам санасында өмір сүреді. Кеңістіктің ментальдік болмысы оның концептілігін анықтайды, яғни адамның концептілік және тілдік санасында ментальдік болмыс, ең алдымен, концепт немесе концептілер түрінде қызмет атқарады.

Әрбір тілдің сөз байлығы мен көркемдік қуатын сол тілдегі көріктеу амалдары және сөздік қордың деңгейімен өлшеу жеткіліксіз, сонымен қатар, тілдің байлығы ұлттың тілдің тұлғасының танымдық-концептуалды деңгейімен де өлшенеді. Ол үшін сол ұлттың концептуалды әлемі және содан өрістейтін концептуалды кеңістігіне тұтастай барлау жасалуы керек. М.Жұмабаев, С.Мұқанов, К.Салықов, Е.Асқаров пен Е.Зікібаев, Ғ.Малдыбаев, З.Әкісжанов шығармаларында «Туған жер» дала, атамекен сөздерімен мағыналас ұғымдарда сипатталады. Оны мына мысалдар байқаймыз: «туған жер» ең алдымен, туып-өскен, өсіп-өнген мекен. Мысалы:

Жалатылдым топырағыңнан, сен – түбім.

Жалғаны жоқ, бәрі сенен жан-тәнім.

Сенен басқа жерде маған қараңғы,

Жарық болар Шолпан, Айым, сен – Күнім (М.Жұмабаев, «Туған жер»). Өзінің туған жердің топырағынан жаралғандығын жырлайды. Туған жердің тау-тасын, өзен-көлін ғана емес, тіпті, бар әлемге ортақ шуақ төгіп тұрған Күні мен Айын да ерекше жақсы көрген. Ол үшін атамекеніне қатысты әр құбылыстың, әр заттың орны өзгеше болғаны осыдан байқалады.

Кім сүймес туған жердің топырағын,

Қиялдап майсасында отырамын.

Алыста жүрсем-дағы білсін елім –

Жүректе сағыныштың оты барын (Е.Зікібаев, «Бесігім – Есілім»).

Кіндік кескен жерім, сені жырға мен,

Қосам талай -

Саған тәнті бір жан ем.

Іздеп мені ақ бораның ұли ма?

Құлдыраңдап тауды кезген құлжаң ем (Е.Асқаров, «Туған жер»)

Адам баласы үшін тұрақтап, өсіп-өнген, ұрпақ жайған, мекен етіп, бауыр басқан жерінен артық жер болмайды. Соның ішінде туған жер – белгілі бір тұлғаның дүниеге келген ортасы, географиялық атау мен қазақ баласының туып-өскен мекенінің жиынтық формасы. Яғни туған жер – кіндік қан тамған жер. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде туған жер жайлы фразеологизмдердің саны өте көп емес. «Кіндік кесіп, кір жуған жер» немесе керісінше «Кір жуып, кіндік кескен жер» деп алынады. Адам дене мүшесіндегі ең қасиеттісі кіндік. Кіндік қастерлі. Кіндік кесу тіркесінің туған жер ұғымымен астасып жатуының өзі сол қасиеттілігінде. Адам баласы жерге шыр етіп дүние есігін ашқаннан кейін оның анасымен байланыстырып тұрған мүшесі кесіледі. Кіндік – о дүние мен бұл дүниені жалғастыратын көпір ретінде орасан қызмет атқарады.

Бұл жарыққа аяқ басым туған жер,

Кіндік кесіп, кірім сенде жуған жер.

Жастық – алтын, қайтып келмес күнімде,

Ойын ойнап, шыбын-шіркей қуған жер (М.Жұмабаев, «Туған жер») деген өлең жолдарында ақын туған өлкесіне деген сағынышын, балалық шағы өткен ауылына деген

перзенттік махаббатын білдіреді. Жастық шақты алтынға бағалап, өткен уақыттың қайтып келмейтінін жырға қосқан.

О, туған жер!

Менің байлық – ырысым,

Арманымның шешек атқан гүлісің.

Өмірім де, бір өзіңе өзектес,

Тірлігім, Қуанышым, Тынысым! (Е.Зікібаев, «Туған жер»).

Әрбір адам баласы үшін тұрақтап, өсіп-өнген, мекен етіп, бауыр басқан жері – киелі. Ақындардың танымында дала мен ана ұғымдары – егіз ұғым. Осындағы тау, тас, бұлт, т.б. тілдік бірліктер «туған жер» концептісін анықтаушы тілдік құралдар. Туған жер, туған өлке, кіндік қаны қамған жер – ғасырлар бойы тіршілік етіп, өмір сүріп келген ата-бабаларымыздың кең аспан астындағы құтты мекені, кірін жуып, кіндігін кескен ана-жұрты, өсіп-өнген өлкесі. Өскен жердің кәусар бұлағы мен салқын самалы, орманды тоғайы мен жазира даласы, асқар тауы мен айдынды көлі – бәрі де әркімнің жанымен сезінетін табиғи ортасы. Мысалы:

Отан!

Ана!

Туған жер!

Бөлінбейтін бір бейне,

Өр тұлғасы тұратын

Нұрға оранып күнгейде.

Осы сезім – жанымда алау болып жанады,

Осы сезім – жадымда жалау болып қалады (Е.Зікібаев, «Үш алыптың ұлымы»).

Өлеңнің атауының өзі Отан, Ана, Туған жерді алыпқа теңеп, бөлінбейтін бейне, қасиетті бір ұғым ретінде суреттейді.

Үшеуінің үнімін,

Үшеуінің гүлімін,

Үш алыптың емшегін қатар емген ұлымын,

Осы үшеуі қашан да менің алтын тұғырым! (сонда) Ажырамас үш ұғымды алтын тұғырға, сол үш алыптың ортақ ұлы екендігін жақсы суреттейді. Туған жерді суреттеуде ақын-жазушылар өз шығармаларында метафоралық сөз ауыстыруды қолданады. Біздің қарастырып отырған ақындарымыз да туған жердің табиғатын суреттеуде осы амалды өте орынды қолдана білген. Мысалы:

Жауып жатыр жапырақтар жалтылдап,

Күзгі леппен дем алады алтын бақ.

Ойға батқан әлденеге ақ қайың

Жапырақсыз тұр, әнеки, қалтылдап.

Күні кеше шілде өткіздік бәріміз,

Келіп қапты-ау қоңыр салқын кәрі күз.

Ыдырадық жел айдаған ақ бұлттай,

Бір белестен әрі біз (Е.Асқаров, «Жауып жатыр жапырақтар жалтылдап...»)

Күзгі леп, алтын бақ, ақ қайың, қоңыр салқын кәрі күз, жел айдаған бұлт сияқты метафоралардың мағынасы контексте ғана ашылып, ақынның түйсінудімен сабақтастырылып күрделі дүниелерді береді. Мекеннің нақты суреттемесіне бармай-ақ, абстрактылы түрде шолып шығатын автордың, ең алдымен, кейіпкер көңіліне мән беретіні келесі жолдарда бірден аңғарылады: Бұл өңірдің әрбір бел-белесі, қыр-ойпаты мен қатпарлы шыңдарының сай-саласы оған бала күнінен таныс болғанымен, дәл бүгінгі таңдағыдай көсіле түсіп жатқан шалқар айдыны аңдай қоймаған болатын. Бәрі де түр-тұлға, сыр сипатымен көріністеп қалғысы келгендей бір-бірінен оқшау дараланады. Кең жайлаудың ұлан-ұзаққа мегзей түскен ыңғайынан көпті аңдап, еркін тыныстаған ол әйтеуір өзіне деген мол ілтипатты сезінбей келе жатқан жоқ-ты [2, 94].

«Туған жер» - тыныштық, мәңгілік орны. Туған жер тақырыбы барлық заманда өзекті. Әр заманның ақыны, аталмыш тақырыпты жырына қосып, атамекеніне деген ыстық ықыласын білдірген. Мысалы, К. Салықовтың «Қызылжар» атты өлеңінде:

Ақ қайың елі жайдары,
Сарыарқа алтын айдары.
Абылай ақ үй орнатқан,

Қазақтың ғажап аймағы, - дей келе К. Салықов солтүстік өңір табиғатының сұлулығын жырға қосқан. Небәрі осы бір шумақтың арқасында ол біздің өңірдің ақ қайыңдар өлкесі екендігін, мұнда хан Абылайдың отау тіккендігін, өз туған жерінің қаншалықты тарихи маңызды, құнды екендігін жеткізе алды. Яғни, жылдар мен ғасырларға созылатын тарихтың белгілі бір бөлігін төрт жолға сыйғызған. Бұл ретте ақын ағамыздың Отан-анаға деген махаббатын ғана емес, зор мақтанышын да анық байқаймыз. Атамекенінің тарихи жетістіктерін суреттей келе, ол өз өлкесінен шыққан ақиық ақындарға, танымал тұлғаларға, ел мақтаныштарына тоқталады.

Мағжандай қайсап жаралған,
Ұлдары арыс сан алуан,
Атадан мирас нәр алған,
Қыраны елдің - Қызылжар,

Жұмағы жердің - Қызылжар. Бұл шумағында ақын Қызылжардың киелілігін кеңінен ашты. К. Салықов Қызылжарды елдің қыранына да, жердің жұмағына да балайды. Демек, осы өлең жолдарымен ол еш нәрсенің туған өлкеге тең келмейтінін, әр азамат үшін Отанның алар орны бөлек болатынын жеткізген. Мағжандай арыс ұлдар дүниеге келген біздің өлке да ата-бабадан қалған мирас, асыл мұра. Сондықтан, оны қорғап, аялап өту, бұрынғы ақындардың жырларын әрі қарай жалғастыру, бүгінгі жастардың міндеті.

«Туған жер» өзі дүниенің ауқымын, оның байланыстылығын, үздіксіздігін, құрылымдылығын, өлшемділігін сипаттайды. Оның құрылымына «аспан», «жер», «су», «тау» сияқты түрлік ұғымдар кіреді. Олардың өзі іштей тағы бірқатар концептілерге бөліне алады. Кез келген концептілер сияқты «туған жер» концептісі де өзіндік ұлттық ерекшелікке ие, өйткені оның көп өлшемді көлемінде объективті дүниенің маңызды бір категориясы - әлем туралы ұлттық ментальдік түсінік орын алған. Ұлттың ұлт болып қалыптасуына әсер ететін негізгі факторлардың бірі – ұлттың рухани болмысының табиғатпен тікелей байланысты. Осы тұрғыда қазақтар үшін Отанды, туған жерді, кеңістік пен еркіндікті бейнелейтін дала сөзінің концепт жасау мүмкіндігіне тоқталайық.

Дала лексемасының көркем мәтіндегі берілген мәні - жалпы адамзаттың өмір сүріп, тіршілік етер ортасы. «Дала» лексемасының ұлттың рухани-мәдени құндылықтар жүйесін маңызды орын алатын «қасиетті, киелі мекен» деген ұғымы ақын дискурсында одан әріге тереңдеген. Мысалы: Қуанамын сары сайран даланың,

Қос қанатым – алтын Алтай, Оралым.

Сар даланың ардақтысы, еркесі... (М.Жұмабаев, «Тез барам») деген өлең жолдарында берілген сары сайран дала мен сар дала шетсіз, шексіз, ұшы-қиыры жоқ әдемі өлке жайлы айтылған.

Даланы қазақ поэзиясының өкілдері әр уақытта жырлап өткен. Р. Сыздық «Сөз құдіреті» атты кітабында дала сөзін сөз-символдардың қатарына жатқызады: «...дала сөзі қазақ поэзиясында, тіпті прозасында да бұрын да, қазір де туған жердің қасиетті отанының символы» [3, 190], – деп жазады.

Астана... Бұл сөзде байтақ дала бар,
Теңіздер, өзен, көлдерім.
Қорғаған ата-бабалар

Асқар тау, самал белдерім (К.Салықов, «Астана») дей келе, дала ұғымына туған Отанының теңізін де, өзен-көлдерін, таулары мен белдерін жатқызады. Дала ұғымын кең мазмұнда жырлайды. Оның қазақ даласын, табиғатын төгіле жырлаған «Дала» поэмасы – соны сүйген ақынның көңіл-күйіне толы патриоттық туынды. Ол дала келбетін танытар

суреттермен қоса, дала өмірі мен ондағы өзгерістерді, сырласу күйінде бейнелеп, өзін қоршаған ортаның тағлымды тұстарына мән береді.

Даламенен өлшеймін ғарыш-ғаламды,

Дала мен ана сезімтал етті санамды, - дейді.

Е.Асқаров та дала ұғымына ақ қайыңды, теректі теңеп, жылдың қай мезгілінде болмасын даланың сұлулығына таң қалып, жырлайды.

Желек жапқан ақ қайың да, терек те,

Жаз да сұлу менің туған даламда.

Абай айтқан шыбынсыз жаз керек пе, -

Мына біздің Қызылжарға кел онда... (Е.Асқаров)

Қазақ халқының санасында «дала» – ең бір төл, етене әрі көп мағыналы ұғым.

Дала – ең алдымен, туған жер, бейнелі тілмен айтқанда алтын бесік. Көшпелі халықтың түсінігінде даладан артық нәрсе жоқ. Жалпақ дала – сол дәстүрлі түсініктен бастау алып тұр. Жалпақ дала ұғымының сыртында қарапайымдылық бар. Ал қарапайымдылықтың астарында Ұлылық жататыны белгілі. Дала – сонымен бірге, еркіндіктің, тәуелсіздіктің, шексіздіктің символы. С. Мұқанов оны былайша сипаттайды:

Машина заулап ағады.

Зауламақ түгіл ұшса да,

Тез таусылар дала жоқ.

Жалпайып жатыр сұстана,

Теңіздей шексіз қара көк («Алдабергенов туралы аңыз»).

Даланы сағыну – шексіздікті, еркіндікті сағыну. Мұқанов даланы ешбір «курортпен» айырбастамайды:

Балтықтың курортына бара қалып,

Демалып жатқан шақта, елендедім

Құлағым дала үнін шала қалып.

Келе ғап, сол бір сәтте ұшып кеткім... («Шынығу»)

Дала үні – әрбір қазақ баласына таныс, ыстық үн. Демек, дала – туған жерге деген махаббаттың, сүйіспеншіліктің, мейірімнің белгісі. Дала – байлықтың, қазынаның Отаны:

Іші-сырты кең жерің,

Екен толы қазына.

Игілікті мол меңгердің,

Қанатың кең жазыла («Алдабергенов туралы аңыз»).

Дала – сұлулық, көркемдік әлем

Көркем далам, кең далам,

Тіл жетпес сені бағалап.

Тауыса алмадым, мен балаң,

Үздіксіз қырық жыл аралап («Алдабергенов туралы аңыз»).

Дала – жаңалықтар, дүбірлі оқиғалар әлемі:

Тұрған кезде, Түрсиб

Жүректен қалай қан лықсып...

Тірілді, тұрды дала, құм!.. («Жүйткі, қара айғырым»)

Немесе Көзіме елестеді көрінісі,

Келбеті – бұрқанған майдан іші... («Астық майданы»)

Бәріміз де даламыздай жарқынбыз,

Құшақ жайып қарсы алады қалың ел (Е.Асқаров «Туған топырақ») өлеңінде даламыз кең, жарқын болғандай, қазақ халқы да дарқан, кеңпейілді екендігін сезімге толы жолдардан байқаймыз.

Туған жер ұғымының негізгісі туған ауыл, ол басқа ұғымдарға қарағанда доминантты рөлге ие. Ақындар өлеңдерінде көбіне туған ауылына, туған жеріне оралады. Өйткені ол туып-өскен үйі, тербетілген бесігі, балалық шағы, жастық шағы өткен ора, өмір сүрген тұтас

әлемі. Туған ауылдың тағы бір ерекшелігі – тарту күшінде, әрбір адам өзінің туған жерін өз ауылым деп атап, тіпті ол жер ауыл емес қала, аудан орталығы болған күннің өзінде, сонда қарай орала береді, ол қазақтың этномәдени ерекшелігін көрсететін константа. Мысалы: Жерлес ақынымыз М. Қанғожиннің мына өлең жолдарына назар аударайық: Қызылжарым – қасиетті мекенім,

Сені айтса шалқып, тасып кетемін.

Жүрегімнің қызуымен ып-ыстық.

Тірлігімде сені жылытып өтемін («Қасиетті мекенім»). Туып-өскен жері Қызылжарды қасиетті мекенге теңеп отыр. Сондай-ақ, өзінің туып-өскен ауылы жайлы Күміс көл, айбындым, аяулым,

Суыңа қойған ба бал қатып Қарағашым... («Қарағаш»)

Күмбірлей ме, естимін қоңыр үнді

Тәтті әуен бойды алып балқытатын,

Бабамның еске салып мол мұрасын... («Ауылды сағынғанда»)

Өмірдің алтын оттарын,

Лаулатам сенде әр уақыт... («Үйіме»)

Автордың күміс көл, алтын оттар, меруерт күлкі, күміс орамал, алтын ұя, күміс қар, тәтті қиял, үкілі орман, бура толқын, қара орман, ақ жалды арна, бала қайың, көк Есіл сияқты образды тіркестері де өлеңдеріне стильдік ажар беріп, әрлендірген, туған елге деген сүйіспеншілігін білдірген.

Қызылжардың табиғатын суреттеуге де М.Қанғожиннің «Қызылжарым – қымбатым» атты өлеңдер топтамасында атап өтуге болады. Күйбіңсіз тіршіліктің, СҚО орталығының, Есіл өңірінде орналасқан қаланың асқақтатқан символы ретінде көрінетін негізі - Қызылжар қаласының, өңірінің табиғатын метафоралар арқылы бейнелейді.

Арқаның жүрегі деп лүпілдеген,

Тыңдаймын тынысыңды әр күнде мен,

Қызылжар мәңгі жастық жәрмеңкесі,

Жағалай жасыл орман желкілдеген.

Ту тіккен Абылайдың Ақ ордасы,

Өнердің сан салалы «қағыбасы».

Шаттанам, Қызылжарым, болғаным

Өзіндей сұлу шаһар бел баласы («Қызылжарым – қымбатым») деген өлең жолдарында арқаның жүрегі, лүпілдеген жүрегі, жастық жәрмеңкесі, Ақ орда, сұлу шаһар, ту тіккен Абылай деген метафоралар еңсесін көрсететін, үміт, сүйініш, арман сияқты мағыналарды білдіреді.

Туған ауылмен қатар қазақ ұғымында дала мағынасы жазушылардың шығармаларындағы базалық негіздің қатарын құрайды. Дала әрбір автор үшін жай ғана ауыл жұрты көшіп-қонып жүреін көше емес, дала әлем, азаттық символы, халықтың дәсүрі мен жол-жорасы, тербетілген бесігі мен ой-томалағы. Өзге тілдерде де дәл осылай. Мысалы, туған жерді қырғыздар – айыл, тәжіктер – қышлақ, өзбектер – гүлдеген бағым, қарақалпақтар – ақ алтынның кеніші (мақта мен күріш) деп бейнелейді. Әр елдің менталитеті мен мәдениеті, қыры мен сыры олардың сөздік қорынан, тұрмыс-салтынан көрініс тапса керек.

Сарыарқа – сары теңіз ұлан байтақ,

Қазақтың кең даласын тұрсаң байқап... (Ғ.Малдыбаев, «Орал-Жайық») деген жолдарда берілген сары теңіз – Сарыарқа қазақ даласының ұлан байтақ кең екендігін білдіріп, сұлу келбетін суреттейді.

Осылардың өзара нақты, дәл, қарапайым, табиғи үйлесімі көркем шығарманы тудырады. «Туған жер» концептісінің әлеуметтік мәнін білдіретін лексема – жайлау. Тілдің қоғамдық қызметі мен әлеуметтік мәні және таңбалық сипаты сияқты бірқатар мәселелер зерттеу барысында «таза» лингвистикалық заңдылықтармен қатар, философиялық қағидалардың да басты әдіснамалық бағдарына айналғаны белгілі. Оның бір себебі – тілдің ерекше философиялық категория болғандығымен шарттас келсе, екінші уәжі оны адамның

болмыс-бітімі арқылы дәйектейтін ғылыми ұстанымына байланысты болса керек. Лингвистикалық философия тіл мүмкіндігін тарылтпай, оған үнемі жол ашып отырады, өйткені тілдің ғалам мен адамның қатынасын анықтайтын әлеуеті мықты.

Маңызды кумулятивтік қызметке ие және этноәлеуметтік мәнімен ерекшеленетін жайлау лексемасы да көркем шығармаларда пейзажды бейнелеуде метафорлардың лингвокогнитивтік деңгейін анықтайтын тілдік таңба қызметінде тұр. Көшпелі қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын айқындайтын басты көрсеткіштің біріне – жайлау кіреді.

Кең жайлау – көшпелілердің мекені ғана емес, рухани әлемі де болған. “Жайлау” лексемасының ассоциациялық өрісі былайша кеңейе түседі: 1) жайлау – тұрмыс-шаруа жағдайына қарай ауыстырылатын мекен, бұл - негізгі денотаттық, сөздік мағынасы. “Ботагөз” романында С.Мұқанов «...Бірақ оның көңілі асыққанмен, керілген кең жайлау асығар емес). Ғ.Мүсіреповтің «Жұмбақ» әңгімесінде «Керілген сар жайлау қоңыр тартып,.. жайлаудың қалың қауы жайқалып,.. жайлау біткенді жалғыз жайлаған семіз қызыл Күн...» жайлау лексемасы өзінің негізгі денотат мағынасында тұрып-ақ, лингвомәдени код міндетін атқарған.

2) жайлау – адамның жан дүниесі, ішкі әлемі, рухани кеңістігі. Бейнелі, эмоциялы-экспрессия арқалаған жайлау лексемасы жаңа поэтикалық образ қызметін атқаруда.

Шаттық күйін келеді шерте бергім,

Еркелесем, далама еркелермін.

Көз алдымда кең жайлау зымырайды,

Тұяғымен таласып кертөбелдің (З.Әкімжанов, «Алагеуім»). Өлеңнің өрісі толығымен көңіл – жайлаудың семантикалық құрылымын толықтыруға ықпал етіп, өлең өзегімен жымдаса өрілген, шығарма идеясын ашу үшін маңызды рөл атқарып тұр.

Кез-келген суреткер көркем образ жасай отырып, онда қажетті ерекшеліктерді жымдастырып, біріктіреді, оларды жеке даралайды, көрініс табатын құбылыстың жеңіл-желпі болып кеткен тұстарын алып тастайды. Сондықтан олардың шығармашылығы – жоғары мәндегі толғаныстың жемісі. Тіпті табиғатты суреттеуде де суреткердің шындыққа қарым-қатынасы арқылы оқырманда автордың ойы мен сезімі, көңіл-күйі сезіледі, табиғатқа деген қарым-қатынастары анық көрсетіледі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Біз сөз етіп отырған қаламгерлердің қайсысын алып қарасақ та, шығарма тілінің стильдік және дүниетанымдық ерекшелігі таныммен, болмыспен тығыз байланыста алынып, дәл берілуімен сабақтасып жатады. Әсіресе, кейіпкердің туған жер туралы дүниетанымы, оған деген эстетикалық көзқарасы үш қаламгердің шығармасында да ерекше талғаммен берілген.

«Туған жер» - әлемдік бейне ретінде қай елде болмасын сол ұлттың жеке тілдік бірлігінен бастап, сол қоғамның тұтас лингвомәдени тұрғыдан кілті болып саналады. Туған жер – әрқашанда жеке, менікі, өзімдікі мәнінде белгілі бір ортаны, аумақты, территорияны өзге ортаға қарама-қарсы мәнде қою. Осыдан келіп, туған жер, туған өлке, туған орта секілді тіркестер пайда болған. «Отан» сөзі туған жермен ассоциацияланады. Бұдан ары қарай қарастырсақ, тіршілікті тірілткен, дүниеге алып келген Ана сөзінен өмірінің соңында өзге өмірге жол тартқан, топыраққа айналған сынды тіркестер «туған жер» концептісінің екі ұшы болады. Жекеден жалпыға өту арқылы жеке, менікі, өзімдікі мәнді сөздер жалпылана келе біздікі, біздің жер, біздің отан деген көпше, ортақ мәнге ие болары сөзсіз. Жекеліктен гөрі жалпылықты білдіретін сөздер қоғамның бірлескен, ажырамастай ғұмыр кешетінін білдіретін сияқты.

Қоршаған ортасына, ата-анасына, туған-туысына деген ыстық ықылас Отанға деген сүйіспеншілікке ұласса, ол адамның рухани деңгейінің биіктігі. Ұлтымыздың әйгілі шешені Қазыбек би: «Алтын ұяң – Отан қымбат... Туып өскен елің қымбат, кіндік кескен жерің қымбат», - деп туған жердің қасиетін ерекше бағалаған. Сондықтан әрқайсымыз

Отанмызды ардақ тұтып, оның тарихын жете білуіміз керек. Және де жас ұрпақтың бойына ел тарихын, шежіресін сіңіру аға ұрпақтың басты міндеттерінің бірі болып табылады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Күркебаев К.Қ. Қазақ тіліндегі өлшемдік атаулардың этнолингвистикалық сипаты. Филол.ғылымдар.канд. дәрежесін алуға жазылған автореф. – Алматы: 2003. – 26 б.
- 2 Айтуғанова С.Ш. Лирикалық прозадағы пейзаждың көркемдік қызметі// Қарағанды университетінің Хабаршысы. №03, 2009. – 92-96 бб.
- 3 Сыздықова Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 224 б.
- 4 Қанғожин М. Өлеңдер мен поэмалар. – Петропавл: 2007. – 664 б.
- 5 Әкімжанов З. Мизамшуақ. – Петропавл: 2001. – 118 б.

М.Т. Есматова¹, Ж.С. Кулибекова², Г.С. Хамзина³, Ж.Т. Кадыров⁴

Концепт «Туған жер» в произведениях поэтов Северо-Казахстанского региона

^{1,2,3,4}Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева
г. Петропавловск, Казахстан

Одним из основных направлений в современной казахской лингвистике является рассмотрение структурных и содержательных сторон художественного текста исследовательских работ. В связи с этим целью статьи является раскрытие содержания в отношении художественных аспектов концепта «Туған жер». Анализируется понятие и своеобразные способы использования концепта «Туған жер» в произведениях поэтов Северо-Казахстанского региона М.Жумабаева, С. Муканова, Е.Аскарлова, К.Салыкова, Г. Малдыбаева, З.Акимжанова, авторская передача в стихах мировоззрения нации, духовно-культурных ценностей. Потому что для каждого человека родная земля, родные просторы – наиважнейшие духовные факторы, определяющие рост и развитие человека в общем. Одним из основных факторов, влияющих на формирование нации и духовного бытия нации, непосредственно является связь человека с природой. Для казахов в этом плане понятия Родина, родная земля, свобода и пространство – тесно взаимосвязаны со словами джайлау и бескрайная степь.

M. T. Esmatova¹, Z.S. Kulibekova², G.S. Hamzina³, Z.T. Kadyrov⁴

The concept of " Туған жер " in the works of poets of the North Kazakhstan region

^{1,2,3,4}North-Kazakhstan State University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk

One of the main directions in modern Kazakh linguistics is the consideration of the structural and substantive aspects of the literary text of research works. In this regard, the purpose of the article is to reveal the content in relation to the artistic aspects of the concept "Туған жер". The concept and peculiar ways of using the concept " Туған жер " in the works of poets of the North Kazakhstan region M. Zhumabayev, S. Mukanov, E. Askarov, K. Salykov, G. maldybayev, Z. Akimzhanova, the author's transfer in verses of the worldview of the nation, spiritual and cultural values are analyzed. For each person native land, native expanses are the most important spiritual factors that determine the growth and development of a person in General. One of the main factors influencing the formation of the nation and the spiritual existence of the nation is the direct connection of man with nature. For Kazakhs in this regard, the concepts of homeland, native land, freedom and space are closely linked with the words of "джайлау" and the endless steppe.

ӘОЖ 800.8

О.А. Жумагулова¹, И.С. Каирбекова², Л.К. Мусин³¹ ф.ғ.к., доцент, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қаласы, Қазақстан Республикасы, J_Omirgul_A@mail.ru² г.ғ.м., аға оқытушы, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қаласы, Қазақстан Республикасы, kairbekova_1966@mail.ru³ г.ғ.м., аға оқытушы, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қаласы, Қазақстан Республикасы, Lais68@mail.ru

ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАУ – ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗІ

Мақалада адамға қоршаған шынайы болмыс туралы жан-жақты мәлімет беретін, сезім, қиял, қабылдау, ақыл-парасат сияқты әрекеттермен бірлікте дамитын таным құбылысы адамның когнитивтік жүйесі аясында қарастырылады. Адамның когнитивтік жүйесі болмыспен қарым-қатынасына әсер ететін таным әрекеті негізінде, ұжымдық әрі жеке тәжірибесі арқылы қалыптасады.

Когнитивтік үдеріс – таным механизмі болғандықтан болмысты тану және зерделеу үшін ақпаратты алу, трансформациялау және соның нәтижесінде жинақталған білімді сақтау тәсілі ретінде танылады. Жинақталған білім таным қызметін атқаратын әмбебап когнитивтік стратегияларға бекітіліп, жаңа білімді интерпретациялауға негіз болады. Адамның когнитивтік жүйесі кез келген ақпаратты интерпретациялайды да когнитивтік жүйеде түсіну үдерісі басты рөл атқарады. Мәтінді түсінуде немесе оқу сауаттылығын қалыптастыруда білім алушының когнитивтік жүйесіндегі базалық және мәдени концептері қалыптастыру маңызды, себебі ақпаратты интуитивті тану, ондағы мағынаны пайымдау түсіндіруге негіз болуы тиіс.

Кілт сөздер: когниция, когнитивтік лингвистика, когнитивтік жүйе, интерпретация, функционалды сауаттылық, когнитивтік семантика.

КІРІСПЕ

Мақала – ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жоба бойынша гранттық қаржыландыру байқауында «XXI ғасырдағы білім берудің мәселелерін іргелі және қолданбалы зерттеулері» мамандандырылған ғылыми бағыттың, «Мәңгілік ел» ғылыми негіздері (XXI ғасырдағы білім беру гуманитарлық ғылым саласындағы іргелі және қолданбалы зерттеулер)» ғылымды дамытудың басым бағытты бойынша жеңіп алынған, жеке тіркеу нөмірі АР05135711 «Жаңа білім мазмұнына сай когнитивті-компенсаторлық (бейімдеушілік) стратегиялар негізінде функционалды сауаттылықты қалыптастырудың методологиясы» тақырыбындағы ғылыми жоба аясындағы ізденістердің көрінісі.

Қазіргі тілтанымның ғылыми парадигмасында тіл мен айтылым бірліктерін зерделеуде семиотикалық аспектімен шектеліп қалмай, тілдің когнитивтік, коммуникативтік қызметін және олардың іске асырылуын кешенді зерттеуді ұсынады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Адамзаттың қоршаған ортаны, қоғамдық ортаны тануы, оның тілде көрініс табуы сияқты когнициялық мәселерді когнитивтік лингвистика зерттейді. Когниция ұғымы сана, ес, қиял, арман, ойлау, білім, шығармашылық, жоспарлау және оны іске асыру жолдарын іздестіру сияқты адамның рухани дүниесін ғана емес, сонымен қатар моторика құрылымы, қабылдау, еске түсіру, зейін аудару және тану сияқты қарапайым үдерістерді де қамтиды [1, 23].

XX ғасырдың аяғында тілді зерттеу адамның танымдық қызметі тұрғысынан қарала бастағанын, когнитивтік лингвистика антропоцентристік парадигма аясында когнитивизм

базасында пайда болатынын ғалым Б.И.Нұрдәулетова айта келіп, когницияны когнитивтік лингвистиканың негізгі ұғымы деп тұжырымдайды [2,5].

Демек, когниция – бұл танымның өзгеше сипаты, ол адамға қоршаған шынайы болмыс туралы жан-жақты мәлімет беретін, сезім, қиял, қабылдау, ақыл-парасат сияқты әрекеттермен бірлікте дамитын құбылыс ретінде айқындалады. Адамның когнитивтік жүйесі оның болмыспен қарым-қатынасына әсер ететін таным әрекеті, ұжымдық әрі жеке тәжірибесі арқылы қалыптасады.

Когнитивтік үдеріс – таным механизмі, болмысты тану және зерделеу үшін ақпаратты алу, трансформациялау және соның нәтижесінде жинақталған білімді сақтау тәсілі. Жинақталған білім таным қызметін атқаратын әмбебап когнитивтік стратегияларға бекітіледі. Адам есейген сайын оның когнициясы да жетіле түседі. Жинақталған білімі толықтырылып, жүйеленеді. Бұл когнитивтік жүйенің кеңеюін жүзеге асырады. Ол адамның жеке және ұжымдық тәжірибесі мен біліміне негізделеді. Адам танымының белсенділігі – жаңа ақпараттың тану, оны бұған дейінгі жинақтаған білімі негізінде өңдеп, қабылдауы және еске сақтауы. Жаңа ақпарат есте сақталу үшін адамның когнитивтік жүйесінде когнитивтік байланыстар болуы шарт. Ондай байланыстар бұрынғы білім жүйесінде жаңа мәліметтерді орналастырады әрі оны еске сақтау жолдарын қалыптастырады. Адамның когнитивтік жүйесі тілдік қатынаста негізгі қызмет атқаратыны белгілі. Ғалым Р.Якобсон ана тілінде сөйлеуші мен тыңдаушы мәдени кодталған тілдік бірліктерге үнемі назар аударуы табиғи жағдай екендігін айтып, тілдің когнитивтік қызметі грамматикалық құрылымға тәуелділігі төмен болатынын, тілдің когнитивтік деңгейі металингвистикалық операцияларды, яғни кодты ашу, интерпретациялау қажеттілігін көрсетеді [3].

Ғылыми ортада «интерпретация» термині түсіну мен түсіндіру өнерін білдіреді. Интерпретация ұғымы тіл білімінде кең және тар мағынада түсіндіріледі. Кең мағынада интерпретация – ұжымдық немесе жекелік деңгейдегі білім алуға бағытталған ойлау үдерісі. Тар мағынада жеке тұлғаның тілдік таным белсенділігінің нәтижесінде жеке және ұжымдық білім мен тәжірибе негізінде интерпретациялану нысанын субъектінің түсінуі. Интерпретациялану мәнін терең түсіну үшін оның екі негізгі сипатын анықтаймыз. Біріншіден, интерпретация типтік білімге негізделеді: фреймдер, скриптер, танымның когнитивтік үлгілері. Екіншілік таным үдерісі ретінде типтік білім жаңа білім нысанын алып, оның ұжымдық санада репрезентациялануын қарастырады. Екіншіден, интерпретация үдерісі адамның жеке когнитивтік жүйесіне тәуелді болады да әрқашан субъективтілігімен ерекшеленеді. Демек, интерпретация ұжымдық және жекелік білімге негізделеді. Олай болса, адамның когнитивтік жүйесі кез келген ақпаратты интерпретациялайды да когнитивтік жүйеде түсіну үдерісі басты рөл атқарады. Мәтінді түсінуде немесе оқу сауаттылығын қалыптастыруда білім алушының когнитивтік жүйесіндегі базалық және мәдени концептері қалыптастыру маңызды, себебі ақпаратты интуитивті тану, ондағы мағынаны пайымдау түсіндіруге негіз болуы тиіс. Демек, түсінудің басты шарты – *интерпретация*. Интерпретациялаудың негізгі мәселелердің бірі – теориялық тұрғыда оның дәлме-дәл, шынайы, яғни адекватты болу мүмкіндігі ғалым Ю.Боревті де толғандырады [4]. Бұл мәселенің шешімі мәтінді интерпретациялауда, оқу сауаттылығын қалыптастыру үдерісінде көрініс табады.

Тілші Н.Н.Болдырев адамның когнитивтік жүйесіндегі когнитивтік байланыстардың танымдық заңдылықтарын зерделеп, таным үдерісінің нәтижелері лексикалық, грамматикалық және интерпретациялық тілдік жүйесінің категориялануында бейнеленетінін көрсетеді [5,3]. Тілдік жүйесінің категориялануы өзара байланысты үш саланың онтологиясы бойынша жинақталған білім арқылы көрініс табады: әлем онтологиясы (лексикалық жүйе), тіл онтологиясы (грамматикалық жүйе), адам санасының онтологиясы (үш түрлі білімнің интерпретациялану құралдарының жүйесі). Лексикалық категориялар әлем туралы білімді жүйелейді, грамматикалық категориялар тіл туралы және тілден тыс білімді репрезентациялайды, ал интерпретациялық категориялар адам санасы үш түрлі білімнің қорытылуын қарастырады. Тілдік категориялану жүйесін үшке бөліп көрсету арқылы

профессор Н.Н.Болдырев тілдің когнитивтік және коммуникативтік қызметін ескереді әрі танымның ұжымдық және жекелік сипаты мен сөздің тілдік және сөздік мағына арасындағы қайшылықты болдырмайтынына көз жеткізеді. Тілдік категориялану жүйесінде тілге тән категорияларға сәйкес білім элементтері когнитивтік сызбалар (схема) түрінде сақталады да интерпретациялауда маңызды болады. Оқу сауаттылығын қалыптастыруда интерпретациялау бірнеше кезеңнен тұрады. Бірінші кезеңі – эмоционалды-экспрессиялық кезең. Білім алушының когнитивтік жүйесі мәтіннен алған әсеріне, көңіл-күйіне, сезіміне негізделеді. Жалпы санада дүние бейнесін қалыптастыруда адамның сезіну, қабылдау, түйсіну, түсіну және ойлау, өзінше ұғыну сияқты барлық психикалық әрекеттері қатысады. Солар арқылы танылған дүниенің бейнесі дүниені танудың алғышарты болып табылады [5,37].

Тілші Б.И.Нұрдәулетова дүние туралы белгілі бір дүниетанымның қалыптасуы психикалық сәулеленудің үш деңгейінің өзара қатысымдылығына байланысты: сезімдік қабылдау деңгейі, қабылдауды қалыптастыру деңгейі (жалпыландыру, дерексіздену), сөйлеу-ойлау (регемыслительный) процесс деңгейі когнитивтік лингвистика мен дәстүрлі құрылымдық-семантикалық лингвистика бір-бірімен альтернативті ойлаудың ағымы емес, олар лингвистикалық ақиқатты танудың әртүрлі қырлары деп ой өрбіткен [2,5].

Ғылыми ортада бұл кезең интерпретацияның субъективтік аспектісі ретінде танылады. Осы ретте ғалым Н.Д.Арутюнованың пікірі де бұған дейінгі зерттеушілердің тұжырымдарын толықтыра түскендей: «Для того чтобы оценить объект, человек должен «пропустить» его через себя: природа оценки отвечает природе человека» [6, 14]. Интерпретациялау үдерісі қазіргі білім беру саласындағы оқу сауаттылығын қалыптастырумен тығыз байланысты. Интерпретациялау таным үдерісіне негізделген ақпаратты түсіну және бекіту болса, оқу сауаттылығы да мәтінді түсіну, тілді дұрыс пайдалануға үйрету үдерісі. *Мысалы:* ... Өмірдің уы Шәйзаның балаң ойына түгел жайылғандай, уланғандай болады. *Қоңыр* көлеңке үйдің *қоңыр* сәулесі Шәйзаны да *қоңырландырып*, сұрғылтқа тандық түс береді. Үй де *қоңыр*, көлеңке де *қоңыр*. *Қоңыр* үйдегі тұрмыс та *қоңыр*. *Қоңыр* үйдегі Шәйзаның ойы да *қоңыр*. *Қоңыр* ойлы Шәйзаның әні де *қоңыр*... *Қоңырлатып*, ыңырсып өлең айтып отырады. Өлең емес, *қоңыр* күймен ішіндегі зарын төгіп отырады» (Ғ.Мүсірепов). Келтірілген үзіндідегі «қоңыр» сөзін алсақ, ол әр түрлі сөздермен анықтауыштық қатынаста (қоңыр көлеңке, қоңыр сәуле, қоңыр Шәйза, қоңыр үй, қоңыр көлеңке, қоңыр тұрмыс, қоңыр ой, қоңыр ән, қоңыр күй) тіркесіп келіп, бірнеше рет қайталанып тұр. Қайталанып, түрлі символдық мағына береді. Тіліміздегі түр-түс атауларының негізгі атауыштық мағынасынан басқа әр түрлі лексика-семантикалық, символдық мағыналары – халық болмысындағы әмбебап категория. Бұл ұрпақтан-ұрпаққа үздіксіз жеткізілетін тілдік-мәдени кодтар болып табылады. Кез келген тілдегі түр-түс лексемаларының символдық мағыналары түр-түске тіпті қатысы жоқ немесе қазіргі кезде мүлдем алшақ ұғымдар мен семаларды білдіруде. Ғалым А.Вежбицкая түс концептісін табиғат концептісімен байланыста қараудың қажеттігін «Тіл, мәдениет, таным» деген еңбегінде былай деп түсіндіреді: «В данной работе я предположила, что универсальные тенденции в нашем понимании цветовых категорий могут быть связаны универсалиями человеческого опыта вообще и в особенности – с универсальными чертами жизни человека на земле. И я истолковала цветовые концепты через понятия окружающей среды, такие которые заключены в английских словах fire ‘огонь’, sun ‘солнце’, sky ‘небо’, grass ‘трава’, sea ‘море’, ground ‘земля’. ... они тоже рассматриваются как конструкты, построенные людьми на базе их жизненного опыта, полученного на земле» [7, 7]. Шынында да, айналадағы табиғатты біршама таныған адам өзін танып-білуге көп әрекет етіп келеді. Ол өзінің адамдық қасиетін, рухани дүниесі мен мінез-құлқын, жүріс-тұрысы мен басқа да ерекшеліктерін танып-білумен ғана шектелмей, сыртқы пішінін, бет-әлпетін, реңін, шырайын, денесінің (көзінің, қас-кірпігінің, шашының, сақал-мұртының) түсін анықтауға да көп көңіл бөлген. Осының нәтижесінде тілімізде жүздеген түр-түстік тіркестер, теңеулер, салыстырулар пайда болған.

...Әйелдерді еркектерден көп дейді.

Ойбай, Ойбай!..

Бола берсін көп, мейлі!

Әйел деген әдемі ғой, әдемі,

Әдемілік бізге көптік етпейді... (М.Мақатаев). Берілген өлең жолдарынан адамның сезіміне ерекше әсер ететін тілдік құралдардың қызметі эмоционалдық кезеңді тудыруға алғы шарт болған. Мәтіндегі «әдемі» сөзінің лексикалық қайталануы, «ойбай» эмоциялық одайғайының қайталануы әрі ерекше интонациямен айтылуы мәтінді түсінудің алғашқы кезеңінде ерекше қызмет атқарады.

Интерпретациялаудың екінші кезеңі – ақпараттың өңделуі. Бұл кезеңде жаңа білім адамның жеке және ұжымдық білімі мен тәжірибесі негізінде өңделеді, тұлғаның құндылықтар жүйесі мен ментальді ерекшеліктеріне қарай талданып, когнитивтік жүйесінде орын алады. Бұл жаңа білімді өз іс-әрекетімен, тәжірибесімен салыстыру, ассоциациялық бейнелер түрінде әртүрлі заттар мен құбылыстардың ұқсас жақтарын табу, солардың негізінде ассоциациялық таным бейнесін кеңейту сияқты когниция үдерістеріне негізделеді.

Бүгінгі когнитивтік ғылым саласында концептуалдық байланыстың негізгі мәселелері ретінде: коммуникацияға қатысушылардың концептуалдық жүйесінің сәйкестігі; бұл жүйелердің мазмұн сәйкестігі; тыңдаушының (оқырманның) концептуалдық жүйесін шынайы бағалауы; әлеуметтік және мәдени ерекшеліктеріне негізделген тілдік тәжірибе мен ұжымдық білімді меңгеруі; коммуникация барысында берілген ақпаратты түсіну үшін когнитивтік ұстанымдар мен тетіктер, мәнмәтіндердің сәйкестігі танылады.

Коммуникацияға қатысушылардың концептуалдық жүйесінің сәйкестігі жеке концептуалдық жүйенің құрылымдық ерекшеліктеріне негізделеді де концептер мен олардың байланысы арқылы көрініс табады. Тілдік қатынастың мүмкіндігін, концептуалдық негізін қамтамасыз ететін кез келген танымдық үдерістің *статикалық және динамикалық* екі негізгі аспектісі ажыратылады.

Танымдық қызметтің статикалық аспектісінде таным үдерісінің белгілі бір нәтижелері бейнеленеді (концептуалдық немесе категориялық жүйелер түріндегі білім жиынтығы). Динамикалық аспект концептуалдық немесе категориялық жүйелер түріндегі білім жинақтауға мүмкіндік беретін әрі осы білімді интерпретациялайтын ойлау үдерісімен байланысты болады. Концептуалдау таным нәтижелерін ажырату, жан-жақты анықтау, талдау және жинақталған білімді концепт түрінде бекітуге бағытталған таным үдерісі болып табылады. Категориялау барысында концептер белгілі бір тәжірибе аймағына, категорияға бекітіліп, атау беріледі. Адамның когнитивтік жүйесінде статикалық және динамикалық аспектілер жекелік сипатта болады, себебі олар интенционалды беріледі де адам өмірінің белгілі бір саласына шоғырланады. Сондықтан әрбір адам тілдік концептуалдау мен категориялау үдерісінде өмірлік тәжірибесі негізінде жинақтаған білімін өзінше белгілі бір құрылымға бекітеді. Бекіту барысында түрлі концептуалды салаларды ажыратады және оларды белгілеу мен кескіндеудің түрлі үлгілерін пайдаланады. Осыған сәйкес, түрлі адамдардың, түрлі кәсіп иелерінің, түрлі ұлт өкілдерінің концептуалдық жүйесінде ерекшелік болады. Мысалы, қазақ тіліндегі «құндыз» сөзін алайық. Қазақ халқының дүниетанымында аң, көздің жауын алатын әдемі, әркімнің қолына түсе бермейтін бағалы терісі үшін «байлық, барлық, сұлулық» ұғымымен астасып жатады. Қазақтың қызын «*Аспандағы жұлдызым, жағадағы құндызым*» деп еркелетуі, оған *Құндыз* есімін беруі – ұлттық таным ерекшелігінің айғағы. Ал оның орыс тіліндегі баламасы «*выдра*» сөзі орыс халқының когнитивтік жүйесінде «*күйгелектік, қатыгездік*» мінезінің символы ретінде жұмсалып, «арық, ұсқынсыз әйелмен» ассоциацияланады. Мұндай білім мазмұны этникалық құндылықтар жүйесімен, таным ерекшелігімен анықталып, мәдени концептілер арқылы когнитивтік жүйеде орналасады. Қыз дегенің – өмірдің *қызғалдағы*, Қылықтылар аз ба екен қыздан-дағы?.. (И. Сапарбай. Ғашықтың тілі.); Қырандай тиген кептерге, *Қызғалдақ – гұмыр*, бозбала-ай! (М. Мақатаев. Аманат). Сондай-ақ «*қызғалдақ*» сөзі де қазақтар үшін бай лингвомәдени мәнге ие. Сирек өсімдік ретінде «Қызыл кітапқа» енген қызғалдақ кез келген жерде өсе бермейді. Биік жерде өсетін қызғалдақтың бүр жарып ашылуын, жайқалып өсуінің

өзіндік мәні, кезеңі бар. Оның басқа гүлдерге ұқсай қоймайтын ерекшелігін қазақ даласында өскен бала ғана біледі. Қызғалдақтың отаны көп айтылып жүрген Голландия емес, Қазақстан деген де болжам бар. Көбінесе қыз сұлулығының, қайта айналып келмейтін жастық шақтың символы ретінде қолданылады. Гүлге қатысты мұндай ақпарат аялық білім арқылы белгілі болатын білім жүйесін құрайды. Ол ақпаратты өңдеу және талдаудың алғышарты болып табылады. Оның нәтижесі когнитивтік лингвистиканың көпдеңгейлі когнитивтік семантика теориясымен астасады.

Когнитивтік семантикада тілдік мағына тілдік жүйеден тыс, энциклопедиялық білімге жүгінетін мәнді саралайды. Бұл нақты тілдесім үдерісін түсінуге жағдай жасайды. Қазіргі тіл білімінің негізгі ұстанымы тілдік бірліктердің мәні мен мағынасын адамның когнитивтік жүйесі аясында интерпретациялау (Р.Джэкендофф, Р.Лэнекер). Интерпретация негізгі үш түрлі қызмет атқарады: сұрыптау, топтастыру және бағалау.

Сұрыптау барысында адам өзіне қажетті ақпаратты таңдап алады. Оны сол ақпаратпен мазмұндас мәліметтер қорына қосады да барлық мәліметтерді жинақтайды, қорытады, бағалайды. Демек, сөйлеуші мен тыңдаушының (оқырманның) өзара концептуалдық байланысы кез келген тілдік қатынастың тиімділігіне тікелей әсер етеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Интерпретацияның танымдық мақсаты – шығарманың мән-мағынасын ұғыну, мазмұнына терең бойлау.

Функционалдық сауаттылықты қалыптастыруда оқушылардың мәтінге жасаған интерпретацияларын талдау барысында келесідей когнициялық тоқырау белгілері анықталды:

- 1) сөз немесе сөз тіркесінің мағынасын түсінбеуі;
- 2) сөздердің тіркесімділік ерекшеліктерін білмеуі;
- 3) синонимдерді қолданбауы, сөйлем құрылымындағы сөздердің орын тәртібін сақтамауы;
- 4) өз ойын жеткізуде сөздік қорының жетіспеуі.

Функционалды сауаттылықты қалыптастыруда мұндай олқылықтарды түрлі шығармашылық жұмыстар арқылы жоюға болады. Сабақ барысында түрлі тапсырмаларда міндетті түрде сөздікпен жұмыс істеу кезеңдері болса, ол білім алушының сөздік қорын толықтырады, таным көкжиегін кеңейтеді, сөздікпен жұмыс істеген сайын, таныс емес сөздердің мағынасын түсініп, еске сақтап, оны тілдесім кезінде пайдаланып отырса интерпретациялау кезінде көп көмегін тигізеді. Заман ерекшелігіне қарамай оқушыларды көркем шығармаларды жиі оқуға баулып, шығарма, эссе жазу сияқты жұмыстарды жиі орындаса, когнициялық тоқырау белгілеріне ұшырымасы анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания, 1994. № 4. С.17-33.
- 2 Нұрдәулетова Б.И. Когнитивтік лингвистика. – Алматы, 2011. – 312 б.
- 3 Jakobson R. Language in literature / Ed. by Krystyna Pomorska, Stephen Rudy. – Cambr. (Mass.); L.: The Balknap Press of Harvard UP, 1987.
- 4 Боров Ю. Эстетика. –М., 2005. – 158 с.
- 5 Болдырев Н.Н. Языковые категории как формат знания // Вопросы когнитивной лингвистики. 2006. № 2. С. 5-22.
- 6 Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. –М., 1988. – 158 с.
- 7 Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Наука, 1996. – 421 с

В статье определяются основы интерпретации. Раскрывается содержание статического и динамического аспектов познавательной деятельности человека. Проблема концептуальной связи в реализации процесса интерпретации изучается с точки зрения формирования функциональной грамотности. Рассматриваются основы интерпретирования, интерпретация смысла в формировании читательской грамотности базовых и культурных концептов в когнитивной системе обучающегося.

Указываются виды когнитивных стрессов и рекомендуются способы их устранения.

The article defines the basics of interpretation. The content of the static and dynamic aspect of human cognitive activities is disclosed. The problem of conceptual communication in the interpretation process is studied in terms of functional literacy. The formation of literacy is considered as the basis for the intuitive recognition of information, the interpretation of meaning in it by forming basic and cultural concepts in the cognitive system of the student.

Types of cognitive stagnation are shown and methods of its removal are proposed.

УДК 16.21.47

Қ.К. Кенжалин¹, Қ.Т. Маликов², Ә.М. Байбосын³

¹ PhD докторы, доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан, kenkk@mail.ru

² филол.ғ.к., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан, k.malikov@mail.ru

³ «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының магистранты Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан, ali_baibosin@mail.ru

ҚАРУ-ЖАРАҚ АТАУЛАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ КӨНЕРГЕН СӨЗДЕР («Эпостық жырлар» негізінде)

Әскери қару-жараққа қатысты көнерген сөздердің жалпы зерттелуі қазақ тіл білімінде ерекше әрі маңызды орын алады. Көнерген сөздердің этимологиялық жағынан зерттелуі тілдік қорымызды тың мәліметтермен толықтара түседі. Эпостық жырларда кездесетін қару-жараққа қатысты көнерген сөздердің этимологиясы тереңінен зерттеліп, бірнеше ғылыми этимологиялық сөздіктер, ғылыми материалдар пайдаланылды. Жырда кездесетін қару-жараққа қатысты көнерген сөздердің этимологиялық төркінін зерттеу барысында қазақ тілінен басқа түркі тілдерімен салыстырып, көне түркі тіліндегі варианттарымен салыстыра зерттеу жұмыстарын жүргіздік. Көнерген сөздердің аталған жырдың лексикалық қабатында алатын орны мен маңыздылығы зерттелді.

Түйін сөздер: Әскери қару-жарақ, этимология, этимологиялық сөздіктер, көне түркі тілі, лексикалық қабат.

КІРІСПЕ

Халықтың әлеуметтік, экономикалық, саяси-мәдени өміріне, адамдардың өндірістік қызметіне қатысты туындайтын өзгерістердің бәрі ең бірінші сөздік құрамға келіп өз әсерін тигізеді. Қоғамның даму үдерісінде болған өзгерістер лексикада өзіндік ізін қалдырып отырады. Сонау ерте кезден қолданылған заттар мен құбылыстар, ұғымдар мен түсініктер көне заманнан қазірге дейін белгілі және әлі күнге дейін қолданыста. Ал біраз заттар мен құбылыстардың ұғымдардың ескіріп, қолданыстан кетуіне байланысты сол ұғымды білдіретін сөздер көнеріп сирек қолданысқа түседі.

Қазақ ғалымдары Ғ.Қалиев пен Ә.Болғанбаев өздерінің бірлесе жазған еңбектерінде көнерген сөздердің көнеру процесі кенет бірден бола қалатын құбылыс емес, әуелі қолдану

жиілігін бәсеңдетіп, пассив сөзге ауысады да, соңынан жаңа ұрпақтың біреуіне жеткенмен кейінгілерге емін-еркін жете алмай, түсініксіз болып ұмытыла бастайтынын айтады. Аталмыш ғалымдар, көнерген сөздердің көнеру сипаты мен тілдегі қолдану ерекшеліктеріне қарай архаизмдер мен историзмдер болып екі салаға бөліп қарастырады. Архаизмдер халықтың күн көріс тіршілігіне, салт-сана тұрмысына, әдет-ғұрпына, дүние танымына қарай әр дәуірде өзгеріп, басқаша сөздермен ауысып отырған немесе ескіріп біржола қалып қойған сөздерді жатқызады. Қазақ тілінде архаизмдердің мынадай түрлерін атап көрсеткен:

1. Мата-кездеме атауларына байланысты архаизмдер;
2. Салт-сана, әдет-ғұрыпқа қатысты архаизмдер;
3. Киім-кешек, ыдыс-аяқ атауларына қатысты архаизмдер;
4. Діни ұғымға байланысты архаизмдер;
5. Үй тұрмысына, мал атауларына қатысты архаизмдер;
6. Әр түрлі ұғымға байланысты архаизмдер;
7. Жалпы түркі тілдеріне тән архаизмдер [1, 174].

Тарихи сөздер қатарына «дәуірі өтіп, сол ескі заманның өзімен қоса жоғалған сөздерді тарихи сөздер деп» көрсетеді. Тарихи сөздерді бірнеше топқа бөліп қарастырады:

1. Әкімшілік, ел басқарумен байланысты туған тарихи сөздер (хан, ханша, ханзада, тақ, тәж, бек, бекзада, патша, аға сұлтан, болыс, старшын, би, қазы, құл, елубасы т.б.);
2. Әскери атақ пен қару-жараққа байланысты тарихи сөздер (садақ, жақ, жебе, қорамсақ, оқшантай, сауыт, қалқан, айбалта, найза, дулыға, адырна, кіреуке т.б.);
3. Кеңес тұсында пайда болған тарихи сөздер (нарком, губком, совдеп, рабфак, отарба, тоз, кедейлер комитеті, партия ұясы, қызыл әскер, қызыл отау, қосшы, өзара салық, БК(б) П, ұя хатшы т.б) [1, 175].

Қазақ тілінде кездесетін қару-жараққа байланысты көнерген сөздерді көбінесе халық ауыз әдебиетінен мол кездестіреміз. Әсіресе, эпостық жырлар тілінде *садақ, жебе, қылыш, көбе, қорамсақ, шоқпар* секілді қару-жарақ атаулар көптеп ұшырасады. Бұл аталмыш сөздер қазақ қоғамының тарихында басынан кешірген дәуірлерінің, басып өткен даму жолының, тілде қалған, санамызда сақталған ізінің куәгерлері. «Қазақ эпостық жырларын» нысанға ала отырып, жырларда кездесетін қазақ қоғамындағы қару-жарақ атауларына байланысты көнерген сөздердің этимологиялық түп төркініне, мағыналық ерекшеліктеріне, және басқа түркі халықтарында қолданылуына зер салдық.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ең алдымен, біз, аталмыш топтағы көнерген сөздерге тоқталмас бұрын «қару-жарақ» сөзінің мағынасын ашып көрсетуді жөн санадық. «*Қару-жарақ*» сөздердің мағынасын ашу халықтың тұрмысында, тіршілігінде қасиетті саналатын құралдың орнын анықтауға өз септігін тигізеді. Қару-жарақты лингвистика жағынан зерттеуші тілші ғалымдар бұл екі сөздің өзара айырмашылығы бар екенін айтады. Айтып отырған «қару» сөзінің бастапқы түбірі «қар», демек бұл «ұстау, қармау» деген ұғымды білдіріп, қолға ұстайтын соғыс құралы дегенді білдіреді. «Жарақ» сөзіне қатысты айтылып жүрген пікірлер сан түрлі:

М. Қашқари өзінің «Диуани Лұғат-ат түрк» еңбегінде: «Йарық-жарақ сөзі жалпы түркі тілінде жауынгерлердің қарсыластарынан қорғану мақсатында шайқас кезінде киетін сауыт, қалқандардың барлығына қолданылатын ортақ атау» - деп ой айтады [2, 35].

Ғалым Р.М.Ұзақова: «Орыс тілінде қолданылатын «вооружения» және «доспехи» атауларын қазақ тіліне өзгеріссіз тура мағынада аударғанда, «қару-жарақ» және «сауыт-сайман» деген мағынаны білдіреді. Демек, қару-жарақ тақырыбын зерттеуші кез келген ғалым зерттеушілер «қару» мен «сауыт» сөзін жеке дара алмайды, «қару-жарақ» сөзін жалпылама соғыс құрал-саймандардың ортақ атауы деп қарастырады [3, 6].

Сонымен, «қару» мен «жарақ» сөздерін екі қырынан қарастырып, екеуі екі түрлі мағынаны білдіретін сөздер екеніне көз жеткіздік. Батырлардың қару-жарағы деген,

біріншіден, соғысу құралы, екінші бір жағынан қорғаныс құралы екенін анықтадық. Дегенмен бұл сөздер соғыс құрал-саймандардың ортақ атауы ретінде қолданылады.

Қазақ эпостық жырларында «найза» сөзінің қолданылуы көптеп кездеседі. *Найза* – жырда жиі кездесетін түйреу құралы. Нысанға алып отырған батырлар жырларында «қарағай найза», «найза», «күміс найза», «қоңыраулы найза» түрлері бар.

Қарағай *найза* сымбатты,
Күшіген жүнді көп оқты [БС, 41Т: 16].
Беліне байлап болатты,
Қарына *найза* іледі [БС, 33Т: 78].
Қоңыраулы *найза* қолға алып,
Алдына дабыл өңгеріп [БС, 40Т: 429].

Найза парсы тілінен енген тарихи көнерген, үш жағы істік темірден жасалған, ағаш сабы ұзын соғыс құралы [ҚӘТС, 11Т: 456]. «Найза полеолит дәуірінде пайда болады да, оның қолданысы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске дейін жалғасады. Әскери қару ретінде кең тараған кезі – темір дәуірі. Қазақ жауынгерлері мен батырларының да қаруы шашақты, темірден үшкір ұшы болған [4,44]. Найзаның атпа найза және де аша найза деген ежелгі екі түрі бар болған деседі. Атпа найза соғыс құралы, сонымен қатар аңшылыққа да қолданған. Мұндай найза түрін батырлар садаққа салып атқан деседі және садақтың шығуына негіз болған көрінеді. Аша найза болаттан екі айыр етіп соғылып, қарсы келе жатқан жауды шаншып аттан құлату үшін қолданған екен. Т.Байжанов найза лексемасының шығуын түркі тілдері негізінде түсіндіреді [5, 12]. Айтуынша, *найзагай, нажагай* сөзінің гомогенділігімен не болмаса сол заттың атқаратын қызметіне қатысты түсіндіреді, яғни, найза тығу, найза салу, найза шаншу, т.б. Бұлардың барлығы тесу, түйреу іс-әрекеттерін көрсетеді. Дегенмен, түркі тілдерінде найза сөзінің бірізді қолданылмауы оның иран тілінен шыққандығымен байланыстыруға болады. Бұл пікірді К. Юдахиннің «Киргизско-русский словарь» еңбегінен кездестіреміз: «Найза ир. Копье, пика; найза сал» [6, 347].

Түйреу қаруының екі түрі бар. Біреуі – найза, екіншісі – сүңгі. Бұлардың өзара айырмашылығы жасалуында болса керек. *Сүңгі* батырдың бес қаруының бірі болып саналады. Жырда батырлардың жауына қарсы сүңгіні қолданылуы төмендегідей сипатталады:

Кейін қарай жүгіріп,
Қанжығадай *ақ сүңгі* [БС, 40Т: 430].

«*Сүңгі*» сөзінің жасалу жолы мен этимологиясы жайында ғалым А.Ж.Мұқатаеваның зерттеулерімен толықтай келісуге негіз бар. Ғалым «сүңгі» сөзін етістіктен жасалған есім сөздер қатарына жатқызады. Құрылымы жағынан «сүңгі» сөзі түркі тілдер тобынан, содан ол қазақ тіліндегі -ғы, -гі, -қы, -кі, өнімді жұрнақтар негізінде жасалған деп топшылайды. Мәселен, шал+ғы, үс+кі, ұң+ғы. Мұндағы туынды түбір қатарында ұң, үс, шал етістіктері қатысады. Демек, сүңгі сөзінің алғашқы түпкі негізі – тесу, түйреу деген сөздермен қатысы бар екенін аңғарамыз. Тілдегі сүңгі етістігімен «суға сүңгу», яғни бір нәрсенің ішіне ену деген сөзбен де байланыстыра қарауға болады [7, 53-56].

Қару-жараққа қатысты кездесетін жиі сөздердің бірі «*жебе*». Мысалы «*жебе*» сөзі жырда:

Алты қырлы *ақ жебе*
Сынып еді белінен,
Бадана көзді ақ сауыт
Сөгіліп еді жөнінен,
Септете кейін келеді [БС, 44Т: 111].

Ғалым Т.Байжановтың айтуынша, «*жебе*» сөзі түркі-монғол тілдеріне ортақ термин деген ой білдіреді. Мұндай әскери терминдердің екі тілде де ұшырасуы өзара мәдени-сауда, экономикалық қарым-қатынастар негізінде пайда болған дей келе: «Значительное число этих терминов такого рода имеет близкие по значению параллели монгольском языке... дзебе-жебе (стрела). Трудность определения принадлежности подобных слов к тому или иному

языку понуждает нас определять их как общее тюрко-монгольское достояние», - деп пайымдайды [5, 39]. «Жебенің» қазақ тіл білімінде семантикалық мағынасының кеңі түскендігі туралы ғалым: «Иногда наблюдается обратное явление, т.е. расширение семантики заимствованных слов на почве казахского языка. Так, слово «жебе» в персидском языке употреблялось в значении «доспех, броня». В казахском же языке жебе – полисемичное слово: 1. стрела, 2. наконечник стрелы, 3. стальное проволочное ограждение, сооружаемое на пути движения вражеских войск, 4. броня, доспех, 5. перен. герой, смельчак, храбрец», – деген ой білдіреді [5, 38]. Батырлар жырына келетін болсақ «жебе» сөзі ғалым Т. Байжанов көрсеткен екінші мағынаға (2. наконечник стрелы) сай қолданылады.

Садақ оғын салатын сауыты не болмаса қабы «қорамсақ» деп аталады. Бұл сөз де қолданыстан шығып, көнерген сөздер қатарына жатқызылады. Қорамсақтың жасалуы жайлы көптеген дерек көздерінде қалың көннен жасалады да, ішіне көлденең екі қатар етіп, соған жебелер кірісін төмен қатарлап қояды екен. Жырда ол былай сипатталады:

Қорамсаққа қол салды,

Қозы жауырын оқ алды [БС, 44Т: 151].

Жалпы «қорамсақ» сөзі монғол тілінен енген сөздер қатарына жатады. Монғол тілінде «хоромсого» деп кездеседі. Ғалым Қ.С. Ахметжанов бұл туралы: «Көшпелі халықтарда XII ғасырдан бастап оқ қабының матадан (барқыт, парча, т.б.), теріден, көннен жасалған жалпақ болып келетін түрі қолданыла бастады. Аталмыш оқ қабының бұл түрі «қорамсақ» деп аталады. Кей кезде қазақ халқы «қорамса, қорам» деп атаған», - дейді [8, 60].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, «Эпостық жырларда» ұшырасатын қару мен жараққа қатысты сөздерде қазақ этносының түрлі тарихи және мәдени байланыстары, этникалық даму процестерінің ерекшеліктері көрініс тапқан. Эпостық жырларымызда кездесетін қару-жараққа қатысты көнерген сөздердің шығу тарихы мен мағыналық даму табиғаты тек өз тілімізде ғана емес, сонымен қатар туыстас түркі және туыстығы алыс монғол тілдерімен де тығыз байланыста екендігін аңғардық. Сол көне сөздердің мағынасын ашу барысында басқа да тілдердің лингвистикалық дерек көздерін пайдалану қажеттігі туындайды. Сөздердің шығу тарихына мағынасына үңілу тек лингвистика ғана емес, этнографиялық, географиялық, тарихи зерттеулер мен материалдарды қарастыруды қажет ететін қызықты әрі күрделі сала. Ата-бабаларымыздың терең дүниетанымы мен ой-тұжырымдарының анық көрінісі болып саналатын мағынасы күнгірт сөздерді шашпай, жоғалтпай бастапқы қалпында келер ұрпаққа жеткізу – біздің тарих және ел алдындағы үлкен борышымыз!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқулық. – Алматы, 264 бет. – 2006.
2. Қашқари М. Түрік сөздігі. 3-кітап. Ауд. А. Егеубай. – Алматы: Хант, 1998. – 600 Б.
3. Ұзақова Р.М. Қазақ фольклорындағы қару-жарақ көрінісі: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін диссертация авторефераты. – Алматы, 2010. – 26 б.
4. Сүлеймен М. Қазақтардың әскери-қару жарағы. // <http://www.info-tses.kz/publicidad-web/>
5. Байжанов Т.Б. История военной лексики: филология ғылымдарының докторы диссертациясын алу үшін авторефераты. – Алматы, 1993. – 43 Б.
6. Юдахин К. К. Киргизско-русский словарь. В двух книгах. Около К 43 40 000 слов. – Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1985. Кн. 1. – 504 с.
7. Мухатаева А.Ж. Основные типы личного оружия батыра (по материалам казахского эпоса). // Международный журнал экспериментального образования. – № 8. – А., 2014. – С.
8. Ахметжанов Қ.С. Жарағантемір кигендер: Батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері. – Алматы: Дәуір, 1996. – 240 Б.

9. Бабалар сөзі. Жүз томдық. – т. 33. Батырлар жыры. – Астана: Фолиант, 2006.
10. Бабалар сөзі. Жүз томдық. – т. 41. Батырлар жыры. – Астана: Фолиант, 2007. – 446

Б.

11. Бабаларсөзі. Жүз томдық. – т. 40. Батырлар жыры. – Астана: Фолиант, 2007. – 432 Б.
12. Бабалар сөзі. Жүз томдық. – т. 44. Батырлар жыры. – Астана: Фолиант, 2007. – 496

Б.

К. Кенжалин¹, К. Маликов², А. Байбосын³**Архаизмы связанные с названиями оружия (на основе эпосов)**

^{1,2}Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан, Казахстан

Общее исследование архаизмов, связанные с военными снаряжениями занимает особое и важное место в казахской лингвистике. Исследование архаизмов со стороны этимологии заполнит словарный запас нашего языка новыми сведениями. Архаизмы связанные с военными снаряжениями которые встречаются в эпических романах, были глубоко исследованы, а так же используются в нескольких научно-этимологических словарях и научных материалах. В ходе исследования этимологического корня этих архаизмов, были проведены сравнительный анализ с другими тюркскими языками. Была исследована важность архаизмов в лексическом слое вышеупомянутого эпического романа.

К. Kenzhalin¹, K. Malikov², A. Baibosyn³**Archaic words referring to the names of weapons (on the basis of epics)**

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan

The researching of ancient words about military weapons took important role in linguistics. The etymological researching of ancient words updated our lexicon with new information. In epos founds a lot of words about weapons and etymology of ancient words researched deeply, several scientific etymologic dictionaries and used several materials. While researching etymology of archaic words in the poem that related to weapons, we researched comparing with the variants of Turkish languages, except kazakh language. It was investigated about importance of ancient and lexical properties words in the epos.

УДК 81'33

ГРНТИ 16.21.33

А.Н. Куванбакиева¹, Ф.Т. Саметова²

¹к.ф.н., асс. профессор, КазАТК им. М. Тынышпаева, Алматы, e-mail: Aliyam_81@mail.ru

²к.ф.н., профессор кафедры языков и журналистики академии Кайнар, Алматы, e-mail: 180710@mail.ru

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ЧИСЛОВОЙ СЕМАНТИКИ В ИДИОМАХ (НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА)

Проведенный анализ фразеологических единиц с числительным в казахском языке в лингвокультурологическом аспекте представляет особый интерес для лингвистики. В любом языке число помимо обозначения счета предметов еще имеет символическое значение, потому оно может выступать в гадательной функции или как символ метафизической реальности, позволяя более глубоко постичь окружающий мир и самого человека.

Учитывая экстралингвистические факторы, которые определяют национальную специфику символики числовых компонентов, а также разнородную систему абстрактно-

теоретических взглядов и образно-чувственных представлений казахского народа, выявлены значения числа в составе фразеологизмов данного языка. Перспективы исследования связаны с дальнейшим изучением символики числового компонента во фразеологизмах казахского языка и их функционированием с учетом национально-культурной специфики.

Ключевые слова. Фразеология, фразеологизм, символика, число, экстралингвистические факторы, лингвокультурологический аспект.

ВВЕДЕНИЕ

Как известно, культура, история и язык являются триадой, тесно взаимосвязанной между собой. В современном языкознании особое внимание за последние десятилетия стало уделяться языку как фактору человеческого общения, как главному источнику мысли, новому мировидению. В настоящее время в науке существует много определений понятия культура. В.Н. Телия говорит, что «культура – одно из наиболее сложных и трудно определяемых (хотя таких определений, данных в разные исторические эпохи, насчитывается по разным источникам, от двухсот до шестисот» [1, 223]. Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров в работе «Язык и культура» указывают, что число определений понятия культура в одной только научной литературе достигает двухсот [2; 3, 195]. В силу многогранности самого понятия *культура* все предложенные на данный момент определения в науке отражают разные аспекты рассматриваемого понятия.

По определению Р. Якобсона, функционально «язык является средством умственной и духовной жизни и средством общения» [4, 306]. Сложность проблемы, связанной с описанием взаимодействия языка и культуры, продиктована неоднозначностью культурно-языковых связей, различным временем их закрепления, степенью транспарентности, источником доминирования, различной глубиной проникновения в сопряженное пространство, знаковым характером обеих сущностей. Неоднозначность, вариабельность культурно-языковых связей настолько велика, что позволяет трактовать язык как элемент, часть, факт, фактор, форму, источник, хранитель, памятник, транслятор, условие существования культуры [5, 18]. Безусловно, такой разносторонний и разноуровневый характер взаимодействия языка и культуры не способствует однозначности при определении характера их сопряжения. В соответствии с нею, культура и язык структурированы сходным образом: в культуре имеют место значимые оппозиции, параллелизмы, семантические и реляционные процессы [6, 162-163]. Различная степень транспарентности культурно-языковых связей способствует различной форме их проявления: имплицитной в структуре, семантике языковой единицы, до эксплицитной – при обозначении реалий. В культурно-языковом комплексе доминирующий характер может приобрести любой из элементов. Также «в процессе языкового функционирования языковые значения не только реализуют свое постоянное присущее им знаковое содержание, но и как бы впитывают в себя какую-то часть не зафиксированного в них значения об обозначаемом» [7, 90]. В языковых единицах как элементах системы языка доминирующим началом выступает язык в отличие от культурного компонента.

«У языка же нет вторичной знаковой системы, которая бы раскрывала его смыслы. Он делает это сам, толкуя одни смыслы через другие, перефразируя их, но, не выходя за свои пределы. Язык, в отличие от человека, лишен языка, который бы фиксировал, ограничивал и стабилизировал его смыслы. Тайна человека при открывается через язык, тайна языка безъязыка» [8, 8]. На изучение этой тайны направлены усилия многих лингвистов. Раскрытие взаимосвязи языка и культуры представляет собой одну из попыток приблизиться к загадке языка, покрытой завесой языковой самодостаточности и амбивалентности, затрудняющей любую дешифровальную деятельность [9, 13]. Исследуя данную тему, мы придерживаемся мнения казахстанского ученого-лингвиста А.Б. Смаиловой, по мнению которой «язык является составной частью культуры, которую мы наследуем от наших предков» [10, 81].

В.Н. Телия определяет задачу лингвокультурологии в вычленении фактов проявления культурно-языковой специфики на синхронном срезе. В этом данная наука несколько схожа с этнолингвистикой. Отличие лингвокультурологии от этнолингвистики заключается в проблеме рассмотрения взаимодействия языка и культуры. Объектом лингвокультурологии является исследование взаимодействия языка, который является транслятором культурной информации; предметом исследования этнолингвистики является воплощенная в языке этническая культура в ее материальной, духовной и аспектуальной разновидностях – этимологическом, историческом, ареальном и диалектическом [1, 82].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

При изучении фразеологических единиц в лингвокультурологическом аспекте большое значение играет национально-культурная специфика. В.Г. Гак предлагает отличать национальную специфику от культурной. Национальная специфика выявляется при сопоставлении языков и предопределяется двумя факторами: объективным и субъективным. Объективный фактор предполагает естественные и культурные реалии, характерные для жизни одного народа, но отсутствующие в жизни другого народа. Субъективный фактор состоит в факультативной выборности: слова, отражающие одни и те же реалии, различным образом представлены в разных языках. Иными словами, национальная специфика проявляется во всех случаях расхождений, которые могут быть обусловлены или не обусловлены причинами культурного характера. Культурная специфика предполагает соответствие языковой единицы элементу менталитета или духовной культуры сообщества, его истории, верованиям, традициям и естественным условиям жизни [11, 260-261]. На наш взгляд, сложный характер взаимодействия национального и культурного компонентов, отражённый в рамках освещенного выше подхода, свидетельствует о неразрывной связи того и другого. Ряд лингвистов исследуют национально-культурную специфику в целом. В основе такого подхода лежит точка зрения Н.А. Бердяева, признававшего культуру национальной по сути: «Культура никогда не была и никогда не будет отвлеченно-человеческой, она всегда конкретно-человеческая, то есть национальная» [12, 85].

Национальная специфика этнически обусловлена фактом принадлежности к определенному этносу. В качестве доказательства приведем мнение ученого-лингвиста Н.М. Фирсовой, которая понимает «национальную специфику как наличие специфических признаков языковых единиц..., которые могут отражать (эксплицитно или имплицитно) как интралингвистические (фонетические, лексические, грамматические и стилистические), так и экстралингвистические (в первую очередь социальные, исторические, культурные, психологические, этнические) факты, свойственные носителям ... языка той или иной национально-культурной общности [13, 23-24]. Этнос же понимается как «исторически сложившаяся общность людей с общей культурой, языком и самосознанием» [14, 840]. Соответственно, специфику, обусловленную принадлежностью к определенному этносу, будет логично именовать национальной, или этнокультурной, или национально-культурной. Если употреблять сугубо термин «этнос», то исследование в большей мере будет соответствовать этнографическому исследованию.

Лингвокультурологический анализ, прежде всего, предполагает лингвокультурную общность. Национальная специфика проявляется в следующих компонентах культуры: традициях, которые определяются как устойчивые элементы культуры; обычаях, понимаемых как традиции в «социально-нормативной» сфере культуры; в обрядах, которые выполняют функцию неосознанного приобщения к господствующей в данном обществе системе нормативных требований; бытовой культуре и т.п.

Задача лингвокультурологического исследования состоит в том, чтобы вычленить факты проявления культурно-языковой специфики.

Исходя из вышеизложенного, мы предприняли попытку исследовать фразеологизмы казахского языка с числовым компонентом в лингвокультурологическом аспекте, т.к.

выявление национально-культурной специфики, на наш взгляд, является как нельзя актуальным для современной лингвокультурологии и лингвистики в целом.

Мир вокруг нас состоит из знаков, наибольшую часть которых составляют числа. Числа являются сами по себе универсальными символами. В нашем понимании символ – это специфическая единораздельная целостность, концентрированно выражающая определенный социокультурный смысл.

Учеными давно отмечено, что числа помимо обозначения количественного значения, несут в себе значение целого мира, представления о мироздании, т.е. информацию, не относящуюся к количеству. Зачастую они предстают символами, знаками. Известный ученый-лингвист С.А. Швачко, подробно изучив этапы эволюции познания количества, проанализировала взаимосвязь и взаимообусловленность логической и языковой категорий количества в монографии «Языковые средства выражения количества в современном английском, русском и украинском языках», приходит к выводу, что языковая и логическая категории количества не тождественны: «... семантическая модель категории количества обуславливается реальными отношениями предметов и явлений материального мира, историческим опытом, результатами познания количества, языковой общностью, а также языковыми факторами. Языковая категория количества представлена определенными материальными средствами, присущими каждому конкретному языку» [15, 13]. Некоторые числа называют сакральными, магическими и т.п. По поводу значения таких чисел ученый-лингвист В. Чернышев причину распространенности объясняет на примере числа *семь*: «светлая седмица», «семь таинств», «семь чинов ангельских» и приходит к выводу, что данное число в народных представлениях приобрело некоторое сакраментальное значение [16, 69]. Существуют универсальные числа, значение которых «воспринимается всеми людьми одинаково, без определенной договоренности». «С одной стороны, пространство осваивалось и, следовательно, задавалось передвижениями человека и его хозяйственной деятельностью. С другой стороны, пространство задавалось и осваивалось сакральной (анимистической) деятельностью человека» [3, 70].

Числа легли в основу большого количества фразеологических единиц казахского языка. В рассмотренных идиомах выявлена разная частота употребления чисел: единичные фразеологизмы с числами *три, тридцать, шестьдесят два, восемь*, большое количество с числами *один, два, шесть, семь*. Такие числа, как: *ноль, тринадцать* во фразеологизмах рассматриваемого языка не выявлены.

Рассмотрим символическое значение чисел в мировой культуре и отражение данного значения во фразеологизмах казахского языка.

По мнению Х.Э. Керлота, *ноль* символизирует небытие, смерть как состояние с точки зрения человеческого существования, а также вечность, благодаря своей округлой форме [18, 576]. Иными словами, *ноль* обозначает пустоту. В казахском языке не выявлены идиомы с компонентом «ноль».

Следующим числом является *один*. «Все числа происходят от единицы, которая эквивалентна мистической, невыявленной и не имеющей размер «Светящейся точке» и «Высшей силе». Это число обозначает духовное единство, общее основание для всех существ» [18, 576]. «В аспекте природном (космическом) единица предстает символом единства и активности природы. И, наконец, в человеческом аспекте единица символизирует собой активную духовную волю человека, что выражает прямую позицию живого человеческого тела в стоячем положении» [19, 39]. О духовном единстве свидетельствует фразеологизм *бір жеңнен қол, бір жагадан бас шығару*, обозначающий «рука об руку; вместе действовать, жить». Фразеологизмы с компонентом *один* также обозначают характер человека, личностные качества, состояние: *бір жасап қалу* – воспрянуть духом; *бір күн бие, бір күн түйе* – об изменчивом, непостоянном поведении кого-либо, *бір құдай біледі* – не знает никто, неизвестно. Во многих идиомах казахского языка с числом *один* употребляется слово бог, всевышний, аллах: *бір аллага тәуекел* – слава всевышнему (аллаху, богу), *бір алла*

өзің жар бола көр! – пусть хранит всевышний, *бір құдайдың ұрғаны* – бог наказал, *бір құдайдан тілегенім* – единственное, о чем прошу у всевышнего (бога, аллаха). Так как единица открывает весь числовой ряд, значение минимального количества, которое обозначает число *один*, т.е. употребление в прямом значении, выявлено нами в следующих фразеологизмах: *бір ауыз сөз* – два слова, *бір жұтым* – один глоток, *бір тұтам* – кусок, *бір түйер* – единственный, один кто-либо или что-либо, *бір үзім* – кусок, *бір шайнам* – немного еды.

Число *два* обозначает две половинки одного целого, символизирует внутреннее беспокойство, переменчивость. «*Два* обозначает конфликт и противовес или противопоставление, или мгновенное успокоение сил, находящихся в равновесии [18, 576]. Двойственность, лежащая в основе самого числа, предопределила его два значения, одно из которых является символом невежества, и символом единой мудрости, которая рождается из преодоления двойственности природы невежества. В казахском языке существует большое количество пословиц, фразеологизмов с компонентом «два». Зачастую данное число обозначает бинарность, две половины, стороны, два предмета или усиливает значение какого-либо действия: *екі жарты, бір бүтін болу* – жить совместно, помогать друг другу; *екі жүзді* – двуличный; *екі кеме құйрығынан ұстау* – преследовать одновременно две разные цели; *екі көзі ішін-жеп барады* – смотреть пристально, поедать глазами кого-либо; *екі (аяғын) өкпесін қолына алып жүгіру* – очень быстро бежать, не чувствуя ног под собой. Также число два в рассматриваемых идиомах символизирует неопределенность, неясность: *екі ойлы (оқты) болу* – быть на распутье, в раздумье; количество, состояние, положение: *екі ауыз сөз* – короткий разговор; *екі көздің алдында* – перед (двумя) глазами, *екі қабат болу* – быть в положении, беременной; *екі көзі төрт болды* – ждать с нетерпением, все глаза проглядел кто-либо; *екі қолын мұрнына тықты* – не получить ничего, вернуться пустым.

Число *три* у большинства народов носит сакральный характер, что связано еще с мировосприятием древнего человека. Например, в мифологических представлениях индоевропейцев числом *три* обозначало весь окружающий мир человека – небо, земля и подземный мир. По мнению В.Н. Топорова, *три* является совершенным числом, так как оно «открывает числовой ряд... оно первое из чисел, порождаемых с помощью осознанной процедуры (1+2=3)» [19, 21]. В казахской фразеологии немало количество идиом с рассматриваемым числом. В качестве пожелания употребляется выражение: *ошақтың үш бұтына берсін!* – пусть в доме всегда будет достаток! Также *үшін беру* является религиозным, т.к. согласно Корану, на третий день после смерти кого-либо необходимо дать поминальный обед.

Число *четыре* символизирует стороны света, горизонтальную плоскость: «Характерным является то, что в космогонических мифах четырехчленная модель выступает как реализующаяся в горизонтальной плоскости (в общем виде – север, восток, юг, запад), тогда как трехчленная соотносится с вертикальной осью (небо, земля, преисподняя)» [19, 24]. Идиомы казахского языка с числом *четыре* имеют значение, близкое к символическому значению: *төрт аяғы тең жорға* – талантливый, искусный импровизатор; *төрт құбыласы сай* – счастливый, *төрт көзі түгел* – все вместе.

Число *пять* обозначает своего целостность, законенность. На Ближнем Востоке и на Западе число *пять* понимается как выражение целостного человеческого тела и отражается на религиозных обязанностях: существует пять главных молитв, пять раз повторяемая священная клятва [18, 577]. Пятый элемент – Дух или Высшая Воля – подобно мечу поражает низшую материю души, потому в алхимии, по свидетельству Густава Мэринка, подобная практика называлась «переплавлением трупа в меч» [20, 56]. В казахской фразеологии небольшое количество идиом с данным числом обозначают талант, позор, речь: *бес аспан адам* – талантливый кто-либо; *беттің суын бес төгу* – покрыть позором и т.п.

Число *шесть* соответствует шести направлениям пространства (по два на каждое измерение) и прекращению движения (так как Творение мира длилось шесть дней), символизирует равновесие или союз двух стихий (огня и воды) и тем самым означает

человеческую душу [18, 578]. Также *шесть* олицетворяет свободу. Символическое значение шестерки не отражено во фразеологизмах казахского языка. Оно обозначает количество, вражду, планирование: *алты алаш* – весь народ; *алты бақан ала ауыз* – разлад, вражда, алты кырдың астынан – далеко идущие планы, замыслы.

Число *семь* всегда являлось особенным. Еще с древних времен данному числу люди уделяли большое внимание, выделяя его из всего ряда чисел: в храмах вавилонян и ассирийцев было семь ступеней; в подземном царстве было семь ворот; у древних греков было семь чудес света и т.п. Пифагорейцы, вавилонско-ассирийские жрецы и алхимики считали *семь* абсолютным числом всех символов, высшей степенью восхождения к познанию премудрости [19, 46]. Необычайность числа *семь* Е.А. Гладских объясняет тем, что «оно состоит из суммы составляющих три и четыре – суммы основных горизонтальных и вертикальных координат Вселенной и воплощает космическую целостность, включая временные (7 дней недели), астральные (7 планет) и культовые (пантеоны семи богов) совокупности» [18, 671]. Данное значение выражено во фразеологизме *жеті қабат жер астында* – очень глубоко под землей (букв. под семью слоями земли).

Восемь благодаря своей округлой форме означает баланс противоположных сил и равнозначность власти духовной и природной, а также может означать бесконечность [16; 579]. В природном аспекте *восемь* символизирует закон причины и следствия, нарушение которого неизбежно вызовет действие силы уравновешивающего характера.

Число *девять* в ряде традиций близко к числу *семь*. По мнению В.Н. Топорова, лучший пример доказательства этого приведено Данте в *Vita nuova*, XXIX глава: «Я говорю, что по счислению Аравийскому благодатная ее душа отошла в первом часу *девятого* дня месяца; по счислению же Сирийскому она отошла в девятом месяце года – то и это число было дружественно ей для того, чтобы показать, что при ее рождении все *девять* движущихся небес были в совершеннейшем единстве. Такова одна причина того. Но если рассуждать более тонко и согласно с непреложной истиной, то это число было ею самой; я заключаю по сходству и понимаю это так: число *три* есть корень *девятой*, ибо без любого другого числа, само собой оно становится *девятью*... Итак, если *три* само по себе дает *девять*, а Творец чудес есть сам по себе троица, то есть: Отец, Сын и Дух Святой, которые суть *три* и *один*, – то и Донну число *девять* сопровождало для того, чтобы показать, что она была девятью, т.е. чудом, которого корень находится в дивной троице» [19, 29]. *Девять* представляет сложный образ трех миров, так как идет утроение тройки и означает конец цифровой серии до ее возвращения к единице. Эзотерический смысл числа девять связан с идеей полноты и совершенства, заключенной в нем и связанной с синтезом трех миров, то есть тройной троичностью (Бог, Универсум, человек) [20, 73]. В казахском языке фразеологизм с числом «девять» обозначает «много»: *тоғыз жолдың торабы* – на пересечении множества дорог; *тоғыз қабат торқа* – девять слоев парчи.

Десять символизирует возврат к единице, единство и не относится к сакральным. Данное число совершенно, целое, оконченное, т.к. завершает ряд простых чисел. Сверх того *десять* заключает в себе отношение равенства, превосходства, подчиненности, возможные между последовательными числами [19, 30]: *он саусағынан (қолынан) өнері тамған* – мастер на все руки, человек, умеющий делать все.

Следующим за десятью узловым числом является число *сорок*, которое «символизирует цельный цикл в процессе божественных свершений или определенную неделимую целостность: достаточно вспомнить то обстоятельство, что как Саул, так и Давид царствовали сорок лет, Соломон царствовал сорок лет, всемирный потоп продолжался 40 дней, Моисей был призван богом в возрасте сорока лет и жил на вершине Синая сорок лет... В похоронных обрядах требуется сорок дней, чтобы тело полностью освободилось от души или нескольких душ. Число сорок символизирует цикл жизни или нежизни» [21, 30]. в казахском языке существует большое количество идиом с данным числом: *қырқын мінсе, қыр артылмас* – бесполезный, никчемный человек; *қырық қалта (қалтасы бар)* – хитрый,

скрытный кто-либо; *қырық құбылу* – быстро меняться; изменчивый, переменчивый; *қырық пышақ болу* – передрасться, перессориться между собой; *қырықтың қылауынан* – из знатного рода, голубая кровь; *қысқа күнде қырық шабу* – совершать бесконечные набеги, отыз күн ойын, қырық түн тойын қылу – пир на весь мир, пир горой и т.п. Данные фразеологизмы олицетворяют качества человека, представление об окружающем мире, национальные особенности.

После первой десятки вслед за числом *десять*, в казахском языке выявлены идиомы с числами *двенадцать*, *тридцать*, *сорок*, *шестьдесят два*, *сто и тысяча*. Они являются комбинацией однозначных чисел и поэтому вторичны по отношению к ним. «Каждое двузначное число путем суммирования составляющих его цифр может быть сведено к однозначному, которое следует считать его скрытой сущностью. Такое однозначное число относится к двузначному, как сущность к явлению. Если однозначные числа являются божественными и архетипическими, то двузначные числа можно определить как «числа творения». Тем не менее, поскольку акт творения считается священным, то и двузначные числа несут в себе священный аспект. Расчеты и гадания обычно принимают во внимание лишь числа, принадлежащие первой десятке» [20, 30].

Также нами выявлены в казахском языке фразеологизмы с числами *шестьдесят два*: *алтыс екі айлалы* – хитрый, как лиса; *алтыс екі тамырлы босау (ию)* – всей душой; компонентом *тысяча*: *мың болғыр* – пусть проживет тысячу лет; *мың да бір дауа (ем)* – самое верное средство лечения, тал бойында бір миң жоқ – безусловно красивый, без изъяна. Число *двенадцать* почиталось священным древними народами. В древнеирландских медицинских текстах было «двенадцать врат души», двенадцать мифологических воплощений болезней в славянских традициях, двенадцать месяцев и двенадцать животных в восточном календаре, двенадцать рыцарей Круглого Стола, а в хеттской и анатолийской культуре это было число основных частей тела, на которое рассекается жертвенное животное при совершении обряда. В казахской фразеологии данный компонент обозначает возраст и состояние: *он екі де бір гүлі ашылмаған* – юный кто-либо; *он екі де бір нұсқасы жоқ* – ничего еще не начато, не сделано кем-либо.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Анализ фразеологических единиц казахского языка позволил выявить, что наибольшее количество представляют идиомы с числами *один*, *два*, *четыре*. Чем дальше число от начала счисления, тем реже оно употребляется во фразеологизмах.

Рассмотренные идиомы позволили выделить ряд фразеологизмов, значение которых совпало с символическим значением чисел в мировой культуре. Категория количества во фразеологизмах рассматриваемого языка представлена не только в количественном, но и в качественном значении, т.е. не всегда обозначает количество. Также частота употребления идиом с первыми числами свидетельствует о том, что числа проходили этапы становления от начала (*с один*, *два*, *три* и т.п.) до больших чисел. Универсальность применения числа как сакральной силы объясняется апоцентричностью взглядов на мир и универсальной системой развития человечества.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 288 с.
- 2 Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М., 1983. – 269с.
- 3 Розин В.М. Культурология. – М.: ИНФРА-М, ФОРУМ, 2002. – 344 с.
- 4 Якобсон Р. Избранные труды по лингвистике. – Благовещенск: БГК им. И.А. Бодуэна де Куртене, 1998. – 448 с.
- 5 Пассов Е.И. Коммуникативное иноязычное образование. Концепция развития индивидуальности в диалоге культур. – Липецк, 1998. – 159 с.

6 Философия культуры. Становление и развитие / Под ред. М.С. Кагана, Ю.В. Перова, В.В. Прозерского, Э.П. Юровской. – СПб.: Изд-во «Лань», 1998. – 448 с.

7 Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика. – М.: Высшая школа, 1990. – 176 с.

8 Арутюнова Н.Д. Наивные размышления о наивной картине мира языка // Язык о языке / Под рук. Н.Д. Арутюновой. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 7-19.

9 Сабитова М.Т. Основы немецкой и казахской сопоставительной фразеологии. – Алматы, 1999. – 212 с.

10 Смаилова А.Б. Лингвокультурология: возможности и перспективы // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2002. – № 4 (55). – С. 79-93.

11 Гак В.Г. Национально-языковая специфика меронимических фразеологизмов // Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 260-268.

12 Бердяев Н.А. Судьба России. Самосознание. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 544 с.

13 Фирсова Н.М. Испанский речевой этикет. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 183 с.

14 Прохоров А.М. Большой энциклопедический словарь. – М.: «ИНФА-М», 1997. – 658 с.

15 Швачко С.А. Языковые средства выражения количества в современном английском, русском и украинском языках. – Киев: Вища школа, 1981. – 143с.

16 Чернышев В.О. о «стержневых» именах числительных в русском и казахском языках // известия АН КазССР. Серия филологическая. – 1946. – №4(29). – С.45-51.

17 Розин В.М. Введение в культурологию: Учебник. М., 2000.

18 Керлот Х.Э. Словарь символов. М.: Refl-book. – 1994.

19 Топоров В.Н. О числовых моделях в архаичных текстах // Структура текста. – М.: Наука, 1980. – С. 3-58.

20 Ключников С.Ю. Священная наука чисел. М.: Беловодье, 1996.

21 Маковский М.М. Язык – миф – культура: Символы жизни и жизнь символов. – М., 1996. – 329 с.

22 Кайдар А. Тысяча метких и образных выражений (казахско-русский фразеологический словарь) – Астана, Білге, 2003. – 368с.

А.Н. Куванбакиева¹, Ф.Т. Саметова²

Идиомадағы сандық семантиканың лингвомәдениеттану аспектісі (қазақ тілі мысалында)

¹М. Тынышбаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы, Алматы, Қазақстан

²Қайнар академиясы, Алматы, Қазақстан

Лингвокультурологиялық аспектіде сан есімдермен берілетін фразеологиялық бірліктер қазақ тілінде лингвистика үшін ерекше қызығушылық тудырады. Кез келген тілде сан есімдердің заттарға сандық мағына беруден басқа символдық та мәні бар, өйткені ол адамның өзін-өзі танып білуі мен қоршаған ортаны барынша терең түсінуі үшін метафизикалық шынайылық символы ретінде де не бал ашу мақсатында да қызмет көрсете алады.

Мақалада сандық компоненттердің ұлттық арнайы ерекше символдарын анықтаумен қатар экстралингвистикалық факторларын ескере отырып, сонымен бірге қазақ халқының образды сезімталдық түсініктері мен абстракттілі теориялық көзқарастарының жүйесін ескере отырып қазақ тіліндегі фразеологизмдерің құрамындағы сандық мәндерді табуға ұмтылыс жасалған. Одан әрі зерттеу кезінде авторлар қазақ тіліндегі фразеологизмдердің құрамындағы сандық компоненттердің мәнін ұлттық мәдени ерекшеліктеріне байланысты табуға тырысқан.

А. Kuvanbakiyeva¹, F. Sametova²**Linguocultural aspect of numerical semantics in idioms (by the example of the Kazakh language)**¹Kazakh Academy of Transport and Communications named after M. Tynyshpayev, Almaty, Kazakhstan²Academy Kainar, Almaty, Kazakhstan

The carried-out analysis of phraseological units with a numeral in Kazakh in linguoculturological aspect is of special interest for linguistics. In some languages the number besides designation of the account of objects still has symbolical value therefore it can act in conjectural function or as a symbol of metaphysical reality, allowing to comprehend more deeply the world around and the person.

Considering extralinguistic factors which define national specifics of symbolics of numerical components and also the diverse system of abstract and theoretical views and figurative and sensual representations of the Kazakh people, values of number as a part of phraseological units of this language are revealed. Prospects of a research are connected with further studying of symbolics of a numerical component in phraseological units of Kazakh and their functioning taking into account national and cultural specifics.

УДК 81'1: 659

С.В. Мисяченко¹, Е.В. Сабиева²¹к.ф.н., доцент кафедры «Русский язык и литература», Северо-Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева. г. Петропавловск, Республика Казахстан, svet_mis74@mail.ru²к.ф.н., доцент кафедры «Русский язык и литература», Северо-Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева. г. Петропавловск, Республика Казахстан, sabieva1969@mail.ru**ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ РЕКЛАМНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ
(НА ПРИМЕРЕ ПРИЕМА РАСШИРЕНИЯ
ЛЕКСИЧЕСКОЙ СОЧЕТАЕМОСТИ СЛОВ)**

В данной статье автор рассматривает такой языковой прием, как расширение лексической сочетаемости слов. Создатели рекламы используют данный прием как способ воздействия на потенциального потребителя.

Расширение лексической сочетаемости слов является одним из частотных и благодатных приемов воздействия на потенциального потребителя. В статье приводятся примеры рекламных текстов, в которых используются возможности лексической сочетаемости слов с целью привлечения внимания и воздействия. Автор приходит к выводу, что авторы рекламы используют прием расширения лексической сочетаемости слов в поисках неожиданных образов, яркой речевой экспрессии.

Ключевые слова: реклама, лексика, лексическая сочетаемость слов, экспрессивность, антропология.

ВВЕДЕНИЕ

В последнее десятилетие круг проблем языковой практики расширился с появлением новых сфер применения языка. На наш взгляд, несомненный интерес представляет изучение языковых процессов, связанных с развитием и становлением рекламных технологий. Пристальный интерес рекламных агентств к экспрессивным средствам языка приводит к

обогащению языка современной рекламы, к широким возможностям воздействия на потенциального потребителя. Внимание к использованию языковых единиц в текстах рекламы обусловлено экстралингвистическими факторами.

В ряде научных работ предпринимались попытки изучения языковых особенностей рекламы, однако специальных работ, посвященных исследованию приема лексической сочетаемости слов в рекламных текстах, недостаточно.

Таким образом, данный вопрос в контексте антропоцентрической парадигмы представляется актуальным.

В рамках данной статьи мы предприняли попытку проанализировать лексико-семантическое и прагматическое содержание лексических единиц (прием расширения лексической сочетаемости слов) на материале текстов телевизионной рекламы, используя компонентный анализ, а также метод концептуального анализа и моделирования речевых ситуаций.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Реклама представляет собой не просто текст-информацию в «чистом» виде, а особый жанр, который имеет своей целью привлечь внимание потенциального потребителя, заинтересовать выгодным предложением, а также убедить сделать удачную покупку или воспользоваться услугами фирмы.

Воздействие на целевую аудиторию чаще всего происходит на эмоциональном уровне. Покупатель на подсознательном уровне решает воспользоваться рекламируемыми услугами. Авторы рекламы используют весь арсенал выразительных средств языка, чтобы вызвать положительные эмоции.

Любой рекламный текст может быть представлен посредством таких средств языка, благодаря которым можно вызвать положительные эмоции и переживания, удовлетворяя потребности потребителя. Используя различные языковые приемы, каждое рекламное агентство стремится учитывать потребности и мотивы своего покупателя.

Так, стремясь создать яркий, яркий и запоминающийся образ, авторы рекламы используют такой языковой прием, как расширение лексической сочетаемости слов. Данный прием получил широкое распространение при создании рекламы хозяйственных товаров и рекламы продуктов питания.

Например, прием расширения лексической сочетаемости слов используется в рекламе мыла «Магия»:

«Волшебный круг цветов и таинство природы,
что дарит красоту,
что увлажняет кожу,
смягчает с витамином Е.

Деликатное мыло «Магия».

Новинка в коллекции - «Magic nature».

С.И.Ожегов и Н.Ю. Шведова представляют прилагательное деликатный в двух значениях: «1. «Вежливый, мягкий в общении. Деликатный характер, деликатно (нареч.) намекнуть.2. «Затруднительный, требующий чуткого, тактичного отношения. Деликатный вопрос». [1, с. 158].

В «Большом толковом словаре современного русского языка» Д.Н. Ушакова мы найдем схожее определение:

«Деликатный. 1. Вежливый, предупредительный, мягкий в обращении. Д. человек. Деликатное отношение. 2. Затруднительный, требующий осторожного и тактичного отношения. Деликатное дело. 3. Нежный, слабый, хрупкий. Деликатное сложение» [2, с. 173].

Новое, необычное сочетание слов, которое используется в рекламе данного мыла, создает дополнительный смысловой оттенок: товар характеризуется как интимное средство

от самой природы по уходу за кожей, дающее волшебное ощущение свежести. Витамин Е, входящий в состав данного мыла, бережно, мягко и осторожно ухаживает за кожей, увлажняет ее, дарит красоту и здоровье. На эти свойства мыла указывают и положительно окрашенные номинативные словосочетания: волшебный круг цветов, таинство природы. Мелиоративно окрашенные слова в созданных словосочетаниях подчеркивают товарные качества рекламируемого товара, выгодно подчеркивают его свойства: экологически чистый, натуральный, без химических добавок и примесей.

В рекламном тексте также используется прием расширения лексической сочетаемости прилагательного настоящий. В рекламе мы встречаем такие сочетания, которые не зафиксированы словарями русского языка.

Например: настоящий чай, настоящее наслаждение (люди приобретают прежде всего не просто чай как напиток, утоляющий жажду, а получают истинное удовольствие и наслаждение от хорошего, качественного, приятного на вкус чай).

«Принцесса Канди» -

это самый лучший чай с интенсивным настоем.

Настоящий крепкий чай.

Теперь в каждой пачке есть подарок;

Для тех, кто мечтает путешествовать.

«Настоящий цейлонский чай «Джамбо».

«Настоящий цейлонский чай «Джамбо» (сравни: настоящий шоколад, настоящая вода (не подделка, истинный), настоящий вкус!»). В рассматриваемых примерах эмоции вызываются вкусовыми ощущениями удовольствия: входить во вкус - начать ощущать удовольствие от чего-либо, постоянно проявлять все больше любви к чему-либо.

Во «Фразеологическом словаре русского языка» под редакцией А.И. Молоткова фразеологическая единица: Войти во вкус выступает в значении «Постепенно проявлять интерес к чему-либо, ощущая удовольствие» [3, с. 74].

Авторы рекламы майонеза «Maggi» также применили прием расширения лексической сочетаемости слов:

«Maggi» майонез - всегда верный вкус».

В данной рекламе используется определение верный с расширенной лексической сочетаемостью: верный вкус.

Прилагательное верный имеет следующие значения: 1) «соответствующий истине, правильный, точный. Верное решение. Верно (нареч.) скопировать»; 2) «несомненный, неизбежный. Верный выигрыш. Идти на верную гибель»; 3) «надежный, прочный, стойкий, преданный. Верная опора. Верно (нареч.) служить. Верный друг. Верный муж» [1, с. 74].

Непривычное для повседневного употребления, это сочетание в рекламном тексте уместно и прагматически значимо. Приписывая майонезу качества, присущие людям, рекламодатели характеризуют этот продукт как продукт хороший, качественный, сделанный на совесть. В этом слогане усматривается и другой смысл: дается характеристика и самого потенциального покупателя, выбравшего именно эту марку майонеза, - обладает безупречным вкусом. Авторы рекламы выгодно подчеркивают свойства майонеза из числа однородных продуктов.

На наш взгляд, привычным уже стало словосочетание вкусные мгновения жизни, употребленное в рекламе кондитерского изделия «Пикник»:

«Пикник» дает мне самые захватывающие и вкусные мгновения жизни».

Определение вкусный выступает в качестве экспрессивно значимого языкового средства: определение вкусный означает «приятный на вкус». В сочетании с существительным жизнь расширяется лексическая сочетаемость слова вкусный. Такое сочетание выделяет рекламируемый товар как товар, приятный на вкус, качественный, от которого можно получить максимум удовольствия и истинное наслаждение. В настоящее

время привычными стали такие сочетания, как вкусные мгновения жизни, вкусная защита, вкусная сказка...

С приемом расширения лексической сочетаемости мы встречаемся в следующей рекламе:

«Оставь рот для «Mentos».

Свежее решение».

Определение свежее в силу своей семантики не может сочетаться с существительным решение (такое сочетание не зафиксировано в словарях русского языка). Это определение сочетается со словами хлеб, рыба, цветы, овощи, ветер, краски, белье, след, голова, образуя следующие словосочетания: свежий хлеб, свежая рыба,

свежие цветы, свежие овощи; свежий ветер, свежие краски, свежее белье; по свежим следам, на свежую голову.

В рекламе наблюдается расширение лексической сочетаемости прилагательного свежий: свежее решение. Используя определение свежее в словосочетании свежее решение, авторы рекламы подчеркивают, с одной стороны, качество леденцов, которые освежают, а с другой стороны, подчеркивают, что покупатель примет верное решение, купив конфеты именно рекламируемой марки.

Не зафиксированное в словарях русского языка сочетание прилагательного свежее с существительным решение стало уместным и прагматически значимым в рекламе, кроме того, употребительным, привычным в речи, ставшее от частого использования языковым клише.

В рекламе употреблено следующее словосочетание: свежее понимание:

«Если бы все было так просто:

Просто нажми на кнопку и все!

«Tik tak» - свежее понимание».

Используя прилагательное свежее в словосочетании свежее понимание, составители рекламы подчеркивают качество рекламируемого товара, а с другой стороны, дается характеристика покупателя, способного осмысленно принять верное решение: приобрести данный товар

Интересное определение (веселые конфеты) находим в рекламе конфет Караганды:

«Самые веселые конфеты от Караганды.

Раскуси теперь и ты вкус конфет Караганды».

Прилагательное веселый характеризует состояние человека, склонного к веселью, проникнутого весельем, полного веселья, жизнерадостного, а также вызывающего, производящего веселье: веселый ребенок, веселый взгляд, веселый характер, веселая комедия... Привычны для повседневного употребления и следующие сочетания: веселый пейзаж, веселые обои, веселая расцветка.

Возникшее в рекламе словосочетание веселые конфеты характеризует конфеты как продукт, способный поднять настроение, конфеты приятные на вкус, доставляют удовольствие, наслаждение от истинного вкуса. Превосходная степень прилагательного подчеркивает превосходство конфет Караганды от однородных продуктов. Глагол «раскусить» выступает в одном из своих значений: «разъединить, кусая. Раскусить баранку». Раскусить - приложить усилия, чтобы попробовать что-либо: баранки, сушки, сухари» [1, с. 659]. «Понять, ясно разобрать, хорошо узнать...» [2, с. 874].

Реклама предлагает попробовать конфеты, чтобы почувствовать и понять вкус настоящих конфет, настоящего шоколада.

Лингвистический анализ текста позволяет обратить внимание на существенное расширение лексической сочетаемости определений с существительным цена: хорошие цены, смешные цены, разумные цены, доступные цены...

Рекламные тексты изобилуют подобными сочетаниями. Например:

«ОАО «Птицефабрика Безенчукская».

Экологически чистое мясо бройлера,
 полуфабрикаты из мяса бройлера
 по разумным ценам».
 «Надежность. Эксклюзивность.
 Разумная цена.
 Все что необходимо для мебели хита.
 Мебель хит».

Прилагательное разумный может выступать в следующих своих значениях: 1) «Обладающий разумом. Человек - существо разумное. 2) Толковый, рассудительный. Он юноша разумный. 3) Логичный, основанный на разуме, целесообразный. Разумный поступок. Поступить разумно (нареч.). [1, с. 654-655].

«Оправдываемый разумом, основанный на разуме, обладающий положительным смыслом. Р. Поступок. Разумно поступать. Разумные основания» [2, с. 867].

В рекламе сочетание разумные цены подчеркивает разумное, взвешенное решение предпринимателей, которые продвигают свой товар.

ВЫВОДЫ

Таким образом, мы приходим к выводу, что авторы рекламы находятся в постоянном поиске выразительных средств языка с целью воздействия на потенциального потребителя.

Так, в поисках неожиданных образов, яркой речевой экспрессии авторы рекламы используют прием расширения лексической сочетаемости слов.

Несоответствующие нормам русского языка рекламные словосочетания не только позволительны и уместны в рекламе, но и несут эмоциональную нагрузку. Благодаря экспрессивной коннотации определений подобные сочетания привлекают внимание потребителей к рекламируемой марке.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. Словарь русского языка. / Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова. — 4-е изд., дополненное. - М.: ООО «ИТИ ТЕХНОЛОГИИ», 2010. — 944с.

2 Ушаков Д.Н. Большой толковый словарь современного русского языка. — М.: «Альта-Принт», 2007 – 1239с.

3 Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка М.: Советская энциклопедия, 1968. — 543 с.

С.В. Мисяченко, Е.В. Сабиева

Жарнаманың әсер етудің эмоционалдық аспектісі (Лексикалық біріктірілген сөздердің кеңінен таралуын қабылдау үлгісі)

Солтүстік -Қазақстанның мемлекеттік университеті. М.Қозыбаева

Бұл мақалада автор сөздік техникасын сөздердің лексикалық комбинациясын кеңейту ретінде қарастырады. Жарнама жасаушылар бұл әдісті әлеуетті тұтынушыға әсер ету құралы ретінде пайдаланады. Лексикалық сөздің үйлесімділігін кеңейту-әлеуетті тұтынушыға әсер ету жиілігі мен пайдалы әдістерінің бірі болып табылады. Мақалада сөздерді лексикалық біріктіру мүмкіндігін пайдаланатын жарнамалық мәтіндердің мысалдары келтірілген, ол назар мен әсер етуге мүмкіндік береді. Автор жарнама жасаушылар күтпеген бейнелерді іздестіру үшін сөздердің лексикалық комбинациясын кеңейту техникасын, сөйлеу өнерін қолданады деген тұжырымға келді.

S.V. Missyachenko, E.V. Sabiyeva

Emotional Aspects of Advertising (An example of the widespread adoption of lexical words)

North-Kazakhstan state university im. M. Kozybaeva

In the article the author observes such a linguistic phenomenon as an extension of the lexical compatibility of words. Advertising creators use this technique as a means of influencing a potential consumer. Expansion of lexical word compatibility is one of the frequency and beneficial methods of influencing a potential consumer. There are a lot of examples of advertising texts in the article that use the capabilities of the lexical combinability in order to attract attention and impact. The author concludes that the advertising creators use the technique of expanding the lexical combinability in search of unexpected images, vivid speech expression.

УДК 81'1: 659

С.В. Мисяченко¹, Е.В. Сабиева²

¹к.ф.н., доцент кафедры «Русский язык и литература», Северо-Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева. г. Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: svet_mis74@mail.ru

²к.ф.н., доцент кафедры «Русский язык и литература», Северо-Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева. г. Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: sabieva1969@mail.ru

КОММУНИКАТИВНАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ РЕКЛАМНОГО ТЕКСТА

В данной статье поднимается вопрос коммуникативной направленности рекламного текста. Реклама рассматривается как лингвистический объект изучения. Авторы статьи анализируют язык рекламы. Они приходят к выводу, что реклама представляет своеобразный текст. В статье проводится анализ рекламных текстов с позиций современной парадигмы исследования.

Авторы приходят к выводу, что реклама в своих основных понятиях преследует конкретные цели, выполняет определенные функции. Эти цели достигаются языковыми средствами, вызывающими заинтересованность потребителя в товаре и желание произвести покупку.

Ключевые слова: реклама, лексика, прагматика, экспрессивность, антропология.

ВВЕДЕНИЕ

В последнее время круг проблем лингвистических учений расширился с появлением новых сфер применения языка. Бесспорный интерес представляет анализ коммуникативной функции языка, реализующейся в рекламе. Несомненный интерес ученых к функционированию языковых средств в новых сферах приводит к обогащению языка современной рекламы, к широким возможностям воздействия на потенциального потребителя.

В ряде научных работ предпринимались попытки изучения коммуникативной направленности рекламы, однако отдельных работ, посвященных исследованию коммуникативной направленности рекламных текстов, недостаточно.

Таким образом, данный вопрос в контексте современной парадигмы языкознания представляется актуальным.

В рамках данной статьи мы предприняли попытку выявить коммуникативную направленность рекламы.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Реклама прошла длительный путь своего развития. С развитием цивилизации усложнялся и процесс создания и усовершенствования рекламы.

В середине XIX века реклама стала пользоваться широкой популярностью среди общественности. Рекламные тексты до начала XIX века носили характер справочно-деловой информации. Первой рекламной информацией древнего мира был египетский папирус, информирующий о продаже раба. В.П. Музыкант [1] приводит пример рекламного текста, дошедшего до наших дней. Любопытные факты из истории рекламы приводит исследователь рекламного дела Э.А. Уткин [2]. Информационная функция рекламы подчеркивается многими исследователями современной рекламы: Р.И. Мокшанцевым, И.А. Гольман, А.С. Добробабенко и др. Информационная функция рекламы лежит в основе ее определения в «Словаре русского языка» С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой. Делл Денисон и Тоби также определяют рекламу как информацию о работе фирмы, товарах, услугах.

Однако анализ рекламных текстов позволяет сделать вывод о том, что современная реклама не только информирует покупателя, но и формирует у него конкретный рекламный образ посредством экспрессивных средств, существующих в языке. Объективная информация дополняется информацией субъективно направленной за счет языковых средств, что позволяет создать конкретный образ рекламируемого объекта, причем все многообразие приемов ориентировано на то, чтобы представить покупателю его собственный образ, который отвечает его же ожиданиям.

С.А. Ученова, С.А. Шомова, Т.Э. Гринберг, К.В. Конаныхин указывают на то, что информация сопровождается дополнительными эмоционально-экспрессивными или наставительно-прагматическими подробностями.

Реклама прочно вошла в жизнь современного человека. Анализ рекламных текстов показывает, что авторы рекламы обращаются прежде всего не к разуму потребителя, а к его чувствам, эмоциям. На эту способность рекламы обратили внимание мастера рекламного дела, психологи Раджив Батра, Джон Майерс; В.В. Усов и Е.В. Васькин. Е. Ромат и др. Они утверждают, что реклама постоянно сопровождает человека, эмоционально воздействуя на него, действует на подсознательном уровне.

По образному выражению известного американского рекламиста Альфреда Дж. Симена, "реклама - это и свеча зажигания, и смазочное масло в механизме экономики, создающем изобилие для потребителей. И в качестве таковых ее задача заключается в информировании. Но эта задача не просто информировать. Функция рекламы - продавать. Продавать товары. Продавать идеи. Продавать образ жизни".

Главная цель создания рекламы – обойти рациональную аргументацию и поставить на первый план эмоциональное воздействие, поскольку зачастую люди рассматривают удачную покупку как определенный способ освободиться от стресса, проблем, получить удовлетворение, поднять настроение. Выгодная покупка вызывает у человека заряд положительных эмоций. Сущность рекламы в широком смысле слова и заключается в полном воздействии на психику человека с целью вызвать у него непреодолимое желание приобрести рекламируемый товар или воспользоваться услугами фирмы.

Следовательно, содержание рекламных текстов должно раскрывать человеческие потребности, запросы, желания. Так, Абрахам Маслоу, считает, что человеческие потребности располагаются в порядке удовлетворения сначала низших простых потребностей, а уже затем и потребностей более высокого уровня.

На такой порядок указывал и Р.И. Мокшанцев, который заметил, что естественно человек удовлетворяет свои потребности в таком порядке: на первом месте естественные потребности, затем потребности в собственной безопасности, в принадлежности к определенной группе в социуме, в реализации собственного «Я»...» [3, 55].

Иерархию потребностей покупателей специалист по рекламе И.Л. Викентьев [4] представляют следующим образом:

эмоциональные; -рациональные; мотивы престижа...

Приведем примеры эмоциональных потребностей:

«Ваша красота - это ваша индивидуальность. Новинка Individualist. Крем-пудра с натуральным эффектом...абсолютно естественный, незаметный макияж. Ваша естественность и индивидуальность» (акцент в данной рекламе делается на естественном составе пудры, которая подчеркнет естественность и индивидуальность ее обладательницы);

«**Роскошный. Шокирующий. Больше чем блеск.** В этих кубиках заключен **соблазнительный, чувственный, фантастически сияющий** блеск для губ». Авторы рекламы предлагают не просто блеск для губ, а роскошь, соблазн, фантастический эффект);

«Каждого спортсмена ждет успех, если он в отличной спортивной форме!».

В данной рекламе обыгрывается многозначное слово *форма*: с одной стороны, имеется в виду спортивная форма как одежда; с другой стороны - внешний вид спортсмена);

«Что Вы видите? Тональный крем? Нет. Прекрасный цвет кожи? ДА!».

В рекламе подчеркивается важное качество тонального крема фирмы L'Oreal: придает коже лица прекрасный цвет, при этом не оставляет никаких следов.);

«Мы любим преобразиться... Мы можем быть нежными, чувственными, робкими...».

Создатели косметики «Bell» обещают не просто красоту, а чудо преображения, нежность, чувственность;

«Цвет, потрясающий воображение. Чувственные текстуры. Роскошный уход для моих губ. Это не просто помада, это культовый Color Riche от L'Oreal Paris». Создатели фирмы «L'Oreal» предлагают не просто губную помаду, а помаду, которая обладает чувственной текстурой, дарит роскошный уход. Название этой марки помады ColorRiche говорит сам за себя: цвета насыщенные, богатые, потрясающие воображение;

«Слияние матово-кремовой формулы и насыщенных пигментов для самых соблазнительных матовых губ». В данной рекламе акцент также делается на свойствах помады для губ Maybelline: для самых соблазнительных матовых губ;

«Тусклые и безжизненные волосы? Инновация от Schwarzkoph Shauma «Облепиховый заряд» с экстрактом облепихи и антиоксидантами для сияющих волос на 100%». В данной рекламе используется гипербола - ... на 100%);

«Ее щеточка изящно разделяет ресницы, создавая изысканный объем. Роскошные женщины создают себя сами». В слогане рекламы используется сразу несколько приемов эмоционального воздействия на потенциального потребителя: трансформация фразеологической единицы: *Создай себя сам*, а также эмоционально окрашенная лексика: *роскошный*. В рекламе туши для ресниц «MaxFactor» подчеркиваются ее основные свойства: делает ресницы изысканными и роскошными.;

«Новая тушь дарит бархатный объем и обворожительный взгляд. В данной рекламе туши для ресниц от «MaxFactorVelvetVolume» используется оценочная лексика: *бархатный, обворожительный*;

«РираMilano. Тушь Vamp! Безграничный объем. Бесконечные ресницы.МакияжРира. Совершенный макияж» (реклама туши для ресниц от Рира) и др.

Наиболее употребительная лексика, употребляющаяся в рекламе косметических средств: *роскошь, соблазн, эффект, чувственность, воображение, роскошь, сияние, чувственный, роскошный, изысканный, потрясающий, бархатный, обворожительный, совершенный, безграничный и т.д.*

Приведем примеры рациональных потребностей:

«Косметика класса люкс» на 70-80 % состоит из высококачественных натуральных биологически активных веществ. Кроме того, это высокие технологии и экологически чистое сырье самого высокого качества; «Бытовая техника и электроника. Скидка 15% на все»;

«Окна КВЕ долговечны – срок службы 40 лет; обладают отличной теплошумоизоляцией; выдерживают перепады температуры от -50 до +45 градусов; имеют прекрасный внешний вид; устойчивы к атмосферным воздействиям. Срок службы 40 лет. Гарантия 2 года. Изготовление 3 дня. Скидки есть! Окна от производителя. 9 лет на рынке» и

т.д. В данных рекламных текстах преобладают рациональные мотивы. Авторы реклам делают потенциальным потребителям выгодные предложения: обещают скидки, гарантии, выгоду.

Как видим, потребитель основное внимание уделяет внешнему виду товара, его упаковке. Основная задача рекламного сообщения в этом случае – выявить эстетические свойства рекламируемого товара, применяя определенную лексику: «современный дизайн», «благородство линий», «гармония формы и цвета» и т. п.

Пример: «Сок «NicoBiotime». Каким прекрасным был бы мир, где царят гармония и равновесие!». Авторы данного рекламного текста акцентируют внимание не на вкусовых качествах сока, а на свойствах, которыми этот сок обладает: попробовав именно этот напиток можно приобрести гармонию, равновесие. В слогане рекламы используется риторическое восклицание: *Каким прекрасным был бы мир, где царят гармония и равновесие!*».

Эстетика достигается посредством воздействия на следующие каналы восприятия: зрительный – цвет, форма (*блестящий, золотой и т.д.*), шрифт; аудиальный – громкость, высота звука, тембр, ритм; кинестетический – тип материала, текстура, температура; обоняние и вкус. На все это покупатель обращает свое внимание.

Зачастую товары приобретаются ради того, чтобы подчеркнуть свой социальный статус, свое положение в обществе. Например, покупка транспорта, элитной квартиры, бизнеса... имеет социальное и психологическое значение. Приобретенный товар рассматривается как символ индивидуальности, неповторимости и общественного положения в социуме. Так, Согласно Жану Бодрийяру, в рекламе автомобиля важна не его основная функция (средство передвижения), а более значимая для современного человека функциональность – статус, его положение в обществе, его способность приобрести дорогой автомобиль. Пример:

«Когда вы зарулем BMW 5 серии, характер трассы не важен. Важно, каков сегодня ваш настрой. Неспешная респектабельная прогулка? Распахните дверь своего элегантного автомобиля. Деловая встреча в городе? Добро пожаловать в седан бизнес-класса. Вас будоражит жажда скорости? Вот достойный компаньон, который подстегнет ваш спортивный азарт. Он так разносторонен, что вам даже может показаться, будто вы владеете не одним, а несколькими BMW».

Авторы рекламы подчеркивают высокое положение в обществе обладателя данного автомобиля. Для характеристики данного автомобиля подобрана такая лексика, как *респектабельный, элегантный, достойный*. С одной стороны, перечисляются лучшие свойства этой марки автомобиля (применяется прием персонификации: автомобиль становится *достойным компаньоном*), а с другой – подчеркиваются качества человека, способного приобрести дорогой и многофункциональный автомобиль (...будто вы владеете не одним, а несколькими BMW»). Также в данной рекламе употребляются вопросительные предложения, но не в своей обычной форме: в них заложена команда, призыв к приобретению автомобиля.

Мы заметили, что часто в рекламных роликах товары рекламируются известной личностью, героем, звездой.

Таким образом потребитель подсознательно отождествляет себя с ними. Возникает желание приобрести тот или иной товар. Выбор, сделанный незаурядной личностью, не требует от покупателя собственных долгих раздумий.

Люди нередко покупают вещи, которые не нужны. Причиной этому является стремление к самоутверждению. Реклама подчеркивает индивидуальность человека, его самобытность. Потребитель уверен, что купив ту или иную вещь при определенных обстоятельствах, он способен войти в определенную группу социума. Идет некая игра в повышение социального статуса. В основе такой игры создается иллюзия личного превосходства.

К другим мотивам мы можем отнести чувство уверенности, самоудовлетворения, семейные традиции и др.

Создатели рекламы стараются убедить клиента в том, что рекламируемые товары или услуги полезны, они просто жизненно необходимы.

По мнению О.С. Иссерс, идея убеждения звучит так: «...если вы обнаруживаете что-то свое в том мире, который предлагает вам продавец, – убеждение состоялось» [5, 25].

Согласно этому мнению, умение убеждать является для рекламы основным условием положительного действия. Рекламуемая информация оказывается значимой, если совпадают ценностные представления потребителей. Не случайно говорят: *Любишь деньги — люби потребности клиентов*.

Таким образом, рекламное предложение необходимо сформулировать таким образом, чтобы оно указывало на ряд преимуществ, которые получит потенциальный потребитель, если приобретет данный товар, на положительные эмоции, которые принесет товар. Авторы рекламы стараются преподнести торговое предложение так, чтобы оно отвечало личным потребностям каждого покупателя. С этой целью используется целый арсенал языковых средств.

Для достижения конкретной цели объект рекламы описывается как самый лучший, уникальный среди прочих рекламируемых товаров и предложенных услуг различных фирм. Не случайно одним из синонимов глагола *рекламировать* в толковом словаре С.И. Ожегова выступает глагол *расхваливать*, а в «Большом толковом словаре современного русского языка» Д.Н. Ушакова глагол *рекламировать* выступает в одном из значений: «чрезмерно восхвалить (восхвалять)» Эту функцию рекламы подчеркивает и русская пословица: «Не похвалишь – не продашь». Существует ряд пословиц и поговорок, отражающих умение продвигать товар, привлекать к нему внимание покупателей:

«Всякий купец свой товар хвалит.

Без ума торговать — только деньги терять.

С умом торговать, без ума горевать.

Купля руки жжёт, а продажа греет.

Торг потеху любит.

Товар подачу любит.

От прибыли голова не болит.

Покупатель дома хвалит, а продавец в лавке.

Товар полюбится и ум расступится.

Дорого да мило, дешево да гнило.

Хороший товар сам себя хвалит.

Продав — прожил; купил — нажил.

Продавец за товаром, а купец за накладом.

Не солгать, так и не продать.

И товар хорош, и цена веселая».

Интересны, на наш взгляд, перефразированные выражения, в которых отражается суть торговли, искусство прорекламировать и продать свой товар.

«Красиво продавать не запретишь.

В споре с клиентом еще никто не побеждал.

Не откладывай на завтра то, что можешь продать сегодня.

Один клиент — хорошо, а два — еще лучше.

Хорошие покупатели раз на раз не приходятся.

Без труда не убедишь клиента никогда.

Лишних клиентов не бывает.

Что клиенту хорошо — то менеджеру по продажам еще лучше.

Доброе слово и клиенту приятно.

Мал покупатель, да дорог.

*Все переговоры хороши, что хорошо кончаются.
Любишь деньги — люби потребности клиентов.
Ласковым словом и каменного клиента растопишь.
На хороший товар покупатель сам бежит.
Работай для клиента — и клиенты поработают для тебя.
Был бы покупатель — а товар найдется.
Уговор с клиентом — дорожке денег.
Куй клиента, пока горячо.
Все хорошо, что хорошо продается».*

ВЫВОДЫ

Следовательно, реклама в своих основных понятиях преследует конкретные цели, выполняет коммуникативные функции. Она стремится превратить обычного среднестатистического человека в потребителя с «высоким социальным статусом», стремящегося к постоянному совершенствованию собственного имиджа с помощью приобретения все новых и новых средств «изменения жизни к лучшему». Люди давно покупают не товары, а связанную с ними надежду, желание быть привлекательными, счастливыми, здоровыми. Авторы рекламы стремятся повлиять на потенциального покупателя, убедить его в истинности сказанного посредством таких слов, которые способны вызвать определенные мысли, положительные эмоции. Следовательно, коммуникативная направленность рекламных текстов заключается не столько в том, что они направлены на акцентирование преимуществ товара, сколько на создание настроения или образа вокруг товара.

Структура рекламного текста специфична даже относительно газетных и журнальных публикаций. Самая главная их специфическая особенность заключается прежде всего в тех целях, которые должен достигать любой рекламный текст.

Рекламный текст воздействует на потенциального потребителя, учитывая его цели, мотивы и потребности. Такие потребности, на наш взгляд, лежат в подсознательной и бессознательной сферах психики человека. Следовательно, рекламный текст должен быть ориентирован не столько к сознательному в человеке, сколько к сфере подсознательных и бессознательных мотивов, образов.

Задача авторов рекламы – отыскать емкие, значимые выразительные средства языка (в частности стилистические) для воздействия на потенциального потребителя. Составитель рекламы использует такие языковые средства, которые вызывают конкретные представления об объекте рекламы и воздействуют на адресата.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Музыкант В.П. Реклама. Международный опыт и российские традиции. – М., 2006. – 220с.
- 2 Уткин Э.А., Кочеткова А.И. Рекламное дело. Учебник.- М.: Ассоциация авторов и издателей «Тандем» Издательство ЭКМОС, 2001 – 272с.
- 3 Мокшанцев Р.И. Психология рекламы. - М.: Сибирское соглашение, 2013. – 230с.
- 4 Викентьев И.Л. Приемы рекламы. – С.-Петербург: «Издательский дом «Бизнес пресса», 2015. – 255с.
- 5 Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – М.: КомКнига, 2008. – 288с.

С.В. Мисяченко¹, Е.В. Сабиева²**Жарнаманың әсер етудің эмоционалдық аспектісі (Лексикалық біріктірілген сөздердің кеңінен таралуын қабылдау үлгісі).**Солтүстік -Қазақстанның мемлекеттік университеті М.Қозыбаева,
Петропавл қ., Қазақстан

Бұл мақалада жарнамалық мәтіннің коммуникативті бағытына қатысты сұрақ тугызады. Жарнама тіл білімінің объектісі ретінде қарастырылады. Мақала авторлары жарнама тілін талдайды. Олар жарнама мәтіннің бір түрі деп тұжырымдайды. Мақалада жарнамалық мәтіндер қазіргі зерттеу парадигмасы тұрғысынан талданады.

Авторлар жарнама өзінің негізгі тұжырымдамаларында нақты мақсаттарды көздейді, белгілі бір функцияларды орындайды деген қорытындыға келеді. Бұл мақсаттарға тұтынушының өнімге деген қызығушылығын және сатып алу ниетін тудыратын тіл арқылы қол жеткізіледі.

¹S.V. Missyachenko, ²E.V. Sabiyeva**Emotional Aspects of Advertising (An example of the widespread adoption of lexical words)**^{1,2}North-Kazakhstan state university im. M. Kozybaeva,
Petropavlovsk, Kazakhstan

This article raises the question of the communicative orientation of the advertising text. Advertising is regarded as a linguistic object of study. The article's authors analyze the advertising language. They conclude that advertising is a kind of a text. The article analyzes advertising texts according to the modern research paradigm.

The authors come to the conclusion that advertising in its basic concepts pursues specific goals, and performs certain functions. These goals are achieved by language means which cause consumer interest in the product and the desire to make a purchase.

УДК 811.161.1, 367

Г.М. Муканова¹, З.П. Табакова²¹магистрант, Северо-Казakhstanский государственный университет им. М. Козыбаева,
г. Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: mukanova-08@mail.ru²д.ф.н., профессор, Северо-Казakhstanский государственный университет имени
М. Козыбаева, г. Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: ztabakova@yandex.ru**КОНЦЕПТ ОТЧУЖДЕНИЕ В РАССКАЗАХ А.П. ЧЕХОВА**

В статье рассматривается концепт отчуждение в малой прозе А.П. Чехова. В работе исследованы методы и приёмы создания концепта отчуждение. Описаны структура, семантика и функции антропонимов. Анализ текстов показывает, что концепт отчуждение создаётся Чеховым в дискурсе его рассказов и вербализуется через лексику, фонетику и словообразовательные модели. Важную роль в формировании концепта отчуждение играют функции частиц, метафор, звукописи.

Ключевые слова: концепт отчуждение, дискурс, звукопись, словообразовательные модели, метафоры.

ВВЕДЕНИЕ

Первые представления об отчуждении зародились еще в античности. Так, Аристотель трактовал отчуждение как исключение человека из сообщества. Цицерон использовал этот термин в гражданском праве при передаче собственности в другие руки. Античный философ-

идеалист Плотин говорит об отчуждении души от своего сверхчувственного первоначала и о восхождении к нему как об отчуждении от мира. Греческий христианский философ Ориген впервые затрагивает тему психического нездоровья человека, используя термин «отчуждение» как повреждение ума под влиянием внушений злых духов. Отчуждение в религии сыграло историческую роль. Августин с Афанасием Великим говорят не только об отчуждении от Бога, о душе, обуреваемой плотскими страстями, но и об отчуждении как об отрешённости от земных привязанностей. Д.В. Пивоваров в научном труде «Понятие отчуждения: альтернативные подходы» пишет: «Религиозное отчуждение есть отчуждение человека от его самой глубокой сущности, лишение его состояния интимной укрепленности в полноте и соборности бытия» [1, 80]. В философских трактатах термин «отчуждение» появился в 17-18 веках в Новое время. Его употребляли Ж.Ж. Руссо, Д. Локк, Т. Гобс. Будучи сторонниками теории общественного договора, они рассматривали современное общество как общество отчуждения, где социальные институты становятся чуждыми человеку и заставляют подчиняться частным лицам. В психологической науке отчуждение определяется переживаниями: чувством обособленности, одиночества, отвержения, потери своей идентичности. З. Фрейд рассматривает «отчуждение как невротическую потерю субъектом чувства реальности происходящего – дереализацию или утрату своей индивидуальности – деперсонализацию» [2, 38]. Таким образом, термин *отчуждение* выявляется во многих науках: в философии, в христианском богословии, в социологии, в гражданском праве, в психологии.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

С.И. Ожегов в толковом словаре даёт понятию отчуждение следующее определение: «Отчуждение – прекращение близких отношений между кем-нибудь, отдаление» [3, 484]. В. Даль связывает толкование отчуждения с проблемами человечества и общества: «Отчуждать – это делать чуждым, устранять, передавать другому, отбирать» [4, 321]. М.В. Зацепина, опираясь на словарь Н.В. Горяева, отмечает различия между словами чужой и чуждый. Два корня *чуж* и *чужд* имеют некоторые смысловые различия. В словаре В.И. Даля слово *чужой* трактуется через подбор синонимов: «чужой – не свой, сторонний, незнаемый, незнакомый, не родня, не из нашей семьи, не из нашего дома, иноземный. Своё берегу, а чужого не надо. Не чужие люди, свои, своя семья, родичи. Какой-то чужой человек пришел, незнакомый» [5, 562]. По толковому словарю С.И. Ожегова, слово чуждый – «далекий по духу, по взглядам, не имеющий близости с кем-нибудь, чем-нибудь» [3, 889]. Корень *чужд* употребляется в словах: *чуждый*, *чуждо*. Если чужой употребляется в значении не родной, не родственник, то чуждыми могут быть взгляды, идеи, мысли. Чужая мысль – это не своя, а чуждая мысль – это мысль, являющаяся для человека отталкивающей, неприемлемой своим убеждениям. Всё чуждое отталкивает, вызывает отторжение, по своей сути контрастирует с собственным восприятием. Концепт *отчуждение* в своей семантике содержит оба значения. Зацепина М.В. к лексемам, формирующим базовый слой концепта *отчуждение*, относит «языковой знак, имеющий статус имени исследуемого концепта – существительное отчуждение, а также глаголы отчуждать, отчуждаться. Префикс *от-* обозначает отдаление, удаление» [6]. Удаление от чего-то или от кого-то; приставка *от-* создает векторное направление в противоположную сторону: отъехал, отвернулся, отдалился, отбежал, отлетел, отговорил и т.д. Н.В. Пестова в научном труде «Литературный язык в ситуации смены эстетического канона» определяет концепт отчуждение по принципу противопоставления: «свое – чужое, присвоение – отчуждение. Ядро концепта – слово *чужой* во всех своих значениях: отчуждение, экзотизм, эскапизм, утопизм» [7, 174]. Мы разделяем мнение Н.В. Пестовой, но считаем необходимым добавить в ядро этого концепта понятие чуждый. Таким образом, ядро концепта отчуждение включает два понятия: *чужой* и *чуждый*, а в периферию этого концепта входят синонимичные словосочетания: отсутствие понимания, отсутствие доверия, внутреннее отдаление, отсутствие расположения, прекращение близости и т. п.

Вся малая проза А.П. Чехова посвящена отчуждению. Отдаление близких людей – большая трагедия. В прозе Чехова концепт *отчуждение* уникален отсутствием прямого его именованья в тексте. Автор использует различные формы представления этого концепта: состояния-отчуждения, действия-отчуждения, звукового восприятия отчуждения. Эти приёмы могут быть лексическими, фонетическими, семантическими и т.д. Например, в одном из самых известных рассказов Чехова «Толстый и тонкий» уже в названии рассказа угадывается отчуждение в контрарных антонимах *тонкий – толстый*, также через идеографический синонимичный ряд глаголов: «...от лица и глаз его посыпались искры. Сам он съезжился, сузился...его чемоданы, узлы и картонки поморщились...» [8, 125]. Эти глаголы по своей семантике также передают общее значение отчуждённости. Писатель через внешние деформации показывает внутренние метаморфозы отчужденного человека.

Чехов использует приём повторов отрицательных частиц, чтобы продемонстрировать глубину отдаления людей друг от друга. Автор демонстрирует отрицание персонажами своего внутреннего безразличия в произведении «Чужая беда», где покупатели оправдывают себя, свою совесть, обвиняя разорившихся продавцов: «*И жалеть их даже не следует... они, свиньи, ничего не делали...*» [8, 230]. Отчуждение между людьми может быть из-за разного мировоззрения, инакомыслия, такой спор, например, возникает в рассказе «Дом с мезонином»:

Художник: «*Не грамотность нужна, а свобода для широкого проявления духовных способностей. Нужны не школы, а университеты...*»

Лида: «*Вы и медицину отрицаете.*»

Художник: «*Если уж лечить, то не болезни, а причины их.*»

Лида: «*Перестанем же спорить, мы никогда не споемся*» [9, 301]. *Не споемся* – значит не договоримся, не придем к общему мнению.

Концепт отчуждение у Чехова включает также контент закрытости, *футлярности*. И здесь ключевым словом является непонимание, противостояние обществу, страх перед тем, что оно собой несет: «*я, голубчик, не понимаю людей, боюсь их...*» («Человек в футляре») [10, 227].

В рассказе «Враги» происходит отчуждение человека от чужого горя. Смерть чужого ребенка не волнует другого человека, его беспокоит своя проблема – побег жены с любовником. Эгоизм, обесценивание чужого горя вызывает отчуждение между людьми и даже вражду: «*Несчастные эгоистичны, злы, несправедливы, жестоки и менее, чем глупцы, способны понимать друг друга. Не соединяет, а разъединяет людей несчастье...*» [10, 201]. Герой Чехова, комик Светловидов на исходе своей жизни приходит к осознанию того, что всю жизнь был отчужден от настоящих человеческих отношений: «*Он тщеславия ради ищет со мной знакомства, но не унижит себя до того, чтобы отдать мне в жены свою сестру, дочь! Не верю я ему, ненавижу, и он мне чужд!*» («Калхас») [8, 247]. Семья – это основная составляющая русской ментальности, поэтому отчуждение от семейных ценностей – невосполнимая трагедия: «*Никакой любви не может быть... ты для меня баба, непонимающая, а я вольный, балованный, гулящий...*» («Егерь») [10, 105]. Отчуждение чеховского персонажа от семьи равноценно смирению с одиночеством. Чехов часто пишет о людях, которые могут что-то изменить к лучшему, но не делают этого, потому что лично их это не касается. Но отчуждение от нуждающихся людей у Чехова наказуемо, и равнодушный герой сам оказывается на месте мучеников: «*...такую же точно боль должны были испытывать годами, изо дня в день эти люди, казавшиеся теперь при лунном свете черными тенями. Как могло случиться, что в продолжение больше чем двадцати лет он не знал и не хотел знать этого?*» («Палата № 6») [10, 602]. Социальное разложение общества, проявляющееся в безысходной хронической нищете, невежестве, духовной слабости приводит к отчуждению людей от духовно-нравственного начала, к отрицанию жизни: «*Не стеснялись говорить в присутствии Николая Фекле, что когда Николай умрет, то ее мужу, Денису, выйдет льгота. А Марья не только не боялась смерти, но даже жалела, что она*

так долго не приходит, и бывала рада, когда у нее умирали дети» («Мужики») [10, 418]. В рассказах Чехова часто встречаются отрицательные глаголы: *не любил, не желал слушать, ненавидел, не понимал и т. д.* Отрицательные частицы в тексте формируют закрытость, равнодушие, эгоизм, отрешенность чеховского героя.

Очень часто Чехов передает отчуждения через понятие *холод*. Героиня рассказа «Невеста» хочет отстраниться от той однообразной бессмысленной жизни, в которой пребывает, ей претит скорое торжество и постная жизнь после назревающей свадьбы, вызывает отчуждение пошлая обстановка будущего жилища и присутствие нелюбимого жениха: *«В большое старое окно виден сад, дальние кусты сирени, сонной и вялой от холода. Она видела во всем одну только пошлость, и его рука, обнимавшая ее талию, казалась ей жесткой и холодной как обруч»* [9, 437]. Чехов часто затрагивает темы бессмысленной сытой жизни, полной пошлости и пустословия и рано или поздно чеховский герой начинает задыхаться в этой наигранной атмосфере, происходит переосмысление и затем отчуждение от того круга людей, образе жизни, в котором герой пребывал ранее: *«Тяжелая злоба, точно холодный молоток, повернулась в его душе, и ему захотелось сказать Мане что-нибудь грубое и даже вскочить и ударить ее»* («Учитель словесности») [9, 268]. Другие персонажи Чехова были отчуждены от своей собственной жизни, посвящая ее кому-то другому, они шли на унижения и смиренно подчинялись, сталкиваясь с холодными и равнодушными людьми: *«Анюта, точно татуированная, с черными полосами на груди, съезжившись от холода, сидела и думала, думала...»* («Анюта») [10, 132]. Приятный холод испытывает чеховская героиня из рассказа «Скука жизни», когда, отдаляясь от своей жизни, где есть большое горе – смерть дочери, пытается жить другой жизнью и чужими проблемами, и чем тяжелее недуг другого, тем дальше свое несчастье: *«... она вспоминала, что ее ждут больные, и сердце ее обливалось приятным холодком. Чем тяжелее страдал больной, чем грязнее и отвратительнее был его недуг, тем слаще казалась ей работа...»* («Скука жизни») [10, 201]. Таким образом, *холод в рассказах А.П.Чехова* – синоним понятий: *отдаление, отстранение, равнодушие, отчуждение* в значениях: *холод в отношениях, холодный взгляд, холодное сердце*, и в этом значении может находиться в периферии концепта *отчуждение*.

Основной акцент Чехов делает на семантике имени своих персонажей. Имена, отталкивающие, вызывающие отчуждение, придуманы Чеховым по моделям суффиксально-префиксального, суффиксального способов, а также путём сложения основ. Например, дьячок с фамилией Отлукавин («Канитель») содержит в своей морфологической структуре приставку *от-*, имеющую лексическое значение указания на адресанта – *Лукавого*. В толковом словаре С.И. Ожегова понятие *лукавый* – «коварный, хитрый человек» [3, 334]. Выражение «от лукавого» вместе с должностью персонажа создает оппозицию, гротескное сочетание, напоминая верующему человеку, что все грехи человеческие идут от Лукавого, неслучайно в главной молитве христианина есть слова: «и не введи нас во искушение, но избави нас от лукавого». Фамилия полицейского *Очумелов* в рассказе «Хамелеон» произошла от глагола *очуметь*, от корня *чум*. Это корень слова *чума*, обозначающего смертельную болезнь, появившуюся в России в конце 18 века. Таким образом, этимология глагола *очуметь* семантически связана с глаголами заболеть, потерять рассудок, «потерять соображение, одуреть» [3, 447]. Персонаж Очумелов пользуется властью, но заискивает перед старшими чинами, в связи с этим постоянно меняет решение – очумевает, приспособиваясь к ситуации. Фамилия лавочника *Ошейников* состоит из корня *шей-*, префикса *о-* и суффиксов *-ник* и *-ов*. Семантика фамилии Ошейников вызывает ассоциацию со словом *ошейник* – «ременное, металлическое кольцо с застёжкой, надеваемое на шею животного» [3, 487] («Надлежащие меры»). Ошейников так же безволен, как собака на привязи, и зависит от воли санитарной комиссии, которая может закрыть его лавку, найдя какое-нибудь нарушение. Говорящая фамилия и у чиновника Невыразимова («Мелюзга»). В контексте рассказа Невыразимов – ничтожный человек, мелкий, ничего из себя не представляющий человек, вызывающий отчуждение и отвращение, «как таракан, ползающий по столу и не находящий своего пристанища» [9, 83].

Чеховские рассказы кратки, и, чтобы сократить описание персонажа, писатель подбирает фамилии своих персонажей, используя суффиксы, которые несут основную семантическую нагрузку в образовании фамилии. Так, Хрюков – жертва укуса щенка из рассказа «Хамелеон», его крики можно сравнить с поросычьим визгом, а пьяный вид его делает похожим на маму поросёнка, что зафиксировано и в устойчивых сравнениях (напился как свинья). Фамилия Хрюков образована от корня хрюк- прибавлением словообразовательного суффикса –ов; фамилия ученика Зудьева – от корня зуд- и суффикса –ев, дьякона Духова («Жалобная книга») – от корня дух- и суффикса –ов. Фамилия уполномоченного от думы Плюнина («Надлежащие меры») семантически связана с наплевательским отношением; фамилия зрителя учебного училища Хамова содержит корень хам- и суффикс –ов («Экзамен на чин»); фамилия полицейского Вонючкин включает корень вонь, уменьшительный суффиксы –юч (*вонючий*) и –к (*вонючка*) не добавляют этому слову мелиоративной окраски. Фамилия секретаря земской управы звучит как насмешка, по его должности ему бы заниматься благоустройством, но сама фамилия Грязнов характеризует его совсем с другой стороны («В Париж!»).

Если фамилия законоучителя Змиежалова («Экзамен на чин»), состоящая из корней слов *жало* и *змея*, открыто характеризует персонажа – *жалит как змея*, то фамилия Пивомедов не так явно отражает свое значение. Фамилия учителя русского языка Пивомедов образована от слов *мед* и *пиво*, в тексте употребляется в значении сладкоречивый, обманчивый, хитрый. Если углубиться в онтологию этих слов, то можно увидеть скрытое отрицательное значение. Мед – «сладкое густое вещество, вырабатываемое пчелами из нектара. Медовые речи – то же, что сахарные речи» [3, 348]. Речи приятные и сладкие, как мёд, но не правдивые. Пиво – это «хмельной напиток с небольшим содержанием алкоголя» [3, 517]. Растение хмель, если нет подпорок, стелется по земле, обвивает другие растения и губит их. В переносном смысле можно сказать, что пиво губительно для людей, оно цепляет и тянет человека вниз по социальной лестнице. Так и персонаж Пивомедов, перед экзаменом успокаивает экзаменуемых, а на самом экзамене читает текст диктанта так, чтобы было допущено как можно больше ошибок, фактически пытается навредить. Таким образом, можно сделать вывод, что фамилии персонажам даны не случайно, они несут важную информативную функцию: характеризуют героев и влияют на восприятие читателя, вызывая у них ответное неприятие/отчуждение.

Концепт *отчуждение* в рассказах А.П. Чехова прослеживается и через метафоры. Вся прожитая жизнь на сцене комика из рассказа «Калхас» показана биполярно, как день и ночь, как внешнее представление днем и как внутреннее ощущение ночью: «*Вся зрительная зала представлялась черной, бездонной ямой, зияющей пастью, из которой глядела холодная, суровая тьма. Обыкновенно скромная и уютная, теперь, ночью, казалась она безгранично глубокой, пустынной, как могила, и бездушной...*» [8, 244]. Писатель этим сравнением показывает глубокое отчуждение главного героя от своей деятельности, от прожитой жизни в одиночестве, от зрителя: «Он аплодирует мне, но тем не менее я *чужд для него*, я для него *грязь, кокотка!*» [8, 247]. Главный герой в своем монологе метафорично описывает прожитую жизнь: «*Разыгрывал шутов, зубоскалил, развращал умы, опошил и изломал свой язык, потерял образ и подобие...Эххх! Сожрала меня эта яма! Только сейчас увидел старость! Спета песня!*» [8, 248]. В этом рассказе отчуждение приводит к одиночеству, бездушности и равнодушию окружающих. В рассказе «Надлежащие меры» писатель подвергает критике и осмеянию санитарную комиссию, приводя яркое сравнение, характеризующее сущность проверочных инстанций: «*Путь комиссии, как путь в ад, усыпан благиими намерениями*» [10, 82]. Все действующие лица этого произведения лицемерны, они в угоду своей выгоде отчуждены от истины. Ад в понимании Чехова – это устоявшееся безбожие, отсутствие совести, сожаления, раскаяния, полное отчуждение от моральных норм. Сравнения автора демонстрируют отчуждение человека от духовно-нравственного начала, отсутствие человечности в самом человеке.

В формировании концепта отчуждённости определённую роль играют и приёмы звукоподражания. Звуки в прозе Чехова отталкивающие, неприятные, режущие слух: «...размахнулся и давай бить ее кулаками изо всей силы, потом повалил на землю и ну топтать ногами бьет и все, как жеребенок, повизгивает: ги-ги-ги!» («Бабы») [10, 446]. Отчуждение от голоса бездарной писательницы доходило до описания мук, который испытывал слушатель: «О боже мой! Если эта мука продолжится еще десять минут, то я крикну караул... Дерг-дерг! Дерг-дерг! Словно за крючок дергает, а ведь голос Мурашкиной. – Тру-ту-ту... Жжжжж» («Драма») [10, 227]. В рассказе «Счастье» при описании звукового оформления используется метафора, звук описывается как живая неопределённая субстанция: «В тихом воздухе, рассыпаясь по степи, пронесся звук. Что-то вдали грозно ахнуло, ударило о камень и побежало по степи, издавая: «тах! тах! тах! тах!». Когда звук замер, старик вопросительно поглядел на равнодушного, недвижно стоящего Пантелея» [10, 220]. В произведении «Случай из практики» аллитерация отображает отчуждение от реальности, оказывая негативное влияние на восприятие участников события. Постоянно повторяющиеся раздражающие звуки «дер... дер», «дрин... дрын», которые слышит доктор Королев во время пребывания в деревне, угнетают его, позволяют почувствовать состояние героя, способствует созданию реалистичности. В рассказе «Хирургия» описание звука акцентирует восприятие мучений дьячка с больным зубом: «Отцы наши... Ввв... Ого-го...» [8, 139]. Прямые описания у Чехова замещены звуковым приёмом, доносящим и подчеркивающим сдержанность душевных движений: боли, страха, страдания. Показывая ограниченность своих персонажей, писатель также использует приём подробного описание звуков речи. Например, в рассказе «Дом с мезонином» Чехов, раскрывает примитивность Белокурова через его манеру говорить: «он с напряжением тянул «э-э-э-э» и работал так же, как и говорил, – медленно, всегда опаздывая, пропуская сроки» [9, 291]. В текстах Чехова сосуществуют две константы: звуки природы и человека. Если человеческие и предметные звуки создают атмосферу отчуждения, то природные звуки, наоборот, способствуют гармонии и умиротворению. Иногда они сюжетно переплетаются, создают гармоничное восприятие, общую картину мира; однако часто в прозе Чехова эти звуки отчуждены от окружающей человека действительности и существуют в тексте для контраста, чтобы показать ничтожность бытия человека. Например, в произведении «Мужики» писатель описывает прекрасный ландшафт и природные звуки, но чем прекраснее эти звуки, тем ужаснее взаимоотношения героев рассказа.

ВЫВОДЫ

Таким образом, мы можем сделать вывод, что концепт *отчуждение* в рассказах Антона Павловича Чехова является ведущим в изображении реальной жизни героев, так как фактически все они испытывают или непонимание окружающих их людей, или сами *не могут* преодолеть робость перед жизнью. Концепт *отчуждение* имеет ядро, состоящее из слов *чужой* и *чуждый*, и периферийную зону, куда входят слова: отдаление, одиночество, равнодушие, разрыв отношений, холод в отношениях, закрытость, отрешенность и т. д.

Вербализация концепта *отчуждение* осуществляется разными приёмами и средствами. Чехов широко использует приёмы повтора и звукоподражания, приём говорящих фамилий, при этом семантика антропонимов легко угадывается и помогает вызвать нужные автору эмоции по отношению к представляемому персонажу. Формирование концепта *отчуждение* происходит наращиванием его контентов, которые представлены единицами разных уровней языка: лексикой с её богатой синонимией и антонимией, словообразовательными моделями фамилий персонажей, фономоделями, способствующими вызвать нужные эмоции по отношению к изображаемому персонажу или его действию, различными художественными средствами языка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Пивоваров Д.В. «Онтология религии: основные понятия и принципы» – М.: Книжный дом, 2007. – 268 с.
2. Фрейд З. Я и оно. – М: ЭКСМО, 2005. – 156 с.
3. Ожегов С.И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. – М.: ООО «ИТИ ТЕХНОЛОГИИ», 2003. - 944 с.
4. Даль В.И. Толковый словарь русского языка. – М.: Эксмо, 2015. – 896 с.
5. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Эксмо, 2005. – 688 с.
6. Зацепина М.В. Семантическая структура ключевых слов концептов отчуждение и Entfremdung в сопоставительном аспекте. Электронный ресурс: <https://cyberleninka.ru/article/n/semanticheskaya-struktura-klyuchevykh-slov-kontseptov-otchuzhdenie-i-entfre-mdung-v-sopostavitelnom-aspekte>
7. Пестова Н.В. Литературный язык в ситуации смены эстетического канона. /Коллективная монография под ред. Порхомовского В.Я., Семенюк Н.Н. Языковая норма и эстетический канон. – М.: Языки славянских культур, 2006. – с. 152-186
8. Чехов А.П. Пестрые рассказы. – Санкт – Петербург: Азбука - классика, 2010. – 544 с.
9. Чехов А.П. Рассказы. Повести/ А.П. Чехов. – М.: Дрофа, 2006. – 478 с.
10. Чехов А.П. Избранные сочинения. В 2-х т. Т. 1 – М.: Художественная литература, 1979. – 702 с.

Г. М. Муканова¹, З. П. Табакова²

А. П. Чеховтың прозасындағы жатсыну концептісі

^{1,2}М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Петропавл қ., Қазақстан

Мақалада А. П. Чеховтың шағын прозасындағы жатсыну концептісі қарастырылады. Жұмыста жатсыну концептісінің құрылу әдістері мен тәсілдері зерттелген. Антропонимдердің құрылымы, семантикасы мен функциялары сипатталған. Мәтіндерді талдау көрсеткендей, жатсыну концептісі Чеховпен оның әңгімелері дискурсында құрылады және лексика, фонетика мен сөзжасам үлгілері арқылы көрініс табады. Жатсыну концептісінің қалыптасуында демеуліктер, метафоралар, дыбыс жазу функциялары маңызды рөл атқарады.

G. M. Mukanova¹, Z. P. Tabakova²

The alienation concept in prose of A.P. Chekhov

^{1,2}M. Kozybayev North Kazakhstan State University
Petropavlovsk, Kazakhstan

The article considers the alienation concept in small prose by A.P. Chekhov. The work explores the methods and techniques for creating the alienation concept. The structure, semantics and functions of anthroponyms are described. An analysis of the texts shows that the alienation concept is created by Chekhov in the discourse of his stories and verbalized through vocabulary, phonetics and word-formation models. An important role in the formation of the alienation concept is played by the functions of particles, metaphors, and sound recording.

УДК 801.3: 808.2

Г. Мусақанова,¹ А.А. Шахин²¹магистрант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: gmussakanova@mail.ru²к.ф.н., доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: akingan@mail.ru

ПОРТРЕТИРОВАНИЕ КАК МЕТОД ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

В статье рассматривается понятие языковой личности, ее характеристики, показано отличие «языковой личности» от «речевого портрета». В отличие от «языковой личности», «речевой портрет» предполагает разрез в развитии коммуникативного потенциала личности, а, с другой стороны, может быть представлен как совокупность характеристик, составляющих речевой образ личности. В статье также отмечены основные проблемы «языковой личности». Кроме того, обозначено, что лингвисты, при подготовке языковых и речевых портретов, используют разные уровни языка. Рассмотрено «портретирование» как метод изучения языковой личности. Проведен анализ литературы, который показал, что данный метод отличается большим разнообразием. Проблема размещения настройки портрета имеет много разных решений, и зависит от задач, которые находятся в центре внимания исследования.

Ключевые слова: портретирование, речевой портрет, языковая личность

ВВЕДЕНИЕ

Прежде чем перейти к изучению портретирования, как метода изучения языковой личности, проясним сущность понятий «языковая личность» и «речевой портрет».

Языковая личность - личность, проявляющая себя в речевом поведении, характеризующаясь целым комплексом ситуационно обусловленных лингвистических и экстралингвистических особенностей.

Параллельно с понятием «языковая личность», в лингвистике используется и такое понятие, как «речевой портрет». Речевой портрет можно охарактеризовать как статическое значение, которое рассматривается в определенный промежуток времени и которое определяется условиями, заданными характеристиками жанра и регистра речи.

В отличие от «языковой личности», «речевой портрет» предполагает разрез в развитии коммуникативного потенциала личности, а, с другой стороны, может быть представлен как совокупность характеристик, составляющих речевой образ личности, именно так традиционно воспринимает и оценивает эту личность общественность, то есть стереотипный образ.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В настоящее время лингвистика, как наука, продолжает свое развитие в антропоцентрической парадигме изучения языка в связи с человеческой деятельностью, что привлекает внимание многих исследователей. Изучение языковой личности представляет большой интерес. Проблема языковой личности рассматривается во многих работах, например, Г. И. Богиной, Ю. Караулов, С. Г. Воркачев и другие.

Особое внимание к языковой личности связано с именем В. В. Виноградова, хотя ученый и не раскрывает сущность понятия «языковая личность», но упоминает его в контексте анализа работ И. А. Бодуэна де Куртенэ и пишет, что «языковая личность» - вместилище социально-языковых и коллективных норм, а также центр смещения разных социально-языковых категорий» [1, 120-146].

Языковая личность - это многопараметрическое явление, которое постоянно трансформируется в процессе социального взаимодействия. Один из методов изучения

языковой идентичности исследователей - предложить образ, то есть «нарисовать» портрет человека. Толковый словарь определяет портрет как изображение, или описание человека или группы людей; в искусстве один из жанров (и отдельное произведение), в котором воссоздается облик и человеческая индивидуальность. Портрет изображает духовный мир человека, создает типичный образ представителя народа, класса, эпохи [2].

Концепция портрета неоднократно встречалась в научных исследованиях. В лингвистике, исследователи склонны составлять речевой портрет человека. Основа речевого портретирования заложена в литературной критике, в частности, в речевых портретах персонажей. Перевод принципов литературно-речевого портрета в языковую сферу, породил множество вариантов образа языковой личности. Например, работа Б. А. Ларина [4, 61-74], в каком городе он рассматривается с точки зрения диалектологических описаний, фонетический портрет М. В. Панова [3].

Как показал обзор научной литературы, лингвисты, при подготовке языковых и речевых портретов, используют разные уровни языка. Например, Китайгородская М. В. и Н. Н. Розанова, анализируют ортоэпические и акцентологические особенности в структуре речевого портрета, а именно, наиболее частым выбором ортоэпического варианта, в пределах литературной нормы, преобладание той или иной акцентуации в речи [5].

Е. В. Осетрова выбирает тот или иной слой, как характерную особенность речевого портрета, лексику, отражающую социальный статус портретного объекта. Кроме того, автор рассматривает построение фраз и различные способы выражения [6, 124-138].

Таким образом, подготовка речевого портрета, предполагает описание особенностей одного, или нескольких уровней языка, особенно часто лексического уровня.

Большинство речевых портретов имеют социолингвистическую ориентацию. Характеристики языковой личности, при составлении такого портрета, представлены в дополнение к популярным описаниям языковой системы информанта, а также биографическим сведениям о языковой идентичности. В этих портретах «характеристики индивидуальных особенностей в речи субъекта сочетаются с появлением особенностей, характерных для конкретной социальной группы [7, 27-43].

Представление речи, как процедуры, основано на фактах, доступных для непосредственного наблюдения. Материал для речевого портрета представляет собой полный набор дискурсивных практик, тех, которые составляют речевое поведение индивида (группы), а не то, что удобно для интерпретации. Речевой портрет не является продуктом деятельности лингвиста, а моделируется социальной или профессиональной группой в процессе реализации стратегии социальной или профессиональной идентичности, СМИ и человеком, как представителем конкретного сообщества.

Речевой портрет формируется под влиянием многих факторов: возраста, образования, профессиональной деятельности, семейных традиций, национальных традиций, социального статуса и социальной роли и др.

Поскольку «речевое портретирование» предполагает не только реконструкцию внешнего вида модели, но и раскрытие духовного мира объекта портретирования, представляя его сложную характеристику - его характерные, социальные, национальные, исторические особенности, ученые выделяют и другие типы портрета, отражающие различные аспекты и параметры языковой идентичности.

Например, Л. Н. Евменова и И. Ю. Кудинова проанализировали культурный портрет, требующий категории семиотики: языки культуры, знак, символ, текст для их интерпретации [8]. Важной характеристикой культурного портрета является отражение характера, жизненных ценностей изображаемого человека, что может быть сделано при изучении городских мифов, легенд, персонажей. Наиболее ценным, с их точки зрения, является указание на динамичность культурного портрета, то есть детерминизм текущего состояния прошлого и открытость будущего.

Определенная идентичность с культурным портретом - это лингвокультурный тип,

концепция которого была разработана под руководством В. И. Карасика. Лингвокультурологический тип «более или менее объективное интеллектуальное образование, генезис, обобщающий характеристики реального, или созданного творческим воображением народа» [9]. Лингвокультурный типаж состоит из нескольких характеристик (рисунок 1).

Рисунок 1 - Лингвокультурный типаж – характеристики

В основе развития лингвокультурных типов лежит гипотеза о том, что лингвокультурные понятия различаются ментальным образованием, содержанием которого являются обобщенные типы личности, т. е. лингвокультурные типы.

Лингвокультурный тип школы понимается как обобщенный портрет языковой личности, характеризующийся особой ценностью в культуре, а также ценностными предпочтениями.

По нашему мнению, источником анализируемой информации, в формулировке особенностей лингвокультурного портрета, являются культурные коннотации лексических единиц, представляющих объект образа. Лингвокультурный портрет включает в себя соотношение описываемого объекта с его идеальной моделью, с идеей права.

Существует также этнолингвистический портрет, в понимании Н. А. Тита представляющий собой совокупность признаков (мотивов, признаков), которые относятся к изучаемой лингвокультурной реальности и группе реалий в традиционной культуре. Исследователь отмечает, что в разных вариантах этнолингвистических портретов, может быть разное соотношение исходных данных, то есть языковых фактов, фольклора, ритуалов и верований. Портрет составлен из различных характеристик реальностей, «видимого языка» [10, 170-184].

Этнолингвистический портрет может быть структурирован несколькими способами: с точки зрения содержания репрезентации, функциональных типов мотивов, характера информации, тематических групп словаря и реализации мотивов.

ВЫВОДЫ

Таким образом, портретирование рассматривается как метод изучения языковой личности. Этот метод весьма разнообразен. Задача размещения портретной установки имеет множество различных решений и зависит от задач, которые находятся в фокусе исследования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Виноградов В. В. Избранные труды: о языке художественной прозы – М., Наука, 1980, С.120-146
- 2 Толковый словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://slovaizbukv.ru/портрет.html> (дата обращения 12.02.2019).
3. Панов М. В. Труды по общему языкознанию и русскому языку. Т. 1 - М.: под ред. Е.А. Земской, С. М. Кузьминой. – М.: Языки славянской культуры, 2004
- 4 Ларин Б. А. О лингвистическом изучении города // Русская речь. – Л., –1928. –№3 С. 61-74.
- 5 Китайгородская М.В., Розанова Н.Н. Русский речевой портрет: Фонохрестоматия. – М., 1995.
- 6 Осетрова Е. В. Губернатор Красноярского края: наброски к речевому портрету / Российский лингвистический ежегодник под ред. Т.М. Григорьевой. – Красноярск: Сиб. Федерал. ун-т, 2007. – № 2(9) – С. 124-138.
- 7 Иванцова Е.В. Проблемы формирования методологических основ лингвоперсонологии // Вестник ТГУ. – 2008. – № 3(4). – С. 27-43.
- 8 Евменова Л. Н. Культурологический портрет как понятие и метод исследования города // Политематический журнал научных публикаций дискуссия». – 2013. - №10 (40). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://journal discussion.ru/publication.php> (дата обращения 20.02.2019).
- 9 Карасик В. И. Лингвокультурный типаж «Английский чужак»– М.:Гнозис, 2006. – 248 с.
- 10 Синица Н. А. К вопросу о параметрах этнолингвистического портрета (на материале портретов служителей культа в славянских языках) // Научный диалог, – 2016. – № 12(60). – С 170-184.

Г. Мусаканова, А.А. Шахин

Портреттеу тілдік тұлғаны зерттеу әдісі ретінде

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы

Мақалада тілдік тұлға түсінігі, оның сипаттамасы қарастырылады, "тілдік тұлғаның" "тілдік портреттен" айырмашылығы көрсетілген. "Тілдік тұлғаға" қарағанда, "сөйлеу портреті" тұлғаның коммуникативтік әлеуетін дамытуда кесуді көздейді, ал екінші жағынан, тұлғаның сөйлеу бейнесін құрайтын сипаттамалардың жиынтығы ретінде ұсынылуы мүмкін. Мақалада "тілдік тұлғаның" негізгі мәселелері де атап өтілді. Сонымен қатар, лингвистер тілдік және сөйлеу портреттерін дайындауда тілдің түрлі деңгейлерін пайдаланады. "Портреттеу" тілдік тұлғаны зерттеу әдісі ретінде қарастырылған. Әдебиетке талдау жүргізілді, ол бұл әдіс алуан түрлі екенін көрсетті. Портретті орнату мәселесі әртүрлі шешімдер бар және зерттеу назарындағы міндеттерге байланысты.

G. Mussakanova, A. Shahin

Making up a portrait as a method of studying linguistic personalityEurasian national University named after L. N. Gumilev,
Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

The article deals with the concept of linguistic personality, its characteristics, shows the difference between "linguistic personality" from "speech portrait". In contrast to the "linguistic personality", "speech portrait" involves a cut in the development of the communicative potential of the person, and, on the other hand, can be represented as a set of characteristics that make up the speech image of the person. The article also highlights the main problems of the "language personality". In addition, it is indicated that linguists, in the preparation of language and speech portraits, use different levels of language. Considered "portraiture" as a method of studying the linguistic personality. The analysis of the literature, which showed that this method is very diverse. The problem of placing a portrait setting has many different solutions, and depends on the tasks that are the focus of the study.

ӘОК 81'282.2:811.512.122

Ж. Мухамбетов¹, А. Джаманкулов², Ш. Кисметова³

¹филология ғылымдарының кандидаты, доцент, қауымдастырылған профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: Mukhambetov72@mail.ru

²Филология мамандығының 2-курс магистранты, Атырау., Қазақстан Республикасы, e-mail: anuar_888@bk.ru

³Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2-курс магистранты, Атырау., Қазақстан Республикасы, e-mail: Kismetova.shattyk@mail.ru

**ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖЕРГІЛІКТІ ТІЛ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ МЕН
ЗЕРДЕЛЕУДІҢ МАҢЫЗЫ**

Бұл мақалада қазақ тіліндегі жергілікті тіл ерекшеліктері яғни диалектілерді зерттеу мен олардың зерттелуінің маңызы, қазақ тіліндегі зерттелуі туралы айтылады. Жергілікті тіл ерекшеліктерінің тіл тарихындағы орны, маңызы және оның қоғам өміріндегі қызметі мен диалектілік тілдік ерекшеліктері қамтылады. Аймақтық тілдегі жергілікті тілдік ерекшеліктер ол халық тілінің зор рухани байлығы, тілдің бөлінбес бір қазыналы тілдік тарихи-мәдени мұрасы. Осы диалектілік жергілікті тілдік ерекшеліктердің тілдегі қызыметі мен оның тілдік табиғатын жете түсініп, оны жан-жақты зерттеу бүгінгі ұлттық тіліміздің дамып, жетілген тұсында барынша толық қарастыру тілде өзекті мәселе. Тілдегі жергілікті тіл ерекшеліктерін барынша жиып-теріп, зерттеу оларды тұлғалық және мағыналық жағынан саралап, лингвистикалық тұрғыда тілдік табиғатын, өзіндік ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда зерделеп, сараптап, лексика-семантикалық, тақырыптық, мағыналық т.б. түрлі жақтарынан жіктеп, қарастыру бұл уақыт талабы.

Кілт сөздер: диалект, жергілікті тіл ерекшеліктері, говор, идиолект, тектіл, социолект, наречие, сөйленіс, ұсақ сөйленіс, изоглос.

КІРІСПЕ

Қазақ тілі лексикасының бір сүбелі де іргелі саласы ол диалектілік лексика болып табылады. Тіліміздегі диалектизмдер яни жергілікті тіл ерекшеліктері ол жалпыхалықтық тілдің көрінісі, ұлт тілінің жергілікті тілдік элементтері, белгілері болып табылады. Тіліміздегі диалектизмдерді танып-білудің қазақ тілі үшін, тіл тарихы үшін зор маңызы бар.

Диалектілік лексика құрамында түрлі қоғамдық-әлеуметтік, тарихи-мәдени, этнографиялық, әлеуметтік-тұрмыстық, кәсіби, рухани-материалдық т.б. көптеген тілдік элементтер бар. Халық тілінен, түрлі көркем шығармалар тілінен сан-салалы сөз орамдарын, диалектілік сөздерді яғни жергілікті тіл ерекшеліктерін жиып, бір ізге түсірудің тіліміз үшін маңызы зор. Аймақтық тіліміздегі диалектілік тілдік ерекшеліктер ол халық тілінің байлығы, оның бөлінбес бір қазыналы тілдік тарихи-мәдени мұрасы болып табылады. Осы диалектілік жергілікті тілдік ерекшеліктердің тілдегі қызыметі мен оның тілдік табиғатын жете түсіну, оны жан-жақты зерттеу бүгінгі ұлттық тіліміздің дамып, жетілген тұсында барынша толық қарастыру тілде өзекті болып табылады. Тілдегі жергілікті тіл ерекшеліктерін барынша жиып-теріп, зерттеу оларды тұлғалық және мағыналық жағынан саралап, лингвистикалық тұрғыда тілдік табиғатын, өзіндік ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда зерделеп, сараптап, лексика-семантикалық, тақырыптық, мағыналық т.б. түрлі жақтарынан жіктеп, қарастыру бұл уақыт талабы. Ақын-жазушылар тіліндегі жергілікті тіл ерекшеліктерін зерттеу арқылы сол аймаққа тән тек тілдің өткенін, түп тамырын ғана емес, сол тілді қолданушы халықтың мәдениетінің тереңін, тіл тұңғығын, халықтың жергілікті тілдік табиғатының, сөз байлығының, сөз құнарының тереңін білуге болады. Диалектілік жергілікті тілдік ерекшеліктер жергілікті халық өмірінің тарихы, тұрмыс-тіршілігі мен таным, көзқарастарына тікелей байланысты. Олар арқылы халық тілінің мол тілдік мұралары қалыптасып, дамып, қажетінше жалпыхалықтық тілдің мол тілдік қорына әсер етіп, оларды барынша байытып, толықтырып та отырады. Тілімізде айшықты көрініс тауып, жергілікті жерге қатысты халықтың бүткіл рухани-мәдени өмірінен, өмір сүру салты мен әдет-ғұрыпынан, тұрмыс-тіршілігінен т.б. мол нақты мәліметтер беретін диалектілік жергілікті тілдік ерекшеліктер материалдар, бірліктер арқылы көрініс табады. Қазақ тіліндегі жергілікті тіл ерекшеліктерін зерттеу мен зерделеудің лингво-филологиялық маңызы зор. Себебі ол біздің тіліміздің тарихы, тілдік байлығымыз, тіліміздің бір бөлшегі болып табылады. Қазақ тілінің аймақтық, жергілікті тіліндегі көптеген сөздерді танып-білуде, оларды өз кәдемізге жаратуда, халқымыздың төл тіл байлығын байытуда тіл білімінің сүбелі бір саласы - диалектология ғылымының алатын орны ерекше деп айтуға болады. Әдеби асыл да, құнарлы көркем тілімізді байытып, қорландыруда тіліміздегі жергілікті тіл ерекшеліктері болып табылатын диалектизмдер бар. Қандай да тілдің болмасын өзінің жергілікті тіл ерекшеліктерінен бастап, тілдің ең жетілген, сұрыпталған жоғарғы түрі жалпыхалықтық әдеби тілге дейін дамып, нормаланып, қалыптасып отырады. Тілдегі көптеген жергілікті тіл ерекшеліктері, сан түрлі сөздері арқылы сол халықтың яғни ұлттың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, тұрмыс-тіршілігін, болмысын, танымын, тарихын жалпы бәрін-бірін көруге болады. Тіл халық тарихы, ұлт мұрасы, оның өткені мен бүгіні, тіл біздің рухани мол құндылықтарымыздың басты белгісі болып табылады. Тіл халықтың айнасы десе де болады...

Бүгінгі таңда тіл білімінің кеңінен зерттеліп, даму бағыттары барынша кең өріс алып, тіл білімінің жаңа даму бағыты қазіргі қоғамдық-экономикалық қатыныстар жүйесіндегі әлемдік жаһандану үдерісіне төтеп берудің негізінде тіліміздің яғни ұлттық тіліміздің мол жергілікті тілдік қазынасы болып табылатын жергілікті тілдік ерекшеліктерді яғни диалектілерді қарастырып, халық арасынан жинақтау, саралау, оларды жоғары деңгейге жетілдіру үшін, халықтың тіл байлығын, тілдік құрамын өз тілдік мұралары негізінде барынша молайту, оларды қорландыру үшін, тілдік қорымыздағы тілдік бірліктерді тіл мен таным тұтастығы, тіл мен мәдениет сабақтастығы, тіл мен этнос, тіл мен халық сондай-ақ лингвофилософиялық, лингвофилологиялық, лингвомәдени құндылықтар жүйесінен зерделеуді қажет етеді. Тіл қоғамда күрделі қызмет атқаратын құрал, тіл қоғамдық құбылыс, коммуникациялық қарым-қатынас құралы, тіл тек денотативті (белгілі, сигналдық) коммуникация құралы ғана емес, сонымен бірге кон-нотативті яғни белгілі бір әлеуметтік мәдени, идеологиялық мәні бар құрал болып та саналады. Сондықтан тілдің көп қырлы сан-салалы қызметін, адам және оның ақыл-ойымен, оның аялық білім қорымен, ұлттық

этномәдени дүниетанымдық құндылық-көзқарастарымен де, диалектілік жергілікті тілдік ерекшеліктерімен, халықтың жергілікті тіліндегі ұлттық-мәдени сөз ерекшеліктерімен, жергілікті тілдегі сөз айшықтары мен этномәдени тілдік бірліктер, тілдік санадағы стереотиптік болмыс-бітімімен сабақтастыра қарастырып, зерттеп, зерделеудің тіл білімінде өзектілігі мен маңызы жоғары деп білеміз. Себебі тілдің кешенділігі қауымдық топтың, белгілі бір өңірге тән жергілікті халықтың тіліндегі жергілікті сол тілде сөйлеуші қоғам мүшелерінің когнитивтік санасында, генетикалық (туыстық) табиғатында, таным-түсінігінде, сол жерге тән тұрмыс-тіршілігі мен көзқарас, дүние-танымына, жергілікті халықтың түсінік-пайымына, психо-физиологиялық болмысында, әлеуметтік-қоғамдық жағдайы мен географиялық ортасында, гендерлік жүйесінде өзіндік көп қырлы, сан-салалы кешенділік сипаттарымен көрініс береді. Міне, осы аталғандардай тілдің өн бойынан көптеген жергілікті халықтық, ұлттық тіл қасиеттеріне тән көптеген мәдени және материалдық құндылықтарды көруге болады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тіл тарихында өткенге көз жүгіртер болсақ, ғалымдар тарапынан қазақ диалектологиясы тек Қазан төңкерісінен кейін ғана қолға алынған тіл білімінің саласы ретінде танылады. Алайда төңкеріске дейін диалектология саласына арналған ғылыми-теориялық еңбектер болмаса да, диалектологиялық мағлұматтар фольклорлық материалдарды жинаумен шұғылданған зерттеушілер мұраларында молынан кездесіп отырғанын, яғни революцияға дейін басылып шыққан ауыз әдебиеті нұсқаларында диалектілік сипаты бар сөздер мен дыбыстық, грамматикалық тұлғалар белгілі мөлшерде қамтылып келгенін айта кеткеніміз орынды. Мәселен, Г.Потанин, О.Әлжанов, Дүйсембаев, Д.Айманов, Ғазин және т.б. солтүстік-шығыс облыстарының, А.Дивеав, Н.Пантусов, М.Мироппиев солтүстік-шығыс облыстарының фольклорын жинастырып, зерттегені мәлім. Сондықтан да қазақ тіліндегі жергілікті тілдік ерекшеліктерді зерттеуге аса қажет тілдік материалдар революциядан бұрынғы зерттеушілер А.Васильев, Ш.Уәлиханов, А.Диваев және т.б. бастырып шығарған ауыз әдебиеті нұсқа-ларында мол ұшырасады.

Жалпы ғалымдардың тұжырымдауынша, қазақ диалектісі туралы тұңғыш пікір айтқан және «жергілікті ерекшеліктер» деген терминді алғаш ендірген Ж.Аймауытұлы болды. (Е.Жанпейісов. Жүсіпбек. Тіл туралы) [1].

Диалектолог, ғалым О.Нақысбеков. Ж.Аймауытұлының диалектология туралы негізгі ойлары, Ж.Аймауытұлы 1926 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланған «Тіл туралы» деген мақаласында: «Қазақтың әр елінде, әр гүбірнесінде өздері ғана қолданатын, өзге елдер білмейтін тілдер бар. Мұны ғылым тілінде жергілікті тіл (провинциализм) деп атайды» деп анықтама береді. Автордың бұл мақалада көтерген мәселесі - бөтен тілден еніп жатқан сөздердің орнына өзіміздің жергілікті ерекшеліктерді қолдану қажеттілігі. Ж.аймауытұлы: «Бөкейлікте татардың, арабтың, орыстың әсері, Жетісу мен Сырдарияда өзбектің, Қостанайда орыс, ноғайдың, Семей, Ақмолада да араб, орыс тілдерінің әсері бар» дей отырып: «Жетек тұрғанда, «аглоблені» алып келсе, «қора, көң, там үй» тұрғанда «купенені», «ыңыршық, ершік» тұрғанда «седелкені» қолданса, міне, бұзылып бара жатқан деп отырып, бөтен тілден енген сөздердің орнына жергілікті ерекшеліктерді жатырқамай қабылдау керектігін ұсынған еді. Сонымен бірге төңкеріске дейін Қ.Жұбанов пен Қ.Кемеңгерұлы да алғашқылардың бірі болып, жергілікті тіл ерекшеліктерін сөз етіп, оларды жинастырып зерттеу әрі бастыру қажеттілігін атап көрсетті. Міне, осылайша жергілікті ерекшеліктер мәселесі 1926 жылдан бастап-ақ Алаш азаматтары тарапынан қолға алынғанымен, Кеңестік «аласапыран» уақыт оны дамытуға мүмкіндік бермеді. Қазақ ғалымдарының көпшілігі, жоғарыда айтып кеткеніміздей, орыс ғалымдарының пікірлеріне сүйеніп қазақ тілінде жергілікті тілдік ерекшеліктер жоқ деген байлам жасады. «Тіпті 1950 жылы «Правда» газеті ұйымдастырған тіл туралы айтыста да қазақ тілі басқа түркі тілдерінен диалектісіз тіл болуымен ерекшеленеді деген пікір айтады (Ғ.Қалиев. Қазақ диалектологиясының мәселелері. Алматы, 1960, 90 б.) Осы мәселеге ерекше ден қойған ғалым Н.Сауранбаев қазақ

тілінде диалект бар ма, жоқ па деген мәселеге 1952 жылы Алматыда өткен пікірталаста да ешқандай нүкте қойылмағанын атап көрсетті. Тек 1953 жылғы КСРО Ғылым Академиясының түркі тілдері секторының қорытындысында «қазақ тіліндегі диалектілерді жоққа шығару қате болып табылатындығы» ескертіліп, бұл талас-тартыс түбегейлі тоқтатылып, өз шешімін тапқан. Осылайша қазақ тілінде диалектінің бар екендігі туралы негізгі қорытынды шыққаннан кейін қазақ диалектологиясын зерттеуге үлкен бетбұрыс жасалып, диалектілік ерекшеліктерді жинап, зерттеудің жаңа кезеңі басталады, бұл саланы тереңінен зерттеуге түбегейлі жол ашылады.

Тілімізде қазақ диалектологиясының тарихы ХІХ ғасырдың екінші жартысынан басталады. Халықтың ауызекі сөйлеу тіліндегі жергілікті ерекшеліктерді зерттеу, экспедициялардың ұйымдастырылуы ХХ ғасырдың 30-жылдары ғана қолға алынғанмен, қазақ тілінде жергілікті ерекшеліктердің кездесетіндігі туралы одан әлдеқайда бұрын айтылған. Миссионерлік пиғылмен болса да, қазақ тілінің орыс жұртшылығына таныстырыла бастауы ХІХ ғасырдың екінші жартысынан басталатыны белгілі. Сол кездердегі еңбектерден-ақ қазақ тілінде жергілікті ерекшеліктер бар деген тұжырымды анық байқауға болады. Мысалы, түрколог ғалым, Н.Ильминский «Материалы к изучению киргизского наречия» деген еңбегінде «...для человека, живущего в Оренбурге, вовсе невозможно познакомиться с киргизским наречием по книгам... Изучение его можно только среди киргизов», - деп жазады [2].

Мұндай пікір түрколог ғалым, П.М.Мелиоранский еңбектерінде де кездеседі. Зерттеуші былай деп жазады: «Оренбургская губерния представляет из себя весьма интересное поле наблюдения для тюрколога, так как в ее смешанном татарско-башкирско-киргизском населении можно знакомиться не только с этими тремя наречиями, но местами и с различными переходными говорами. Язык киргизов Оренбургской губернии несколько иной, чем язык их сородичей в степях Западной Сибири» [3].

Ендеше қазақ тілінде жергілікті тіл ерекшеліктері кездесетіні туралы пікірдің тарихы өте ертеден басталатынын көреміз. Халықтың ауызекі тіліндегі өзгешеліктер туралы ХХ ғасырдың басында да жан-жақты сөз болған.

Жалпы алғанда, ХХ ғасырдың басында қазақ зиялыларының ағартушылық саласында тынбай ізденіп, ғылымның қай саласында болмасын, батыл қадамдар жасағаны тарихтан белгілі. Алайда жазудың түрлілігіне, материалдың тапшылығына байланысты ол кезең әлі толық зерттеу нысанына айнала алмай келеді. Сондықтан бұл шағын мақалада ХХ ғасырдың басындағы қазақ тіліндегі жергілікті тіл ерекшеліктері туралы барлық пікірді санамалап шығамыз деген ойдан аулақпыз. Бірақ қолда бар мәлімет, деректерге қарағанда, бұл кезеңде бірқатар батыл тұжырымдар айтылған. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері туралы пікір Қошке Кемеңгерұлының «Қазақша-орысша тілмаш туралы түсініс», Ж.Аймауытовтың «Тіл туралы», «Әдебиет тілі мен емле» т.с.с. мақалаларда сөз болады. Аталған мақаласында Қошке Кемеңгерұлы «Қазақша-орысша тілмашта» бірқатар, көптеген түсініксіз сөздердің кездесетінін, себебі сөздік құрастырушылардың көпшілігі Ақмоладан болғандықтан, сөздікте бірқатар Ақмоланың жергілікті сөздері кіріп кеткенін ескертеді [4].

Ғалымның осы сөздерінен-ақ қазақ тілінде жергілікті тіл ерекшеліктері кездесетінін мақұлдағанын байқауға болады.

Бұл орайда, әсіресе Жүсіпбек Аймауытұлының мақалаларына назар аударарлық. «Тіл туралы» деген мақаласында: «Қазақтың әр елінде, әр гүбірнесінде өздері ғана қолданатын, өзге елдер білмейтін тілдер бар. Мұны ғылым тілінде *жергілікті тіл* (провинциализм) деп атайды» [5].

Жүсіпбек Аймауытұлы қазақ тілінде жергілікті тіл ерекшеліктері яғни диалектизмдер бар екенін, оның қандай сипатта екенін айтып қана қоймай, сонымен қатар оның әдеби тілге (өз сөзімен айтқанда, «әдебиет тілі») қатысын, пайдасы мен залалын ашып көрсетеді. Атап айтқанда, жергілікті сөздердің әдеби тілге кері әсерін, біріншіден, бір ойды, бір нәрсені әр

түрлі етіп айту көпшілікке түсініксіз болатынын, екіншіден, сөздің тұрақсыз, құбылмалы болуы сауаттандыру, хат таныту ісінде бірқатар кедергі болатынын айтады.

Жүсіпбек Аймауытұлы әдеби тілге: «Ол тіл қара халықтың сөйлеп жүрген тілінен өзгеше, ойдан шығарылған, көктен түскен тіл емес, сол қара халықтың сөйлеп жүрген тіліндегі ең қолайлысы, қонымдысы, таңдамасы, пернелісі болуы керек», - деп анықтама бере келіп, жергілікті сөздерді әдеби тілге қатысына қарай: 1) пайдалы сөздер, 2) зиянды сөздер, 3) даулы сөздер деп бөліп, жіктейді. Даулы сөздердің қатарына ғалым *кәрім, оспадар* сияқты сөздерді келтіре отырып, оны бір жақта жағымды, екінші бір жақта яғни аймақта жағымсыз мәнде қолданылатындығын айтып, ондай сөздерді түрік, парсы, араб тілдерінің мамандары зерттеп, түбірін, әуелде қай мәнде қолданылатындығын анықтау керектігін айтады. Әдеби тілге зиянды сөздер ретінде Ж.Аймауытұлы *кеуіл-көңіл, нысқан-піскен, бұратана-бұралқы, зарар-залал-зиян, күнімейін-күні бойы-күн ұзын-күн ұзаққа-күн ұзайын, абыйұр-әбійір-абырой* т.с.с. лексикалық, фонетикалық вариант сөздерді жатқызып, бір сөздің осылайша әр түрлі болып жазылуына тілімізге келер пайда жоқ екенінін айта келіп, оның ішінен біріншіден, әуелгі шыққан түбіріне жақынын, екіншіден, көбірек айтылатынын, үшіншіден, тіл заңына сәйкес өзгерген түрін, төртіншіден, жазуға жеңілін таңдап алу қажеттігін айтады. Ал әдеби тілдің өркендеуіне, баюына жәрдем ететін пайдалы сөздер ретінде ғалым басқыш – баспалдақ – тепкішек, тағдыр – пешене, кереге – дуал – қабырға, шалбар – сым, сыпайы – сыпа – кірпияз т.с.с. сөздерді атайды. Бұл сөздер өзара мәндес, синонимдес болғанмен, әрқайсысы әр түрлі түбірден шыққанын айта келіп, оларды да қалай болса солай қолданбай, сұрыптап қолдану қажеттігін айтады.

Жүсіпбек Аймауытұлы қазақ тілінде бұрыннан бар сөздің орнына басқа тілден енген сөзді алуға болмайтынын, ол тілімізді байытпайтынын, керісінше, шұбарландыратынын, аздыратынын айтады.

Жалпы тіліміздегі диалектілер мен говорлар диалектология мәселе-лерін қарастырып, шешу үшін ғана зерттелмейді. Жергілікті тіл ерекшеліктерін, диалектілерді, ондағы тіл ерекшеліктерін танып білудің тілдің өткенін, тарихын зерттеуде, ұлт тілінің сөз байлығын меңгеруде оның теориялық та, тәжірибелік те мән-маңызы зор.

Қазақ тілінің халық тілі, ұлт тілі болып қалыптасу процесін, әдеби тілдің даму заңдылықтарын жете толық түсіну үшін, қазіргі тілдегі жеке категориялардың тарихын зерттеу қажет. Ал бұған керекті тілдік материал-дар бұрынғы заманнан қалған тарихи жазба ескерткіштерде, көне нұсқаларда, туыстас түркі тілдерінде және осы күнгі халық тілінің өзінде, оның жергілікті диалектілері мен говорларында жатыр. Жалпы қазақ тілінің, ондағы диалек-тілер мен говорлардың даму жолы біркелкі емес. Осыған байланысты халық тілінің жергілікті ерекшеліктерінде қазіргі кезде әдеби тілде жоқ, әлдеқашан жойылып кеткен көне тілдік белгілер сақталып қалған. Олардан қазақ тіліндегі көптеген тілдік категориялардың тарихына, өткеніне қатысты материалдар табуға болады. Осы жерде бір ескерер жай, осылардың дені түркі тілдерінің көне ескерткіштері мен нұсқаларындағы тіл құбылыстарымен үндесіп келеді. Бұлар тіл тарихына тікелей қатысты десек те болады, мұның өзі тілдің өткен тарихын, оның тарихи фонетикасын, грамматикасын және лексикологиясын жасау жұмысын едәуір жеңілдетеді.

Мысалы, кей еңбектерде дыбысы, қазақ тіліндегі *в, ф, ц, щ* дыбыстары сияқты, орыс тілінің әсерінен пайда болған деп айтылады. Қазіргі әдеби тіліміздің нормасы жағынан осылай болғанмен, қазақ тілінің жалпы дыбыс жүйесі даму жағынан көз жіберсек, **Ч** дыбысы түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде бұрыннан бар. Тарихи жазба нұсқаларға қарағанда оның көне түркі тілдерінде кең тарағаны көрінеді. V-VIII ғасырларда орхон-енисей жазуларында – *чур* (титул – оғлан чур), *чаб* (даңқ), *чыгай* (кедей), *көңлүнчә* (көңілінше), XI ғасырдағы М.Қашғаридің белгілі Түркі тілдерінің сөздігінде *чадан* (шаян), *чечек* (шешек), *черіг* (шерік), *күч* (күш) т.б. сөздерді кездестіруге болады. **Ч** дыбысы қазіргі көптеген түркі тілдерінде де (қырғыз, түрікмен, өзбек, ұйғыр, азербайжан т.б.) жиі қолданылады. Ал қазақ тілінде бұл дыбыс Маңғыстау түбегінде және оңтүстік-шығыс аудандардағы жергілікті халық тілінде кездеседі. Көбіне сөздің басында, кейде ортасында мұрын жолды сонор

дыбыстардан соң қолданылып, әдеби тілдегі **ш** дыбысы орнына қолданылып айтылады: *чикі, чана, чығу, чыдау, енчі, қамчы, сонча, келгенче* т.б. Әрине, қазіргі түркі тілдерінде, сол сияқты қазақ тілінің жергілікті говорларында бұл дыбыстың қолдану, айтылу дәрежесі бірдей емес [6, 7].

Сөйтіп, *ч* қазіргі әдеби тіліміздегі *ш* дыбысымен қатар жарыса қолданылып, көне түркі заманынан келе жатқан дыбыс екенін көруге болады.

Тілдегі диалектілік жергілікті тілдік ерекшеліктерді зерделеп, зерттеу арқылы қазақ тілінің басқа түркі тілдерімен туыстығын, жақындығын көрсететін нақты деректердің көлемі кеңейеді. Оған тағы да мынадай мысалдарды келтіруге болады: Кей батыс говорларында кездесетін *алажақ* (алашақ, алатын), *бережақ* (берешек, беретін) формалары немесе әдеби тілде **т** айтылатын жерде **д** айтылуы (теңіз-*деңіз*, тізе-*дiзе*, төрт-*дөрт* т.б.), **г** айтылатын жерде **к** айтылуы (*үзеңгі-үзеңкі, үгіт-үкіт, жауынгер-жауынкер* т.б.) – қазақ тілінде сақталып қалған оғуз тілдерінің (қазіргі түрікмен, азербайжан т.б. тілдердің) негізгі белгілері болып табылады. Ал бұл тілдік формалардың тарихы көне VII-VIII ғасырларда жатыр. Бұл айтылған мысалдар қазіргі тілдегі диалектілік аз сақталған қазақ тілі сияқты тіл үшін оның өткен тарихын зерттеуде бірден-бір нақты тілдік материалдар болып табылады. Бұдан да басқа мұндай тілдік категорияларды, мысалдарды тілден молынан кездестіруге болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тіліміздегі диалектілерді, жергілікті тіл ерекшеліктерін зерттеп, толықтай қарастыру қазақ тілі үшін аса маңызды, олар қазақ тілі сөздіктерін, оның диалектологиялық картасын, атласын жасауға, халық тілінің байлығын жинап, тілімізді байытуға үлкен әсер етеді. Халық тілінің жергілікті тілдік ерекшеліктерін түбегейлі, молынан жиыстырып, зерттеп, зерделеу аса қажет екені айтпаса да түсінікті. Себебі ол біздің мол рухани мұрамыз, бай тілдік қазынамыз болып табылады. Қазақ тіліндегі жергілікті тіл ерекшеліктерін яғни диалектизмдерді зерттеп, қарастыру бұл біздің тіліміз үшін аса қажет [8]. Себебі қазіргі қазақ тілін халық тілімен, тіл тарихымен, тілдің өткені мен бүгінгісін байланыстырмайынша тіл табиғаты мен оның ерекшелігін, зерттелуін толық ашу мүмкін емес. Бұл шағын мақаламызда қазақ диалектологиясының зерттелуін, ондағы пікірлерді, зерттеулерді толық қамтуды мақсат етпедім. Аз да болса қазақ диалектологиясының зерттелуінен тың тілдік деректер келтіріп, топшылаулар жасап, көне тілдік деректерден мысалдар арқылы мақаламыздың негізгі тақырыбын ашуды көздедік. Негізгі мақсатымыз-қазақ диалектологиясының бастау көзінде тұрған зерттеуші-лердің пікірін, ондағы әлі де ескеруге тұрарлық тұстардың көп екендігіне назар аудару. Диалектілік жергілікті тілдік ерекшеліктер бұл жергілікті халықтың жергілікті тіл ерекшелігіндегі сан алуан сөздері, сөз тіркестері болып табылады ол өз халқымыздың төл тіл байлығы, ұрпаққа қалдырар бай тілдік мұрамыз. Диалектілік жергілікті тілдік ерекшеліктер жергілікті халық өмірінің тарихы, тұрмыс-тіршілігі мен таным, көзқар-астарына тікелей қатысты, байланысты болады. Диалектілік жергілікті тілдік ерекшеліктер арқылы халық яғни ұлт тілінің сол аймаққа тән мол тілдік бірліктері, тілдік мұралары қалыптасып, дамып, қажетінше жалпыхалықтық тілдің мол тілдік қорына әсер етіп, оларды өзінше байытып, толықтырып отырады. Диалектизмдердің ішінде өзіндік мағыналық түрлері де атап айтқанда, диалектілік тұрақты сөз тіркестері, идиомалар, диалектизмдер сияқты түрлері де болады. Тілімізде әдеби тілден бөлек, жергілікті тіл ерекшеліктеріне қатысты көкейге қонымды, көркем орамды алуан түрлі тұрақты сөз тіркестері де халық тілінде көп-ақ. Тіл қазынасына жататын қат-қабат тіркес, тізбек-терді, тіркестерді халық өз ішінде, өз жергілікті жерінде орынды пайдаланады. Халық тілінен түрлі көркем шығармалар тілінен сол сан-салалы сөз орамдарын, жергілікті тіл ерекшеліктерін жинап, бір ізге түсірудің маңызы зор болып табылады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1. Тілтаным, Алматы, 2001. №3;
2. Ильминский Н. Материалы к изучению киргизско наречия. Казан, 1861. 5 с.
3. Мелиоранский П.М. Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества, Т.11. Спб, 1899. 361-с.
4. Кемеңгерұлы Қ. «Қазақша-орысша тілмаш туралы түсініс» // Еңбекші қазақ, 1926.
5. Аймауытұлы Ж. Тіл туралы // Еңбекші қазақ, 1926 ж., 9-наурыз.
6. Омарбеков С. Қазақтың ауызекі тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. Алматы, 1965.(35-46 бб.)
7. Аймауытұлы Ж. Әдебиет тілі мен емле // Еңбекші қазақ, 1926, 12 мамыр.
8. Мұхамбетов Ж. Қазақ диалектологиясы. (Оқу құралы). Алматы. ҚазҰУ: Қазақ университеті баспасы, 2008.

Ж.Мұхамбетов¹, А.Джаманкулов², Ш.Кисметова³

Актуальность исследования местного диалекта в казахском языке

^{1,2,3}Атырауский государственный университет им. Х.Досмухамедова,
г.Атырау, Казахстан

В статье рассматриваются местные особенности казахского языка, значение исследования диалектов в казахском языке, а также важность изучения диалектов, их место в истории языкознания и функции в обществе. Местные региональные особенности языка – духовное богатство народа, неотъемлемая часть историко-культурного наследия. Понимание функций и языковой природы диалектов, их разностороннее исследование является одной из актуальных проблем в период развития и совершенствования современного национального языка. Сбор диалектизмов, их классификация по семантическим, лингвистическим принципам, анализ особенностей диалектов с научной точки зрения, разделение их по лексико-семантической, тематической, семантической и др. характеристики - современное требование науки.

Zh.Mukhambetov¹, A.Dzhamankulov², Sh.Kismetova³

The importance of local dialect research in Kazakh language

^{1,2,3}Atyrau State University named after Kh.Dosmukhamedov

This article deals with the meaning of dialects research in kazakh language and their meanings. In the article discussed the features of the local language in the Kazakh language, the importance of learning dialects in the Kazakh language. The role of features of the local language in the history of the language, its importance and functions in the life of the community and the linguistic features of the dialectik. Local linguistik features in the regional language is a great spiritual treasure of folklore, a unique language, historical and cultural heritage. This dialectic is a comprehensive study of the linguistic nature of local linguistic features and their linguistic nature, as well as a comprehensive study of the modern national language. Classification of semantic, thematic, lexical, etc. analysis and interpretation of the characteristics of the local language in the language as an individual and semantic is the requirement of time.

УДК 371.13.37.035.6

М.Б. Нұртазина¹, Қ.С. Құлманов², Ә. Құрмашқызы³

¹ф.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, теориялық және қолданбалы лингвистика кафедрасының профессоры, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, e-mail: maral0204@mail.ru

²ф.ғ.к., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, практикалық қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, e-mail: kuandik_1971@mail.ru

³аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, практикалық қазақ тілі кафедрасы, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, e-mail: kulmanova.75@mail.ru

«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА ҰЛТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН ОДАН ӘРІ ЖАҢҒЫРТУ АРҚЫЛЫ КӨПТІЛДІ ТҰЛҒАНЫ ТӘРБИЕЛЕУ

Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесін жаңғырту контекстінде көптілді тұлғаны қарастыру қажеттілігі негізделеді. Полилингвалды тұлғаны зерттеу дискурсіне мәдениеттің философиялық-педагогикалық негіздері: тәзімділік, мәдениет диалогы, лингвоелтанушылық және әлеуметтік-мәдени білім, синергетикалық таным кіреді. Қазақстандық білім беру жүйесін реформалаудың негізгі құралы – еуразияшылдық қоғамынан мультимәдениеттік талаптарға жауап беретін жаңа құндылық бағдарлар мен басымдықтарды іздеу. Жүргізілген зерттеу нәтижелері білім берудің гуманистік парадигмасының мазмұнына оқу үдерісінің танымдық ғана емес, сонымен қатар студенттердің / магистранттардың жеке мүмкіндіктері мен оқытудың интеграциялық сипаты бағытталатынын көрсетті. Тұлғалық-бағдарлы білім беру принциптері, кәсіби білім беру саласындағы инновациялық үдерістердің қажетті шарты ретінде құзыреттілік тәсілді қолдану әлеуеті анықталды. Кросс-мәдени тренингтер түрінде мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыру әдістері ұсынылады және егжей-тегжейлі сипатталған.

Түйінді сөздер: тілді оқытудың әдістері, модельдері мен парадигмалары, мәдениетаралық құзыреттілік, кросс-мәдени тренинг, оқытудың инновациялық түрлері, Интернет желісінің ақпараттық ресурстары.

КІРІСПЕ

2018 жылғы 5 қыркүйекте оқыған "Қазақстан білім қоғамы жолында" интерактивті дәрісінде Нұрсұлтан Назарбаев елдің алға қарай табысты қозғалысын жалғастыру үшін білім, ғылым, экономика және саясатта не істеу керектігі туралы өз ойымен бөлісті. Әлемдік қоғамдастыққа ықпалдасу және ашық демократиялық қоғам құру процесі қазақстандық білім беру жүйесінің алдына жаңа мақсат қояды – ұлттық мәдениет өкілі ретінде ғана емес, сонымен қатар мәдениеттер диалогының субъектісі ретінде қабілетті және өзінің миссиясын, маңыздылығын, жаһандық жалпыадамзаттық үдерістердегі жауапкершілігін сезінетін көптіл тұлғаны тәрбиелеу [1, 286].

Қазақстан Республикасының Білім беру жүйесін дамытудың қазіргі кезеңдегі (бұдан әрі – ҚР) қарқынды дамып келе жатқан инновациялық үдерістері, ең алдымен, оның әлемдік білім беру кеңістігіне кірігуіне бағытталған. Сондықтан педагогикалық теория мен білім беру тәжірибесіндегі елеулі өзгерістер қазақстандық және шетелдік білім беру бағдарламаларын үйлестіруге, ЖОО оқытушылары мен студенттерінің академиялық ұтқырлығын дамытуға және отандық жоғары білімнің конвертациялығын қамтамасыз етуге бағытталған [1, 288].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

2.1 Зерттеудің өзектілігі

Сондықтан "Инновациялық Қазақстан" форумында өз сөзінде-2020 Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан "абсолюттік инновацияларға бағытталуы тиіс, өйткені олар мемлекеттің стратегиялық міндеті ретінде айқындалған" деп атап өтті [2, 1]. Бұл жағдайда білім алушылардың кәсіби және әлеуметтік қызметін тез өзгеретін әлеуметтік-мәдени жағдайларда жүзеге асыруға мүмкіндік беретін қасиеттер мен қабілеттерін дамыту негізгі міндеті болып табылатын білімнің шығармашылық сипаты айтарлықтай күшейеді.

Осыған байланысты полилингвалдық (қазақ, орыс және ағылшын) оқытуға жүгіну өзекті болып отыр. Бұл кезде шет тілі ана тілімен (қазақ немесе орыс) қатар арнайы білім мен өздігінен білім алу, мәдениетаралық қарым-қатынас пен көпмәдениетті тәрбие әлемін түсіну құралы ретінде әрекет етеді: ұлттық мәдениет пен тілдерді сақтау мен дамытуға, мемлекеттік (қазақ) және мәдениетаралық қарым-қатынас тілін (орыс және ағылшын) дамытуға және жетілдіруге кепілдік беретін тіл туралы заңдар қабылданды.). Сонымен қатар, қазіргі қоғамда коммуникация құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар танымдық және кәсіби қызметтің құралы ретінде де сұранысқа ие шетел тілін (ағылшын, неміс, француз) оқуға қатысты әлеуметтік-мәдени контекст өзгерді [2, 1].

ҚР мен оның халқының геосаяси жағдайының бірегейлігі мәдениеттің философиялық-педагогикалық негіздерінде, яғни өзге ойға төзімділікте, қалыптасқан стереотиптерден бас тартуда, құндылықтар мен идеялармен жалпы жоспарлы алмасуға, мәдениет диалогына ұмтылуда жатыр. Қазақстандық полилингвалды оқытудың қалыптасқан ұлттық модельдері туралы, қазіргі қазақстандық қоғамда тек коммуникация құралы ғана емес, сонымен қатар танымдық және кәсіби қызметтің құралы ретінде сұранысқа ие шетел тілін үйренуге қатысты әлеуметтік-мәдени контекстінің өзгеруі туралы айтуға болады.

ҚР мектептерінің Ана тілі мен шет тілі құралдарымен полилингвалдық оқытуға қызығушылығы артып келеді. Оның түрлі модельдері мен жеке элементтері қолданылады. Оқушылардың лингво-мәдениеттану және әлеуметтік-мәдени білімді игеруін болжайтын мәдени бағдарланған модельдермен қатар, шетел тілі пәнін (халықаралық құқық, экономика, математика, биология, физика және т.б.) оқыту құралы ретінде әрекет ететін пәндік-бағытталған модельдердің өзектілігіне ие болады.

2.2 Еуразиялық кеңістіктегі мультимедиялық қоғамдастықтың талаптары

ҚР қазіргі білім беру жүйесіндегі мультимәдениеттілік пен көптілділік мәселелері ашық диалогтың, тікелей және кері байланыстың әрқелкі жағдайын білдіретін және проблемалық жағдайларды шешу нәтижесінде "өзара келісілген темпомирге" түсу (Л. Н. Гумилев идеясы), білім алушы мен білім алушының байланыс әдісімен оқыту рәсімдерімен тығыз байланысты [3; 4; 5; 6; 7]. Бұл – білім алушының жеке күші мен қабілетін ояту, оны жеке даму жолдарының біріне бастау жағдайы; ол ынталандыру немесе ояту, білім беру, өзін ашу немесе өз-өзімен және басқа адамдармен ынтымақтастық (синергетикалық аспект).

Өзінің пәнаралық сипатының арқасында, өзін-өзі ұйымдастыру теориясы (синергетика) кросс-тәртіптік, кросс-кәсіби және кросс-мәдени коммуникация үшін бастапқы негіз ретінде қарастырылуы мүмкін. Синергетикалық білімге ие болу немесе, кем дегенде, синергетикалық ойлау стилі – әлемге түрлі шығармашылық ұстанымдары мен көзқарастары бар ғалымдар, ойшылдар, өнер қайраткерлері арасындағы ашық шығармашылық диалогқа арналған платформа болуы мүмкін.

Жоғарыда келтірілген мысалдар Қазақстандық білім беру жүйесін реформалау жағдайында Еуразияның мультимәдени қауымдастығының талаптарына жауап беретін жаңа құндылық бағдарлары мен басымдықтарын іздеу үдерісі байқалатынын айтуға мүмкіндік береді. Мұндай жағдайда білім берудің гуманистік парадигмасының негізгі мазмұны – оқу үдерісін тек танымдық ғана емес, сонымен қатар білім алушылардың тұлғалық мүмкіндіктерін дамытуға, оқытудың интеграциялық сипатына бағыттау болып табылады. ҚР-ның бірегей геосаяси жағдайы жағдайында жаңа болмыстар білім беруге қағидатты түрде өзге рухани-адамгершілік және әлеуметтік-экономикалық талаптар қояды. Басты назар

адамның ішкі әлемі мен өзіндік мүдделерін зерделеуге, оның ішкі әлеуетін, барлық маңызды күштерін ашуға ауысады.

Осының барлығы жиынтығында Қазақстан сияқты Мультимәдени және көптілді қоғамдастықта білім беру процесінің негізін құрайды. Оған білімді, адамгершілігі мол, іскер, таңдау жағдайларында өз бетінше жауапты шешімдер қабылдауға қабілетті, олардың ықтимал салдарын болжай отырып; ұтқырлықпен, динамизммен, конструктивтілігімен ерекшеленетін, дамыған даралығымен ерекшеленетін ынтымақтастыққа қабілетті мамандар қажет.

Әлбетте, қазіргі уақыттың талаптарына жауап беретін зияткерлік алуан түрлілік өзінің мазмұнды байлығын сақтайтын бірлікке деген қозғалыс болуы мүмкін. Мемлекет барлық адамдар үшін ортақ үй болуға тиіс: барлығы бірегейлікті сақтауға және сонымен бірге тұтас алғанда ұлттық қоғамның бірегейлігін қоғамның басқа топтарымен бөлуге тиіс. Біртұтас ұлттық қоғамның мүшелері ретінде және бір мезгілде этникалық, лингвистикалық немесе діни топтардың мүшелері ретінде Барлығы екі немесе бірнеше ұқсастыққа ие болуы тиіс. ҚР БҒМ және Қазақстан халықтарының Ассамблеясы азаматтарды өзінің ұқсастығын жаңаша түрде білдіру бостандығына рұқсат беретін және ынталандыратын саясатты әзірлеуде. ҚР-дағы Интеграция екі тараптың міндеттері мен құқықтарын қамтиды.

Бір жағынан, ұлттық аз топтарға жататын адамдар мемлекеттің аумақтық тұтастығын құрметтеуі тиіс, ал екінші жағынан, осы мемлекетте тұратын мемлекет пен көпшілігі ұлттық аз топтарға жататын адамдарға қатысты заң алдындағы толық теңдік және оларды білдіру бостандығына құқығы, олардың этникалық, мәдени, діни және лингвистикалық тиістілігін сақтау және дамыту сияқты негізгі қағидаттарды қабылдауға және жүзеге асыруға өзінің ниетін көрсетуі тиіс. Барлық түйткілдер үйлесімді қарым-қатынастарды қолдау бойынша табанды және ұзақ мерзімді іс-қимылдар арқылы ғана еңсерілуі мүмкін. Бұл мәселеге үнемі көңіл бөлу – қоғамның әрбір азаматының міндеті болып табылады.

Белгілі болғандай, білім беру философиясы адамның тәрбиесі мен білім алуына тұтас және бүкіл әлемдік тәсілді табуға талпынады. ҚР бірыңғай білім беру кеңістігінің қалыптасуы бірқатар мәдени алғышарттарды айқындап отыр:

а) барлық халықтарға өздерінің терең, менталдық негіздерін түсініп, олардың мәдениеті мен білімінің даму бағыты мен сипатын көрсететін рухани монолитті анықтау қажет;

б) Қазақстан халықтарының бірыңғай әлемдік білім беру кеңістігіне кіруі мәдениеттер мен дәстүрлердің, әдет-ғұрыптар мен менталдылықтардың, діндер мен педагогикалық жүйелердің диалогын орнатуды көздегені белгілі. Сондықтан Еуразиялық ойлаудың ерекшелігін ескеру қажет;

в) Қазақстан халықтарының тарихи өткенін бояусыз, олардың әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерін идеалдандырусыз, олардың білім беру перспективасындағы рөлін асыра ұстай отырып, шынайы құндылықтар мен идеалдарды сақтау және қорғау маңызды.

2.3 Жеке тұлғаға бағытталған білім

Адамның әлеуметтік-мәдени дамуының педагогикалық механизмі ретінде жеке тұлғаға бағытталған білім жүзеге асады. Білім берудің көпмәдениеттілік принципі – өскелең ұрпақты рухани байыту, планетарлық сананы дамыту, көпмәдениетті ортада өмір сүруге дайындығы мен іскерлігін қалыптастыру мақсатында этникалық, жалпыұлттық және әлемдік мәдениетті игеру процесі ретінде қарастырылады. Парадигмаға негізделген көптілді білім берудің әлеуметтік-мәдени тәсілі: мәдениет-мақсат, тіл-құрал, Қазақстандағы қазіргі заманғы білім беру жағдайына барынша сәйкес келеді [8; 9; 10; 11; 12].

Өйткені әр түрлі халықтардың достығына, адамзаттың жаһандық мәселелерін шешуге, ақпараттық қоғамға көшуге байланысты жалпы әлемдік үрдістер контекстінде мұндай оқытудың отандық білім беру үшін маңызы артып келеді.

Болон конвенциясы аясында студенттерді оқытудың барлық процесін ұйымдастыруға қойылатын жаңа талаптардың мазмұнын ұғыну барысында Қазақстан ЖОО

оқытушыларының алдына қойылған маңызды міндеттер жоғары кәсіби білім беру сапасының негізгі көрсеткіштерінің бірі ретінде оқыту нәтижелеріне бағытталған.

Мұндай бағытта білім беру нәтижелерін құзыреттілік тілінде, оларды диагностикалау және бағалау әдістерінде жоспарлауға көшу міндеті өзекті болып табылады. Бұл студенттерді танудың белсенді процесіне, икемділікке және өз бетінше оқуға дағдылануға мүмкіндік береді. Ал бұл өз кезегінде, еңбек нарығында қатаң бәсекелестік жағдайында оларға жұмысқа орналасуға көмектеседі. Сонымен қатар, жаңа ақпараттық құралдар мен технологияларға бейімделе білу қабілеті, нақты еңбек нарығының жағдайына барлық жеке ерекшеліктерін "қалыптастыра білу – бұл қазіргі заманғы жоғары оқу орны түлектерінің біліктілік сипаттамаларымен қатар оның бәсекелестік артықшылығын анықтайтын, мансаптық өсуін қамтамасыз ететін және оның өмірлік табысын анықтайтын қасиеттер.

2.4. Білім берудегі құзыреттілік тәсіл

"Құзыреттілікке негізделген" тәсіл әлемдік деңгейдегі құзыретті кадрларды даярлауға байланысты туындайтын білім беруді интернационализациялаудың экономикалық пайдасымен өлшенетін мақсаттар мен нәтижелер шоғырланған; сондықтан құзыреттілік кәсіптік білім беру саласындағы инновациялық процестерді дамытудың қажетті шарты ретінде жүреді. Білім беруге құзыреттілік тәсілді қолданудың инновациялық әлеуетінің мәселелерін ұғыну қажеттілігі туындайды.

Өйткені дәл осындай аспектілер:

1) білім берудің барлық процесін оның соңғы нәтижелеріне көрсетуге көмектеседі, өйткені білім, білік және дағды жиынтығы анық көрсетіледі;

2) МЖМБС-ға сәйкес оның сапа нормалары ретінде білім беру нәтижелерін жасауға ықпал етеді, "өзгермелі қоғамда оның ұтқырлығын қамтамасыз ететін маманның құзыреттілік моделіне" [7, 3; 8; 9];

3) оқыту нәтижелеріне стандарттар мен оқу жоспарларының бағытталуына ықпал етеді, олар тең және ашық болады.

Бұл жағдайда құзыреттілік тілінде берілген білім нәтижелері, С. Г. Тер-Минасованың пікірінше[5, 24], – бұл академиялық және кәсіби мойындау мен ұтқырлықты кеңейтуге, дипломдар мен біліктіліктердің салыстырмалылығы мен үйлесімділігін арттыруға жол ашады. Қазақстан Республикасының көпэтникалық және мультимәдени білім беру әлеуетінің контекстінде құзыреттілік тәсілді жүзеге асыру бірыңғай білім беру, кәсіптік-біліктілік және мәдени-құндылықтық кеңістікті қолдаудың қосымша факторы болып табылады [5, 54]. Өйткені ол келешекте өзгермелі жағдайлардағы интеграциялық процестерде ғана емес, сонымен қатар ақпараттық кеңістікті кеңейтуде, жаңа компьютерлік ақпараттық технологияларды дамытуда, іскерлік және жеке байланыстарды кеңейтуде көрінетін жаһандану үдерістерімен байланысты.

Сондықтан құзыреттілік тәсіл маманды дайындау процесіне практикалық-бағытталған сипат береді. Кәсіби білім беру саласындағы инновациялық үдерістердің дамуына оң әсер етеді, маманның кәсіби құзыреттілік деңгейін өлшеудің дәл жүйесін әзірлеуге мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасында мәдениетаралық кәсіби байланыстың кеңеюіне байланысты қоғамның үш тілді – қазақ, орыс және ағылшын тілдерін меңгерген әр түрлі бейіндегі мамандарға деген қажеттілігі артады. Мәдениетаралық-кәсіби өзара іс-қимылды табысты жүзеге асыру тарихи дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың, өмір салты мен т. б. әсерімен детерминацияланатын қоғамдық және іскерлік мінез-құлықтың ерекшелігін айқындайтын әртүрлі мәдениеттердің кәсіби маңызды тұжырымдамаларын игеруді көздейді. Когнитивті аспектіні ескере отырып, тұлғааралық қарым-қатынас сипатын коммуниканттардың қатысымдық интенциялары және олардың жетістіктерінің стратегиялары (ынтымақтастық, бәсекелестік, шиеленіс және т.б.) анықтайды.

2.4.1 Тілдік, коммуникативтік және мәдениетаралық құзыреттердің арақатынасы

Тілді меңгеру үшін айқындаушы деңгей және кейіннен кәсіби салада шешім қабылдау үшін базистік негіз жеке тұлғаның интегративті сапасы ретінде тілдік құзыреттілік болып табылады. Біздің елімізде ұзақ уақыт бойы тілдік құзыреттілік оның лексика-стистикалық

аспектісінің көп бөлігіне қатысты болды. Ол орыс тілінде кәсіби коммуникацияны ұйымдастырудың когнитивтік аспектілерін талдаумен байланысы жоқ. Бұл жобалау және фреймдерді құрастыру [3, 43; 4, 12-18; 5; 6] кәсіби жағдайды құрастырумен тікелей байланысты ядролық, ядро айналысындағы және перифериялық компоненттерді бейнелеумен, сондай-ақ олардың реакциясы мен мінез-құлқын болжау, оқиғалардың дамуын алдын алу және коммуникативтік стратегияларды таңдау мақсатында әртүрлі коммуниканттардың әлем туралы білімді, пікірлерді және түсініктерді талдау шеңберіне тарту. Ғылыми әдебиетте [1, 290; 3, 89; 4, 27], қазақ-орыс-ағылшын тілді әлеумет өкілдерінің коммуникативтік мінез-құлық стратегияларын жан-жақты кешенді зерттеу, олардың лингвоәлеуметтік және мәдениеттанушылық ерекшеліктерін "тілді "бұрмалаушылар" концептуалды жүйеге, әлемнің көрінісіне, шет тілін тасымалдаушылардың құндылық бағдарларына, мәдениетаралық қашықтықты жақындастыруға, оның басқа халықтың іскерлік мәдениетіне бейімделуге дайындығын тәрбиелеуге, шет тілінде кәсіби ынтымақтастықтың оңтайлы стратегиясын әзірлеу мақсатында өзара іс-қимыл мен Ықпал студияның өзге әлеуметтік-мәдени контекстіне "тартуға" көмектеседі "[1, 289]. Дәл осындай жағдайда әртүрлі өзара қарым-қатынасты орнату кезінде прагматикалық міндеттерді шешу кезінде әртүрлі мәдени қоғамдастықтар өкілдерінің өзара түсіністігі, барабар коммуникативтік мінез-құлық байқалады.

Сондықтан студенттерді тілдік, коммуникативтік және мәдениетаралық құзыреттілікке оқыту міндетті түрде іскерлік қарым-қатынастың мәдени стандарттарын әзірлеуді, іскерлік қарым-қатынастың өзгермелі жағдайларында тілді саралап қолдана білуді, іскерлік этикет формуласын (әсіресе параллельдік сәйкестік болмаса), ұлттық менталитетті түсінуді және т. б. қамтитын тұтас тұжырымдамаға негізделуі тиіс.

Мәдениетаралық түсіністік пен тиімді өзара іс-қимыл жасау үшін тілдік, коммуникативтік және мәдени құзыреттілік деңгейлері арасында пропорционалды тәуелділік қажет. Асимметрия жағдайында жоғарыда аталған құзыреттер арасында түсініспеушілік ықтималдығы жоғары, өйткені тілді меңгерген кәсіпқойдан мәдениетаралық құзыреттің тиісті деңгейін күтіп, оған жеткілікті көлемде әлеуметтік, әлеуметтік-мәдени және мәдениеттанулық ақпарат ретінде жүгінеді.

Мәдениетаралық құзыреттілік (бұдан әрі – ХҚКК) үш аспектіде қаралуы мүмкін:

1) басқа коммуникативтік қоғамдастықтың тілін, құндылықтарын, нормаларын, мінез-құлық үлгілерін білуді болжайтын өзге мәдени бірегейлікті қалыптастыру қабілеті ретінде.; мұндай тәсілде ақпараттың ең көп көлемін және өзге мәдениеттің барабар білімін игеру мәдениетаралық құзыреттілікті игерудің негізгі мақсаты болып табылады; мұндай міндет аккультурацияға қол жеткізу үшін, тіпті туған мәдени қатыстылықтан толық бас тартуға дейін қойылуы мүмкін;

2) өз серіктестері мәдениетінің негізгі элементтерін жеткіліксіз білмеген жағдайда да басқа мәдени қоғамдастық өкілдерімен байланыс кезінде табысқа жету қабілеті ретінде. Мәдениетаралық құзыреттіліктің осы нұсқасымен көбінесе мәдениетаралық коммуникация практикасында, мысалы, Мультимәдени және полилингвалды:

3) кейбір мәдени қауымдастық мүшелерінің "өз" және "бөтен" жанжалдарының алдын алу үшін әртүрлі стратегияларды пайдалана отырып, басқа мәдениет өкілдерімен өзара іс-қимыл процесінде түсіністікке қол жеткізу және өзара іс-қимыл барысында "жаңа мәдениетаралық коммуникативтік қауымдастық" құру қабілеті ретінде Қазақстанда жиі кездесетін болады.

2.4.2 Тілді оқытудың әдістері, модельдері мен парадигмалары

Құзыреттілік тәсіл шеңберінде тілді оқытудың әдістерін, модельдерін және парадигмаларын қарастыруға болады. Ғылыми әдебиетте бірнеше рет ХҚКК оқыту – кешенді білім беру үдерісі болып табылады. Оны іске асыру кезінде барлық күш-жігерді әр түрлі этностардың әлем бейнесінің фрагменттерін түсінуге тең түпнұсқалық материалдарды

(мәтіндерді, өлеңдерді, әндерді, бейнематериалдарды және т. б. тіл үйрену процесіне қосу арқылы бағыттау қажет:

а) тілді оқыту процесіне теңтүпнұсқалы материалдарды (мәтіндерді, өлеңдерді, әндерді, бейнематериалдарды және т. б.) қосу жолымен;

б) оқытудың белсенді түрлерін (проблемалық тапсырмалар, әлеуметтік-мәдени бағыттағы рөлдік ойындар пайдалану жолымен,

в) студенттерді аккумуляцияның нақты міндеттерін шешуге бағытталған аудиториядан тыс жұмыстың әр түрлі түрлеріне (мәдени-елтанушылық викториналар мен конкурстар, шетелдік досымен хат алмасу және т. б.) тарту жолымен.

Вербалды немесе вербалды емес деңгейлерде мінез-құлықтың дәлме-дәл моделіне қол жеткізу үшін еліктеу қажет (бұл тек бейнефильмдерді оқу арқылы немесе көркем коммуникация процесінде осы факторға көңіл бөлу арқылы ғана мүмкін), сондай-ақ "оқытуды мақсатты түрде ұйымдастыра отырып, осы лингвомәдениетке тән үлгілердің көрінуін ынталандыратын жағдайларды құрастыра отырып, типтік интонациялық модельдер, сондай-ақ фреймдердің рөлін атқаратын белгілі бір сөйлеу шаблондары мен клишелерін қолдану" [6, 62-64]. Біз Л.В. Цурикованың : "Фреймдер, коммуникативтік мінез-құлық схемалары әртүрлі лингвомәдениетте бірдей болуы мүмкін, өйткені жалпы адамзаттық құндылықтар бар, бірақ скрипттер, сценарийлер мүлдем әртүрлі" деген пікірімен келісеміз. [7, 61-62].

2.4.3. Кросс-мәдени тренингтерді қолданудың қолданбалы аспектілері

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті филология факультеті негізінде қолданбалы лингвистика және мәдениетаралық коммуникация зертханасы құрылды, онда мәдениетаралық коммуникация мен құзыреттілік, төзімділік дағдыларын дамытуға, ксенофобия мен оның жекелеген түрлерін алдын алуға және жеңуге бағытталған кросс-мәдени тренингтер түрінде орыс тілін оқыту бойынша арнайы сабақтар өткізіледі.

Бұл келесідей дағдыларды қалыптастыруға мүмкіндік жасайды:

а) өзге өмір салтының феномені, сана және сезім жүйесі, құндылықтар иерархиясы;

б) өзге мәдениет фактілерін қабылдау және түсіну, оларды өзінің Әлемдік және мәдени тәжірибемен салыстыру, олардың арасында айырмашылықтар мен ортақ тұстарын табу;

в) олармен диалог құру, оларды сын тұрғысынан ойлау және сол арқылы әлемнің өзіндік бейнесін байыту.

Мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастырудың тікелей әдістері ретінде біз тіл сабақтарында келесі тәсілдерді пайдаланамыз: 1) теңтүпнұсқалы оқу курстарына лингвоелтану және мәдениеттану түсініктемелері; 2) қазақ-орыс-ағылшын мәдениетаралық айырмашылықтар туралы түсінік беретін параллель мәтіндері бар әдістемелік әзірлемелер, мысалы:

– мінез-құлық саласында сәлемдесу мәнерлері; қарым-қатынастың бейвербальды құралдары; күнделікті өмірдегі мінез-құлық нормалары; ұлттық-ерекше адамгершілік пен әдет-ғұрыптар; іскерлік этикет; Іскерлік хаттама;

– сөйлеу саласында (іскерлік хат жазысудың; сөйлеу мәдениеті; келіссөздер жүргізу (оның ішінде телефондық); әңгімелесудің ықтимал тақырыптары, тақырыптар – табу; "зайырлы әңгімелесу";

– қарым-қатынас және қабылдау саласында (тұлғааралық қатынастар, уақыт пен кеңістікті қабылдау; индивидуализм және ұжымшылдық; жұмысқа қарым-қатынас; түстерді қабылдау; қоршаған ортаға қарым-қатынас (экологиялық сана); стереотиптер; ерлер мен әйелдердің әлеуметтік рөлдерін қабылдау, эмансипация мәселелері.

Интернет желісінің ақпараттық ресурстарын оқу процесіне белсенді түрде біріктіре отырып, оқытушылар сабақ мазмұнына электрондық презентациялар әзірлейді және енгізеді, виртуалды демонстрациялар көрсетеді, лекциялар мен практикалық сабақтарды түрлі электронды энциклопедиялардағы көрнекі материалдармен безендіреді; оқытудың белсенді әдістерін (тренингтер, рөлдік ойындар, дискуссиялар, "дөңгелек үстелдер", "кейс-стади" және т.б.) және басқа да интерактивті технологияларды пайдаланады.

Оқу процессіне барлығын қатыстыруға ықпал ететін, жаңа идеяларды студенттерде креативті шеберлік пен дағдыларды қалыптастыруға әсер ететін жобалар үлгісі жеткілікті белсенді енгізілуде. Әр түрлі жұмыс тәсілдерін пайдалана отырып, қарым-қатынастың нақты және ойдағы көздеген жағдайларын жасауға мүмкіндік беретін бейне-сабақтарды қолдану оқытушы мен студенттің синергетикалық ынтымақтастығының атмосферасы мен әсерін тудырады. Зертханада құрылған үлгілерінің дыбыстық және жазбаша мәтіндер мен бейнесюжеттер бар. Бұл материалдар көптеген мәдени бірліктерден тұрады (мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, идиом және т.б.). Сондықтан барлық оқу тапсырмалары мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған.

Тілді оқыту кезінде рөлдік ойындар, жағдаяттар, сценарийлер, әртүрлі оқыту ойындары сынды әдістер жиі қолданылады. Өйткені ол тәлімдер оқушылардың физикалық және эмоциялық белсенділігін тудырады, олардың қиялын және жанынан ойлап шығару қабілетін ынталандырады. Мұндай қабылдау студенттердің өз пікірінің формасын өзгертіп, қарым-қатынастың белгілі бір вербалды немесе вербалды емес құралдарын, мәдениетаралық қарым-қатынас жағдайына сәйкес мінез-құлық моделін таңдай білуін қалыптастырады.

Оқытудың инновациялық түрлері оқу үдерісіне белгілі бір ретпен енгізіледі: жеке талдаудан және нақты жағдайларды бағалаудан бастап, жағдайды ұжымдық бағалау, дидактикалық ойындар, яғни рөлдік, операциялық, имитациялық түрлері алмаса отырып қолданылады. Бұл тізбектің барлығы студенттерге бөлшектелген түрде берілетін өзіндік бір "матрешка" тәрізді, яғни бұл формалар олардың күрделенуіне қарай қолданылуы тиіс.

ҚОРЫТЫҢДЫ

Сонымен, білім беру ашық қоғамдағы маңызды сала болып табылады, өйткені ол жеке тұлғаның өзіндік ерекшелігін тану үшін негіз болып табылатын жалпы өмір элементтерін іске асырмайды, сонымен қатар жастардың ересек және жауапты азаматтар болуға даярлайтын басты құрал болып табылады. Білім беру төзімділік пен өзара түсіністікпен байланысты құндылықтарды қолдап, жастарға көпұлтты және әр түрлі қоғамда өмір сүру мен өркендеу үшін қажетті қасиеттерді тәрбиелейді. Олардың көпмәдениетті әлемде көпмәдениетті диалогқа, сындарлы тіршілік етуге дайындығын көтермелеуі тиіс.

Сондықтан қазіргі педагогиканың басты міндеті – жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуы мен өзін-өзі дамытуы үшін жағдай жасау болып табылады. Ал оқытушының педагогикалық қызметінің негізі жеке тұлғаны шығармашылық оқыту мен тәрбиелеуге ықпал ететін педагогикалық технологияларды қолдану. Ол өз өмірін жетілдіру және дамыту жолымен, яғни синергетика заңдары бойынша қалыптастырады. Бұл тұрғыда тілдік, коммуникативтік және мәдениетаралық құзыреттілік – бұл тілдік тұлғаның өзіндік мәдениетінен тыс шығып, мәдени медиатордың сапасын жоғалтпауға мүмкіндік беретін қабілет. Аталған барлық құзыреттерді қалыптастыру үшін "Мәдениет қақтығысы" неғұрлым ықтимал салаларды білу қажет.

Сондықтан құзыреттілік шеңберінде орыс тілін оқытудың тәсілдері, әдістері мен модельдерін білу мүмкін болатын коммуникативтік түсініспеушіліктің алдын алуға және тіпті оларды болдырмауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, студенттердің өзгеше өмір сүру салтының феномендеріне бағдарлану аспектісінде салыстырмалы ойлаудың дамуын ескеріп, оларды танып, қабылдай алады.

Сондай -ақ оларды өз мәдениетімен салыстыра алады, яғни мәдениаралық қарым-қатынаста түсінбеушілікті анықтау үшін төл мен өзге мәдениетті детерминанттар тұрғысынан анықтай алады. Осының барлығы жеке тұлғаның Еуразияның әлеуметтік-мәдени контекстінде табысты коммуникативтік қызметке белсенді түрде тартылуына ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1. Нуртазина Марал. Взаимосвязь языковой, коммуникативной и межкультурной компетенций: методы и модели обучения русскому языку // *Jezyk Rosyjski jako przedmiot nauczania w szkole wyzszej.* – Wydawnictwo Uniwersytetu Maru Curie-Sklodowskiej, Lublin, 2013.–P. 285-299.
2. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания ("Болашаққа бағдар: Рухани Жаңғыру") // *Казахстанская правда.* – 12 апреля 2017 года.
3. Сорокин Ю.А., Марковина И.Ю., Крюков А.Н. и др. Этнопсихоллингвистика / отв. ред. и авт. предисл. Ю.А. Сорокин / Ю.А. Сорокин, И.Ю. Марковина, А.Н. Крюков. – М.: Гнозис, 2017. – 192 с.
4. Стернин И.А. Введение в речевое воздействие. – Воронеж, 2010. – 211 с.
5. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Изд-во МГУ, 2004. – 352 с.
6. Фурманова В.П. Межкультурная коммуникация: язык, культура, ментальность: Сб. науч. тр. – Мордовский гос. ун-т им. Н.П. Огарева, 2005. – 236 с.
7. Цурикова Л.В. Проблема естественности дискурса в межкультурной коммуникации. – Воронеж: ВГУ, 2002. – 257 с.
8. Byram M. *Investigating Cultural Studies in Foreign Language Teaching.* – Clevedon: Multilingual Matters Ltd., 1991. – 219 P.
9. Crystal D. *The Cambridge Encyclopedia of Language: 2 edition / D. Crystal.* – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 506 P.
10. Hall E., Hall M. *Hidden Differences, Studies in International Communication: How to communicate with Germans.* – Hamburg: Stern Magazine, 1983. – 97 P.
11. Hofstede G. *Cultures and Organisations: Software of the Mind: 3 edition / G. Hofstede.* – Maastricht: McGraw-Hill, 2010. – 576 P.
12. Нуртазина М.Б., Сарбаева М.Б. Экспланаторный потенциал сети Интернет в реализации оппозиции «говорящий-слушающий» // *Наука и жизнь Казахстана.* – №6 (66). – 2018. – С. 294-300.

Обосновывается необходимость рассмотрения полиязычной личности в контексте модернизации системы образования в Республике Казахстан. В дискурс изучения полилингвальной личности включаются философско-педагогические основания культуры: толерантность, диалог культур, лингвострановедческие и социокультурные знания, синергетические познания. Продемонстрирован основной инструмент реформирования казахстанской образовательной системы – поиск новых ценностных ориентиров и приоритетов, отвечающих требованиям мультикультурного общества Евразийства. Результаты проведенного исследования показали, что содержанием гуманистической парадигмы образования становится ориентация учебного процесса на развитие не только познавательных, но и личностных возможностей студентов / магистрантов и интеграционный характер обучения. Выявлены принципы личностно-ориентированного образования, потенциал применения компетентностного подхода как необходимого условия инновационных процессов в сфере профессионального образования. Предлагаются и подробно описаны методы формирования межкультурной компетенции в виде кросс-культурных тренингов.

The necessity of considering a multilingual personality in the context of modernizing education systems in the Republic of Kazakhstan is substantiated. The discourse of studying a multilingual personality includes the philosophical and pedagogical foundations of culture: tolerance, dialogue of cultures, linguistic and regional sociocultural knowledge, synergetic cognition. The main tool for reforming the Kazakhstani educational system is demonstrated: the search for new value guidelines and priorities that meet the requirements of a multicultural community of Eurasianism. The results of the study showed that the content of the humanistic

paradigm of education is the orientation of educational process on the development of not only cognitive, but also personal capabilities of students / undergraduates and the integration nature of training. The principles of personality-oriented education, the potential for applying a competency-based approach as a necessary condition for innovative processes in the field of professional education are revealed. Methods for the formation of multicultural competence in the form of cross-cultural trainings are proposed and described in detail.

IRSTI 16.21.47

D.O. Ossokina

Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, Darya_Olegovna12-13@mail.ru

ENGLISH NEOLOGISMS IN WEB-BASED EDUCATION, TYPES AND WAYS OF FORMATION

This article is devoted to the study of various types of new words in the communicative sphere of web-based education, such as proper neologisms, transformations and semantic innovations. The results presented herein suggest that the most productive ways of neologisms formation are syntactic and semantic. In this work arguments and opinions have been given in favor of word formation mechanisms of educational terms in the sphere of web-based education such as derivation, compounding, merging, blending, shortening, clipping, occasionalisms and semantic means like metaphor, metonymy, eponymy and conversion. The abovementioned analyses results suggest target direction for further research, the investigation of the usage of terms in different contexts taking into account the specificities of the education system.

Key words: neologism, word formation, compounding, clipping, merging, acronym, abbreviation, derivation, blending, web-based education.

Introduction. The problem of the emergence and use of neologisms has always interested linguists. According to I. V. Arnold, neologisms include any new word or stable expression created in accordance with the productive language models of a given language, a word with a modified meaning of already existing lexemes and, finally, a word borrowed from another language and perceived by the speakers of this language as something new [1, 232 p.]. Thus, the enrichment of the vocabulary of modern English occurs in three main ways: syntactic (word formation), semantic (changes in the meaning of the word, its rethinking) and with the help of borrowings [2, 74 p.].

The present paper aims to investigate the types of neologisms in web-based education, focusing on the formation processes applied while forming such neologisms. Web-based education, being a new form of education that rapidly develops new ways of learning, creates space for new learning concepts to be named. The term-coining process within the web-based education context is carried out by teachers, students, linguists and specialists in the fields of IT (Information Technology) and programming.

Research methods and materials. Speaking about the object of study of this work, it should be noted that the sphere of neology is developing as rapidly as the object of its study - new words. And if at the end of the twentieth century researchers estimated the number of new English words in the range in 12000 [3], while in 2002 this figure increased to 10,000 new words and word forms according to some calculations [4]. The number of neologisms that occur in the language every day in our time is incalculable, according to the linguistic portal Global Language Monitor, about 5,400 new words appear annually [5]. Thus, the specificity of the object under study is such that the topic

does not exhaust itself, and research work continues to be relevant, complementing and clarifying the analyzed phenomenon.

This research project adopts both qualitative and quantitative research approaches, including derivational analysis, method of comparing vocabulary definitions. The research questions include: (1) what are the types of neologisms function in the sphere of web-based education in modern English language (2) what are the effective ways of neologisms formation?

The theoretical base of the research consists of the scientific works of the following linguists: Haham L.A. (1970), Arnold I. V. (1973), I. Galperin (1984), Bruce B. C. and Hogan, M. P. (1998), Askov E. and Bixler B. (1998), Grinev S. V. (1993, 1995, 1998), P. Newmark (1988), V. Zabotkina (1982, 1990, 2012, 2015, 2016) and others.

Theoretical basis. The term *neologism* is generally defined as ‘a new word or a new meaning for an established word’. Peter Newmark defines neologisms as “newly come lexical or existing units that acquire a new sense” [6, 140 p.]. Oxford Dictionary of English defines a *neologism* as “a newly coined word or expression that may be in the process of entering common use, but has not yet been accepted into mainstream language [7]. Neologisms are often directly connected to a specific person, publication, period, or event and in our case to a specific educational policy or the appearance of new educational technology. Neologisms are one of the main problems of modern scientific research.

This paper proposes the analysis and classification of terms into groups according to the structural and semantic features, taking into account the classification of L. A. Haham. [8, 54 p.]

Diagram 1 - classification by L. A. Haham

Thus, educational neologism is a new word (set of expressions), new in form or meaning (or meaning and form).

1) Proper neologisms (new form plus new meaning):

Audiotyping; bio-computer; thought-processor; cloud computing; freevlog; course casting; webopedia.

2) Transnominations (new form plus old value given by another form): calendar plan - long term plan; unit - midterm plan, scheme of work; daily lesson plan - short term plan;

3) Semantic innovation (new value plus old form): tagging, traffic, follow, share, post, wall, hacking, search, link, viral, visitor, surf, feed, alert, tweet, find, status, vote, recommend, browse.

The experience of introducing electronic technologies into the educational process shows that teachers can often be confused or even not happy with the increased attention paid to technology and complicated technical terms, but the teacher in modern conditions should be ready to provide students with not only educational support but also with technological support. Numerous studies have shown that in the classrooms almost no technology is used. [9, 54 p.].

Instead of using technology to contribute to student-centered learning approaches that can improve learning, many teachers use technology to reproduce what can be done with projectors, televisions, or boards [10, 8 p.].

Analysis and results. The syntactic way of forming new words over the years is the most productive. Most neologisms are created using the methods of word formation available in the English language - word composition, merging, abbreviation and others. The most common way to form neologisms on the basis of words already existing in the language is - compounding, i.e. simple addition of the basis. Neologisms are especially useful in identifying new inventions, new phenomena, or old ideas which have taken on a new cultural context. Neologisms in education are

often created by combining existing words (*flipped classroom, blended learning, digital era, information age, knowledge era*).

Most often, new words are formed on the model Noun + Noun. Here are some examples: cyber school - a teaching institution which provides education via the Internet, rather than in a traditional school setting; lifehack - an action you can take to make your life easier or better; **subskill - skills** that are all part of the main skill. The second most productive word-formation model is Adjective + Noun. As an example, the following complex words: digital logic - a logical system in which each variable can take one of only two values, as true/false, on/off, etc.; active learning - an educational approach in which students are encouraged to engage with the material to be studied through activities, such as experimentation, group discussion, and role-play; online search - a search for information conducted using a computerized system (in later use especially the Internet); especially a search using a particular string of words or characters entered into a search engine etc. [7].

The second most common syntactic way to form new words is merging, in which one of the words or both of them is immediately abbreviated. Merged words are strong expressive units, created with the participation of the language game, transmitting, usually humorous and ironic attitude to the nominated property [11, 40 p.]. They are always stylistically colored. In most cases, the value of neologisms-ingots is easy to guess. For example, grip-lit = gripping + literature - a novel with an exciting psychological storyline; *edutainment*= *educations* + *entertainment*; freshmore (high school student or college student, only conditionally transferred to the next class or year of study due to the existing debts on a number of subjects (fresh(man) + (so-pho)more) [12].

However, some merged neologisms are difficult to understand and translate without context and require additional intellectual work: education + babble = [edubabble](#) - terms used and associated with [teaching](#) and/or [public education](#); education + punk = edupunk - teaching philosophy incorporating learning and teaching practices [steeped](#) in the do-it-yourself DIY ethic, without abandoning the thrill of personal rebellion and all [fruition](#) stemming from that etc. [12]

Affixation is also a productive way to form the latest English neologisms. The suffix way is especially popular: educate – educationese, *textese, internetese, educationese, academese* (ese), educational (al); *grade - grading (ing), assess - assessment (ment), and flexible - flexibility (ity)*, flexitarian (arian), work - wokeness (ness). Prefixing is also a fruitful affixal way: re - redraft; pre - pre-teach, self – self-managed, self-paced, self-assessed; over – overestimate; under – underestimate; prefix - suffix method (pre-teaching, redrafting, multi-skilling, multi-graded, self-development, overestimated, underestimated, under-performed).

The current and very productive way of word formation in this period of development of the English language is the abbreviation. In the group of shortenings we identified, we found acronyms (MOOC – massive open online course, CELTA – Certificate of English Language Teaching to Adults, DELTA – Distance Education And Learning Technology Applications, PISA – Programme for International Students Assessment, IELTS – International English Language Testing System, TOEFL – Test of English as a Foreign Language, FOLO - Fear Of Living Offline, STEAM - the fields of Science, Technology, Engineering, Arts and Maths considered as a group, CLIL - Content and Language Integrated Learning); as well as abbreviations (CBT – computer-based teaching, WBL web-based learning, GPA - Grade Point Average, TKT – Teacher Knowledge Test, PET – Preliminary English Test, FCE – First Certificate Examination, CAE – Certificate for Advanced English / Computer-Aided Engineering) and clippings: *exam* - examination, *lab* - laboratory, *doc* – doctor, prof – professor, uni – university Gen Z - Generaton Z, convo - conversation etc.

The word-formation analysis of the latest neologisms conducted in this research also showed that some new words are formed in a mixed way. Here are some examples. Neologisms are formed with the help of composition and affixation: freeblogging (free + blog + ing), ungoogleable (un + google + able), note-taking (note + take _ ing), webcasting (web + cast + ing), live-streaming (live + stream + ing) etc. Edubabble - terms used and associated with [teaching](#) and / or [public education](#), is the noun formed by mergers and affixation, as well as following examples: Blogging, Vlogging,

Vodcasting, Webquests etc. Fablab (industrial research laboratory equipped with the latest digital technology), edtech – educational technologies, edtalk – educational talks (conversations), webinar – web seminar, *emotags – emotions and tagging*, *eduspeak – education and speak*, *educhat – education and chatting* – all this neologisms are formed by mixed type of word formation involving clipping and compounding. It is remarkable that in the formation of the following words, three ways are involved at once - clipping, compounding and affixation: flexischooling – (flexi + school + ing) training, in which a child is enrolled in a certain school, but rarely goes to this school, mainly attends home, edutainment (educate + entertain + ment) - the knowledge obtained by something that amuses or pleases.

Semantic way of forming new words, i.e. rethinking the words existing in the language, changing the values of the lexemes that already exist in the language, is the second most frequent method of forming the newest neologisms. In such cases, the emergence of neologisms occurs due to polysemy, metaphorical transfer, metonymy, homonymy, conversion, etc. [13, p. 234]. We will give the examples found in the electronic Urban dictionary: recommended - random videos from 5 years ago that pop up in your YouTube feed., traffic - stream of information, post – message on the forum in the internet, wall - mass repost, search – look for information in the internet, link - uniform resource pointer address, viral - another word for popular. Most commonly used on the internet., visitor - user accessing a website, surf - web browsing, tweet - whenever talking about something to do with Twitter, status – current state of the process or program etc. [12]

Discussion. As already mentioned in this work, most of the English terms of e-education are neologisms - new words appeared with the aim of nominating the phenomena and processes occurring in the rapidly developing field of e-education. As one of the productive means of replenishing the vocabulary of the language, new lexical units are an interesting material for linguistic analysis and a detailed study of their semantic and structural features. Russian linguist L.A. Haham classifies neologisms taking into account their semantics and structure, therefore this classification of neologisms can be named the structural-semantic classification of neologisms:

1. A word in which both the form and the meaning are new
2. The form is new, but the meaning has already existed in some other word
3. The meaning is new but the form has existed before [8, 49 p.].

E.V. Rosen, famous Russian linguist who studies neologisms and cultural aspects of lexicology, classifies neologisms according to their structure, so it can be considered the structural classification of neologisms:

1. Neologisms are words, which can occur in isolation, but they can also be parts of new words
2. New morphemes, which have appeared in the language
3. A word that consists of already existing morphemes but in a new combination [14, 64 p.].

The word *dot-com* is an example of a neologism denoting a company that relies on the internet for most or all of its business, which arose due to the frequency of businesses including ".com" in their company name. This is a perfect example of how a new idea quickly becomes a new word, usually based on a gap in the current language or a need to advance the appearance of an idea which is becoming popular. As it is well-known neologisms often enter the language through mass media, the internet, or through word of mouth - especially, by younger people. Educational neologisms enter the language through teachers' communication on conferences, sharing articles and discussions on professional topics.

Types of neologism in education include scientific neologisms are words created to describe new scientific discoveries e.g. scaffolding, 1+1; technological neologisms are words created to describe inventions: videotape, webcasting, 3D learning, collaborative learning, virtual learning etc.; informal neologisms are slang words: wiki, booboo - a mistake (I made a *booboo* on the last question of the exam), couch potato, dynamite (powerful; excellent), to the max: maximum (I studied *to the max*), zip: nothing (I don't know *zip* about the topic) etc.

Galperin divided neologisms into two types, which are “terminological neologisms” and “stylistic neologisms”. Terminological neologisms are those that designate newborn concepts while stylistic neologisms are coined because their creator seeks expressive utterance. In this research, terminological neologisms in educational context, or teaching / educational neologisms” are talked about [15, 86 p.].

Regarding the English word coinage, Peter Newmark in his book *A textbook of translation* reviewed 12 types of neologisms: (a) completely new words; (b) old words or collocations with new meanings; (c) new collocations, e.g. “unsocial hours”; (d) eponyms- recently based on proper names, including inventors and names of firms and towns; (e) acronyms; (f) blends, i.e. combinations of two words, highly productive; (g) phrasal (nouns or verbs), e.g. “trade-off”, “zero-in”; (h) derived- formed with productive prefixes or suffixes, e.g. “encyclopaedism”; (i) abbreviations (shortened form of word); (j) transferred word-borrowed from other languages and kept only one sense of their foreign nationality; (k) pseudo-neologisms-generic words standing in for specific words; (l) internationalisms - words that keeps the same meanings and the same forms in many countries [6, 140-148 p.].

Conclusion

To conclude, the vocabulary of modern English is almost completely replenished by internal resources - word formation and rethinking. The main number of neologisms appears in the English language with the help of such productive ways of word formation, as compounding, merging, affixing and shortening. Reconsidering the words existing in the language, changing the values of the lexemes that already exist in the language is the second most frequent method of forming the newest neologisms. The smallest number of neologisms enriched the lexical composition of the English language through borrowing, with the majority of new words being borrowed into English from Japanese and denoting different types of dishes and drinks.

We hope enough arguments and opinions have been given in favor of word formation mechanisms of educational terms in language teaching. Thus, knowing new terms is basic for the development of autonomous and efficient teachers, especially concerning the understanding of not only vocabulary but even proficiency. Improving teacher awareness of the internal structure of words and the mechanisms has a double effect. On the one hand, it contributes to logical memorizing and remembering; on the other, when the beginning teachers are aware of word-formation processes they are better prepared to decode new terms, which in turn will make teachers want to use those methods and innovations. Specific features of educational neologisms in English require non-traditional attitude to formation.

REFERENCES

1. Arnold I. V. *Lexicology of modern English*. Moscow: High school. - 1973. - 302 p.
2. Nesvetaylo YU. N. The main ways of neologisms formation in modern English. *Philological sciences. Questions of theory and practice*. - 2008. - № 1 (1): 2 parts. Part 2. - P. 73-75
3. Barnhart D.K. Prizes and pitfalls of computerized searching for new words for dictionaries. *Dictionaries*. 7. - 1985. - p. 253—260.
4. Metcalf A. *Predicting New Words: The Secrets of Their Success*. MA: Houghton Mifflin Company. – Boston. - 2004.
5. Englishdom. How many words are there in English language? Available at: <https://www.englishdom.com/blog/skolko-vsego-slov-v-anglijskom-yazyke/> [accessed 10.07.2019]
6. Newmark P. *A Textbook of translation*. (Tice Hall Press, New York, 1988)
7. Oxford Dictionary of English. Available at: <https://www.lexico.com/en/definition/neologism> [accessed 05.07.2019]
8. Haham L.A. The main types of new wordformations in modern English and the methods of their translation into Russian (on the material of the socio-political literature). Candidate of philological sciences dissertation synopsis. - Moscow. - 1967.

9. Bruce, B. C., Hogan, M. P. The disappearance of technology: Toward an ecological model of literacy. Lawrence Erlbaum. - New Jersey. – 1998.
10. Askov E., Bixler B. Transforming adult literacy instruction through computer assisted instruction, Handbook of literacy and technology: Transformations in a post-typographic world. Mahwah, NJ: -Lawrence Erlbaum. - 1998. - P. 167-184.
11. Gorshunov Yu.V., Safiullin R.E. Popular neologisms of the English language in the light of word formation and language game // IN SITU. Philological sciences. - № 1-2. - 2016. - P. 38-40.
12. Urban dictionary. Available at: <https://www.urbandictionary.com/define.php> [accessed 05.07.2019]
13. Polukhina P.A. The Role of Neologisms in Teaching the English Language. Proceedings of the Petersburg State University of Communications. Vol. 35. № 2. -2013. - P. 232-236.
14. Rosen E.V. German vocabulary: history and modernity. Publisher: High School. - 1991.
15. Galperin I.R. Text as an object of linguistic research. Moscow. - 1984.

Д.О. Осокина

Желілік білім берудегі ағылшын неологизмдері, қалыптастыру түрлері мен тәсілдері

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан.

Бұл мақала желілік білім берудегі неологизмдердің түрлері мен қалыптастыру тәсілдерін зерттеуге арналған. Зерттелген коммуникативтік саладағы неологизмдердің жаңа сөздер, трансформациялар және семантикалық инновациялар сияқты әртүрлі түрлері қарастырылған. Мақалада ұсынылған нәтижелер неологизмдердің қалыптасуының ең нәтижелі тәсілі синтаксистік және семантикалық болып табылатындығын дәлелдейді. Деривация, қосу, біріктіру, араластыру, қысқарту, кесу, кездейсоқ өрнектер сияқты желілік білім беру саласындағы терминдерінің сөзжасамдық механизмдері жайлы аргументтер мен пікірлер келтіріледі. Сонымен қатар метафора, метонимия, эпонимия, түрлендіру сияқты және т. б. сөзжасамдық семантикалық амал-тәсілдер талданып көрсетілді.

Д.О. Осокина

Английские неологизмы в сетевом образовании, виды и способы формирования

Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Данная статья посвящена изучению неологизмов в сетевом образовании, типам и способам их формирования. Рассмотрены такие типы неологизмов в исследуемой коммуникативной сфере, как новые слова, трансформации и семантические инновации. Представленные результаты свидетельствуют о том, что наиболее продуктивными способами формирования неологизмов являются синтаксический и семантический. Приводятся аргументы и мнения о таких способах образования терминов сетевого образования, как деривация, сложение, слияние, смешение, сокращение, отсечение, случайные выражения. Кроме того, рассматриваются такие семантические способы образования терминов, как метафора, метонимия, эпонимия, преобразование и т. д. Результаты проведенного анализа диктуют необходимость дальнейшего исследования терминов сетевого образования.

ӘОК 811.512.1:18

Г. Сагидолда¹, С.Ж. Жуанышпаева², С.К. Қасымова³

¹ ф.ғ.д., профессор Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Астана қ. Қазақстан Республикасы, e-mail: asem963@mail.ru

² ф.ғ.к., доцент М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: samal500@mail.ru

³ ф.ғ.к., профессор Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі Төтенше жағдайлар комитеті Көкшетау техникалық институты, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: merei_72@mail.ru

ҚАЗАҚТЫҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ДҮНИЕБЕЙНЕСІНІҢ ЭТНОМӘДЕНИ ФОНЫ (Ғ. Мұстафин шығармалары бойынша)

Бұл ғылыми мақалада заттарды жекелеп атайтын жалқы есімді зерттейтін тіл білімі ғылымының бір саласы ономастика жайлы сөз болады. Сонымен қатар соңғы жылдары ғылыми зерттеулердің нәтижесінде пайда болған ономастиканың бір бөлігі ретінде көркем шығармадағы жалқы есімдердің жеке автор қолданысындағы поэтонимдердің стильдік ерекшеліктері туралы айтылады. Көркем әдебиет тілі шығармада бейнеленуге тиісті сан алуан оқиғаларды, адамдарды, олардың қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынас барысындағы қақтығыстары мен мінез иірімдерін көрсетуді мақсат етеді. Көркем әдебиет тілі функциональдық стильдердің басқа түрлерінен өзінің құрамы жағынан ерекшеленеді. Ондай ерекшеліктердің бірі – поэтонимдердің шығарма тілінде сюжет желісіне арқау болу қызметі болып табылады.

Кілт сөздер: лексика, ономастика, стиль, поэтоним, оним, әдеби, экспрессивті, оқиға, мәтін, сюжет.

КІРІСПЕ

«Кез келген этностың тілінде оның басып өткен бүкіл ұзақ өмірінің өрнегі жатыр. Оның кейбір нұсқасы бүгінгі ұрпаққа тас мүсіндер мен жартастарға қашалған жазулар арқылы ескі архитектуралық ескерткіштер мен ғимараттар арқылы жетуі мүмкін. Бірақ, бұлар өткен мәдени рухани өмірдің мың да бір елесі ғана, ал этностың шын мәніндегі болмысы мен дүниетанымы оның тек тілінде ғана сақталады»- деген Ә. Қайдар пікірін [1, 304] басшылыққа ала отырып, көркем шығармалардағы жалқы есімдерді лингвомәдени тұрғыдан зерттеу – бүгінгі таңда ономастиканың келелі де қызықты мәселелерінің біріне айналып отыр. Әсіресе көркем шығарма тілінің ономастикалық кеңістігін сипаттап, оларда кездесетін поэтонимдерді жүйелеу арқылы халықтың қоршаған ортаға көзқарасы, дүниетанымы, этикалық дәстүрі, эстетикалық талғамы, ұлттық психологиясы, тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы мен танымы туралы мағлұмат алуға, яғни ұлттық этнографияның пішім-бейнесін толық аңғаруға болады.

Ономасиологиялық концепция бойынша поэтонимдердің ішкі формасының пайда болуына себепші болған лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларды қарастыру барысында оним мен ақиқат шындықтың бейнесі аралық ұштастық анықталады. Онимнің апеллятивтік негізінің денотаттық, коннотаттық, сигнификаттық т.б. мағыналық құрылымының өзіндік сипаты мен көркем шығарма тілінің ономастикалық кеңістігінің өзіндік ерекшелігі арасындағы байланыс сараланады. Жеке жазушының таным әлемінің индивидуалдық сипаты мен ұлттық таным арасындағы сабақтастық, белгілі бір көркем шығарма тілінің ономастикалық кеңістігі мен ұлт тілінің ономастикалық қоры арасындағы тығыз сабақтастық және олардың әрқайсысына тән өзіндік белгілер т.б. тілдік құбылыстардың сан алуан қыры айқындалады. Өйткені тілдік таңба ретінде көркем шығарма тіліндегі ономастикалық бірліктер тіл иесінің көркем ойлау жүйесінің нәтижесі

ғана емес, ұлт тіршілігінің барлық саласын қамтитын этномәдени тілдік деректер. Демек, лингвомәдениеттанымдық аспектіде анықталатын Ғ.Мұстафиннің «Дауылдан кейін» романындағы поэтонимдерді кеңес үкіметі кезеңінен ақпарат жеткізетін тарихи, мәдени және рухани әлеуметтік сипат арқалаған тілдік бірліктер деп те, қазақтың поэтикалық тіл өрнегінің кестесін төгуге қажет болған тілдік құрал, стилистикалық амал деп те, қазақ халқының поэтикалық таным әлемі мен ат қою дәстүрі аралық қатынасты танытатын тіл деректері деп те санауға болады.

Белгілі бір ұлт тілінде көркем әдебиет тілінің алатын орны ерекше. Көркем әдебиет тілі халық тілінің дамып, қалыптасуында аса зор қызмет атқарады. Әсіресе, тілдің эстетикалық қызметі көркем әдебиет тілінің стильдердің басқа түрлерінен, бір жағынан, даралығын көрсетсе, екінші жағынан, сол стильдер жүйесінде оның жетекші орынға ие екендігін де дәлелдейді. Академик Л.В.Щерба көркем әдебиетте жарыспалы тілдік құралдардың барынша мол болатындығын ескерте келіп, олардың қолданылуы мақсатты болатынын баса атап көрсетеді [2, 24].

Белгілі бір әдеби шығармада кездесетін поэтонимдердің барлық түрлерінің жиынтығын сол шығарманың ономастикалық кеңістігі ретінде қарастыруға болады. Себебі жазушының ойлы да көркем тілі шығарманың атынан бастап, сөз етілетін тақырып пен сол тақырып үшін таңдалып алынған адамдардың аттары, баяндалатын оқиға өтетін өңір атаулары т.б. сияқты ономастикалық кеңістік аясында өрбиді. Ал ономастикалық кеңістік дегенді белгілі бір этнотілдік қауымдастықтың нақты тарихи кезеңде, нақты мекен аумағында кездесетін нысандарға, заттарға немесе адамдарға қойған атауларының жиынтығы деп танымыз.

Көркем мәтін құрылымындағы кез келген жалқы есім өзінің негізгі атауыштық қызметінен басқа лингвостилистикалық қызметті де атқарады, себебі олар мәтіннің поэтикалық жүйесіндегі маңызды көркем-бейнелеуіш тәсілдердің бірі болып табылады. Басқаша айтқанда, жалқы есім көркем мәтін шеңберінде образдылыққа ие болады да, ол тіл фактісінен көркем сөз фактісіне айналады.

Әрбір есім көркем шығарма құрамына ене отырып, мәтіннің ономастикалық парадигмасына қосылады, өзге сөздермен түрлі байланысқа түседі, даралық көркемдік мағынаға ие болып, контекстке тәуелді болады. Сондықтан жазушы белгілі бір уақыт пен кеңістік аясында орын алған оқиғаны баяндау барысында сол тілдің ономастикалық қорындағы атауларды қажетінше пайдаланылады. Ұлттық ономастикалық қор негізінде таңдалынып алынған поэтонимдер шығарманың сюжеттік желісі бойынша өрбитін оқиға барысында күрделене түседі. Мұнда қазақ ономастикалық жүйесінің қалыптасуына негіз болған этнотілдік факторлар жеке атаулардың лексика-семантикалық құрылымы астарында әлеуметтік мән арқалап, бірде көрінеу, енді бірде көмескі қосалқылы қызметте жұмсалып отырады.

Ең алдымен, көркем әдебиет тілі шығармада бейнеленуге тиісті сан алуан оқиғаларды, адамдарды, олардың қоғамдық – әлеуметтік қарым-қатынас барысындағы қақтығыстары мен мінез иірімдерін көрсетуді мақсат етеді. Сондықтан да көркем әдебиет тілі функциональдық стильдердің басқа түрлерінен өзінің құрамы жағынан ерекшеленеді. Ондай ерекшеліктердің бірі – поэтонимдердің шығарма тілінде эмотивтік - экспрессиялық жүк арқалап қана қоймай, сюжет желісіне арқау болу қызметі. Көркем шығармадағы адамдар арасындағы қарым-қатынас арқылы, кейіпкерлердің әр түрлі ортада, қуаныш немесе күйініш сәттерін бейнелеу үстінде жазушы сөздің, атап айтқанда, жалқы есімдердің эстетикалық мәніне айрықша көңіл аударады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Көркем шығарма мәтіндеріндегі барлық жалқы есімдердің қолдану ерекшеліктерін поэтикалық ономастика қарастырады. Көркем шығармадағы жалқы есімдер, соның ішінде кейіпкер аттары өзінің негізгі номинациялық (атауыштық) қызметімен қатар, аталу уәжділігі мен ерекшеліктеріне, мәтіннің поэтикасы мен стилистикасына сай бірқатар қызметті де атқарады, себебі олар - шығарманың поэтикалық құрылымындағы негізгі көркем-бейнелеуіш

тәсілдердің бірі. Жазушы белгілі бір уақыт пен кеңістік аясында орын алған оқиғаны баяндау барысында сол тілдің ономастикалық қорындағы атауларды қажетінше пайдаланылады. Ұлттық ономастикалық қор негізінде таңдалынып алынған поэтонимдер шығарманың сюжеттік желісі бойынша өрбитін оқиға барысында мазмұн тұрғысынан күрделене түседі. Өйткені, олар – қазақ ономастикалық жүйесінің қалыптасуына негіз болған этнотілдік факторлармен тығыз байланыстағы тіл деректері. Осы тұрғыдан келгенде Ғ. Мұстафиннің «Дауылдан кейін» романында кездесетін поэтонимдердің лексика-семантикалық топтарына негіз болған мынадай дереккөздер мен этномәдени факторларды көрсетуге болады:

1. Көркем шығарманың стилдік жүгін арттыруда аңыз-әңгімелердің орны ерекше. Аңыз-әңгімемен көмкерілген жалқы есімдер жоғары образдылығымен ерекшеленеді және жалпыұлттық символдық мән арқалайды. Мұндай атауларға «Дауылдан кейін» романында кездесетін Біржан сал, Ақан сері, Еңлік, Балуан Шолақ, Қалқаман – Мамыр т.б. жатады.

2. Қазақтың кең байтақ даласы, оның әр тасы мен бұлағын белгілеп, ат қою – тілдік ономастикалық заңдылық қана емес, ата-бабамыздан келе жатқан ұлттық дәстүр десек, «Дауылдан кейін» романында: Мақаш қорығы, Мақаш қыстауы, Маржанкөл жайлауы, Асан қайғы, Шерубай, Шыбар, Нұра т.б. топонимдер кездеседі. Бұл атаулар жазушы қиялының, суреткер «идеясының» жемісі емес, нақты Қазақстан территориясында бар жер-су атаулары.

3. «Дауылдан кейін» романында араб-парсы тілдері негізінде жасалған мынадай кейіпкер аттары кездеседі: Ғазиз, Құдайберді, Мұрат, Марфуға, Мұқаммед, Иман ағзам, Хабиб, т.б.

4. Ата-бабамыздың негізгі кәсібі мал шаруашылығы болғандықтан да төрт түлік малға байланысты кісі есімдері қазақ антропонимиясында көптеп орын алатыны белгілі. Романда Жылқыбай, Жылқыайдар, Қошқарбай, Малқар, Танакөз, Тайбек т.б. кейіпкер есімдері молынан кездеседі.

5. Табиғат құбылысына байланысты атаулардың бір тобы кейіпкер есіміне арқау етіледі: Нұрша, Шолпан, Нұрғали, Нұржан, Сәуле, т.б.

6. Ғ.Мұстафиннің «Дауылдан кейін» романында тарихи тұлғалар, яғни хандардың, белгілі ақын-жазушылардың, атақты батырлардың есімдері де кездесіп жатады. Мысалы: Жәнібек, Қамбар батыр, Мәңкі батыр, Сәкен, Сұлтанмахмұт, Тәуке, Илияс, т.б.

7. Көшпелі халықтың тұрмысы мен өмір тіршілігіне байланысты кейіпкер есімдеріне Қарынбай, Сайлаубек, Таласбай, Тұрысбек, Тиішбек т.б. жатқызуға болады.

8. «Дауылдан кейін» романында асыл тас атауынан қойылған Маржан кейіпкер есімі орын алады.

9. Халықтық ырым-жоралғысын игі тілекпен астастырған Жамал, Сәуле, Ақылжан, Жомартбек, Серік т.б. кейіпкер есімдері кездеседі.

10. «Дауылдан кейін» романында Уақ, Арғын, Тоқа, Қыпшақ т.б. ру-тайпа атаулары негізінде жасалған кейіпкер есімдері де орын алады. Демек, Ғ.Мұстафиннің «Дауылдан кейін» романындағы кейіпкер есімдері қазақ халқының басынан өткерген тарихи оқиғалар жайлы дереккөздік қызмет те атқара алады.

Қазақ антропонимикалық жүйесінің қалыптасуына негіз болған уәждер тарихи және жақын уақыт аралығында болып өткен антропонимиялық процестерді қамтиды десек, қазан төңкерісі кезіндегі ауыл өміріне келген қоғамдық формацияның өзгеруіне байланысты оқиғаларды суреттеуде Ғ.Мұстафин ең алдымен, мал шаруашылығына байланысты қойылатын адам аттарына жүгінеді және оларға мақсатты түрде стилистикалық реңк үстемелеп, жұмсайды Мысалы:

Баласы Қошқарбайдың Шашубаймын,

Болғанда малға жарлы, сөзге баймын... [3, 311] деп келетін өлең жолдарына зер салсақ, денотаттық және сигнификаттық мағыналар тоғысының кейіпкер есіміне юморлық сипат дарытатыны байқалады. Өйткені мұнда қазақ ұғымында киелі мал басы, байлықтың белгісі саналатынын қошқардың, сондай-ақ қой малының табиғатынан ыстық-суыққа төзімді, жуас, момын қасиеттері кедей Қошқарбайдың есіміне арқау етіледі. Қазақ тілінің ономастикалық

жүйесінде кездесетін қой атауымен байланысты жасалған зооморфтық атаулардың сигнификаттық мағынасы – жуастық, көнбістік, момындық дегенге барып саяды.

Жылқы – көшпелі халықтың аса қадірлеп, пір тұтатын малы. Әсіресе дүлдүл пырақ, арғымақ, жүйрік ат, тайпалған жорғаны ерекше бағалаған қазақ үшін жылқыға байланысты жасалған зооморфтық антропонимдердің басым көпшілігі жағымды мән арқалайды. Әйтсе де жылқы малы бойындағы асаулық, шалкестік мінездің роман кейіпкері Жылқыбай есімінің денотаттық негізіне алынуы поэтонимнің экспрессиясын күшейтуге негіз етіледі.

Шығарма тілінде кездесетін антропонимдердің денотаттық және сигнификативтік мағыналары кейіпкер есімі төңірегінде берілетін мәнмәтін айналасында біртұтасып келеді. Бұл тұтастық кейіпкер есіміне белгілі бір поэтикалық «бояу» үстемелеп, оның эмотивтік-экспрессиясын арттырады. Мәселен, романда кездесетін Маржан поэтониміне қатысты:

Маржан шай құя алмай, сылқ-сылқ етеді [3, 119], я болмаса,

...Әрі-беріден соң бұл тиыштықты Маржан ғана бұзды. Жез қармақтай майысып, аяғын мысықша басып, ауыз үйге жөнеле бергенде, шолпысы бір сылдыр етті..[3; 120]. Маржан шырқағанда толқымай қалдық па біріміз. Әгәр Маржан сол өнерімен осы алтыбақан маңында қалып қойса, үлкен өкініш болар еді [3; 366] сияқты мәнмәтіндерге зер салсақ, Маржан поэтонимінің әйел есімі және моншақ атауы ретіндегі денотаттармен байланысы айқын көрінеді. Басқаша айтқанда қыз мойнына тағатын моншақтың әсемдігі, сылдыры мен Маржанның сылқ-сылқ күлкісі, ән салғандағы әсем даусы аралық ассоциацияға негізделген экспрессия кейіпкер есімінің поэтикалық бояуын қоюлату қызметін атқарады. Адамның ой-түйсігі, мінез-құлқы, сөзі және солардың арасындағы үйлесімділік, сәйкестік сияқты поэтикалық компоненттердің ішіндегі жетекшісі — автордың кейіпкеріне қойған есімі десек, Ғ.Мұстафин көркем мәтіндегі кейіпкер болмысын танытуда поэтонимдер тұрпатының өзгеру қуатын мүмкіндігінше пайдаланады және мәнмәтін негізінде олардың әрқайсысына эмоциональдық-экспрессивтік сипат береді Шәкен, Шәке, Шәкенжан, Шәкең, Жұмабек, Жұмаш, Жұмеке т.б. Мұндағы мәнмәтіндер деп отырғанымыз — шығармада кездесетін жалқы есімдер семантикасына экспрессивтік-эмоциональдық күш дарытып, поэтикалық бояу үстемелейтін, олардың нақты қолданыс аясындағы поэтикалық мәнін ашатын қысқа мәтіндер, басқаша айтқанда, нақты есім немесе атау маңындағы екі немесе одан да көп сөйлемдердің идеялық біртұтастық арқылы сол есімге немесе атауға (жалқы есімге) жүктелетін эмотивтік-экспрессиялық күш, поэтикалық қызмет.

Тілдік құралдар әдеби тілдің қалыптасуының фактологиялық материалы болып табылатын жалпыхалықтық лексиканың, арнайы кәсіби лексиканың, тіптен географиялық диалектілердің сан алуан түрлерін зерттеу үшін қажет. Ең алдымен, көркем әдебиет тілі шығармада бейнеленуге тиісті сан алуан оқиғаларды, адамдарды, олардың қоғамдық – әлеуметтік қарым-қатынас барысындағы қақтығыстары мен мінез иірімдерін көрсетуді мақсат ететіндіктен, қазақ тілінің байлығын мүмкіндігінше айқын да еркін пайдалануы қажет. Міне, сондықтан да көркем әдебиет тілі функциональдық стильдердің басқа түрлерінен өзінің құрамы жағынан ерекшеленеді. Сөйтіп, құрамының барынша бай болуы көркем әдебиет тілінің басты ерекшелігі болып табылады. Функциональдық стильдің бұл түрі бір ғана қырымен ерекшеленіп қалмайды. Көркем әдебиет тіліне тән бұдан басқа да толып жатқан өзгешеліктерді атауға болады. Ондай ерекшеліктердің бірі – поэтонимдердің шығарма тілінде эмотивтік-экспрессиялық жүк арқалап қана қоймай, сюжет желісіне арқау болу қызметі. Көркем шығармадағы адамдар арасындағы қарым-қатынас арқылы, кейіпкерлердің әр түрлі ортада, қуаныш немесе күйініш сәттерін бейнелеу үстінде жазушы сөздің эстетикалық мәніне баса көңіл аударады.

А.В.Суперанскаяның «жалқы есім дегеніміз – біркелкі заттарды бір-бірінен ажырату үшін қойылған екінші атау» [4, 38] деген анықтамасына сүйенетін болсақ, көркем мәтін құрылымындағы кез келген жалқы есім өзінің негізгі атауыштық қызметінен басқа лингвостилистикалық қызметті де қоса атқарады, өйткені олар белгілі бір шығарма мәтінінің көркемдік жүйесіндегі ең бір маңызды көркем-бейнелеуіш тәсілдердің бірі болып саналады.

Ұлттық, жалпы адамзаттық стереотиптердің ауысымы немесе алмасуынан атау астарындағы тарихи фактор көрініс береді. Мәселен, антропонимдер семантикасы мен оның семиотикалық кодының іске асырылуында міндетті түрде тарихи сәт орын алады, сондықтан қандай да бір антропонимнің тарихи кодын білмей тұрып, таңбалық мүмкіндіктерді толық шамада түсіну мен түсіндіруге болмайды.

Кісі аттарының әлеуметтік ерекшелігі әсіресе тілек, қалау есімдерде айқын көрінеді, мұнда қазақ қоғамындағы есімдердің тұтас бір тобын ұнамды «тілек іспетті есімдер» құрайды. Бұл есімдер ата-анасының өз сәбиіне ұзақ өмір, бақыт, байлық, батылдық, ержүректілік, сұлулық т.б. толып жатқан жақсы қасиеттер тілеу ниетінен құралған. Тілек есімдердің (дезидеративтердің) қоғамдық маңыздылығы тарихи кезеңдер бойында жоғары дәрежеде қалуда, бірақ мұндағы тілек есімдердің негізінде жатқан кейбір стереотиптері ауысуы, өзгеруі мүмкін. Мәселен, қазан төңкерісіне дейінгі қазақтар өмірінде байлық ұғымы мал санымен, жылқы үйірімен өлшенді. Қазіргі таңда байлық тіптен басқаша көрсеткіштермен өлшенеді, сондықтан жылқы, қой, түйе т.б. лексикалық компоненттермен келетін қазіргі антропонимдер сан жағынан да өте аз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ антропонимикалық жүйесінің қалыптасуына негіз болған уәждер тарихи және жақын уақыт аралығында болып өткен дәуірде антропонимиялық процестердің белгілі бір тақырыптық топтарды қамтитынымен сипатталады десек, қазан төңкерілісі кезіндегі ауыл өміріне келген қоғамдық формацияның өзгеруіне байланысты оқиғаларды суреттеуде Ғ.Мұстафин ең алдымен, мал шаруашылығына байланысты қойылатын дәстүрлі адам аттарын кейіпкер есімі етіп таңдайды. Сондықтан қаламгер ойына Жылқыбай, Жылқыайдар, Қошқарбай, Малқар, Танакөз, Тайбек аттары оралады.

Лексикалық мағынаның негізгі бөлігі – денотаттық компонент. Шындық болмыстың құбылыстары және адам санасындағы идеалды құбылыстардың өз ұғымы болады. Осы заттар мен құбылыстарды семасиологияда денотат деп атайды, ал реалды заттар әлемнің сөзбен байланысын денотаттық фактор дейді. Денотаттық компонент шындық болмыстағы заттың атауға айналуынан, санада кез-келген заттың, оның бір пішіні, қасиеті арқылы бейнелеуінен қалыптасады. Бұл макрокомпонент өзгермелі, икемдік бейімделгіштік қасиетке ие болады. Денотат дегеніміз – бір сөзді айтқанда, ойымызға түсетін ұғым, не соның белгілері болатын болса, сигнификаттық (лат. *significatum* – “таңбалаушы”) мағына ұғыммен, ойлаумен байланысты [4, 329-б.]. Демек, «Дауылдан кейін» романы тіліндегі төрт түлік мал атауларының қатысуымен жасалған кісі есімдерінің денотаттық және сигнификаттық мағыналары астарында қазақтың қазан төңкерісі кезіндегі күнделікті тіршілік-тынысының көрініс табуы заңды да.

О.И.Фонякова жалқы есімнің басты қызметі атауыштық-саралау себебі біртектес нысандарды атау арқылы ажыратуға болады деген қорытынды жасаса [5, 6-б.], Г.Б.Мәдиева есімдердің жалқы және жалпы түрлеріне ортақ атауыштық қызметі жеке, ал апеллятивтік лексиканың онимдік мәртебе алудағы орнын көрсететін идентификация – дифференциялау қызметін бөлек қарастырғанды қолдайды [6, 79-б.]. Осы пікірлер негізінде Ғ.Мұстафиннің «Дауылдан кейін» романындағы поэтонимдердің мынадай қызметтері анықталды:

- жеке тұлғаларды бір-бірінен ажырату;
- жеке тұлғалардың тұрмыс-тіршілігін, қызметін таныту мақсатында;
- әлеуметтік-қоғамдық орнын көрсету қызметі;
- наным-сенім, әдет-ғұрып, салт-санаға қатысты қызметі;
- табиғаттағы әр түрлі құбылыс пен күштерге сенуден туатын қызметі;
- типтік атаулар ретіндегі бекіту;
- көркем танымның өзіндік ерекшелігін бекіту қызметі;
- көркемдік идеяны іске асыру қызметі.

Жоғарыда аталған қызметтер арқылы автор идеясын жанжақты тануымызға үлкен мүмкіндік туады. Белгілі бір кейіпкер образын ашу үшін тілдік құралдармен қатар, поэтонимдер де жазушы идеясын аша түсетін тілдік элемент. Көркем шығармада танымал есімдер жоқ. Шығармада аталған әр есімнің өз мағынасы болады. Жалқы есімдерде автор идеясының негіздері сақталып, ескерілуі керек. Сол арқылы кейіпкердің шығарма бойында танылатын болмысы, жазушының айтар ойының бір сыры есімдерде де танылуы мүмкін. Қаламгер өз шығармаларында кейіпкер аттарын талғаммен қолдана отырып, оған тән мәдени ақпараттарды оқырман санасында қалыптастыруға ерекше көңіл бөлген.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – А., 1998. -304 б.
- 2 Щерба Л. Современный русский литературный язык. – М., 1939. -213 с.
- 3 Мұстафин Ғ. «Дауылдан кейін» романы. – А., 1982. -421 б.
- 4 Суперанская А. В. Структура имени собственного (фонология и морфология). – М., 1969. – 207 с.
- 5 Фоякова О.И. Имя собственное в художественном тексте. –Л., 1990. -130 с.
- 6 Мәдиева Г.Б. Әдеби ономастика мәселелері. – А., 2004. -331 б.

Г. Сагидолда¹, С.Ж. Жуанышпаева², С.К. Касымова³

Этнокультурный фон казахского поэтического мира (по произведению Г. Мустафина)

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
г. Астана, Республика Казакстан

²Северо-Казакстанский государственный университет им. М. Козыбаева,
г.Петропавловск, Республика Казакстан

³Кокшетауский технический институт КЧС МВД Республики Казакстан,
г.Көкшетау, Республика Казакстан

Данная научная статья посвящена ономастике, одной из отраслей лингвистической науки, исследующей индивидуальные названия объектов. В какой-то момент времени некоторые стилистические особенности поэзии личности, используемые отдельными авторами в самых чистых произведениях, обнаруживаются в ономастической части, которая является последней из последних лет. Язык художественной литературы призван иллюстрировать различные события, которые должны быть отражены в составе истории, людей, их конфликтов в социальных и общественных отношениях и поведенческих характеристиках. Язык художественной литературы отличается от других форм функционального стиля. Одной из таких особенностей является то, что поэты являются основой сюжетной линии на творческом языке.

G.Sagidolda¹, S.Zh.Zhuanyshpaeva,² S.K. Kassymova³

Ethno-cultural background of the kazakh poetic world (Based on the work of G. Mustafin)

¹L.N. Gumilyev Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan

²University named after M. Kozybaev
Petropavlovsk, Kazakhstan,

³Kokshetau technical institute of CES MIA of the Republic of Kazakhstan,
Kokshetau, Kazakhstan

This scientific article is devoted to onomastics, one of the branches of linguistic science that explores individual names of objects. At some point in time, some stylistic personality poetry, used by individual authors in the purest productions, are found in the onomastics part, which is the last of the last years. The language of fiction is intended to illustrate various events that should be reflected in the composition of history, people, their conflicts in social and social relations and

behavioral characteristics. The language of fiction is different from other forms of functional styles. One of these features is the fact that poets are the basis of the storyline in a creative language.

УДК 81'33

ГРНТИ 16.21.33

А.А. Сарымбетова¹, Ф.Т. Саметова²

¹Қазақ ұлттық аграрлық университетінің шет тілдер кафедрасының аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан

²Қайнар академиясының тілдер және журналистика кафедрасының профессоры, Алматы, Қазақстан, e-mail:180710@mail.ru

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДИСКУРСТЫҢ КОГНИТИВТІ АСПЕКТІСІ

Мақалада автор дискурс ұғымы, белгілі ғалымдардың осы прагматикалық құбылысқа берген анықтамаларына тоқталып, оның мәтіннен айырмашылығын қарастырылады.

Қазіргі таңда дискурс тек мәтін немесе сөйлеу әрекетімен ғана емес, адам өмірінің түрлі саласымен тығыз байланысты экстралингвистикалық факторларды біріктіретін күрделі коммуникативті құбылыс болды. Ал мәтін болса дискурстың жазбаша көрінісі.

Экономикалық дискурс дегеніміз – белгілі бір сөйлеу үдерісі кезіндегі экономикалық идеялар көрініс табатын дискурстың түрі. Авторлар экономикалық дискурстың негізгі ерекшеліктеріне тоқталады:

- институционалды да, жеке тұлғаға бағытталған дискурстың белгілері тән;
- өзіндік лексикасы мен құрылымдары болады;
- қоғамдағы барлық салаларда кездесетіндігіне байланысты, ол дискурстың өзге түрлерімен тығыз байланысты.

Аталмыш дискурстың тілі тілдік бірліктер мен грамматикалық формаларының әртүрлілігімен, сондай-ақ, экономикалық терминдер мен лексиканы қолдануына байланысты өзге дискурстардан ерекшеленеді. Мақалада экономикалық дискурс мазмұны ашылып, БАҚ-тан мысалдар келтіріледі.

Түйін сөздер: экономикалық дискурс, мәтін, когнитивті лингвистика.

КІРІСПЕ

Жалпы экономикалық дискурс ұғымын қарастырудың алдында, әуелі, дискурс ұғымына көз жүгірте кетсек. Дискурс ұғымы өткен ғасырдың 60-70 жылдарынан бастап кең ауқымда қолданыла бастады. Сонымен қатар, аталмыш термин түсіндіруге қиын бірегей терминдердің бірі болып табылады. Оның бірегейлігі анықтамаларының молдығымен сипатталды. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігінде берілген анықтама бойынша, дискурс – тілдік коммуникация түрі. Кең шеңберде, дискурс дегеніміз уақыттың мәдени тілдік контексті. Оған рухани-идеологиялық мұра, көзқарас, дүниетаным кіреді. Тар мағынада, дискурс деп қандай да болмасын мағыналы, құнды іс-әрекеттің (актінің) нақты тілдік шындығын айтады [1]. Ал қазіргі таңда аталмыш термин «мәтін», «сөйлесім», «функционалдық стиль» сияқты бірқатар ұғымдармен бір қолданылып жүргені бәрімізге аян. Осы тұста Т.Н. Николаеваның ұсынған анықтамасына көз тастар болсақ: «Дискурс – лингвистикалық мәтіндегі көп мағыналы термин. Ең маңыздысы: 1. Байланысқан мәтін; 2. Мәтіннің ауызша-жазбаша формасы; 3. Мән-мағынасы бірдей пікір алысушы топ; 4. Диалог; 5. Ауызша немесе жазбаша сөйлеу».

Мәтін лингвистикасының негізін қалаушы нидерландық тіл білімі саласының озық ғалымы Теон Ван Дейктің көзқарасы бойынша: «дискурс» ұғымы мәдениеттің статикалық күйінен динамикалық күйін зерттеуге көшуі. Сонымен қатар, бұл термин кең және тар

мағынада қолданыла алады. Кең мағынада дискурсты комплексті коммуникативті жағдаят деп атап кетсе, ал тар мағынада нақты мәтін немесе әңгіме деп түсіндірген [2, 1].

Отандық дискурс зерттеушілердің бірі А. Ахатова «Политический дискурс и языковое сознание» атты орыс тіліндегі монографиясында дискурс ұғымының мынадай анықтамаларын тұжырымдаған: «дискурс қарым-қатынастың сыртқы жағдаятын және этномәдени, әлеуметтік, психологиялық аспектілер мен менталды саланы біріктіретін коммуникативті жағдаятты көрсететін сөйлеу коммуникациясы». Автордың пікіріне сүйенер болсақ, дискурс бұл қарым-қатынас субъектілерінің ішкі әлемін де көрсетеді [3, 10].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Дискурс мәселесін қарастырған кезде оның мәтін түсінігінен айырмашылығын анықтап алған жөн. Аталмыш ұғымдардың айырмашылықтарына байланысты шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеу жұмыстары бар. Нақтылай айтсақ, отандық ғалым Г.Г. Бүркітбаеваның «Текст и дискурс: типы дискурса» атты ғылыми еңбегінде бұл категорияларды толықтай ажыратып қарастырып кеткен десек болады. Г.Г. Бүркітбаеваның пікірі бойынша: «мәтін дегеніміз қандай да бір схемаға сәйкес құрылған жүйелі тілдік конструкция, ал дискурс дегеніміз белгілі бір коммуникативті жағдайда өтіп жатқан коммуниканттар әрекеттестігі кезіндегі мәтіннің әртүрлі жүзеге асуы» [4, 56].

Сонымен қатар, профессор дискурс пен мәтін интеракция және коммуникативті жағдаяттан тұрады деп дәйектейді. «Дискурс ұғымының көлемі мәтін ұғымының көлеміне қарағанда әлдеқайда кең», – деп дискурс және мәтін ұғымдарының тең емес екендігін басып айтқан [4, 56].

Ал, Н.Н. Зяблованың пікіріне назар аударсақ: «әр дискурс – мәтін, бірақ әр мәтін дискурс емес» [5, 223-224].

Осы орайда Е. Карлинский екі ұғымның төмендегідей айырмашылықтарын ажыратқан:

- Дискурс – «сөйлеу процесінің дыбыстық түрі», ал мәтін «сөйлеу процесінің нәтижесі»;
- Дискурс белгілі бір жағдаятта вербалды және бейвербалды тәсілдерді есепке алғанда айтылатын кенеттен сөйлеу, ал мәтін болса жанама (өңделген) сөйлеу;
- Дискурс коммуниканттар арасындағы жеке байланыстарды мүмкін етеді, ал мәтін керісінше коммуниканттар арасындағы жеке байланыстардың болмауымен ерекшеленеді [6, 28].

Сонымен, қазіргі таңда дискурс тек мәтін немесе сөйлеу әрекетімен ғана емес, адам өмірінің түрлі саласымен тығыз байланысты экстралингвистикалық факторларды біріктіретін күрделі коммуникативті құбылыс болды. Ал мәтін болса дискурстың жазбаша көрінісі.

Қазіргі кезде ғылыми сипат алған дискурстың бірнеше түрлері бар. Бұларды толық немесе аяқталған деп айтуға келмейді. Себебі, бұл бағытта әртүрлі тілдерде, олардың қызмет ету аясына қатысты көптеген зерттеулер жүргізілуде: 1. Әскери дискурс; 2. Газеттік дискурс; 3. Саяси дискурс; 4. Бала дискурсы; 5. Өнертану дискурсы; 6. Магиялық дискурс; 7. Бұқаралық ақпарат құралдары дискурсы; 8. Ғылыми (академиялық) дискурс; 9. Парфюмерлік дискурс; 10. Педагогикалық дискурс; 11. Поэтикалық дискурс; 12. Публицистикалық дискурс; 13. Жарнамалық дискурс; 14. Спорттық дискурс; 15. Техникалық дискурс; 16. Террористік дискурс; 17. Феминистік дискурс; 18. Көркем дискурс; 19. Экономикалық дискурс; 20. Электрондық дискурс; 21. Этикалық дискурс; 22. Заң дискурсы; 23. Шешендік сөздердің дискурсы және т.б. [7, 232].

Ресейдің лингвисті В.И. Карасик болса дискурсты жеке (яғни, тұлғаға бағытталған) және институционалды (салалық) деп екіге бөліп қарастырған. Ал, экономикалық дискурсты оның құрамдас бөлігі ретінде қарастырды.

Институционалдық дискурс белгілі бір әлеуметтік мекемедегі қарым-қатынас болып табылады. Атап айтқанда, адресат пен адресант арасындағы коммуникация, әртүрлі әлеуметтік топтар мен мекемелердің сөйлеу әрекеттері [8, 180].

В.И. Карасиктің пікірінше, институционалдық дискурстың төмендегідей белгілері негізгілері болып табылады: қатысушылары, шарттары, мекеме, қарым-қатынастың тақырыбы. Бұл контекстер негізінде экономикалық дискурс экономикалық институттарда негізделген деп айта аламыз. Зерттеуші, сонымен қатар институционалды дискурстың қатысушыларын, нақтылай кетсек, институт өкілдері мен оларға жүгінетін адамдарды – «дискурстың ядросы» деп көрсеткен [9, 5-20].

Еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейін біршама өзгерістер мен жаңартулардың болғаны белгілі. Аталмыш өзгеріс елдің экономикалық әл-ауқатына да біршама айтарлықтай өзгеріс алып келді. Міне сол өзгерістің нәтижесінде тәуелсіз мемлекетімізде жоғары дәрежелі мамандарға сұраныстың артуымен көрініс тапты. Айта кетсек, әртүрлі саладағы, мысалы экономика саласындағы, дипломаттарға, журналистерге және т.с.с. өз ісінің білгірлеріне көңіл бөліне бастады. Осы орайда, «экономикалық дискурс» терминінің кең етек жаюына жол ашылып, аталмыш ұғымның функционалды-стилистикалық, лингвопрагматикалық және социолингвистикалық ерекшеліктеріне тіл мамандарының көңілін аса бастады.

80-жылдардың басында экономистердің арасындағы олардың кәсіби мамандармен және кәсіби-маман еместермен болатын қарым-қатынасы өзара пікірталас тудырып, қолданбалы лингвистикадағы экономикалық дискурсты талдауға зерттеушілердің қызығушылығын тудырды.

Институционалды дискурстың көп түрлілігіне қарамастан, экономикалық дискурсты зерттеу біршама тіл мамандарының назарында болған. Олардың қатарына: Е. Ильченко, М. Ликунь, В. Мальцева, Т. Мартынюк, Е. Петушинская, Ю. Степанов, К. Томашевская сынды орыс тілді ғалымдардың зерттеулерін жатқызамыз.

Тіл білімі саласындағы зерттеушілер экономика дискурсын зерттеу барысында экономика саласындағы мәтіндерді зерттеуде үлкен мән берген. Ондай ғалымдардың қатарына Н.К. Кравченко, Е.О. Шибанова және т.б. ғалымдарды айта аламыз. Е. Махницкая пікірінше, экономикалық дискурс «экономикалық тәжірибені көрсететін» ғылыми-мәтіндерден, публицистикалық, ғылыми-танымал және ауызша мәтіндерден құралады деген [10, 203].

Заманауи лингвистикада экономикалық дискурсты экономикалық мәтіндер негізінде қарастыру кең етек алуда. Бұндай зерттеулер экономикалық қарым-қатынастың жаһандану үдерісі контекстінде дамуымен, әртүрлі форматтағы экономикалық дискурсқа медияның әсерімен түсіндіріледі. Өйткені, экономика саласы адам өмірінің ажырамас саласы, сондай-ақ экономикалық ақпараттар мен жаңалықтар тек ғылыми мәтіндердің лексикасына ғана емес, тұрмыстық лексикаға да өзгерістер алып келді. Бұл өзгерістер өз кезінде ғалымдардың қызығушылығын арттырып, өзіне назар аударды. Сонымен қатар, экономика ғылымы саласының тілі кәсіби қарым-қатынастар тілі арасында маңызды рөл атқарады, сондай-ақ ол ұлттық және халықаралық тұрғыда маңыздылыққа ие.

Мысалы А.Ю. Попов экономикалық мәтіндердің үш түрін ажыратып көрсеткен:

- бүкіл халыққа түсінікті мәтіндер;
- кәсіби мамандарға арналған мәтіндер;
- тар шеңберлі мамандар-теоретиктерге арналған мәтіндер [11, 132-133].

Экономикалық дискурсты институционалды дискурстың қатарына жатқызу тұрғысында ғалымдар арасында айтарлықтай келіспеушіліктер жоқ. Негізінен институционалды дискурс коммуниканттардың статустық-рөлдік сипаттамасы тұрғысынан; сыртқа контексте: шарттары, мерзімі, іс-әрекеттің өту орны; тематикасы мен қарым-қатынастың негізгі мақсатын, дискурсивті формулаларын анықтаумен сипатталады. Статустық-рөлдік сөйлеу әрекеті екі аспект тұрғысынан сипатталады: коммуниканттың мәртебесі, яғни қатысушының

элеуметтік жүйедегі орны және оның элеуметтік рөлі, сондай-ақ келесі қатысушы тұрғысынан қарым-қатынас актісінің бағалануы [12, 91-107].

Экономикалық дискурстың институционалдық сипатына оның мазмұндылығы, реттілігі (регламентированность), сонымен қатар дискурсивті әрекетке қатысушы коммуниканттардың жалпыға ортақ ережеге бағынуымен сипатталады. Аталмыш дискурстың институционалдық сипаты тек кәсіби сөйлеу тілінің ерекшелігімен ғана анықталып қоймай, оның рационалдық (ұтымдылық) пен аргументативтік (дәлелдік) сипаттарымен де сипатталады. Дискурстың рационалдық белгісі ақпараттарды талдау барысында және прагматикалық бағытта белгілі бір нәтижеге қол жеткізу үшін маңызды болып табылады.

Экономикалық дискурсты жекелей зерттегенге қарағанда, өзге дискурстар төңірегінде зерттеу көптеп кездеседі. Ғалымдар аталмыш ұғымды ғылыми, заң, бизнес дискурстарымен қатар қойып, қарастырған. Сондай-ақ, шетелдік ғалымдар арасында аталмыш ұғымды іскери дискурс аясында зерттеу кең етек алған. Ондай ғалымдар қатарына Н. Щекина, Е. Петушинская, Р. Пилипенко, Н. Наумова және т.б. жатқызсақ болады. Біздің пікірімізше, іскери дискурстың аясы экономикалық дискурсқа қарағанда өзгеше. Ал, экономикалық дискурстың қолданыс аясы мен ауқымы да іскери дискурсқа қарағанда кең. Өйткені, іскери дискурс белгілі бір саладағы кәсіби мамандар арасындағы сөйлеу әрекеті болып табылса, экономикалық дискурста бұл әрекет жан-жақтылы қамтылып, қатысушылар арасында қандай да бір шектеу болмайды. Мысалы, сатушы мен тұтынушы арасындағы коммуникация. Осы тұрғыда А.А. Шереметьева іскери дискурсты экономикалық дискурстың құрамдас бөлігі ретінде қарастырған. Оның көзқарасы іскери дискурстың қолданылу аясы экономикалық дискурсқа қарағанда тарлығымен түсіндірілген [13, 16].

Сонымен қатар, экономикалық дискурсты тек іскери дискурс аясында ғана қарастырып қоймай, саяси дискурс төңірегінде де қарастырған. Ондай зерттеу жұмыстарының біразы бізге жеткен. Оларға А.П. Чудинов, А.Н. Баранов, Ю.Н. Караулов, Е.И. Шейгал сынды ғалымдардың пайымдауларын жатқызуымызға болады. Жоғарыда атап кеткен ғалымдардың көзқарастары негізінен, саяси дискурсты зерттей келе, экономикалық дискурсты оның ажырамас құрамдас бөлігі ретінде қарастырған. Әрине, экономика мен саясат ұғымдары мемлекет дамуындағы негізгі салалардың бірі және бір-бірімен тығыз байланысты, дегенмен, екі ұғымның өзіндік тілдік белгілері мен қатысушылары, өзіндік мақсаттары болады. Аталмыш белгілер бұл ұғымдарды айырықша ерекшелеп жекелей дискурс құратыны анық. О.В. Дитрихтың «Саясат саласындағы авторлық метафора» атты еңбегінде БАҚ-ы тұспалдауды қажет ететін екі сала бар деп таныған. Олар: ішкі-саяси және қаржы-экономикалық салалар деп көрсеткен. Атап айтсақ, «дағдарыс», «реформа» - аралық тақырыптар болып табылады, сонымен қатар, олар саясатқа да, экономика салаларына да тән. Және ғалымның пайымдауынша, қаржы-экономикалық сала саяси салаға қарағанда әжептәуір тұрақты болып келеді деген [14,126].

Отандық тіл білімі саласында экономикалық дискурсты зерттеуде А.С. Боханованың еңбегі мысал бола алады. Зерттеуші өз кезегінде экономикалық тақырыптардағы газеттік мақалаларды алып қарастырған. Оның пікірінше, Қазақстан Республикасы газетінің экономикалық дискурсы төмендегідей факторлармен анықталады: 1) тәуелсіз мемлекеттің тарихи-мәдени дәуірі; 2) газеттердің идеологиялық көзқарастары; 3) дискурсты құрушы айтушы позициясынан (жазушы), экономиканы тұрақтандырудағы жекелей және тәуелсіз мемлекеттің әрекеттері; 4) диалог құрудағы ашықтық. Сонымен қатар автордың пайымдауынша экономикалық дискурс ел экономикасын дамытудағы лайықты бағыттардың бірі [15].

Зерттеушілер «экономикалық дискурс» ұғымын анықтау барысында негізгі екі тәсілді оқшаулап көрсеткен: бірінші тәсіл негізінде экономикалық дискурс – бұл әртүрлі факторлар әсерінен туындайтын мәтіндер жүйесі және бір тематикада біріктірілген (экстралингвистикалық, прагматикалық, элеуметтік-мәдени және т.б.)

Ал, екінші тәсіл бойынша экономикалық дискурс коммуникативті әрекет ретінде, экономика саласындағы жеке коммуникативтік актілер жиынтығы ретінде көрініс табады. Мұндай дискурстық қызметтің вербалды нәтижесі экономикалық мәтіндер болып табылады.

Көріп отырғанымыздай екі тәсіл ортақ сипатқа ие - экономикалық дискурста негізінен басымдылықты экономика саласындағы байланыс құралы ретінде қызмет ететін экономикалық мәтіндер болып табылады, және олардың контекст негізінде көптеген реципиентке бағытталғандығына байланысты белгілі бір ерекшеліктерге ие.

Экономикалық дискурс ұғымы негізінде біз аталмыш дискурстық қызметтің экономика саласындағы сөйлеу актілерінің, сонымен қатар, кәсіби мамандар, журналистер, сарапшылар, құрастырған экономикалық әлемнің бейнесін көрсететін мәтіндер мен ауызша сөйлеу әрекетінің жиынтығы екендігі белгілі болды.

Экономикалық дискурстың қатысушылығы заңды және жеке тұлғалар болып табылады: мемлекет, журналистер, ғалымдар, зерттеушілер, мұғалімдер және т.б.

Мысалы, Егемен Қазақстанда жарық көрген мына мақалаға назар аударайық, «Әр шетелдік Алматыда тәулігіне 245 доллар жұмсайды – Байбек»:

28-ші қысқы дүниежүзілік Универсиада ойындарына келетін туристер Алматының кәсіпкерлеріне 2 млрд теңгеден астам пайда табуға мүмкіндік береді. Ал Global destination cities index мәліметі бойынша, Алматыға келген шетелдік туристің бір күндік шығыны 245 доллар болады. Бұл туралы бүгін Үкімет отырысында қала әкімі Бауыржан Байбек айтты.

Global destination cities index мәліметі бойынша, Алматыға келген шетелдік туристің бір күндік шығыны 245 доллар. Ал 5 мың турист қалада бес күн аялдайды десек, онда қаланың шағын және орта кәсіпкерлері осы уақытта 2 млрд теңге табыс табады. Тек қатысушы мемлекеттердің өздері атлетикалық ауылда тұру үшін 1 млн еуро алып келеді. Сонымен қатар Универсиада дирекциясының ұсынысымен қаладағы 8 қонақүйге туристер жатқызылады", - дейді Байбек.

Естеріңізге сала кетсек, Универсиада-2017 29 қаңтар мен 8 ақпан аралығында Алматы қаласында өтеді. (Егемен Қазақстан, 17-қаңтар, 2017 ж.)

«Әр шетелдік Алматыда тәулігіне 245 доллар жұмсайды – Байбек» деп аталатын бұл мақаланың тақырыбының өзі оқырманға бірден экономикалық мәндегі мәтін екендігі жайлы хабар береді. Жалпы, мәтін шығын, шағын және орта кәсіпкерлер, теңге, табыс, еуро сияқты тілдік бірліктермен жасалғандығы оның экономикалық бағыттағы мәтін екендігін одан әрі дәлелдей түседі. Сонымен қатар, бұл мәтіннің институционалды дискурсқа жататындығын келесі белгілері арқылы анықтай аламыз. Қарым-қатынасқа түсуші Бауыржан Байбек Алматы қаласының әкімі ретінде қысқы Универсиада-2017 әлемдік байқауы тұсында шағын және орта кәсіпкерлердің табыс табу мүмкіншілігі туралы өз ойымен бөліседі (*Global destination cities index мәліметі бойынша, Алматыға келген шетелдік туристің бір күндік шығыны 245 доллар. Ал 5 мың турист қалада бес күн аялдайды десек, онда қаланың шағын және орта кәсіпкерлері осы уақытта 2 млрд теңге табыс табады. Тек қатысушы мемлекеттердің өздері атлетикалық ауылда тұру үшін 1 млн еуро алып келеді*). Институционалды белгілері бойынша, мақаланың ақпараттық бөлігінде Бауыржан Байбектің Алматы қаласының әкімі екендігі таныстырылды. Сонымен қатар, Б.Байбектің сөз саптамына қарап, оның қысқы универсиада қарсаңында кәсіпкерлерге өз табысын молайтуға үлкен жол ашылып тұрғанын анық білдіреді.

Институционалды дискурстың өзінің схемасы бар: қарым-қатынас мақсаты белгілі бір қарым-қатынастың жағдайына тән дискурстың тақырыбын, мәртебелік-рөлдік сипаттамалары мен интенциясына сәйкес дискурсқа қатысушылардың белгілі бір тілдік тәртібін анықтайды.

Келесі мысалға назарымызды аударайық, Гүлбаршын Сабаеваның «Криптовалюта: оған бүгінгі көзқарас қандай?» атты мақаласын қарастыратын болсақ: (Егемен Қазақстан, 6-наурыз, 2018 ж.)

«Өткен жылы дүние жүзінің сарапшылары Алматыда бірнеше рет бас қосты. Олардың пайымдауына, криптовалюта ұғымын көпшілік кәдімгі электронды ақшамен шатастырып, онсыз да бұлыңғыр түсінікті одан сайын тұмшалап жіберген.

Қаржыгер сарапшылардың айтуынша, дамыған елдердің криптовалютаға қызығып отырғаны бірінші кезекте оның жариялылығымен байланысты. Яғни, бұл теория бойынша барды жасыру мен жоқты асырып көрсету мүмкін емес екен. Криптовалюта тақырыбының біздің БАҚ-та басым болғанымен, банктер, шетелдік және отандық инвесторлар оған салқынқандылық танытып отыр. АҚШ, Еуроодаққа мүше елдер де асығыстық танытпай отыр екен. Қаржылық жүйесі бізбен салыстырғанда әлдеқайда дамыған елдердің аяқ тартуының өзіндік себебі бар. Миллиардер һәм филантроп Уоррен Баффет өткен жылдың аяғында оның абстрактілі сенімге емес, спекуляциялық құралға негізделгенін айтып салды. Бұл орайда Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев криптовалютаның нақты активтерге негізделуі тиіс екендігін алдын-ала ескерткенін тілге тиек ете кетейік.

Ұлттық банк биылғы жылдың басында криптовалюталарды сатып алу мақсатында қолма-қол ақша енгізу жолымен және қолма-қол ақшасыз тәртіппен интернет желісі арқылы бағдарламаларға қатысуды ұсынып жатқан компаниялар бар екенін айтқан-ды. Бір сөзбен жеткізер болсақ, елде тіркелген және криптовалютамен пайда табуды көздейтін компаниялардың қызметінде қаржы пирамидаларының элементтері байқалады екен.

«Криптовалюта: оған бүгінгі көзқарас қандай?» деп аталатын бұл мақала тақырыбының өзі оқырманға бірден экономикалық мәндегі мәтін екендігі жайлы хабар береді. Жалпы, мәтін криптовалюта, электронды ақша, қаржыгер сарапшылар, қаржы, инвесторлар, активтер, қаржылық жүйе сияқты тілдік бірліктермен жасалғандығы оның экономикалық бағыттағы мәтін екендігін одан әрі дәлелдей түседі. Сонымен қатар, криптовалюта түсінігінің қарапайым халық арасында әлі де болса орныға қоймағандығын автор мынадай лексикалырды қолдану арқылы жеткізген...Олардың пайымдауына, криптовалюта ұғымын көпшілік кәдімгі электронды ақшамен шатастырып, онсыз да бұлыңғыр түсінікті одан сайын тұмшалап жіберген... Мақаланың мазмұны экономикалық, институционалды бағытта болғанымен, оның қатысушысы белгілі бір экономикалық институттың өкілі емес, алайда сол саланы жақсы білетіні көрініп тұр. Криптовалютаны енгізу тұрғысында жіті тексеруді қажет ететіндігін мәтінде «Қаржылық жүйесі бізбен салыстырғанда әлдеқайда дамыған елдердің аяқ тартуының өзіндік себебі бар» - деп дәлелдеп қана қоймай, адресаттың санасына когнитивті тұрғыдан фразеологиялық оралымдарды қолдану арқылы әсер етеді. Ал, аталмыш мақаладағы тілдік бірліктерді талдай кететін болсақ, криптовалюта, электронды ақша, қаржыгер сарапшылар, қаржылық жүйе – ұғымдары тілімізде пайда болған жаңа ұғымдар, яғни неологизмдер десек болады. Ал инвесторлар, активтер – тілге өзгеріссіз енген интернационалды ұғымдар ретінде қарастырамыз.

Экономикалық дискурстың айырықша белгілеріне орай, яғни бұл категорияның әлеуметтік нормалары мен іс-әрекеттер жиынтығына байланысты институционалды дискурстың бір түрі ретінде алып қарастыруымызға негіз бар. Жалпы, экономикалық дискурстың тақырыптары бір сарынды болмайды, ұйымдарының типіне байланысты аталмыш тақырыптары да өзгеріс тауып отырады. Мысалы түрлі экономикалық форумдарды алып қарастыруымызға болады. Мінеки, бұл форумдардың өзіндік нормалары мен құрылымдары болады. Сонымен қатар, аталмыш форумдардың өтетін орны, өту мезгілі, арнайы мақсатқа бағытталған болады. Осындай аспектілерін негізге ала отырып, біз экономикалық дискурстың негізгі ерекшеліктерін қарастыра аламыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Экономикалық дискурстың қазіргі заманғы түсінігі келесі ерекшеліктерді ажыратуға мүмкіндік берді:

- оның құрылымының күрделілігі мен біртектілігі (негізгі коммуникативтік және сөйлеу салалары кәсіби экономикалық қызметпен, кәсіби емес экономикалық қызметпен сипатталады);

- байланыс қатысушыларының әртүрлілігі (ғалымдар, мамандар),
- байланыс жағдайының әртүрлілігі.

Экономикалық мәтіндердің ерекшеліктері:

- мәтіннің ақпараттық сипаты және терминдердің қанықтылығы және олардың анықтамалары;
- әрдайым стандартты және дәйекті түрде ұсыну;
- комбинациялардың басымдылығы, оның негізі зат болып табылады, әсіресе атрибуциялық топтардың әртүрлі түрлері;
- метафораларды кеңінен қолдану;
- сөздің фразеологиялық эквиваленттерінің таралуы [16].

Сондай-ақ, экономикалық дискурстың жанрлық сипаттамаларын атап өту керек. Экономикалық дискурстың мақсатына, қатысушыларына, қарым-қатынас ортасына қарай, ақпаратты сұхбат түрінде, репортаж, экономикалық жаңалық, лекция, конференция, әңгімелесулер түрінде ұсынуға болады.

Қорыта айтсақ, экономикалық дискурс дегеніміз – белгілі бір сөйлеу үдерісі кезіндегі экономикалық идеялар көрініс табатын дискурстың түрі. Сондай-ақ, экономикалық дискурстың негізгі ерекшеліктеріне тоқталатын болсақ:

- институционалды да, жеке тұлғаға бағытталған дискурстың белгілері тән;
- экономикалық дискурстың өзіндік лексикасы мен құрылымдары болады;
- экономикалық дискурстың қоғамдағы барлық салаларда кездесетіндігіне байланысты, ол дискурстың өзге түрлерімен тығыз байланысты.

Ал, аталмыш дискурстың тілі тілдік бірліктер мен грамматикалық формаларының әртүрлілігімен, сондай-ақ, экономикалық терминдер мен лексиканы қолдануына байланысты өзге дискурстардан ерекшеленеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі – Алматы. «Сөздік-Словарь», 2005 жыл.
- 2 Т.А. ван Дейк. К определению дискурса. [электрондық ресурс]. – ре жим доступа: <http://psyberlink.flogiston.ru>
- 3 Б.А. Ахатова, Политический дискурс и языковое сознание, монография, - Алматы, 2006. - 302 с.
- 4 Буркитбаева Г.Г. Текст и дискурс: учеб. пособие для магистрантов и аспирантов-филологов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006, - 384 с.
- 5 Зяблова Н.Н. Журнал молодой ученый: дискурс и его отличие от текста.- Томск, 2012. – 223-225б.
- 6 Карлинский Е. Принципы, методы и приемы лингвистических исследований.- Алматы, 2003. - 184б.
- 7 Смағұлова Г.Н. Шешендік сөздердің дискурсы. – Алматы, 2008.
- 8 Карасик В.И. «О типах дискурса» // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. – Волгоград, 2000. – 400с.
- 9 Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М., 2004. – 390 с.
- 10 Махницкая Е.Ю. Прагматический компонент элементов современного экономического дискурса // Текст. Структура и семантика : Доклады X Юбилейной междунар. Конф. – Т.1. - М., 2005. – с.203-201
- 11 Попов А.Ю. Формы экономических текстов и дискурсов. - С: 2001.
- 12 Климинская С.П. Институциональный контекст профессиональной коммуникации в сфере экономики // Вестник МГУ, 2012. - №14 (647) - с. 91-107
- 13 Шереметьева А.А. Основные характеристики экономического дискурса // Вестник Кузбасской государственной педагогической академии 7(13), ноябрь 2011 // [электронный ресурс] Режим доступа: <http://vestnik.kuzspa.ru/articles>

14 Дитрих О.В. Авторская метафора в сфере политики. Вербальные формы и выражения современного русского корпоративного и группового общественного сознания – Красноярск, 2000. – 126 с.

15 Боханова А.С. Экономический дискурс газет Казахстана в смысловом поле дискурсивности. [Электронный ресурс]. – Режим доступа URL: <http://portal.kazntu.kz/>

16 Бородачев В.П. О содержании термина «дискурс» // Когнитивные стратегии языковой коммуникации. – Крым, 1998.

А.А.Сарымбетова¹, Ф.Т. Саметова²

Когнитивный аспект экономического дискурса

¹Казахский национальный аграрный университет,
Алматы, Казахстан

² Академия Кайнар, Алматы, Қазақстан

Статья посвящена понятию дискурса, научным определениям известных ученых этого прагматического феномена, его отличию от текста. Подробно раскрывается в статье содержание экономического дискурса и приводятся примеры из средств массовой информации.

Дискурс – это сложное коммуникативное явление, связанное не только с текстом и речевым актом, но и с различными экстралингвистическими факторами и разными сферами жизнедеятельности человека, текст же – это письменное проявление дискурса.

Экономический дискурс – проявление, использование экономических идей во время речевого акта. Авторы отмечают следующие особенности экономического дискурса:

- институциональные и личностноориентированные признаки,
- своеобразная лексика и структура дискурса,
- тесная связь с другими видами дискурса.

Язык экономического дискурса отличается от других языковых единиц и грамматических форм разнообразием, применением экономических терминов и особой лексикой.

А.А. Sarymbetova¹, F.T. Sametova²

Cognitive aspect of economic discourse

¹Kazakh National Agrarian University, Almaty, Kazakhstan

² Academy Kainar, Almaty, Kazakhstan

The article is devoted to the concept of discourse, scientific definitions of famous scientists of this pragmatic phenomenon, its difference from the text. The content of the economic discourse is described in detail in the article and examples from the mass media are given.

Discourse is a complex communicative phenomenon, connected not only with the text and speech act, but also with various extralinguistic factors and different spheres of human life, the text is a written manifestation of discourse.

Economic discourse is a manifestation, the use of economic ideas during a speech act. The authors note the following features of economic discourse:

- institutional and personality-oriented signs,
- peculiar vocabulary and discourse structure,
- close connection with other types of discourse.

The language of economic discourse differs from other language units and grammatical forms by diversity, the use of economic terms and special vocabulary.

UDC 81-25

Sansyzbayeva S.K.¹, Smatayev N.K.², Temirkulova G.K.³¹ Candidate of Philological Sciences, assisting professor. E-mail: sksansyzbayeva@gmail.com² PhD doctorate, teacher. E-mail: nurmukammed.smatayev@gmail.com³ senior teacher. E-mail: gulzada-73@mail.ru^{1,2,3} Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan**EVALUATING MEANS OF SPEECH EXPRESSION IN MEDIA TEXTS**

The article covers the issues of studying the journalistic style, its style and language features. The main functions of journalistic genres are considered – informative and influencing, as the most significant in the formation of public opinion. The subject of special consideration in the article was the means of speech expression in the journalistic text, used for the purpose of emotional and aesthetic impact. Describes the most common of them: tanning, objectivization, discussion, rhetorical question, as well as such speech means of maintaining contact with the reader as communication, paranthesis, rhetorical exclamation, silence. In addition, the article considers various paths and figures of speech widely used in the journalistic text, which are necessary to create a bright individual-author's position and give the journalistic work of elements of artistic speech: metaphors, epithets, periphrases, synonyms, antonyms, oxymorons, etc.

Key words: journalistic text, journalistic genres, figures of speech, speech expressiveness.

INTRODUCTION

The journalistic style, being the official style of the media, is more often used in written speech, and less often – in oral form. Common features of this style can be called:

- imagery and emotionality of speech – to create the necessary atmosphere;
- Assessment and confidence – for interest;
- a narrative logic based on irrefutable facts – to make speech credible and informative;
- call for action by readers (listeners) and public accessibility;
- an easy and clear statement.

The stylistic features of the journalistic style are manifested at the language levels as follows:

- on a lexical level – emotionally-expressive and colloquial words, phraseologisms and stable expressions, dialectal or slang words – depending on the specifics of the audience;
- in morphological – an abundance of adjectives, pronouns and adverbs, verbs at the present time;
- on the syntactic level – short and incomplete sentences, alternating with complex subordinates.

As you know, the main purpose of the journalistic style is to influence public opinion, to form it. The structure of the journalistic style of speech is focused on the expression of socially significant ideas, active citizenship. The most important function of the journalistic style is the influencing function. The journalist not only reports on any facts of social, cultural, spiritual, economic life, but also gives them an interpretation, putting the text in an emotionally-expressive stylistic form.

The linguistic means of organizing the text of the journalistic style are subordinated to the basic feature (style dominance), which is defined as social evaluation. The evaluation category is most clearly visible at the lexicon level. Let's list the main lexical means expressing the evaluation [1, 132]:

1. words with a vivid expressive coloring: *varvary (barbarians), vandal (vandal), verolomnoe vtorzhenie (treacherous invasion), zverskoe ubijstvo (brutal murder), beschelovechnyj postupok (inhumane act), gumannyj rukovoditel' (humane leader), sud'bonosnyj god (fateful year);*

2. Newspapers, i.e., lexemes that have acquired social and evaluative properties under the influence of the publicist context: *boeviki* (militants), *putch* (putsch), *nomenklatura* (nomenclature), *povstancy* (rebels), *terroristy* (terrorists);

3. words with suffixes of subjective assessment: *obyvatel'shchina* (commoner), *soldatnya* (soldier), *smekhota* (laughing), *obrazovanshchina* (education), *babulenciya* (babulence), *rodstvennichki* (relatives);

4. Journalistic phraseology: *grazhdanskoe soglasie* (civil accord), *kredit doveriya* (credit of trust), *sil'naya ruka* (strong hand), *arena politicheskoy bor'by* (arena of political struggle), *politicheskaya kuhnya* (political cuisine).

It is necessary to pay attention to the fact that the vocabulary of journalistic style is characterized by heterogeneity of stylistic coloring: solemn, book words, designed to influence the reader, neighbor with stylistically reduced units, which give speech liveliness, immediacy: «*A nas s vami – kak ne vyshedshih rozhami i dohodami dlya Goroda budushchego – otselyat v kapchagajskuyu step'*» (And we – as not come out faces and incomes for the City of the future – will be resettled in the Kapchagai steppe) («*Vremya*» magazine).

There is a particular interest in the process of transformation of terminological vocabulary, which is used in the expanded metaphorical meaning, acquiring social evaluation: *ideologicheskij vakuum* (ideological vacuum), *epicentr sobytij* (epicenter of events), *gradus vozmushcheniya* (degree of indignation), *shkala terpeniya* (scale of patience), *virus obshcheniya* (virus of communication), etc.

In the book «The Russian language on a newspaper page» Kostomarov highlighted the main feature of the newspaper's language: the desire for standardization and, at the same time, expressiveness. Broad possibilities for realization of this tendency are presented by figures of speech – deviations from a neutral way of presentation for the purpose of emotional and aesthetic influence. From the first lines of the article, the reader often meets with such types of questions as dubbitation and objectification.

MAIN PART

There are some unique qualities in the nature of that types of questions that makes them work differently ways in conversations. Questions may obtain some of these qualities occasionally or be initially formed using them. But the most important part is not what questions consist or how they made, but what role they have and why were they made.

Dubbitation – a series of questions to the imaginary interlocutor to raise the problem and justify the form of reasoning, for example: «*Vse chashche v SMI publikuyutsya sociologicheskie dannye o populyarnosti pretendentov na vysokuyu dolzhnost' i prognozy o veroyatnom pobeditele. No naskol'ko nadezhny eti dannye? Mozhno li im doveryat'? Ili eto tol'ko sredstvo formirovaniya obshchestvennogo mneniya, svoeobraznyj sposob propagandy zhelannogo kandidata? Eti voprosy nosyat kak politicheskij, tak i nauchnyj harakter*» (Increasingly, the media publish sociological data on the popularity of candidates for high office and forecasts about the likely winner. But how reliable is this data? Can we trust them? Or is it just a means of forming public opinion, a kind of propaganda of the desired candidate? These issues are both political and scientific in nature) («*MK*» magazine).

Objectivization is a question to which the author answers himself, for example: «*Kakie izmeneniya zhдут igrokov «Milana»? Na sajte kluba poyavilos' zayavlenie o tom, chto nikto bol'she iz kluba ne ujdut*» (What changes await the Milan players? The club's website has a statement that no one else will leave the club) («*Caravan*» magazine). Objectivization is a language tool that serves to highlight individual sides of the core issue as the text is deployed. Figures of this type are located mainly at the beginning of paragraphs. They create a framework of reasoning. The change of affirmative intonation to a questioning one allows the reader to revive the attention of the reader, to restore the weakened contact with him/her, to introduce diversity into the author's monologue and to create an illusion of dialogue.

The analogue and at the same time the opposite of objectification is discussion. This is a question posed to discuss a decision already made by authoritative persons or a conclusion already made public, for example: «*Vkladchikam pensionnyh fondov, real'no smotryashchim na veshchi, davno predlozhenno pozabotit'sya o sebe samim. Kakie manevry mozhet predprinyat' budushchij pensioner?*» (*Pension fund investors who really look at things have long been asked to take care of themselves. What manoeuvres can a future pensioner take?*) («*Vremya*» magazine).

A rhetorical question is an expressive statement or denial, for example: «*Stanet li svyazyvat'sya so Sberbankom chelovek, ch'i sberezheniya v nem pogoreli?*» (*Will a man whose savings have been burned in Sberbank get involved?*) («*Capital*» magazine) equals to «*Won't get involved...*»

The rhetorical question stands out in its intonation and structure against the background of narrative proposals, which introduces an element of surprise into the speech and thus increases its expressiveness. Some theatricality of this method raises the stylistic status of the text, raises it above the ordinary speech. The rhetorical question often serves as a spectacular conclusion to an article, for example: «*Interesno, a sud'i kto?*» (*I wonder who the judges are?*).

When studying the language means of the journalistic style it is necessary to pay special attention to the means of maintaining contact with the reader. Thus, among other speech means of maintaining contact with the reader there are communication, parantaise, rhetorical exclamation, default.

Communication – imagining the transmission of a difficult problem to the listener, for example: «*Ved' sama skhema bezumno udobna i vygodna. Smotrite sami. CHtoby poluchit' kredit, nado budet nakopit' 30% stoimosti kvartiry*» (*Because the scheme itself is insanely convenient and profitable. See for yourself. To get a loan, you will have to save 30% of the cost of the apartment*) («*МК*» magazine).

The identifying sign is the formula «*sudite sami*» (judge for yourself) or its analogues «*smotrite sami*» (decide yourself), «*vot i reshajte*» (decide for yourself), etc. There are two types of communication: 1) like a discussion, invites the reader to a thoughtful analysis of the conclusion already made by the author; 2) stops the discussion before the conclusion. For instance: «*Est' informaciya, chto odin nash kinematografist priobrel bolee 10 ga okolo goroda i budet stroit' tam s'emochnyj pavil'on. Tot eto strategicheskoe myshlenie upravlenca. Vsyia Rossiya budet snimat' u nas. Sudite sami, v Moskve ne hvataet ploshchadej plyus u nas bolee vygodnye pogodnye usloviya*» (*There is information that one of our filmmakers bought more than 10 hectares near the city and will build a filming pavilion there. That's the strategic thinking of a manager. The whole of Russia will be shooting from us. Judge for yourself, Moscow lacks space, plus we have more favorable weather conditions*) («*Vremya*» magazine).

Rhetorical exclamation is the expression of emotion. In the written text this pseudo-emotion is graphically (exclamation point) and structurally. Silence – an indication in the written text by means of graphic means (ellipsis) that part of the thought is not stated. Dottedness is a conspiratorial «*wink*» of the author to the reader, a hint of known facts or mutually shared points of view. [2, 76]

Newspaper vocabulary is the most important and largest category of newspaper dictionary. This diverse and influential vocabulary in the newspaper satisfies the acute need for newspaper-publicist speech to express a special assessment of the subjects, phenomena, and concepts of public life and greatly contributes to the performance of an important for the newspaper propaganda function.

The criterion for classifying a word as an evaluation vocabulary can be its ability to express evaluation out of context: in addition to the inherent constants assigned to it in the dictionary, it can also implement the so-called situational or contextual meanings.

On the basis of the evaluation, the main thing for the newspaper lexicon, the latter is subdivided into positive evaluation, negative evaluation and neutral in evaluation terms. For example: words and phrases with positive value: *zolotoj* (golden), *velichestvennyj gorod* (majestic city), *slavnyj* (glorious), *tovarishcheskij match* (friendly match), *kolybel' družby* (cradle of

friendship), *sozidanie* (*creation*), *vdohnovlyayushchij* (*inspiring*), *iniciativa* (*initiative*), *sodruzhestvo* (*commonwealth*), etc.; words and phrases with negative value: *atmosfera isterii* (*atmosphere of hysteria*), *zaklejmit' pozorom* (*stigmatization*), *slovesnyj kamuflyazh* (*verbal camouflage*), *piratskie kopii* (*pirate copies*), *politika zahvata* (*capture policy*), etc.

In the journalistic text, various paths and figures of speech are widely used, which are necessary to create a bright individual-author's position and to give the journalistic work of elements of artistic speech. These include metaphors, epithets, periphrases, synonyms, antonyms, oxymorons, etc.

Metaphor – a path or figure of speech, the use of a word denoting a class of objects, phenomena, actions or features to characterize or nominate another, similar to the data. For example: *Etot paren' – nastoyashchij medved'* (*This guy is a real bear*). The formation of this metaphor is based on the similarity of the animal features with the characterized individual (rough strength, strength, strength, clubfoot, etc.).

Metaphor performs two main functions – characterization function and nomination function. Metaphor is widely used in publicist and oratory discourse, as these are genres designed to influence the emotions and imagination of the addressee. Such metaphors are usually based on analogies: with war and struggle («*nanesti udar*» for *strike*, «*diplomatische srazheniya*» for *diplomatic battles*), game («*rasygrat' kartu*» for *play card*), sport («*arena bor'by za vlast'*» for *power struggle arena*, «*peretyagivanie kanata*» for *tug-of-war*), mechanism («*rychagi vlasti*» for *leverage of power*), organism («*bolezn' rosta*» for *growth disease*), plant («*rostki demokratii*» for *sprouts of democracy*), theater («*marionetki vlasti*» for *puppets of power*), etc.

Methodonymy – transfer of a name from one class of objects to another class or a separate subject. For example, in the proposals, «*Konferenciya sostoitsya v nachale goda*» (*the Conference will take place at the beginning of the year*) and «*Konferenciya prinyala vazhnoe reshenie*» (*the Conference took an important decision to*) move the event from the social event to the participants.

Epithet is a stylistically significant word or phrase in a syntactic function of definition or circumstance. For example: *zheleznaya disciplina* (*iron discipline*), *gordo nesi znamya Otechestva* (*proudly carry the flag of the Fatherland*), the headline *velichestvennyj grad Astana* (*majestic city of Astana*), *zhivaya pamyat'* (*living memory*), etc.

Periframes are language units used as: 1) an expression that is a descriptive representation of the meaning of another expression or word – «*pishushchij eti stroki*» (*writing these lines*) instead of the author's self); 2) a path that replaces the name of a person, object or phenomenon with a description of their essential features – «*koroleva tsvetov*» (*flower queen*) instead of a rose, «*korol zhivotnyh*» (*king of beasts*) instead of a lion. The following periphrasis is most common in modern newspaper texts: *lyudi v belyh halatah* (*people in white robes*) for *doctors*, *ryzhaya plutovka* (*red trickster*) for *fox*, *goluboj ekran* (*blue screen*) for *TV*, *nochnoe svetilo* (*nighttime luminary*) for *moon*, *chernoe zoloto* (*black gold*) for *oil*.

CONCLUSION

Stylistic figures (comparisons, metaphors, metonymies) are not only a figurative grid through which the world is perceived, but also a certain subjective attitude to the world, which determines not only the nature of the vision of the world, but also its perception.

Summing up the above, I would like to note that the understanding of the content and form of the journalistic text should be based on students' understanding of the text-forming features of the journalistic style as a whole, since all the language means of any functional style form a harmonious system, which is designed to convey the author's idea, embodied in a specific genre form.

REFERENCES:

1. Culture of Russian speech. University textbook. L.K.Graudina, E.N.Shiryaev, responsible editors. – M., 1998. – 560 c.
2. Kupina N.A., Mikhailova O.A. Fundamentals of stylistics and culture of speech. A workshop for philology students. – M., 2004. – 296 c.

3. Materials from the newspapers Vremya, Karavan, Moskovsky Komsomolets, Izvestia, etc.

Сансызбаева С.К.¹, Сматаев Н.К.², Темірқұлова Г.К.³

Оценочные средства речевой выразительности в публицистических текстах

^{1,2,3} КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан.

В статье освещены вопросы изучения публицистического стиля, его стилевых и языковых особенностей. Рассмотрены основные функции публицистических жанров – информативная и воздействующая, как наиболее значимые при формировании общественного мнения. Предметом особого рассмотрения в статье явились средства речевой выразительности в публицистическом тексте, используемые с целью эмоционального и эстетического воздействия. Описаны наиболее распространенные из них: дубитация, объективизация, обсуждение, риторический вопрос, а также такие речевые средства поддержания контакта с читателем, как коммуникация, парентеза, риторическое восклицание, умолчание. Кроме того в статье рассмотрены широко используемые в публицистическом тексте различные тропы и фигуры речи, необходимые для создания яркой индивидуально-авторской позиции и придания публицистическому произведению элементов художественной речи: метафоры, эпитеты, перифразы, синонимы, антонимы, оксюморон и др.

Сансызбаева С.К.¹, Сматаев Н.К.², Темірқұлова Г.К.³

Публицистикалық мәтіндердегі сөз мәнерлігінің бағалау әдістері

^{1,2,3} әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Мақалада журналистік стиль, оның стилистикалық және лингвистикалық ерекшеліктерін зерттеу қарастырылған. Журналистік жанрлардың негізгі функциялары – қоғамдық пікір қалыптастырудағы ең маңызды болып табылатын ақпараттық және әсерлі болып саналады. Мақалада ерекше назар аударылатын тақырып – эмоционалды және эстетикалық әсер ету үшін пайдаланылатын журналистік мәтінде сөз сөйлеудің құралы болды. Олардың ең көп тарағандары: дубитизация, объективтеу, талқылау, риторикалық сұрақ, сондай-ақ, сөйлесу, парентеза, риторикалық леп белгісі, әдепсіздік сияқты оқырманмен қарым-қатынас жасаудың осындай сөйлеу құралдары. Бұдан басқа, мақалада журналистік мәтінде кеңінен қолданылатын әртүрлі жолдар мен сөйлеу фигуралары талқылануда, олар жеке авторлық позицияны құруға және көркем сөздердің журналистік жұмыс элементтеріне: метафоралар, эпитеттер, парафразиялар, синонимдер, антонимдер, оксюморон және т.б.

УДК 81'33

Ж.А. Чкамбаева¹, Е.А. Журавлева²

¹ магистрант, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан, chzhaka@mail.ru

² д.филол.н., профессор, заведующий кафедрой теоретической и прикладной лингвистики Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан, zhuravleva_ea@enu.kz

БИЛИНГВИЗМ РЕКЛАМНОГО ТЕКСТА И НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОМПОНЕНТ КАК СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ЧЕРТЫ КАЗАХСТАНСКОЙ СОЦИАЛЬНОЙ РЕКЛАМЫ

В статье рассматриваются особенности казахстанской рекламы как социального феномена. Представлен экскурс в историю становления рекламной деятельности в

Казахстане, описаны некоторые нормативные акты по регулированию рекламы в Казахстане. Охарактеризована специфика коммерческой и некоммерческой рекламы. Особое внимание уделено социальной рекламе (определение, цели, задачи, функции, виды). На иллюстративных примерах показаны специфические черты казахстанской социальной рекламы: билингвизм рекламных текстов и наличие национального компонента в рекламном сообщении.

Ключевые слова: реклама, некоммерческая реклама, социальная реклама, рекламный текст, билингвизм рекламного текста, национальный компонент, рекламное сообщение.

Реклама как социальное явление интересно современным исследователям из разных отраслей знаний. Всякая реклама сегодня – это «активно развивающееся средство внутри- и межкультурного общения и привлекает внимание представителей разных наук, поскольку, сочетая в себе известные виды речи с изображением и используя разнообразные приемы психологического воздействия, она обладает огромной силой внушения и нацелена на стимулирование экономических и социальных процессов» [1, 2]. Изучением рекламы как социального феномена активно занимаются ученые из области лингвистики, социологии, культурологии, политологии и др. наук.

Ученые выделяют такие виды рекламы, как коммерческая и некоммерческая. «Коммерческая реклама – это реклама, направленная на формирование и поддержание интереса к какому-либо коммерческому объекту (товар, бренд, торговая марка, мероприятие и т.д.), то есть к объекту, реализация которого носит характер извлечения прибыли. Некоммерческая реклама – это реклама, направленная на формирование и поддержание интереса к некоммерческим объектам, то есть реализация или продвижение которых не носит характер извлечения прибыли» [2]. В свою очередь некоммерческая реклама делится на политическую, социальную, событийную и государственную. Нередко эти виды путают и принимают за социальную рекламу. Между тем, «политическая реклама – это реклама, направленная на формирование и поддержание интереса к политическим партиям, движениям, объединениям и т.д. (...)». Событийная реклама – это реклама, направленная на привлечение внимания общественности к различным некоммерческим культурно-досуговым мероприятиям, праздникам, фестивалям, историческим событиям и проектам. Иногда такую рекламу можно принять за социальную, однако её ключевая особенность в том, что она не направлена на решение социальных проблем. (...). Государственная реклама – это реклама, направленная на привлечение внимания, формирование и поддержание интереса граждан к государственным услугам, информационным порталам, министерствам и ведомствам и прочим государственным структурам» [2]. У каждого из этих видов рекламы есть свои цели, задачи и функции.

Универсальной дефиницией, которая охватывает все эти виды, является определение, предложенное Е.В.Медведевой: «Реклама – это разновидность массовой коммуникации, в которой создаются и распространяются информативно-образные, экспрессивно-суггестивные тексты однонаправленного и неличного характера, оплаченные рекламодателем и адресованные им группам людей с целью побудить их к нужным рекламодателю выбору и поступку» [1, 5].

Наш исследовательский интерес представляет социальная реклама.

От других типов рекламы социальную рекламу отличают особые коммуникативные цели. В отличие от коммерческой рекламы, которая нацелена на продвижение конкретного товара или услуги, и как следствие, на рост продаж и получение прибыли, социальная реклама призвана привлечь внимание потребителей к общественным проблемам, требующим своего разрешения. То есть социальная реклама направлена на «изменение отношения публики к какой-либо проблеме, а в долгосрочной перспективе – и на создание новых социальных ценностей» [3, 9].

В Законе Республики Казахстан «О рекламе» понятие «социальная реклама» трактуется следующим образом: «информация, адресованная неопределенному кругу лиц и направленная на достижение благотворительных и иных общественно полезных целей некоммерческого характера, а также обеспечение интересов государства» [4]. Зачастую социальная реклама в Казахстане создается в рамках реализации конкретных государственных программ.

Возвращаясь к особым коммуникативным целям социальной рекламы, необходимо отметить, что социальная реклама в отличие от коммерческой обращена не на отдельную прослойку общества, а на все общество в целом, то есть к каждому гражданину страны. Тем сложнее рекламистам создавать качественную, хорошо продуманную социальную рекламу, которая найдет отклик в каждом человеке. Как правило, и коммерческую, и социальную рекламу чаще всего производят в одних и тех же рекламных агентствах. Почему же на фоне творческих ярких работ по коммерческой рекламе (реклама банковских услуг, туристических агентств, средств гигиены и пр.), мы часто, но не всегда, видим менее творческие работы по социальной рекламе (уплата алиментов, бытовое насилие, безопасность на дорогах и пр.), порой даже откровенно примитивные? Причина, на наш взгляд, кроется в некоммерческом характере социальной рекламы. И тут напрашивается огилвизм (от имени Дэвида Огилви – «отца рекламы»): «Ни один производитель не становился богатым, экономя на своем рекламном агентстве. Если платить крохи, получите халтуру» [5, 92].

Нужно понимать, что социальная реклама – это вид коммуникации между обществом и государством или неправительственной организацией, которая заказала эту рекламу. Основной коммуникативной целью является изменение отношения к той или иной общественной проблеме. А что такое проблемы? «Проблемы – это нерешенные вопросы» и «проблема – это тенденция, время которой настало» [5, 21]. Так стоит ли экономить на поиске решения социальных проблем?

Существует целый ряд классификаций, который строится на конкретном признаке, так например, выделяют такие виды социальной рекламы [2]:

по содержанию:

- 1) реклама ценностей;
- 2) реклама некоммерческих организаций, а также различных проектов, событий, мероприятий, программ;
- 3) информационно-просветительская реклама;

по характеру воздействия:

- 1) призывающая;
- 2) вопрошающая;
- 3) тезисная;
- 4) информирующая;
- 5) комбинированная;

по типу заказчика:

- 1) государственная;
- 2) социальная реклама НКО (в Казахстане НПО);
- 3) социальная реклама коммерческих структур;
- 4) общественная социальная реклама;

по формату:

- 1) звуковая;
- 2) визуально-графическая;
- 3) визуально-кинематографическая;
- 4) визуально-объектная;
- 5) текстовая;

по смысловому вектору:

- 1) позитивная;

2) негативная.

Единой классификации пока нет, так как изучение феномена социальной рекламы находится в процессе развития.

К основным задачам социальной рекламы относят:

- формирование/изменение модели поведения;
- информирование о проведении социальных проектов (гуманитарных акций, социальных флешмобов, конкурсов и пр. мероприятий);
- привлечение внимания общественности к социальным вопросам;
- создание положительного имиджа государства, его политики.

Социальная реклама выполняет следующие функции: информативную, идеологическую, образовательную, воспитательную, имиджевую, агитационную, экономическую и пр. Мы бы добавили к этому списку мотивирующую функцию социальной рекламы.

Социальная реклама, как и всякая другая реклама, чаще всего размещается на различных наружных рекламных носителях (билбордах, сити-форматах, роллерных дисплеях, светодиодных экранах, перетяжках, баннерах, арках и пр.), а также в средствах массовой информации (печатных, телевизионных и на радио).

Необходимо отметить, что современная казахстанская социальная реклама находится в процессе развития. Социально-экономические изменения, произошедшие в конце XX века в стране, привели к существенным трансформациям в обществе. Изменилось многое, в том числе система ценностей и поведенческая культура. Похожая картина наблюдается и в России, а также в других странах постсоветского пространства. Так, В. Гуляев отмечает, что «...произошло разрушение моральных норм, а также потеря преемственности культурных традиций поколений» [6, 85]. Следует отметить, что развитие российской социальной рекламы в отличие от казахстанской происходит более интенсивно: с точки зрения нормативного регулирования, креативности, тематического многообразия, коммуникативных стратегий и пр.

Казахстанская социальная реклама характеризуется двумя отличительными признаками: билингвальностью рекламного текста и национальным компонентом в рекламном сообщении.

Казахстан – многоязычная страна, а значит, полиязычная. Языковая политика Казахстана отражена в главном законе – в Конституции Республики Казахстан, где прописано: «1. В Республике Казахстан государственным является казахский язык. 2. В государственных организациях и органах местного самоуправления наравне с казахским официально употребляется русский язык. 3. Государство заботится о создании условий для изучения и развития языков народа Казахстана» [7]. Специфика казахстанской рекламы заключается в том, что рекламный текст составляется на двух языках.

Законом РК от 19.12.2003 года №508-III (с изменениями и дополнениями по состоянию на 14.04.2019г.) «О рекламе» предусмотрены следующие положения размещения социальной рекламы: «Реклама на территории Республики Казахстан (за исключением периодических печатных изданий, интернет-ресурсов, информационных агентств) распространяется на казахском и русском языках, а также по усмотрению рекламодача и на других языках. Перевод содержания рекламы не должен искажать ее основной смысл» [4].

Руководствуясь нормативными актами, рекламисты при создании социальной рекламы в обязательном порядке используют в рекламном тексте два языка: казахский и русский, иногда казахский и английский.

Рекламный текст – ядро социальной рекламы. Он должен быть одновременно лаконичным по форме и емким по содержанию. Оттого, насколько продуманным будет рекламный текст, зависит, будет ли достигнута основная коммуникативная цель – изменение поведенческой культуры.

Рассмотрим в качестве примера рекламные тексты социальной рекламы на тему экологии, размещенных на наружных рекламных носителях г. Нур-Султан:

Рис.1.

Рис.2.

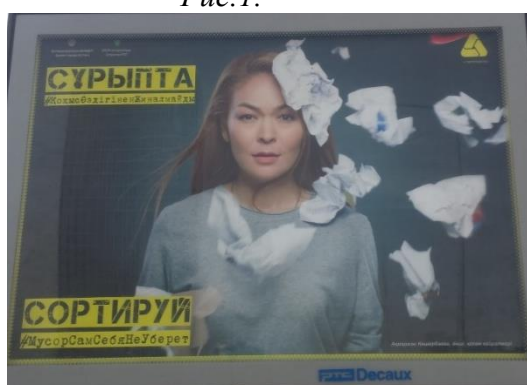

Рис.3.

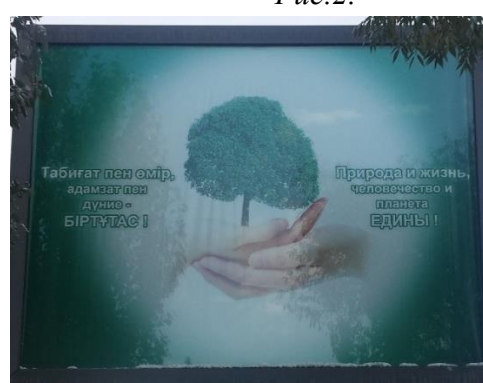

Рис.4.

Двуязычие рекламного текста представлено во всех представленных примерах. Однако представление билингвального рекламного текста может быть разным. Так, в примерах 1,3,4 рекламный текст на обоих языках представлен в рамках одного рекламного билборда. В примере 2 рекламный текст представлен только на государственном языке. В то же время необходимо отметить, что прагматическая установка рекламного текста сохранена в переводах, что весьма важно в билингвальных рекламных текстах.

Таким образом, рекламный текст современной казахстанской социальной рекламы, представленный на двух языках, выполняет ряд задач социальной рекламы: обращение внимания к актуальным общественным проблемам; активизация действий по их решению; изменение поведенческой модели общества.

Следующий специфический признак казахстанской социальной рекламы – это национальный компонент в рекламном сообщении.

Он проявляется по-разному. Наиболее наглядно национальный компонент представлен в социальной рекламе, размещаемой на телевидении, на светодиодных экранах, размещенных на улицах крупных городов, а также в социальных сетях в интернете. Телевизионные социальные ролики могут содержать элементы национальной культуры казахского народа или других народов, проживающих на территории многонационального Казахстана. К ним мы относим национальные орнаменты, элементы национальной одежды, вкрапление в русскую речь казахских слов или слов других этносов, проживающих в стране, национальную музыку, национальную кухню и пр.

Кроме этого рекламисты при создании наружной рекламы часто используют голубой (бирюзовый) и желтый цвета, которые отсылают нас к флагу как национальному символу независимого Казахстана.

В приведенном примере (рисунок 2) национальный компонент выражен посредством изображения одного из основных символов казахстанской независимости – монумента

«Байтерек». Согласно древним преданиям байтерек – это древо жизни, в кроне которого священная птица Самрук откладывает золотое яйцо, символизирующее солнце, дающее жизнь и надежду.

Использование невербальных знаков в рекламе, в социальной рекламе в частности, способствует лучшему восприятию заложенного в ней информационного посыла. «Вся информация, необходимая для понимания рекламной ситуации, заложена в вербальном тексте, звучание же при этом создает дополнительные оттенки и смыслы для более объемного восприятия вербальной информации» [1, 30].

Социальная реклама – это творческое произведение, при создании которого производители-рекламисты применяют и вербальные, и невербальные средства. Так, «все структурные компоненты рекламного сообщения, представляя собой, по сути, тексты, написанные на разных «семиотических языках», имеют свое собственное семантическое наполнение. При взаимодействии этих текстов возникают образы, выраженные вербально, визуально и акустически, которые дополняя и расширяя возможности друг друга, создают единый образный ряд и ритм рекламного сообщения, к чьим основным функциям относятся привлечение внимания потребителя, обеспечение понимания всего объема информации» [1, 39].

Таким образом, социальная реклама – это особый вид некоммерческой рекламы, целью которой является изменение поведенческой культуры общества. Исходя из столь высокой цели, создание эффективной социальной рекламы требует от специалистов рекламного дела особой творческой способности: в лаконичные рекламные тексты заключить емкий содержательный смысл той или иной социальной проблемы. Наряду с этим в задачу казахстанских рекламистов входит подбор точного эквивалента при переводе оригинального рекламного текста на казахский или русский языки, а также умелое вкрапление национального компонента в рекламное сообщение.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Медведева Е.В. Рекламная коммуникация. – М.: Едиториал, УРСС, 2003. – 280 с.
2. Виды социальной рекламы // Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://sociama.ru/stati/vidy-sotsialnoj-reklamy/> (дата обращения: 06.10.2019).
3. Николайшвили Г.Г. Социальная реклама: теория и практика. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 191 с.
4. Закон Республики Казахстан от 19 декабря 2003 года №508-ІІ О рекламе (с изменениями и дополнениями по состоянию на 14.04.2019г.) // Электронный ресурс [Режим доступа]: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1045608 (дата обращения: 06.10.2019).
5. PR и реклама: хрестоматия / сост.: А.А.Кудабай, Н.Т. Шынгысова. – Алматы: Казак университеті, 2016. – 200 с.
6. Гуляев В.В. Критерии определения понятия «социальная реклама» // Вестник РУДН, серия Литературоведение. Журналистика. – М., 2009, №1. – С.85-88.
7. Конституция Республики Казахстан // Электронный ресурс [Режим доступа]: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (дата обращения: 06.10.2019).

Әлеуметтік жарнама – коммерциялық емес жарнаманың ерекше түрі, оның мақсаты қоғамның мінез-құлық мәдениетін өзгерту болып табылады. Осындай жоғары мақсатқа сүйене отырып, тиімді әлеуметтік жарнаманы құру жарнама мамандарынан ерекше шығармашылық қабілетті талап етеді: нақты әлеуметтік мәселенің қысқаша мазмұнды мағынасын қысқаша жарнама мәтіндеріне қосу. Сонымен қатар, қазақстандық жарнама берушілердің міндеті – түпнұсқа жарнамалық мәтінді қазақ немесе орыс тілдеріне аударғанда, сондай-ақ ұлттық құрамдас бөлікті жарнамалық хабарға шебер енгізу кезінде дәл эквивалентті таңдау және ұлттық құрамдас бөлікті жарнамалық хабарламаға шебер енгізу.

Social advertising is a special type of non-commercial advertising, the purpose of which is to change the behavioral culture of society. Proceeding from such a lofty goal, the creation of effective social advertising requires advertising specialists to be particularly creative: to include concise meaningful meaning of a particular social problem in concise advertising texts. Along with this, the task of Kazakhstan advertisers is to select the exact equivalent when translating the original advertising text into Kazakh or Russian, as well as skillfully incorporating the national component into the advertising message.

УДК 801.3

Б. Шалабай

Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, ф.ғ.д., профессор, e-mail: bshalabai@mail.ru

ТІЛДІК ТҰЛҒАНЫ ҚАТЫСЫМДЫҚ АСПЕКТІСІ

Мақалада тілдік тұлғаны зерттеу аспектілерінің ішінде қатысымдық тұлға тұрғысынан қарастыру мәселесі көтеріледі. Оның өзекті болатын себебі бірнеше факторларға байланысты: алдымен, қазіргі көп тілді қоғамға бет алған тұста, ана тілін жете меңгеру және соған байланысты қолға алатын шаралар туралы мәселе қойылады. Екіншіден, жаһандану үдерісі жүріп жатқан кезде адамдар арасындағы "тіл табысу" да өзекті бола түседі. Соған орай мемлекеттік тілді оқытып, үйретуде әлемдік тәжірибе кездесетін жаңа үрдістерді ескеру қажеттігі айтылып, жоғары оқу орындарының оқыту бағдарламасына "қазақ тілі әлемі" атты жаңа пән енгізу ұсынылады. Қазақ тілін қазақ ұлтының дүниетанымымен, мәдени, тарихи, салт-дәстүрлік ерекшеліктерімен байланыстырып оқыту оң нәтижелер берері сөзсіз.

Кілт сөздер: тілдік тұлға, қатысымдық аспект, ана тілі, тілдік қатынас, қазақ тілі әлемі.

КІРІСПЕ

Тіл ғылымында соңғы жылдардағы зерттеулерде тілдегі "адам факторы" өзектене түскені белгілі, осыған байланысты "тілдік тұлға" мәселесі қазіргі таңда ерекше зерттеу нысанына айналып отыр.

Антропоөзектік парадигмада "тілдік тұлға" түсінігі мен оның анықтамасының пайда болып, оның зерттеу қағидасы мен теориясы орыс тіл білімінде жасалғанымен, "тіл және адам" мәселесі, тілдің қызметі мен өмір сүруін оны тұтынушы ұлтпен байланыстылықта зерттеу идеясы тіл білімінде барлық кезеңдерде де болды. Еуропа тіл білімінде бұл теорияның пайда болуының тарихи алғышарттары тілдің әлеуметтік табиғаты, тіл мен сөйлеудің, жеке адам мен ұжым тілінің ара қатынасы (В.Гумбольдт, И.А.Бодуэн де Куртенэ, Ф.де Соссюр т.б.) туралы мәселелердің қозғалуымен сипатталады. В.А.Маслова: "Тілдік тұлғаға алғаш бетбұрыс жасалуы неміс ғалымы Й.Вайсбергтің есімімен байланысты, ал орыс тіл білімінде алғашқы қадамды тілдік тұлғаны зерттеудің екі жолын, яғни автор тұлғасы мен кейіпкер тұлғасы арқылы шығу жолдарын көрсетіп, В.В.Виноградов жасады" [1; 118], – дейді.

В.В. Виноградов "тілдік тұлға" мәселесін қазіргі кездегідей сан-алуан аспектіде (психолінгвистикалық, когнитивтік, лингводидактикалық т.б.) емес, тек бір ғана мәселені шешу үшін: "көркем әдебиет тілі" сияқты өте күрделі, сан қырлы құбылыстың сырын ашу үшін, оның дара тілдік құрылымын зерттеу үшін пайдаланды. Ол көркем шығармашылықтағы "көркем – тілдік сананың", яғни сөйлеуші не жазушы тұлғаның бейнесінің жасалу тәсілдері туралы мәселе көтерді.

Ғалым пайымдауынша, көркем шығарманы тілдік ұйымдастырудың жалпы жүйесінде және өзінің көркем-дара әлемін бейнелеу тәсілдерінде ғана жазушының сырттай алғанда көрінбейтін "бейнесі" сомдалады [2].

Ол шығармадағы "тілдік тұлға", "көркем бейне", "автор бейнесі" және олардың ара қатынасы, өзара әсері туралы мәселе қояды.

Бұл жерде ескеретін жай: көркем шығармадағы автордың "тілдік тұлғасы" мен "автор бейнесі" бір нәрсе емес, екеуі екі басқа дүние: тілдік тұлға – лингвистикалық категория болса, автор бейнесі – стилистикалық категория.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тілдік тұлғаны қарастыратын аспектілердің ішінде біз оны қатысымдық аспектіде, нақтырақ айтсақ, қазіргі қоғамымыздағы "қатысымдық тұлға" мәселесі тұрғысынан алып сөз етпекпіз. Өйткені ол қазіргі қоғамымыздағы өткір мәселелердің қатарында тұр десек те болады. Тілдік тұлғаны тек теориялық тұрғыдан емес, практикалық тұрғыдан да қарастырудың қажеттілігі сезіледі.

В.И. Карасик қатысымдық тұлғаны "тілдік-мәдени және қатысымдық құндылықтарды, білім мен ұстанымдарды ұстанушының жалпы бейнесі" [3] деп анықтайды.

Қазіргі әлемдік жаһандану үдерісі қарқын алған тұста, жеке тұлғалар арасындағы, ұлттар мен ұлыстар арасындағы, демек, әртүрлі мәдениеттер арасындағы қарым-қатынас күшейген кезде, тілдік тұлғалар арасындағы қарым-қатынас мәселесі алдыңғы орынға шығады. "Тіл табысуды" қазіргі қоғамдағы күрделі категориялардың бірі деп қарауға болады.

XX ғасырға дейін қазақ қоғамы негізінен бір тілді қоғам болып келсе, XX ғасырда – кеңестік кезеңде қос тілді қоғамға айналды, ал XXI ғасырда үштілді немесе көп тілді қоғамға бет бұрдық.

Тілші қауым, әсіресе, әлеуметтік лингвистика өкілдері үшін зерттеуге тұрарлық қызықты құбылыстар қалыптасып отыр: бізде таза қазақ тілді орта, таза орыс тілді орта және аралас тілді орта да бар.

Осы құбылысты зерттеп, болашақ ұрпағымыздың қойыртпақ тілді тұлғаға айналмауы үшін не істеу керек? Оларды өзінің тарихи ұлттық-мәдени тамырынан ажыратып алмай, бірақ қазіргі барлық озық технологияның жетістіктеріне сусынын қандырып, жан-жақты дамыған көп тілді тұлғаны қалыптастыру үшін қандай жолмен жүрген дұрыс болады? Бұл жөнінде ғалымдар тарапынан болсын, жалпы жұртшылық тарапынан болсын айтылып, жазылып жүрген пікірлер, ұсыныстар аз емес.

Солардың ішінде, ең негізгісі бастауыш сыныптарда білімді ана тілінде алу, ана тілінде оқыту мәселесі дер едік. Бұл жөнінде алғашқы алаш білімпаздарынан бастап осы күнгі оқыту, білім беру жүйесінде жұмыс істеп жүрген, сол салада зерттеу жасап жүрген мамандарымызға дейін барлығы ортақ бір пікірде. Ол – көп тіл білу ана тілі есебінен, ана тілін құрбандыққа шалу есебінен жүргізілмеуі тиіс. Керісінше, басқа тілдерді меңгеру тек ана тілі негізінде жүргізілуі тиіс. Бала алғаш тілі шыққан кезден бастап ана тілін толық меңгергенге дейін өзге тілді араластыруға болмайды. "... Сондай кемшілік болмас үшін, – дейді А.Байтұрсынұлы, – бар жұрт баласын әуелі өз тілінде оқытып, өз тілінде жазу-сызу үйретіп, өз тілінің жүйесін білдіріп, жолын танытып, балалар әбден дағдыланғаннан кейін, басқаша оқыта бастайды. Біз де тіліміз бұзылмай сақтауын тілесек, өзгелерше әуелі өз тілімізбен оқытып, сонан соң басқаша оқыту тиіс" [4].

Қазақстан Педагогикалық ғылымдар академиясының президенті Асқарбек Құсайынов еліміздегі біраз жылдан бері үш тіл қатар оқытылып келе жатқан мектептерде әлеуметтік зерттеу жүргізудің нәтижелерін былай қорытындылайды: "... ұстаздардың 83,9 пайызы оқушыларға үш тіл оқытқанда, олардың үш тіл меңгеру деңгейі төмендейтінін" ашық жазды. Балалар тілдерді шатастырып сөйлегенде, өздері де оған мән бермей, үш тілді қосып сөйлеу фактілері кездесетінін айтыпты.

Мұғалімдер көптеген қазақ балалары қазақ тілін нашар білетінін, бәрі дерлік орыс тілінде жақсы сөйлейтінін айта келе, 1 сыныпта тек қазақ тілін ғана оқыту керек деп жазыпты. Орыс тілін 2 немесе 3 сыныптан бастап оқытып, ал ағылшын тілін 6 сыныптан бастап қазақ тілі негізінде интенсивті түрде, яғни аптасына 3-4 сағат көлемінде үйрету керек деген ойларын жеткізіпті. Ағылшын тілі осылай оқытылатын болса, 2-3 жылда барлық бала оны жақсы үйреніп шығатынына сенім білдіреді [5].

Ғалым Шанхай (Қытай), Сингапур, Гонконг (Қытай), Финляндия, Оңтүстік Корея, Жапония, Канада сияқты озық елдерде ғылыми негізде дайындалған білім беру саясаты іске асырылатынын айтады. Олардың басты мақсаттары: ана тілін сақтай отырып, ұлттық ерекшелігі мен дәстүрлі мәдениетінен ажырамаған, рухани бай адам тәрбиелеу.

Қазіргі мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балаларды оқытып тәрбиелеуде ұлттық ерекшеліктерге сай оқыту механизмін жасау күн тәртібінде тұрған өзекті мәселе. Осы орайда, біздің ата-бабаларымыздың жадының мықты болу себебі әжелеріміздің немерелеріне ертегі оқып, аталарымыздың жырды жатқа айтуынан екенін еске сала кетсе орынды. Бесіктен бесік жырын құлағына сіңірген сәбиге өсе келе санамақ айтқызды, жаңылтпаш, жұмбақ, жыр жаттаттырды, олардың өмірі күнделікті өмірмен сабақтасып қатар дамыды.

Баланы ерте жасынан қостілділікке, көптілділікке үйрету оның толыққанды жеке тұлға ретінде қалыптасуына қаншалықты зиян екені ғалымдар тарапынан, зиялы қауым өкілдері тарапынан айтылудай-ақ айтылып келеді. Әлеуметтік тұрғыдан тілдерді көптен зерттеп жүрген ғалым Э.Д.Сүлейменованың пікірін келтірейік: "В науке пока не получено достоверных данных, которые бы свидетельствовали благоприятном или отрицательном влиянии раннего двуязычия на интеллектуальное и эмоциональное развитие ребенка. Однако сам факт зависимости интеллектуальной и эмоциональной сферы от родного языка не вызывает сомнений. Все большее число лингвистов и педагогов склоняется к мысли, что ребенок должен сначала овладеть семантикой родного языка, осуществлять познание мира, учиться ориентироваться в его сложном многообразии с помощью родного языка. *Исключительна роль родного языка в духовном развитии ребенка.* Формирование языковой личности как истинно национального феномена возможно при полном погружении в родной язык, именно с его помощью осуществляется сложное взаимодействия национально-культурных традиций, этнопсихологических особенностей склада народа, приводящих к формированию национального характера. *Без погружения в стихию родного языка, без знания этнокультурных, коммуникативных, прагматических особенностей его функционирования усвоение второго языка будет наталкиваться на почти непреодолимые трудности*" (астын сызған – біз, Б.Ш.) [6;77].

Жоғарыда айтылған жай мәселенің бір жағы болса, екіншіден, қазіргі дамыған қоғам жағдайында *тілдік қатынас* мәселесі айрықша орынға қойылады. "Тілдік қатынастың бүкіл әлемдік маңызы ел мен елдің, ұлт пен ұлттың саяси байланысына жан-жақты жол ашудан көрінеді. Сондықтан тілдік қатынас бүгінгі күннің ең өзекті мәселесі ретінде әлемдік лингвистикада жаңа ғылыми еңбектердің шығуына әсер етті...

Тілдік қатынас – адамның ойлау, пайымдау, сөйлеу, тыңдау, түсіну, айту, пікірлесу т.б. әрекеттеріне тікелей қатысты құбылыс. Сондықтан тілдік қатынасқа байланысты құбылыстардың теориялық негіздерін анықтау; айтылған, берілген, жазылған хабарды қабылдаудың әдіс-тәсілдерін айқындау; сол сияқты қарым-қатынас құралдары мен тұлғаларын, олардың қолданылу жолдарын белгілеу қазір өзекті мәселелер қатарына жатады. Осы мәселелерді жан-жақты оқыту мен үйрету олардың ғылымда өзіндік анықтамасын беруді, тілдік қатынас құбылысын теориялық және әдістемелік жақтан арнайы зерттеуді қажет етеді" [7; 3].

Адамдар арасындағы тілдік қатынасты жүзеге асыратын сөйлесім әрекетінің түрін ғалым Ф.Ш.Оразбаева "тілдесім" деп атап, соңғысының сәтті жүзеге асуына қажет шарттарды да атап көрсетеді. Оларға "сөйлесуші адамның көңіл-күйін сезіну және білу;

тілдесуші адамдардың бір-біріне деген құрметі, сыпайыгершілігі, адамды сөзге тарта білу; сөйлесушіні қолдай білу, пікірлесуді жалғастыра білу т.б." [7, 132] жатады.

Қазіргі жастарымыздың тіліне ғана емес, ішкі жан дүниесінде де үлкен өзгерістер болып жатады. Олар шетелдік арзан рухани құндылықтардың шырмауына түсіп кетпей, өз ұлтымыздың рухани құндылықтарын бойларына сіңіріп өсулері керек, ал ол құндылықтар ана тілі арқылы беріледі.

Ұлттың сана-сезімі, рухани болмысы тілі арқылы қалыптасады. Тілдегі таңба бірліктер халықтың дүние танымынан, рухани және материалдық мәдениетінен, өмір сүру тіршілігінен, әлеуметтік адами болмысынан мағлұмат беретін орасан зор таңбалық код болып табылады. Сондықтан тілді үйрену арқылы сол тілдің иесі – ұлттың тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрін, дүниетанымын тануға болады.

Қазіргі таңда қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне оқытып, үйретуде де жана әдіс, тың тәсілдер қолдану қажет екені сөзсіз.

Осы тұрғыдан, қазақ тілін үйренуге деген ықылас өз мемлекетіміздің ішінде ғана емес, шетелдерде де үлкен қызығушылық тудырып отырғаны байқалады. Бұған сыртқы саясаттағы, экономикадағы жетістіктерімізбен қатар, мәдениет, өнер, білім, спорт саласындағы жеңістеріміз де (мысалы: Димаш Құдайбергел, Самал Есламова, Геннадий Головкин т.б.) белгілі дәрежеде әсерін тигізіп отыр. Сондықтан қазақ тілін үйренуге деген қызығушылықтың артуы оны екінші тіл ретінде оқытып, үйретудің әдістерін жетілдіруді талап етеді.

Тілдегі сөздер мен грамматикалық құралдардың ережелерін білу – тілді сөйлесу құралы ретінде пайдалануға аздық етеді. Ол үшін, ғалымдардың пікірінше, меңгеретін *тілдің әлемін* барынша терең білген жөн. "Тіл тасымалдаушының әлемін зерттеу, – дейді С.Тер-Минасова, – сөйлеу тілінің қолданыс ерекшелігін түсінуге, тілдік бірліктердің семантикалық жүгін, сөйлеу тіліндегі тілдік бірліктердің саяси, мәдени, тарихи және тағы басқа қосымша мағыналық реңктерін (коннотация) айқындауға бағытталған. Әсіресе тілдік шынайылықтарға (реалийлерге) көп көңіл бөлінеді, оны тереңірек білу сол тілде сөйлейтін адамның күнделікті өмір сүру салтына сәйкес келетін құбылыстар мен фактілерді түсінуге мүмкіндік береді" [8; 39]. Бұларды білмейінше толық қарым-қатынас (түсінісу) жүзеге аспайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, жоғарыдағы мәселелерді шешу үшін жоғары оқу орнының оқу бағдарламаларына "қазақ тілі әлемі" атты пәнді енгізуді ұсынар едік. Пәннің ерекшелігі – тілді жалаң өзін оқытпай, оның иесі – ұлттың мәдениетімен, тарихымен, салт-дәстүр ерекшелігімен, дүниетанымымен байланыстырып оқыту. Егер біз тілді "сөйлете" білсек, соның бәрі ашылады: қазақ қандай халық, оның қандай құндылықтары бар, әлемдік өркениетке не қосты? – осының бәріне қазақ тілінің бай мүмкіндіктері жауап береді. Және бұл өзге тілді аудиторияға ғана емес, өз қандастарымыз үшін де керек. Өйткені қазақ тілін ана тілім деп санайтын ұлт өкілі өз тарихын, әдебиетін, өмір сүру салтын, өзге де құндылықтар жүйесін, тағы да басқа "әлеуметтік-мәдени фактілерді" білмейінше, нағыз өз ұлтының патриоты болып қалыптаспайды. Бұл пәнді жүргізуге теориялық, әдіснамалық, әдістемелік негіз болатын ғылыми еңбектер бізде бар. Олардың қатарында Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Е.Жанпейісов, С.Ақатай, А.Сейдімбек, З.Қ.Ахметжанова, Ф.Ш.Оразбаева тағы басқа ғалымдардың еңбектерін атауға болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
2. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. –М.1959
3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2004
4. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992
5. Құсайынов А. "Қазақ әдебиеті" газеті, 04.11.2016

6. Сулейменова Э.Д. Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики. – Алматы, 1996
7. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас негіздері. – Алматы: Print-S, 2005. - 147 б.
8. Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 ж. - 320 б.

Б.Шалабай

Коммуникативный аспект языковой личности

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау,
Республика Казахстан

В статье рассмотрение вопроса языковой личности представляется с точки зрения языковой коммуникации. Актуальность данного вопроса связана с несколькими факторами: один из них, который остро станет перед нашим обществом, это вопрос полиязыковой личности. Не полностью овладевая родным казахским языком, нельзя малышам учить другие языки. Только после глубокого усвоения родного можно обучить другим языкам. Второе, это проблема "языкового понимания" друг-друга. Активизация мировой глобализации требует тонко подходит к проблеме межнациональной коммуникации. В связи с этим ставится вопрос о включении в учебную программу вузов нового предмета "Мир казахского языка". Обучение языка в тесной связи с миропониманием, культурой, историей, традицией этноса дает положительные результаты в обучении казахского языка как государственного.

B.Shalabai

Communicative aspect of language personality

Sh. Ualikhanov Kokshetau State University
Kokshetau, Kazakhstan

The article considers the issue of language personality from the point of view of language communication. The relevance of this issue is associated with several factors one of them, which will become acute in front of our society, is the issue of multilingual personality. Not fully mastering the native Kazakh, it is impossible for kids to learn other languages. Only after deep assimilation of native, it is possible to teach other languages. The second is the problem of "language understanding" of each other. The intensification of global globalization requires a subtle approach to the problem of interethnic communication. In this regard, the question of including a new subject "The world of the Kazakh language" in the curriculum of universities is raised. Language training in close connection with the worldview, culture, history, tradition of the ethnic group gives positive results in teaching the Kazakh language as a state language.

УДК 801.3: 808.2

А.А. Шахин

к.ф.н. доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail:
akingan@mail.ru

МАНИПУЛЯЦИОННЫЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ КАК ПРЕДМЕТ РАССМОТРЕНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Статья посвящена одному из аспектов нового направления прикладного языкознания – лингвокриминалистики, которая рассматривает текст в юридических целях, изучает социолингвистические аспекты криминальной субкультуры, а также обучает составлению судебных лингвистических экспертиз. В лингвокриминалистике разрабатываются методы,

позволяющие делать анализ содержания текста с целью определения явного и скрытого смысла. В статье анализируются используемые в языке и речи манипуляционные лингвистические приемы, как предмет исследования экспертизы текстов.

Ключевые слова: лингвокриминалистика, лингвистическая экспертиза, манипуляция, манипуляционный прием, убеждение.

ВВЕДЕНИЕ

В современном мире каждый человек может оказаться в ситуации, когда необходимо искать способ защиты от словесного оскорбления, мошенничества, манипулирования сознанием и пр. Решать эти и другие проблемы помогает *лингвокриминалистика* – активно развивающееся и востребованное современным обществом направление лингвистики, рассматривающее текст в юридических целях, изучающее социолингвистические аспекты криминальной субкультуры, а также обучающее составлению судебных лингвистических экспертиз. Изучением этого нового направления прикладной лингвистики занимаются Н.Д. Голев, Е.И. Галяшина, А.Н. Баранов, М.А. Грачев, Х.Р. Олкер, А.К. Омарова, Ж.К. Балтабаева, Кулжан Р. и другие ученые. По мнению М.А. Грачева, «...практически все спорные вопросы, связанные с языком, могут быть предметом рассмотрения лингвиста-эксперта. Лингвокриминалистика в широком смысле преследует цель изучения текста, в узком понимании – составление лингвистических экспертиз» [1, 9].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Обратимся собственно к манипуляционным лингвистическим приемам, используемым в языке и речи. Само языковое манипулирование известно еще с древних времен. Науку лингвистического обмана создали софисты, именно они первыми в своих ораторских речах использовали приемы манипуляции. И сегодня для убеждения и элементарного обмана оппонентов используется масса языковых ухищрений. Манипуляционные лингвистические приемы используются практически повсеместно: начиная с рекламных и журналистских текстов и заканчивая государственной машиной и политическими силами разных стран, использующих их для прикрытия политического экстремизма в собственных и других странах. Деятельность таких ораторов – мастеров вербального обмана и суггестии – точно иллюстрирует высказывание Й. Гебельса: «*Ложь, повторенная 1000 раз, становится правдой*».

По М.А. Грачеву, *манипуляцией* следует считать скрытое воздействие на сознание, волю и поведение человека. «Воздействовать можно разными методами, в том числе и языковыми. При этом манипулятор может использовать в своей речи средства воздействия на сознание (подсознание) адресата, чтобы сформировать выгодное для себя убеждение» [2, 19].

При подобном убеждении используются приемы лингвистического воздействия на сознание человека: смешение истинных и ложных утверждений; нередко при этом наблюдаются вкрапления лжи в основной правдивый текст (при этом создается иллюзия правдивости написанного); воздействие на эмоциональную составляющую личности; алогизмы; концентрированные словесные и иллюстративные повторы; призывы.

В манипулятивных текстах в конкретной форме вербальной реализации такие приемы выглядят, как концентрированное повторение информации, фальсификация цитат, введение в оценочно окрашенный контекст или ассоциативный ряд, спекуляция авторитетным именем или источником, установление немотивированного сходства с отрицательно оцениваемой сущностью, воздействие большими числами, создание впечатления массовости того или иного явления, навязывания пресуппозиции, имитация мнения специалиста, выбор единицы измерения, подмена понятий, эксплуатация национально-культурных стереотипов, применение различных графических средств (шрифтов, иллюстраций, фотографий) и др. [2, 180].

Перечисленные методы и приемы могут быть открытыми и скрытыми. Например, к открытым приемам можно отнести установление немотивированного сходства с отрицательно оцениваемой сущностью и выбор единицы измерения, а введение ложной информации в оценочно окрашенный контекст или ассоциативный ряд, концентрированное повторение информации и навязывание пресуппозиции к приемам скрытого воздействия на адресата. Опасность скрытых приемов, впрочем, как и открытых, заключается в том, что адресат не догадывается о том, что подвергся манипулятивному воздействию, поскольку указанные приемы внушения воздействуют на внутренние человеческие инстинкты или подсознание.

Главным объектом исследования лингвокриминалиста является текст. Как известно, любой текст появляется и существует в определенном социо-культурном пространстве. Именно оно порождает информацию и определяет механизмы ее интерпретации. Используя элементы лингвистической экспертизы текста, мы попытались разоблачить некоторые манипуляционные лингвистические методы и приемы, используемые для управления сознанием человека.

В качестве примера рассмотрим рекламное объявление, которое иллюстрирует активное использование автором текста многообразного спектра средств скрытого речевого воздействия: **«Мастер-класс «Как манипулируют нами, как манипулируем мы сами?»**

Если Вам: надоели постоянные отмазки клиентов, что «мол, нет денег». Раздражает нежелание начальника идти Вам навстречу в Ваших просьбах. Достало игнорирование близкими Ваших просьб и желаний. Угнетает, что Вас успешно «прогибают» под себя в бизнесе – со стороны клиентов и партнеров, а Вы не знаете, что им ответить и как действовать...

На мастер-классе Вы узнаете: как управлять людьми и ситуацией. Как распознавать манипуляции и защищаться от них. Как сделать так, чтобы Вас было трудно одурачить. Как уметь отделять факты от мнений, домыслов и «объяснений».

А так же: как маскировать речевое сообщение так, чтобы оно воспринималось, но не осознавалось сотрудниками/клиентами. Способы общения с сотрудником/клиентом так, чтобы он думал, что принял решение самостоятельно».

Определив тему выступления «Как манипулируют нами, как манипулируем мы сами?», составитель текста сам использует целый ряд манипулятивных фраз. Под *манипулятивной фразой* мы понимаем высказывание, в котором используются орудия тайного речевого воздействия. В данном объявлении описана «до боли знакомая» картина действительности многих людей - практически каждый человек сталкивается с подобными проблемами и страдает от них – это и *отмазки клиентов, что «мол, нет денег», и равнодушие начальника, и нечуткость близких к просьбам и желаниям* и прочее. И вдруг появляется некто, обещающий избавить от этих проблем. Автор текста воздействует на **эмоциональную составляющую личности**, он погружает в мир эмоций, оказывая таким образом **психологическое давление**, у читателя возбуждаются эмоции досады, раздражения и жгучее желание избавиться от них (**психический автоматизм**). Вызванная автором текста реакция преследует цель закрепить в мозгу читателей мысль о том, что «спасение и избавление» можно получить, приняв участие в этом мастер-классе.

Далее оратор закрепляет свои позиции, обещая научить *«управлять людьми и ситуацией, распознавать манипуляции и защищаться от них, уметь отделять факты от мнений, домыслов и «объяснений»*. Используя **фразы, апеллирующие к психологическому автоматизму**, вызывая необходимые эмоции, автор осуществил психологическое внушение, воздействующее на инстинкты или сознание/подсознание адресата, не подозревающего о производимом манипулятивном воздействии.

Во время устных выступлений зачастую можно наблюдать метод **многовекторного воздействия на слушателей**. В этом случае ораторы, помимо вербальной составляющей выступления, одновременно используют визуальные (картинки, видеоролики, слайды и пр.),

аудиальные (музыка, вызывающая необходимые эмоции и задающая нужный настрой) средства воздействия на сознание.

Таким образом, можно выделить следующие разновидности манипулятивных фраз: **эксплуатация личных качеств адресата, психологическое давление, психический автоматизм, многовекторное воздействие** [3, 143].

Для любого оратора характерно стремление сделать свою речь красочной, убедительной, запоминающейся. Для создания успешной коммуникации оратор использует коммуникативно-прагматические факторы, которые по мере развертывания текста обуславливают выбор тех или иных лингвистических средств, функциональное назначение которых – завладеть читательским вниманием и управлять им. Однако, если в центре прагматических интересов одних ораторов стоит обращенность к слушателю/читателю, их тексты ориентированы на него как на независимую деятельную постигающую личность, то другие стремятся не высказать свое мнение, а внушить его. Такие ораторы пытаются воздействовать на подсознание, с целью формирования выгодного для себя убеждения – в таких текстах мы можем наблюдать фальсификацию цитат и ссылок, авторы позволяют себе свободно (даже двусмысленно) толковать различные авторитетных тексты (например, Ветхий и Новый Заветы, Коран).

Самым популярным манипулятивным приемом является смешение истинных и ложных утверждений. Уличить манипуляторов в полуправде можно только сверив все цитаты и ссылки. Конечно же, этого неискушенный слушатель/читатель не станет делать, на что и надеются манипуляторы. Например, Л.Н. Гумилев указывает на использование наиболее популярного манипулятивного приема – **фальсификацию известного текста и подтасовывание известных фактов** - так: «На рубежах великих суперэтносов: эллинизма и Ирана, Ирана и Турана, Турана и Индии, где ютились небольшие, хотя и самостоятельные княжества арабов, кавказцев, эфталитов, последователи гностических идей находили приют и безопасность. И евреи, променявшие Палестину на Месопотамию, были в их числе. Стесненные жесткими установлениями официальной религии, они чутко реагировали на развитие мировой творческой мысли и *выдавали свои соображения за древние предания* - Каббалу, тем самым давая им место рядом с жесткой системой Талмуда» [4, 374]. По утверждению другого известного ученого, вся еврейская историография может послужить прекрасным образцом для лингвистической экспертизы текстов, поскольку «создана путем дополнения древних мифов и преданий» [5, 8], которые не являются историческими источниками.

Как отмечалось выше, в политическом дискурсе используется целый ряд манипуляционных приемов, самым популярным из которых является **эксплуатация национально-культурных стереотипов и воздействие на эмоциональную составляющую личности**. Так, например, журналист Д. Наркевский указывает на практическое использование этого приема: «...хотя на протяжении XX века сами евреи не раз прибегали к террору во имя создания и сохранения собственного государства (организации «Иргун», «Лехи» и им подобные), все-таки для большинства государств Израиль предстает в качестве жертвы террора. Тель-Авив *старается максимально использовать образ гонимой нации*, а между тем, собственные радикалы ничуть не лучше своих арабских оппонентов» [6].

Также, манипуляторами зачастую используются **алогизмы**, которые активно влияют на сознание адресатов: утверждения, не вызывающие возражений, отключают режим критического чтения, а затем следует ключевой тезис. Так, манипулятивный алогизм подавляет способность критически мыслить и действует на рассудок как своеобразный «выключатель».

Нередко используется такой манипуляционный прием как **подмена понятий**. Так, некоторые государства называют себя демократическими, а сами активно используют для достижения своих «демократических» целей политический экстремизм, террор и насилие как внутри своей страны, так и в других государствах.

Таким образом, как показал анализ, существует множество приемов (в рамках одной статьи не представляется возможным рассмотреть их все), с помощью которых в манипулятивных текстах достигается безапелляционное восприятие информации читателем. Поэтому и сам текст воспринимается как заведомо верная, безапелляционная истина.

ВЫВОДЫ

Лингвисту при проведении лингвистической экспертизы подобных текстов следует обращать внимание на составляющие его вербальные и невербальные компоненты. Например, манипулятивная информация чаще всего располагается в сильной семантической позиции, материал может быть рассчитан на «заданное» воздействие на фоне важного общественного события и пр.), уметь определять их явный и скрытый смысл. Лингвисту необходимо знать, что эти компоненты в тексте присутствуют с определенной целью, их смысл, композиция, синтагматические связи, разнообразные коннотации определены коммуникативно-прагматической установкой авторов и актуализированы социальными и временными параметрами ситуации. Учет названных компонентов при анализе позволит определить, что говорится и что подразумевается в тексте и при необходимости дать правовую оценку различным высказываниям и материалам.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Грачев М.А. Лингвокриминалистика. Нижний Новгород, 2009. С. 122.
- 2 Грачев М.А. К вопросу о манипуляционных приемах в лингвистической экспертизе // Вестник Новгородского государственного университета. №57. Нижний Новгород, 2006. С. 19-27
- 3 Осадчий М. Правовой самоконтроль оратора. М.: Алпина Бизнес Бкус, 2007. – 316 с.
- 4 Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. СПб., 1999. – 596 с.
- 5 Занд Ш. Кто и как изобрел еврейский народ. М.: Эксмо, 2012. – 544 с.
- 6 Наркевский Д. Израиль: рост экстремизма среди борцов с экстремизмом [Электронный ресурс] // Режим доступа <http://politruussia.com/world/izrail-rost-ekstremizma-962>. (дата обращения: 07.03.2016 г.)

Шахин А.А.

Манипуляциялық лингвистикалық тәсіл лингвистикалық сараптама зерттеу пәні ретінде.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Мақала қолданбалы лингвистиканың бір саласы – лингвокриминалистика аспектілерін қарастыруға арналған, аталған бағыт қылмыстық субмәдениетінің социолингвистикалық аспектілерін зерттейді, сондай-ақ сот лингвистикалық сараптама дайындауға үйретеді. Лингвокриминалистикада айқын және жасырын мағынасын анықтау мақсатында мәтіннің мазмұнына талдау жасау әдістері дайындалады. Мақалада тіл мен сөйлеуде қолданылатын лингвистикалық тәсілдер мәтін сараптасасын зерттеудің пәні ретінде қарастырылады.

Shaheen A.A.

Manipulation Linguistic Techniques as Subject of Study for Linguistic Expertise

Eurasian national University named after L.N. Gumilev,
Nur-Sultan, Kazakhstan

The article is devoted to one aspect of the new direction of applied linguistics – lingual criminal studies which examines the text for legal purposes, and investigates social and linguistic aspects of the criminal subculture, and also teaches to prepare the judicial linguistic expertise. In lingual and criminal studies there developed methods of making analysis of the content of the text in

order to identify explicit and implicit meanings. The article analyzes the linguistic manipulation techniques applied in language and speech as an object of study of the expertise texts.

IRSTI 659.1.011.1

T. Shevyakova

doctor of philology, Dr. habil., professor of Postgraduate Education Department, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Republic of Kazakhstan, David-sec@mail.ru

ADVERTISING COMMUNICATION MODELS IN CONTEMPORARY KAZAKHSTAN

In the article advertising communication models in mass media of the Republic of Kazakhstan are analyzed. In this case, advertising is considered as a special type of mass communication. It is noted that the basic models of advertising communication are five communication models: informative, persuasive, expressive, suggestive and ritual. Each of these models (or multiple) can be the basis of effective advertising activity.

Keywords: communication, advertising, advertising communication, promotional materials, promotional video, communication model, purpose of communication, communication functions, mass media, successful communication.

INTRODUCTION

Currently, advertising is a significant part of the mass media in Kazakhstan. During the last decade the advertising market is fully formed and now it was firmly in place. Advertising plays an important role in the economic, political, social and cultural life of Kazakhstan's society. "In the conditions of stabilization and gradual growth of the economy of Kazakhstan, advertising has become a satellite and a catalyst for the changes taking place in the republic" [1, 6].

Advertising can be seen or heard almost everywhere: on television, on radio, in the press, on the Internet, on the street (in transport and buildings, in shops), etc. Potential buyers are almost surrounded by advertising and are under its constant influence. Advertising is ubiquitous. According to research, everyone deals with advertising announcements or commercials (infomercials) about 3,500 times a day [2, 4].

MAIN PART

Advertising is one of the most common ways which are used by the companies to educate and inform customers that a product or service have been released for sale. Moreover, well-organized advertising encourages potential buyers (or consumers of services) to think that this particular product or service is better than others offered by competitors, and the buyer came to this conclusion himself without any outside influence. The main advertising purpose is to place a product or service on the market, to stimulate customers constantly and to make them feel, that the purchase of this thing is necessary. Good advertising causes positive feelings and creates an appropriate attitude to a particular brand, provokes the need to purchase, also makes it necessary to constantly receive this particular service or product.

Advertising may relate to specific activities of the manufacturer, as well as provide the customer with the opportunity and access to information. Advertising is an important element of the competition. It is the most effective way to achieve the intended economic purpose of the manufacturer nowadays.

"The ability to reach the widest audience quickly, possession of the technological approach to design makes advertising an important factor, transforming the entire production system, - Baymukhanbetova E.E., Ashirbekova L.Zh., Tazhieva S.K. emphasize. - As a means of transmitting cultural information, it plays a projective role in the assimilation by the individual of cultural values in cultural exchange and in its specific social typical manifestations. Advertising projects information, and indirectly, the person and society. Reflecting to everyday areas of behavior, advertising claims understandable and stereotypical ideas about human relationships, without requiring human effort to overcome himself, it appeals to the life instincts that work as conditions for constant life support" [3].

It is well known that the word "advertisement" comes from the Latin word "reclamare", where the prefix "re" means "again" and "clamare" means "to shout". Internet version Britanica Encyclopaedia describes advertising as a type of persuasive communication, which consists of all the activities and methods used to draw attention to the service or product [4]. It is worth noting that advertising, as a rule, is a message addressed to many respondents. This allows us to relate it to mass communication.

Advertising can not exist without communication. Using words, sounds and images, people can share information, beliefs or ideas. Communication and language play a key role in the success of advertising because both of them convey the idea of a manufacturer who manipulates and forces advertising recipients to buy their products or services. Some people think that advertising is a kind of entertainment for the eyes and mind. Sometimes it is called the decoration of modern life or the art even. Other people are convinced that advertising invades citizens' minds illegally in order to persuade them to buy something, to impose goods and services on people, get everyone to act like other [5]. Advertising gives ready-made solutions, imposes its form and content to recipients, thereby turning a person into an "animal of consumption" [6, 220].

Advertising is created in the form of information influence or messages that are transmitted by a specific person or company, as a rule, interested in promoting their products. In this case, the informational influence is systematic and directed to a mass audience, which can become a consumer potentially.

Advertising is "a special kind of communication process of an organization (a company). and a market, which can take the form of one- or two- or more stepped (level) communication. The essence of the one-step communication model (...) expresses an indirect and mass interaction between the participants of the communication process: the sender and the recipient of information» [7, 285].

To assert that the communication process is successful or not, it is necessary to identify whether all the required elements are presented in the communication process. According to the C. Shannon and W. Weaver communication theory [8], such elements should be considered:

- a source - a source of information, which creates a single message or a sequence of several messages;
- a channel - a carrier (a medium) used to transmit a signal between a sender and a receiver;
- a destination - something or someone whom the message is intended for;
- a message - an information (a statement, a concept, an idea or a letter), which is transmitted and sent to the recipient in a visual (written) or audible (oral) form;
- a sender – a person - transmitter that influences the message in order to create a signal suitable for transmission over any channel;
- a receiver (recipient) - the one who receives the message, who reconstructs the message from the signal;
- entropy elements (noise) - external factors affecting the quality of the transmitted message; these factors can be positive or negative;
- a feedback is the recipient's (receiver's) response to the message.

In relation to advertising communication, Shannon's theory allows us to build the following communicative model:

- the source - an advertising campaign for a specific product or service,
- the channel - any medium used to transmit the message (for example television, radio, newspaper, etc.),
- the message - visual or verbal advertising content,
- the sender - the one who is holding an advertising campaign,
- the receiver - who receives the content of this advertising campaign,
- the feedback may reveal themselves as consumer activity of advertised goods, works and services.

Entropy is manifested in the case of technical problems during the transmission of the advertising message in the process of advertising communication, as well as when making mistakes in conducting an advertising campaign.

This model is a general scheme of advertising communication, which manifests itself differently in each case. This is due to the use of various forms and communication techniques.

The huge variety of forms of communication between people can be largely systematized using five communication models: informative (cognitive), persuasive, expressive, suggestive and ritual [9]. Modeling the behavior of the subjects of communication in different communicative situations is important for understanding the main features of communicative activity.

We mean by the term “model” system settings or characters that reproduce the basic properties of the original.

The main communication models differ from each other, first of all, by the communicative goal and tasks that are solving in the process of communication.

The goal of transmitting information from one subject of communication to another is realized in an informative (cognitive) model of communication.

The mutual influence of subjects on each other through a system of logical evidence is the basis of persuasive (convincing) communication models

The main goal of expressive communication models is the transfer of feelings, assessment, markers of understanding each other.

Suggestive (reflective) communication aims to provide an inspiring or encouraging effect.

The ritual model of communication implements the task of creating a system of psychological support for the rules and relations existing in any society, or even in a separate social group.

It should be noted that all these communicative models are identified in modern advertising quite easily.

The results

The analysis of Kazakhstan advertising materials of various types revealed that the following models are the basis of modern advertising communication:

1. *The Informative (cognitive) model* of communication.

Its main goal is to convey information to the recipient and expand the consumer information fund.

There are the following conditions for successful communication: using the cognitive abilities of partners in a dialogue, their intellectual potential and setting access to information.

In this case, communication processes can be presented in the following forms: activity report; performance report; a report on the results of operations; Information on principles of understanding or methods of solving a problem; informational message about any facts and phenomena of reality; information and analytical indicators.

The Cognitive model of communication is characterized by the following technological features of the organization of communicative actions: focus on the subject of information; rationalization of representation; logically impeccable argument; completeness of all advanced positions; a detailed description of the cause-effect relationships.

For example, the Cognitive communication model is the basis of the following advertisements: «50% СКИДКА на осенние ботинки в салонах обуви АИТ (FABIANI)!», «Большой выбор обогревателей в «Мечте». Рассрочка на ВСЁ!».

2. *The Persuasive (convincing) model* of communication.

The goal of this communication model is to arouse certain feelings in the audience and form some orientations and relationships.

The conditions for successful communication in this model are: support for the receptive addressee (recipient), his emotional culture.

In this communication model, the following forms of communication processes are presented: recitation, congratulations, farewell words; compliments, etc.

The Persuasive (convincing) model of communication has the following technological features of the organization of communicative actions: dependence on the emotional addressee, consideration of counterarguments and the critical position of one partner against another, emotional attitude to the subject of communication.

Such communication model is found in the following advertising texts: «*Какие стереотипы мешают быть успешным? Читайте журналы в твоей прессе! Первые 3 дня БЕСПЛАТНО, далее – 30 тг/д!*», «*Алматы, с днем рождения! Скидки в магазинах «Мечта» с 14 по 16 сентября!*», «*В Мон Амиэ -30% на Лихе ко Дню Учителя! 3-9.10. За счастьем в Мон Амиэ!*»; «*Поздравляем с праздником Наурыз и дарим скидку 15% с 24.03 по 25.03. Подробности в магазинах ЕССО*».

3. *The Expressive model* of communication.

The main goal of the Expressive model of communication is to convey feelings, emotions, to establish a general psycho-emotional attitude and on its basis to encourage a partner to various forms of social action (both individual and mass).

For successful communication on this model, the following conditions are necessary: dependence on the emotional state of the recipient; the desire to change the attitude (active and reactive) to the stimulating effect of emotions on the will, extensive, artistic and aesthetic effects; dependence on the mechanisms of socio-psychological expression.

Communication processes are implemented in the following forms: stories about their own experiences and feelings of consumers related to the subject of communication; motivated incitement; analysis of the possible consequences.

In this case, we can name the main technological features of the organization of communicative action: brevity, situationally-defined and vivid gestures; demonstrative poses, voice intonation, accentuation and affectation; fascination with the art of reinforcements.

Expressive model of communication is presented in a *promotional video about a TOYOTA car* – «*Управляй мечтой!*». In the video, two cars of this brand "dance" on the site, flooded with water, with good music. Video and audio series evoke positive emotions in the audience, pleasant aesthetic feelings, form a general positive psycho-emotional attitude to the advertised product.

4. *Suggestive (reflective, hypothetical) model* of communication.

The goal of the Suggestive model is to have an inspiring effect on the change in the motivation of value orientations and attitudes of the person.

The conditions for successful communication are: non-critical attitude of one partner to another, offer, combined with low level of demand; the presence of suggestion partners who would assume the communicative role of the perceiver (collective influence).

In the Suggestive model of communication, communication processes are carried out in the following forms: impact on the motivational sphere of consciousness by defining a proposal, a proposal with reference to authority; a proposal through personalization; warning proposal, etc.

In this model, the following technological features of the organization of communicative actions are implemented: dependence on suggestive potentials of a communication partner,

continuous comprehension of suggestive attitudes, forming of attractiveness as a necessary component in a suggestive dialogue, intonational stimulation of suggested information; remote control of emotional stress.

The Suggestive model is the basis of many advertising videos representing cosmetics, hair care products, household goods, etc. As a rule, this cosmetics is offered by famous personalities who claim that they prefer this particular brand. For example, **Linda Nigmatulina** uses *Garnier Color Naturals hair dye*, and **Bayan Esentaeva** uses *Pantene shampoo*. **Asel Sagatova** chooses American cosmetics *AVON*. Not surprisingly, consumers often choose the same products as our stars.

5. *Ritual model* of communication.

The goal of the Ritual model of communication is to consolidate and maintain the norms of relations, to ensure the psychoregulation of the social psyche in large and small groups.

The conditions for successful communication in this model are: decorating the environment, canonizing actions and focusing on the algorithm for their execution, the ceremonial nature of the interaction and its focus on binary effects (both on the perception and performance of the ritual).

As a rule, in the Ritual model, communication processes are implemented in the following forms: ritual actions, ceremonies, rites, ritual complexes.

The following technological features of the organization of communicative actions are typical for this model of communication: reliance on national, territorial, professional, social, group, family and other traditions and norms of communication, preliminary general obligatory agreement on the ritual order, focus on the intrinsic value of the ritual, theatricalization of communicative behavior.

The Ritual model of communication is presented in an advertising video «*Настоящий немецкий хлеб в Алматы*». Famous Kazakh singer Nurlan Abdullin buys German bread in a supermarket, the smell of bread makes him go to a Bavarian pub and perform a German national song with other visitors to the pub. We emphasize that all the participants in this video are dressed in traditional Bavarian national costumes.

This model also underlies the *advertising video of Kaspi Bank «Добьемся успехов вместе с независимым Казахстаном!»*. The video is based on national and territorial symbols (steppe, sky, sun, wind, flag, horseback riders, golden eagles, elders, yurts, etc.), contains a sequential change of frames representing the past and present of Kazakhstan. At the same time, a certain theatricalization of communicative behavior is demonstrated - mass action, national costumes, flash mobs.

The *Performative model* of communication is essentially close to the ritual model, since it is based on rituals. Rituals are an important component in the life of any society. Its contain a symbolic expression of a communication message. Performative communication is often characterized by theatricality with its rules and roles. Under its influence, both cultural and political events take place.

In our opinion, for example, «*День баурсака*», which is annually celebrated in Almaty in September, can be considered as Performative communication. On this day, there is a demonstration of folk ceremonies dedicated to harvesting, children's contests, a housewife contest, a contest for the "Best Apple Harvest of the Year", performances by national cultural centers and famous guests, a concert of pop stars, gymnastics with Olympic champions and much more. And for everyone - a free treat: 50 thousand Boursaks and hot tea. «*День баурсака*» became a tradition, with its ceremonies and rituals, promoting the national dish, its kind of advertising.

Often, advertising communication is represented by several models at the same time. So, for example, the advertisement «*Осень – время перемен! Натуральные материалы и инновационный комфорт в новой коллекции осень – зима. Приходите всей семьей в ЕССО!*» contains cognitive, pervasive and suggestive communication.

We emphasize that in advertising communication, *Visual communication* is widely used. The vast majority of promotional materials are visualized. In them, along with previously analyzed communication models, a visual model is also presented. There are television and print advertising, online advertising, outdoor advertising, as well as various kinds of advertising SMS and MMS.

CONCLUSION

Thus, it can be argued that the effectiveness of advertising and the high degree of its impact on a mass audience is determined by the fact that in the process of implementing advertising activities a whole complex of communicative models is used with various target settings, forms, technological, linguistic and paralinguistic features.

REFERENCES

1. Ekonomiko-statisticheskiy analiz reklamnoy deyatel'nosti v Kazakhstane I perspektivy razvitiya rynka informatsionnach uslug URL: www.almau.edu.kz/upload/pdf/
2. Teutsch, D., *Handbook of Communication*, - Bradford Book, 2008.
3. Baimuhanbetova E., Ashirbekova L., Tazhieva S. Sovremennoe sostoyanie I perspektivy razvitiya reklamnogo rynka v Kazakhstane. – Vestnik KazNU im. Al Farabi, Almaty, 2015 - <https://articlekz.com/article/15279>
4. Britannica Encyclopaedia, <https://www.britannica.com/topic/advertising>,
5. Stanton, W.J., *Fundamentals of marketing*. - McGraw-Hill, 1984 .
6. Packard, G.C. *Evolution of the Cleidoic Egg Among Reptilian Antecedents of Birds*, Department of Zoology and Entomology, Colorado State University, Fort Collins. - Colorado, 1980.
7. Altkorn, J., *Podstawy marketingu*, Instytut Marketingu, Kraków, 2004
8. Claude E Shannon, Warren Weaver. *The Mathematical Theory of Communication*. University of Illinois Press, 1998.
9. Panfilova A.P. *Teoriya I praktika obsheniya*. - M.: Izdatelskiy tsentr «Akademiya», 2012.

Т.В. Шевякова

Қазіргі таңдағы Қазақстанның жарнамалық коммуникацияның модельдері

Абылай хан атын. ҚазХҚжәнеӘТУ, Алматы, Қазақстан

Мақалада Қазақстан Республикасының бұқаралық ақпарат құралдарындағы жарнамалық коммуникацияның модельдері сарапқа салынды. Бұл ретте жарнама бұқаралық коммуникацияның ерекше түрі ретінде қарастырылуда. Қарым-қатынастың бес моделі жарнаманың негізгі модельдері болып табылатыны аталуда. Олар: ақпараттық, персуазивті, экспрессивті, суггестивті және салттық. Аталмыш модельдердің әр-қайсысы (немесе бір уақытта бірнешеуі) тиімді жарнамалық қызметтің негізі бола алады.

Т.В. Шевякова

Модели рекламной коммуникации современного Казахстана

КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Республика Казахстан

В статье анализируются основные модели рекламной коммуникации в масс медиа Республики Казахстан. При этом реклама рассматривается как особый вид массовой коммуникации. Отмечается, что базовыми моделями рекламной коммуникации являются пять моделей общения: информативная, персуазивная, экспрессивная, суггестивная и ритуальная. Каждая из этих моделей (или одновременно несколько) может лежать в основе эффективной рекламной деятельности.

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

УДК 81'44

Ф.А. Батаева¹, А.И. Жакупова²

¹к.ф.н., доцент, Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: asanfroza@gmail.com

²магистр гуманитарных наук, Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: anastasiya.011@mail.ru

ТРАНСФОРМАЦИИ В ПЕРЕВОДЕ, ИМЕЮЩИЕ МЕСТО В СВЯЗИ С
РАСХОЖДЕНИЯМИ В НОРМАХ ЯЗЫКОВ

В данной статье рассматриваются различные типы трансформаций, которые возникают при переводе с английского языка на казахский язык через язык посредник (русский язык). Значительное внимание уделяется такому типу трансформаций, который предполагает изменение семантики глагольной формы прошедшего времени при осуществлении перевода с английского языка на русский язык, таким образом, при переводе с русского языка на казахский язык семантика глагольной формы прошедшего времени сохраняется. В качестве ключевых доказательств используются различные примеры на предлагаемых языках. Данный тип мало изучен и требует дальнейших исследований. Авторами в статье отмечается, что выбор варианта правильного и соответствующего перевода определяется необходимостью соблюдения норм языка перевода, тем самым данный вопрос остается дискуссионным.

Ключевые слова: трансформация, процессуальность, прошедшее время, прямой перевод, нормы языка

ВВЕДЕНИЕ

В тех случаях, когда английский глагол в форме прошедшего времени обозначает действие, протекающее одновременно с действием главного предложения, он, в соответствии с нормой русского языка, переводится обычно посредством формы настоящего времени. Такое использование формы настоящего времени является обычным после глаголов речи, мышления и чувственного восприятия (ср.: *judged*). Как в русском, так и в казахском переводе употреблена глагольная форма настоящего времени. Рассмотрим пример:

- I told him I **didn't know** his mate Bill... [1, с.24].
- Я ответил, что **не знаю** никакого Вилла... [2, с.22].
- Билли деген штурманды мен **білмеймін** ... [3, с.11].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Трансформация этого типа встречается и при передаче формы прошедшего продолженного времени английского языка с семой процессуальности. С примером такого типа мы уже встречались: *was not following his story* - *слушают его невнимательно* - *құлақ қойып тыңдамай отырсыңдар*. На русский язык форма глагола прошедшего продолженного времени переведена глаголом настоящего времени – *слушают*, что продиктовано нормами русского языка, в котором нет согласования времен.

Особенно четко такая трансформация проявляется при переводе прошедшего перфекта английского глагола:

- Now the leg would be cut off at the knee, now at the hip; now he was a monstrous kind of a creature who **had never had** but the one leg, and that in the middle of his body [1, с.19].

- Нога была отрезана у него то по колено, то по самое бедро. Порою, он казался мне каким-то страшным чудовищем, у которого одна-единственная нога **растет** из самой середины туловища [2, с.17].

- Аяғы тізеден я қара санының тап түбінен кесілген тәрізді. Кейде аяғы тап кеудесін қақ жарып **өсіп келе жатқан тәрізді болады** да, қарауға кісінің жүзі шыдамайтын бір қорқынышты зор бәле сыяқты болып көрінеді [3, с.7].

Предшественность действия, выраженная в английском предложении с помощью прошедшего времени перфектного разряда опущена в русском и казахском вариантах и передана лишь последующая мысль, для выражения которой использован глагол настоящего времени *растет* в русском языке и сложная глагольная форма в казахском предложении, которая точно передает семантику глагола русского варианта перевода.

Поэтому отмечаем, что выбор варианта перевода определяется еще и необходимостью соблюдения норм языка перевода.

Трансформации глагольной семантики, происходящие под влиянием широкого контекста, могут быть нескольких типов: *обобщения, опущения, объяснения* и др., при этом меняется семантика самого глагола или же глагольная форма передается на другой язык лексическим заменителем. В следующем примере английское *reeled off* (*идти пошатываясь*) передан на русский язык лексическим пояснением слова - *шатаясь, ковылял*, тогда как в казахском варианте обобщается смысл высказывания - *төсегіне барып жатпайынша*.

- Nor would he allow any one to leave the inn till he had drunk himself sleepy and **reeled off** to bed [1, с.20].

- Он никого не выпускал из трактира; компания могла разойтись только тогда, когда им овладевала дремота от выпитого вина и он, **шатаясь, ковылял** к своей постели [2, с.18].

- ... және әбден ұйқысы келіп төсегіне **барып жатпайынша** үйден ешкімді жібермейді [3, с.7].

Следующий пример характеризуется объяснением семантики глагольной формы.

- **He had lain** like a Trojan behind his mattress in the gallery, **he had followed** every order silently, doggedly, and well ... [1, с.118].

- Он, как троянец, героически **охранял** свой пост на корабле. Все приказания он **исполнял** молчаливо, покорно и добросовестно [2, с.105]

- Ол тек жалғыз матросты алдына тартып трояншылдар сықылды, орахаң ерлік көрсетіп кемеде коридорды **қорғады**. Барлық ерімен бұйрықты бас тартпай адал **орындап отырды** [3, с.98].

Перевод первой части английского предложения на казахский потребовал не просто прямого перевода глагола *to lie*, а **объяснения всего контекста**, т.е. *он лежал и не пропускал никого, защищая корабль*.

Приведем пример *опущения* при переводе глагольной формы прошедшего времени английского языка:

- As I **was waiting**, a man came out of the side room, and, at a glance, I was sure he must be Long John [1, с.60].

- Из боковой комнаты вышел человек. Я сразу понял, что это и есть Долговязый Джон [2, с.56].

- Бүйірдегі бөлмеден бір адам шықты. Сол шыққан адамның ұзын бойлысы Джон екенін бірден-ақ біле қойдым [3, с.48]

Форма прошедшего времени длительного разряда придаточного предложения (*was waiting*) при переводе на русский, а затем и на казахский язык опускается.

Изменение семантики самого глагола.

Этот тип трансформации можно проследить на следующем примере:

- By the time I **had told mother of my purpose** they were all in the saddle [1, с.47].

- Пока я **прощался** с матерью, все уже сели в седла [2, с.43].
- Мен шешеммен **амандасқанша**, бәрі де аттарына мініп алды [3, с.35].

Форма глагола прошедшего времени несовершенного вида в русском варианте перевода передает процессуальность действия, однако, оказываются неучтенными такие семы английского глагола, как предшественность и результативность прошедшего. Происходит трансформация семантики как глагольной формы, так и самого глагола при переводе на русский и казахский языки. Происходит *обобщение смысла высказывания* (к тому времени пока я рассказал матери о цели отъезда – *пока прощался*). И затем, при переводе с русского на казахский (*процатъся* – *қоштасу*, а здесь - *амандасу*). В следующем примере семантика самого глагола меняется при переводе на русский язык, а с русского на казахский переводится дословно (*told* – *объяснил* – *түсіндірді*).

• When I had done breakfasting the squire gave me a note addressed to John Silver, at the sign of the “Spy-glass”, and **told** me I should easily find the place by following the line of the docks, and keeping a bright look-out for a little tavern with a large brass telescope for sign [1, с.60].

• Когда я позавтракал, сквайр дал мне записку к Джону Сильверу в таверну «Подзорная труба». Он **объяснил** мне, как искать ее: идти по набережной, пока не увидишь маленькую таверну, а над дверью большую медную трубу рядом с вывеской [2, с.55].

• Мен тамақтанып болғаннан кейін, сквайр маған; мынаны «Подзорная труба» қабақты Джон Сильверге апарып бер деп қолыма қағаз жазып берді. Хатты берді де, оны қалай іздеп тауып алуды **түсіндірді**. Бір үлкен трубаны көргенше осы жағадағы көшемен жүре бер, - деді [3, с.47].

Семантика глагола может измениться сначала при переводе с английского на русский язык, а затем также при переводе с русского на казахский:

- The captain spun round on his heel and **fronted** us [1, с.26].
- Капитан повернулся на каблуках и **увидал** нас [2, с.23].
- Капитан, бұл кім өзі білейінші деген кісіше бұрылып жалт **қарады** [3, с.13].

Вместе с тем, значение глагола при переводе может приобрести дополнительные оттенки, как, например, в следующем примере:

• If ever he mentioned it, the captain **blew through his nose** so loudly, that you might say he **roared, and stared** my poor father out of the room [1, с.21].

• Стоило отцу заикнуться о плате, как капитан с яростью принимался **сопеть** – это было даже не сопенье, а **рычанье**; он так грозно **смотрел** на отца, что тот в ужасе вылетал из комнаты [2, с.19].

• Үйткені, төле деген аузынан бір ауыз сөз шықса-ақ болғаны, **мұрнын қос-қосынан тартып, ұрты томпайып, алқымы кеуіп бұлыға бастайды**, әрі-бірден соң **ыңыранып, күңіреніп екі иығын жұлып жегендей болады**, сөйткесін әкем байғұс зәресі ұшып, үйден қаша жөнеледі [3, с.8].

Лексические преобразования при опосредованном переводе форм прошедшего времени английского глагола на казахский язык.

Этот вид трансформаций происходит тогда, когда семантика английской глагольной формы передается на русский язык, а через него и на казахский язык лексическим заменителем (*had said* – *слова* – *айтқаны*; *the man, who had killed* – *убийца* – *өлтiрушiлерi*).

• Mr. Trelawney **had followed the sea**, and his knowledge made him very useful, for he often took a watch of himself in easy weather [1, с.72].

• Мистер Трелони, **бывалый мореход**, тоже пригодился: он стоял в хорошую погоду на вахте [2, с.67].

• Мистер Трелони **көп жүрген және теңізді билетін адам ғой**, бұл жұмысқа ол да жарайды, күн ашық күндері қарауылға тұрып кезекті қызмет атқарды [3, с.60].

Глагольная форма английского предложения (*had followed the sea*) при переводе на русский язык трансформируется и переводится лексическим заменителем (сочетанием существительного с прилагательным – *бывалый мореход*), а перевод на казахский язык

потребовал *пояснения значения* прилагательного *бывалый* (*көп жүрген және теңізді білетін*).

Приведем пример опущения как одного из видов из лексических преобразований:

- When I **returned** with the rum, they were already seated on either side of the captain's breakfast-table Black Dog next to the door, and sitting sideways, so as to have one eye on his old shipmate, and one, as I **thought**, on his retreat [1, с.24].

- Когда я **вернулся** с бутылкой, они уже сидели за столом капитана друг против друга. Черный пес сидел боком, поближе к двери и одним глазом смотрел на своего старого друга, а другим - на дверь, путь к отступлению [2, с.13].

- Мен шөлмек алып қайта **кіргенде**, екеуі капитанның столында қарама қарсы отыр екен. Қара төбет есік жаққа таяу, бір қырын жайғасынты, бір көзі досында болса, екінші көзі есікте, қашып құтылу мүмкіндігінде ұмытпаған сыпайы бар [3, с.15].

Перевода глагола *thought* не встречаем ни в русском, ни в казахском предложениях.

Оған дейін капитан сандықтан және сыйдалап тыққан өзінің қалталарынан түрлі заттар алды, мен оны таңырқап **байқап тұрдым** /3:102/.

Влияние на прямой перевод

Влияние языка-посредника на третий язык велико. Ведь переводчик не имеет дела с оригиналом произведением, а переводит, то, что уже переведено. Сушко Ю. А. писал в своей работе: «Недостатки французских переводов произведений М Ауэзова, отмеченные в работе, вытекают из неточного перевода с казахского на русский. ...Вместе с тем, диктуется необходимостью идеального решения этого вопроса в будущем – осуществления перевода на иностранные языки без языка посредника, т.е. непосредственно с языков народов СССР»

Такой тип трансформаций предполагает изменение семантики глагольной формы прошедшего времени при переводе с английского на русский, тогда как при переводе с русского на казахский семантика глагольной формы прошедшего времени сохраняется. Рассмотрим примеры:

- And when I **had pointed out** the rock and **told** him how the captain was likely to return, and how soon, and **answered** a few other questions, “Oh!” **said** he, “this will be as good as drink to my mate Bill” [1, с.22].

- Я **показал** ему большой утес и **сказал**, что капитан должен появиться оттуда. – А когда? – И **задав** мне еще несколько разных вопросов, он **проговорил** под конец: - Да, мой товарищ Билли обрадуется мне, как выпивке [2, с.12].

- Мен капитанның күнде барып жүретін жартасын жақты **нұсқап**, енді өзіде кешікпей келіп қалар **дедім** – Қашан сонда? – Тағыда осындай бірнеше **сұрақ қойып** ол ақырында – Иә сөйтіп менің жолдасым Билли мені көргенде арақ көргеннен кем қуанбас, **деді** [3, с.14].

В рассмотренном примере активная конструкция заменена на пассивную (*answered – задав - сұрақ қойып*).

- The embers of the great fire had so far burned themselves out and now glowed so low and duskily, that I understood why these conspirators **desired** a torch [1, с.185].

- Костер почти догорел. Света он уже не давал никакого: не мудрено, что заговорщикам **понадобилась** головня [2, с.138].

- Ол сөнуге жақындады. Онда ешқандай жарық түспейтін болыпты: қарақшыларға шала **қажет болғаны** да сондықтан екен [3, с.169].

Очевидно, что казахское *қажет болғаны* как перевод английского *desired* – результат буквального перевода русского *понадобилась*.

Подобное явление встречаем и в следующем примере:

- Just while I was meditating, a puff **came**, caught the “Hispaniola” and forced her up into the current; and to my great joy, I felt the hawser slacken in my grasp and the hand by which I held it dip for a second under water [1, с.147].

• Пока я медлил, **налетевший** шквал двинул «Испаньолу» против течения и канат, к моей великой радости ослабел и рука моя, которой я за него держался, на мгновение погрузилась в воду [2, с.110].

• Күтіп отырғанымда, ойда жоқта **көтерілген** қатты жел «Испаньоланы» ағысқа қарсы жылжытты. Арқан босап, арқан ұстаған қолым суға малынды. Қуанышымда шек жоқ [3, с.133].

В казахском предложении использовано обстоятельство *ойда жоқта* для полной передачи определения русского предложения *налетевший*, которое использовано для передачи одного из однородных сказуемых английского предложения, выраженное глагольной формой.

ВЫВОДЫ

Считаем, что в тех случаях, когда при переводе на русский язык глагольных форм прошедшего времени, переводчик вынужден прибегнуть к различного рода трансформациям из-за отсутствия в арсенале языка синонимичных форм, то при переводе с английского на казахский, делая прямой перевод, он использовал бы синонимичную форму казахского языка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Stevenson R.L. Treasure Island. Moscow, Foreign Languages Publishing House, 1948. - 221 p.
- 2 Стивенсон Р.Л. Остров сокровищ. Алма-ата, «Жалын», 1985. – 396 с.
- 3 Стивенсон Р.Л. Қазына аралы. Аударған А.Құлбеков. Алматы, Қазақстан Мемлекеттік Көркем Әдебиет Баспасы, 1950. - 195 б.

Ф.А. Батаева¹, А.И. Жакупова²

Тіл нормаларындағы айырмашылыққа байланысты орын алған аудармадағы трансформация

^{1,2} А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау қ., Қазақстан

Бұл мақалада ағылшын тілінен қазақ тіліне делдал тілі арқылы (орыс тілі) аударғанда туындайтын трансформацияның әртүрлі түрлері қарастырылады. Ағылшын тілінен орыс тіліне аудару кезінде өткен уақыттың етістік формасының семантикасын өзгертуді көздейтін трансформацияның осындай түріне елеулі көңіл бөлінеді, осылайша, орыс тілінен қазақ тіліне аудару кезінде өткен уақыттың етістік формасының семантикасы сақталады. Негізгі дәлел ретінде ұсынылған тілдерде түрлі мысалдар қолданылады. Бұл түрі аз зерттелген және одан әрі зерттеуді қажет етеді. Автор мақалада дұрыс және тиісті аударманың нұсқасын таңдау аударма тілінің нормаларын сақтау қажеттілігімен анықталады, осылайша бұл мәселе пікірталас түрінде қалады.

F.A. Batayeva¹, A.I. Zhakupova²

Transformations in translation that occur due to differences in the norms of language

^{1,2} A. Myrzakhmetov Kokshetau University
Kokshetau, Kazakhstan

This article discusses the various types of transformations that occur when translating from English to Kazakh through the intermediary language (Russian). Considerable attention is paid to this type of transformation, which involves changing the semantics of the verbal forms of the past tense while translating from English into Russian language, so the translation from Russian language into Kazakh language the semantics of the verbal forms of the past tense is maintained. Various examples in the proposed languages are used as key evidence. This type is poorly understood and requires further research. The authors note that the choice of the correct and appropriate translation is determined by the need to comply with the norms of the translation language, thus this issue remains debatable.

УДК 16.21.29

Қ.К. Кенжалин¹, Қ.Т. Маликов², Ө.Қ. Абдиров³¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, PhD докторы, доцент, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан, kenkk@mail.ru²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, филол.ғ.к., профессор, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан, k.malikov@mail.ru³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің магистранты, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан, orken1996@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ҰСТАЛЫҚ КӘСІБІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ТАНЫМНАН КЕЙІНГІ ӨЗГЕРІСТЕРІ

Мақалада ойлау тілі мен мақал-мәтелдердің ойлау тіліне қатысы сөз етіледі. Ұсталық кәсібіне қатысты қалыптасқан мақал-мәтелдердің қазақ және түрік тілдеріндегі ойлау тілінің әсерінен трансформацияға түсуі сипатталады. Нақты тілдік деректер негізінде дәлелденіп, айшықталады. Қазақ және түрік тілдеріндегі ұсталық кәсібіне байланысты туындаған мақал-мәтелдердің танымнан кейінгі өзгеріске түсуі салыстырыла қарастырылады. Мақал-мәтелдерде кездесетін ұсталық кәсіпке байланысты атаулардың семантикалық мәніне де баса назар аударылады. Қазақ және түрік тіліндегі ұсталық кәсіпке байланысты туындаған мақал-мәтелдердің ұлттық ойлау жүйесіне әсері талданады. Екі тілдегі ұсталық кәсібіне байланысты мақал-мәтелдердің пайда болу уәжіне халықтық сана мен халықтық ойлау тілінің қатысы анықталады.

Түйін сөздер: ойлау тілі, тілдік таным, ұсталық, мақал-мәтел, паремиология

КІРІСПЕ

Мақал-мәтелдер қайсыбір халықтың болсын сан ғасырлар бойы өмір тәжірибесінде басынан кешірген, көрген, білген жағдаяттары жайлы ой түйіндері немесе түйдекті пікірлеріекенін білеміз. Ғылымда ММ-дерді зерттейтін саланы *паремиология* дейміз. Қазақ тіліндегі ММ-дер жөніндегі зерттеулердің көшбасында Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, Ә.Диваев, В.Катаринский, Т.Мелиоранский, т.б. сынды ғалымдар болды. Ал ендігі бір топ – М.Әуезов, С.Сейфуллин, М.Ғабдуллин, Ә.Қоңыратбаев, Р.Бердібай, т.б. сынды жинақтаушылар. Аталмыш ғалымдар ММ-дер жөнінде ішінара өз пікірлерін де білдіріп кеткен. Алайда ең алғаш «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінің «Сарындама» атты бөлімінде мақалдың тақпақ тәрізді дүние екенін, бірақ одан гөрі маңызды, халықтың салт-санасымен сәйкес келетінін атап өткен А. Байтұрсынұлы еді [1, 48].

Паремиологияның зерттеп-зерделенуінде шығыс халықтарының ММ-ріне классификация жасап, теориялық жағынан құнды ой-пікірлер қалдырған орыс ғалымы Г.Л. Пермяковты осы тұста айтпай кетуге болмайды. Себебі бұл салаға Г.Л. Пермяковтың түрен салушылардың алғашқы сапында болып келді. Ғалым өзінің «От поговорки до сказки» атты еңбегінде: «Это (пословицы и поговорки) явление языка, сходные с обычными фразеологизмами; с другой – какие-то логические единицы (суждения и умозаключения); и с третьей – художественные миниатюры, в яркой, чеканной форме отражающие факты живой действительности» - дейді [2, 8]. Сондықтан да паремиология күрделі сала және бұл саланы зерттеу үшін ұлттың ой санасынан, діні мен ділінен, мінезінен хабардар болуымыз керек. Демек, ғалымның пікірінше, ММ – «үш жақты» элемент. Біз де бұл пікірді қолдаймыз. Қазақ тіл білімінде ММ-дерді зерттеу объектісі ретінде алып, лингвистикалық тұрғыдан зерттеу жасаған ғалым Р. Сәрсенбаев болды. Онан кейін І. Кеңесбаев, Ө. Айтбаев, Н. Уәлиұлы, С. Сәтенова, С. Сейітова, А. Нұрмаханов, Б. Уызбаева секілді тілші-фразеологтар өз ғылыми еңбектерінде ретінде ММ-дердің өзара айырмашылығы, фразеологияға қатысы жөнінде айтып өтті. Ал Ә. Қайдар ММ-дерді алғаш антропологикалық бағытта зерттеп,

олардың этнос болмысын түсінудегі үлесін, мағыналық топтарға жіктелуін, ұлт тіліндегі алар орнын көрсетіп берді[3, 25-26].

Кейіннен осы салада өз еңбектерін жазып, соны пікірлерін білдіріп жүрген ғалымдардың бірі – Б.Б. Динаева. ММ-дердің танымнан кейінгі өзгеріске ұшырау себептерінің негіздерін мәселе ретінде қарастырып отырғандықтан, біз бұл еңбектегі кейбір пікірлерге тоқтала кеткіміз келіп отыр. Ғалым өз зерттеуін этнолингвистикалық және прагматикалық тұрғыда жазылған еңбек ретінде ұсынады. Этнолингвистикалық тұрғыдағы уәжділік ретінде тілдік заңдылықтарды ғана емес дүниетанымы, салт-дәстүрі, ұлттық болмысын да алу керек екенін атап өтеді[4, 67]. Бұл – әрине, орынды пікір. ММ-дер де басқа фольклорлар секілді ұлттың санасында сан ғасырлар бойы сараланып келе жатқан дәстүр, таным сияқты сүзгіден өтіп, бізге жеткен асыл қазына. Алайда прагматикалық жағынан ММ-дерді қаз-қалпында зерттеу объектісі ретінде ала аламыз ба? Ала алсақ қандай жағдайда ала аламыз? Ғалым ММ-дердің прагматикалық қызметін айқындай келеөнегелік, коммуникациялық, ой өрнектеушілік сияқты функцияларына тоқталады. Ал, барлық ММ-дерде кездесетін белгі ретінде *үлгілеуші* қызметін ерекше атап өтеді[4, 69]. Бұл пікірді ғалым ММ-дің жағдаяттардың таңбалаушысы екенін ескере отырып келтіргені даусыз. Демек, біз ММ-дердің белгілі бір жағдаяттағы актілердің қолданысын зерттеуіміз керек. Ондай жағдайда мақалдар белгілі оқиғаның жемісі деп есептеуге тура келеді. Біз бұған кейінірек қайтадан тоқталатын боламыз. «Әр халықтың ММ-і – сол халықтың өзі жасап алған формуласы, ережесі» деген пікірге қосыламыз[4, 72]. Себебі ғалым мақалдардың атқаратын тағы бір қызметі – ММ-дерді қолданатын адамдар ойын дәлелдеу деп көрсетеді. Адам баласы сөйлегенде әрқашан орынды, дөп сөйлей бермейтіні секілді мақалды да дәл солай дөп айтпауы мүмкін. Бұл жағдай екі түрлі сипатта болуы мүмкін. Біріншісі, ММ-рді мәйегіне жетпей қолданысқа түсіру. Екіншісі, окказионал қолданыстар. Осыған ұқсас пікірді ғалым Г.Л. Пермяков та келтірген болатын. Ол ММ-дер қолданыс аясында ММ-дер жалпы өзгеріске немесе жекелей жағдаятқа байланысты өзгеріске түседі дейді[2, 10].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ендігі мәселе бұл қолданыстардың шығу негізі қайда жатыр, соған тоқталып өтсек. Біздің ойымызша, ММ-дердің морфонологиялық, грамматикалық, синтаксистік, лексикалық өзгеріске ұшырауы «ойлау тіліне» байланысты. Осы кезге дейін ойлау мен сөйлеу арасындағы байланыстар туралы пікір қайшылықтары болғанын біз білеміз. Бұл мәселе ежелден-ақ философияның басты сұрақтарының бірі болып келеді. Ф. Де Соссюр тіл мен сөйлеу жөнінде пікірлерінде тіл деген әлеуметтік ортақ құбылыс, ал сөйлеу индивидтің мүмкіншілігіндегі дүние деген пікір айтқан болатын[5]. Ғалымның бұл пікірі кең ауқымды пікір. Тілді танымдарды ортақтастырушы фактор ретінде таныған ғалымның осы пікірін біз негіз етіп ала аламыз. Себебі біздің көтеретін мәселеміз де осы тақырыппен тығыз байланысты. Мұнан соң да бұл мәселе аясында көптеген қарсылықтар болуы бек мүмкін. Алайда қазіргі лингвистикадағы парадигма антрополингвистика екеніне ескере келе, біз мұндағы түйткіл «ойлау тілінде» деген ұстанымды алға тартамыз және когнитологияның меншігіндегі элемент емес екенін ескертеміз. Себебі сөйлеу тілі сияқты бұл да жүйелі құбылыс. Соған қарамастан, ғылымдағы интеграция тенденциясы «ойлау тілін» айналып өтпейтіні анық. Танымда қалыптасқан түсінік, гештальт, когниция ойлау тілінің материалы болып табылады. Бұл процесс, негізінен, сөйлеуге дейін жүзеге асады. Бұдан өзге «ойлау тілін» психоллингвистиканың объектісі дейтін күдікке де жауабымыз дайын. Егер бұл құбылыс тек психологияның объектісі болса, мінез-құлық сөйлеуді жүзеге асырушы жалғыз фактор болушы еді. Сол үшін де біз «ойлау тілін» таным, мінез, тілдік деректер шеңберінде жалпы және жалқы қарым-қатынасқа түсуші процесс деп танымыз. Қазақта «Көңіл жүйрік пе, көк дөнен жүйрік пе?» деген сөз бар. Демек, адам баласының ойлауы сөйлеуден де жылдам екенін аңғарамыз. Бұл нәрсе ғылымда әлдеқашан дәлелденіп қойған. Ал, ойлау тілі – сол ойлауды жүзеге асыратын тіл. Ол сөйлеу тілін де, сөзді де таңдайды. Адам танымында жинақталған ақпарат ойда жүйеленеді. Ойлау тілі неғұрлым жүйеленген, «пәтуалы» болса,

сөйлеушінің сөзі де «пәтуалы» болады. Демек, жалпы ақпарат беру біз ойлағандай оңай процесс емес. Адам қай тілде ақпаратқа қанық болса, ойлау тілі ең алдымен сол тілдегі ақпаратты (сөздерді) ұсынатын болады (Суперстраттық белгілердің тілде сақталуы да осы процесс әсерінен болуы мүмкін). Соның салдарынан тілдегі варианттылықтар мен синонимдік қатарлар пайда болады. Егер адам бір тілді шала меңгеріп, екінші бір тілді жетік меңгерсе, ең алғашқы ой тілінің ұсынатыны да сол жетік меңгерген тілдегі сөз болмақ. Асан қайғы бабамыз «Таза мінсіз асыл сөздің ой түбінде жатып, ол тек шер толқытқанда ғана шығатынын» айтқан болатын. Мұндағы «шер толқыту» ойлану мағынасында болып отыр. Демек, сөздің қандай болып шығуы кеңістікте орын алған жағдаятқа, оның танымдағы қордан қалай таңдалып алынуына, адресант пен адресаттың арасындағы сөйлеу тілдеріне байланысты.

ММ-дердің қолданысы кезіндегі өзгеріске ұшырауы да саналы түрде болса, дөп түседі (пәтуалы қолданыс) де, білім қорының жеткіліксіздігінен шашыраңқы ойлар түзілсе, сәйкесінше сөз де солай болмақ. Кей таным ұқсас болып, талғам әртүрлі болып жатқан жерден тілімізге түрлі сөздер қосылып жатады. Яғни бір инвариантты беру жолында қаншама варианттар қолданылады. Себебі адамзатқа ортақ құндылықтар бір-біріне ұқсас. Түркі халықтарының танымы бір болуы себебі туыстығынан екені даусыз. Таным ғасырлар бойы қалыптасатынын ескерсек, сөздегі әрбір дерек біздің тарихымыздың айғақтары. Біздің зерттеу объектіміз болып отырған паремиологиялық бірліктердің де қалыптасуына экстралингвистикалық факторлардың әсері мол. Мәселен, белгілі кәсіптің пайда болуы, қалыптасуы, оның айналасындағы түсініктердің тұрақтануы кәсіпке байланысты ММ-дердің пайда болуына алып келеді. Ал, ол ММ-дер қандай жағдайда қолданылды деген мәселе ондағы өзгерістер мен ұқсастықтардың шығу нүктесі болып табылады.

“ММ-дер қалыптанған клишелер секілді. Әрбір ММ тек белгілі сөздермен ғана қолданылатын, бұзылмайтын, тұтас бірлік. Тұтастықтың мағынасына нұқсан келмеген күннің өзінде, сөздері де, жалпы құрамы да өзгертуге келмейді. Егер ондай өзгертулер орын алса, ол ММ бола алмайды”, - деп, ғалым Ö. Aksoy ММ-дердің клише түрінде келіп, ондағы өзгеріске түскендерін ММ ретінде қабылданбайтындығын ескертеді [6, 17]. Алайда түрік тіліндегі мақалдардың да кейбірі инварианттың варианттары екені анық. Мұнымен біз ғалымның пікіріне қарсы шыққымыз келіп отырған жоқ, тек бір мақалдың түрлі варианттары сол мағынадан ауытқымай қолданылуы қазіргі екі тілде де орын алып жатқан құбылыс екенін ескерткіміз келеді. Біз бұл мақаламызда екі тілдегі ұсталық кәсібіне қатысты ММ-дерді талдау арқылы кейбір мәселелердің басын ашуға тырысатын боламыз. Мысалы:

Demiri tavında dövme- .

Demir tavında dilber çağında.

Demir tavında dövülür [6, 18].

Бұл құбылыс қазақ тілінде де бар:

Темірді қызғанында соқ.

Темірді қызған кезде соғу керек [7, 63].

Келтірілген ММ-дерде темірді қызған шағында тез қалыпқа көнетіндігін меңзегенімен, ішкі астары мүмкіндік келген шақта жіберіп алмау керектігін аңғартады. Біздің әлдебір жағдай үстінде осы вариант дәл келеді-ау деп таңдаған сөзімізді (паремиологиялық бірлік болуы да мүмкін) жүйелейтін – ойлау тіліміз. Демек, бұл мақал дүкеншілер мен ұсталардың арасындағы қолданыстағы сөзі болып, онан соң ММ ретінде тұрақтанған секілді. Қазіргі таңда аталған мақал қолданылса бірден мүмкіндікті жібермеу керектігі ойға оралады. Дегенмен, бұл құбылыс қазақша ойланатын адам үшін ғана шарттылық екенін ұмытпау керек. Кезкелген ұлт өкілінің өз ұлты жөнінде білім аясы болады да (бұл жағдай шарттылық), қолданыстағы ММ-дердің астарын түсінуге сол білім аясы көмектеседі. Қазақтар мен қазіргі Түркия түріктерінің тегі бір, танымы ортақ болғандықтан, айналысқан кәсіптері бір, соған орай, ММ-дері де ұқсас келген.

Ұсталыққа қатысты қазақ тіліндетөмендегідей ММ-дер кездеседі:

Ұстамен жақын болсаң, ісің бітеді.

Ұстамен жақын болсаң,

Мүйіз кесерін аларсың.

Қайықшымен жақын болсаң,

Дауыл күні қайығын суға саларсың[7,64]. Қолынан іс келетін жанмен жолдас болсаң, әйтеуір бір пайдасы тиеді деген мағынада.

Қолың ұста болсын,

Сөзің қысқа болсын[7,64]. Адамның қолы ұста болуы тура мағынада емес, қолының ебі бар, өнері бар деген мағынаны тұспалдай айтылған ММ.

Көп көрген – нұсқа,

Көп істеген – ұста[7,65]. Ұсталықтың көп жылдар тәжірибесінен келетінін нұсқайтын бұл бірліктің түрікше нұсқасы *Sanatı ustadan görmeyen (öğrenmeyen) öğrenmez* [6,21]. Жалпы екі тілдегі кәсіпке байланысты ММ-дердің сыртқы формасы дәлме-дәл келе бермейді. Алайда беретін мағыналары көбіне ұқсас.

Ұсталықтың денотаттық мағынасы ағаш ұстасы, темір ұстасы секілді шебер адамға қатысты болса, екінші мағынасы – кез келген іс қолынан келетін адам, өз ісінің шебері бола білген адам. Бұл түсінік түрік тілінде де солай қалыптасқан. Келесі ММ-дер соның дәлелі:

Ustayıkonuşturan, malzemesidir[6,21]. Бұл мақалдың қазақ тілінде:

Екі сауыншы кездессе,

Шелегі мен қаймағын айтады.

Екі ұста кездессе,

Балғасы мен салмағын айтады.

Екі ұры кездессе,

Қайдағы мен жайдағыны айтады[7,67] – деген нұсқасы бар. Мұндағы ортақ ұғым – кезкелген адамды табыстыратын ортақ әңгіме, ортақ кәсібі бар деген ұғым. Кейінгі нұсқадағы мақал үш жұп қатардан тұрады. Қолданушы осының қайсысы жағдаятқа тура келеді, соны таңдайды.

Usta diliyle değıl, eseriyle konuşur[6,23]. Мұнда ұста өзінің ұсталығын ісімен дәлелдейтінін меңзейді. Мұның қазақ тіліндегі нұсқасы *Ұстаны соққан пышағынан танысың* деген мақал. Ұстаны ел арасында *шебер, зергер, темірші, дүкенші* деп те атайды, бұл олардың нақтылы айналысқан ісімен байланысты.

Жоғарыдағы түрік «ата сөзінің» *Шеберді шеге қағысынан таниды* деген қолданысы да кездеседі. Ұсталық жөніндегі түріктің *Baktakla usta olunsa, köpekler (kediler) kasap olurdu* делінген мақалы да қазақтың *Әу, дегеннің бәрі әнші емес* дегеніне саяды. Мұны біз белгілі бір кәсіп төңірегінде ғана емес, шеберлік, өз ісіндегі үздік болу туралы айтқанда қолдана аламыз.

Usta pehlivan, alttan güreşir[6,25]. Мұндағы денотаттық мағына–шебер палуанның төменнен күресетіні. Алайда астарында шын шебер өз деңгейіне ұзақ уақытта жетеді де, әрқашан жақсы нәтижені көрсетеді деген мағына жатыр. Бұл қазақ тіліндегі *Ерінбеген етікші болады* деген мәтелге ұқсайды. Түпкі мағына бір. Біздің жоғарыда айтпақ болғанымыз осы, кей жағдаяттан алынған өнегені әркім келесіде әртүрлі жағдайда пайдаланады. Және бұл орынды қолданылуына қарай ұтымдылыққа алып келеді. Ойлау тілі сол тілдегі сөзді жағдаятқа байланысты қолданады. Осыдан келіп түрлі ММ-дер пайда болады.

Ustanınçekici bin atın [6,25] - *Шебердің инесі де, Күймесі де алтын*[7,65].

Kabiliyetli çirak ustayı geçer[6,26]– *Ұстаздан шәкірт озар*[7,65]. Міне осындай қолданыстардың көптүрлілігін өз уағында ойлау тілі түрлі жағдаятқа байланысты тудырған.

Ustaminadı Hıdır, elimden gelen budur.

Usta maymun kamçı istemez.[6,27] Мұнда өз ісін білетін екінші адамның үйретуінің, шарт қою, күштеуінің қажеті жоқ екенін меңзейді. Екінші мағынасы зорлап немесе күштеудің адамға пайдасы жоқтығын ұғындырады. Бұл мағынаның синонимі ретінде *Көңілі кедей ізорлап байыта алмайсың* деген қазақ мәтелін ұсынуға болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Көріп отырғанымыздай, мағына ортақ, жағдаят әртүрлі. Соған қарай адамдарда әртүрлі варианттарды қолданады.

Ол варианттар ойлау тілінің ыңғайына қарай таңдалады. Формадағы мағыналар санымен мағынаның берілу формасының түрленуі осы тұста пайда болады. Бұл жалпы тіл білімінің әлі күнге дейінгі шешілмей келе жатқан мәселелерінің бірі. Демек, ендігі кезекте сөйлеу тілін ғана емес ойлау тілінде жіті зерттеу қажет. Сол кезде ММ-дердің ортақ танымнан кейінгі өзгеріске түсуіне, түрлі варианттағы ММ-дердің пайдаланылуына ойлау тілі әсер ететіні дәлелдене түспек.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003.
2. Пермяков Г.Л. От поговорка до сказки (Заметки по общей теории клише). М.: Наука, 1970.
3. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998.
4. Динаева Б.Б. Қазақ мақал-мәтелдерінің прагма-когнитивті аспектісі, Астана, 2013.
5. Сосюр Ф. де. Курс общей лингвистики. Извлечения. <http://genhis.philol.msu.ru/f-de-sosyur-kurs-obshhej-lingvistiki-izvlecheniya/>
6. Aksoy Ö. A. Atasözlerivedeyimlersözlüğü. -Ankara, 1993.
7. Бабалар сөзі: 100 томдық. Мақал-мәтелдер. - 65-68 т. - Астана: Фолиант, 2007.

К. Кенжалин¹, К. Маликов², О. Абдиров³

Постпознанные изменения пословиц и поговорок, связанных с кузнечной профессией на казахском и турецком языках

^{1,2}Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева
г.Нур-Султан, Казахстан

В статье рассматривается язык мышление и отношение пословиц к языку мышления. Описывается трансформация сложившихся пословиц и поговорок, относящихся к кузнечной профессии, под влиянием языка мышления в казахском и турецком языках. На основе реальных языковых данных доказывается и раскрывается. Сравнительно рассматривается постпознанные изменения пословиц и поговорок, возникших в связи с кузнечной профессией на казахском и турецком языках. Особое внимание уделяется семантическому значению названий, связанных с кузнечной профессией, встречающейся в пословицах и поговорках. Анализируется влияние пословиц и поговорок, возникших в связи с кузнечной профессией на казахском и турецком языках, на систему национального мышления. Определяется отношение народного сознания и языка народного мышления к мотиву возникновения пословиц и поговорок, возникших в связи с кузнечной профессией.

К. Kenzhalin¹, К. Malikov², О. Abdirov³

Post-recognized changes in proverbs and sayings related to the blacksmith profession in the kazakh and turkish languages

^{1,2}L.N.Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan

The article deals with the language of thinking and the relation of Proverbs to the language of thinking. The article describes the transformation of the existing Proverbs and sayings related to the blacksmithing profession under the influence of the language of thinking in the Kazakh and Turkish languages. On the basis of real language data is proved and disclosed. The post-recognized changes of Proverbs and sayings that have arisen in connection with the blacksmithing profession in the Kazakh and Turkish languages are considered comparatively. Particular attention is paid to the semantic meaning of the names associated with the blacksmith profession, found in Proverbs

and sayings. The influence of Proverbs and sayings that arose in connection with the blacksmith profession in the Kazakh and Turkish languages on the system of national thinking is analyzed. The relation of national consciousness and language of national thinking to the motive of emergence of the Proverbs and sayings which have arisen in connection with a forge profession is defined.

ӘОЖ 81'255

Н.С. Қамарова¹, Қ.Қ. Сарекенова²

¹ф.ғ.к., профессор, Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инженеринг университеті, Ақтау, Қазақстан, e-mail: nagbdu@mail.ru

² ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: sareke.kk@gmail.com

ФИЛОЛОГ-АУДАРМАШЫ МАМАНДЫҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аталмыш мақалада қазіргі жаһандану заманында филолог-аудармашы мамандықтарының заман ағымына сәйкес сұранысқа ие екендігі, филолог-аудармашы мамандығы бойынша мамандар даярлау бағыттары туралы айтылады. Мақалада білімнің жаһандануы жағдайындағы аударманың кейбір аспектілері де қарастырылған. Аударма стратегиясын таңдауға көптеген факторлар әсер ететіндігі: аудармашының идеологиясы мен білімі, аударманың мақсаты, аударма тілінің нормалары және т.б. сөз болады. Мақала өзегіндегі айтылар негізгі фактор – аударманың мақсаты. Жоғары сапалы аударма жасау үшін филолог-аудармашы тиімді әдістер қолдануы керектігі көрсетіледі. Аудармашының әдеби моральдық принциптерден, моральдық ережелерден, қоғамдағы мінез-құлық және кәсіби ортадағы мінез-құлық нормаларынан тұрады. Мақаланың негізгі мазмұнында осы мәселелер айтылған. Сондай-ақ мақалада ресми құжаттарды аудару және аударманың психологиялық, лингвистикалық ерекшеліктері жан-жақты сөз болады.

Тірек сөздер: жаһандану, көзқарас, аударма, аудармашы, аударма стратегиясы, әдеп, моральдық ережелер, аударманың психологиялық, лингвистикалық ерекшеліктері

КІРІСПЕ

Қазіргі кезде филолог-аудармашы мамандықтарына деген сұраныс жыл өткен сайын күн тәртібінен түспей келеді. Әрине, аударма істері – қоғамдағы тілі басқа адамдардың бір-бірімен түсінісіп, білісуі үшін ауадай қажет жұмыс. Шет елдің тілін білу әлемдік деңгейдегі шығармаларды оқуға, шетелдің азаматтарымен коммуникативтік қарым-қатынас жасауға мүмкіндік бергенімен, кез келген адам шет тілін кәсіби деңгейде оңай әрі жылдам меңгеріп кете алмайтындығы бесенеден белгілі.

Филолог-аудармашы мамандығын дайындау ісі заманауи өмірдің барлық саласында лингвистикалық, аудармашылық білімін іскерлікпен қолдануға бейімделген филологияның жаңа бағыты болып табылады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Аударманың өте күрделі де қиын, әрі көп салалы адами іс-әрекеттің бір түрі екенін білеміз. Өмірдегі күнделікті тұрмыс-тіршіліктегі ауызекі сөйлесу тілінде аударма қызметі туралы «бірінші тілден екінші тілге аудару делінеді», бірақ шындығында аударма ісімен айналысқанда тек бір тілді екінші тілге аудару ғана көзделмейді екен. Аударма ісінде әр түрлі деңгейдегі мәдени ақпараттармен, әр түрлі деңгейдегі ой жұмыстарымен, түрлі әдебиеттермен, әр түрлі өмірдің тыныс-тіршілігімен, әр түрлі әдет-ғұрыппен, түрлі ұстанымдармен жете танысып жұмыс істеу керектігі алға тартылады.

Аудармашы-филологтың жұмысы бір қарағанда оңай сияқты көрінгенмен, оның ірімдері тереңде. Егер сол жұмыстың тереңіне бойлап, ішіне тереңірек еніп, мән берсеңіз, ең қиын да күрделі жұмыс аудармашының жұмысы екендігіне көз жеткізесіз. Аудармашы-филолог ең алдымен сол аударатын шет тілі мен аударылатын тілдің эволюциясынан, яғни пайда болуынан бастап, құрылымы мен даму тарихын таразылап, терең меңгеріп барып, қызметін түсінеді. Екі тілді бір-бірімен барлық (грамматикалық, фонетикалық, стилистикалық, т.б.) жағынан салыстырады, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын пайымдап, зерделейді. Филолог ретінде белгілі бір тілді оқытса, аудармашы ретінде аударатын келесі бір тілге ғылыми, техникалық, көркем, қоғамдық-саяси бағыттардың қай-қайсысы бойынша да аударма беретін дәрежеге көтеріледі. Қай маман болмасын қызмет барысында ма, болмаса, өмірдің белгілі бір саласында ма, қандай да бір сөздікпен жұмыс істеп көредіні белгілі. Мәселен, шетелдің бір сөзін білгіңіз келсе, алдымен сөздіктерге жүгінесіз. Ал осы сөздіктер қалай өмірге келеді десек, міне, бұл аудармашы-филологтың негізгі жұмыстарының нәтижесін көрсетеді. Сөздікпен жұмыстың өзіне тән қиындықтарын айналысқан мамандар өте жақсы біліп, түсінеді.

Көркем әдебиет – ақын-жазушының төл тумасы. Шетелдің ақын-жазушысын оқығыңыз келсе, жүк аудармашыға жүктеледі. Белгілі бір көркем шығарманы басқа тілге аудару – қиынның қиыны. Бұл жағдайда филолог-аудармашы көркем әдебиет авторларымен, ақын-жазушы не драматургпен де кеңесе отырып, аударма жасайды. Көркем мәтіндермен жұмыс істей отырып, редакциялау жұмыстарын атқарады, қателерін жөндейді. Сондықтан да бұл мамандық иелерінде шыдамдылық, сабырлылық сияқты қасиеттердің болуы заңды. Дикторлар мен журналистер, белгілі бір мекеме іс жүргізушілері, стюардессалар осы мамандық арасынан да іздестіріліп жатуы – заман талабы. Өйткені бір емес, кем дегенде екі тілде еркін көсіліп сөйлейтін, сол тілдерді бір-біріне кез келген уақытта, қандай жағдайда да сауатты аударма беретін мамандар некен саяқ болады, олардан сауаттылықты талап етеді.

Аудармашы аударма жасайтын тілде тіл байлығы болуы – ең басты заңдылық. Үздік аудармашы болу үшін білікті, сөз өнеріне қабілеті ерекше болуы қажет. Ал білікті аудармашының түпнұсқа мәтіндерді сөздіксіз қабылдап, еркін аударып жатқанының талай куәсі болдық. Дайын болған аударма түпнұсқа мәтініне дәлме-дәл дөп болуы керек екенін білеміз. Жақсы аудармашы тек айтылған ойды ғана емес, сол ойды жеткізудің амал-тәсілдерін де жақсы меңгерген болуы керек. Тілді жақсы меңгере білу бұл филолог-аудармашының жоғарғы деңгейінің көрсеткіші емес. Аудармашы белгілі бір бағытта жұмыс жасағанда мәтінді тек лингвистикалық жағынан ғана емес, логикалық жағынан да пайымдайды, қателіктері болса, сараптап, тексере алатын қабілетке ие екені дәлелдейді.

Аударма жанрының қай түріне болса да дәлдік пен ықшамдылық, айқындылық, әдебиеттік сияқты талаптар өте керек. Ал шетел сөздеріне калька жасауға үйір болмау керектігі де аудармашыларға қатаң ескертіліп отырады.

Түпнұсқаның тілін пайдаланып, бастапқы мәтіннің авторы сөйлеу әрекетін жасайды, ал аудармашының ісі – аудару тілін пайдаланып, белгілі сөйлеу әрекеттерін жасау. Жұмыс барысында сөйлеу әрекеттері түбегейлі өзгеріске ұшырап отырады. Бұл өзгерістер шексіз сияқты көрінгенмен, тіпті оларды стереотипке келтіру мүмкін емес сияқты. Әр сөзді, сөз тіркестерін не сөйлемдерді жеке-жеке қарап, ойластырып, таразылап, айтылуына, дыбысталуына, қалай естіліп тұрғандығына терең әрі сауатты талдаулар жасалады.

Аударма үдерісінде аударманың өніміне және аудармашының өзіне қойылатын талаптарды да ғалымдар түрліше атап келеді: Мәселен, Л.К.Латышев деген ғалым аударма қызметінің өніміне – аударылатын мәтінге қойылатын бірінші және басты талап турасында былай дейді: «... ол (мәтін) шығыс мәтінге коммуникативтік тұрғыда балама болуы керек, яғни адресатқа (тыңдаушыға немесе оқушыға) әсер етететін шығыс (аударатын) мәтіннің әсерімен бірдей болуы қажет. Шығыс тіл адресаттары мен адресаттарының мәтіннің екі нұсқасын да қабылдаудағы және оларға жауап берудегі (реакция) алғышарттар объективті түрде бірдей (яғни олардың жеке қасиеттеріне байланыссыз) болуы керек» [1, 48]. Ал келесі

бір талап – Шығыс тіл мен Кіріс тіл мәтіндерінің барынша мүмкін болған семантика-құрылымдық жақындығы. Бұл жақындық аудармада автор (түпнұсқа авторы) ойының сәйкестігі мен сабақтастығын барынша сақтауға, шығыс тілдегі мәтіннің аударылатын тілдегі мәтінде дұрыс «орналасуының» ауқымын арттырып, (сәйкесінше шығыс тілдегі мәтіннің кіріс тілдегі мәтіннің «орынбасар» болуына, яғни дұрыс аударылмауына алып келетін жағдайлардың санын азайтады), аударма үдерісінің және аудармашылық шешімнің объективтілігін арттыратыны белгілі. Бұл аталғандар аударма жанрының барлық түрлеріне жалпы қойылатын басты талаптар болып табылады. Негізінде аударманың түрлеріне байланысты (мысалы, көркем-әдеби, ғылыми, саяси, ресми және тағы басқалар) бұдан өзге де басқа талаптарды көптеп атай беруге болады. Аударма өніміне қойылатын тағы да талаптың біреуі коммуникативті-функционалдық баламалылық болатын. Бірақ бұл талап аударма өнімінің коммуникативтік тиімділігіне байланысты болады. Аудармашы аударатын мәтін аударма қызметінің өнімі болып табылады және төмендегі шарттарға негізделеді:

- коммуникативті-функционалдық тұрғыдан негізгі мәтін аударылатын мәтінге балама болуы керек;

- аударылатын мәтіннің семантика-құрылымдық тұрғыдан барынша мүмкін болған деңгейде негізгі мәтінге ұқсас болуы қажет (әрине бұл бірінші шартқа қайшы келу дегенді білдірмейтіндігі көрінеді);

- аударылатын тілдің мәтінінен аударма талаптарының шегінен шығып кететін ауытқулар кездеспеуі қажет. Жалпы аударма саласына қойылатын талаптарды Х.Савори төмендегіше санамалайды: «Аударма түпнұсқаның сөздерін, мағынасын, стилін, сондай-ақ аудармашының стилін беруі керек. Аударма түпнұсқа тәрізді оқылуы керек. Аударма аударма тәрізді оқылуы керек. Аударма түпнұсқаға сай шығарма ретінде және аударма аудармашыға сай шығарма ретінде оқылуы тиіс. Аудармада автор өзі қосқан және өзі алып тастаған сөздер болуы мүмкін, Аудармада автор өзі қосқан және өзі алып тастаған сөздер болмауы керек. Өлең аудармалары қара сөз түрінде аударылуы тиіс. Өлең аудармалары өлең түрінде аударылуы тиіс» [2, 154].

Аударма қаншалықты шығармашылық әрекет десек те, аудармашы ойына не келсе, соны істей береді деген пікірден аулақ болуымыз керек. Аударма түпнұсқаның мазмұнын толық жеткізіп, қабылдаушыға (оқырманға) дәл сондай әсер ету керек екені, әрине, сөзсіз. Аударма әрекеті – аудармашының когнитивті-коммуникативті іс-әрекеті болғандықтан, оның туындысы – аударма мен түпнұсқаның мазмұны мен эмоционалдық, стильдік реңін бұзбай жеткізуі керектігі ескеріледі. Сонымен, анығырақ айтқанда, аудармаға бүгінде қойылатын талаптар қатал. Қазіргі таңда аударматануда аударманың (қандай түрі болса да барлығына тән сипаттар) сапасын бағалайтын негізгі белгілері де сарапталған.

Ресми құжаттарды аудару жайына тоқтала кетейік. Іс қағаздары қоғам өмірінде үлкен қызмет атқаратыны белгілі. Іс қағаздарының саяси, тарихи, құқықтық, экономикалық маңызы бар. Мемлекеттің немесе қала мен кәсіпорынның тарихын жазғанда іс қағаздары ақпараттың табылмас қайнар көзі бола алады. Іс қағаздары, яғни құжаттар фактілерді, оқиғаларды, қоғам өмірінің құбылыстарын дәлелдейтін айғақ қызметін де атқарады. Іс қағаздары басқару қызметіндегі негізгі бір сала болып табылады. Ұйымдар мен кәсіпорындардың, мекемелердің қызмет етуі барысында шығарған түрлі бұйрық-шешімдері, басқару іс-амалдары, атқарған қызметтері іс қағаздарынан ап-айқын көрінеді. Мекемелер арасындағы ақпарат хат алмасу, сондай-ақ жедел хат, телефон хат, сұраныс хат, өтініш хат сияқты құжаттар арқылы жүзеге асады. Ал Үкіметтің басқару істері Жарғы, Қаулы, Нұсқау, Ереже, Бұйрық, Өкім сияқты құжаттар арқылы жүргізіледі. Іс қағаздарын жүргізу мекеме жұмысының нақты құжаттармен, деректермен реттелген жүйесі болып табылады. Тіл адам қатынасының маңызды құралы екенін ескеріп, сөйлеу мәдениетін де терең меңгергенді дұрыс деп санаймыз. Аудармашы-филолог тілдік ережелерді дұрыс сақтап сөйлей де, жаза да білуі керек. Бұл – үлкен талап. Өзімен үнемі және беріліп жұмыс істейтіндер сөйлеу қабілетін үнемі жаңғыртып, жаңартып отырады. Өзімен жұмыс істеудің екі бағыты бар. Бірі – өз кемшілін біліп, сонымен күресе білу және оны жеңу. Ал екіншісі – жаңа мақсат-мүддеге

орай өз қабілет-қасиеттерін жетілдіре отырып, жоғары деңгейге көтерілу. Ол үшін көп оқи жүріп, түрлі көзқарастармен танысу керек, әрі ғылыми және көркем әдебиеттердің тұщымды ой-пікірлерін, қанатты сөздерді қойын дәптерге өзі үшін жазып алып, жаттап жүрсе нұр үстіне нұр. Сондай-ақ филолог-аудармашының бірнеше тілді қатар білуге талпынып, құрма-жиындарда сөз бастай білуі деңгейін көтере түсері сөзсіз. Сонымен бірге маманның қабілетін жақсарту жұмыстарын қатар жүргізе білуі керек.

Кеңселерде іс қағаздарын сауатты жүргізе білу тіл саясатының нақты көрсеткіші болып табылады. Іс қағаздарының түрлері өте көп, олардың негізгі түрлерін мақсаты мен мазмұнына, жасалған орнына, жасалу сатысына, қызметіне, формасына, тағы да басқа ерекшеліктеріне қарай жинақтауға болады. Іс қағаздарының түрлері үшке бөлінеді: Азаматтық қарым-қатынас құжаттары; Жеке бас құжаттары және басқару, ұйымдастыру құжаттары. Азаматтық қарым-қатынастарды реттейтін құжаттарға: сенімхат, кепілхат, өтінім, тапсырыс, келісім шарт, еңбек шарты, шарт, келісім; Жеке бас (адам өміріне қатысты) құжаттарға: өмірбаян, түйін, жеке іс парағы, визит карточкасы, өтініш, арыз, мінездеме, кепілдеме, кеден мағлұмдамасы, жеделхат; Басқару, ұйымдастыру, өкім шығару қызметіне қатысты құжаттарға: Заң үкім, өкім, қаулы, шешім, Жарлық, Жарғы, мемлекетаралық шарт, Ереже, бұйрық, хабарлама, нұсқау, ресми хаттар, хаттама жатады. Ресми құжаттарды аударудың ерекшелігі басқа мәтіндерді аударудан өзгеше. Кез келген ресми құжат қоғамдық және еңбек қарым-қатынастарын реттеп отырады, яғни ресми тілде қолданылатын тілдік құралдарды, емле ережелерін қолдануға нақты талаптар қойылады. Мұндай талап қазіргі қолданыстағы заңдарда да айқындалған. Мәселен, «Нормативтік құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 18-бабын алып қарайық:

«18-бап. Нормативтік құқықтық акті мәтінінің мазмұны мен жазылу стиліне қойылатын талаптар. 2. Нормативтік құқықтық актінің мәтіні әдеби тіл нормалары мен заң терминологиясы сақтала отырып жазылады. Көнерген және көп мағыналы сөздер мен сөз орамдарын, эпитеттерді, метафораларды қолдануға, сөздерді қысқартуға жол берілмейді. Нормативтік құқықтық актінің мәтінінде мағыналық және құқықтық жүктемесі жоқ ережелер болмауға тиіс. Баптың тармақтың) мәтіні басқа баптарда (тармақтарда) қайталап жазылмайды» [3]. Ресми іс қағаздары құжаты тұтас бір құрылым болғандықтан онда: мазмұны қысқа болып, әрі тұжырымды түрде баяндалады. Тұжырымдардың дәл, нақты түрде болуы; терминдер мен тұрақты орамдардың бірегейлігі сақталуы заңдылық. Сөздер мен терминдер нақты өз мағынасында жұмсалады. Бірнеше нұсқадағы терминдердің мүмкіндігінше Мемлекеттік терминология комиссиясы тарапынан бекітілген немесе ресми тілде стандартталған, сондай-ақ жазба тілде қолданылу жиілігі жоғары, яғни, белгілі нормаға айнала бастаған нұсқасы пайдаланылады. Бүгінгі әдеби тілдің нормасында көнерген сөздер, сирек қолданыстағы сөздер, бір қолданыстағы сөздер болып саналатын лексикалық элементтер, сондай-ақ бейнелі, образды фразеологизмдер, қарапайым лексикаға тән тұлғалар қолданылмайтындығы – белгілі жайт.

Ресми іс қағаздарының бекітілген стилінен ауытқуға мүлдем болмайды, аударылған нұсқаны оқыған кезде тыңдаушысына анық түсінікті, құрылымы талапқа сай болу керек. Мәселен, жекелеген сөздер мен сөз тіркестерін мысалға алып қарастырайық. *Месячный срок* – айлық мерзімде (дұрыс нұсқасы – бір ай мерзімде), *подписано директором* (начальником) - директоромен қол қойылды (дұрысы нұсқасы – директор, бастық қол қойды), т.б.

«Тұлға» сөзінің қолданылуы туралы. «Тұлға» - қоғам және өнер қайраткерлеріне, жоғары лауазымды, сондай-ақ қоғамдық өмірге белсенді қатысатын адамдарға қатысты айтылады. Лица, страдающие алкоголизмом или лица безопределенного местожительства - алкоголизмге шалдыққан тұлғалар немесе тұрғылықты тұратын орны жоқ тұлғалар делініп жүр, бұл жерде тұлғалар емес, адамдар немесе маскүнемдік жолға түскен (адам екені белгілі), *представит информацию* десе ақпарат ұсынсын деп көрсетеді, ал оны белгілі бір орындарда тапсыру керек, жіберсін, тапсырсын деп қолданысқа енгізуге болатындығын

қаперге алу керек. Бұдан басқа да көптеген мысалдар келтіруге болады. Сөйлемнің сөздерден құралатынын ескерсек, осындай жекелеген сөздерді қай жерде қалай қолдану керектігін деп басу тану сөйлемнің тілдің ережелеріне сай құрастырылуы, яғни айтқанда стилінің дұрыс болуы деп түсінген жөн.

Аударманың психологиялық, лингвистикалық ерекшеліктері мен өзгешеліктері де айтарлықтай. Аударманың қай түрін алып қарасаңыз да қиын да күрделі. Онда аудармашының барлық рухани күш-жігері жұмсалатыны белгілі. Ең басты деген психологиялық элементтері мыналар: қабылдау, түсіну, түйсіну, ойлау, эмоция, елестету, ерік, ес, зейін және тағы басқалар. Аудармада білім мен қиял, тәжірибе мен шеберлік өзіндік ерекшеліктерімен астасып жатады. Аударма тілдің барлық салаларымен тікелей байланысты, сондай-ақ әдебиеттану, эстетика, тарих, филология, кибернетика, әлеуметтану, психология, т.б. ғылымдарға да ортақ сала болып табылады. Неміс зерттеушісі К. Райс: «Аударма үдерісі – тіпті таза лингвистикалық операция емес. Тіл білімі, әдебиеттану, аударма теориясы, психология, этнология – осылардың бәрі ғылыми пәннің бөлімдері ғана» [4, 87], - дейді. Қоғамдық ғылымдар арасында аударманы шығармашылық үдеріс ретінде арнайы зерттеу негізі психологиямен сабақтастырыла байланыстырылады. Аударманың өзіндік психологиялық ерекшелігі айындалған. Аудармаға психологиялық қатынас аударманың тікелей өзін зерттеуге де, аудармадағы «адам компоненттерін» зерттеуге де, аудармашының психологиялық тандауына талдау жасауға да бағыттталып отырады. Аударма психологиясының ерекшелігінде екі тілдің типологиясы мәселесі, яғни билингвизм және автоматтандырудың рөлі, әсіресе синхронды аудармада әрбір тілде ойлау жүйесіне сай сөйлеу мен тілдік қатынас, сонымен бірге ішкі сөйлеу мен аударманы ұштастыра жүргізу және тағы басқа да мәселелер қамтылған.

Латынша аударманы басқа жеткізу түрлерінен, мысалы *translation studii* – «білімді жеткізу, «передача знаний» және *translation imperii*, «билікті жеткізу», «передача власти» ажырата білу үшін «тілдерді жеткізу» *translatio linguarum*, «передача языков» деген ұғымдарды қолданған. Аударманы талдағанда ең алдымен тіл мәселелері қарастырады. Аударма теориясы салыстырмалы әдебиеттанудың, қолданбалы лингвистиканың, филологияның арнайы бөлімі деп саналады.

Әу бастан-ақ аудармашылар әртүрлі тілдік қоғамдастық өкілдерінің коммуникативтік қарым-қатынасында делдал болды. Аудармашының міндеті аударма тілі арқылы форманың және мазмұнның бірлігін сақтай отырып, түпнұсқа мәтінінің дәл мазмұнын жеткізу еді. Қазіргі кезде тілдерді салыстырмалы зерттеу саласындағы зерттеулер аударманың лингвистикалық теориясын құру үшін үлкен мән-маңызға ие. Аударма барысында бірнеше себептерге байланысты көптеген өзгерістер пайда болды. Өйткені ол көбіне тілге және оның сөйлеушілеріне тән дүниені көруге байланысты болатын.

Аудармашы әдебі де – күн тәртібінен түспейтін мәселелердің бірі. Аудармашы мамандығының күрделілігі – оның таза интеллектуалды болуында. Көрермендер залында – өзінің шеберлігін көрсететін әртіс сияқты, аудармашы да өзінің біліктілігі мен шеберлігіне ғана кәміл сенеді. Ғалым Хаматова А. А. [5] аудармашы әдебін аудармашы өз жұмысында ұстануға тиісті моральдық қағидалардың жиынтығы ретінде анықтайды. Ғалым әр аудармашының келесі әдептік дилеммаларға тап болатындығына назар аударады, мәселен, мынадай сұрақтарға назар аудартады:

- Аудармашы өзі аударатын талқылауға қатыса ала ма?
- Аудармашының өзі аударып отырған материалдың мазмұнына жауап бере ала ма?
- Аудармашы спикерден жауап ала ала ма?
- Аудармашы аударылған мазмұнға өз көзқарасын білдіре ала ма?
- Аудармашы әңгімеге қатысушылардың қимылдарын «аударуы» керек пе?
- Аудармашы спикердің жұмысын тоқтатуы мүмкін бе?
- Аудармашы анайы сөздерді аударуы керек пе?

Міне, осы тектес сұрақтар төңірегінде ой толғап, А.А.Хаматова этикалық мәселелерді аудармашы алдына қояды.

Аудармашының интеллектісі, оның мінсіз сыпайылығы мен дұрыстығы, жан-жақты білім, өзін-өзі бағалау, өз кәсібінің маңыздылығын сезіну, ғалымның пікірінше, аудармашы әдебінің ажырамас элементтері болып табылады. Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, аударма теориясы бойынша оқулықтардың авторы И.С. Алексеева [6] аудармашының кәсіби әдебінің мәнін паш ете отырып, «Кәсіби этика дегеніміз белгілі бір кәсіби салада өзінің қызметтік міндеттерін атқаратын қызметкердің көзқарасы бойынша ең жақсы болып көрінетін қарым-қатынастың белгіленген түрі, мінез-құлық кодексі», - деп ой түйеді [5, 152].

Белгілі бір шығарма авторының жалпы халықтық қордағы сөздерді, тұрақты тіркестерді пайдалануы, өз тарапынан жаңа сөз тұлғалары мен сөз тізбектерін жасауы – көркем аудармадағы ойлаудың бейнелік типінің нәтижесі. Автордың суреткерлік даралығы мен талантынан туындайтын дербес шығарманы келесі бір аударылатын тілге тұтас жеткізуі – аудармашының шеберлігі. Аударма мәтіннің айтылған талаптарға сәйкес жүзеге асуы аудармашының ойлау-психикалық қабілеті мен білім-біліктілігіне байланысты. Түпнұсқада айтылған ойды қандай да бір әдіс-тәсілдермен жеткізудің амалдарын іздестіру барысында аудармашы негізгі нұсқаны талдап және саралап, қорытындылап, түпнұсқа мәтіннің негізгі идеясы мен мән-мазмұнын талдап түсінісу және осы идея мен мазмұнды екінші тілдің құралдары арқылы жеткізу мәселелерін шешуге тиісті [7, 178].

ҚОРЫТЫНДЫ

Филолог-аудармашының білімі осы мақалада атап өткеніміздей мәтіндерді аудару және редакциялау тәрізді бірнеше тілдермен, мәтіндермен жұмыс істеуді қажет ететін кез келген салада қолданыс табуы қажет. Нағыз аудармашы жазбаша және ауызша аударма жасайды, аударматану және филология саласында зерттеулер жүргізеді, гуманитарлық және техникалық бағыттағы орта арнайы, кәсіби оқу орындарында шет тілі оқытушысы қызметін атқара да алады. Бұдан басқа, филолог-аудармашы әртүрлі іс-шараларда ілесіп аударма жасай алады, сондай-ақ тілдерді үйренуге арналған оқулықтар жазады, тіл үйрете біледі. Тілді үйретудің жаңаша әдістерін, машиналық аударманың бағдарламаларын әзірлейді. Аударманың лингвистикалық теориясының дамуына қосалқы күш болған нәрсе машиналар арқылы аударма жасау жүйесін құру болатын. Филология мамандығында оқитын студенттерге аударма ісінен қосымша білім беру шеттілді білім беруді дамытудың ұлттық тұжырымдамасын жүзеге асыруға қабілетті, бәсекеге қабілетті жаңа буын мамандарды дайындауға көмектесетіні сөзсіз.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодты сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай» [8], - деп атап өткен еді. Ұлттық код дегеніміз – ұлттық болмыс. Яғни, бір халықты басқа халықтан ажыратып, танытатын және сол халықтың әлем қауымдастығы алдында басқаға ұқсамайтын таным-түсінігі мен бітім-болмысын айқындап тұратын сипаты. Бұл сипаттың ерекшелігі – дара халықтың жаратылысындағы айырықша антропологиялық генезисінен бастап, ғасырлар бойы үзілмей келе жатқан дәстүр-салты, мінез-құлқы, арман-мұраты, тілі мен ділі, тұрмыстық-шаруашылық негіздеріне дейін толық қамти алуында. Бір сөзбен айтқанда, этностың тұтастығын сақтап тұрған кілтінің бүтін болуы. Филолог-аудармашы мамандығы Қазақстанның барлық ЖОО-да ашылған жағдайда, Қазақстанда мемлекеттік тіл мәртебесінің құзыреті мен функционалдық проблемалары дұрыс шешімін тауып, туған тіліміздің өрісі кеңейіп, өресін биіктететін аса пәрменді тетіктердің бірі қалыптасар еді. Аталған мамандық бойынша білім берудің ғылыми-концептуалдық негіздемесі «жаһандық бәсеке және ұлттық код» контекстінде жаңара түсер еді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Латышев Л.К. Технология перевода. Учебное пособие для студентов лингвистических вузов и факультетов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Академия, 2005. – 320 с.
- 2 Savory H. The Art of Translation. – London, 1957. – P. 48-49.
- 3 «Нормативтік құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. 11.04.2019.
- 4 Reiss K. Möglichkeiten und Grenzen der Uebersetzungskritik. – Muenchen, 1971, [http://www. Idiomtransfer. Com/ artikel /artikell](http://www.Idiomtransfer.Com/artikel/artikell).
- 5 Хаматова А. А. О курсе «Переводческая этика переводчика». Журнал «Известия восточного института». Дальневосточный федеральный университет. Вып., № 1/2011. С. 53 - 64.
- 6 Алексеева И. С. Введение в переводоведение: Учеб. пособие для студ. филол. и лингв. фак. высш. учеб. заведений. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 352 с.
- 7 Аударманың өзекті мәселелері // Құраст: С.Құлманов. – Алматы: «Palitra-Press» - 2015. - 296 б.
- 8 Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. 12 сәуір, 2017 жыл.

Н.С. Камарова¹, К.К. Сарекенова²

Особенности специальности филолога-переводчика

¹Каспийский Государственный университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова, Актау, Казахстан.

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

В данной статье идет речь о том, что в современном мире глобализации специальность филолога-переводчика пользуется особым спросом, о направлениях подготовки специалистов по профилю филолога-переводчика. В статье рассматриваются некоторые аспекты перевода в условиях глобализации знаний. На выбор переводческой стратегии влияют многие факторы: идеология и образование переводчика, цель перевода, нормы языка перевода, и т.д. Тем не менее, основным фактором является цель перевода. Для того чтобы сделать качественный перевод, переводчик должен применять более гибкий подход. Этика переводчика складывается из моральных принципов, нравственных правил, норм поведения в обществе и норм поведения в профессиональной среде. Основная тема статьи говорит на эти вопросы. А также в статье речь пойдет о переводе официальных документов и психологических, языковых особенностях перевода.

N.S. Kamarova¹, K. K. Sarekenova²

Features of the specialty philologist-translator

¹Caspian state university of technologies and engineering named afer Sh. Yessenov Aktau, Kazakhstan.

²L. N. Gumilyov Eurasian National University Astana, Kazakhstan

This article refers to the fact that in the modern world of globalization, the specialty of a philologist-translator is in special demand, about the areas of training specialists in the profile of a philologist-translator. The article discusses some aspects of translation in the context of globalization of knowledge. The choice of a translation strategy is influenced by many factors: the ideology and education of the translator, the purpose of the translation, the norms of the language of translation, etc. However, the main factor is the purpose of the translation. In order to make a high-quality translation, the translator must use a more flexible approach. The ethics of the translator consists of moral principles, moral rules, norms of behavior in society and norms of behavior in a professional environment. The main topic of the article speaks to these questions. And

also in the article we will focus on the translation of official documents and psychological, linguistic features of the translation.

ӘОЖ 811.512.122:811.111`255

Б.М. Мизамхан¹, А. Тұрсынақын²

¹ф.ғ.к. доцент, Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: fpif@ablaikhan.kz

²докторант, Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: aigul520@mail.ru

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ КИНОФИЛЬМДЕРДІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ СУБТИТРЛЕУДІҢ МАҢЫЗЫ

Бұл мақалада қазіргі таңдағы аудармадағы қажеттіліктер мен аударма саласының маңызды бір саласы болған ағылшын тіліндегі кинофильмдерді субтитрлеуде қойылатын талаптар және субтитрлеудің негізгі шарттары, көңіл бөлетін әдіс-тәсілдер туралы сөз болады. Мақалада ғалымдар мен зерттеушілердің осы сала бойынша зерттеген іргелі еңбектеріндегі кейбір түйткілді мәселелер туралы айтқан ой пікірлерін, ғылыми көзқарасын да қамтуды жөн көрдік. Тәуелсіздіктен кейінгі кинофильм аудару саласында сақталған қиындықтар да тілге тиек етіледі.

Түйін сөздер: киноаударма, ағылшын тілі, субтитрлеу, зерттеу, аудармадағы мәселелер, кино-фильм.

КІРІСПЕ

Аударма - бір тілде бейнеленген мазмұнды екінші бір тілге әрі дәл әрі толық жеткізетін тілдік қимыл. Осыған дейінгі аударма тәжірибелеінен сараптап қарасақ, аударма барысында ана тілден өзге тілге аудару бір шама қиындықтарды ала келеді. Себебі, әр қандай аудармашының өзге тілмен бейнелеу, сол тілге жеткізу қабілеті ана тіліндегідей бола қоймайды. Сондықтан екі тілге бірдей ысылған маман болу, аударуға тиісті материалды өз қалыбында тура әрі нақты жеткізуге дағдылану аудармашы боламын деген маманның көздеген нысанасы, арманы.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әлемдік тіл ғалымдары мен аударматанушылардың құнды пікірлеріне сүйенсек, жер бетінде өмір сүріп жатқан халықтар бір-бірімен өзара қолданысқа түсіп жатқан 2796 тіл бар екенін ескерсек, аударманың біз үшін қаншалықты қажеті бар екені, қаншалықты маңызға ие екенін түсіне аламыз. Сол үшін де аударманы халықтар мен халықтардың, мемлекеттердің өзара байланыс орнатуына дәнекер болатын маңызды құрал деуге болады. Осындай маңызды құралдың қажеттілігі күн сайын туындап келеді. Өйткені, адамзат санасына, руханиятына, саясатына, әдебиетіне, мәдениетіне т.б. ларына аударма саласы айтарлықтай қызмет өтейді.

Бұл туралы ғалымдар зерттеп, өз пікірлерін ортаға салып, арнаулы ұсыныстар айтқан. Мемлекеттік тілді дамыту институтының қызметкері А. Есенқұлова өзінің «Аударманың түрлері» атты мақаласында: «Алдымен, шетелдік аудармашы, ғалымдардың аударманы қандай түрлерге бөліп, жіктегеніне аз-кем тоқталып өтейік. 1680 жылы ағылшын аудармашысы Дж. Драйден (1631-1700) аударманың 3 түрін ұсынады: – Біріншіден, «метафраз» – түпнұсқаның дәл жеткізілуі, – екіншіден, «парафраз» – түпнұсқаның түріне емес, ерекшелігіне бағдарланып, еркін жеткізілуі, – үшіншіден, «имитация» (еліктеу) – түпнұсқа тақырыбына жазылған шығарма. ХХ ғасырдың екінші жартысында ағылшын аударматанушының теориялық жағын дамытуға өз үлесін қосқан Т. Сэвори «Аударма өнері» кітабында (Лондон, 1952) аударманың мынадай 4 түрін көрсетеді: – Кемел құнды аударма – таза ақпаратты фраза хабарландырулардың аудармасы. – Барабар аударма – мазмұны ғана маңызды,

баяндалуы аса маңызды емес сюжетті шығармалардың аудармасы. Аударманың бұл түрінде аудармашы мағынасы түсініксіз сөзді немесе тұтас сөйлемдерді түсіріп тастайды да, түпнұсқаны басқаша баяндайды. – Аударманың үшінші түрінің аты жоқ. Бұл – классикалық шығармалардың аудармасы. Онда форманың да, мазмұнның да сақталуы маңызды. – Аударманың төртінші типі «барабарға» (2-ші типке) жақын. Бұл ғылыми-техникалық материалдардың аудармасы. Олардың пайда болуы тәжірибелік қажеттіліктерден туады. Тәржіменің бұл түрі аудармашыдан түпнұсқада сөз болып отырған жайт туралы көп білуді қажет етеді» деп ашық көрсеткен. [1, 103-104].

Аударма жұмысы өз тәсіліне қарай ауызша аударма, жазбаша аударма болып бөлініп келген. Қазіргі таңда бұл топқа заманның даму деңгейіне ілесе ілеспе аударма сияқты жаңа түр қосылды. Біздің осы мақаламыз жазбаша аударма түріне жататын телефильм аудармасы туралы ой өрбітеді. Жаһандану дәуірі бізге әлемнің әр түкпіріндегі болып жатқан жаңалықтар мен ғылым техника жетістіктерін дер кезінде біліп отыруға жетелеп келеді. Әрине, ол үшін ағылшын тіліндегі кино-фильмдер мен әртүрлі ақпараттар, кітаптарды аудару жұмысы өз кезегінде тұр деуге болады. Осы негіздес пікірді де ғалымдар әлде неше рет айтып, зерттеген. «Аударма процесі үш кезеңнен тұрады: 1) талдау кезеңі – түпнұсқа құрылымы шығыс тілдің ядролық құрылымына айналады (шығыс тіл аясындағы трансформация); 2) аудару кезеңі – шығыс тілдің ядролық құрылымы кіріс тілдегі балама ядролық құрылымдармен ауыстырылады (тіларалық трансформация); 3) жинақтау (синтез) кезеңі – кіріс тілдің ядролық құрылымы аударма мәтінінің («терминальды») құрылымына айналады. [2, 57].

Тәуелсіздіктен кейінгі жылдары еліміздің аударма саласы да дамуға жол ашып, алпауыт елдердің түсірген мағыналы да оқиғалы фильмдерін ана тілімізге аударып, көрермендерге көрсетуге мүмкіндіктер жасап келді. Осы уақыттарда біздің теле көрермендеріне көптеген тамаша фильмдер мен интеллектуалды бағдарламалар аударылып таратылды. Көптеген аудармашылар жүктелген міндеттен шығу үшін, жан-жақты болуға талпынып, жаңа дәуір тілін меңгеріп, ана тілімізге сөйлете білді. Ағылшын тіліндегі фильмдерді аударуда қиыншылықтар да көптеп кездесетіні мұнда тұр. Жазбаша аудармашылардың саны шекті болғандықтан, кейде жаңадан бастап тіл үйренушілер де осы жұмысқа атсалысып жатады. Жазбаша аударма – аудармашының мол білімді, қалам қуаты мықты, ана тілін де жақсы білетін, сөзді құбылтып, орнына қоя алатын маман иесі болуды талап етеді. Олар түпнұсқаға адал болып, айтылған ой мен идеяны, заман мен дәуір тілін сол уақыт аясына сай етіп қолданып, аударған мазмұнды қайта-қайта өңдеп, көрермендердің түсінуіне орай жаратуды негіз етеді. Телефильм аудармасының жұмысы міне дәл осы талаппен үйлеседі. Оның да қажет ететін шарттары мен мүмкіндіктері осындай.

Ағылшын тіліндегі көрілімі жоғары, жақсы түсірілген телефильмдерді қазақшалау қазіргі уақыттағы кезек күттірмейтін жұмыс. Себебі, осыған дейін орыс тілінен аударып, көрермендерге ұсынып келдік. Ал жаңа дәуір жастары әлем тілі болған ағылшын тілін меңгеріп, Тәуелсіз елге үлес қосу мақсатында наше түрлі жанрдағы фильмдерді ана тілімізге аударып, дайындап жатыр. Бірақ кейде аудармалар жұрт көңілінен шықпай алып жататын жайттер кездеседі. Мұндағы себеп, аудармашының ағылшын тілін жақсы білгенімен, ана тілін жақсы білмеуі немесе аударатын материалды толық түсінбеуінен келіп шығады. Қазақ тілі аударма барысында сөз ойнатуға, мақал мен мәтелдерді қосып, афоризмдеп сөйлеуге бейім тіл. Ендеше, аудармашы осы қасиеттерді меңгере отырып, аударуға тиісті материалды мағыналық ерекшеліктерімен қазақ тілінің нормасына сай етіп, жұртқа жақын етіп аударуы керек.

Өз тәжірибеме сай ағылшын тіліндегі телефильмдерді аударуда мына жайттерге көңіл бөлу керек деп ойлаймын: аудармадағы сөз қарқыны, мөлшері; түпнұсқа материалдағы сөздер мен сөйлемдердің, ойдың бұрмаланып кетуінен сақтану; түпнұсқадағы идеяны толық жеткізуге мүмкіндік қарастыру; аударманың өзгелерге түсінікті болуына мән беру; аударма барысында сөз-сөйлемдерді мүмкіндігінше аз қайталау; аударманың әдеби тіл нормасын сақтау, дауысқа, әуезге жақын әрі қолайлы етіп аудару; мінез-құлықты бейнелейтін сөз-

сөйлемдерді аударылатын тіл мен аударатын тілдің өзіндік ерекшеліктеріне сай етіп аудару; ауызекі сөздердің дұрыс беру.

Аудармаға қойылатын талаптарды Х.Савори төмендегіше санамалайды: 1. Аударма түпнұсқаның сөздерін беруі керек. 2. Аударма түпнұсқаның мағынасын беруі керек. 3. Аударма түпнұсқа тәрізді оқылуы керек. 4. Аударма аударма тәрізді оқылуы керек. 5. Аударма түпнұсқаның стилін беруі керек. 6. Аударма аудармашының стилін беруі керек. 7. Аударма түпнұсқаға сай шығарма ретінде оқылуы тиіс. 8. Аударма аудармашыға сай шығарма ретінде оқылуы тиіс. 9. Аудармада автор қосқан (добавления) және түсірген (опущения) сөздер болуы мүмкін. 10. Аудармада автор қосқан (добавления) және түсірген (опущения) сөздер болмауы керек. 11. Өлең аудармалары қара сөз түрінде аударылуы тиіс. 12. Өлең аудармалары өлең түрінде аударылуы тиіс [3, 48-49].

Міне, осы сияқты алғы шарттар біз сөз етіп отырған ағылшын тіліндегі фильмдерді қазақ тіліне аударуда ескеретін маңызды талаптар деуге болады. Осыған дейінгі фильм аударма жұмыстарындағы кездескен қиыншылықтар мен келеңсіздіктер туралы қоғамда талқы, талас-тартыстар да болған. Әсіресе, ұлттық сана-сезім, болмыс, мінез-құлық туралы мәтіндерлі аударуда қателіктер көп болады. Өйткені, аудармашы түпнұсқа мәтіндегі сол халықтың ұлттық ерекшелігіне, салт-дәстүрі мен наным-сеніміне қатысты атаулар мен сөз қолданыстарын толық түсінбеген болуы мүмкін. Бұл туралы осы саланы зерттеп жүрген ғалым В.С.Виноградов өз сөзінде: «Аударма мәдениеті үздіксіз өсіп келеді. Сонымен бірге, қазіргі бар аудармалардың өзінің де маңызын елемей, оны «мәртебелі ғылымның» назар аударуына арзымайтын нәрсе деп кемсітуге болмайды. Ондай пікірден қауіпті қорытынды шығып кетуі мүмкін. Аудару арқылы, тұтас алғанда, түпнұсқаның бар қасиетін беруге болмайды деу – түпнұсқаның тілін екінші тілде бейнелеуге келмейтін әлдеқандай бір құпия жазу деп бағалағандық болар еді»[4, 4],– деп аударманың қилы кезеңдері мен кездесетін қиындықтары туралы өз пікірін айтқан.

Аударманың сан-салалығы, бізге жеткізетін информациясының алуан түрлілігі ізденушілер үшін, аудармашылар үшін ауадай қажет. Ағылшын тіліндегі фильмдерді қазақша субтитрлеу ағылшын тілін үйренушілерге, жаңадан шығып жатқан кинофильмдерді көруге асығып жүретін фильм жанкүйерлеріне тамаша мүмкіндік жаратады. Олар түпнұсқа тілінде тыңдап, қазақ тілінде түсініп, фильмнің айтар ойын, өзекті идеясын, мақсатын түсіне алады.

Өз тақырыбыма байланысты таңдаған фильм «Sherlock Holmes» желлес фильмдерінің «Woman in Green» бөлімінен мысал келірейін. Осы фильмдегі «A week. How fast it is gone». [5, Hardly, 7:26 минут] дегенді қазақша «Бір апта өтті. Аттай желген уақыт-ай» деп, «Lovely idea» [6, 8:05 минут] «Тамаша идея» деп, «Charming place» [7, 9:42 минут] дегенді «құдды хан сарайы», «Toy boats were my special joy. Toy boats sailing into the never-never land» [8, Hardly, 11:32 минут] « Қағаз кеме менің көңіл ашар ойыншығым. Ол мәңгі құрлыққа шыға алмайды» деп субтитрлеуімізге болады. Ал ағылшын тіліндегі кинофильмдерде үнеміз кездесетін «Better late than never» (ештен кеш жақсы), «East or West home is best» (өз үйім – өлең төсегім), «many men many minds» (қанша адам болса сонша пікір бар), «he who laughs at crooked man should walk very straight»(күлме досқа, келер басқа), «patience is a virtue» (сабыр түбі – сары алтын), «promise is a debt» (ержігіт екі сөйлемес), «never say die» (үмітсіздік – шайтан ісі), «one man does not make a team» (жалғыздың үні шықпас), «blind men can judge no colours» (соқыр өгізге бәрі топан немесе соқыр тауыққа бәрі бидай), «seeing is believing» (естігеннен көрген артық немесе естігеннен сенбе, көргеніңе сен), «clothes make the man» (адам көркі шүберек), Little strokes fell freat darks (Еңбек етсең емерсің), You must reap what you have won (Не ексең соны орасың), Confessing a difficult makes half amends for it (Қателікті мойындау – оны жартылай түзеткенмен тең), Patience is bitter but its fruit is sweet (Шыдаудың өзі ащы болғанымен, жемісі тәтті), Nothing is impossible to a willing heart (Қиын іс жоқ ғаламда, ықылас қойға адамға), A good medicine tastes bitter (Дос жылатып айтады), Nothing seek nothing find (Жүргенге жөргем ілінеді), There is no rose without a thorn (Мінсіз адам

болмайды) осы тектес мақал-мәтелдерді осылай ыңғалй, түсінікті етір аударуға болады. Сонда мағыналық ауытқу, артық сөз кездеспейді. Бұл тұрғыдағы аударма тұрын еркін аударма деуге болады. «Еркін (вольный) аударма дегеннің қағидасынан аудармашының түп нұсқаның мазмұнын өз бетінше әңгімелеп кетуі деген ұғым туындайды. Түпнұсқаны аудару тәсілдерінің қатарында аталып жүргенімен еркін аудармаға бой ұрып жүрген аудармашылар жоқтың қасы десе де болады. Еркін аударманы пайдаланған аудармашы түпнұсқаның мағынасы мен рухына қаныға отырып, оларды өз формасына түрлендіреді. Аударма ежелден келе жатқан адамның іс-әрекеті. Адамзаттың дамуы (нақты айтқанда, білім, ғылым, техниканың дамуы) ұлтаралық, мемлекетаралық қатынастардың (сауда, шаруашылық, 43 құрылыс, ғылым салаларындағы қызметтестік) нығайып тереңдеуіне алып келеді. Соның нәтижесінде аударма пайда болып, халықтардың бір-бірімен тіл табысуына зор үлес қосып келеді. Адамның атқаратын іс-әрекеттері түрленіп, байыған сайын, аударма да түрленіп, дамып келеді»[9, 42-43].

Дегенмен, аударманың машахаты өз алдына бөлек. Осыған дейін ағылшын тілінен аударылған кинофильмдер мен басқалай аударма материалдардан кездесетін қателіктердің бастысы – аударманың түпнұсқасының маңызын түсінбеу. Бұл туралы С.Құлманов өзі құрастырған Аударманың өзекті мәселелері атты еңбегінде: «Аударма процесі – ұлт пен ұлттың тілдік, әлеуметтік, саясиэкономикалық қатынастарына әсер ететін күрделі де жан-жақты сала. Оның қызметін саралай келе, төмендегіше анықтама беруге болады: – «Аударма» сөзінің астарында белгілі бір тілдегі сөйлеу тілін – ауызша немесе жазбаша мәтінді, сөзді басқа тілде қайталап жеткізу саналады. Аударма процесі (оның нәтижесі) қостілділік жағдайында, яғни бұл қатынас үрдісінде екі тілдің қатысуы негізінде, демек тіларалық жағдайда өтеді. Сондықтан аударманы ауызша немесе жазбаша мәтінді тіларалық қайта құрастыру немесе трансформациялау деп анықтауға болады. Сонымен бірге аударма бір тілде айтылған ойларды (сезімдер мен эмоция) басқа тілдік құралдармен жеткізу барысында айқындалады немесе бір тілдегі (негізгі тілдегі) материалды басқа тілдегі (аударма тілі) баламалық мәтіндік материалмен ауыстыру болып табылады. Осылайша аударма процесі қостілділік жағдайының шартындағы психолингвистикалық қызметтің күрделі түрі саналады» дейді [10, 73].

ҚОРЫТЫНДЫ

Тәуелсіздік кезеңде біздің арамыздан суырылып шығып, аударма саласына үлес қосуға дайын жастар шоғыры пайда болды. Олар әр тілден түпнұсқада аударма береді. Ежелгі кездегідей алдымен орыс тіліне жүгінетін дәуір келмесе кетті. Енді осы мүмкіндіктер арқылы әлем халықтарының түсірген керемет кинофильмдері үздіксіз қазақшаға аударылып, субтитрленіп отыруы тиіс. Қазір аударма мен аудармашы туралы көптеген пікірлер жазылып, айтылып жатыр. Сол пікірлердің бірі ретінде Сарбас Ақтаев: « Ұлт пен ұлтты, жұрт пен жұртты, әдебиет пен әдебиетті жақындастыратын бір құрал - аударма! Демек, аударма өскеннің үстіне өсе түсіп, қарыштай дамиды. Меніңше, қазір тек орыс тілінен ғана емес, әр тілден аудару керек. Бүгінгі оқырман парсы, араб, қытай, ағылшын, неміс, француз, испан тілінен оқығысы келеді. Сол тілдерден аударатын жас жігіттер жас толқынның арасынан шығу керек. Келешекте аударма ісі жойылады дегенге сенбеймін. Тек ол үшін кадр даярлау керек. Ол үшін мемлекет қолдау көрсетуі қажет», – деп өз қозқарасын жасырмайды. Әрине, аударма саласына да мемлекет қолдау көрсетіп, үздік аудармашылар қосынының жетіліп шығуына жәрдемші болуы ұлт мәдениетіне деген шынайы жанашырлық болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1. Есенқұлова А. ҚазҰУ хабаршысы. Журналистика сериясы. №2 (32). 2012.
2. Розенцвейг В.Ю. Перевод и трансформация//Трансформационный метод в структурной лингвистике. –М., 1964.
3. Savory H. The Art of Translation. –London, 1957.
4. Виноградов В.С. Аударма – қас өнер атты мақаласынан. «Translation» сайтынан.

5. «Sherlock Holmes» желіес фильмдерінің «Woman in Green» бөлімінен.
6. «Sherlock Holmes» желіес фильмдерінің «Woman in Green» бөлімінен.
7. «Sherlock Holmes» желіес фильмдерінің «Woman in Green» бөлімінен.
8. «Sherlock Holmes» желіес фильмдерінің «Woman in Green» бөлімінен.
9. Аударманың өзекті мәселелері//Құраст:С.Құлманов. Алматы: «Palitra-Press», 2015 ж.
10. Аударманың өзекті мәселелері//Құраст:С.Құлманов. Алматы: «Palitra-Press», 2015 ж.

ж.

Б.М. Мизамхан¹, А. Тұрсынақын²

Особенности субтитрования английских кинофильмов на казахском языке

^{1,2}Казахский университет международных отношений и мировых языков им.Абылай хана
Алматы, Республика Казахстан

В данной статье рассматриваются методы и способы, которые затрагивают основные условия создания субтитров и требования к субтитрам англоязычных кинофильмов, которые на сегодня стали одним из важных сфер переводческой отрасли и требований перевода. В статье мы решили включить взгляды и научные точки зрения ученых и исследователей по некоторым ключевым вопросам их фундаментальных исследований в этой области. Также упоминается о трудностях в сфере перевода кинофильмов после независимости.

В.М. Mizamkhan¹, А. Tursynakyn²

Peculiarities of subtitling English film and TV series in Kazakh language

^{1,2} Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages
Almaty, Kazakhstan

This article discusses the main skills and requirements in subtitle translation of English movies and TV series into Kazakh, which is considered as one of the important field of contemporary translation, as well as the relevant techniques and approaches to subtitle translation. We include the scientific views of different researchers about some of the key issues in their fundamental research, studied in this area. The difficulties in translating in the post-independence years in the field of film translation are also expressed in this article.

УДК 80

В. Mizamkhan¹, Т.М. Nuradilova²

¹c.ph.s., associate professor, dean of the Faculty of Translation and Philology at Kazakh Ablai Khan UIRandWL, Almaty, Kazakhstan, e-mail: baglan_mizamkhan@mail.ru;

²MA in Translation Studies, PhD student at Kazakh Ablai Khan UIR and WL, Almaty, Kazakhstan, e-mail: tos9_@mail.ru

UNCOVERING TRANSLATION STRATEGIES USED IN THE TRANSLATION OF THE ENGLISH NOVEL 'BRIDGET JONES' DIARY' BY HELEN FIELDING: THE BALANCE BETWEEN DOMESTICATION AND FOREIGNIZATION

Differences of delivering the text in translation is analyzed from the perspective of translation strategies, namely domestication and foreignization. Domestication here is considered as adapting foreign elements to the presupposed expectations of the target audience, while the foreignization, in contrast, focuses on alienating uncommon concepts in translation and avoiding the creation of familiarity. The analysis, first of all, considers differences in background of the target audience that might have affected the changes that the text undergone in translation. The analysis revealed that certain amount of semantic changes took place in order to reduce possible difficulties connected with fluency, nevertheless it was concluded that both domestication and foreignization were equally present in the analyzed text. It should also be noted that many of the analyzed language units were

generalized, and it was difficult to consider them as a part of the given strategies because generalization does not really adopt the meaning semantically even though it certainly takes away the foreignness of the concepts.

Key words: translation, foreignization, domestication, Venuti, culture specific concepts, background information.

INTRODUCTION

When translating literary works where different readership is a target, translation faces a dilemma of whether to adopt the text to suit the presupposed background of the new audience or to keep the content and form of the original text. These two concepts are mainly expressed in the principals of Schleiermacher [1, 49] ‘to leave the author in peace as much as possible and to move the reader toward him; or to leave the reader in peace as much as possible and to move the author towards him’ and in the idea of a ‘translator’s invisibility’ of Venuti [2]. Their studies can be seen as focused on the strategies known as domestication and foreignization, usage of which should make a final product of translation presentable to the reader the way it would be received by the initial audience.

This paper is a translation analysis of the English novel ‘Bridget Jones' Diary’ by Helen Fielding [3] by Moscvicheva A. [4]. The story is built around the life of a woman living in modern England in the 1990th, and focuses on problems of modern women such as loneliness or problems in private life. The choice to analyse the translation of this book can be reasoned by its association with the invisibility of a translator, since culturally loaded context does not seem to pose much of a challenge for its readability. Analysis of the translation should reveal that wide use of domestication can be seen mainly in the translation of concepts that exist in both languages but considerably differ from each other. Accordingly, foreignization should mostly be used with concepts that are presented in the original, but are not covered by world view or background of the target audience. Due to the limited scope of this paper, the analysis of the translation was narrowed down to one chapter.

MAIN PART

The idea of Venuti [2, 17] that ‘translation is re-writing’ can be considered especially when dealing with culturally loaded written works that may not necessarily be understood by readers from different culture on the same level. Therefore, any work during translation should undergo certain adjustments in regard to the differences in world view of the target audience. On the other hand, on the edge of globalization, when people should have some common knowledge and be aware of each other’s differences, the translation of literary work with minor changes of content can introduce culture-specific concepts understood by a source language audience as well as maintain the accuracy of the original text. On the basis of these two contradicting conditions, the idea of re-writing can be reflected by making certain decisions on which translation strategies are to be employed.

Here is an analysis of selected sentences of ST and their translation, which were chosen as broad examples of domestication and foreignization:

Source text	Translation (back translated from Moscvicheva A.)
‘... I guzzled them by the light of the Christmas tree, together with a couple of mince pies , the last of the Christmas cake and some Stilton , while watching <i>EastEnders</i> , imagining it was a Christmas special .’	... I guzzled them under the lights of Christmas tree, accompanied by a couple of more baked stuffed buns with meat , remnants of the cake and fat-laden cheese «Stilton» . At the same time I was watching «Residents of East-End» , trying to imagine that this was a Christmas programme .

The way how translation presents certain information requires domestication: for example, in order to emphasize a word, the original text tends to italicize it, however, in the translation italics as a means of emphasis are avoided completely since it may not represent the same accent in printed texts written in TL, probably because this language has its own means to stress particular information. The other cases are the names of various things unknown to the target audience, for example food products, which just start with capital letters in the original, and are also taken into inverted double commas in translation. It can be seen that even though information is presented, with inverted commas and not with italics, this strategy corresponds to the domestication; therefore translations of these foreign names should be considered as a clear example of foreignization. According to the domestication strategy information like 'Stilton' and 'EastEnders', which requires a particular background, should have been adapted according to the assumed knowledge of the target audience, in other words, it should be replaced by names of local products. In our case the names are transferred with the help of transliteration and calque. It can be assumed that despite the introduction of culturally specific notions into TL through foreignization, the translator prioritized fluency. Therefore the translation gave some additional information identifying that 'Stilton' is a cheese and 'EastEnders' is a television programme. Since the given examples do not give any associations amongst target readers, giving additional clarifying information along with unknown notions is consistently used throughout the whole text. It can be assumed that total foreignization cannot be favoured with literary works, which are meant to entertain, but not to deal with gaining familiarity with a foreign culture.

Besides additions, there are also cases of information loss. The word 'mince' from the last example was generalized into 'meat' while 'Christmas cake' was rendered as 'cake', which is a common strategy that we can see throughout translated version of this novel. Since culturally specific notions such as those mentioned above are an essential part of the overall story, for the sake of fluent reading, most of them do not actually deliver the full meaning of the concepts. However, generalisation should not be considered as one of the means of domestication, even though in these cases it obviously takes away foreignness of the original. According to Venity [2, 25] this kind of re-writing can lead to confusion in semantics. Translation analysis of 'mince pies' from the same segment is something worth mentioning as an instance of domestication and/or foreignization. In case of 'pie', based on the concepts of 'the signifier' and 'the signified' [5, 37], it has a corresponding word in translation, though at the same time they might have different associations: English pies are assumingly much smaller than the corresponding translation in TL, and probably it was the reason of using translation which corresponds to diminutive or short form of a pie in this translation [6]. However, the same translated unit in TL can actually signify a totally different product and final translation is more than likely to be associated with 'baked stuffed buns with meat' [7]. It can be assumed that the translator preferred the domestication strategy here, however after closer analysis it is not clear what the strategy the translator used here: it is either an attempt to domesticate by replacing a typical English product with a local one, or a failure in foreignizing the text, which can be reasoned according to Baker [8, 68] by difficulties for a translator in 'achieving the same sensitivity that native speaker has', in our case probably in identifying that 'mince pies' actually do not contain any meat.

The similar confusion can be seen in the translation of the chapter's heading 'New Year's resolutions', which means 'My plans for coming year'. In order to maintain fluency in the context, however, it was translated as 'my plans for New Year' which is more natural in TL but again may not actually mean the same. Since New Year is a huge celebration, it is usually planned in advance by target audience, therefore in this structure it can hold a meaning of plans only for one day but not for a whole year which is the case in the original. As a result, common belief that there is no perfect translation reveals itself in prioritizing fluency which leads to domestication, that in its turn can lead to the loss of foreignness of a text. Nevertheless, since examples such as 'mince pies' are

considered to be a onetime case, they are not affecting the flow of the novel much, as in the following case:

Source text	Translation (back translated from Moscvicheva A.)
‘Perpetua... was ... going on and on to the point of utter boredom about latest half-million-pound property she is planning to buy with her rich-but-overbred boyfriend ...’	Perpetua... was relentlessly coming to the point of utter boredom, talking about new property at the cost of half a million pound, which she was going to buy with her rich-but-overbred fellow.

The main idea of the ‘translator’s invisibility’ of Venuti [2, 24] is based on fluent readability of a translation, which can be considered as the main reason of domestication, examples of which are the words constructed by the author such as ‘half-million-pound property’ and ‘rich-but-overbred boyfriend’, that can be seen throughout the novel and indicate the way how the main character expresses her thoughts. Even though meaning does not pose much challenge, it is a specific structure which needs to be conveyed, since one can meet such compound words throughout the text; we can assume that they represent a particular perception of a main character. Respectively, according to Schleiermacher [1, 49], who favours foreignization, keeping particular language style of a text in translation would seem like imagining the author speak in TL. However, in the case of ‘half-million-pound property’, in order to be read easily, translation is transformed into a complex sentence which requires an additional verb. As a result the presentation style is sacrificed for the sake of fluency, and should be seen as domestication of the style of an author, but not the content. To keep the style, this strategy is mostly preferred by the translator in these kinds of cases throughout the whole novel. However from the example of ‘rich-but-overbred boyfriend’, it can be seen that sometimes the structure of a translated message allows keeping the form and content of an English compound words. Anyway, this kind of rare cases still should not be seen as representation of foreignization, but be considered as existing similarities of expressions in both languages.

Going back to the ‘re-writing’ concept, it has been mostly used with notions existing in both languages, but they are expressed in different ways. For example, interjections expressing emotions were domesticated depending on the context. One and the same expression can be translated differently depending on what emotional context it has been used in. Time and measuring identifications were also transferred into target measuring system, for instance, ‘11 p.m.’ - ‘23:00’, ‘from their twenties to thirties’ – ‘from the third decade into the fourth’, in Harvey Nichols Fifth Floor - ‘on the sixth floor of ‘Harvey Nichols’ and etc. The most extreme re-writing in the first chapter, which happened as a result of domestication can be seen from the following example:

Source text	Translation (back translated from Moscvicheva A.)
‘Message Jones. Wish to send bouquet to ailing skirt over weekend. Please supply home contact no asap as cannot, for obvious reasons, rely on given spelling of ‘Jones’ to search in file. Cleave. Yesssss! Yessssss’ Daniel Cleave wants my phone no.’	Message for Jones. Wish to visit ailing skirt over weekends. Please, supply her coordinates and do not refer to absence of information, just rely on spelling of «Jones» and look for it in files. Yesssss! Cleave is asking my phone no.

The associations of ‘sending bouquet’ not being the same amongst the target audience, where flowers are sent mostly, for example, on the occasion of death, and in case of sickness, it is better to talk about ‘visiting’ a person instead. As a result of domestication in the beginning of a segment, it

requires adjustments of the rest of the content: since it is a visit, 'contact no' was changed into 'coordinates'; it seems like the name 'Jones' is widespread to look for in a phone book, which requires personal participation. But it is not a common name in the target audience, therefore in translation it has the meaning 'to look for coordinates in files'.

Though it seems that the domestication strategy is accompanied with a loss or confusion of meaning, it is arguable whether foreignization strategy loses meaning. Domestication is actually preferable in cases of creating the same understanding of a situation among the target language audience. Even though there is a particular reliance on the background of the target reader to foreignize some information, translator is still aware of cultural diversity and generalizes the meaning quite frequently: 1. 'In form of savings' – 'by spinning out money': savings are a particular form of deposit account in the bank system of the UK, and probably lack of the translator's own knowledge about the bank system of this country lead to only general transfer of meaning instead of domesticating when in the target bank system has an equivalent word for it; 2. 'Like Will Carling' – 'like a champion athlete'; 3. 'Silk Cut' – 'pack of cigarettes'; 4. 'Dennis Healey eyebrows' – 'overgrown eyebrows'; 5. 'Fingernails like Struwelpeter' – 'fingernails like those of a vampire' etc. Over-generalization like this could be a reason for the fluent reading of the translation, which builds an association that domestication strategy was preferred by the translator. However, from the analysis of the first chapter it can be seen that both strategies were used equally. As it was mentioned in the introduction, despite being in favour of contradicting strategies, studies of Schleiermacher and Venuti can both be seen as focusing on the final product of translation should be accepted by the reader the way it would be received by the initial audience: either close to the original content, or close to the original effect. And generalisation can be accounted as neutral strategy which neither domesticates, nor foreignizes.

CONCLUSION

The analysis of the translation of the English novel 'Bridget Jones' Diary' by Helen Fielding [3] by Moskvicheva A. [4] revealed that domestication and foreignization strategies discussed by Schleiermacher [1, 49] and Venuti [2] were used in balance: translation of concepts such as style of presenting information which exist in both languages but considerably differ from each other, were mainly domesticated, and concepts which are presented in the original, but are not covered by the background of the target language audience were foreignized with additional clarifying information. The level of fluency achieved in the translation was provided not only with the help of domestication, but also with wide usage of generalization, which was advised not to be considered as part of either domestication, or foreignization.

Closer analysis provided an important tool in clarifying the original first impression about translation strategies used in the text, in our case being in favor of domestication, which was later brought to over-generalization. This study can be a source of further research studies. As in the case of translating 'mince pies', the confusion whether it was an attempt to domesticate or a failure to foreignize raises the question of the translator's own perception of an original text and how it can affect translation; whether foreignization strategy should always be accompanied with clarifying information; and whether generalization is a lazy translation or the only remedy.

REFERENCES

- 1 Venuti, Laurence (ed.) *The Translation Studies Reader*, 2nd edn (London: Routledge). 2004. pp. 43–63
- 2 Venuti, Laurence. *The Translator's Invisibility: A History of Translation* (London and New York: Routledge). 2008.
- 3 Fielding, Helen. *Bridget Jones's Diary* (New York: Viking). 1998.
- 4 Fielding, Helen. 1998. *Bridget Jones's Diary* (New York: Viking) translated by Moskvicheva, A. *Dnevnik Bridzhit Dzhons* (Sankt-Peterburg: Amfora). 2007.
- 5 Munday, Jeremy. *Introducing Translation Studies*, 2nd edn (London: Routledge). 2008.

6 Oxford Online Dictionaries

7 Multitran system for translators

8 Baker, Mona. In other words. A coursebook on translation, 2nd edn (London and New York: Routledge). 2011.

Б. Мизамхан¹, Т.М. Нурадилова²

Хелен Финлиндингпен жазылған «Bridget Jones' diary» атты ағылшын тіліндегі романның аудармасында қолданылатын аударма стратегияларын анықтау: доместикация мен форенизация арасындағы баланс

^{1,2}Абылай хан атындағы ҚазХҚжәне ӘТУ
Алматы, Қазақстан

Мәтіннің және оның аудармасындағы айырмашылықтар аударма теориясы, атап айтқанда, доместикация және форенизация стратегияларының тұрғысынан талданады. Мұнда доместикация мәдени концептілерді аудиторияның оны қабылдау деңгейіне бейімделу ретінде қарастырылады, ал форенизация кезінде, керісінше, аудиторияға жат түсініктердің өзгеше екенін көрсетуге баса назар аударылады. Талдау, ең алдымен, аударма барысында орын алған мәтіннің өзгеруіне әсер еткен аудиторияның фондық біліміндегі күтілетін айырмашылықтарды ескереді. Талдау мәтінді еркін оқумен байланысты қиындықтарды азайту мақсатында белгілі бір семантикалық өзгерістердің орын алғандығын көрсетті, дегенмен, талданған мәтінде доместикация және форенизация бірдей деңгейде қолданды деген қорытынды жасалды. Сондай-ақ, талданған көптеген тілдік бірліктердің жалпыланғанын атап өткен жөн, дегенмен оларды аталған стратегиялардың бір бөлігі ретінде қарастыру қиын болды, өйткені жалпылау, ұғымдардың бөтендігін жойғанымен, оларды семантикалық тұрғыдан бейімдей алмайды.

Б. Мизамхан¹, Т.М. Нурадилова²

Выявление стратегий перевода, используемых в переводе английского романа «Bridget Jones's diary» написанной Хелен Финлиндинг: баланс между доместикацией и форенизацией

^{1,2}ҚазУМОиМЯ им. Абылай хана,
Алматы, Казахстан

Различия в подаче текста в переводе анализируются с точки зрения стратегий перевода, а именно доместикации и форенизации. Доместикация здесь рассматривается как адаптация элементов иной культуры к предполагаемым ожиданиям целевой аудитории, в то время как при форенизации, напротив, основное внимание уделяется отчуждению необычных концепций в переводе и избеганию создания фамильярности. Анализ учитывает прежде всего ожидаемые различия в фоновых знаниях целевой аудитории, которые могли бы повлиять на изменения, которые текст претерпел при переводе. Анализ показал, что произошло определенное количество семантических изменений, чтобы уменьшить возможные трудности, связанные с беглостью чтения текста, тем не менее был сделан вывод, что и доместикация, и форенизация в равной степени присутствовали в анализируемом тексте. Следует также отметить, что многие из проанализированных языковых единиц были обобщены, и их было трудно рассматривать как часть данных стратегий, поскольку обобщение, безусловно, устраняет чуждость понятий, но так же и не адаптирует их с семантической точки зрения.

Д.С. Рыспаева¹, А.К. Жуkenова², Н.З. Жуманбекова³

¹ ф.ғ.к., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Қазақстан Республикасы, e-mail: goldensunrise@mail.ru

² ф.ғ.к., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhukenalma@rambler.ru

³ ф.ғ.к., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, e-mail: nurkesh2009@mail.ru

ЗАҢ ҚҰЖАТТАРЫН АУДАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақала жеке құжаттарды мысал ретінде қолдана отырып, іскери құжаттарды ағылшын тілінен қазақ тіліне аударудың ерекшеліктерін талдауға арналған. Экономикалық, әлеуметтік, саяси және мәдениаралық қатынастардың жаһандануы іскери құжаттарды сапалы аударудың қажеттілігін анықтайды. Мақалада аударма құжаттамасының қиындықтарын, құжаттардың құрылымын талдау нәтижелері көрсетілген, аударманың ең көп қолданылатын өзгерістері, аударманың лексикалық-грамматикалық және стилистикалық ерекшеліктері қарастырылған. Алынған нәтижелер мен тұжырымдар негізінде іскери құжаттарды ағылшын тілінен қазақ тіліне аудару бойынша ұсыныстар жасалған.

Түйінді сөздер: заң тілі, заң құжаттары, трансформация.

КІРІСПЕ

Тіл әрбір мемлекетте жүргізілетін іс қағаздарының, әдебиеттің, оқу-ағарту, тәрбие жұмыстарының, саясаттың, өнер-білімнің, бұқаралық ақпарат құралдарының барлық салаларында қызмет атқарады. Соның ішінде, бүгінгі таңда біздің қоғамымызда ерекше назар заң құжаттарының шет тіліне аударылуы болып отыр (жеке басты куәландыратын қарапайым құжаттардан бастап келісімшарттар, заң шығарушылық құжаттар, нормативтік құқықтық актілер, дипломатиялық және әскери құжаттарға дейін).

Заң тілінің нақты, тиянақты болуы, оның қоғамдық қатынастарды нәтижелі реттелуінің, толыққанды жүзеге асырылуының маңызды кепілдіктерінің бірі болып табылады. Сондықтан да, қазіргі таңда ұлт пен мемлекет мүддесін, адам құқықтарын қорғайтын заңдардың тілі де жоғары талаптарға сай болуы керек және халыққа ұғынықты тілмен жазылуы керек. [1; 116 б.]

Соңғы он жылдықта саяси және экономикалық халықаралық қатынастар саласында елеулі өзгерістер орын алды. Қазіргі уақытта барша әлемде және Қазақстанда экономиканың әр түрлі салаларында халықаралық байланыстар мен серіктестіктердің кеңейіп жатқаны байқалады. Халықаралық деңгейдегі кез келген әрекет үшін серіктесуші тараптардың қарым-қатынастарының маңызы мен бір-бірінің алдындағы міндеттерін анықтайтын ресми құжаттың (Келісімшарттар, шарттар, келісімдер және т.б.) болуын талап етеді.

Арнайы аудармалар ең қиын және олардың белгілі ерекшеліктері болатыны белгілі. Көпшілік сәтті аударма үшін тек қандай да бір тақырыпқа қатысты терминдер жүйесін түгел меңгеру жеткілікті деп қате санайды. Дегенмен, шын мәнінде, мұның өзі жеткіліксіз. Филология ғылымдарының докторы, профессор В.В.Алимов «Ең алдымен, заң бағытындағы мәтін аудармашысында қиындықтар аударылатын тілде бастапқы тілдің терминдерін жеткілікті толық сипаттайтын сөздік құрылымдардың жоқтығынан пайда болады», «оған қоса, мәтіннің халықтың мәдени ерекшеліктері мен менталитетіне және де оның қалыптасқан құқықтық жүйесіне тәуелділігі бастапқы тілдегі мәтіннің мағынасы толық сөзбе сөз тәржімалау жасалғанның өзінде де аударылатын тілдегі мағынаға сәйкес келмеуге алып келуі мүмкін», - дейді [2; 27,296.].

Заң саласындағы аударма – бұл құқықтық өзара қарым-қатынастарды реттейтін

құжаттардың мамандандырылған аудармасы. Оның ерекшелігі аудармадағы кез келген қате немесе бұрмалау күрделі құқықтық салдарға әкеліп соғуы ықтималдығында жатыр.

Заңдық аудармалардың тағы бір ерекшелігі, заңдық құжаттамалардың ресмилігіне байланысты оларды аударғанда аса ұқыпты, дәл болу керек.

Заңдық сипаттағы түрлі құжаттарды аударғанда оның мағынасын беріп қана қоймай, терминологияда, заңдар тұжырымдамасында, сөздер баламасын қолданғанда дәлдік қажет. Өйткені, жіберілген болмашы қателік аудармаға мұқтаж адамды, яғни тапсырыс берушіні материалдық шығынға ұрындырып, сот талқылауының басталуына негіз болуы мүмкін. Соған орай, заңдық аударма мәтіннің түпнұсқасы жасалған елдің тілдік және мәдени ерекшеліктеріне, құқықтық жүйесі мен заңнамаларының ерекшеліктеріне сәйкес жүзеге асырылуы тиіс. Немесе жарғылар, құрылтайшылық құжаттар, шарттар, келісім- шарттар, заңдар, нормативтік актілер мен ережелер, өсиетхаттар, апостильдер, сот шешімдері, талап арыздар, сот отырыстарының хаттамалары, сенімхаттар, лицензиялар, мемлекеттік тіркеу туралы сертификаттар, салық есебіне тұрғаны туралы куәлік және т.б. маңызды құжаттарға едәуір нұқсан келуі мүмкін.

Аударылатын құжаттардың түрлеріне қарай заң құжаттарының аудармасын келесі түрлерге бөлуге болады:

1. Жеке бас құжаттарының аудармасы:

Паспорт аудармасы, еңбек кітабының аудармасы, некені қию туралы куәліктің аудармасы; некені бұзу туралы куәліктің аудармасы; туу туралы куәліктің аудармасы; қайтыс болғаны туралы куәліктің аудармасы; неке шартының аудармасы; кәмелет жасына толмаған баланың жол жүруіне келісімнің аудармасы және т.б.;

2. Іскерлік құжаттаманың аудармасы: сатып алу-сату шартының аудармасы; сақтандыру шартының аудармасы; сақтандыру полисінің аудармасы; жалгерлік шартының аудармасы; лизинг шартының аудармасы; еңбек шартының аудармасы; кредит шарты мен келісімінің аудармасы; халықаралық келісімдер мен келісімшарттардың аудармасы; қаржы кепілдемесінің аудармасы; бухгалтерлік және қаржы есеп-қисабының аудармасы; сертификаттар мен куәліктердің аудармасы; лицензиялар аудармасы; сенімхат аудармасы; мөр аудармасы; техникалық құжаттамалар және т.б. аудармасы;

3. Процессуалдық құжаттар аудармасы: сот отырыстары хаттамаларының аудармасы; сот шешімдерінің аудармасы; қуыну арыздарының аудармасы; хаттамалар және т.б. аудармасы; заңнаманың нормативті-құқықтық актілерінің аудармасы; дипломатиялық құжаттар аудармасы; басқа да құқықтық құжаттардың аудармасы;

Құқықтық құжаттың әуелгі мәтінінде баяндалған ақпаратты дәлме-дәл жеткізу үшін аударма әбден анық, нақты және барынша шынайы болуы тиіс. Кейбір жағдайларда заң бағытындағы мәтіндердің аудармасын техникалық аударманың бір саласы деп есептейді. Бірақ, мысалы, егер аудармашы сипаттамаларды суреттеуде болмашы қателік жасаса, нотариалдық куәлікті немесе сенімхатты аударудағы қателіктен болатын нәтижелердей айтарлықтай елеулі салдар болмайды.

Құқықтық құжаттарды аударудың ерекшеліктеріне аударылатын құжат барлық жағынан өзі құралған елдің құқық жүйесіне сәйкес жасалғаны жатады. Заң тұжырымдары мен ерекше терминдер де өз құқық жүйесінің ерекшеліктерін көрсетеді. Дегенмен де, аударылатын құжат басқа елде өзіне тән заң тұжырымдамаларымен қолданылуға арналған және олардың аудармасы барынша нақты жасалуы тиіс. Түпнұсқаға толықтай сай келетін лексикалық эквиваленттердің кейде мүлдем болмауынан бұл аудармашы үшін қиын мәселе болуы мүмкін. Құжаттарды аударғанда түпнұсқа тіліндегі тілдік келісімдер жиі мәдени және ділдік ерекшеліктерге тәуелді болып келеді және кейде сөзбе-сөз аудармада оларға салынған мағынаны толығымен жоғалтады. Сондықтан аудармашы өз елі мен тіл иесі болып табылатын елдің құқығын теңдей жақсы меңгеруі тиіс [3, 143б.].

Заң мамандығындағы заңдардың, нормативтік құқықтық актілер мен т.б. құжаттардың едәуір бөлігін терминдер құрайды. Ал, осы терминдердің негізгі мақсаты - бір ұғымды білдіріп, бірыңғай түсінілуі тиіс. Заңдарды, нормативтік құқықтық актілерді және т.б.

құжаттарды әзірлейтін қызметкерлер мен аудармашылар жаңа терминдерді және бұрыннан қолданылып жүрген немесе түрлі өзгерістерге ұшыраған терминдерді күнделікті жұмыста дұрыс қолдана білуі керек. Ұлттық заңнама терминологиясында шешімін таппай отырған өзекті проблемалардың бірі – заңдардағы, нормативтік құқықтық актілердегі және т.б. ресми құжаттардағы терминдердің бірізге келмеуі және дұрыс аударылмауы [4, 1б.].

Заң жобаларының көпшілігі орыс тілінен аударылады. Олардың орысша мәтіндері, өз кезегінде, батыс елдерінің үлгі заңдарына (әсіресе ағылшын тіліндегі) негізделіп жазылады. Осы елдердің грамматикалық заңдылығы бойынша кейбір атау тұлғадағы зат есімдер сөйлемнің аяғында келсе де, бас әріппен жазыла береді. Ал шет тілінен орыс тіліне аударылып, бас әріппен жазылған сөздер қазақ тілінде де сол күйінде қалатынын кез келген нормативтік шарттан немесе келісімнен байқауға болады.

Мұндай жағдайда заң бастамашылары (дәлірек айтқанда – аударма мекемелері) қандай дереккөзге сүйенерін білмей дал болуы әбден ықтимал. Өйткені басшылыққа алынатын құжаттарда да (заң, шарт, келісім, меморандум, хаттама) бірізділік жоқ. Мәселен, «тарап» деген зат есім бір шартта бас әріппен алынса, екінші заңда немесе келісімде кіші әріппен беріледі. Бұл ретте 2013 жылы Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігі шығарған «Қазақша-орысша-ағылшынша дипломатиялық сөздікті» (құрастырушы – Б.М.Жәмкенов) атап өткен жөн. Сонда кейбір атаулар, лауазымдар халықаралық шарттарға сәйкес бас әріппен берілген.

Еліміз тәуелсіздігін алғалы бері тіліміздің терминологиялық қоры өсуде және әлі дамуда. Шет тілдерінен енген жаңа сөздер мен замануи терминдер бүгінгі таңда қазақ тілінде өз баламаларын тауып, аударылуда, тілімізге белсенді түрде енуде. Ондай сәтімен табылған сөздер, тіпті сөз тіркестері аз емес, олар қазір сөздік қорымызға кірігіп, кеңінен пайдаланылуда.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Негізі түрлі статистикалық деректерге және де аударма орталықтарының мәліметтеріне сүйенсек заң саласына жататын құжаттар мен қағаздардың ішінде ең көп тапсырыс жеке бас құжаттарының аудармасына келіп түседі. Бұл жағдайды әлемде орын алып жатқан саяси оқиғаларға және өз еліміздің бекітілген бағдарламаларына байланыстыруға болады. Жеке бас құжаттарының ерекшеліктері мен аударуда қойылатын талаптарға көшсек.

Туу туралы куәлік – жеке тұлғаның жеке басын, оның туу фактісінің мемлекеттік тіркелгені туралы куәландыратын құжат.

Туу туралы куәлік – адамға туылғанда берілетін алғашқы ресми құжат екенін анықтадық. Кез келген адам азаматтық паспортын, жеке басын куәландыратын куәлікті алғаннан кейін туу туралы куәліктің рөлі шамалы төмендейді, бірақ ол сіз мұраға, тұруға ықтиярхат немесе басқа елдің азаматтығын алуға, шет елдік оқу орындарына түсуге, сонымен қатар Қазақстан Республикасынан тыс жерде некеге тұруға қатысты сұрақтарды шешерде бірден көтерілуі мүмкін.

Жеке бас құжаттары құжат иесінің азаматтығына байланысты түрлі ерекшеліктерге ие, десек те осындай ресми құжаттар азаматтың еліне тәуелсіз белгілі құрылымға ие. Жеке бас құжаттарын аудару барысында сол құжат құрылымын қатаң түрде сақтау міндетті. Мөр, таңбалардағы жазулар да аударылуы тиіс. Географиялық атаулар мен аты-жөндер сәйкес транслитерация, транскрипция және калькалау әдістері арқылы аударылуы тиіс.

Осы жұмыстың негізіне ағылшын тілі ресми тіл болып саналатын Америка Құрама Штаттарының, Канаданың және Ұлыбританияның жеке басты куәландыратын құжаттары, яғни паспорттары алынды. Аталған құжаттар бір бірінен тек сыртқы дизайнымен ерекшеленеді. Жалпы жоғарыда көрсетілген елдердің азаматтары алатын паспорттың мәтіндік құрылымы өте ұқсас. Атап айтқанда, олардың мәтіндері мемлекеттің ресми атауынан басталады. Мысалы: *Canada, United States of America және United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland*. Мемлекеттердің атаулары сәйкесінше *Канада, Америка Құрама*

Штаттары және Ұлыбритания және Солтүстік Ирландия Біріккен Корольдігі деп аударылады.

Осыдан кейінгі мәтінге *Passport, Type, Issuing country* немесе *Code of issuing state, Passport No, Surname, Given name Nationality, Date of birth, Sex, Place of birth, Date of issue, Date of expiry* немесе *Date of expiration, Authority* – кіреді.

Олар сәйкесінше *паспорт, түрі, беруші мемлекет/ел коды немесе жай ғана беруші ел, паспорт №, тегі, аты, азаматтығы, туған кезі, жынысы, туған жері, берілген күні, паспорт мерзімі, берген мекеме* деп аударылады.

Төлқұжаттардың аудармасы кезінде қысқартулар кездеседі. Мысалы, *sex – жынысы* деген бөлікте жауабы «F» немесе «M» болып келеді. Олардың ағылшын тіліндегі толық нұсқасы «female» және «male», қазақ тіліне аударылғанда олар дәл солай бірінші әріптерімен «Ә» немесе «Е» деп аударылмайды, себебі қазақ тіліндегі құжаттарға ондай тән емес. Осы кезекте төлқұжат аудармаларында толығымен «әйел» немесе «ер» деп аударылуы қажет.

Жеке басты куәландыратын төлқұжаттың Британдық нұсқасына сәл тоқтасақ, себебі ол құжатта «беруші мекеме» жолағында маңызды бір қысқарту кездеседі: Her Majesty's Passport Office (HMPO). Бұл Ұлыбритания Үкіметінің көші-қондық бақылау, қауіпсіздік пен тіртіпке, сонымен қатар қауіпсіздік сұрақтары бойынша үкіметтік саясатқа жауап беретін департаменті Хоум-Офисінің (ағыл. Home Office) әлем бойынша Британ азаматтарына төлқұжат беретін бөлігі болып табылады. Төлқұжаттарды ресми түрде тіркейтін негізгі және маңызды сатысы. Аталған беруші органның атауы көп жағдайда құжаттарда қысқартылып келеді, қазақ тіліне оның дұрыс аудармасы ҰМТК немесе Ұлы Мәртебелінің Төлқұжат Кеңесі.

Беруші ел кодына немесе ағылшын тілінде «*Issuing country*» немесе «*Code of issuing state*» жауап, яғни үш әріпті ISO 3166-1 бекіткен мемлекеттердің, географиялық орындардың стандартталған ISO 3166-1 alpha-3 кодтары аударылмайды. Стандарттауға арналған Халықаралық Мекеме бекіткен кодтар аударылмай, сол нұсқада сақталуы тиіс.

Ағылшын тіліндегі құжаттарда ай атаулары олардың қысқартылған нұсқаларында беріледі. Мысалы: January – Jan., February – Feb., March – Mar., April – Apr., May – May, June – Jun., July – Jul., August – Aug., September – Sep. немесе Sept., October – Oct., November – Nov., December – Dec. – деп алғашқы үш әріптерінің қысқартылуы арқылы беріледі. Төлқұжаттарды аудару барысында қазақ тіліндегі құжаттарға ай аттарын олай қысқарту тән болмағандықтан, оларды біздің құжаттарға тән айдың келу ретімен, яғни қаңтарды бірінші ай ретінде «01», ақпанды екінші ай ретінде «02» деп белгілеу қажет.

Яғни, ағылшын тіліндегі *Date of birth, date of issue, date of expiry* немесе *date of expiration* жолақтарына берілетін «06 May 2009» деген жауапты «06.05.2009» деп аудармада беру қажет.

Байқағанымыздай жеке басты куәландыратын құжаттардың мәтіндері құрылымына байланысты ауқымды емес, дегенмен бұл олардағы әрбір тіркестің маңызын кемітпейді. Әрбір сөзді, әсіресе қысқартуларды дұрыс аудару қажет. Жоғарыда көрсетілген жеке басты куәландыратын құжаттардың аудармасын тиянақты талдау арқылы болашақта аудармашыларға осындай құжаттармен қиындықтар мен сұрақтар туындамасы үшін шағын, әрі пайдалы ұсыным жасау қажет.

Жеке басты куәландыратын, кез келген азаматтың өмірінде маңызды құжаттардың бірі болып табылатын осындай құжаттарды аудару барысында:

1. Құжаттың құрылымын дәлме-дәл сақтау;
2. Мәтіндік мазмұнын дұрыс аудару;

Жеке басты куәландыру құжаттарының мәтіндері шағын сөз тіркестері мен фразалардан тұрады және осы буынға жататын барлық дерлік құжаттардағы тіркестер бірдей болып келеді, бұл аудармашылардың жұмысын жеңілдетуге және қазақ тілінде ағылшын тілінен аударылатын жеке бас құжаттарындағы лексикалық бірізділікті сақтауға мүмкіндік беретін жеке басты куәландыратын құжаттарды аударуда қолданылатын глоссарий жасауға негіз болады.

Passport	паспорт
Type	түрі
Issuing country немесе Code of issuing state	беруші мемлекет/ел коды немесе жай ғана беруші ел
Passport No	паспорт №
Surname	тегі
Given name	аты
Nationality	азаматтығы
Date of birth	туған кезі
Sex	жынысы
Place of birth	туған жері
Date of issue	берілген күні
Date of expiry немесе Date of expiration	паспорт мерзімі
Authority	берген мекеме

3. Барлық мөрлерді, мөртабандарды, қосымша жазбаларды қолмен аудару

4. Географиялық атаулар мен органдардың атауларын дұрыс аудару өте маңызды

5. Аудармада құжат иесінің аты-жөні аударма қандай шет тіліне жасалып жатқанына қарамастан, шетелдік төлқұжаттағы латын әріпіндегі жазуға сәйкес келу керек

6. Туу туралы куәліктің сериясы аударылмайтынын, түпнұсқада сияқты қалдырылатынын ескеру қажет.

Осы ережелерді сақтамау жол жүргенде немесе шет елде болған кезде түрлі қиындықтарға алып келуі мүмкін.

Ресми іс-қағаздар стилінің бір жанры болып барлық келісім шарттар мен шарттардың мәтіндері ойды жеткізуде қисынды, әсерсіз, дәстүрлі, жақсыз құрылымды, нақтылы және айқын, сонымен қатар, көркемдік және субъективтік бағалаусыз келетінін байқадық. Келісімшарттар мен шарттар мәтіндері бояусыз, бейтарап сөздерді қолданады. Аталған ресми іс-қағаздар стилінің бір жанры болып табылатын осы құжаттарды аударуда кездесетін лексикалық ерекшеліктерге

- терминдер мен кәсіби сөздердің қолданылуы;

- адамдардың есімдері көбінесе қандай да бір әрекет немесе қарым-қатынаспен негізделіп қойылатыны;

- көптеген латын және француз сөздері мен тіркестерінің қолданылатыны;

- қысқартулар мен аббревиатуралардың қолданылуы;

- стандартты сөз тіркестері мен клишелердің жиі қолданылуы, оның ішінде:

а) қаржылық қатынастарды белгілеу үшін қолданылатын клишелер;

ә) уақыт аралығын көрсету мақсатында қолданылатын стандартты сөз тіркестері;

б) тараптардың міндеттерін, құқықтары мен жауапкершіліктерін көрсететін стандартты сөз тіркестері мен клишелердің қолданылуы жатады.

Келісімшарт мәтіндерін аудару барысында келесі грамматикалық ерекшеліктер байқалды:

- *to be to* модальді етістігінің қолданылуы;

- *shall* және *should* модальді етістіктерінің қолданылуы;

- *to be subject to, to be obliged to* сөз тіркестері мен *to undertake* етістігінің қолданылуы;

- *if-clause* шартты сөйлемдерінің түрінен бөлек, шартты сөйлемдер жасау сөйлемнің басында *should* модальді етістігінің қолданылуы арқылы жасалуы;

- шартты бағыныңқы сөйлемдер *where, in the event (of), in case (of)* (жағдайында)

деген тіркестердің көмегімен жасалуы;

- әр түрлі көмекші сөздермен келетін *where, here* және *there* тіркестері арқылы жүретін күрделі үстеулердің болуы;

- құрмалас жайылма сөйлемдердің қолданылуы;
- қыстырма сөздермен немесе сөз тіркестерімен, есімшелік және көсемшелік орамдармен, сөйлемнің бірінғай мүшелері тізімімен күрделендірілген жай сөйлемдердің өте жиі кездесуі;
- пассив етістіктерінің жиі қолданылуы;
- әрбір жаңа ойдың жаңа абзацтан басталуы және өз беттерінше жеке тармақша немесе тіпті бір бөлек тармақ болып келуі;
- параллелизм ережелерінің кездесуі.

Ресми стильге жататын заң құжаттарының мәтінінде көркем әдебиет мәтінін аудару барысында көптеген түрлі аудармашылық трансформациялар кездеспейді. Келісімшарттар мен шарттарды аудару барысында В.Комиссаровтың класификациясында берілген *синтаксистік ұқсату* немесе *сөзбе-сөз аударма трансформациясы ең жиі орын* алады, тіпті сол ғана кездеседі деуге келеді. Және де келісімшарттар мен шарттарды аудару барысында аударманы қазақ тілінің заң құжаттарына барынша жақындату мақсатында Л.С.Бархударовтың [5] класификациясында берілген *қосу, түсіру және алмастыру трансформациялары кездесуі мүмкін*.

ҚОРЫТЫНДЫ

Осылайша, жасалған зерттеудің нәтижесінде келісімшарт құжаттарының түпнұсқасында да, олардың аудармаларында да кездесетін грамматикалық және лексикалық ерекшеліктері анықталды. Аудармашының келісімшарт пен шарттардың қыр-сырына бейімделе алуы, сонымен қатар кез келген жағдайда мақсатты тілде қабылданған аударма баламасын таба алу қабілеті барынша нақты аудармаға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Аталған мүмкіндікке қол жеткізу үшін және де болашақта аудармашыларға барынша сапалы аударма жасау үшін келісімшарттар мен шарттар аудармасына қажетті келесі ұсынымдар жасаймыз:

1. Ең алдымен, келісімшарттарды аудару барысында түпнұсқа мәтінінің нақтылығы, объективтілігі, деректілігі, ықшамдылығы, ресмилігі, қолданылатын сөздердің бір мағыналылығы, баяндаудың бейтараптылығы, мәтіннің мағыналық жеткіліктілігі аудармада да сақталуы қажет.

2. Кәсіби сөздер мен терминдердің дұрыс баламасын табу.

3. Қысқартулар сәйкесінше аударылуы керек. Аударма тіліндегі баламасына ауыстырылып, түсінікті жеткізілуі керек.

4. Латын және француз тілінен сақталған стандартты сөз тіркестерінің сөздіктегі сәйкес баламасына ауыстырылуы қажет.

5. Тұрақты сөз тіркестері мен клишелерді сәйкесінше дұрыс аударылу, бірізділікті сақтау қажет.

6. Модальділікті білдіретін етістіктер қазақ тіліне «тиіс» модальді сөзімен немесе осы жақтың мағыналық етістігімен келісімшарттардағы міндеттемелерді көрсетуді сақтай отырып дұрыс аударылуы керек.

7. Should, where, in the event (of), in case (of) көмекшілерімен келетін шартты сөйлемдер дұрыс жеткізілуі тиіс.

8. Жайылма сөйлемдерді аудару барысында сөйлемдердің арасындағы байланысқа назар аудару маңызды.

9. Бірыңғай мүшелермен немесе т.б. күрделеніп келген жай сөйлемдерді сөйлем мүшелеріне назар аудару арқылы дұрыс жеткізу керек.

10. Пассивте келетін сөйлемдер аудармада барынша өз құрылымын сақтау керек.

Зандық аудармалардың бір ерекшелігі, зандық құжаттамалардың ресмилігіне байланысты, зандық сипаттағы түрлі құжаттарды аударғанда оның мағынасын беріп қана қоймай, терминологияда, заңдар тұжырымдамасында, сөздер баламасын қолданғанда дәлдік қажет. Зандық аударма мәтіннің түпнұсқасы жасалған елдің тілдік және мәдени ерекшеліктеріне, құқықтық жүйесі мен заңнамаларының ерекшеліктеріне сәйкес жүзеге

асырылуы тиіс.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1. Ғабасова А.Қ. Заң тілін аудару ерекшеліктері, ҚазҰУ хабаршысы. Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы. №5 (55), 2011, 116-117 б.
2. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000151>. Тіл туралы ҚР Заңы.
3. Жүзбаев Б.Т. Криминалистикалық сараптамаларды жіктеу мәселелері/Б. Т. Жүзбаев // ҚР ішкі істер министрлігі Қарағанды академиясының хабаршысы=Вестник Карагандинской академии Министерства внутренних дел РК, 2011. т.№ 4.
4. <http://kazgazeta.kz/?p=63243>
5. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М., 1975

Д.С.Рыспаева¹, А.К. Жуkenова², Н.З. Жуманбекова³

Особенности перевода юридических документов

^{1,2} Кокшетауский государственный университет им.Ш.Уалиханова,
г.Кокшетау, Казахстан
Евразийский университет имени Л.Н. Гумилева
г. Астана, Казахстан

Данная статья посвящена анализу особенностей перевода деловой документации с английского языка на казахский на примере личных документов. Глобализация экономических социально политических и межкультурных связей между странами определяет необходимость в качественном переводе деловой документации. В статье отражены результаты анализа сложностей перевода документации, структура документов, рассматриваются наиболее часто употребляемые переводческие трансформации, лексико-грамматические и стилистические особенности перевода. На основе полученных результатов и выводов предлагаются рекомендации перевода деловой документации с английского языка на казахский.

D.Ryspayeva¹, A. Zhukenova², N.Zhumanbekova³

Features of the translation of legal documents

^{1,2} Sh.Ualikhanov Kokshetau State University
Kokshetau, Kazakhstan
³L.N.Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan

This article is devoted to the analysis of the peculiarities of the translation of personal documents from English into Kazakh. The globalization of economic, social, political and intercultural relations between countries determines the need for a high-quality translation of spruce documentation. The article reflects the results of the analysis of the difficulties of translation, the structure of documents, considers the most commonly used translation transformations, lexical and grammatical and stylistic features of the translation. Based on the results and conclusions obtained, recommendations for translating business documents from English into Kazakh were suggested.

ӘОЖ:811.512.122:801.7

Г.Сагидолда¹, С.К. Қасымова², С.Ж. Жуанышпаева³

¹ф.ғ.д., профессор Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Астана қ. Қазақстан Республикасы, e-mail: asem963@mail.ru

²ф.ғ.к., профессор Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі Төтенше жағдайлар комитеті Көкшетау техникалық институты, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: merei_72@mail.ru

³ф.ғ.к., доцент М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: samal500@mail.ru

ТҮРКІЛЕРДІҢ ЭТНОДИДАКТИКАЛЫҚ ДҮНИЕБЕЙНЕСІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОДЫ

Күні бүгінге дейінгі зерттеулерді зерделесек, олардан халықтың тарихына, тіліне, діліне, дініне, яғни еуразиялық кеңістіктегі көшіп-қонған ру-тайпалардың өмір-салты мен әдет-ғұрпының қалыптасуына, олардың өзара қарым-қатынасының ерекшелігіне деген түрлі ой-пікірлердің бар екенін пайымдаймыз. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алып, өз алдына дербес мемлекет болғаннан бері қазақ тілін туысқан түркі тілдерімен салыстыра зерттеу, қазақ тілі тарихының тереңіне бойлау бұрынғыдан гөрі қарқын ала бастады. Қазақ тілінің даму тарихын нақтылау мақсатында ауыз әдебиеті үлгілерінің тіліне, түркілік ежелгі жазба ескерткіштер тіліне, орта ғасырдағы жазба мұралар тіліне зерттеулер жүргізіліп, ата-бабадан қалған мәдени-әдеби рухани мұраларды ұлттық құндылықтар ретінде зерттеп-зерделеуге ерекше мән берілуде.

Көптеген зерттеуші ғалымдардың осы уақытқа дейін айтып келгеніндей, түркі халықтарының ықылым заманнан бері жасап келе жатқан сөз өнерінде ұқсастық басым. Соның ішінде, әсіресе, ортақ мақал-мәтелдер көптеп кездеседі. Түркі тілдес халықтардың мақал-мәтелдеріндегі ұқсастықтар ең алдымен, бұл халықтардың тіл туыстығын, жақындығын, танымдық ортақтықты көрсетсе, екіншіден, мәдениет, салт-дәстүр саласындағы тығыз қарым-қатынастың нәтижесі болса керек. Сонымен бірге түркі халықтарының идеологиялық өмірінің бірдей ұқсас келуі, мәселен, ғылымдағы, көркем әдебиеттегі және соның ішінде ауыз әдебиетіндегі паремнологиялық қордың бір-бірімен пара – пар келуі бұл халықтардың тарихи даму жолындағы этностық және тілдік жақындықтарын айқындайтын тілдік материал бола алады. Осыған қатысты түркі тілдерінде (қазақ, қырғыз, татар, ұйғыр, өзбек, түркімен, әзербайжан) кездесетін тақырыбы жағынан да тұлға жағынан да байырғы мақал-мәтелдердің тілара ортақтығын, ұқсастығын салыстыра таңдауға болады.

Түйін сөздер: халық тарихы, түркі тілдері, ортақ мақал-мәтелдер, құндылықтар, оқу процесі, тарих, этнос, ұлттық код, паремнология.

КІРІСПЕ

Ұлтымыздың қалыптасуы, ұлттық сананың бастаулары арғы түркі заманына, терең тарих қойнауына жетелейді. Сол себептен, осы түркі тілдес халықтардың туыстығы мен бірлігін айшықтайтын тарихи-мәдени ортақ жазба мұраларды бүгінгі күні бір арнада зерттеп-зерделеу қазіргі таңда өте өзекті. Қазіргі тарихымыз орта түркі дәуірінен кейін түркі тілдес халықтардың қалыптасу дәуірінде өз алдына жеке отау тігіп, жеке ұлт ретінде тарих сахнасына шыққаны белгілі. Сол себептен түркі халықтарына ортақ ауыз әдебиеті үлгілері мен тарихи жазба мұралар қазақ ұлтына да тиесілі болып саналады.

Түркілік мұраны зерттеудің маңызы туралы аз айтылып-жазылып жатқан жоқ. Өйткені оны зерттеп-зерделеу арқылы халық тарихын, жады мен ой-санасын, таным-түсінігін, этникалық ұқсас қауымдастықтардың белгілі бір тарихи-мәдени кеңістіктегі тұрмыс-тіршілігін, өркениетін анықтауға болады. Осылардың тағылымдық жағы да назар

аударуды қажет етеді. Бұл бағыттағы ізденістер, әлі де болсын, ортақ арнасы мен шешімін күтуде.

Күні бүгінге дейінгі зерттеулерді зерделесек, олардан халықтың тарихына, тіліне, діліне, дініне, яғни еуразиялық кеңістіктегі көшіп-қонған ру-тайпалардың өмір-салты мен әдет-ғұрпының қалыптасуына, олардың өзара қарым-қатынасының ерекшелігіне деген түрлі ой-пікірлердің бар екенін пайымдаймыз. Бұрын батыс, орыс ғалымдарының еңбектері шешуші құжат, айқын дәйек ретінде қабылданып келді, қазір сол мұраларды зерттеп-зерделеуге әрі толықтыруға мүмкіншілік кеңінен ашылуда.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алып, өз алдына дербес мемлекет болғаннан бері қазақ тілін туысқан түркі тілдерімен салыстыра зерттеу, қазақ тілі тарихының тереңіне бойлау бұрынғыдан гөрі қарқын ала бастады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ тілінің даму тарихын нақтылау мақсатында ауыз әдебиеті үлгілерінің тіліне, түркілік ежелгі жазба ескерткіштер тіліне, орта ғасырдағы жазба мұралар тіліне зерттеулер жүргізіліп, ата-бабадан қалған мәдени-әдеби рухани мұраларды ұлттық құндылықтар ретінде зерттеп-зерделеуге ерекше мән берілуде. Түркі тілдес халықтардың мақал-мәтелдеріндегі ұқсастықтар ең алдымен, бұл халықтардың тіл туыстығын, жақындығын, танымдық ортақтықты көрсетсе, екіншіден, мәдениет, салт-дәстүр саласындағы тығыз қарым-қатынастың нәтижесі болса керек. Сонымен бірге түркі халықтарының идеологиялық өмірінің бірдей ұқсас келуі, мәселен, ғылымдағы, көркем әдебиеттегі және соның ішінде ауыз әдебиетіндегі паремиологиялық қордың бір-бірімен пара – пар келуі бұл халықтардың тарихи даму жолындағы этностық және тілдік жақындықтарын айқындайтын тілдік материал бола алады. Осыған қатысты түркі тілдерінде (қазақ, қырғыз, татар, ұйғыр, өзбек, түркімен, әзербайжан) кездесетін тақырыбы жағынан да тұлға жағынан да байырғы мақал-мәтелдердің тілара ортақтығын, ұқсастығын салыстыра таңдауға болады.

Мәселен, жеті санының «молшылық, байлық, баршылық» мағынасын беретін тілдік фактілер бар. Атап айтсақ, түрік тілінде *jedi ikilim dort buzak* «барлық жерде» (тура мағынасында жеті түрлі ауа райы, төрт бұрыш), *jedi mahalle* «бүкіл әлем, барлық жер» (тура мағынасында жеті шақырым), *jedi kat* «бірнеше мәрте», түркмен тілінде *иуди йолун үстүнде* «бәрінің көз алдында» (тура мағынасы жеті жолдың үстінде), кабардин – балқар тілінде *зети атадан бери* (баяғыдан, бұрынғы заманнан (тура мағынасы жеті атадан бері), татар тілінде *зиде төн уртаси йети төн уртаһи* «қап-қараңғы түн» (тура мағынасында жеті түн ортасы), якут тілінде *sättäbin jlturun* «жетеуін де артып алдым».

Жалпы әлем халықтарының мақал-мәтелдеріндегі ортақ ойлау жүйесі «адамның саналы ғұмырының бергі кезеңде онымен біте қайнасып келе жатқан тілдің түпсаналық (подсознание) қатпарларында алуан түрлі мифтік дүниетаным қазыналары жасырынып жатқандығында болса керек» [1]. Себебі, адам санасының мифтік-танымдық қатпарларында архетиптер кез келген ұғымның қалыптасуына қатысып, таным процесіне әсер етеді.

Тіл тағдыры – ұлт тарихымен сабақтас. Халықтың салт-дәстүрі, ой – санасы, әлеуметтік жағдайы, мәдени деңгейі сол ұлттың тілінде бейнеленеді. Көп ұлттың ішіндегі түркі халықтарының тілінде де әр халықтың сана-сезімін, мәдени тұрмыс-тарихын бейнелейтін ерекше мақал-мәтелдер ұлт тілінің даму ерекшелігін және ұлт мәдениетінің негізгі көрсеткішін айқындайтын тілдің ажырамас бір бөлігі болып табылады.

Түркі дүниесінің қақпалары айқара ашылып, түркі халықтары бір-бірінің тілі мен әдебиетін, тарихы мен мәдениетін зерттей бастаған кезеңде түркі тілдеріне ортақ мақал-мәтелдерді салыстыра қарастырып, ұлттық мәдени ерекшеліктерін айқындаудың, олардың семантикалық-құрылымдық табиғатын ашудың түркітану ғылымында теориялық та, практикалық та жағынан өз негізі бар деп айтуға болады.

Көптеген зерттеуші ғалымдардың осы уақытқа дейін айтып келгеніндей, түркі халықтарының ықылым заманнан бері жасап келе жатқан сөз өнерінде ұқсастық басым. Соның ішінде, әсіресе, ортақ мақал-мәтелдер көптеп кездеседі. Түркі тілдес халықтардың мақал-мәтелдеріндегі ұқсастықтар ең алдымен, бұл халықтардың тіл туыстығын, жақындығын, танымдық ортақтықты көрсетсе, екіншіден, мәдениет, салт-дәстүр саласындағы тығыз қарым-қатынастың нәтижесі болса керек.

Сонымен қатар бір халықтың паремиологиялық қорындағы мақал-мәтелдердің бәрі бірдей сол тілдің қолтумасы негізінде жасалмай, басқа тілден де үлес болып қосылып отырады. Көптеген мақал-мәтелдер жалпы түркі тілді халықтарға ортақ болғандықтан, олар сол туыстас халықтардың тілінде сақталып, бүгінгі күнге дейін өз мағынасында қолданылып келе жатыр. Мақал-мәтелдерді бір ғана тілдің асыл мұрасы деп айту қиын. Өйткені, бұлар түбі бір түркі жұртының көбінде бір мағынада қолданылады.

Паремиолог ғалымдар түркі тілдес халықтардың мақал-мәтелдерінің ұқсастығына әр түрлі жауап береді. Біреулері бұл ұқсастықты халықтың этникалық және тілдік туыстығы ретінде түсіндіреді. Екінші топ – шаруашылық, мәдени қарым-қатынас негізінде пайда болған десе, үшіншілері – тарихи тәжірибенің ортақтығымен және қоғамдық дамудың бірдей сатысындағы рухани бірліктің нәтижесі деп ұғындырады.

Сонымен бірге түркі халықтарының идеологиялық өмірінің бірдей ұқсас келуі, мәселен, ғылымдағы, көркем әдебиеттегі және соның ішінде ауыз әдебиетіндегі паремиологиялық қордың бір-бірімен пара – пар келуі бұл халықтардың тарихи даму жолындағы этностық және тілдік жақындықтарын айқындайтын тілдік материал бола алады. Осыған қатысты түркі тілдерінде (қазақ, қырғыз, татар, ұйғыр, өзбек, түркімен, әзербайжан) кездесетін тақырыбы жағынан да тұлға жағынан да байырғы мақал-мәтелдердің тілара ортақтығын, ұқсастығын салыстыра таңдауға болады. Осы ретте біз мақаламызға арқау ретінде түркі тілдес халықтардағы сандарға негізделген мақал-мәтелдердің ұлттық-мәдени негізін зерделеуді жөн көрдік.

Математика – ғылымдардың ішінде ең ерте шыққан, оның тарихы ғасырлар түкпірінде жазу мен сызу жоқ кезде басталған. Адамзат тағылығының даму дәуірінің табалдырығын аттап басқан заманда «артық», «кем», «үлкен», «кіші» ұғымдары туған. Бұлар кейін «тең» ұғымының шығуына негіз болған. Күн көріс қамы тіршілік үшін жүргізілген күрес ерте замандағы адамдардың айналасындағы заттарды санауға, нәрселердің мөлшерін өзара салыстыруға, жыл мезгілдерін айыруға мәжбүр еткен.

Тарихқа жүгінсек, дерек көздері сандардың ежелгі Вавилонда қолданылғанын айғақтайды. Ол кезде сандар 1 мен 0-ден ғана тұрған секілді. Бірлік, ондық, жүздікті құрайтын санақ жүйесі болған. Кейіннен атақты ойшыл Пифагор сандарды 1-ден 9-ға дейін қысқартқан. Бірнеше бірліктерге бөлген. Ол өз шәкірттеріне «Сандар әлемді билейді»-, деп үйреткен. Әрбір сан, цифрдың түбінде қандай да бір ой, идея жатыр. Сол идеяның мән-мағынасын түсіну үшін ғалымдар арнайы ғылым - нумерологияны ашқан. Нумерология арқылы әр санның шығу төркінін, мән-мағынасын, оның адам өміріне деген әсерін ұғынуға болады. Нумерологияшыл ғалымдардың ойынша әр адамның жаны өзінің нумерологиялық кодымен тікелей байланысты. Ол кодты шеше білген адам өз тағдырының толық иесі бола алады. Қарап отырсақ, әркімнің өзі сенетін бақытты және бақытсыз сандары болады. Біреудің бақытты саны - 13, бақытсыз саны - 9 делік. Мұндайға шын көңілімен сенетіндер айдың 13-і күні кез келген тірлігін сенімділікпен іске асырады. Ал 9-ы күні әр қадамын абайлап басып, тіпті үйден шықпай, төрт қабырғаның ішінде күн ұзаққа қамалып отырып алатындар да бар. Сөйтіп, ол 13 саны байқалған жерде батыл жүрсе, 9-дан үнемі сақтанады. Жеке адамды қойшы, мұндай құбылыстарға жаппай халық боп сенетініміз де бар емес пе? Өзіміздегі «жеті қазына», «ер кезегі үшке дейін», «сәрсенбінің сәтті күні» ұғымдары, тұрақты көршіміз - орыстардың «қасиетті үштігі», америкалықтардың естігенде жандары түршігетін, күні бойы үреймен өткізетін «айдың 13-дегі жұмасы» тағы басқа түсініктер жоғарыда айтқанымызға дәлел бола алады [2]. Сан атаулының бәрі бірдей қолданылмайды.

Атап айтсақ, ерекше мәнде қолданылатын «үш», «жеті», «тоғыз», «қырық» сандары. Сан есімдердің ішінде кейбір сандар сандық мәнімен қатар басқа мағынада қолданылуымен ерекшеленеді. Бұндай жағдай, әсіресе осы сандардың тұрақты тіркестерде, аңыз-әңгімелерде, жыр-дастандарда, салт-дәстүрлерде және басқа дүниетанымға байланысты қолданылғаны көзге анық түседі. Сонымен бірге бұл құбылыстың тарихы да арыда жатқаны байқалады.

Қазақ тіліндегі сан есімдерді жан-жақты зерттеген ғалым Ә.Хасенов: «Түркі тілдеріндегі негізгі сөздік қорға жататын сан атаулары өмір шындығынан, конкретті заттан алынған, яғни, зат есімдерден шыққан. Әрине, бұл жалпы сандық ұғымдардың дамуы математика ғылымының дамуымен байланысты, адамзат қажеттігінен туды деген пікірге ешбір қайшы келмейді, қайта оны толықтыра, растай түседі. Екіншіден, белгілі бір құбылыстың өткен тарихын қазіргісімен салыстыра, оның қазіргі формаларын зерттей отырып ашуға, тануға болады дейтін марксистік қағиданы басшылыққа алсақ, қазіргі тілдік фактілер, мәселен сандық семантикалық есімдер мен сөз тіркестері, түркі тілдеріндегі негізгі сан атаулары зат есімдерден бөлініп шықты деген жорамалымызды жоққа шығармайды, қайта растайды», - дейді [3,20].

Ал енді түркі тілдеріндегі Ежелгі түркі халықтары туралы айтар болсақ, түркі халқының күн көрісі, өмірі малмен өлшенгенін білеміз. Көне түркілер әуелде табиғи сандарды меңгеруді басқа халықтар сияқты ұзақ уақыт бастан кешкен. Бір санын үйрену үшін саннан бұрын заттың белгілерін, қасиеттерін салыстырғанын олардың бізге жеткен халық педагогикасынан-ақ байқаймыз. Мысалы, Ай, Күн – біреу, өзі де біреу. Осы бір санының сөздік баламалары – жеке, дара, жалғыз, сыңар, жалқы, саяқ деген ұғымды білдірген. Екі санын да осы тәріздес меңгерген, ол санның сөздік баламалары – жұп, қос, егіз болса, жұптан тұратын ұғымдар – екі көз, екі құлақ, қол мен аяқ болған. Сонымен бірге сан, сансыз, қыруар, көп, мол деп санауға болмайтын заттарды атаса, ол заттардың ең кішкентай бөлшектерін кішкентай, титімдей, бір тамшы, бір мысқал, құйтымдай десе, енді бірде жазықтарды – даладай, ат төбеліндей, түйнектей, алақандай десе, судың мөлшерін – терең, таяз, бөлшек ұғымдарды – жарым, жарты деген.

Әлемдегі бүкіл түркі халықтарының отаны – Ұлы дала, ол даланың иесі – көне түркі елінің шаңырағын шайқалтпай отырған қазақ елі. Түркілер саудадағы айырбас кезінде өз дене мүшелерін жиі қолданған екен. Мысалы, бір қарыс, сүйем, кере қарыс, табан, бір елі, екі елі, бір шымшым, бір шумақ. Міне, осы өлшемдер бойынша, матаны – шынтақ, бой, ал ұзындықты – шақырым, бие сауым, сүт пісірім, ет асым жер, көз көрім жер деп уақытты ұзақтығын өздерінің күнделікті тұрмыстарынан алған. Сондай-ақ баяғы замандарда түркі тайпалары жайлауда отырып, бірнеше түтіннен тұрған екен. Олар сол кезден-ақ санның орнына жанұя мүшелерін, ауыл санын әр үйден шыққан түтінге балаған. Сол кездегі ырым бойынша, жанұя мүшелерін қолмен санамаған, өйткені адамның шығыны болады деп түсінген. Ол кезде торғауыттар – 10 сан, қалмақтар – 40 сан, ноғайлықтар – 100 сан, қырым татарлары - 40 сан түтіннен тұрған екен. Мұндағы сан ұғымы ол кезде «мың» деген сандық ұғымды білдірген. Сонымен бірге, түркі халқы сан деген ұғымды өздерінің сөздік қорларында әртүрлі атаған. Мысалы: сан, сансыз, қыруар, көп, мол деп санауға болмайтын заттарды атаса, ол заттардың ең кішкентай бөлшектерін кішкентай, титімдей, бір тамшы, бір мысқал, құйтымдай дегендей, енді бірде жазықтықтарды - даладай, ат төбеліндей, түйнектей, алақандай десе, судың мөлшерін – терең, таяз, бөлшек ұғымдарды - жарым, жарты деген. Сандарға негізделген мақал-мәтелдерді жан-жақты зерделей келе біздің көз жеткізгеніміз түркі тілдес халықтардың ішінде көбінесе қазақ және түркі тілдерінде сан компонентті мақал-мәтелдер көбірек кездеседі екен. Мәселен, түркі мақал-мәтелдері: Жетімге жан ашушы көп, бір үзім нан берері жоқ, Жүрегінді пәк ұстасаң, қырық жыл дәрет алмай-ақ сайранда, Жалғыз бас қалма, жалғыз жатпа, Жүрек шишаға ұқсас:бір қираса жамалмас, Жүз қойлы атам қалғанша, құр алақан анам қалсын, Жондағы екі құстан, қолдағы бір құс артық, Үш тиындық есектің бес теңгелік қодығы болар, Үйде бір рет өлсең, түзде мың рет өл т.б. [4]. Сондай-ақ түркі тілді халықтардың ортағасырлық жұлдыздарының бірі – Махмуд Қашқари

өзінің Орта Азиямен мен Қазастанға қатысты мәліметтерін теріп алып құрастырылған қысқартылған нұсқасы «Түбі бір түркі тілі» атты еңбегінде де көптеген сан компонентті мақал-мәтелдер кездеседі, мәселен, Бірін-бірін мың болур, тама-тама көл болур (Бір-бірлеп мың болар, тама-тама көл болар), Ікі қочқар башы бір әшәчта бышмас (Екі қошқардың басы бір қазанда піспес (қайнамас), Иалңус қаз өтмәс (Жалғыз қаздың үні шықпас), Бір түлқу терісін ікілә соймас (Бір түлкінің терісін екі мәрте соймас), Сачратғудың қорқмыш куш, қырк йыл азры иығач узә қонмас (Атпатұзақтан (бір мәрте) қорыққан құс қырық жылға дейін аша ағашқа қонбас), Йеті башлық – иіл бөкә (Жеті басты – жалмауыз) [5].

ҚОРТЫНДЫ

Қортындылай келе, сан ғасырлар бойы сұрыпталған ұлттық құндылықтарымызды оқу-тәрбие процесіне енгізу арқылы ұлттың тұнып тұрған асыл мұралық рухани байлығынан болашақта ел билейтін ұрпақтарды сусындатып, ұлтшылдық пен отаншылдыққа баулып, өз халқын, өз мемлекетін көздің қарашығындай қорғайтын, бойында ұлттық санасы қалыптасқан тұлғаларды тәрбиелеп шығару – жалпы ұлттың алдында тұрған ұлы міндет болып отыр. Қандай да бір елдің рухани мәдениеті, әдебиеті мен өнері, ғылым мен техникасы, әлеуметтік жағдайы, материалдық өндірісінің ең маңызды жетістіктері тәрбиесінен көрінуі арқылы оның ұлттық құндылықтарының мәніне ие болады және өскелең ұрпақтың азаматтығы мен отаншылдықты, рухани-адамгершілік жан-дүниесі қалыптасуына белсенді түрде ықпал етеді. Әрбір халықтың тарихи өмірінде қол жеткізген ең құнды дүниелері – рухани және адами қасиеттері, моральдық нормалары, ұлттық құндылықтарының негізі осы халық ауыз әдебиетінен яғни атадан балаға мирас болып ықылым заманнан бері келе жатқан сөз мәйегі мақал-мәтелдер деп санаймыз. Осы құндылықтар – қандай да бір этникалық қауым өкілдерінің өзіндік тарихи көрінісі бар рухани мұраттарының жиынтығы болуымен қатар әрбір халықтың өмірінде алатын орны өзгеше екені белгілі. Сондықтан да әрбір жаңа ұрпақ үшін мәнді тәрбие – ұлттық тұрғыдағы тәрбие үлгісі болып табылады. Өйткені, мұнда тәрбиенің негізі ғасырлар бойы қалыптасып келген асыл рухани құндылықтар және биік ізеттілік пен моралдық тұрғысындағы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып жататын, адамның адамдық қасиетін нығайтып әрі асылдандыра түсетін, халықтың даналық өмір - салтынан туындап отыратын бұлжымас ережелер мен қағидалар құрайды. Қазақы дүниетаным, ақыл-ой, тағылымдық ұлағат ғасырлар бойы шыңдалып қалыптасты. Сол сан ғасырлық ұлттық тәрбиенің негіздерін бір арнаға түсіріп тәрбие мәселесінде пайдалану бүгінгі таңда күн тәртібінде тұрған ең басты қажеттілік деп білеміз және түркі дүниесінің қақпалары айқара ашылып, түркі халықтары бір-бірінің тілі мен әдебиетін, тарихы мен мәдениетін зерттей бастаған кезеңде түркі тілдеріне ортақ мақал-мәтелдерді салыстыра қарастырып, ұлттық мәдени ерекшеліктерін айқындай отыра, олардың семантикалық-құрылымдық табиғатын ашып және өскелең ұрпақ санасына түркілік руханият жалғастығын сіңірсек, **түбі бір түркіліктің құндылықтарын паш етіп**, түркітілдес халықтар үшін өткеніне үңіліп, төл тарихына терең зер салатын, мыңдаған жылдық туыстық жақындықты қайта жаңғыртып, түркі елдерінің рухани дәстүрлеріне негізделген ортақ түркілік құндылықтар жүйесін, ортақ мағлұматтар мен деректер қорын қалыптастырар едік.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Егеменді Қазақстан №184 (29165) 26.09.
- 2 Қасымова С.К. Дүниенің паремиялогиялық бейнесінің сандық коды –Көкшетау, 2013.-188 б.
- 3 Ақбердиева Б. Лексика-фразеологиялық жүйедегі мифтік-танымдық құрылымдар:Канд.дисс. –Алматы, 2001.-416 б.]. Хасенов Ә. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімдер. -Алматы. 1959, -20-б.
- 4 Әлімбаев М. Түркі халқының мақал-мәтелдері.- Алматы : «Өнер» баспасы, 2007. -152 б.

5 Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. – Алматы.1993,-192 б.

G.Sagidolda¹, S.K. Kassymova², S.Zh.Zhuanyshpaeva³

National code of ethnodidactic picture of the world of türks

¹Professor L.N. Gumilyev Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan

²Kokshetau technical institute of CES MIA of the Republic of Kazakhstan,
Kokshetau, Kokshetau,

³University named after M. Kozybaev,
Petropavlovsk, Kazakhstan

In this article, the similarity of the ideological life of the Turkic peoples, including the paramilitary fundamentals of oral literature, can be a linguistic material that defines ethnic and linguistic attitudes towards the historical development of these peoples, and in this regard, in the subject of the Turkish language, The common dilemma of indigenous paretoes is compared with the similarity.

Г.Сагидолда¹, С.К. Касымова², С.Ж. Жуанышпаева³

Национальный код этнодидактической картины мира тюрков

¹ Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
г. Астана. Республика Казакстан

² Кокшетауский технический институт КЧС МВД Республики Казакстан,
г.Көкшетау, Республика Казакстан

³Северо-Казакстанский государственный университет им. М.Козыбаева,
г.Петропавловск, Республика Казакстан

В данной статье исследованы сходства идеологической жизни туркских народов, в том числе сходство их паремнологического фонда устной народной литературы, которыми может являться языковым материалом при изучении этнических путей развития истории народов как сближение, сравнение языков и общностью тем в древних паремии.

УДК 372.881.111.1

М.К. Самамбет¹, А.А. Сагаров²

¹к.ф.н, доцент кафедры иностранной филологии, Костанайский государственный университет им. А. Байтурсынова, г. Костанай, Республика Казакстан, email: menzada@mail.ru

²Костанайский государственный университет им. А. Байтурсынова, г. Костанай, Республика Казакстан, email: anuarsagarov@gmail.com

**ПРОЦЕСС ВЛИЯНИЯ И ВОСПРИЯТИЯ ЧИТАТЕЛЕМ АВТОРСКОГО
НАМЕРЕНИЯ ПЕРЕДАЧИ СУБЪЕКТИВНОГО МНЕНИЯ
ОБ ОБЪЕКТИВНОЙ РЕАЛЬНОСТИ**

В статье предлагается выявление процесса влияния и восприятия читателем авторского намерения передачи субъективного мнения об объективной реальности. Процесс изучения восприятия читателем авторской речи способствует лучшему пониманию и запоминанию текста. Главная задача состоит в том, чтобы помочь читателю улучшить навыки понимания художественного текста, лучшего понимания авторской речи в произведении. Для достижения поставленной цели, используются примеры из романа Джека Лондона «Морской Волк».

Ключевые слова: влияние, восприятие, авторская речь, интерпретация, процесс, автор, произведение, информация, пример, понимание.

ВВЕДЕНИЕ

Процесс восприятия читателем авторской речи в романе Джека Лондона «Морской Волк» показывает закономерности восприятия информации читателем, вне зависимости от того, насколько сложный текст ему предоставлен. Как известно, для передачи той или иной информации автор использует множество приемов, включающих в себя: лексические и синтаксические приемы, графические приемы, прямое обращение к читателю, лирические отступления и авторскую речь. Авторская речь в данном романе является одним из самых сложных аспектов способа передачи информации. Восприятие читателем не может быть абсолютным и автору необходимо составить текст произведения, таким образом, чтобы читатель смог воспринять идеи, которые он передает. Влияние авторской речи так же зависит от сложности текста. Главной задачей данной статьи является анализ восприятия читателем авторской речи.

Авторская речь – в большинстве случаев встречается в художественной прозе, если в ней представлена его точка зрения, в которой происходит авторское самораскрытие. Информация, доносимая автором до читателя, может нести как личный так и обобщенный характер. Авторская речь проявляется в выборе заглавия, эпиграфа, начале и концовке текста, в характеристике героев, ситуаций и событий, пейзажа и обстановки. На основании авторской речи читатель создает в своем сознании образы, которые помогают понять суть и объясняет его точку зрения. Обычно авторская речь оформляется как речь от третьего лица, в случае использования образа автора-повествователя или же героя, чья речь представлена от первого лица. В работе Матвеевой Т.В. отмечается что: «Иногда автор, отходя от событий и героев своего повествования, высказывает свои личные чувства и мысли, углубляясь в их развертывание. Такие фрагменты называют авторским отступлением, а если основное в них — это выражение чувств автора, то лирическими отступлениями» [1, 10-11]. Вопрос, поставленный в данной работе, рассматривался в научных работах российских филологов и языковедов, посвященных литературной коммуникации. Большой вклад в раскрытие данной темы внесла Стрелец Л. И. В ее научных статьях посвященным литературной коммуникации, читательской рецепции и когнитивно-коммуникативную направленность изучения литературного произведения присутствует большое количество информации о восприятии текста реципиентом и о способах создания хороших условий для лучшей усвояемости текста художественного произведения. Одной из задач данной статьи является анализ методов восприятия информации читателем на основе способа передачи субъективной мысли автора.

Говоря о восприятии произведений искусства, не имеется в виду восприятие в гносеологическом смысле, а осознание текста литературного произведения, принятие точки зрения автора или же спор с ним. Полноценное восприятие любого художественного текста — это сложный процесс, который требует у читателя использование всего жизненного, эстетического и эмоционального опыта. Именно восприятие художественного текста может сказать многое о личности читателя, его отношении к действительности и искусству.

Существует несколько основных приемов восприятия прочитанной информации: выяснение предварительных впечатлений о прочитанном, сопоставление первоначальных впечатлений с теми, которые формируются в процессе чтения произведения и пр.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

М.Я. Серебряная и Г.Н. Швецова-Водка в статье о восприятии текста произведения художественной литературы выделяют четыре процесса восприятия литературно-художественного произведения:

- 1) предварительное ознакомление;
- 2) первичное понимание;
- 3) эстетические переживания;

4) первая оценка произведения. [2, 47]

Предварительное ознакомление с текстом включает в себя изучение заглавия, подзаголовочные данные, оглавление, пролог, эпилог примечания. Изучение этих частей произведения дает первичное понятие о структуре текста, который читатель хочет прочитать. Структура текста должна быть понятной для читателя. Он не должен испытывать неудобства в процессе чтения.

Стрелец Л.И. в своей работе о художественном восприятии читателя-школьника отмечает: «Первичное понимание — это один из самых важных этапов. Здесь читатель должен осознать, понимает ли он язык автора, на котором написано произведение. Если произведение написано понятно, то процесс восприятия и влияния на читателя пройдет успешно. В этой фазе у читателя могут возникнуть проблемы с пониманием текста» [3, 183]. Многие авторы в своих работах используют узконаправленный язык, относящийся к одной определенной теме, например, как в романе Джека Лондона «Морской Волк» используется язык морского дела, который может быть непонятен для неподготовленного читателя.

Данный отрывок детально описывает процесс приготовления к охоте и все необходимые вещи. В примере: «*There are seven boats aboard, the captain's dingey, and the six which the hunters will use. Three, a hunter, a boat-puller, and a boat-steerer, compose a boat's crew. On board the schooner the boat-pullers and steerers are the crew. The hunters, too, are supposed to be in command of the watches, subject, always, to the orders of Wolf Larsen.*» [4,] используется множество профессиональной морской лексики. Вместе с главным персонажем читатель может познать много нового связанного с морским делом. Автор использует профессиональную лексику для того, чтобы вызвать у читателей интерес к данной тематике.

Если читатель проникается атмосферой произведения, то и процесс понимания и осознания главной темы произведения происходит гораздо быстрее.

Эстетические переживания наступают непосредственно в процессе восприятия художественного текста. Здесь вступает процесс влияния на читателя. Использование стилистических и графических приемов, сюжетных поворотов влияют на читателя по-разному. Эстетические переживания могут сохраняться на протяжении всего чтения произведения, но и могут меняться в зависимости от контекста.

Ларсен проявляет себя с более заботливой стороны и использование аллегории: «*you'll be learning to walk*» в данном контексте звучит, как наставление со стороны Ларсена. Во втором предложении происходит момент переключения приоритетов Ларсена. Он решает, что беседа с умным человеком сможет помочь ему развиваться. Для него появился человек, с которым можно поделиться своими мыслями так, чтобы он смог это понять. Например:

«*Later in the morning I received a surprise of a totally different sort. Following the cook's instructions, I had gone into Wolf Larsen's state-room to put it to rights and make the bed. Against the wall, near the head of the bunk, was a rack filled with books. I glanced over them, noting with astonishment such names as Shakespeare, Tennyson, Poe, and De Quincey. There were scientific works, too, among which were represented men such as Tyndall, Proctor, and Darwin. Astronomy and physics were represented, and I remarked Bulfinch's Age of Fable, Shaw's History of English and American Literature, and Johnson's Natural History in two large volumes. Then there were a number of grammars, such as Metcalf's, and Reed and Kellogg's; and I smiled as I saw a copy of The Dean's English.*» [4,18]

Тема развития цивилизации в сознании Ларсена началась с изучения множества книг о философии и цивилизации, которые он читал. Среди них: «*Tennyson, Poe, De Quincey, Darwin, Bulfinch, Show, Johnson*». Все эти произведения помогли Ларсену сформировать личное мнение о цивилизации.

Сознание Волка Ларсена и его модель поведения отличается от остальных персонажей романа. В нем есть и холодный рассудок, и горячий нрав. Это можно проследить в следующем примере:

*«I have seen him a score of times, at table, **insulting this hunter** or that, with **cool and level eyes** and, withal, **a certain air of interest**, pondering their actions or replies or petty rages with a curiosity almost laughable to me who stood onlooker and who understood. Concerning his own rages, I am convinced that they are not real, that they are sometimes **experiments**, but that in the main they are the habits of a pose or attitude he has seen fit to take toward his fellow-men. I know, with the possible exception of the incident of the dead mate, that I have not seen him really angry; nor do I wish ever to see him in a genuine rage, when all the force of him is called into play.»* [4, 29].

В котором прослеживается наблюдение главного персонажа Ван-Вейдена о Ларсене и показана сущность Ларсена и его отношение к людям.

Первая оценка произведения является итогом восприятия текста и влияния на читателя. На этом этапе читатель осознает, понравилось ли ему произведение, и какие чувства он испытывал во время чтения работы. Примечательно то, что читатель может испытывать разные эмоции в процессе прочтения одного и того же произведения, спустя некоторое количество времени [5, 46-49]. Это обуславливается накоплением жизненного опыта. Для того, чтобы восприятие информации у читателей прошла успешно, автор использует ряд методов, которые производят прямое или косвенное влияние на читателя. Это является целью каждого автора в литературе. По своей структуре художественный текст является не просто средством передачи информации, а системой знаков, рассчитанных на эмоционально-эстетическое воздействие, в результате чего и происходит восприятие текста читателем. Использование автором приемов влияния на читателей заставляет их воспринимать информацию так, как он хочет. В романе Джека Лондона «Морской Волк» процесс влияния на читателя прослеживается в высказываниях одного из главных персонажей Волка Ларсена.

В произведении Волк Ларсен представлен, как человек жестких нравов, имеющий свою точку зрения на любой вопрос и готовый вступить в бой с любым, кто попытается его оспорить. У него присутствует своя философия жизни. Она заключается в том, что в каждом человеке есть своя «жизненная закваска», и что мир — это огромный котел со свиньями, которые пытаются выжить и забрать настолько много благ, насколько это возможно. В литературе XX века одним из приемов влияния на читателя являлось оглашение проблем действительности. Жанр романа и комедии не ставили перед собой этой задачи. В работах Джека Лондона проблемы социума рассматривались с разных сторон. В произведении «морской Волк» автор рассматривает все актуальные проблемы общества, существовавшие в то время. Его работы наглядно показывают процесс влияния и восприятия информации читателем, поскольку даже в наше время его работы пользуются популярностью.

Для наглядности рассмотрим некоторые примеры из романа, в которых содержатся множество диалогов между главным героем, типичным представителем аристократии, Хемпфри Ван-Вейденом и капитаном корабля, Волком Ларсоном. В одном из диалогов писатель производит влияние на читателей посредством порицания аристократического устоя жизни.

«-Who feeds you?

*- “I have an income”, I answered **stoutly**, and could have **bitten my tongue** the next instant. “All of which, you will pardon my observing, has nothing whatsoever to do with what I wish to see you about.”*

*But he **disregarded** my protest*

*“**Who earned it? Eh? I thought so. Your father. You stand on dead men’s legs. You’ve never had any of your own. You couldn’t walk alone between two sunrises and hustle the meat for your belly for three meals. Let me see your hand**». [4, 9]*

Анализируя данный отрывок из диалога, можно заметить, что автор использует ряд приемов для того, чтобы наглядно показать проблематику и отношение, в данном примере, Волка Ларсена к цивилизации, так как аристократия, есть развитие того времени. Использование аллегории: «**You stand on dead men’s legs**», означающее на самом деле то, что человек не сам заработал на все, что имеет, подкупает простого читателя, сталкивающегося с

проблемой заработка каждый день, к прочтению данного произведения, поскольку оно находит отклик в его сердце. И таких читателей очень много в государстве. Разделение предложений и использование риторического вопроса и обращения: «*Who earned it? Eh? I thought so. Your father*» подчеркивают иронию Волка Ларсена и его неприязнь к такому типу людей.

Для наглядности восприятия стилистических приемов в пример можно представить мнение Волка Ларсена о жизни.

«*I believe that life is a mess. It is like yeast, a ferment, a thing that moves and may move for a minute, an hour, a year, or a hundred years, but that in the end will cease to move, the strong eat the weak that they may retain their strength. The lucky eat the most and move the longest, that is all. What do you make of those things?*». [4, 19]

Выражение «Life is a mess» стало очень популярным в социальной среде. Его используют в повседневном обиходе по сей день. Использование сравнения жизни с «закваской» в примере «*It is like yeast, a ferment...*» выражает мнение главного героя о жизни. Интерпретируя данный пример можно понять, что по мнению Ларсена все, что происходит в жизни, это лишь череда попыток людей прокормить себя, что жизнь большинства людей однообразна и не несет за собой никакого смысла. В выражении «*The strong eat the weak that they may retain their strength*» используется сопоставление противоположных понятий для того, чтобы показать качественную противоположность общества. Для многих людей, данная философия является одной из ключевых в их жизнях, особенно в рамках того времени. Данный пример, благодаря простоте понимания сравнения и сопоставления несложных понятий влияет на дальнейшее желание читателя читать произведение.

Процесс влияния на читателя можно произвести не только вызвав у него чувство эмпатии, но и используя его любопытство или знания в определенной сфере. Рассмотрим следующий пример:

«*Hump, if you will look on the west coast of the map of Norway you will see an indentation called Romsdal Fiord. I was born within a hundred miles of that stretch of water*». [4, 38]

Использование географических терминов и названий вызывает чувство ностальгии у читателя, который был, либо знает те места, которые описываются. В случае, если читатель не был и не знает описываемых мест, выводом процесса влияния выступает чувство любопытства. Некоторые читатели впоследствии чтения узнают новую полезную информацию.

Для того, чтобы привлечь внимание читателя к герою автор использует детальное описание главного героя Волка Ларсена:

«*Such was the impression of strength I gathered from this man who paced up and down. He was firmly planted on his legs; his feet struck the deck squarely and with surety; every movement of a muscle, from the heave of the shoulders to the tightening of the lips about the cigar, was decisive, and seemed to come out of a strength that was excessive and overwhelming. In fact, though this strength pervaded every action of his, it seemed but the advertisement of a greater strength that lurked within, that lay dormant and no more than stirred from time to time, might arouse, at any moment, terrible and compelling, like the rage of a lion or the wrath of a storm.*». [4, 7]

С первых слов предложения ясно, что автор хочет описать главного персонажа, как очень стойкого и сильного через метафору «*He was firmly planted on his legs*», что описывает его уверенность в себе. Автор утверждает, что в каждом движении его тела прослеживается скрытая сила. Посредством детального описывания его движений и внешности автор дает читателю понять, что данный персонаж является очень сильным как в физическом, так и в моральном плане. Сравнение в данном примере дает четкое понимание, с какими явлениями сравнивается сила Волка Ларсена.

ВЫВОДЫ

Исходя из данной статьи, можно сделать вывод о том, каким образом читатель может лучше усваивать информацию и какие приемы для этого нужно использовать. Выше были рассмотрены примеры из произведения «Морской Волк», которые показывают процесс влияния на читателя посредством использования актуальных проблем общества. Процесс восприятия информации читателем будет происходить легче, если знать, как автор пытается влиять на читателя.

Произведя анализ личности главного персонажа, следует отметить то, что важность общественного мнения не имеет смысла. Общеизвестные нормы морали являются инструментом замедления развития и роста. Основная разница в мышлении главного персонажа заключается в эгоцентризме. Анализ его реплик показывает то, что все действия, которые он производит, направлены на достижение личных нужд и желаний и выявлению проблем социального характера и путям их решения.

Кроме того, донесены до читателя мысли о проблемах общества и цивилизации.

Ряд стилистических приемов, использованные автором, заостряет внимание читателя на каком-либо участке художественного текста и помогает воспринять доносимую информацию. Автор также использует языковые приемы с целью предоставления читателю шанса сравнить и визуализировать контекст произведения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Матвеева Т.В., Полный словарь лингвистических терминов, - Ростов-на-Дону, 2010., - 562с.
- 2 Серебряная М.Я., Швецова-Водка Г.Н., /Текст произведения художественной литературы как второй этап процесса чтения// 2014 Библиосфера №1 С. 45-51
- 3 Стрелец Л.И., /Коммуникативная основа читательской рецепции//, 2013 Вестник ЧГПУ 2013. – С.50-54.
- 4 Jack London, The Sea Wolf -ISBN 10- 0486411087. 256 p.
- 5 Стрелец Л.И., /Художественное восприятие читателя-школьника как фаза литературной коммуникации// 2010 Вестник ЧГПУ 12'2010. – С. 180-188.

М.К. Самамбет¹, А.А. Сагаров²

Оқырымның объективті пікірін беру туралы автордың ықпалы мен қабылдау үрдісі

^{1,2}А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті
Қостанай, қ. Қазақстан

Жоспарда жеке авторлық ниет туралы пікірін анықтау мен қабылдауы объективті шындықты беру процесінің бапта ықпал ету ұсынылады. Жоспарда зерттеу процесі есте сақтауға қабылдау және сөйлеу поспособствует өліп кеткендей халге жеттік жақсы түсінуге тиіс. Оның басты міндеті оқырманға түсінікті сөйлеу дағдыларын жақсартуға көмектесу үшін алғашқы көркем мәтін түсіну тұрады, өліп кеткендей халге жеттік. Романның ішінен кішкентай Джек Лондон мысалдары пайдаланылады алға қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін, "Теңіз Тарланы".

M. Samambet¹, A.Sagarov²

The process of influence and perception by the reader of author's intention to transfer subjective opinions of objective reality.

^{1,2}A.Baituursynov Kostanay State University
Qostanai, Kazakhstan

In article identification of process of influence and perception by the reader of author's intention of transfer of subjective opinion on objective reality is offered. Process of studying of perception by the reader of the author's speech will promote the best understanding and storing of

the text. The main task consists in helping the reader to improve skills of understanding of the art text, the best understanding of the author's speech in the work. For achievement of a goal, examples from the novel by Jack London "Sea Wolf" are used.

УДК 811.512.122

Б.Р. Хасенов¹, А.С. Адилова²

^{1, 2} Филология факультеті, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., 100028, Қазақстан Республикасы, e-mail: boka_001kz@mail.ru

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ АРХЕТИПТІК ДЫБЫСТАР ЖАЙЛЫ

Мақалада түркітану ғылымындағы сөз басындағы дыбыс алмасулардың архетипіне қарастырған болжамдарға шолу жасалады. Бұл өзекті әрі күрделі проблеманы зерттеуде әр қилы пікірлер бар. Зерттеушілердің басым көпшілігі Радлов-Богородицкийдің сөз басында й дыбысы болған деген болжамын қолдаған. Бұл болжамға қарама-қарсы пікірлер де айтылды.

*Екінші топтағы ғалымдар – сөз басында аффрикат немесе дыбыс тіркесі болды деген болжамды ұсынушылар. Бұл болжамды ұсынушы – Г. Рамсдет. Г. Рамсдеттің сөз басында аффрикат болған деген пікірін Ш.Ақбаев, Ф.Абдуллаев, Б.Сағындықұлы секілді ғалымдар дамытты. Б.Сағындықұлы сөз басында гипотезалық күрделі аффрикат т с/ш болған деген ойын айтқан. Ол Батыс Ғұн тармағында **тс (ц)**, ал Шығыс Ғұн тармағында **тш (ч)** аффрикаталары ең көне екендігін және бұлардың барлығы тілдік фактілермен нақтыланатындығын дәлелдеген.*

Кілт сөздер: архетип, дыбыс, аффрикат, түркітану, түркі тілдері

КІРІСПЕ

Түркі тіл білімінде дыбыстардың акустикасы, артикуляциясы, алмасулары, сәйкестіктері, т.б. жайлы пікірлер айтылды. Бізге қызығы – ғалымдардың дыбыс архетипі жайлы көзқарастары. Архетип дегеніміз – адамзаттың барлығына қатысты ортақ бейнелер. Кез келген мифте, ертегіде бір-біріне ұқсас сюжеттер кездесіп жатады. Мысалы, Қорқыт, Аполлон, Ертөстік, Алпамыс, Гильгамеш, Одиссея, т.б. аңыз-ертегілерде көптеген ұқсастықтар бар. Юнг бұлардың барлығын ортақ схемаға құрылған адам жанының архетиптері деп санайды. Оның практикасында мынадай да жағдайлар болған: ол Африкаға саяхаттап барған кезінде әр түрлі психикалық аурумен ауыратын адамдардың түстерінен өздеріне мүлде таныс емес бейнелерді байқаған. Олардың түстердегі кейбір элементтер Грек, Рим мифологиясындағы мифологемалармен ұқсас болған. Юнгтің ойынша, адам жаны кез келген жерде, аймағына, ұлтына қарамай түп бейнені жаңғырта алады. Юнг көрсеткен архетиптер мыналар: Сәби, Абыз, Ұлы ана, Дева (Бикеш), Самость (Тұтастық), Тень (Көлеңке).

Біз архетип терминін дыбысқа қарата қолданғанда, түп дыбыс, алғашқы дыбыс қайсы деген мәселеге көңіл аударамыз. Себебі дыбыс – сөздің алғашқы элементі. Дыбысты танымай, сөзді түсіндіру мүмкін емес. Сол себепті біздің осы мақаладағы міндетіміз – барлық дыбыстық сәйкестіктерге негіз болған түп дыбыс жайлы айтқан ғалымдар пікірін саралау және түп дыбысты анықтау болып табылады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Түркітануда алғашқы дыбыс жайлы айтқан – В. Радлов. Сөз басындағы й~дж~ж~т~д~ч~ш~с~з ... дыбыс сәйкестігі ғалымның назарына іліккен. Ол осы тізбектің басында й фонемасы алғашқы деп есептеген. 19 ғасырдың 80-жылдарында й архетипінің өзгеруін және дамуын былайша көрсеткен: $j > з(дж), j > \check{c}, \check{c} > z, z > c, s > s'$. 1908 жылы шыққан еңбегінде жоғарыдағы тізбек өзгерген: $j > з(дж), j > \check{c}, \check{c} > z > s$ [1,256]. В. Радловтың бұл идеясын профессор В.А. Богородицкий әрі қарай дамытты. Оның ойынша, көне түркі тілі, половец тілі және көптеген «тірі» түркі тілдері й фонемасымен сөйлеген. Қырғыз және қырым-татар тілдерінде й фонемасы дж ұяң аффрикатына өтеді. Ал қазақ тіліндегі ұяң ж дыбысы дж аффрикаты негізінде пайда болған [2,106]. Ғалым й дыбысынан не себепті дж және ж дыбыстарының пайда болатынын түсіндірмеген, тек басқа жүйедегі тілдердегі дыбыс сәйкестіктері арқылы ғана ой айтып шектелген: «Можно принять, что дж – и ж` - представляют дальнейшее развитие j-, подобное изменению, например, народно-латинского j- в итал. дж и фр. ж, ср.итал. giuno, фр. juin «июнь» (по имени богини Юноны, лат. Juno) [2,106 б.]. В.А.Богородицкий дж аффрикатының дамуына байланысты өз ойын әрі қарай былайша өрбітеді: тува, қарағас, хақас, шор тілдерінде қатаңға айналады (й дж ч), якут тілінде ч спирант с дыбысына ауысады, чуваш тілінде жіңішке с дыбысы пайда болады. Бұндай дыбыстық сәйкестіктердің ізі мадьяр-бұлғар тілдері кезеңінен бастап сақталған (8-9-ғ.ғ.).

Радлов-Богородицкийдің сөз басындағы дыбыстардың архетипі й фонемасы деген пікірін Б.А. Серебренников, Н.З. Гаджиева, Е.Д. Поливанов, И.Г. Добродомов, т.б. ғалымдар қолдаған. Осы ғалымдардың ішінде Б.А. Серебренников пен Н.З. Гаджиеваның орны ерекше. Олар В. Радлов пен В. Богородицкийдің пікірін қолдап қана қоймай, бұл тұжырымға қарсы пікір айтқандарға жаңа дәлелдер тауып, оларды барынша қорғаштады. Ғалымдардың дәлелдері төмендегідей:

1) Закономерность перехода й в дж перед гласными звуками имеет место в истории ряда языков. В испанском, португальском языках латинский й в начале слова перешел в аффрикату дж перед гласными звуками. В некоторых новоиндийских языках аффриката дж соответствует й в начале слова в древнеиндийском языке. Переход й в дж имел место и в иранских языках. Следовательно, все это не случайное фонетическое явление, а следствие определенной системы изменения звуков в данной позиции. Данный постулат должен служить основой предположения о первичности й в начале слова в тюркских языках.

2) Ғалымдар сөз басында й дыбысының дж аффрикатынан бұрын пайда болуына жанама фактілерді алға тартады. Кейбір түркі тілдерінде (мысалы, қырғыз, алтай тілдерінде) қысаң дауыстылардан кейін дж түсіп қалады. Ыр – жыр, ырақ – жырақ.

3) 17-18 ғасырлардағы ұйғыр әдеби тілінде й дыбысынан басталатын сөздер өте көп болған, ал сөз басында дж, ж дыбыстары сирек кездескен [3,107].

Сөз басындағы й~дж~ж~т~д~ч~ш~с~з.... сәйкестігінің дамуы туралы зерттеушілердің ойларын Э.Р.Тенишев былайша жинақтаған:

1. «Первичный *j наиболее полно сохранился в языках рунических, древнеуйгурских, караханидско-уйгурских, чагатайских, кипчакских и куманских памятников в силу традиционного момента в развитии древних литературных тюркских языков. Из современных языков *j удержали больше всего огузские, в меньшей степени кипчакские и карлукские языки».

2. «Ближайший этап развития j – это превращение его в дж (j>дж)». Дж аффрикаты сөз басында қыпшақ тобындағы тілдерде және қыпшақ тілдерінің әсеріне ұшыраған тілдерде (қырым-татар, салар, сарыұйғыр, өзбек, қырғыз тілдері) кездеседі.

3. «Путем ослабления и утраты смычки аффриката дж развивалась в щелевой звонкий ž». Ж дыбысы қыпшақ тілдеріне тән.

4. «В результате оглушения ž возник глухой смягченный š' (ž>š') в чулумском, хакасском и сарыуйгурском языках, что составляет их единство вместе с другими признаками».

5. «Утрата щелевого элемента аффрикатой дж привела к образованию палатализованного переднеязычного **d'** в алтайском языке с его глухой парой **t'** (**дж**>**d'**>**t'**).

6. Аффриката **з (дж)** в некоторых диалектах алтайских языков, развиваясь в дальнейшем, превратилась в глухие и звонкие заднеязычные согласные [**т' > к' > к** и **д' > г > г**].

7. Дж аффрикатының қатаңдануы арқылы ч (тш) аффрикаты пайда болған. Бұл алтай, шұлым, тува, тофа, сарыұйғыр тілдерінде көрініс береді.

8. Ызың ұяң з дыбысының шығуы д дыбысымен байланысты. Мысалы, татар, башқұрт, қарашай-балқар тілдерімен қатар, кейбір оғыз тілдерінде (эзерб.) ұшырасады.

9. З дыбысының қатаңдауы арқылы с қатаң дыбысы туындаған. С дыбысы хакас, якут және оның жіңішке түрі чуваш тілдерінде кездеседі. [1,275-277].

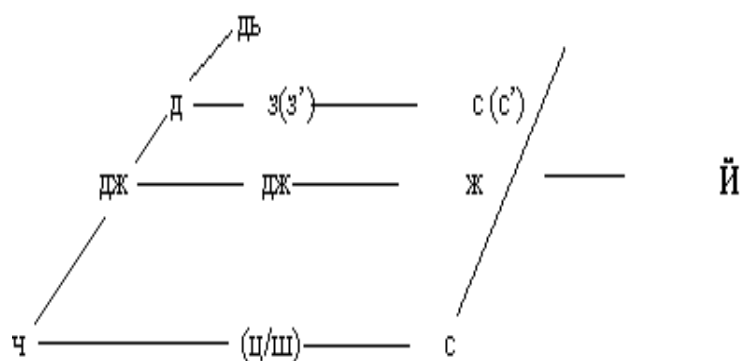
Айтылғандардың барлығын Б.Сағындықұлы төмендегі үлгі бойынша былай көрсетеді:

▶	й (ен.-орх,ұйғ., код. кум., эзер түр., түркм., гаг)
▶	дж (қырг., кар.бал., өзб., тат.диал.)
▶	дж – ж (каз.,ноғ., қ.қалп., тат.,баш.)
▶	дж – ж – ш (шұлым, хакас, сарыұйғ.)
▶	дж – д – т (алтай)
–й	▶ дж-д – т – к – қ (алтай тілд.диал.)
▶	дж- д – г – ғ (алтай тілд.диал.)
▶	дж - ч (алтай, тофа, тува, хакас, шор.т.б.)
▶	дж-д – з – з (баш.,тат.,эзер., кар.-бал.)
▶	дж – ч – ш – с (хакас, якут)
▶	дж – ж' з' – с' (чуваш)
▶	дж – д – дз – з – з' (түркмен)

Бұл тұжырымдармен, яғни **й** дыбысын архетип деп есептейтін ғалымдардың пікірімен, біраз ғалымдар келіспейді. Г. Рамстедтің пікірінше, алтай дәуірінде **дж** аффрикаты **й** фонемасына ауысқан. Ғалым дж аффрикаты мен тіл ортасы **й** дыбысы көне дәуірлерде ұзақ уақыт қатар қолданылғанын айтады [4].

С. Малов болса, дыбыстардың көшелері ретінде дж, ч, ш дыбыстарын көрсеткен, ал **й** дыбысы жазуда өте сирек пайдаланылғанын алға тартқан.

Қарашай-балқар тілінің маманы Ш.Ақбаев «Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка» еңбегінде сөз басындағы **й~дж~ж~т~д~ч~ш~с~з....** сәйкестігіне ерекше көңіл бөледі. «Согласно вышеприведенным рассуждениям, рассмотренные современные начальные согласные, какие мы имеем по языкам и диалектам, исторически сходятся в одном фокусе в звуке **дж**, который в течение длительного времени реализовался по языкам и диалектам различным образом, проходя особый путь развития в каждом языке, дал все современные соответствия... Однако вся система вышеприведенных аргументов, говорящих о том, что **дж** – самый древний звук, из которого развились все другие звуковые виды, нарушается одним известным положением «о постоянном увеличении в составе тюркских согласных элементов звонкости», следовательно, об озвончении глухих. «Если для орхонского периода, – пишет А.М. Щербак, – характерно всеобщее употребление в указанной позиции только глухих заднеязычных и зубных (т, к и къ), то в отношении более отдаленного времени можно допустить и существование единого начального **н**». Число начальных глухих для еще более отдаленного времени можно пополнить еще одним звуком – глухим **ч**, который и дал в конечном счете современные начальные соответствия. Таким образом, самым древним из рассмотренных согласных вернее всего признать **ч**, и тогда наш пучок несколько видоизменяется [5, 87-88].

Өзбек ғалымы Ф.А. Абдуллаев Ш.К. Ақбаевтың бұл пікірін толық қолдайды. Оның ойынша, көне кезеңдегі түркі тілдерінің басым көпшілігінде сөз басында **ч** аффрикаты қолданылған. «Мы считаем тувинский, шорский, хакасский языки и северные диалекты алтайского языка, как и язык желтых уйгуров, самыми древними, сохранившимися до наших дней, наряду с другими особенностями, основные фонетические признаки, характерные для тюркских языков еще задолго до появления письменности».

Джеканыя для некоторых современных тюркских языков надо считать закономерным историческим процессом развития чеканья, а йоканыя и выпадение начального согласного – дальнейшим развитием этого процесса. «Расщепление» аффрикаты (**ч**) на соответствующие согласные **с, ш, т, дж, й** и т.д. недостаточно объяснить лишь причинами фонетического характера, а следует рассматривать и как результат все более осложнявшейся формы общения, потребности дифференциации значений слов и грамматических элементов» [5, 201].

Қазақ тіл білімі ғылымында дыбыстық сәйкестіктердегі архетиптерді арнайы қарастырған – Б. Сағындықұлы. Ғалым «Фонологические закономерности развития лексики тюркских языков» атты еңбегінде былай деп жазады: «установить архетипы соответствий, которые в течение длительного времени порождали дискуссии в тюркологии. А именно главные из них: **й ~дж ~ж ~т~ д~ ч~ ш~ с~ з** в начале слова, **л~ ш, р~ з** и **й ~дж ~д~ т~ г~ з~ д'з'~ р** в середине и конце слова». Өз зерттеу еңбегінде ғалым архетип дыбысқа қатысты ойын білдіріп, жалғыз ғана фонеманы архетип деп атау қате екендігін айтады. Оның пікірінше, дауыссыз дыбыстар сәйкестігі тізбегінде аффрикаттар немесе дыбыстар тіркесі негізгі формалар болған. Мәселен, оғыз тілдерінің архетипі – **тй, дй** дыбыс тіркесі, қыпшақ тілдерінде **дж** аффрикаты, қарлұқ-ұйғыр тілдерінде **тй, дй** және **дж**, чуваш, якут, хакас, алтай тілдерінде **тс (ц), тш (ч), тс (тьсь), дз (дьзь)**, қарашай-балқар тілінде **дз, тс, тш**, т.б. Және осы дыбыс тізбектерінің барлығы бір арнаға тоғысып, **ең көне архетип т (с/ш) аффрикаттарының негізінде пайда болған** деп есептейді. Сонымен қатар, Батыс Ғұн тармағында **тс (ц)**, ал Шығыс Ғұн тармағында **тш (ч)** аффрикаттары ең көне екендігін және бұлардың барлығы тілдік фактілермен нақтыланатындығын көрсетеді [4,7].

Ол еңбегінде **тс (ц)** аффрикатасы татар тілінің мажар диалектінде, сибір татарларының барабин диалектінде, қарайым тілінің галицк-луцк диалектінде, сондай-ақ солтүстік-шығыс Анатолияның түрік говорларында кездесетінін айтады. Мысалы, цыгар (маж.тат.), цакыр, цап (бараб.тат.) Ш.Ақбаев **ц** аффрикатасы қарашай-балқар тілінің малқар диалектісінің кез келген сөзінің морфологиялық құрамында кездесетінін жазады. **Дз** аффрикатасы сарыұйғыр, салар тілінде ғана кездеседі. Мысалы, дзи (же), дзеп (жіп), т.б. Бұл аффрикат моңғол тілінде жақсы сақталған (дзураг – сурет, дзагал – кір, дзун – жаз). **Тш (ч)** аффрикаты көптеген түркі тілдерінде кездеседі. **Дж** аффрикаты **ч** аффрикатасының ұяң варианты болып табылады. Бұл аффрикат түркі тілдерінде өте жиі қолданылады. Бұлардан бөлек ғалым **Т·С** және **Д·З** аффрикаталары, **Тй** мен **Дй** дыбыс тіркестері туралы, олардың қай тілдерде кездесетініне тоқталады. **Т·С** және **Д·З** аффрикаттары, **Тй** мен **Дй** дыбыс тіркестері тек түркі тілдерінде ғана кездессе, **тс (ц), дз, тш(ч), дж** барлық алтай семьясындағы тілдерде

кездесетінін атап өтеді. Осы аффрикаттар мен дыбыс тіркестерінің ең көнесі ретінде ч және ц дыбыстарын көрсетеді. Не себепті ч мен ц аффрикаталары ең көне дегенді ғалым былайша дәлелдейді:

1. Әр қатаң дыбыстың ұяң сыңары болады: п-б, т-д, т.б. Аффрикат дыбыстар да қатаң-ұяң тізбегі арқылы жасалады: тс –дз, тш – дж, тс' - дз', тй –дй. Түркологияда көне замандардағы сөздер қатаң дыбыстардан басталатындығы белгілі. Ұяң дауыссыздар кейін пайда болған.

Ескі замандарда жеке дыбыстар болмаған. Т. Қордабаевтың айтуынша, кез келген тілдегі дыбыстар бөлшектену, ажырау арқылы дамыған. Күрделіден жеңілге қарай ыдырайды. Мысалы, ц – т мен с дыбыстарына бөліне алады, ал керісінше қосылу процесі болмайды.

Ғалым *т с/ш (* жұлдызша қайтадан қалыпқа келтірілген архетипті білдіреді) күрделі аффрикаты тарихқа дейінгі уақыттан қазіргі уақытқа дейін дамудың 4 кезеңін өткерді дейді. I кезеңде алтай тілдері бөлінген жоқ. Олардың тілдерінде ц мен ч аффрикаттары реликт ретінде сақталған. Шартты түрде алтай тілдерін екіге бөлуге болады. Олар: ц тілі және ч тілі. Солтүстік-шығыс тілдері ц –мен, ал оңтүстік-батыс тілдері ч-мен сөйлеген. Бұл тезис кейінгі жылдардағы тілдік фактілер негізінде дәйектелген. II кезеңде *т (с/ш) гипотезалық күрделі аффрикат толығымен жоғалады. Қайтадан қалыпқа келген тс (ц) және тш (ч) аффрикаттары әрі қарай дамиды. Тс мен тш құрамындағы с және ш дыбыстары екінші кезеңде екпінге байланысты әлсіреп жоғалады, оларды эпентезалық h және й дыбыстары ауыстырады. Тс-ның орнын th, тш-ның орнын тй дыбыс тіркестері алмастырады. Бұл кезеңде **тш(ч) ~ тй ~ тс(ц)~ th** дыбыс алмасулары қалыптасады. Осы дыбыстық сәйкестіктер ешбір тілде сақталмаған. Дегенмен жанама дәлел ретінде ғалым **th** дыбыс тіркесінің әзірбайжан тілінде сөз басында келуін (t^hар, t^hерек), сөз басында т дыбысы мен h дыбысынан шыққан қ, к дыбыстарының алмасуын, башқұрт тіліндегі h дыбысы түркі тілдерінде с дыбысына сәйкес келуін (һаран-саран, һүт-сүт), осы дыбыс тіркесінің көне және жаңа тілдерде (әсіресе, үндіеуропа тілдерінде) кездесетінін келтіреді.

III кезеңде түбір сөздердің бастапқы қатаң дыбыстары жаппай ұяңдана бастаған. Қатаң аффрикаттардың ұяңдануы төмендегідей қалыптасты:

I. тс (ц) >... >... > дз

II. th >... >... > dh

III. тш >... >... > дж

IV. тй >... >... > дй

Осы кезеңге тән мынадай дыбыс сәйкестіктері пайда болады: солтүстік-шығыс алтай тілдерінде **th~dh~тс(ц)~дз** сәйкестігі және оңтүстік-батыс алтай тілдерінде **тй~ дй ~тш (ч) ~дж** сәйкестігі. Ал жалпы алтай тілдерінде **тс (ц)~ тш (ч)~th~тй~дз~дж~dh~дй** сәйкестігі құрылады. Бұлардың реликтері бүгінгі күнге дейін сақталған.

IV кезең тек түркі тіліне ғана қатысты. Бұл кезеңде сөз басындағы аффрикаттар ыдырап, қарапайым фонемалар пайда болады. Күрделі аффрикат құрамындағы т және оның аллофондары (д, жіңішке т мен д) түсіріледі. Бұның екі себебі бар: біріншісі – сөз басында екі дауыссыз дыбысты айтуға қиын болғандықтан, екіншісі – екпіннің орны ауысқандықтан. Үлгі бойынша былай көрсетуге болады:

I. тс (ц) >... >... > с

II. дз >... >... > з

III. тш >... >... > ш

IV. дж >... >... > ж

V. тй >... >... > й

VI. дй >... >... > й

VII. th >... >... > h

VIII. dh >... >... > h

IX. тс' >... >... > с'

Х. дз'>... >... > з'

Соңғы өзгерістер түркі тілдерінде шамамен 3-4 мың жыл бұрын болған. Егер біз кейбір дыбыстардың сөз басында түсіп қалатынын ескерсек, көмей (гортанный) **h** дыбысы даму барысында к, қ, ғ, г дыбыстарына айналып, түркі тілдерінде бірнегізді сөздер құрамындағы дыбыстардың күрделі сәйкестігі қалыптасады: **тс (ц) ~ тш (ч) ~ тh~тй~дз~ дж~ дh~ дй~ тс' ~ дз' ~т~д~с~з~ш~ж~й~h~ х~ қ~ к~ ғ~ г~ с' ~з' ~т' ~д'**. Ғалымның пайымдауынша, сөз басында **й~ дж~ ж~ т~ д ~ч~ ш~ с~ з ...** сәйкестігіндегі архетип болып саналып келген **й дыбысы** қыстырынды (вставочный) дыбыс қана екен.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, түркітану ғылымында дыбыс алмасу, дыбыс сәйкестігі туралы пікірталастар өте көп. Соңғы кездегі зерттеулердің ішінде Б.Сағындықұлының еңбегі – түркітану ғылымындағы сөз басындағы дыбыстар архетипіне қатысты жазылған сүбелі зерттеу болып табылады. Ғалымның дәлелдері математикалық формулалар негізінде келтірілген. Ғалымның еңбегінде ерін, тамақ, мұрын дыбыстарының пайда болу табиғаты туралы да кездестіреміз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. – М. – 1984. – 602 с.
2. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. – Казань, 1953. – 453 с.
3. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Баку, 1979. – 354 с.
4. Сағындықұлы Б. Фонологические закономерности развития лексики тюркских языков. – Алматы: Арыс, 2009. – 308 с.
5. Акбаев Ш.Х. Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка: Опыт сравнительно-исторического изучения. – Черкасск, 1963. – 203 с.

Б.Р.Хасенов¹, А.С.Адилова²

Об архетипических звуках тюркских языков

^{1,2}Қарагандинский государственный университет имени Е. А. Букетова,
г. Караганда, Республика Казахстан

В статье дан обзор гипотез, рассматривающих архетип звуковых изменений в начале слов в тюркологии. В решении этой сложной проблемы просматриваются различные взгляды. Большинство исследователей придерживаются гипотезы Радлова-Богородицкого, согласно которой в начале слова был звук й. В научных кругах были высказаны и противоположные мнения.

Ученые, которые входят во вторую группу, выдвинули гипотезу о том, что в начале слова были аффрикаты или сочетания звуков. Точку зрения Г. Рамстеда, впервые озвучившего эту мысль, поддержали и развили такие ученые, как Ш.Акбаев, Ф.Абдуллаев, Б.Сағындықұлы. По мнению Б.Сағындықұлы, в начале слова был гипотетически сложный аффрикат т (с/ш). Он указывает, что аффриката тс (ц) Западно-хуннской и аффриката тш (ч) Восточно-хуннской ветвей являются самыми древними и это подтверждается языковыми фактами.

B.R.Khasenov¹, A.S.Adilova²

About archetypic sounds of turkic languages

^{1,2}E.A. Buketov Karaganda State University,
Karaganda, Republic of Kazakhstan

In article the review of the hypotheses considering an archetype of sound changes at the beginning of words in turkology is given. In the solution of this complex problem different views are

looked through. Most of researchers adhere to Radlov-Bogoroditsky's hypothesis according to which at the beginning of a word there was a sound ŭ. In scientific community also opposite opinions were expressed.

Scientists who enter into the second group made a hypothesis that at the beginning of a word there were affricates or combinations of sounds. The point of view of G. Ramstead who for the first time sounded this thought was supported and developed by such scientists as Sh. Akbayev, F. Abdullaev, B. Sagyndykuly. According to B. Sagyndykuly, at the beginning of a word was hypothetically difficult t affricates (with / x). He specifies that an affricate of the CU (ts) West hunn and an affricate mu (h) East hunn branches are the most ancient and it is confirmed by the language facts.

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 01(5 Каз) П99

О.А. Анищенко, А.Ж. Зиябек

д.ф.н., профессор, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Казахстан

магистрант 2 курса специальности 6М011800 Русский язык и литература, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Казахстан

**О ПРОЕКТЕ БИБЛИОГРАФИЧЕСКОГО УКАЗАТЕЛЯ
«ПИСАТЕЛИ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ:
ЖИЗНЕННЫЙ И ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ»**

Статья посвящена вопросам создания библиографического указателя «Писатели Акмолинской области: жизненный и творческий путь». Автор раскрывает понятие литературного краеведения, которое предусматривает изучение разного рода печатных источников, литературных изданий об изучаемой территории — монографий, справочников, сборников статей, учебных пособий, а также периодических изданий (особенно местных), посвящённых данному району и конкретной теме. В статье выявлена и обоснована необходимость библиографических указателей, в частности, раскрывается значимость библиографического пособия «Писатели Акмолинской области», цель которого осветить жизнь и деятельность писателей Акмолинского края.

Ключевые слова: библиографический указатель, библиограф, краеведение, литературное краеведение, писатели Акмолинской области, Канапьянов Б.М.

ВВЕДЕНИЕ

В условиях развития суверенного Казахстана актуальность краеведческой проблематики связана с воспитанием молодежи в любви к Родине, к своим истокам.

Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Абишевич Назарбаев в программной статье «Социальная модернизация Казахстана: двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда» пишет о том, что «такая важная составляющая учебно-воспитательного процесса, как исторические знания, абсолютно не настроена на решение задач становления личности, гражданина и патриота» [1]. По мнению Первого Президента, следует ввести «предмет «Краеведение» (а ведь любой к малой родине - это основа патриотизма)» [1].

Краеведение - изучение географических, исторических, культурных, природных, социально-экономических и других ранее не известных факторов, характеризующих в комплексе формирование и развитие какой-либо определённой территории страны (села, города, района, области и т. д.) [2, 314].

Изучением краеведения, как правило, занимаются архивисты, архитекторы, биологи, военные, географы, историки, литературоведы, экологи, этнографы, лексикографы. Среди известных составителей-библиографов: В.А. Николаев, 1973; Г.И. Лещинская, 1975; Н.И. Сахаров, 2001; В.И. Межова, 2007; С.А. Исамадиева, 2016;

В учебнике «Библиография Казахстана» С.А. Исамадиевой, Н.К. Курбатовой называются известные ученые, чьи труды посвящены истории отечественного библиотековедения: «Среди исследователей истории библиографии Казахстана следует назвать К.Ш. Бекмухамедова (сотрудника НБ Казахстана, отдел национальной

библиографии); М. А. Акчалову, Т. М. Амсатову, А. Т. Байбосынову («Занимательная библиография» на каз. яз.), Е. Нигметова, З. Касымову, С. Акашеву» [3, 7].

Историческое краеведение изучает прошлое архитектуры, памятники истории. Объектами исследования исторического краеведения являются памятники, памятные места, связанные с историческими событиями, с деятельностью отдельных личностей, произведения материального и духовного творчества. Краеведческие исследования могут охватывать большие хронологические рамки и исторические периоды или, напротив, ограничиваться событиями одного конкретного этапа местной истории, жизни и деятельности отдельных людей, участвующих в исторических событиях [2].

Литературное краеведение предусматривает изучение разного рода печатных источников, литературных изданий об изучаемой территории — монографий, справочников, сборников статей, учебных пособий, а также периодических изданий (особенно местных), посвящённых данному району и конкретной теме [2]. Кроме того, объектом изучения литературного краеведения служат произведения писателей и поэтов, чьё творчество тесно связано с территориями их проживания, очерки, воспоминания, письма, литературно-критические статьи в энциклопедиях и периодической печати и т. д.

Основные задачи литературного краеведения заключаются в следующем:

1. в изучении национальной литературы;
2. в выявлении связи жизненного пути писателя с его творчеством;
3. в установлении связи между историческими событиями и их описанием в художественных произведениях;
4. в расширении знания людей о родных местах через фольклорные и литературные произведения;
5. в знакомстве с литературными памятниками, музеями, памятниками искусства, находящимися на территории проживания известных писателей [2].

Центральное место в литературном краеведении занимает **библиографический указатель** – библиографическое пособие значительного объема со сложной структурой и научно-справочным аппаратом. Библиографический указатель отражает документы и другие материалы, раскрывающие либо узкую, конкретную тему (проблему), либо широкую, многоаспектную, а в ряде случаев – даже отрасль знания или область науки [3]. Это и обуславливает сложность его структуры (наличие разделов, подразделов и т.п.), влияет на группировку библиографических записей и порядок их расположения внутри каждого деления. Библиографические указатели в большинстве своем имеют научно-справочный (справочно-поисковый) аппарат, основными элементами которого являются предисловие, содержание и вспомогательные указатели, которые отражают сведения о документах в ином аспекте с отсылками к соответствующим библиографическим записям. Выбор того или иного вспомогательного указателя в каждом конкретном пособии определяется его видом, целевым назначением, видами отражаемых документов и группировкой записи в основной части. Чем больше в указателе различных вспомогательных указателей, тем шире его поисковые возможности.

В центре внимания библиографов находятся вопросы методического обеспечения процессов создания библиографических пособий. Библиограф имеет отчетливое представление, об общих методах библиографирования, которые необходимы для составления любого библиографического пособия.

В данной статье использовались следующие методы: сравнительно-исторический, позволивший выявить особенности современного этапа эволюции литературного краеведения в Акмолинской области, системно-функциональный метод, давший возможность обнаружить общую культурологическую основу разнообразных форм современной литературной деятельности и выявить культурные функции литературного краеведения в крае.

Актуальность нашего исследования определяется недостаточной изученностью биографии и творчества писателей акмолинской области. Обусловлена необходимостью знать историю и развитие литературы Казахстана, проследить богатство и потенциал литературного наследия, привлекать как можно больше читателей и исследователей к творчеству писателей Акмолинской области.

В развитии краеведческой библиографии, как составной части национальной библиографии, большая роль отводится областным универсальным научным библиотекам, в числе которых и библиотека имени Магжана Жумабаева.

В Республике Казахстан, в основном, сложилась определенная система ретроспективных указателей. Издательская деятельность библиотек координировалась согласно «Сводному координационному плану изданий библиографических пособий библиотеками Казахстана на 1995-2015 гг.» Ретроспективная библиография Казахстана - сравнительно молодая библиографическая отрасль. В процессе работы в этом направлении идет восстановление подлинной истории Казахстана, реабилитированы многие имена лучших представителей казахской интеллигенции, исторических деятелей, которые были вычеркнуты из памяти людей.

Цель национальной библиографии - выявлять эти документы, факты, имена, шире пропагандировать краеведческую литературу по всем направлениям развития республики [4].

Общеизвестно, что в большинстве стран Евразии развитие национальной библиографии определяется взаимосвязью следующих факторов: наличием и функционированием закона об обязательном экземпляре; деятельностью национального библиографического центра; подготовкой и изданием указателей текущей национальной библиографии и ретроспективной национальной библиографии [4].

Другим фактором, влияющим на развитие национальной библиографии, является деятельность учреждений и библиотек по созданию текущих универсальных и ретроспективных указателей. В качестве примера можно назвать "Библиографию по истории Казахстана", охватывающую в основном дореволюционный период.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Библиографические указатели составляются в помощь учебной и научно-исследовательской деятельности; посвящаются персоналиям ученых, писателей; различным экономическим аспектам; вопросам, связанным с крупными политическими кампаниями, юбилейными и памятными датами, событиями внутренней и международной жизни; региональной тематике и краеведению [4].

Среди указателей по истории Республики Казахстан выделяется серия, посвященная участию Казахстана в Великой Отечественной войне: «Художественная литература Казахстана. 1946-1957 гг.» С. Торайгырова (1958 г.) на казахском и русском языках. К литературной библиографии относятся, например, такие фундаментальные указатели, как: "Казахская литература" (1973 г.), "Уйгурские писатели" (1982 г.), «Произведения писателей Казахстана на языках народов мира» (1934-1985 гг.) и другие. Созданы ретроспективные библиографические пособия об известных казахских просветителях, писателях, ученых: «Абай Кунанбаев» (2005 г.), «Сакен Сейфуллин» (2005 г.), «Шокан Уалиханов» (1997, 2011, 2015 гг.), «Беимбет Майлин» (1998 г.), «Мухтар Ауэзов» (2008 г.) и др.

Свидетельствуя о достижениях страны в развитии культуры, ретроспективные указатели вместе с тем являются источником для всесторонних исследований, базой для создания отраслевых и проблемно-тематических пособий, важным подспорьем для историков и исследователей.

Ретроспективные издания, подготовленные крупнейшими библиотеками республики, вместе с изданиями Национальной книжной палаты образуют систему универсальных пособий, обеспечивающую разнообразные потребности в библиографической информации и составляют важную часть библиографических ресурсов.

Библиографический указатель «Писатели Акмолинской области: жизненный и творческий путь» станет биобиблиографическим пособием, который ставит цель осветить жизнь и деятельность писателей Акмолинского края. Он будет включать основные произведения писателей Акмолинского региона, материалы об их жизни и творчестве, литературные сборники и литературоведческие работы, вышедшие отдельными изданиями и опубликованные в центральной и республиканской периодической печати.

Литература в библиографическом указателе будет систематизирована по разделам, внутри разделов материал будет располагаться в алфавитном порядке. Структура Указателя: Предисловие, Основная часть, Условные обозначения, Список использованной литературы, Приложение (именной указатель по алфавиту).

В предисловии – материалы, посвященные литературе о писателях края, литературным связям, творчеству молодых писателей Казахстана и другим вопросам литературоведения. В основной части дается краткая библиографическая справка, перечень основных произведений писателя, опубликованных в периодической печати, список критической и биографической литературы,

Указатель будет составлен на основе книжного фонда и базы данных «Казахстан: прошлое и настоящее» Национальной библиотеки Республики Казахстан, АОУНБ им. М. Жумабаева. Кроме того, в процессе работы будут использованы справочно-библиографический аппарат библиотеки (каталоги, картотеки, справочно-информационный фонд), а также издания Национальной книжной палаты: летописи печати, летописи статей и рецензий, летописи журнальных статей. При составлении библиографических справок будут использованы данные «Казахской советской энциклопедии», Национальной энциклопедии «Казахстан», справочников «Писатели Казахстана», «Қазақ әдебиеті», «Қазақ жазушылары. XX ғасыр».

Составляемый указатель окажет практическую помощь в изучении развития художественной литературы и предназначен для специалистов-филологов, литературоведов, преподавателей и студентов вузов, а также для широкого круга читателей.

Акмолинский регион имеет богатое литературное прошлое и настоящее. С этим краем связаны имена многих известных писателей, которые прославили Акмолинскую область далеко за пределами Республики Казахстан. Акмолинцы свято оберегают места, где жили и творили выдающиеся деятели.

Указатель будет включать информацию о жизни и творческой деятельности свыше тридцати писателей региона, их биографические данные. На Акмолинской земле воспитывалось немало одухотворенных людей, ставших гордостью нации: Баянғали Алимжанов, Матен Бижанов, Тулеген Кажыбаев, Актаев Сарбас, Нуртас Ахат, Амантай Ахетов, Абдрашит Ахметов, Ильяс Есенберлин, Сакен Жунусов, Амантай Какен и многие другие. Цель указателя сохранить в памяти имена писателей Акмолинской области, способствовать популяризации их творчества.

Необходимо отметить воспитательную и познавательную функции данного указателя. Знакомство с литературой о современных достижениях края и его славном историческом прошлом, о жизни местных деятелей писателей, общественных деятелей вызывает чувство законной гордости за свой город, поселок или район. Краеведческую библиографическую информацию регулярно используют в научных, профессиональных целях преподаватели вузов, лекторы, деятели культуры, литературы и искусства. Особую ценность для них представляют материалы рекомендательной краеведческой библиографии.

При подготовке Библиографического указателя «Писатели Акмолинской области: жизненный и творческий путь» будет использоваться не только первичная информация, но и вторичная, основным источником которой на протяжении нескольких столетий являются библиографические пособия, как текущие так и ретроспективные.

Пример словарной статьи из составляемого Библиографического указателя «Писатели Акмолинской области: жизненный и творческий путь». Словарная статья освещает жизнь и деятельность выдающегося поэта, прозаика Канапьянова Бахытжана Мусахановича.

Канапьянов Бахытжан Мусаханович торе (чингизид) – поэт, прозаик, эссеист, переводчик, сценарист, кинорежиссёр. Родился 4 октября 1951 года в городе Кокчетав. Его отец, Мусахан Канапьянов, работал учителем, заведующим областным отделом народного образования, директором школы в Кокчетавской области. В 1974 году Бахытжан Канапьянов окончил Казахский политехнический институт имени Ленина, затем в течение года (1974–1975) работал инженером-исследователем в лаборатории Института металлургии и обогащения АН Казахской ССР под руководством А. М. Кунаева.

Параллельно с наукой Бахытжан Канапьянов занимался литературным творчеством, считая своим наставником Олжаса Сулейменова. В 1975 году в журнале «Простор» были опубликованы первые поэтические произведения Бахытжана Канапьянова. В этом же году О. Сулейменов пригласил Б. Канапьянова редактором и сценаристом киностудии «Казахфильм». Бахытжан Канапьянов уходит из Института металлургии и отныне полностью посвящает себя творчеству [5].

Работа в кино. После окончания в 1977 году Высших курсов сценаристов и кинорежиссёров в Москве Бахытжан Канапьянов активно работает в кино и на телевидении. Он автор и режиссёр около 20 кино- и видеофильмов. Несколько его видеофильмов высоко оценены на Европейском симпозиуме в Софии. В 1970-х годах работал на «Мосфильме» у Э. Лотяну, принимал участие в съёмках его фильма «Мой ласковый и нежный зверь».

Литературное творчество. В 1981 году Бахытжан Канапьянов поступил на Высшие литературные курсы Литинститута им. М. Горького к Александру Межирову, где учился вместе с Александром Ткаченко, Сергеем Мнацаканяном и другими известными поэтами и писателями. К моменту окончания Литературных курсов у Канапьянова уже вышло 3 поэтических сборника – «Ночная прохлада» (1977), «Отражения» (1979) и «Чувство мира» (1982). Через год после окончания Литинститута становится старшим редактором издательства «Жалын» и литературным консультантом Союза писателей Казахстана (1984–1991). Ряд стихотворений Б. Канапьянова легли в основу музыкальных произведений («Элегия», музыка Насера Кульсариева; «Астана», музыка Давида Тухманова).

Поэтические переводы. Много лет работает в жанре поэтического перевода, выступая популяризатором тюркоязычной поэзии. Перевёл на русский язык произведения Абая Кунанбаева, Джамбула Жабаева, Кенена Азербераева, Назыма Хикмета, Шакарима Кудайбердыева, Магжана Жумабаева, Махамбета Утемисова, Нурпеиса Байганина, Ахмета Байтурсынова, Кашагана, Сабита Муканова, Сакена Сейфуллина, Изима Искандерова, Омара Султанова, а также замечательный памятник казахского фольклора — поэму Кыз-Жибек. В 2011 году на первом международном конкурсе переводов тюркоязычной поэзии «Ак Торна» Канапьянову присудили первое место в номинации «Лирика», он был награжден медалью Шакарима в 2011 году и Орденом Парасат.

Произведения Бахытжана Канапьянова: «Векзамеры», «Весы», «Кофе-брейк», «Куранты небес», «Ландшафты», «Новые стихи», «Смуглая луна», «Тамга Иссык-Куля», «Удар вне ринга», «Тікшырқау» [6].

В такой историко-литературной ретроспективе будут рассматриваться биография, творчество и достижения и других писателей Акмолинской области.

ВЫВОДЫ

Необходимо отметить воспитательную и познавательную функции Библиографического указателя «Писатели Акмолинской области: жизненный и творческий путь». Знакомство с литературой о современных достижениях края и его славном историческом прошлом, о жизни местных деятелей писателей, общественных деятелей вызывает чувство законной гордости за свой город, поселок или район. Краеведческую библиографическую информацию регулярно используют в научных, профессиональных

целях преподаватели вузов, лекторы, деятели культуры, литературы и искусства. Особую ценность для них представляют материалы рекомендательной краеведческой библиографии.

Свидетельствуя о достижениях страны в развитии культуры, ретроспективные указатели вместе являются источником для всесторонних исследований, базой для создания отраслевых и проблемно-тематических пособий, важным подспорьем для историков и исследователей.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Назарбаев Н.А. Социальная модернизация Казахстана: двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда // Казахстанская правда. – Астана, 2012 – 10 июля.

2. Чиликова А.В. К вопросу о вкладе архивистов суверенного Казахстана в краеведение / Архивы. История, место и роль в сохранении культурного наследия страны. Материалы Международной научно-практической конференции. – Алматы, 2012. – 334 с.

3. Библиографическая работа в библиотеке: организация и методика / под ред. О. П. Коршунова. – М. : Книжная палата, 1990. – 254 с.

4. Исамадиева С.А., Курбатова Н.К. Библиография Казахстана: учебное пособие. – Павлодар: Кереку, 2016. – 229с.

5. Акмолинская область: Энциклопедия // Гл. ред. Б.О. Жакып. – Алматы: ТОО "Қазақ энциклопедиясы", 2009. – 544с. +32 с. цв. иллюстрации.

6. На стыке веков. Литературные материалы о творчестве Б. Канапьянова. – Алматы: «Галым», 2001.

О.А. Анищенко¹, А.Ж. Зиябек²

Библиографиялық нұсқаулық жобасы жайында «Ақмола облысы жазушыларының өмірлік және шығармашылық жолы»

^{1,2} Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан

Мақала «Ақмола облысының жазушылары: өмірі және шығармашылық жолы» библиографиялық нұсқаулығын құрауға арналған. Автор әдеби өлкетанудың негізгі тұжырымдамаларын сол аймақтағы әдеби басылымдарды - монографиялар, анықтамалықтар, мақалалар жинағын, оқу құралдарын, сонымен қатар осы аймаққа арналған мерзімді басылымдарды (әсіресе жергілікті) зерттеу арқылы кеңінен ашады. Мақалада библиографиялық нұсқаулықтың қажеттілігі және маңызы, атап айтқанда, Ақмола облысы жазушыларының өмірі мен шығармашылығы туралы библиографиялық нұсқаулық болып табылатын «Ақмола облысының жазушылары» библиографиялық нұсқаулығының маңыздылығы айқындалады.

О.А. Anischenko¹, A.ZH. Ziyabek²

About bibliographic index «Writers of the Akmola region: life and career»

^{1,2} Sh.Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, Kazakhstan

The article is devoted to the creation of a bibliographic index for the topic “Writers of the Akmola region: Life and Career.” The author reveals the basic concept of literary studies of local lore, which provides for the study of various kinds of printed source and literary publications about the studied territory such as monographs, reference books, collections of articles, study guides as well as periodicals (especially local ones) dedicated to this region and a specific topic. The article identifies and justifies the need for bibliographic indexes, in particular, the significance of the bibliographic manual "Writers of the Akmola region", which is a bibliographic manual that narrates about the life and work of writers of the Akmola region.

УДК 398

А.Б. Асенова¹, Ю.О. Копытова²

¹к.ф.н., доцент, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: nurassen_47@mail.ru

²магистрант, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: kozyrok12@mail.ru

ФОЛЬКЛОРНЫЕ ТРАДИЦИИ И ЖАНРЫ В НАУЧНОМ ИССЛЕДОВАНИИ В.А. ВАСИЛЕНКО

В данной статье рассматриваются фольклорные традиции и жанры, имеющие глубокие исторические корни, в научном исследовании профессора, доктора филологических наук В.А. Василенко. Фольклорными экспедициями, которые возглавлял ученый, был собран ценный материал, подтверждающий бытование, как традиционного фольклора, так и новых произведений устного народного творчества. Систематизировав собранный материал, ученый, выделил основные формы и сюжеты песен, сказок, пословиц, поговорок, а также определил характерные национальные особенности этих жанров.

Ключевые слова: Василенко В.А., фольклорное наследие, жанры советского фольклора, сказочная традиция, устная народная поэзия, малые жанры народной поэзии, текстовый анализ песенного фольклора, детский фольклор.

ВВЕДЕНИЕ

Фольклор – это особая область искусства, которая создается народом, живущим на конкретной территории. Данный вид творчества показывает многовековой опыт в истории, миропонимание народа на различных ступенях его развития в конкретных природных и социальных условиях.

С позиции сегодняшнего дня фольклор – часть современной культуры. Место и значение фольклора в системе литературоведческих дисциплин бесспорно, так как знание фольклора обогащает не только филологическую культуру, но и общечеловеческую.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В 50–60-х годах прошлого столетия в послевоенной фольклористике, в качестве первоочередной, выступает задача изучения истории народного поэтического творчества, его отдельных жанров и закономерностей развития. На этот момент времени выдвигается задача изучения современного состояния фольклора, а в развитии его собирательской деятельности, большую роль должны были оказать филологические факультеты вузов [1].

Фольклорными экспедициями, которые возглавлял В.А. Василенко - профессор, доктор филологических наук, ученый - исследователь, посвятивший свою жизнь собиранию и изучению русского фольклора, собран ценный материал, подтверждающий бытование, как традиционного фольклора, так и новых произведений устного народного творчества: «Среди населения, - писал В.А. Василенко, - живет и продолжает пользоваться всеобщим уважением значительная группа мастеров-сказочников и песенников, что фольклорная традиция в настоящее время, как и многие годы, тому назад, имеет глубокие корни, что на смену старому поколению сказителей и певцов приходит новое» [2].

Идея о том, что история фольклористики – одна из наиболее важных и необходимых отраслей знания, была весьма существенна для ученого.

Ведущими жанрами советского фольклора были – сказки, песни, частушки, рассказы, а также пословицы и произведения детского фольклора. Остальные жанры сохраняют значение народного классического наследия, в них показаны социально-исторические и художественно-эстетические предпосылки зарождения русских народных песен.

Ученым были выделены основные формы и сюжеты песен, сказок, пословиц, поговорок, а также определены характерные национальные особенности этих жанров.

Исследования, проведенные В.А. Василенко, в очередной раз подарили науке и читателю, наиболее полное фольклористическое, литературоведческое представление о сказках.

Сказки являются хорошим педагогическим средством и любимым жанром устного народного творчества: «Обычно сюжеты всех публикуемых нами сказок давно известны, но вряд ли найдется в наших записях хоть одна сказка, которая бы была простым повторением уже известного сюжета. Всегда в сказке присутствует какой-нибудь элемент новизны»[3,106-108].

Первая авторская работа, книга «Сказки, пословицы, поговорки», изданная под руководством В.А. Василенко, была опубликована в 1955 году. В результате различного соединения разных сюжетов, мотивов, эпизодов получились сказочные произведения.

В сказке герой – не конкретная личность с его неповторимым духовным миром, а некий персонаж, в котором воплотились качества многих: *«В некотором царстве, в некотором государстве, а именно в том, в котором мы живем, жил был царь. У него было два сына. Родился третий – Иван-царевич – сильнейший богатырь. Когда он родился – все моря колыхались, все леса колебались, и все звери улыбались. Богатыри все вздыхали, что такой богатырь родился»* [4].

В сказке «Алена-мудрена», где главный герой тот же Иван-царевич, нашли отражение имена героев – Мастеров, выдуманных народом: *«...так собрались к Иван-царевичу разные мастера: Мастер петь, Мастер пить, Мастер из рыб рыбу выбирать, Мастер из трав траву выбирать, Мастер из звезд звезды выбирать, Мастер холод прогонять, Мастер от собак, Мастер в бане париться»*[5].

Особенности разговора, присущего сибирякам выражены: в диалектных словах и выражениях, синтаксических оборотах, стилистических формах: *«Ну, Ваня, давай биться или на бутылку мириться»*, *«Сделал бал, что черт с печки упал»*[6].

В волшебных сказках «Иван-царевич и ворон» и «Про Ивана-охотника» животные и птицы являются помощниками главного героя, они способны думать и говорить.

В сибирских сказках довольно часто дается яркая картина местной природы (крутая гора, дремучий лес, синее море, непроходимые болота) и действующими лицами выступают часто животные: собака, ворон, орел, волк[7].

Для взаимосвязи отдельных, повествовательных моментов, у рассказчиков-сказочников, выработался свой индивидуальный стиль повествования. Основное их качество – большая собранность, строгость, даже суровость. Сказки из уст старожиллов часто звучат в предельно низком, «угрюмом», медленном или достаточно умеренном темпе, например: *«В некотором царстве, в некотором государстве, а именно в том, в котором мы сейчас живем...»*[8].

Как пишет сам В.А. Василенко: «Мы стремились сохранить в сборнике только некоторые речевые особенности, наиболее типичные для русских сибиряков-старожиллов»[9].

В сборнике сказок «Заветное кольцо», изданном в 1958 году, представлены варианты популярных русских сказок, записанных в районах Омской и Тюменской областей: «Про Ерему», «Наталья – золотые руки», «Заветное кольцо», «Богатырь Иван и царь Олихон», «Мороз и Морозка».

В этих сказках показаны духовные традиции, обряды повседневного поведения жителей Западной Сибири.

Герои сказок обязательно бывают положительные и отрицательные: *«Разорил он и малые, и большие царства. И мелкие, и большие цари на коленях перед ним стояли, подол лобызали, да под дудку его плясали, а народы горько мыкали, да горячими слезами обливались. А царь Олихон знай, сидит себе со своим казначеем-советником, да подсчитывает, как бы еще чего урвать, забрать в сундуки свои, да в подполье»* [10].

В противоположность отрицательным героям, с большой теплотой и симпатией обрисованы представители народа: богатыри, крестьяне, простые мужики и заступники народа.

В образах богатырей, наряду с силой, мужеством, выносливостью, всё время подчеркивается наличие тесной связи богатырей с народом. Сказочные богатыри выступают как представители народа, как его защитники.

Основное место в сборнике занимают сатирические и бытовые сказки.

В этих сказках народ стремился высмеять ненавистных ему бар, попов, купцов, их жадность, скупость, самодовольство, показать их жестокость и бесчеловечность по отношению к простым людям.

Сказка «Мужик и барин» высмеивает самодурство и глупость барина. Сказка «Барин и мальчик» – бесчеловечность, готовность во имя наживы пойти на любое преступление и т.д.

С великой иронией народ рисует представителей духовенства – жадных, корыстных попов. В сказках бытового характера поп обычно изображается в роли любовника какой-нибудь неверной жены.

Значительное место в сказке уделяется воспитанию трудолюбия, жизнерадостности, человечности, доброте, умению постоять за себя, за свой народ: «Портной и сапожник», «Мужик и барин», «Барин и мальчик», «Падчерица».

В сказке «Про чёрта» народная мудрость ставится выше хитрости чёрта. Чёрт умён, но человек ещё умнее.

О народной мудрости и смелости говорят сказки: «Хитрый разбойник», «Сапожникова жена», «Про попа» и др.» [11].

Многочисленные примеры из мира сказок свидетельствуют о том, что право на счастье имеют те герои сказок, кто верен долгу, трудолюбив и стремится к добру.

Одновременно с выпуском сборников В.А. Василенко дает биографические сведения о сказочниках, он бережно сохраняет реплики слушателей, их реакцию на повествование сказки.

Сказочная традиция – творческая лаборатория, собирающая и передающая художественный опыт от поколения к поколению. При ее помощи совершается создание, накопление, отбор и передача материала, который впоследствии опять воспроизводится.

Как вспоминал В.А. Василенко, рассказчиков слушали очень увлекательно, хотя они не пользовались ни жестами, ни мимикой: *«Дети слушают часами, буквально не шелохнувшись. Ребята отказываются от похода на рыбалку, от разных интересных игр для того, чтобы послушать сказки. И уж если сказочник прервет сказку и заставит Проньшу или Маньшу что-либо сделать по дому, так они, стремглав летят, побыстрее, выполнить хозяйственное поручение»* [12].

Воспитательное значение сказки не утрачено и в наши дни. Сказка помогает воспитывать лучшие человеческие чувства, вдохновляет на подвиг, на труд. В образах сказочных героев раскрываются характерные черты русского народа: ум, находчивость, честность, справедливость, бесстрашие в борьбе, любовь к Родине.

Текстовый анализ песенного фольклора приводит к выводам, что эта система жанров складывалась на протяжении столетий.

При создании сборников, советские фольклористы должны внимательно и бережно собрать и изучить всё, то новое, что рождается и живет в народной словесности того или иного времени: «Конечно, не каждое из записанных новых народных произведений – песен, частушек, сказов, анекдотов и прочего – будет блистать отточенным художественным совершенством и обязательно должно идти в печать. Устная народная поэзия имеет законы развития, отличные от литературы, и с этим нельзя не считаться. И потому, в какой бы форме она ни выступала, фольклорист должен ее собирать и изучать» [13].

Немалое количество песен удалось записать членам экспедиции В.А. Василенко. В каждой деревне можно было встретить выдающихся песенников и песенниц, которые, как

они сами говорят, не могут и жить без песен: «Худо ли, хорошо, горько ли, сладко ли – всё расскажешь в песне-то».

Здесь песни, про родную матушку-Сибирь:

*«Все поля, да и долины
Все просто... просторы без конца, –
Сторонушка моя
Ты, Сибирь, да русская земля!»*[14].

И лирические:

*«По долине, луговине
Девушки идут,
Песню звонкую, родную
Девушки поют,
Эх! Девушки поют...»*[15].

И хороводные:

*«Я пойду ли молоденька,
Во лужки весной гулять...
Эх, ой лю-ли и лю-ли
Во зелененьки гулять...»*

И плясовые:

*«Чай пила
Самоварничала,
Всю посуду перебила
Накухарничала...»*[16].

«И как будто сам весь уходишь в песню, прислушиваешься, как-то невольно не только к словам песни, но и к мелодии, к голосу, к тону исполнителя. Следишь даже за выражением лица, за мимикой. А иногда и смотришь в глаза исполнителя, наполненные подчас слезами» [17].

...Низенькая, небольшая избушка с двумя небольшими окнами... Вечер... Тихо, тихо... Чуть-чуть горит лампа на небольшом столе. Льются слова заунывной песни, слова, рассказывающие о тяжкой доле женщины:

*«...Ох, да ты не стой, груша, над водой,
Ой не рони листья на море,
Да не давай точки-жалобы моему ретивому сердцу.
Ох, да без того-то мне тошненько,
Да без того-то ретивешенько...»*

Но вот исполнительница преображается. Лицо её из грустного становится веселым, улыбающимся. Все как-то оживляются. Уж льются звуки весёлых, сатирических песен о кулаках, о попах, песни иного содержания, иного характера:

*«...К мироеду кулаку
Я не пойду в работницу...»*

Рекрутские и солдатские песни по материалам 1950-х гг., также были исследованы В.А. Василенко.

Основная направленность песен рекрутского цикла – протест против того огромного социального бедствия, которым была рекрутчина для крестьянина. Через все эти песни красной нитью проходит мотив слёз и рыданий:

*«Как берут-то меня,
Добра молодца, в неволи,
Уж как вяжут белы руки,
Что куют, куют
Добру молодцу скоры ноги...»* [18].

Тюремно-арестантские песни – это песни разного происхождения и собственно народные, и возникшие на основе литературных источников, но получившие народную обработку в процессе устного бытования:

*«Горит свеча
В тюрьме все тихо,
Бандиты все спокойно спят.
«Мента» решетки проверяют,
Замки железные гремят...» [19].*

Тема Великой Отечественной войны, очень часто встречающаяся тема песен:

*«Песчаная дорога
К ночлегу на покой,
Ведет нас под конвоем
Германский часовой.
В груди играет сердце,
Но силы нет в руках....
Мне жаль, что я погибну
В немецких рудниках...»[20].*

Среди собранных народных песен, сложенных в Сибири, есть песни, связанные с именем В. И. Ленина, героев гражданской войны Чапаева и Ворошилова, есть песни и о первых комсомольцах. Мелодии всех этих народных песен опираются на интонации крестьянской лирической и солдатской песни, городской бытовой лирики, советской массовой песни и частушек.

Частушки – это один из самых распространенных видов народной поэзии.

Совместные сборники И.С. Коровкина и А.В. Василенко – «Частушки колхозной молодежи» (Омск, 1956) и «Сибирские частушки» (Омск, 1959) доказывают и показывают, что частушка, как и другие виды народного творчества, тесно связана с практической деятельностью людей и выражает их настроения, мечты, переживания. Она перекликается с народным лирическим причитанием:

*«Ох, мать, моя мать,
Куда горюшко девать?
То ли по полю засеять,
То ли в землю закопать?»*

Для выражения лирики, часто используются темы из общественной жизни, быта, трудовых связей человека:

*«Картошка цветет
Цвет набирает,
Парнишки идут,
Губы надувают».*

Частушка свободно и ярко раскрывает чувства и общественное сознание человека:

*«Научилась я работать,
Научилась я плясать,
А я ещё я научилась,
Как на тракторе пахать».*

Частушки того времени выражали темы: о колхозе, о комсомоле, о творцах счастливой жизни, о радости труда:

*«Дорогой товарищ Сталин,
Ты широкий путь открыл...»*

Частушка опирается на богатейшие эмоционально-художественные возможности народного языка, художественно оформляя разговорные реплики:

*«...За песенки, за басенки
Велят отстать от Васеньки».*

Сколько частушек поет молодежь деревни, из которых так и брызжет здоровый живой юмор:

*«Меня милый не целует
Говорит: «Потом, потом!»
Прихожу, а он на печке
Тренируется с котом»* [21].

Сегодня – деятельность фольклорных ансамблей вовлекает в свою работу разные поколения исполнителей и слушателей. Расширяется их репертуар за счет обращения к опыту старожилов – хранителей бесценных сокровищ народных традиций.

Пословицы и поговорки создаются всем народом, поэтому выражают его коллективное мнение. В них заключается народная оценка жизни, наблюдение народного ума.

В пословицах и поговорках метко оцениваются различные жизненные ситуации, высмеиваются недостатки, восхваляются положительные качества людей. Их цель – воспитание, с древнейших времен, выступающее, как педагогическое средство.

Пословицы и поговорки играют одну из ключевых ролей в устном народном творчестве.

Пословица по содержанию характеризуется тем, что заключает в себе определенную мысль, законченное суждение [22].

Пословица представляет собой образное изречение, отражающее какое-нибудь явление жизни. При этом она не является законченным высказыванием. Нередко поговорки могут носить юмористический характер:

*«Фашисты хотели в Москву в гости, а оставили под ней кости»;
«Ума палата, да ключ от нее потерян»;
«Курица не птица, баба не человек».*

Социалистическая эпоха показала народу, что труд дает наибольшие результаты только в его коллективной организации:

*«Пословица недаром молвится – колхоз без учета, что дом без дверей»;
«Тот колхоз богат, в котором лад»;
«Один жил – в заплатках ходил, в колхоз пришел – кафтан нашел»;
«В согласном стаде и волк не страшен».*

Поговорка – это лишь элемент суждения, часть мысли, меткое образное определение.

Пословицы и поговорки несут ярко выраженный нравственно-поучительный характер:

*«В глаза не хвали, за глаза не кори»;
«Сам заварил кашу, сам и расхлебывай»;
«Руки не протянешь, так и ложку не достанешь»;
«С полплеча работа тяжела, оба подставишь – легче справишься»* [23].

Малые жанры народной поэзии показывают, что для народа, многие века, не знавшего письменности, пословицы и поговорки были своеобразным «средством передачи» из поколения в поколение, своих наблюдений над окружающим миром (знание животных, их повадок, различные трудовые навыки, умения и знания). Долгое время эти жанры были своеобразным кодексом правил жизни и деятельности в обществе.

В пословицах и поговорках, составляющих богатую сокровищницу мудрости народа, отражена глубокая многовековая взаимосвязь человека и природы, которая легла в основу культуры и философии: «...пословицы служат подтверждением того, что люди пожилого возраста олицетворяют мудрость и являются хранителями житейского опыта и этикетного поведения» [24, 10-11].

Детский фольклор – специфическая область устного художественного творчества, имеющего свою поэтику, свою форму бытования, своих носителей.

Детский фольклор тесно связан с фольклором взрослых, зависим от среды его бытования, жанровой системы и все процессы которым подвержен фольклор взрослых, так или иначе, находит отражение в детском фольклоре.

Общий признак детского фольклора – соотнесение художественного текста с игрой.

Фольклор является спутником детства и специфическим языком выражения детской картины мира. Жизнь детей теснейшим образом связана с жизнью взрослых, но у ребенка есть свое, обусловленное возрастными психическими особенностями видение мира. В детском фольклоре находится ключ к пониманию возрастной психологии, детских художественных вкусов, детских творческих возможностей [25].

В результате кропотливой работы народный фольклор оживал, расцветивался новыми красками, обретал свою вторую жизнь.

ВЫВОДЫ

Таким образом, как пишет известный критик, доктор филологических наук С. Кирабаев: «Произведения устного народного творчества – немеркнущее и неумирающее в веках сокровище. Это настоящие образцы художественного творчества, они передаются из поколения в поколение, служат делу воспитания подрастающего поколения, подготовки детей к жизни» [26].

СПИСОК ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Савушкина Н.И. «О собирании фольклора»//Учебное пособие для студентов-заочников филологических факультетов государственных университетов; Издательство Московского университета, 1974. – Электронный ресурс//Режим доступа к сайту//<https://www.booksite.ru> (Дата обращения: 20.12.2019)
2. Василенко В.А. Собрание и изучение русского фольклора советского времени. – В кн.: Русское народное поэтическое творчество. Учебное пособие под ред. А. М. Новиковой, А. В. Кокорева. М., 1969.
3. Шевчук И.В. Статья «Роль устного народного творчества в воспитании младших школьников»//Казанский педагогический журнал, №4, 2017. – 106-108 с.
4. Василенко В.А. «Сказки, пословицы, поговорки»: Омское областное книжное издательство, 1955.
5. Василенко В.А. «Сказки, пословицы, поговорки»: Омское областное книжное издательство// Сказка «Алена-мудрена», 1955.
6. Василенко В.А. «Сказки, пословицы, поговорки»: Омское областное книжное издательство// Сказка «Про Ивана-охотника», 1955.
7. Электронный ресурс//Режим доступа к сайту//<http://skazka.mifolog.ru> (Дата обращения: 20.12.2019)
8. Василенко В.А. «Сказки, пословицы, поговорки»: Омское областное книжное издательство, 1955.
9. Василенко В.А. «Сказки, пословицы, поговорки»: Омское областное книжное издательство// Сказка «Алена-мудрена», 1955.
10. Василенко В.А. «Заветное кольцо»: Омское областное книжное издательство//Сказка «Богатырь Иван и царь Олихон», 1958.
11. Василенко В.А. Статья из газеты «Экспедиция и наши задачи»: Омск, 1951.
12. Василенко В.А. Статья из газеты «Экспедиция и наши задачи»//Сказки «По материалам экспедиции»: Омск, 1951.
13. Электронный ресурс//Режим доступа к сайту//<https://www.booksite.ru>(Дата обращения: 23.08.19)
14. Василенко В.А. //Личный архив В.А. Василенко//Рукопись Р.41 «Песни 1951-1954 годов»: Омск, 1951. – 41 с.
15. Василенко В.А. //Личный архив В.А. Василенко//Рукопись Р.41 «Песни 1951-1954 годов»: Омск, 1951. – 50 с.
16. Василенко В.А. //Личный архив В.А. Василенко//Рукопись Р.50 «Песни 1951-1954 годов»: Омск, 1951.

17. Леонова Т.Г. Проблемы изучения регионального фольклора; Монография//«Обзор материалов фольклорных экспедиций Омского пединститута за 20 лет»// Омск: Амфора, 2014. – ч.2 – 13 с.

18. Василенко В.А. Статья из газеты «Экспедиция и наши задачи»//Песни «По материалам экспедиции»: Омск, 1951.

19. Василенко В.А. //Личный архив В.А. Василенко//Рукопись Р.55 «Песни 1951-1954 годов»: Омск, 1951.

20. Электронный ресурс//Режим доступа к сайту//<http://lib2.pushkinskiydom.ru> (Дата обращения: 28.08.19)

21. Василенко В.А. Статья из газеты «Экспедиция и наши задачи»//Частушки «По материалам экспедиции»: Омск, 1951.

22. Электронный ресурс//Режим доступа к сайту//<https://lesnaya.nethouse.ru/articles/149843> (Дата обращения: 21.12.19)

23. Василенко В.А.//Личный архив В.А. Василенко//Рукопись Р.47 «Пословицы и частушки»: Омск, 1954.

24. Леонова Т.Г. Проблемы изучения регионального фольклора; Монография//«Обзор материалов фольклорных экспедиций Омского пединститута за 20 лет»// Омск: Амфора, 2014. – ч.2 – 10-11с.

25. Электронный ресурс//Режим доступа к сайту//<http://linguistics-konspect.org> (Дата обращения: 21.12.19)

26. Кирабаев С. Высокое назначение: Статьи, критические очерки. – Алма-Ата: Жазушы, 1985. – Электронный ресурс//Режим доступа к сайту//<https://science-pedagogy.ru/ru> (Дата обращения: 20.12.2019)

А.Б. Асенова¹, Ю.О. Копытова

В.А. Василенконың ғылыми зерттеулеріндегі фольклорлық дәстүрлер мен жанрлар

^{1,2} Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау қ., Қазақстан

Бұл мақалада филология ғылымдарының докторы, профессор В.А. Василенконың ғылыми зерттеулерінде терең тарихи тамыры бар фольклорлық дәстүрлер мен жанрлар қарастырылады. Ғалым басқарған фольклорлық экспедициялармен дәстүрлі фольклор ретінде болмасын растайтын халық ауыз әдебиетінің жаңа шығармаларының құнды материалдарын жинады. Жиналған материалды жүйелей отырып, ғалым әндердің, ертегілердің, мақал-мәтелдердің негізгі түрлері мен сюжеттерін бөліп, осы жанрдағы ұлттық ерекшеліктерді айқындады.

А.В. Asenova¹, Y.O. Kopytova²

Folk traditions and genres in the scientific research of V.A. Vasilenko

^{1,2} Sh.Ualikhanov Kokshetau State University
Kokshetau, Kazakhstan

This article examines folk traditions and genres that have deep historical roots, in the scientific study of the professor, doctor of philological sciences V.A. Vasilenko. The folk expeditions, led by the scientist, collected valuable material, confirming the existence of both a traditional folk and new works of an oral folk art. By organizing the collected material, the scientist highlighted the main forms and plots of songs, tales, proverbs, sayings, also identified characteristic national features of these genres.

УДК 398

Т.О. Ізім,¹ Ж.Ү. Қайыр²

¹ҚазКСР-нің еңбек сіңірген артисі, өнертану кандидаты, профессор. Қазақ ұлттық хореография академиясы. Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, e-mail: toigan.izim@mail.ru

²ҚР-нің мәдениет қайраткері, аға оқытушы. Қазақ ұлттық хореография академиясы. Нұр-Сұлтан, Қазақстан қ., e-mail: bek.kz.78

ҚАЗАҚ БИ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ САХНАЛАНУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІМЕН БАЙЛАНЫСЫ

Мақалада қазақ би фольклорының бүгінгі жағдайы және оның сахналық өнерге айналуы қарастырылды. Сахналанған фольклорлық қазақ биінің негізі ауыз әдебиеті арқылы жеткен аңыз-әңгімелерге негізделгені белгілі. Бүгінгі күнге дейін қазақ би фольклорын зертеген ғалымдар мен қатар кейінгі сахналық үлгілері де мақала негізі болды. Жалпы қазақ фольклорының бастауы ауыз әдебиеті дейтін болсақ, ел аузындағы аңыз-ертегілердің де би өнеріне ықпалы болғандығы қарастырылды. Әр жылдары сахнадан орын алған «Жез тырнақ», «Қылышпан би» билері қазақ аңызынан алынған образдар болса, поэтикалық негіз алған қазақ әйелінің образы «Айда былтым», «Шалқыма» билерінде көрінгендігі де қарастырылған

Түйін сөздер: хореография, фольклор, күй, аспаптық музыка, ансамбль, композиция, би.

КІРІСПЕ

Ерте заманнан бастау алған қазақ халық биінің халықпен бірге жасасып келе жатқан өнер түрі екенін тарихшы, этнограф, өнертанушы ғалымдардың зерттеп-зерделеген еңбектері көрсетіп отыр. Бұл мәселеге көптеген орыс, еуропа саяхатшылары да аса назар аударған. Ал, Л.П.Сарынова, Д.Т.Әбіров, Ш.Б.Жиенкұлова, О.В.Всеволодская-Голушкевич қазақ халық биінің өзінің би мәдениеті мен ел арасында кең тарағн аңыз ертегілермен тығыз байланыста болғанын зерттеп-зерделегені белгілі. М. Ғабдуллин, Ә. Қоңыратбаев, С. Қасқабасов сынды аға буын фольклорист ғалымдардың еңбектерімен қатар, І.Омаров, Ө.Ж.Жәнібеков еңбектері арқылы халықтың салт-дәстүрі мен қолданбалы өнерінің де би өнеріне ықпалы болғаны белгілі.

Ал, Л. Сарынова, Д. Әбіров, осы мақаланың бірінші авторының еңбектері арқылы қазақ би өнерінің сахналық түр алуда қандай тарихи кезеңдерден өткенін түсіне аламыз. Бүгінгі күні ғалым А. Шанкибаеваның «Қазақ хореографиясы: формалары мен көркемдік құралдарының дамуы» («Казахская хореография: развитие форм и художественных средств»), докторант А. Молдахметованың «Қазақ биінің қимыл семантикасындағы дәстүрлі мәдениеттің көрінісі» («Отражение традиционной культуры в семантике лексики казахского танца») еңбектері би өнерін басқа бір қырынан қарастырып отырған жұмыстар. Қазақ фольклорының би өнеріне ықпалының болғанын бірінші автордың ХХ ғасырдың 70-80 жылдардағы сахналық репертуарынан білуге болады.

Зерттеу әдістемесі: Қазақ фольклорын және оның би өнерімен байланысы тарихи, ғылыми еңбектерге сүйене отырып зерттелді. Ал, эмпирикалық зерттеулер архивтік материалдарды талдау, бейнетаспаларды қарау арқылы, фотоматериалдарға сүйене отырып жүргізілді.

Қазақ халқында қандай өнер түрі болмасын жалқы жүрмеген, сондықтан би өнері фольклорлық тақырыптарға бару, музыкалық материалдарды сахналық қазақ биінің негізіне ала отырып, тастағы ежелгі суреттерді де қолдану арқылы халықтың рухани-мәдениетінің бір бөлігіне айналғандығын көреміз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Халық шығармашылығы бүгінгі өнердің дамуында үлкен роль атқарып отырғаны белгілі. Әр дәуірде өмір кешкен ғұламалар халық шығармашылығының шын мәнін түсіне отырып, оны зерттеп-зерделеуде үлкен үлес қосқаны анық. Сол халық шығармашылығы арқылы бізге жетіп отырған азды көпті би арқылы ежелгі би шығармашылығының даму кезеңдеріне үңіле аламыз.

Көп уақытқа дейін «фольклорлық би» түсінігінің болмауы қандай билерді фольклорлық би деп атаймыз деген сұрақ тудырып отыр. Мұндай жағдайда қазақ би өнерінде әр түрлі көзқарастың да болуы заңды құбылыс.

Тарихқа жүгінсек дала қазақтарының өмірін білдіретін, тұрмыс-тіршілігін, еңбек әрекеттерін, аңшылық өнерін, әскери дағдысын көрсететін қарапайым қимылдардан түзелген қазақ биі халықтың мәдениеті мен рухани талаптарын көптеген ғасырлар бойы қанағаттандырып келеді. Өзін қоршаған табиғаттан алған әсерін ишара, емеурін, қимыл әрекеттері арқылы жеткізіп отырған біздің ата-бабамыз осының барлығын өз рухани байлығына айналдыра отырып, артына мұра етіп қалдыра білді. Бүгінгі таңда сонау көне дәуірден бастау алатын халқымыздың сан қырлы мәдениеті, өзіндік салт-дәстүрі ұрпақ игілігіне айналды.

Көрнекті ғалым Әуелбек Қоңыратбаев “...ең алдымен фольклор-синкреттік өнер. Оның бойында халықтың тұрмыс-салты, театр, сөз, би және ән-күй өнері бір-бірінен дараланбай, тұтас күйінде көрінеді”, – деп ой түйген [1, 8].

Қазақ халқының дәстүрлі өнеріне дәлел көп, ақын-жыраулардың импровизациялық дәстүрі поэзия мен музыка өнерінің синкреттік бірлігіне негізделіп, қобыз немесе домбыра аспабымен айтылатындығы. Сондықтан, қазақ халық музыкасы поэзиямен, сөзбен тікелей байланысты.

Жалпы, би – адамның ішкі жандүниесін сыртқы қимыл-әрекет арқылы білдіретін, музыкалық ырғаққа бағынышты, түрлі үйлесімді қимылдармен бейнеленетін өнер. Адам баласына тән әсемдік пен әдемілік, өмірге деген көзқарасы мен көңіл күйі көрініс табады. Тек сол көңіл-күйді білдіретін қимыл-қозғалыстарды дұрыс тауып, нақтылы қолдана білу қажет. Бірғақ адамның жан дүниесінің көзге көрінбейтін тербелістерін айқын білдіреді. Ал, халық билерінің тууына әр халықтың өзіне тән мінез құлқы, тұрмыс-салты, мәдениеті әсер етеді.

Е. Балабеков өзінің «Қазақтың музыкалық фольклоры» атты еңбегінде: «Музыкалық фольклордың да бірінғай тұтас көпжүйелілігін халықтық көркемөнер деп қарау қажет» дей келе, ойын «...жекпе жектер мен шайқастар, жеңістер мен жеңілістер, ғашықтардың кездесулері мен қоштасулары, ертегілік және қиял-ғажайыптық кейіпкерлердің іс-әрекеттері дауыспен ғана емес, сондай-ақ тиісті жаңа түрге түсуі ыммен, дене қимылымен беріліп отырады. Демек, музыкалық фольклорда ауыз екі, музыкалық, театрлық, пластикалық элементтердің әрекеттік негізі бар компоненттері кезігеді», – деп көрсеткен [2, 22]. Олай болса қазақ би фольклоры осы жолмен дамыған деуге толық болады.

“Аққу” күйіндегі құстың ұшқанын не болмаса “Ақсақ құландағы” аттың аяндағанын, құланның ақсандағанын, мылтықтың атылғанын суреттеу, әр қилы кезеңдерді музыкамен береді. Сыбызғы, қобыз, домбыра баяндайтын күйлермен қатар сол күйлердің ауызша айтылатын көркем, шебер әңгімесі болатыны мәлім. Күйші атаулы қай күнде болса да, өзінің сезімді күйін тартпас бұрын тындаушы жұртқа осы күйді тудырған сезімнің себебін баяндайды. Білсе, алдымен күйді шығарған күйші туралы мағлұмат береді. Олай болса музыка мен поэзия тек қана ән игілігі болып қана қойған жоқ, аспаптық орындаушылардың күй орындап отырып оның шығу тарихын, не болмаса күй желісіндегі аңыз-әңгімесін айтып отыратын болған.

Қазақ фольклорының бітімі эстетикалық сипатқа ие. Онда халықтың көп заманнан бергі өмір, табиғат, қоғам жайлы түсініктері музыка, ауыз әдебиеті, қол өнері арқылы қалыптасқан. Фольклорлық – шығармалар халықтың көп ғасырлар бойы дамыған

сапасының, қоршаған орта, табиғат және тағы басқа заттарды көркемдік жолмен тануының айғағы.

Фольклор өз тарапынан өнегелілік пен эстетикалық көзқарасты қалыптастырып, ұрпақ тәрбиелеуде айрықша орын алады. Оның ықпалымен қазақ әйелдері өз мінез-құлқында ұяңдық пен игілікті, мейірбандық пен адамгершілік қасиетті, абырой мен батылдықты бойына сіңірді. Қазақ қыздары жігіттермен бірге “Алтыбақан”, “Ақ сүйек”, “Қара құлақ”, “Айгөлек” ойындарына қатыса алған. Сондықтан болар қазақ әйелі ер азаматтармен қатар, жерін жаудан қорғаған, ел басқарған, бетін бүркемей айтысқа шыққан.

Фольклорлық би өнері бір орнында тұрып қалмай, ұлттық дәстүрді сақтай отырып, халықтың би мәдениетін қалыптастырып, жаңа рухани байлығын жасауда өмір бойы үнемі даму процесінде жүріп келеді.

Фольклор – халықтың қиялдауы, образдауы арқылы тарихи өмірімен тікелей байланысты туындайтын шығармашылық деп қарайтын болсақ, би өнерінің де бастауы тереңде жатыр. Бізге оның канондық түрлері жетпеді. Бірақ, халық арасында тақырыптық мазмұны, образдық суреттемелері сақталған. Олай болса би өнері ғасырлар бойы басқа өнер түрлерімен сабақтастықта дамып, жетіліп отырған.

Халық арасында тараған «Қоян би», «Жезтырнақ», «Құсбегі» билерін сахналауда ежелгі күйлер мен ежелгі ырғақтар алынды. XX ғасырдың 70-жылдарынан бастап фольклорлық билердің сахналық үлгісін насихаттау қолға алынды. Осы жолда «Шертер» фольклорлық ансамблінің репертуарына енген Сүгірдің, А. Байтұрсыновтың, Дәулеткерейдің шығармаларына қойылған «Шалқыма», «Айда былпым», «Өрмек» билерін айтуға болады.

«Шалқыма» биінде қазақ қызының нәзік те сымбатты бейнесі бейнеленсе, «Айда былпым» қазақ әйеліне тән сыпайылықты көрсеті, ал, «Өрмек» биінде қазақ қызының қолөнер шебері екенін көрсете алған. Кейін «Сазген» фольклорлық ансамблінің жеке бишілерінің репертуарына енген Қызыл мойын Қуандықтың, Раздықтың, Байжігіт шығармалары мен қатар бақсы сарындарына қойылған «Жезтырнақ», «Қылышпан би», «Келіншек», «Айқосақ», «Ортеке» билері сахналанды. Бұл билерге қазақтың ауыз әдебиеті арқылы жеткен аңыз, ертегілер негіз бола алды.

Алматы қаласындағы Бқылас атындағы саз аспаптар музейі жанынан құрылған «Сазган» ансамблінің жеке бишілері 1983 жылы “Қазақтың фольклорлық-этнографиялық билері” атты бағдарламасын көрермен назарына ұсынды. Қазақ биін билеуде ұзақ жылдар бойы еңбек еткен белгілі биші Үсен Мақанның және осы мақаланың бірінші авторының репертуарларындағы фольклорлық тақырып олардың шығармашылықтарының негізін қалады. Жұптасып билеген бұл бишілер, осы бағдарламада балетмейстер О.В.Всеволодская-Голушкевичтің қиялдау тәсілі арқылы қойған “Жезтырнақ” биінде сұлу қыздың жезтырнаққа айналған бейнесі көрсетілді. Көшпелі өмірден туған бұл мифтік образ қазақ халқының өз ұғымына жақын болатын. Ал, Үсен Мақанның жеке орындауындағы “Ортеке” биі еліктеуден туған би. О.В.Всеволодская-Голушкевич өз қойылымдарын қазақтың аңыз-ертегілерін негізге ала отырып іске асырды деуге болады.

Ал, белгілі суретші, киноактер Әубәкір Ысмайлов өзінің бала кезінен ауыл қарттарынан көрген, әкесі мен атасынан үйренген билерін қайта жаңғырту бағытында үлкен жұмыстар атқарды. Ә. Ысмайловтың қойған «Құсбегі-дауылпаз», «Жастар биі», көпшілікке арналған «Алқа қотан» билері бүгінгі күнге дейін биленіп жүр.

Фольклорлық тақырыптың би өнерінің дамуында үлкен роль атқарғанын жоғарыда көрсетілген жеке бишілермен қатар Мемлекеттік «Алтынай» би ансамблінің репертуары арқылы көре аламыз.

Ансамбль репертуарына енген “Бастау” атты хореографиялық композицияға “Сайыс”, “Бақсы ойыны”, “Жезтырнақ”, “Қылышпан” билері кірді. Әрі бұл билердің барлығы көне халық күйлеріне қойылды. Ел ішіндегі өнерді шығармашылықпен пайдалана отырып, халқымыздың көне мәдени мұраларын жаңғыртудан туған

“Келіншек”, “Жар-жар”, “Қоштасу” билері нағыз салт-дәстүрлік қойылымдар болды. “Бақсы ойыны” биін сахналау көне дәуірдің көзі іспеттес қимыл-әрекеттерді елестету арқылы ансамбль репертуарын осындай халықтық шығармаларға бұруға негіз болды.

Өнердің қандай да түрі болмасын дамуы жағынан алғанда фольклорлық, этнографиялық және халықтық өнер аясымен шектелуі мүмкін емес. Дәуір тынысына, өмір талабына ілесіп отыру, көрермен қауымның мәдени-эстетикалық талғамынан шығу өнер ұжымынан үлкен шығармашылық ізденістерді, көркемдік жинақылықты талап ететіні белгілі. Демек, сахна өнері халық өнерінің жалаң көшірмесі емес, ол өнер адамдарының шығармашылық бірлестігінен туындайтын ерекше өнер түрі. Сондықтан, әр бидің музыкасын тыңдап, талдаудан басталатын еңбек сахналық киім үлгісінің қандай болуы керектігін бекітумен тамамдалады.

Алматы облыстық филармониясына ауыстырылған «Сазген» ансамблінің жас бишілері, кейін, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген артистері атағын алған Айгүл Тәти мен Гульнара Пішенбаеваның репертуарына енген «Қайран 25» биі нағыз ұлттық нақышқа ие болған шығарма болды. Қос қарияның өмірін суреттеуде қазақ би пластикасы арқылы образды айқын да нанымды бере алған. Балетмейстер Гүлсәуле Орымбаеваның ұлттық мінез құлықты нақты көрсете алуы, ал, орындаушылардың соны көрерменге жеткізе алуа үлкен шеберлікті талап етері белгілі. Осы қазақтың қос қызы өздерінің актерлік, орындаушылық шеберліктерімен көрермендерінің жүрегінен орын тапқан бишілер болды.

“Қазақтың ескі салты мен ойын жиындағы өлең сауықтың барлығы ән мен өлеңді аралас жүргізетін, сондықтан ел театры қалың елдің өмірімен шын жанасамын десе, ескінің суретін толық пішінді қылып құруға міндетті екені даусыз”, – деген М.Әуезов [3, 53]. Драма театр тарихын зерттеген Ә.Тәжібаев: “Драматургия халық поэзиясы мен салт жырлары және эпостан кірген драмалық элементтер ұлт театрына да ғажап негіз болған”, – деп көрсеткен болатын [4, 11]. Осы театр өнеріне қатысты айтылған “Жар-жар”, “Қоштасу”, “Беташар” сияқты халықтың салт-дәстүрлері би ансамбльдері репертуарынан орын алу арқылы халық билерінің де керемет үлгілеріне айналды.

Халықтық өнер мәдениетінің бөлігі бола отырып, би өнері қоғамдағы мінез-құлық нормаларын, гендерлік қатынастарды, мәдени құндылықтарды танымал және жақын көрсетеді. Бұл әсіресе халық билерінде айқын көрініс тапқан. Бұл белгілі бір халық үшін кодтық жүйе. Осы жүйенің ішіндегі адам өзіндік хореографиялық элементтермен байланыстырады, өзінің жеке қасиетін ұлттық әлеуметтік-мәдени кодын ажырамас бөлігі ретінде қабылдайды.

Онда адамға дене қозғалысы жүйесі, кеңістікті қалыптастыру және бишілердің бір-біріне қатысты қалыптар арқылы берілетін көп ақпарат жасырылады. «Би - бұл белгілі бір ырғағы бар қозғалыстарды үнемі өзгерту арқылы эмоцияларды білдіру құралы» («Танец – это средство выражения эмоций путем постоянной смены движений, подчиненных определенному ритму»), – деген ой дұрыс көрінеді [5, 12].

Қазақ биі өнерінің мазмұндық ауқымы кең. Халықтың күнбе-күнгі өмір салты осы өнердің тақырыбының сарқылмас қайнар көзіне айналды. Қазақ биі шығармашылығын ұлттық мәдениетіміздің келелі бір тармағы деп білген жөн. Ол халық шығармашылығымен қоса кәсіби сахна өнерінің дамуына да үлкен үлес қосып келеді.

Халықтың шығармашылық мәдениеті адамның сана-сезімімен бірге адамгершілік болмысын тәрбиелеп іске асырады. Қандай халық болмасын ұлттық мәдениетке мән бермей өзін ұлт ретінде көрсете алмайды. Сондықтан суретші, композитор, балетмейстер өзінің туындысын жазарда халық мәдениетін оқып білуге талпынады. Қандай да бір халықтың биін сахнаға қоярда хореограф, сол халықтың географиялық орналасуын, тарихын, әлеуметтік өмірінің ерекшеліктерін ескереді. Әр халықтың өзіндік ерекшелігі би өнерінде өз ізін қалдыратыны осыдан болса керек.

Қазіргі уақытта фольклорлық би дәстүрлі, күнделікті, биге жақындайды. Оның мәні аймақтық ерекшеліктерді көрсетуге ұмтылуында болады. Зерттеушілер сол хореографиялық материалды беру кезінде жеке орындаушының қасиеттерін ерекше атап көрсетеді. «Бидің кезеңдік дамуы ұлттық базаны және би идеясын, оның өзіндік ерекшелігін, түпнұсқалығын, сайып келгенде, би билеудің өзіндік ерекшелігін сақтауға және кәсіби өнердің тәжірибесімен байытуға, содан кейін оны аудиторияға жеткізуге бағытталған. Бидің өзіндік тілі, оның қозғалысы, кескіндемедегі бояғыштар секілді лексика, сурет жасауға көмектеседі» [6, 103]. Этнографиялық хореографиялық материалды көрерменнің қабылдауы орындаушылық арқылы жүзеге асырылады. Орындаушының күшті ішкі, моральдық қолдауынсыз халық билерін құруға болмайды. «Күнделікті өмірде адамдар көрерменге емес, өздері үшін билейді. Егер би осы формада сахнаға көшірілсе, онда өнер шынайылығы болмайды ... Көрермен үшін би күнделікті бидің көшірмесі бола алмайды» [7,5].

Қазақтың кез-келген қуанышында, мейрамында, ойын-тойларында, салт-дәстүрінде осы халық билері ескеріліп, көпшілік, жеке-дара түрінде биленіп келген. Халық тарихының дамуымен бірге қазақ би өнері де дамып, құрылымын өзгертіп, толықтырып отырған деуге болады.

Би өнері күллі адамзат баласына ортақ, дүниежүзіндегі халықтардың барлығына бірдей түсінікті. Әр халықтың ұлттық ерекшеліктеріне орай би өнерінің көркемдік бейнелеу құралдары мен мазмұны да әртүрлі болып келеді. Әр халықтың белгілі бір ережелерге бағындырылған әсем де сұлу, нәзік қимылдарынан келіп би туындайды. Осылай жинақтала, уақыт таразысынан өте бүкіл дүниежүзі халықтарында көркем би өнерінің қағидалары қалыптасты. Би өнерінен әр халықтың өзіне тән ұлттық сипатын анық байқаймыз. Әр халықтың дәстүрін, әдет-ғұрпын, салтын, тұрмыс-тіршілігін айнытпай таныта алатындықтан, оларды бір-бірінен оңай ажыратуға болады.

Олай болса, қазақ фольклорлық биі де уақыт талабына сай сахналана отырып, халықтың тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын көрсету арқылы жастарды тәрбиелей алатын рухани қазынаға айналды.

Қазақ биі де ән-күй сияқты халықтың салт-санасымен біте қайнасқан ел мұрасы. Отыз күн ойын, қырық күн тойын жасап қыз ұзатып, келін түсіре білген, ата-бабасына неше рулы ел жинап ас бере білген қазақ ән айтып, күй тартып, әртүрлі ұлттық ойындарды өткізе білген. Фольклорлық би мәдениеті міне осындай ұлттық ойындардан, әртүрлі еңбек қимылдарынан туындаған.

Хореография, идеологиялық, даму, ақпараттық, ағартушылық, әлеуметтік-ағартушылық, мәдени, мәнерлі, релаксациялық, коммуникативті, құнды-гедонистикалық, бейімделгіш және сауықтыру функциялары жүйесінде маңызды элементтер ретінде жұмыс істейді. Хореография - адамға жауапкершілік пен борыш сезімін, басқа адамдарға назар аудара алатын өнердің түрі. Халықтың хореографиялық өнерін зерттеу және біріктіру отансүйгіштік пен мақтаныш сезімін халыққа енгізуге мүмкіндік береді, ұлттық байлықты сақтап қалуға және уақыт пен ұрпақтың арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, фольклорлық қазақ биі басқа өнер түрлерімен синкретті түрде дамып отырған деуге болады. Халық хореографиясы адамның толыққанды дамуына ықпал ететін көп функциялы жүйе болған. Ол тұлғаның объективті қасиеттерін жақсарту үшін, яғни оның денесі (физикалық денсаулығы, дене құрылымының сұлулығы, тегіс кейіп және т.б.) адамның маңызды мазмұнын құрайтын өзінің субъективті қасиеттерін қалыптастыру кезінде, яғни оның рухани және рухани түсінігі (адамгершілік мұраттары, құндылықтары, басқа адамдарға қатысты көзқарасы, ерік күші және т.б.) еңбек ететін өнер түрі.

Қоғамның өзгеруіне байланысты, халықтың өмірі мен дәстүрі де өзгеріп отыратыны белгілі. Міне осыған орай өнердің де өзгеріске ұшырайтыны сөзсіз. Оның тақырыптық идеясы, мазмұны да өзгеріске ұшырап отырады. Халық шығармашылығынан нәр алған би өнері де осылай өсіп-өркендеуде.

Тарих және этнография ғылымдарының зерттеулеріне қарағанда “қазақ даласы” аталатын кең өлкенің өн бойында талай кенттер, отырықшы мекендер салынып та, жойылып та кеткен. Дегенмен, бүгінгі ұрпаққа таңбалы тастағы кескіндер мен ертедегі адамдардың ырым-билерінен бастап жоғарыда аталған фольклорлық тақырыптар би өнеріне арқау болды. Сондықтан би өнері де ұлттық бет-пердесін сақтай отырып дамыды.

Бүгінгі сахналық қазақ биінде осы фольклорлық билерді көре алмай жүргеніміз де рас. Сондықтан, хореографиялық білім беріп отырған оқу орындары «Алтын қорға» енген сахналық қазақ биімен қатар фольклорлық билердің, оның мазмұны мен тақырыбын сақтау қрек деген ой туады. Ұлттық бидің бастауы болған, фольклорлық музыкаға негізделген ежелгі бидің қазақ өнерінде алар орны ерекше.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. Алматы: 1991.- 288 б.
2. Е. Балабеков. Қазақтың музыкалық фольклоры: болмысы, өзіндік ерекшелігі, тәрбиелік мазмұны мен заманауи өміршеңдігі. Оқу құралы. – Алматы: 2006. – 158б.
3. Әуезов М. Шығармалар жинағы. Т. 11 Алматы: 1969.-480 б.
4. Қазақ театрының тарихы. Т.1. Алматы: 1975.-398 б.
5. Королева Э.А. Ранние формы танца – Кишинев: 1977.– 214 с.
6. Заикин Н.И. Фольклорный танец и его сценическая обработка : метод. пособие / Н.И. Заикин // Всероссийский научно-методический центр народного творчества и культурно-просветительной работы. – М.: Петит, 1991. – 134 с.
7. Фольклорные танцы Тверской земли: записаны автором в Тверской губернии в 1938 году / Т.А. Устинова. Тверь: Алексей Ушаков и К, 2002. 159 с.: ил

Ізім Т.О.¹, Кайыр Ж.У.²

Сценические казахские фольклорные танцы и его отношение к устному фольклору

^{1,2} Казахская национальная академия хореографии
г. Нур-Султан, Казахстан

В статье рассматривается современное состояние казахского фольклорного танца и его роль в развитии как сценического танцевального искусства. Общеизвестно, что фольклорный сценический казахский танец основан на легендах, историях, которые были извлечены из устной литературы. Научные работы ученых, которые изучали казахский фольклорный танец и сценические интерпретации фольклора, также являются основой статьи. Основным источником казахского фольклора была устная литература, легенды и сказки народа так же повлиял на развитие фольклорного танца. В разные годы танцы «Жез тырнак» и «Кылышпан би» были взяты из казахской легенды, а образ казахской женщины, имевшей поэтическую основу отразился в танцах «Айда былным» и «Шалкыма»

Izim T.O.¹, Kayyr J.U.²

Stage kazakh folk dances and its relationship to oral folklore

^{1,2} Kazakh National Academy of Choreography. Nur-Sultan, Kazakhstan.

The article discusses the current state of the Kazakh folk dance and its role in the development of stage dance art. It is well known that folk Kazakh folk dance is based on legendary stories that have been extracted from oral literature. The scientific works of scientists who studied the Kazakh folk dance and the stage interpretations of folklore are also the basis of

the article. The main source of Kazakh folklore was oral literature, the legendary folk tales also influenced the development of folklore dance. Over the years, the dances “Zhez tyrnak” and “Kylyshpan bi” were taken from the Kazakh legend, and the image of the Kazakh woman, who had a poetic basis, was reflected in the dances “Ayda bypym” and “Shalkyma”

ӘОЖ 82.09 (574)

Каримсакова Б.А.

ф.ғ.к., доцент. Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қаласы, Қазақстан Республикасы, e-mail: baktigul.karimsakova@yu.edu.kz

Ә. КЕКІЛБАЕВТЫҢ «АҢЫЗДЫҢ АҚЫРЫ» РОМАНЫНДАҒЫ АҢЫЗ БЕН ШЫНДЫҚ

Бұл мақалада Ә. Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романында халық жадында сақталған ескі аңыздарды жаңғыртып, мифтік-фольклорлық сарын көрініс табады. Ә.Кекілбаев туындылары көбінесе бүтіндей мифтік-фольклорлық сюжетке құрылады. Жазушы аңыз әңгімелер арқылы өткенге, тарихи оқиғалар сілеміне көз жібере отырып, мәңгілік мәселелерді шешуге ұмтылыс жасаған. Романда Әмірші, кіші ханша мен шебердің арасындағы шарпысқан ішкі психологиялық сезім-күйлері мен жан дүниесіндегі толғанысы, ой арналысы шеберлікпен суреттеледі.

Тірек сөздер: әдебиет, жазушы, тарихи роман, аңыз әңгімелер, Әмірші, ханша, шебер, махаббат пен зұлымдық, жақсылық пен жамандық, мейірім мен қатыгездік, бақ пен тақ.

КІРІСПЕ

Әдебиет халықтың сана-сезімін, көркемдік ойлау қабілетін дамытатын рухани дүние бола отырып, адамзат өркениетімен, адам тағдырымен байланысты сан-салалы мәселелерден құрылады. Солардың бір арнасы – екі адамның арасындағы ғашықтық сезім. Өр тағдыр иесінің көзімен көріп, көңілімен түйсінетін бұл қасиетті ұғым адам баласымен бірге жасап келеді. Адам ата мен Хауа анадан бастап бірде қуанып, бірде жылатып келе жатқан махаббат құдіреті терең. Батыс философиясы тарихында Эмпедокл өзінің космологиялық ілімінде махаббат бүкіл әлемді ұйымдастырып тұрған басты күш деп білді. Ертедегі грек, Рим қолжазбаларында махаббат құдайлар кейпінде көрсетіліп, дүниенің кілті солардың қолында делініп, құдайдың өзі махаббат мәнінде ұғынылған.

Платон махаббатты алғаш рет сезімдік және рухани деп екіге жіктеп, сезімдік махаббат - сұлулықты сырттай ғана қызықтайтын төменгі форма, ал рухани махаббат адамның белсенді танымдық қызметінің қайнар бұлағы дейді. Бұл екеуінің арасындағы тығыз байланысты, сезімдік махаббаттың рухани махаббатқа ауысуын философ махаббаттың кемелденуі деп қараған [1,164]. Осыған сүйене отырып, Фома Аквинский: «Нағыз махаббат – құдайды сүю» деген [2,140]. Махаббатты адам бойындағы құмарлық сезімдердің ең күштісі деп бағалаған француздың ұлы ойшылы Вольтердің тұжырымын Бальзак та мойындаған. Ол сүйіспеншілік мәселесіндегі шешуші рөлді жүрекке береді.

Ал, шығыс жұлдыздары Хафиз бен Сағди шынайы махаббаттың ешқашан ізсіз кетпейтінін, адам ғұмырында бұл сезімнің бірге жасайтынын айтқан. Орта ғасырларда махаббат ұғымы көркем туындылардың ғана нышаны емес, дүниетаным, дін, философия, эстетика салаларының бастау алатын бұлағы болып саналады. Ортағасырлық мұсылман және христиан теологиясында, діни әдебиетте, сондай-ақ шығыс поэзиясында да басты тақырып махаббат болды. Көптеген онтологиялық, аксиологиялық, гносеологиялық мәселелердің шешуін табар түйіні осы махаббат категориясы еді.

Қазақтың ғашықтық жырлары, лиро-эпикалақ дастандары ғасырлар бойы халықтың інжу-маржандары санатында сақталып, бағаланып келеді. Түп тамыры шығыстан тартылған Ләйлі-Мәжнүн, Жүсіп-Зылиқа сияқты қиссалармен бірге, қазақ топырағында туған «Қозы Көрпеш - Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Қалқаман-Мамыр», «Еңлік-Кебек» тәрізді жырлар халық жадында берік орнықты. Халық аңыздарының үлгісінде жазылған С.Мұқановтың «Сұлушаш», И.Байзақовтың «Құралай сұлу», «Ақбөпе» поэмаларындағы басты сюжеттік арна ғашықтық сезімнен бастау алады. Жиырмасыншы ғасырдың алғашқы ширегінде әдебиетте бой көрсеткен қазақ прозалық шығармаларындағы басты тақырып сүйіспеншілік, махаббат сезіміне, осы жолдағы күрес-әрекеттерге арналғаны белгілі. Бұл тақырып одан кейінде түрлі жанрдағы шығармаларда көтеріліп, осы кезге дейін жырланып келеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тарихилық – дәуірдің бет-бейнесін, нақты оқиғалар мен адам тағдырлары арқылы көрсететін ұғым. Қазіргі қазақ әдебиетінде тарихи тақырыпқа жазылған романдардың маңызы жоғары. Қазақ тарихи романы қай кезеңге арналса да ол суреттеліп отырған дәуірдің халық тағдырында атқарған роліне жан-жақты талдау жасап, өткен мен бүгіннің арасына дәнекер болады.

Ұлттық әдебиетімізде тарихи тақырыпты арқау ету кеңінен қанат жайған келелі дәстүр десе де болғандай. Бұл, әсіресе, XX ғасырдың алпысыншы жылдарынан кейін кең етек алғаны белгілі. Осы кезеңде өмірге келген І.Есенберлиннің «Қаһар», «Жанталас», «Алмас қылыш», Д.Әбіловтің «Ақын арманы», З.Ақышевтың «Жаяу Мұса», Ә.Әлімжановтың «Жаушы», С.Жүнісовтің «Ақан сері», Ә.Кекілбаевтің «Үркер», «Елаң-алаң», М.Мағауиннің «Аласапыран», Д.Досжановтың «Жібек жолы», С.Сматаевтың «Елім-ай» т.б. тарихи, тарихи-ғұмырнамалық романдары соның дәлелі.

Кеудеде жан тұрғанда адам баласынан сезім күйі, күштарлығы өлмек емес. Өртеніп, күйіп-жану, махаббат оты – жан беріп, жан алысқан соғыстарда да, халық басындағы небір зұлмат күндерде де өз орнын тапқан, екі аяқты пендеге қуат, дем берген, келер күндерге деген үмітін кеудесінде маздатып отырған.

Тарихи шығарма – тек халықтың тарихын, шежіресін, кескілескен шайқастарды ғана суреттеумен шектелсе көркемдік сапасына нұсқан келер еді. Белгілі зерттеуші Герольд Бельгер: «Ә.Кекілбаевтың көркемдік палитрасының қуаты мен қасиеті де осында — ол ежелгі аңыз-әңгімелерді бүгінгі күннің елегінен өткізіп, тарихи-философиялық тұрғыдан екшеп отырады, сол аңыз-әңгімелерден күллі адам баласына ортақ адамшылық тамырларды тауып отырады. Өткен күндер шындығына бүгінгі күннің жарық сәулесін түсіреді. Кекілбаевтың суреткер ретіндегі ерекшелігінің бір парасын осы төңіректен іздеуіміз керек» [3,27].

Ә.Кекілбаев өз шығармаларында халық жадында сақталған ескі аңыздарды жаңғыртып, көне сюжеттерді көбірек бағдар тұтады. Ә.Кекілбаев романтизмінің көркемдік жүйесін толықтыратын сипат шығармаларында мифтік-фольклорлық сарынның, аңыз-әңгімелердің жиі көрініс беруі болып табылады. Ә.Кекілбаев туындылары көбінесе бүтіндей мифтік-фольклорлық сюжетке құрылады. Жазушы аңыз әңгімелер арқылы өткенге, тарихи оқиғалар сілеміне көз жібере отырып, мәңгілік мәселелерді шешуге ұмтылыс жасаған. Осы сипаттағы шығармаларының бірі – «Аңыздың ақыры» романы.

Тарихи дәуірлер мен оқиғаларды, тарихи адамдардың өмірін көркем бейнелеп елестеткен, дүниетанымдық ізденістері жоғары шығармалардың қатарына Ә.Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романын жатқызуға болады.

«Аңыздың ақыры» романы Әбіш Кекілбаевтың бұрыннан жазғандарынан сыры да, сипаты да мүлде бөлек, жазушының шығармашылық тың табысы, өсу, іздену эволюциясының жаңа қыры дерлік, өзіндік концепциясы бар дүние. Жазушы мұнда өзінің ойшылдығы мен парасатты суреткерлігін көрсеткен десек асыра айтқандық емес [4,42].

«Аңыздың ақыры» романы тарихи тақырыпқа жазылып, тарихта болған Ақсақ Темір өмірінің бір сәті көрініс бергенімен, бұл – үйреншікті мағынадағы дерекке негізделген тарихи туынды емес. Жазушы тарихи аңыз шеңберінен шығып, қаламгерлік қиялын қоса отырып, дербес психологиялық шығарма тудырған. Мұнда тарих – фон, кезең колориті ғана. Сыншы С.Әшімбаев романның тарихи негізін баса айта отырып: «шартты түрде болса да оқиға қай ғасырда, қай жерде болып еді, Әмірші деп отырғанымыз кім, қай елдің ханы деген сұрақтың бетін ашу керек сияқты» [5,12] – деген пікір білдіреді.

Ә.Кекілбаев үшін романда оқиғаның қай ғасырда, қай жерде болғаны маңызды емес. Мәселе, оқиғаның қашан және қалай болғанында емес, болған оқиғаның адамгершілік-философиялық мәнінде. Сюжетке өткен дәуір оқиғасы арқау болғанымен, ішкі мазмұны махаббат пен зұлымдық, жақсылық пен жамандық, мейірім мен қатыгездік, бақ пен тақ, бақыт сияқты жалпыадамзаттық мәні бар мәңгілік мәселелерді қозғайды.

Романның негізгі сюжеті шығыс елдерінің ежелгі аңыздарының негізінде алынған. Тарихта болған дерек пен шығармашылық қиял, фольклорлық бастау мен реалистік баяндау осы шығармада ерекше жымдасып кетеді де, халықтың әр қилы аңыз әңгімелерін өзінше қызғылықты түсіндіретін автордың көркемдік философиялық концепциясы барынша толық, айқын танылады.

«Аңыздың ақыры» романының лирикалық, романтикалық сипаты мол. Романның сюжеті үш кейіпкердің (Әмірші, ханша, шебер) төңірегінде өрбитін тарихи аңыз-әңгімеге құрылған. Жазушы өзіне таныс аңыз-әңгімені жалаң баяндаушы емес, ол аңыздық желіні жаңаша түсіндіріп, жаңғыртып, сол арқылы адам жанының терең иірімдерін ашқан композициясы күрделі, психологиялық салмағы бар дербес туынды жасайды. Әмірші, кіші ханша мен шебердің арасындағы шарпысқан ішкі психологиялық сезім-күйлері мен жан дүниесіндегі толғанысы, ой арпалысы шеберлікпен суреттеледі.

Романның бас кейіпкері – Алмас хан. Шығармада Алмас хан өмірінің соңғы айларында болған оқиға баяндалады. Ол өз халқын толық бағындыруда да, оны басқаруда да, оған жаңа жетістіктер қосуда да табысқа жеткен әмірші. Бірақ ол халқына өз философиясын уағыздауда жеңіліске ұшырайды. Сондықтан автор кейіпкердің ой жүйесін, сезіну, түйсіну өрісін, оның құбылыстарын, суреттеуге ерекше көңіл бөледі. Әміршінің мінез-құлқы – романның негізгі желісі.

Хан кезекті жорығынан оралғанда, кіші ханшаның өзінің құрметіне салдырған биік мұнарасын алыстан көзі шалады. Мұнараны салушы жас шебер ханшаға ғашық болып, оған деген құмарлығы мен іңкәр сезімін, махаббатын өз өнері арқылы бейнелейді. Ханға суық хабар өзегін құрт жеген алма арқылы беріледі. Қызғанышы оянған Хан шебер мен ханшаға қаһарланып, жас жігіттің көзін ойып, тілін кесіп, қатал жазалайды. Ханша мен шеберді қатаң жазалағанымен, хан олардың жүрегіне әмір ете алмайды. Өйткені байлық пен биліктен тыс, оларға бағынбайтын махаббат, сезім құдіреті бар. Нағыз өнер туындысына тән сұлулық пен нәзіктік тек шынайы махаббаттың әсерінен туындайды.

Әміршінің бейнесін жасағанда Ә.Кекілбаев тарихи материалдарға сүйеніп, қазіргі болмысқа сәйкес әлеуметтік-психологиялық модель жасаған. Эгоцентризм мен өзін ғана сүюдің жалғыздыққа, рухани азушылыққа ұшырататынын көрсеткен. Жазушы шеберлігі Жаппардың өзімен өзі сөйлескен монологын беруде ерекше көзге түседі. Жасынан сәулетшілік өнер бойына дарыған Жаппарға (әкеден берілген қабілеттілік) дүние жүзінде теңдесі жоқ мұнара салу ісі тапсырылады.

Кіші ханшаға ерекше ықылас, құмарлық сезінген сәулетші мұнараны салудың жаңа түрін ойлайды. Оның ойынша мұнара ендігі жерде өзінің ұлылығымен емес, адамдарда басқа адамдарға деген сенім, сүйіспеншілік сезімін туғызу керек. Осы ойын іске асыру үшін сәулетші аса көп жұмыс істейді. Алғашқыда сәулетші хан бақшасының ішінде жас сұлуды жиі көру мүмкіндігі бар кетікті бекітпеді. Енді сәулетші қалайда жас сұлуды өзіне қарату үшін, оның өзіне деген сүйіспеншілік сезімін туғызу үшін мұнараны ерекше ықыласпен әшекейлеп сала бастайды.

Жер бетіне өзінің әмірлігін, үстемдігін жүргізіп, ашса алақанында – жұмса жұдырығында ұстай білген Әмірші «мұнара бейнелеген асқақ махаббаттың иесі кім, ол кімге деген ақ сезім» деп іздеумен болады.

Романда мұнара – шебер махаббатының символындай. Шығармада мұнараның атқаратын қызметі ерекше. Ол үш кейіпкерді, ханды, ханшаны және шеберді өзара байланыстыратын, бір қазыққа байлайтын ортақ желі. Романдағы романтикалық сарын да осы мұнара бейнесімен байланысты. Ол жанданған кейіпке еніп, адам әрекетіне, адамға тән мінезге, қылыққа ие. «Мұнара күніне бір мінез шығарады. Бір күні жас майсадай үлбіреп, жас сәбидей мөлдіреп тұрса, ертеңіне-ақ жан-жағына ойнақы нұр таратып, жайнақтап шыға келеді. Бірде терезенің алдынан ет жүрегінді елжіретіп, үн-түнсіз телміріп тұрып алса, артынша-ақ төбесімен көк тіреп аспандап шыға келеді» [4,134].

Мұнара бірде «күледі», бірде «мұнаяды», бірде «сұстанады», бірде «алыстан ым қаққандай» болса, бірде «жалбарынады». Шығарманы мұқият оқып шықсаңыз, мұнараның мұндай «мінезінің» сан қырына куә боласыз. Шығармада мұнара романтикалық бояумен бейнеленген. Оның қасиетін суреттеуде әсірелеу де басым. Мұнараға қараған жанның барлығы қайран қалады. Ол шаһардағы басқа мұнараларға атымен ұқсамайтын ерекше бір сипаты бар, сиқырлы мұнара. «Әмірші сан-сапат жорықтарында талай мұнаралар мен сарайларды көре-жүре, тап мынадай сиқыр сұлулықты бұрын-соңды ешқайдан жолықтырған емес. Бірақ көзін жібермей, көңілін тұзақтап, тұсап-матап тастаған өзгеше көріктің сиқырына түсіне алмай келеді» [4,40]. Романда мұнараның қасиетін айқындауда «сиқыр» сөзі онымен жиі қатар айтылады. Мұнараның сиқыры – шебердің ханшаға деген махаббатын бейнелеуінде, тіпті сол махаббаттың өзіне айналуында.

Кіші ханша әміршінің алдында жалғыз-ақ күнә істепті. Онда да өңінде емес, түсінде күйеуінің көзіне шөп салыпты. Бірақ сол жалғыз қылмысының өзін әміршінің қырағы көзі қалт жібермеді. Әміршінің мына монологына көңіл бөлейік: «Ханымның сол жолғы түсінде құшқан еркегі басқа ешкім де емес, энеу күнгі монтаны жігіт. Ханым онымен өңінде болмағанымен түсінде табысты. Ендеше сол бір жайнақ көз жігітпен өмірінде болмағанмен, көңілінде әлдеқашан қауышқан. Көңілінде ол ханымға бұдан гөрі әлдеқайда жақынырақ...» [4,172].

Шығармада жазушы тек Әміршінің ғана қатыгездігін орынсыз кінәлай бермейді, оның іс-әрекеттерін төтелеп даттай да бермейді, автор адамшылық қасиетті, адамның жеке басын аяққа таптайтын зорлық пен зұлымдықтың, билік құмарлықтың шірік философиясын әшкерелеуге назар аударады. Қаншалық қаһарлы, қайратты болғанмен, Әміршінің өзі де, шынтуайтқа келгенде көрсоқыр, қатыгез. Ол өзгелерді қайғы-қасыретке ұшыратумен бірге, өзі де шектеусіз биліктің құрбаны болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ә.Кекілбаев тарихи шығармаларында ежелгі аңыз-әңгімелерді шебер пайдалана отырып, өткен күннің жарқын да қаһарлы бейнесін, моральдық бейнесін жасады. Әбдіжәміл Нұрпейісов өзінің бір сөзінде: «Ол өзінің шығармаларында атақты тарихи тұлғалар есімін саудаға салмайды. Ол өз халқының өткен тұрмысын әспеттеу, әйтпесе мансұқ ету секілді мінезден де аулақ. Адам өмірінің әлеуметтік сыр-сипаттарын философиялық, психологиялық тұрғыдан терең көрсетуі бұл повестердің шыншылдық қасиетін ерекше көтере түскен», - деген болатын.

Шын мәнінде, Ә.Кекілбаев қазақ тарихи романдарындағы аңыздық желілер өмірлік шындыққа ажар бітіріп, мазмұнын тереңдетеді, философиялық мән-маңыз береді. Қаламгердің сюжет желісі түгелдей аңыздан арна тартқан «Аңыздың ақыры» романы – саф күмістей таза тарихи роман. Мұндағы тарихи деректердің барлығы көркемдік шешімін үйлесімді тапқан туынды екенін Ә.Кекілбаев туындыларынан анық байқауға болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Әлемдік философиялық мұра. Жиырма томдық. Антикалық философия. – Алматы: Жазушы, 2005. Т.2. – 568 б.
- 2 Орта ғасырлық діни философия. Жиырма томдық. – Алматы: Жазушы, 2005. Т.5 – 568 б.
- 3 Герольд Бельгер «Казахское слово.» Астана, 2001
- 4 Кекілбаев Ә. 2 томдық таңдамалы шығармалары.– Алматы: Жазушы, 1989. Т.1. – 400 б.
- 5 Сыншы С.Әшімбаев «Шындыққа сүйіспеншілік». Әдеби-сын мақалалар, портреттер, эссе. «Жазушы», 1993;

Каримсакова Б.А.

Легенда и истина в романе А. Кекильбаева «Конец легенды»

Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті
Ақтау қ., Қазақстан

В статье рассматривается совершенствование старых легенд, сохранённых в душе народа, и фольклорно-мифический мотив в романе А.Кекильбаева «Конец легенды». Произведения А.Кекильбаева в основном состоят из фольклорно-мифических сюжетов. Писатель через легенды-рассказы, опираясь на исторические свидетельства, стремится решить вечные проблемы. В романе мастерски описываются психологические чувства и душевные переживания между Повелителем, Младшей Ханши и Зодчий.

Karimsakova B.A.

Legend and truth in A. Kekilbaev's novel «The end of legend»

Sh.Yessenov Caspian state university of technologies and engineering
Aktau city, Kazakhstan

This article discusses the improvement of old legends, preserved in the soul of the people, and the folklore-mythical motif in the novel “The End of Legend” by A. Kekilbaev. The works of A. Kekilbaev consist mainly of folklore and mythical scenes. The writer, through the legends-stories, based on historical evidence, seeks to solve the eternal problems. In the masterful novel, psychological feelings and emotional experiences are described between the Lord, the Younger Hanshi and the Architect.

ӘОЖ 82.09 (574)

Б.А. Каримсакова¹, А.Т. Жеткизгенова², Н.С. Қамарова³

¹ф.ғ.к., доцент. Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қаласы, Қазақстан, e-mail: baktigul.karimsakova@yu.edu.kz

²ф.ғ.к., доцент. Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қаласы, Қазақстан, e-mail: aliya.zhetkizgenova@yu.edu.kz

³ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор. Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қаласы, Қазақстан, e-mail: nagbdu.kamarova@yu.edu.kz

ШӘКӘРІМ, МАҒЖАН, СҰЛТАНМАХМҰТ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ АҚЫНДЫҚ ДАРАЛЫҒЫ МЕН АҚЫНДЫҚ ШЕБЕРЛІГІНІҢ ҮНДЕСУІ

Ғасыр басында шығармашылық дарашылдығымен, айрықша ақындық тұлғасымен көзге түскен ұлттық поэзиямыздың ірі өкілдері - Шәкәрім, Мағжан, Сұлтанмахмұттың рухани әлеміне тереңдеп зер салу барысында, олардың поэтикалық әлеміндегі ақындық

даралығы мен ақындық шеберлігінің, жалпы ақындық болмысының бірегей жақтарына тоқталуға тырыстық.

Лирикадағы ақындық тұлға проблемасы негізінен XX ғасыр басындағы Шәкәрім, Мағжан, Сұлтанмахмұт поэзиясындағы ақындық тұлғаға қатысты қозғалды және осы үш ақынның шығармашылығына ден қою арқылы ақынның даралану, тұлғалану процесіне басты назар аударылды.

Мағжан, Шәкәрім, Сұлтанмахмұт өлеңдеріндегі кез-келген лирикалық бейненің астарында ақынның қиямет-қайым өмірді түйсінуі, эстетикалық сезім дүниесі бейнеленеді.

Тірек сөздер: ақын, поэзия, ақын тұлғасы, ақындық даралық, ақындық шеберлік.

КІРІСПЕ

Бүгінгідей түрлі мәдениеттер тоғысындағы жаһандану үрдісіне бағыт бұрған заманда ұлтымыздың рухани өресін биіктеткен тұлғалардың қалдырған мұрасына қайта үңілу оның тағылымдық мәнін қайта зерделеу – заман тудырып отырған қажеттілік.

Өмірлері өнегеге айналған, еліміздің мәдени-рухани қазынасын ту еткен жеке тұлғалардың өмірі мен шығармалары турасында зерттеп, зерделеу, жас ұрпақ бойына тереңінен сіңіру, шығармашылықпен оқыту, ұлттық сананың негіздерін қалыптастыру – бүгінгі таңда өте өзекті.

Поэзияда өмірді өлеңмен ғана емес, өзінің өмірімен суреттей білу - ірі жанды адамның ғана қолынан келмек екенін сезіне отырып, өз өлеңдерінде үш ақынның рухани ірі тұлға екенін ажыраттық. Олардың ақындық болмысын ашуда ұлттық ой-сезім, ұлттық таным тұрғысынан көңіл аударма келіп, ақындық дара тұлғаларының қилы қырларына зер салынды. Жекелеген творчестволық тұлғаның шығармашылық қырлары арқылы үш ақынның да ақындық тұрғысын, ұлттық лирикадағы орны мен ерекшелігін айқындай түстік. Табиғат, махаббат, көңіл-күй, саяси-әлеуметтік лирикалардағы түпсіз толғаныс, терең күйзеліс сезімін ақтара отырып, ақындық тұлғаның басты-басты құбылыстық қырлары жіті талданды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

XX ғасырдың басындағы ақындар шоғырының арасынан біз бөліп қарағалы отырған ірі тұлғалар - Шәкәрім, Мағжан, Сұлтанмахмұт. Бұл үш ақынның да ұлттық поэзиядағы алатын орны ерекше екені белгілі.

Мағжанның романтикалық сарынындағы түркілік, тәңірлік, бақсылық дүниетанымымен оқшауланатын тұлғасы, Шәкәрімнің философиялық лирикасындағы имандылық, парасаттылық, дүниені танушылықпен ерекшеленетін тұлғасы, Сұлтанмахмұттың әлеуметшіл поэзиясындағы оқу-білім, надандық, кедейлікпен мұңдасқан тұлғасы биіктен көрінеді. Үшеуінің өмір сүрген уақыты бір болса да, лирика табиғатында бір тақырыптың өзіне түрліше ой салуы, бір-біріне ұқсас жырлау тәсілі арқылы да олардың дара тұлғалары танылады.

Ақын - қоғамдық тұлға. Ақынның әдебиеттен алатын орны ақынның өмір сүрген қоғамдық ортасымен, заманымен тығыз байланысты. Ақын шығармаларының құны өзі өмір сүрген замандағы қоғам мен өмір шындығын қаншалықты көрсете білді, қоғамға қаншалықты әсер ете алды, сонымен өлшенсе керек. Адам жанының тереңіне бойлай білуді қажет ететін лирика жанрының басты ерекшелігі - ой мен сезімнің тең қабысып отыруы. Ал, нағыз лирик осы қос қасиетпен оқырман жүрегін сәулелендіріп отыруы тиіс. Бұл әрине, қалам ұстаған кез-келген қаламгердің қолынан келе бермейтін, тек сирек талант иесіне ғана бұйырар шығармашылық бақыт.

Ақынның ішкі толғанысы, заманға, қоғамға, өмірлік құбылысқа деген көзқарасы, наным-сенімі, танымы оның өлеңдерінен көрініс табатыны белгілі. Ақын сыртқы дүние шындығын өз сезімінің мазмұны арқылы танытады. Поэзиядағы ақын тұлғасы - өзі өмір сүрген уақыттың жиынтық хәм көркем бейнесі десек, бұл туралы А. Байтұрсынов былай деп

көрсетеді: «Ақындар ғалымдар сияқты болған оқиғаны, яки нәрсені болған күйінде, тұрған қалпында бұлжытпастан айтып, дұрыс мағлұмат беріп, ақиқаттауға тырыспайды, тұрған нәрсе тұрған күйінде, болған оқиға болған күйінде ақынға өте үйреншікті, жай қалыпты, жабайы көрінеді. Оның бәрін ақындар өз көңілінше түйіп, өз ойынша сезіп, өз ұйғаруынша суреттеп көрсетеді. Сол өзі ұйғарған түріндегі ғаламды сөзбен көрсетуге бар өнерін, шеберлігін жұмсайды, сөйтіп шығарған сөзі көркем сөзді шығарма болады. Оны шығаруға жұмсайтын өнердің аты ақындық болады» [1]. Ал ақындық табиғаты тереңде.

Ахаң ақындығына сүйенсек: «тысқарғы ғалам мен ішкергі ғаламның екі арасы санада келіп түйіскен жерде жыртылып айырылғысыз болып бірігеді» [1]. Яғни, өмірдегі ақын мен ақындық таным құйылысып, көркем шығарма дүниеге келеді. Міне, осы көркем дүниенің астарында автор мен лирикалық кейіпкер де Ахаң айтқандай «жыртылып айырылғысыз» болып кетеді. Сондықтан да ақындық тұлға мен лирикалық кейіпкер арасындағы ара-жік «айырылғысыз болып», екеуі бірін-бірі толықтырып, тұтаса кірігіп тұрады. Демек, ақын көркем шығармада поэтикалық тұтас тұлға ретінде танылады. Яғни Ахаң айтқан «ақындық» өнер болмысы негізінде сөзсіз «ақындық тұлға» табиғаты оқшауланып алға шығады, таным таразысына түседі.

Ақиқатына келсек, ақындық тұлғаны көркем дүниенің ішкі табиғатынан іздеп, тануға тиіспіз. Сондықтан да ол лирикалық қаһарманмен қатар тұрады, бірге өмір сүреді.

Кез келген шығарманың тысында, кез келген лирикалық «меннің» бойында, ақындық тұлға тұрпатын айқын сезінетініміз анық. Тіпті кейбір көркем дүниеде ақын өзі қатыспай, лирикалық қаһарманның атынан сөйлеп тұрса да автордың жасырын тұлғасы тұрғаны белгілі.

Ұлы Мағжанның «Мен кім?» өлеңінде:

Арыстанмын, айбатыма кім шыдар?

Жолбарыспын, маған қарсы кім тұрар?

Көкте - бұлт, жерде желмін гулеген... [2]- дейтін, өз-өзін асыра бағалайтын, риторикалық сауал тастап, оған өз тұлғасын нақты аша жауап қататын стилдік сипаты сонау жыраулар үлгісінен соқпақ салып жатқаны сөзсіз.

Өз заманында ешкім бой таластыра алмаған Шалкиіз, Жиёмбет жырларынан да ХІХ ғасырдағы Дулат пен Абайдың алып тұлғасын анықтар, ХХ ғасырдағы Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Мағжан, Сұлтанмахмұт, Сәкен, Ілияс, Ғұмардың ірі тұлғасын түстетер ақындық қуат-құдіреттің бастау-бұлағын байқау қиын емес. Олардағы сөз мәйегі ғана емес, арналы ой жүйесін Абайдан соңғы Шәкәрім мен Ахмет, Мағжан мен Ілияс, Ғұмар мен Сұлтанмахмұт секілді ақындар да үлгі тұтты.

Шалкиіз жырау маңындағы билер мен бектерге ақыл-кеңес түрінде айтатын айбынды жырларында кенен ақылдың, дара даналықтың иесі болғаны сезіліп тұрады. Белгілі Би Темірге кеңес салған жауынгер жырау өзінің де тәкаппар тұлғасын, би алдындағы орнын танытып отыруды ұмытпайды.

Тіленші ұлы Шалкиіз

Иесі Би Темірдің тұсында

Бұлтқа жете жазды бү мүйіз...[3]

Жыраулық поэзияда ақын тұлғасының асқақ түрде көтерілуі заңды да. Өйткені олардың арқа сүйер халқының алдында ақиқаттың өтін жара айтатын, ал халқының алдында жүгінбес ерікті басы, дала демократиясына тән «тіл кеспек жоқ» еркін ойлы хұқы бар еді... Сондықтан да жұртына өткір көзқарасын Шәкәрім, Ахмет, Мағжан ақындардай астарлап, тұңғыық ой-түйінін тұспалдап жеткізбейді. Төтесінен тіліп айтады. Кезі келген жерде хақ-тағала мен ханнан да тартынбас көшпендінің қатал тілі, қайсар мінезі, өр келбеті кескінделеді. Бұл жерде Шәкәрім, Мағжандарды тура айтпады деп кінә қою емес, олардың өз мұңы мен ел мұңын аса астарлы түрде тереңдете айтып отырғанын есте ұстауымыз керек. Мағжан, Сұлтанмахмұттар ақындық тұлғасын астарлай отырып, ақындық кредосын лирикалық кейіпкер атынан жеткізіп отырады.

Ғасыр басындағы ел мұңын көкірек көзінен өткізген Сұлтанмахмұт пен Мағжан жырларының алмастай жарқылдаған тұстары да дәл осы жыраулар поэзиясындағы мұқалмас рухпен ұштасып жатқанында екенін еріксіз сезінуге болады. Жиёмбеттің Есім ханға арнаған арнау өлеңінде жырау өз жайынан және азулы заманның алас-күлес жағдайларынан хабардар етіп қана қоймай, әлеуетті ханға қарата батыл тіл безеуінде биік беделінің, еткен еңбегінің зорлығының арқасында өзінің айылын жимас ақын екенін дәлелдейді. Тіпті, сес көрсетеді.

Алашыма ұран десермін,
Ат құйрығын кесермін... [3]

Ескіден келе жатқан ауыз әдебиетіндегі батырлар жыры үлгісін шебер пайдалана отырып, өзінің бұла тірлік кешкен, ерлік қайратымен аты әйгіленген бейнесін белгілі теңеулермен сомдайды.

Менің ерлігімді сұрасаң
Жолбарыс пен аюдай
Өрлігімді сұрасаң
Жылқыдағы асау тайындай...

Әрине, «Бас кессе де басылмай, Ақ ісімді жасырмай, Атқа мінген ер едік» деген қаһарлы ақынның сұсты образынан ақындық «меннің» андағайлай танылатыны сөзсіз.

Ал XX ғасыр басындағы Шәкәрім, Мағжан, Сұлтанмахмұт поэзиясына келсек те, ақындық тұлға интимдік сипат алып, іштей күрделене түсті. Лирикалық қаһарманның рухани болмысы даралана келіп, ақынның жеке басына қатысты жайттар көмескі тартып, ішкі жан дүниесінің қатарлары қуатты арна тапты. Ақтамбердіден бастаған интимдік лирика астары Бұқар мен Шалда ғана емес, Дулат пен Абайда жалғаса келіп, Шәкәрім мен Мағжан лирикасында тұңғық тартып, сол соңғы жыраулар жырымен сарындас қана емес, желілес жыр жолдарын дүниеге әкелді. Мағжандағы ішкі мұң Ақтамбердінің «Жалғыздық сені қайтейін!» дейтін наласымен сабақтасып жатыр.

Батырлығымен танылған атақты жырау Ақтамбердінің «Күлдір-күлдір кісінетіп» деп басталатын ұзақ толғауы - қазақ халқының далалық өмірі, ұлттық мінезі, болмыс-бітімін таныта, суреткерлік шеберлігін шыңдай өзіне дейінгі жыраулардың, әсіресе XV-XVII ғасырлардағы толғаулардан мағынасы терең лирика тудырғанына дәлел бола алады.

Өзім бір бөлек жайласам,
Жігіттен нөкер сайласам,
Ойпаң жерге он отау,
Қыраң жерге қырық шатыр тігіп,
Қонағымды жайғасам![3]

Барлық ақындық арман-мақсатын ғана емес, бүкіл бір халықтың мінез-құлқы мен бет-бейнесін өзі тудырған лирикалық образдың бойына жинақтау арқылы Ақтамберді жырау тұлғасын жаңаша қырынан кескіндеді. Мұндай лирикалық бейне жасауға бет алу жаңа ақындық тұлғаның аренаға шыға бастауы десек артық емес. Әлбетте бұған Бұқар, Ақтамберді секілді сыры терең, танымы тұңғық жыраулар мақсатты түрде емес, тек интуициямен жеткенін мойындаймыз. Бір ғажабы, мақсатты жыраулық толғамнан гөрі ақындық интуициямен келген сырлы да жұмбақ сезім кейінгі Мағжан, Сұлтанмахмұт секілді сезімтал ақындарға әсері мол болды.

Мағжан мен Сұлтанмахмұт сияқты Шәкәрім де қазақ тұрмысына, ел ішіндегі еңселі өзгерістерге ерекше мән беріп, сөз өнерінде өзгеше өрнек түзген. Ұлы Абайды өкшелеген Шәкәрім шығармашылығы ұлттық лирикада тың таным, соны леп әкелгені рас. «Қазақ айнасы» өлеңінде ақын образы өз-өзімен сырласып, өз жүрегінің шындығын ешкімге айта алмай арпалысқан лирикалық бейне ретінде көрінсе де, ақиқатында ол сезім жұртына деген жан сөзі екені өлеңнің ішкі табиғатынан анық аңғарылады.

...Артың анау, алдың су, көз жетпейді,
Өтетұғын қамыңды ойланып бақ.

«... алдың су, көз жетпейді» [4] дегенде өзіне емес, жалпы жұртқа қаратып толғанған ақынның ішкі сезімі заман қайғысына ұласады. Адамның қоғамдағы бір-біріне қатынасын мінез-құлқын ашып, оның ұнамсыз жақтарын әшкерелеуде Шәкәрім тереңдікті, көргіштікті байқатады. Өз уақытының, өз елінің жоқтаушысы бола алған бұл үш ақын да, сол кездің шындығын өлеңдерінде түрлі тәсілмен, түрлі лирикалық толғаныспен жеткізеді.

«Ақынның көңіл күйі әрқашан өзі өмір сүрген қоғамдық ортаның хал-жайына байланысты, өзін қоршаған шындықтың саяси-әлеуметтік сырымен сабақтас. Ол қуана шалқыса да, жабырқай толғанса да, лирикада сол өз кезінің шындығы жатады» [5].

Мағжанның «Жатыр», «Сорлы қазақ», «Өнер-білім кайтсе табылар», «Қазағым», «Жер кетті» тағы басқа өлеңдерінде «өз кезінің шындығы» мен сыры нақты ақынның азаматтық тұлғасын айғақтай түседі.

«Осы күнгі күй» өлеңінде:

Ойламай отқа түскен неткен жанбыз

Сөз ұқпас мылқау, меңіреу жүрген жалғыз [2], -

деп қазақтан басқа халықтың оқу-білімге ұмтылып, ғылым мен техниканы игеріп, алға озып жатқан шақта өз елінің, «алдындағы малымен, бірге жусап, бірге еріп», өмірде бейқам тіршілік кешіп жатқанына налыды.

Тақаулы тамағыңа өткір пышақ,

Тек жатыр тұяқ серпеш сонда да аңсыз.

Онсыз да отар елдің ертеңгі күнін ойлап, дамыған күшті бір жұрттың жемі болып, жұтылып кету қаупінен қамығып, осының бәрін ақын надандықтың кесірі деп түсінеді. Ал надандықтың соңы қандай да бір құдіретті жұртты жарға итеріп, жапанда жалғыз қалдырып, түбі түп орнымен азып-тозып кетуге соқтырарын саралайды.

Қазағым, арыстаным, қайратты ерім,

...Сандалдың алдын - боран, артың - тұман

...Білімсіз ит надандық жеңгені ме?

Өткен тарихы тұманды, болашақ заманы боранды қазақ елінің келешегін ойлаған ұлы ақын абыздық болжамымен танылады. Қамсыз қазақтың аңғал, аңсыз күйіне күйінеді. Біздің алдымызда ақын тұлғасы ел мұңын жоқтаған азамат ретінде нағыз қайратты болмысымен шығады. Көптеген өлеңдерінде ақын өз көңіл күйін тікелей білдіріп, ойын тура айтады.

Сұлтанмахмұт та «Оқып жүрген жастарға», «Шығамын тірі болсам адам болып», «Анау-мынау», «Қандай», «Туған еліме», «Алаш ұраны» [6] т.б. өлеңдерінде туған ел-жұртының жай-күйін, уақыт шындығын, өз болмыс-бітімімен астастыра жырлайды. «Анау-мынау» өлеңінде:

Анау қырда татар тұр,

Басқалармен қатар тұр.

Мынау ойда қазақ тұр,

Қастарында азап тұр. [6]

Кем-кетігі мол қазақты талабы зор жұртпен салыстыра келіп, сол «ұйқысы көп» өз жұртының ішіндегі оқыған, зиялы аз қауымы туралы да озық ойын жасырмайды.

Анау қырда жастар тұр,

Алға қарай бастап тұр.

Оян дағы тез тұр деп,

Дамыл таппай қақсап тұр. [6]

Сыршыл ақын өзінің жүрек жарды ойлары мен сезім-сырларын ашуда, оқыған азаматтардың шыбын жандары шарқ ұрып, елді тәуелсіздікке жеткізу жолында «Оян қазақ!» деп жар салғанымен, оларға жауша қараған кейбір надандардың да іс-әрекетін, сезім күйін қатар алып көрсетеді. Өлеңнің соңында ақын өнерден құр алақан қалып бара жатқан елінің жағдайын баяндай отырып, жастарды осымен күресуге, алға қарай баруға үндейді. Соңдықтан да оқырман алдында ақынның азаматтық өршіл рухы биіктей береді. Елінің ауыр халін, өзі өмір сүрген кездің жай-жапсарын анық аңғартқан ақынның ойлы бейнесі шындала түседі.

Мағжан, Шәкәрім, Сұлтанмахмұт өлеңдеріндегі кез-келген лирикалық бейненің астарында ақынның қиямет-қайым өмірді түйсінуді, эстетикалық сезім дүниесі бейнеленеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келе Шәкәрім, Мағжан, Сұлтанмахмұт лирикаларына, образ жасау ерекшелігіне жеке-жеке тоқталу барысында, бұл үш ақынның өзгеге ұқсамайтын дара тұлғасы мен әрқайсысының өзіне ғана тән авторлық тұрғысын, сонымен қатар кескін-келбетін, мінез бітімін, қолтаңбасын айқындайтын стильдік ерекшелігіне көз жеткіздік.

Ғасыр басында шығармашылық дарашылдығымен, айрықша ақындық тұлғасымен көзге түскен ұлттық поэзиямыздың ірі өкілдері - Шәкәрім, Мағжан, Сұлтанмахмұттың рухани әлеміне тереңдеп зер салу барысында, олардың поэтикалық әлеміндегі ақындық даралығы мен ақындық шеберлігінің, жалпы ақындық болмысының бірегей жақтарына тоқталуға тырыстық. Негізгі көңілге түйген ой, назар тіккен нысана - осы үш ақынның ұлттық лирикада соны сүрлеу сала отырып жасаған интеллектуалдық таным биігін, эстетикалық ләззаттануы мен дүниетаным көзқарасын көрсету арқылы ақындық кесек тұлғаларын таныту еді.

Қазақтың мақтанышына айналған Шәкәрім, Мағжан, Сұлтанмахмұттың сынды ақындардың ұлтқа қалдырған рухани інжу-маржандарына баға жетпейді. Біздің парызымыз - дара тұлғаларымызды өз биігінен бағалай білу, олардан тағылым алып, өнегесін кейінгі ұрпаққа беріп, рухани сұхбаттастықты жалғастыру.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕК ТЕР ТІЗІМІ

- 1 Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 224 б.
- 2 Жұмабаев М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.
- 3 Алдаспан: XV-XVIII ғ. қазақ ақын-жырауларының шығармалар жинағы (құраст.алғы сөзін, түсініктерін жазған М.Мағауин) – А., 1971.
- 4 Шәкәрім. Қазақ айнасы [Мәтін]: өлеңдер мен поэмалар /Шәкәрім. – Алматы: Атамұра, 2003. – 296 б.
- 5 Әбдіғазиев Б. Мен-дағы тіршілікке қадам бастым //"Жұлдыз", N 9, 1992.
- 6 Сарыарқаның жаңбыры [Мәтін] 1-кітап. Өлеңдер / Торайғыров С. – Алматы: Жазушы, 1987. – 160 б.

Б.А. Каримсакова¹, А.Т. Жеткізгенова², Қамарова Н.С.³

Созвучие и индивидуальность поэтического мастерства творчества Шакарима, Султанмахмута и Магжана

Каспийский государственный университет технологии
и инжиниринга имени Ш.Есенова,
г. Актау, Казахстан

В начале века творческой индивидуальностью, особенной поэтической личностью были известны представители национальной поэзии Шакарим, Султанмахмут и Магжан, исследуя творческий духовный мир которых, мы стремились подчеркнуть их индивидуальное мастерство и созвучие поэтического мира.

На основе проблемы поэтической личности в лирике XX века рассматриваются личность поэта в произведениях Шакарима, Султанмахмута и Магжана. Известно, что выдающиеся личности, рожденные в тот или иной переломный период истории, острее других чувствуют связь с временем. Что может их объединять, а где находится точка их соприкосновения.

В стихах Шакарима, Султанмахмута, Магжана любой лирический герой передает понимание авторами жизненных проблем и широко представляет их художественные пристрастия и эстетические вкусы.

B.A. Karimsakova¹, A.T. Zhetkizgenova², N.S. Kamarova³**Consonance and individuality of poetic mastery of Shakarim, Sultanmakhmud and Magzhan's works**Sh. Yessenov Caspian state university of technologies and engineering
Aktau city, Kazakhstan

At the beginning of the century, representatives of the national poetry Shakarim, Sultanmakhmud and Magzhan were known for their creative individuality, a special poetic personality, exploring the creative spiritual world of which, we sought to emphasize their individual skill and harmony of the poetic world.

On the basis of the problem of poetic personality in the lyrics of the twentieth century, the personality of the poet in the works of Shakarim, Sultanmakhmud and Magzhan is considered. It is known that outstanding personalities born in one or another critical period of history, more acutely feel the connection with the time. What can unite them, and where is the point of contact.

In the poems of Shakarim, Sultanmakhmud, Magzhan, any lyrical hero conveys the authors understanding of life's problems and broadly represents their artistic preferences and aesthetic tastes.

УДК 821.111

Г.А. Куребаева¹, Ш.М. Кенжина²

^{1,2}Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Семей қ., Қазақстан,
gkurebaeva@yandex.ru

ӘДЕБИ ПОСТМОДЕРНИЗМ БАҒЫТЫНДА ЖАЗЫЛҒАН «ИМЯ РОЗЫ» ШЫҒАРМАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақалада италияндық семиотик және постмодернистік жазушы Умберто Эконың «Имя Розы» шығармашылығының негізгі ерекшеліктері қарастырылған. «Имя Розы» романының көкей кесті мәселелерін тікелей зерттеп, қарастыру үшін, романның негізгі мазмұнына және тарихына қысқаша тоқталу керек. Умберто Эко шығармасын бірнеше сатыдағы қоғамға сай етіп жазған. Әдебиеттен түсінігі бар жоғарғы қауымға шығарма күрделі салынған детективтік тарих, ортанғы қауымға сол заманғы дәуірдің және ішінара сәнді детективтің тарихы туралы бірегей ақпараты баяндайтын тарихи шығарма, оданда төмендеу қауымға ортағасырлық дүниетанымының қазіргі дәуірден айырмашылығы, табиғат және әдебиеттің мақсаты, оның дінмен арақатынасы, адамзат тарихындағы орны және тағы басқа мәселелер туралы философиялық-мәдениеттанулық ойлауды баяндайтын тарихи шығарма.

Кілт сөздер: постмодернизм, типология, контекст, семиотика, шығарма.

«Имя Розы» романы атақты итальян жазушысы, Болон Университетінің профессоры Умберто Эконың ең алғашқы романы болып табылады. Ол ең алғаш рет 1980 жылы итальян тілінде халыққа ұсынылып, жарық көрді. Біз бұл шығарманы ағылшын аудармашысы Уильям Уивер аударған нұсқасын оқып, қарастырдық. Алайда ресейлік аудармашы Елена Александровна Костюкович аударған орыс тіліндегі нұсқасында қарастырып өттік. Бірақ, басым бағыт ағылшын тіліндегі нұсқаға берілді. Шығарманың мазмұнына сай романның көкей кесті мәселесін ішкі және сыртқы деп қарастырған жөн болады деп есептейміз. Романның ішкі мәселесіне шығарманың қысқаша мазмұнының сипатын, термин сөздер мен контекстік мазмұнның түсініктілігін, бұл детективтегі кейіпкерлердің қиыншылықтарын, шығармада актуальді болып саналған мәселелерді жатқызуға болады. Ал сыртқы көкей кесті

мәселесі ретінде, шығарманың мазмұнының не себепті өзгеруі мүмкіндігінің, оқырмандар үшін не себепті роман желісі түсініксіз болу мүмкіндігі бар екендігін жатқызып, қарастыратын боламыз [1].

«Имя Розы» шығармасы толық қанды шығарма деп сенімді түрде айтуға болады. Осы шығармада романның бірнеше түрі қамтылған. Бірақ басымдылық детектив пен тарихи шығарма жағына жасалған. Детективті роман осы шығармада қалай ауқымды қамтылғандығын түсіну үшін сюжетке тоқтала кеткен керек.

Бұл шығарманың сюжетіне тоқталмай жатып ең бірінші неге осы шығарма «Имя Розы» деп аталғаны жайлы баяндай кетсек. Себебі біз филология мамандары болғандықтан, біздер терең мағынаны іздеушілердің қатарына жатамыз, яғни бізді не, қайда, қашан, неге, не үшін деген сұрақтар көп толғандырады. «Имя Розы» шығармасы неге имя розы деп аталды, неге басқалай емес?

Себебі бұл шығарманың атын естігенде адамға бірден романтикалық шығарма ма деген сезім қалыптасады, романтикалық жанр бұл шығармада қамтылғанымен ол жанр шығарманың басты жанры емес. Бұл шығармада басты оқиға ретінде монахтың өлімі зерттелетіндіктен неғұрлым «Аббаттағы қылмыс» (ен бірінші рет шығарма осылай аталған) немесе «Аббаттағы өлім» деп аталмады? Осы сұрақ шығарманың жазушысы Умберто Экоғада қойылған. Ол өзінің түсіндірмесінде раушан қандай болсада раушан болып қалады. Басында әдемі, хош иісті, көз тартарлықтай сұлу болады, бірақ солып қалғанда сол бар сұлулығынан, хош иісінен тек қана аты қалады деген екен. Бұлай аталған себебі осы шығармада христиандық үлкен, аты жер жарған кітапхана ең соңында жанып кетеді, сонда ол кітапханадан раушанның солғаны сияқты тек қана аты қалады. Кітапхананы раушанға теңеп, артынан тек қана аты, даңқы және өртенген сұлбасы қалады делінген.

«Имя Розы» романының көкей кесті мәселелерін тікелей зерттеп, қарастыру үшін, романның негізгі мазмұнына және тарихына қысқаша тоқтала кетсек. Сонымен «Имя Розы» романы дегеніміз не? Оның мазмұнының мәнісі неде?

«Имя Розы» романындағы басты кейіпкерлері шығарманың басында қаза тапқан монах Адельма Ортанск, оның өлімін зерттемек болып жүрген тергеуші Вильгельм Баскервильс және оның шәкірті, әрі серігі Адсон Мелькск, сондай-ақ соқыр әрі, қатыгез монах Хорхе. Оқиға 1327 жылы, қараша айында, Италияның Лигурия, Пьемонта және Франциямен шектесетін солтүстік-батыс бөлігінде болған. У. Эконың бұл шығармасындағы сюжет бір апта шамасында сипатталған. Негізгі оқиғаның желісі детектив Вильгельм өзінің шәкірті, әрі серігі Адсон Мелькскпен бірге қаза тапқан Адельма Ортансктың өлімінің себебін іздеп, Аббад елді-мекеніне келуімен басталады.

Олар тергеу жүргізген жеті күн ішінде бірнеше адам қаза табады. Оның сырын ашу үшін детектив пен оның шәкіртінің өлімді ашу жолы баяндалады. Бұл ұлы туындыны оқу, орта ғасырға сапар шегу мен тең. Бұл жерде шығарманың мәні тура мағынадағы саяхат емес, адамның жан-күйін сол ғасырдағы заманның, шығармадағы оқиғаның желісі мен автор сөзінің сені құдды сол оқиғаға байланыстырып, сенің қатысуыңмен болған оқиға секілді сөзбен жеткізе алмастай күй кештіретін, шығарма тұрғысында болмақ. Бұл шығарманың рухтылығы мен басқа көптеген шығармалардан ерекшелігі ол автордың роман ішінде кейіпкерлердің диалогы, жазушының ұзақ бірінші жақтан әңгімелеуі мен романдағы оқиғаның мазмұнының ашу үшін қолданылған цитаталары, діни-теологиялық қарама-қайшы көзқарастары мен философиялық мазмұның Умберто Эконың шебер жеткізуімен байланыстырдық [2].

Сондай-ақ шығарманың көптеген детективтік сюжет мазмұнында қызғушылық тудыратын тұстары өте көп. Мысалы, шығармадан бір кейіпкердің қазасы туралы мағұлмат іздесеңіз, оңай жаңылысасыз. Себебі, бұл жерде бірнеше адамның қазасы туралы, мистикалық оқиғалар мен интригаға толы сипатталып, оқырманды шатыстыратындай деңгейде баяндалған. Сол үшін, шығарманы оқу барысында үнемі ойлану, күмәндану, ойша

болып жатқан іс-әрекетке өзіндік тұжырым жасау немесе әрі қарай қалай өрбиді екен деген қызғушылық құлшыныста отырсыз.

Алайда романның мәні ол емес. Себебі шығарманың детективті жағымен қоса бейбіт жағыда бар. Оған, роман кейіпкерлерінің ролін, олардың өмірін, мақсатын, мансабын, дипломатиялық жетістіктерін, алған білімдерін (мысалы, өзінің Вильгелм атты ұстазымен сапар шеккен Уатсон) және де роман сонындағы олардың өмірін жатқызуға болады [3]. Бұл романның барлық оқырмандарға ұнамды тұсының бірі – ол кейіпкер бейнесінің көп болуы.

Умберто Эконның мойындауы бойынша шығарманың ең алғашқы атауы «Аббад өлімі» болған. Бастапқыда бұл шығарманың олай аталуын У. Эко романда қаза тапқандардың көп болумен, Аббад елді-мекенінің жанып кетуімен, ең қасиетті болып саналған іші лабиринтке толы маңызды кітапханадағы (оның маңызды болу себебі, ондағы кітаптар тек рұқсат етілген адамдарға ғана берілгендіктен) жауыз, әрі соқыр кітапханашы Хорхердің жасаған қылмыстары мен оның өмірінің шиленісінен деп түсіндірген. Неге Хорхе? - деген сұраққа, Умерто Эко: «солай болу керек болды, мен секілді романисттер үшін өз туындысындағы әр шығарманы өзіндік мазмұнымен немесе оқиға желісімен айқындап, тұратын жемісті образ болады. Сол менің романыма мән беріп тұрған кейіпкер соқыр кітапханашы болды, алайда ол ешқандайда шынайы кейіпкер емес» - деп жауап берген.

«Имя розы» шығармасы шынайы да және фантастикалық түрде жазылған. Шынайылықтан фантастика, фантастикадан шынайылыққа керемет өңделген түрде білінбей өтеді. Шығарманың барлық сыры және көп сұраққа жауабы тек шығарманың соңында ғана оқырман қауымға белгілі болады. Сонымен өлтіруші адам негізінде өлтіруші емес екен, себебі ешкімді өлтірмеді, бірақ сол құпиялы кітаптың бетіне қолынан келгенше ұды жағып, сіндіреді және ешкімнің ол құпиялы кітапты ашып, оқығанын қаламай, бар күшін салып ол кітапты көзінің қарашығындай сақтап бақты. Сол кітапты қызығушылықпен ашқан адам ұдың кесірінен бір-біріне жабысып қалған беттерді ашам деп бас бармағын сілекейлеп ұды өзіне сіндіреді. Ол көп оқыған сайын, у не ғұрлым терең сіңе бастайды және құпиялы кітаптың соңғы беттері оданда көп у жағылған. Міне, осы жері шығарманы қиял-ғажайыпқа толы етіп көрсеті. Бірақ, шығарманың дәл осы жері өте маңызды сюжет. Себебі, шығарманың барлық жерлердегі мәселесі осы сюжеттің себебінен туындаған. Бірақ «қылмыстық» итриганың аяғында, осы қиял-ғажайып жері өте маңызды. Соқыр және жағымсыз көрінетін кәрі Хорхе адамзаттың бақытсыздықтарының басты көзі ретінде күлкіге қарсы күреседі, өйткені Шайтанның құралы (Евангелияда Христостың күлгені жайлы ештеңеке айтылмаған, Христос ешқашанда кулмеген) деп барлық адамдарды осыған үгіттейді, күлмеуге шақырады, тіпті күлмеуге мәжбүр етеді. Бірақ осыны естіген Вильгельм *сол сіз айтқан Евангелии кітабында Христостың күлгені жайлы айтпағанындай, күлмегені жайлы да айтпаған. Сондықтан, неге күлуге болмайды, Евангелия кітабында ол туралы шек қойып, жазбаған ғой* деген сөзін естіген Хорхе өз ашуын баса алмай, Вильгельм кешірім сұрамаса атақты, әлемге әйгілі кітапханадан қуып шығуға дайын тұрды. Осыдан-ақ байқауға болады Хорхе бүкіл шіркеу қауымын, Аббатағы адамдарды кулмеуге мәжбүрлегенін.

Әрбір шығарма адамға сан түрлі сезім сыйлайды. Кітапты қолыңа алып оқи бастаған сәттен-ақ сол шығарманың ішінде бірге өмір сүріп жатқандай боласың. Сондықтан әрбір оқырман қандай да бір мақсатпен шығарманы оқи бастайды. Біреу романтиканың әсем әлемін кешкісі келсе, біреулер шытырман оқиғалы детективке бас қатырғысы келсе, біреулер тарихи шығармадан танып, білгісі келсе, біреулер фантастиканың әлеміне енгісі келеді.

Шығарма заман қарқынында ұзақ қалу үшін және елеулі шығармалардың бірі болу үшін ол шынайы түрде жазылуы керек. Тіпті шынайы дәлелдемелері болмаса да шындыққа ұқсағаны абзал. Міне, сонда шығарма адамның сана-сезімінде мәңгі қалып, заман талабының мықты шығармаларының бірі болады. Умберто Эко осы кілттік сезімнің құлпын әсемдікпен аша білді.

«Имя Розы» шығармасы ойдан құрастырылған сюжет болса да, өте сенімді түрде оқырман қауымына жазылған. Бұл шығарманың бойында фантастикалық жаныр болғанына қарамастан оқырман шынайы тарих бетінде отырғандай сезім кешеді. Біз бұл кітапты

басында үлкен сенімсіздікпен қолымызға алдық. Себебі тарихи шығармалардың көбі сәтті жазылмайды. Шығарма бірақ жәй ғана бестселлерға айналмайды. Әлем әдебиетінің карьерасын құрайтын осындай бестселлерді бірақ оқымау мүмкін емес. Осы шығарманы оқымас бұрын Умберто Эконның бұл шығармаға жазған арнауын іздестірдік.

Бұл романда бізді баурап алған тұсы өте көп, мысалы шығармада диалогтардың қалайша сәтті құрылғандығы, орта ғасырлық әдебиеттердің шығармада сәтті орның тауып, қолданылуы, цитаталардың болуы, және т.б. Сол жоғарыда айтылған цитаталардың біріне ортағасырлық әдебиеттерді қолдану турасында тоқтала кетейік. Умберто Эко өз романында ортағасырлық әдебиеттер мен ондағы терминдерді өте сәтті қолданған. Ол жайлы жазушы «Менің еңбегім оқырман үшін ең үздік болуы қажет екенің естен шығармадым, және сол үшін ауқымын кеңейттім. Маған ортағасырлық әдебиеттерді өз туындыма пайдалану аса қиындық тудырмады, себебі өз романымның әр сюжетінде бірге өмір сүрдім, яғни орта ғасырда да болып келдім» деген. Яғни, У. Эко бұл жерде романды оқыған кездегі алатын әсерді эксперимент ретінде ең алғаш өзіне жасаған.

Умберто Экодан романыңыздан қандай сезім сезінуге болады және оқырманға роман не бере алады дегенде «оны мен емес, оқырманым айтады сізге, себебі бұл шығармадан әр оқырман өзі қандай сезім сезінгісі келеді сондай сезім сезінеді, нені ойға түйгісі келсе соны түйеді» - деген. Расымен де «Имя Розы» романын біз бірнеше рет оқып шықтық. Әр оқыған сайын басты қызығушылық аспектіміз өзгеріп отырды. Себебі роман тек детектив түрінде жазылған деп шығарманың басында өлімнің себебіне және кім өлтірді деген қызығушылық туса, сосын тарихи жайыттарда бейнеленіп ойынды сан-саққа жіберіп, неге күлуге болады, немесе неге күлуге болмайды деген оймен қосымша философиялық талдауды да қажет етеді. Яғни шығарма бастан аяқ бір түсінікте емес, жан-жақты ойлауды талап етеді. Сол себепті роман интеллектуалды ортаға арналған [4]. Умберто Эко мен өзімнің шығарма жайлы өзім айтқанша, оқырман қауым менің шығарма жайлы айтқанды жөн көремін дегендіктен шығарма бізге одан әрі қызықты бола бастады.

«Имя Розы» шығармасының басы болашақ аудармашының және баспагердің қолына 1968 жылы Прагада «Мелькодағы Адсон әкенің жазбалары» түсуінен басталады. Аудармашы бұл жазбаға бірден қызығушылығы оянады. Өзінің жалғыздығын жұбату үшін аудармашы бұл қолжазбаны бірден аударып, қызыға бастайды. Өткен ғасырдың ортасындағы Франциялық кітаптың бастапқы титулдық бетінде XVII ғасырда латындық тілден аударылған неміс монахының XIV ғасырдың аяғында жазған қолжазбасы деп жазылған. Осы жазба аудармашының қолына түскеннен кейін, Француз аудармашының авторы жайлы да, латын тілінде жазылған түпнұсқасы және Адсонның жеке басы туралы да жасалған ізденістер аудармашыға ешқандай нәтиже әкелмейді. Бірақ соған қарамастан аудармашы бұл жазбаны бастан-аяқ, бір деммен аударып шығады. Оған дәлел аудармашының мына сөздері: *In a state of intellectual excitement, I read with fascination the terrible story of Adso of Melk, and I allowed myself to be so absorbed by it that, almost in a single burst of energy, I completed a translation, using some of those large notebooks from the Papeterie Joseph Gibert in which it is so pleasant to write if you use a felt-tip pen* [3]. *Көңіл-күйім жоқ болғанына қарамастан Адсонның әңгімесіне қызыққаным соншалықты «Жозеф Жибер» фирмасының үлкен дәптерін қалай толтырып аударма бастағанымды байқамппын, егер әрине қалам қауырсын жетерлікті жұсақ болса» деп баяндаған.*

Аудармашы осы қолжазба жайлы бір сөзбен өзінің ойын осылай жеткізген *For it is a tale of books, not of everyday worries, and reading it can lead us to recite, with a Kempis, the great imitator: In omnibus requiem quaesivi, et nusquam inveni nisi in angulo cum libro.* Бұл кітап туралы әңгіме, оны оқып, ұлы еліктеуіш Кемпийдан кейін қайталауымыз мүмкін: *Барлық жерде мен тыныштық іздедім және бір ғана жерде — бұрышта, оны кітаппен таптым.*

Ол қолжазба неміс монахы Адсонның XI ғасырда басынан өткен өкіясы жайлы баяндаған көне жазба. Шығарма ары қарай осы көне қолжазбаны аудармашы қазіргі заманғы оқырманға аударуымен жалғасады. Адсонның өзінің қолжазбасы жеті бөлімнен тұрады,

яғни, жеті дұға ету күніне арналғандықтан, әр-бәр күнін жеке-жеке сипаттауына байланысты бөлінген.

Шығарма *In the beginning was the Word and the Word was with God, and the Word was God.* - *Бірінші Сөз болды, және Сөз Алламен бірге болды, және Сөз Алла болды* деген прологтан басталады. Адсонның қолжазбасы бізді 1327 жылғы оқиғаға апарды.

Айта кеткен жөн, Умберто Эко, орта ғасырдың шынайы білгірі ретінде, оқиғаларды өте дәл сипаттайды. Осыдан байқауға болады Умберто Эко өзінің шығармасын постмодернизм жанында баяндаған. Себебі шығарманы өзі жазып отырғандай емес, құдды бір аудармашы жас кезінде жазған монахтың хатын тауып алып аударып отырғандай сипаттаған.

Шығармада аллюзиялар шеңбері кең және жалпыға қол жетімді мамандарға ғана түсінікті сараланған. Кітаптың бас кейіпкері Вильгельм Баскервильский бір жағынан кейбір ішінара ерекшеліктерімен Уильям Оккамға келеді, бір жағынан Кентерберий Ансельмінге, үшінші жағынан Шерлок Холмске ұқсатуға болады. Оның дедуктивті әдісін пайдаланады, холмсианның ең танымал мәтіндерінің бірінің атауы бойынша аталады, сонымен қатар, Адсон мен Ватсон серіктері арасындағы параллель анық көрінген. Оның басты қарсыласы, соқыр монастырлық кітапханашы Хорхе-Аргентинаның Ұлттық кітапханасының директоры болған Хорхе Луис Борхестің постмодернистік әдебиеттің классигі бейнесіне күрделі пародия жасап бейнелеген, ол да өмірінің қартайған шағында соқыр болып қалады.

Шығарма бірнеше сатыдағы қоғамға арналғандықтан «Имя розы» шығармасына өте терең анализ жасауды талап етеді. Осы шығармаға талдау жасаудың өзі адамға керемет сезім сыйлайды. Себебі өте үлкен және сан түрлі мағынаны қамтығандықтан жан-жақты талдауды міндеттейді.

Адам, қоғам, өлім мәселесі бұл шығармада қарқынды қамтылған. Умберто Эко қазіргі заманның мәселесін сол заман арқылы астарлап, өте терең оймен жеткізген. Умберто Эко семиотика саласының басты, шебер маманы болғандықтан өзі жеткізгісі келген мағынаны, астарлы ойды мән-мағыналы, түсінікті, оқырман қауымға сұлу жеткізуі қыынға турмайды. Сөз өнерінің хас шебері болғандықтан, одан шыққан әрбір ой оқырманның жүрегіне жетері сөзсіз. Шығарма Умберто Эконың постмодернизм жайлы теориялық жұмысының практикалық жасалу жолы. Умберто Эко шығармасын бірнеше сатыдағы қоғамға сай етіп жазған. Әдебиеттен түсінігі бар жоғарғы қауымға шығарма күрделі салынған детективтік тарих, ортанғы қауымға сол заманғы дәуірдің және ішінара сәнді детективтің тарихы туралы бірегей ақпараты баяндайтын тарихи шығарма, оданда төмендеу қауымға ортағасырлық дүниетанымның қазіргі дәуірден айырмашылығы, табиғат және әдебиеттің мақсаты, оның дінмен арақатынасы, адамзат тарихындағы орны және тағы басқа мәселелер туралы философиялық-мәдениеттанулық ойлауды баяндайтын тарихи шығарма.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Петров С.В. Умберто Эко: Биография, мемуары/ – Москва, 2001. – с. 76.
- 2 Ермилова Г. И. Постмодернизм как феномен культуры конца XX века СПб: Радуга, 1989. – с. 123.
- 3 Umberto Eco Il nome della rosa. - Bompiani: 2008. – p.252
- 4 Eco U. A Theory of Semiotics. Bloomington: Indiana University Press, 1976.p.68-96.

В данной статье рассмотрены особенности творчества итальянского семиотика и постмодерниста, писателя Умберто Эко «Имя Розы». Для того, чтобы непосредственно изучить и рассмотреть актуальные вопросы романа «Имя Розы», необходимо кратко остановиться на основном содержании и истории создания романа. Умберто Эко написал произведение для разных слоев общества. Для представителей высшего общества, имеющих представление о литературе, данное произведение стало детективной историей со сложной структурой, для среднего слоя населения – историческим произведением, которое передает уникальную информацию об истории того времени и частично об истории модного детектива, для обывателей, оно явилось историческим произведением,

описывающим контраст средневекового мира с современной эпохой, природу и литературу, ее отношение к религии, и другие исторические проблемы философского и культурного мышления.

This article discusses the features of the work of the Italian semiotic and postmodernist writer Umberto Eco "The name of the Rose". In order to directly study and consider topical issues of the novel "The name of the Rose", it is necessary to briefly dwell on the main content and history of the novel. Umberto Eco wrote a work for different strata of society. For representatives of high society who have an idea of literature, this work has become a detective story with a complex structure, for the middle class - a historical work that conveys unique information about the history of the time and partly about the history of fashion detective, for ordinary people, it was a historical work describing the contrast of the medieval world with the modern era, nature and literature, its relationship to religion, and other historical problems of philosophical and cultural thinking.

ӘОЖ 821.512.122

Б.Ш. Қожекеева¹, Б.С.Сарбасов²

¹филология ғылымдарының кандидаты, қауым.профессор, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: Bekzada61.2018@gmail.com

²филология ғылымдарының кандидаты, қауым.профессор, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: Sarbasov.bolathan@mail.ru

«ҚАМБАР БАТЫР» ЖЫРЫНДАҒЫ САЛТ- ДӘСТҮР КӨРІНІСІ

Қазақ халқының ауызша шығармашылығы мен адамдардың күнделікті өмірінде салт-жоралық және лирикалық өлеңдердің, ертегілердің, мақал-мәтелдердің рөлі зор. Әсіресе, салт-жора поэзиясы халық тұрмысының ажырасыз бөлігі болып саналатын. Ол қарапайым қазақтың да, атақты қазақтың да өміріндегі барлық маңызды шаралар мен рәсімдерде (қуанышта да, қайғыда да) орындалып отырған. Осыған байланысты, мақалада Қамбар батыр жырындағы қазақ ұлтының ежелден бергі тұрмысында пайдаланып келген ырымдары мен дәстүрлері, салты мен ғұрыптары туралы баяндалған.

Кілт сөздер: әдет-ғұрып, ауыз әдебиеті, салт-дәстүр, Қамбар батыр жыры.

КІРІСПЕ

XV-XVII ғасырлардағы қазақтардың рухани өмірі біздің кезімізге дейін жеткен ертедегі халықтың әдет-ғұрпы, салт-санасы дәстүрлерін көрсетеді. Олар түгелдей алғанда сол кезде қазақтарда үстем болған патриархаттық-феодалдық қатынастарға негізделген. Қазақтардың көптеген әдет-ғұрпы олардың әдеттегі құқығының ертедегі нормаларымен байланысты болды, олардың негізі атақты қазақ хандары Қасым («Қасым ханның қасқа жолы») мен Есімнің («Есім ханның ескі жолы») құқықтық ережелерінде салынған болатын, ал XVII ғасырдың аяғында, Тәуке хан билік құрған кезде қазақтың үш жүзінен шыққан көптеген қазақ билерінің, соның ішінде халық зердесінде қалған атақты Төле бидің, Қаз дауысты Қазыбек би мен Әйтеке бидің қатысуымен Тәуке ханның «Жеті жарғы» деп аталатын заңдары жүйеге түсіріліп, құрастырылды [1,16].

Қазақтың әдет-ғұрпы мен дәстүрлері көбінесе көшпелі малшылардың күнделікті шаруашылық қызметінде атқарылатын әр түрлі салт-жорасынан көрінеді. Мәселен, көктемде қыстаудан көшкенде қыстау мен малды отпен тазарту салты міндетті түрде сақталған. Бұл үшін қыстаудың маңынан екі жерден от жағып, барлық малды солардың арасынан айдап өткен, мұның өзі мұсылман дініне дейінгі от киесіне деген нанымға байланысты еді. Жазда

қоныс аударған кезде әрбір ауыл көш керуенінің салтанатты безендірілуіне ерекше көңіл бөлген. Бұл үшін алдыңғы түйеге қырғауылдың ұзын қауырсынынан төрт басты қарқара орнатқан. Мұндай көш халық арасында «*қарқаралы көш*» деп аталады. Қарқаралы түйені ауылдың ең құрметті әйел немесе ең жас келіні жетекке алған. Халықтың түсінігі бойынша, қырғауылдың әдемі қауырсыны көзі түскендердің назарын өзіне аударып, көш керуеннің көз тиюден және жол-жөнекей әр түрлі қолайсыз жағдайлардан сақтайтын болған [2,23].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Сондай-ақ, «*Қамбар батыр*» жырында:

«Сусар бөрік басында,
Үстіне киіп құлпыдан.
Керей ұлы Келмембет
Сөйлес қылып келеді» [3,436],-

деп сырттан келген бөтен адам үй иесін баса-көктемей «Сөйлес», - деп дауыстап қонақ келгенін білдіріп, рұқсат сұрау ғұрпын бейнелеген.

Жыр басында астарлап сөйлей отырып қыз баланы айттырудың жоралғысын мына шумақтардан көруге болады:

«Саусағы алтын сұңқарға,
Ілдірейін деп келдім.
Көлдегі үйрек, қазыңды,
Алтайы қызыл түлкіңе,
Қосайын деп ойлап ем
Құмай жүйрік тазымды.
Тікбекке ақ үй сұраймын
Ел қонбаған сазыңды.
Бұйырып патшам жіберген,
Қайталмаймын бұл жерден
Іздеген жоғым табылмай» [3,437].

Халықтық әдет-ғұрып қазақтардың отбасы-неке қатынастарында сақталатын әр түрлі салт-жораларда мейлінше толық ашылды.

Қазақтар некенің әр алуан түрлерін білген, бірақ некенің ең көп тараған және негізгі түрі құда түсу және келінді қалың мал беріп алу жолымен үйлендіру болды. Құда түсу салтын жастардың ата-аналары немесе жасы үлкен туыстары жүзеге асыратын еді. Құда түсу туралы келіссөз жүргізуден бұрын күйеу баланың ата-аналары жорамалданып отырған құда түсер үйдің жақсылы-жаманды оң немесе теріс жақтарын дәлелдейтін барлық мән-жайларды біліп алатын. Осындай құпия «барлаудан» кейін ғана күйеудің әкесі ресми ұсыныс жасау үшін қыздың әкесіне өзінің сенім білдірген адамын «жаушы» етіп жіберетін. «Қамбар батыр» жырындағы осындай «жаушы» ретінде Келмембет жіберілген. Келмембет тағы сөйлейді:

«Сен сұрасаң Әзімбай
Айтайын келген жөнімді,
Арада жүрген жеңгемін
Киемін қымбат тоныңды,
Мәрт кісінің белгісі
Бітірсең тездеп сонымды;
Ешкім саған тие алмас
Ұстасаң менің қолымды;
Жаушы қып патшам жіберді...
...Бүгін саған мейманмын

Таңдап сой семіз қойыңды:
 Кұда түсіп, құйрық жеп
 Қыламыз қызық ойынды...» [3, 438], -

дейді.

Егер қыздың ата-анасы ұсынысты қабылдаса, күйеу жағынан құралдардың келу мерзімін белгілеп, жаушыға *«шеге шапан»* деп аталатын шапан жапқан. Сонан соң күйеудің әкесі белгіленген мерзімде құдалар жіберіп, олар қалың малдың көлемі туралы, жасау-жабдықтар туралы, қалың мал төлеудің алдын ала белгіленген мерзімдері және тойды өткізетін уақыттың өзі туралы ресми келіссөз жүргізген.

Құдалық туралы екі жақтың келісімі антпен бекітілген, бұл үшін құрбандыққа шалынған қойдың бауыздағандағы қанын ағаш тостағанға (аяққа) толтыра құйып, екі жақтың да бос құдасына апаратын, олар оған оң қолының саусақтарын малып, ал неғұрлым ерте кезде оған найзасының немесе жебесінің ұшын салып, сонымен бірге құдалық уағданы бұзбау туралы ант берген сөздер айтатын болған. Ант беру рәсімі жасалғаннан кейін ақсақалдар қан толтырылған тостағанға қарап отырып аят оқу арқылы уағдаластыққа бата берген, бұл қазақтарда *«батаяқ»* деп аталды. Осы жол-жораның құрметіне күйеу жағынан келген бас құда қалыңдыққа тарту-таралғаны және қалыңдыққа *«қарғыбау»* немесе *«үкітазар»* (ен салу) деп аталатын сыйлықты атаған, бұл сыйлық қыздың осыдан бастап айттырылғанын білдірген. Осыдан кейін уағдаласушы жақтар заңды құда деп саналып, оларға жаңа пісірілген құйрық май мен бауырдан арнаулы *«құйрық-бауыр»* деген тағам тартылған. Құдалардың оны бір-біріне асатуы екі жақтың туыстық қатынастарының ұзақ жылдарға орнатылғанын бейнеленген. Құдаларға аттанар алдында сый ретінде *«киім»* кигізген [4, 26].

Күйеудің әкесі келісілген қалың малдың негізгі бөлігін бергеннен кейін күйеу қалыңдыққа өзінің алғашқы ресми сапарын жасаған, ол *«ұрын бару»* деп аталады. Осы сапар кезінде болашақ ерлі-зайыптылар, әдетте бірінші рет кездесетін, сондықтан олардың бұдан кейінгі тағдырына ұрын барудың зор мәні болды, олар бірін-бірі біліп, ұнатып кетуі мүмкін еді. Кейде бұл кездесу тең емес некені болғызбай тастайтын. Демек, қазақтың «ұрын» термині түріктің ертедегі «ugun» (тығылу, бауырына басу) деген сөзінен шыққан болуы мүмкін. Түріктің ертедегі «bagırsaqni bulza bagırqa ugun» (егер ізгілік көрсең, қабыл ал) деген қазір де бар сөзі осындай жорамалдың растығын айқын дәлелдейді.

Күйеу мен қалыңдықтың ата-аналары алғашқы кездесуді өткізуге мұқият дайындалатын. Қалыңдықтың туған-туысқандарына алуан түрлі көп тарту-таралғы беріп, күйеуге тәжірибелі жігіт (күйеу жолдас) бастаған 5-6 адамнан тұратын қошеметшілері еріп барған. Күйеудің қасына ерген адамдары үшін қалыңдықтың жақын туысының үйінде келесі күні дәстүрлі *«қыз қашар»* кеші өткізілген. Кештің аяғына қарай қалыңдық құрбыларының қарсылығына қарамастан, жеңгелері оны арнайы отау үйіне апарады, онда алдын ала төсек салынып қойылады. Жас жеңгелер күйеуді сонда шақырады, ал басқа әйелдер күйеудің аяғының астына *«бақан»* (киіз үйдің шаңырағын көтеруге арналған сырғауыл тастап, оның алдынан *«желі»* (құлын байлайтын арқан) тартады. Халықтың наным бойынша, бұлар – қасиетті заттар, олардан аттап өтуге болмайды, ал бұл жағдайда одан ақы төлеп айналып өту керек. Сондықтан күйеу бола жеңгелерге *ақы (кәде)* төлейді де, олар күйеу баланың жолынан кедергіні алып тастайды. Бірақ бұндай көріністердің барлығы жырда онша көрінбейді, яғни Назым бұл әдеттерді орындайды. Назымның әдет-ғұрыпты бұзып еріксіз қалың малға сатылуға көнбейтін қыз екендігі *«Тоқсан үйлі Тобыр»* жырында өте айқын берілген. Мұнда ол өз әкесі Әзімбайға:

«Айғыр емен, ат емен
 Жал-құйрығын сүзілтіп
 Бауырыңа салғандай» [5,94], -

дейді.

Бұл жырда халықтың өлең-жырларында қолданылып келген дәстүр жаңа әдістермен толтырылған. Мұнда тұрмыс-салт өлеңдерінің дәстүрінде аңсап, арман ететін бой жеткен қыздың сипаттары да толықтырылады. Назымның өз басын толық бағалай білетіндігі, махаббатты жолында жан алмайтындығы, өзінің ішкі сезімін қорғау үшін батылдық пен нақты әрекет істей алатын қыз екендігі айтылады. Назым - ақ түйғын, аққу, қоңыр үйрек, балапанын ерткен қоңыр қаз. Оның денесі аппақ қардай, екі беті қарға толған қандай, көзі құралайдың көзіндей. Осы сияқты сипаттардың нәтижесінде рухани тәрбиесі де, дене тәрбиесі де жан-жақты жетілген мінсіз адамның бейнесі көрінеді. Қамбарды Назым оның күшіне, ерлігіне қызығып сүйеді. Назым Қамбардан өзінің ойында арман етіп жүрген жігітінің сипатын, батырлығын көреді. Сондықтан да «Он екі баулы өзбекті» және «ноғайлы» елін қалмақ шабуылынан қорғайды деп сенеді.

«Бара жатқан Қамбарды
Назым сұлу көздеді.
Шын батырға кез келді.
...Соған ғашық болғаным
Қалмақтың берер деп едім
Жалғыз-ақ өзің жазасын» [5,95].

Қамбар мен Назым арасындағы ғашықтық және батырдың Назымға үйленуін баяндау олардың руының Махтым ханға қарсы күресімен байланыстырылып берілген. Назым Қамбарға деген адал махаббаты үшін күреседі. Ноғайлы елінің билері, «көп жылағанша бір қыз жыласын» деп Назымды Махтымға бермек болып, кесім шығарған кезде де ол өзінің бетінен қайтпайды.

«Тоқсан үйлі Тобырда» XIX ғасырдағы елдің тұрмыс жағдайлары кейіпкерлердің іс-әрекетін өзгертуге де әсер еткен. Мысалы, ұрыс қызған кезде сартылдап найза сынып, зуылдап садақтың оғы ұшып жатады, сонымен қатар күрсілдеп зеңбірек атылып, аспанға ракета ұшып жатады.

Сайып келгенде, XIX ғасырдағы ел тұрмысының бұл жырға тиген ең басты әсері: тұрмыстағы әлеуметтік қайшылықты ашып көрсету, кедейлердің жай-күйін жақсартудың қажеттігін сөз қылу және қалың малсыз үйлену мәселесін көтеру. «Тоқсан үйлі Тобыр» жырында ескіден келе жатқан дәстүрмен қатар көп жерлерде жаңалық араласып басқа батырлар жырының дәстүріне ұқсамай отырды. «Тоқсан үйлі Тобыр» жырында және Қамбар туралы басқа жырларда да ел қыдырып әулие іздеп молаға түнеп, аруаққа сиынып батыр бала сұрап жүрген кубас шал-кемпірлер жоқ. Және батырдың бала күніндегі ерлігін суреттеу, өзіне жылқыдан ат таңдап алу, сүйген қызына таласқан басқа жігітпен сынасып, садақтан оқ атысу, бәйгеде сынасу сияқты жырлардан кездесетін суреттеулер де жоқ. Жырдың басында сөз Назымның сұлулығы туралы болады. Одан кейін Назымның өжеттілігі, еріктілігі қалың тойда өзіне күйеу боларлық жігіт таңдағанда және Қамбарға алғашқы кездескен жерлерінде толық, өте айқын суреттелінеді. Назымда көзге түсерлік сипат көп. Оның міндетін алтын күймесі, киетін алтынмен әшекейленген қамқа тоны, беті-қолын жуатын алтын құманы бар. Оның алтын күймеге жегіп жүретін қос қара атының қамыт-доғасы да алтыннан, седелкесі күмістен жасалған, божысы жібектен есілген және басқа да бай дүние-мүлік бәрі оның әмірінде. Назым тек қымбат бағалы киімдермен денесінің кіршіксіз аппақтығымен, бетінің қызылдығымен, қасының қаламдай сызылып тұрғандығымен және әсем сұңқар бойымен ғана суреттелінбейді, сонымен қатар, Назым таза жүректі адамгершілік қасиеті мол тілекті адам. Оның ең басты қасиеті де осында.

Ал, Ә. Диваев нұсқасындағы «Қамбар батыр» жырында осы салт-дәстүр, әдет-ғұрып бойынша Әзімбайдың Назымға күйеу таңдату үшін істеген тойды толық суреттеу, Назымның қалмақтың ханымен сөйлескені, қалмақ ханы Қараманның құда түсуі, Қамбар мен Назымның арасындағы ішкі сезім көріністері мұнда жоқ. Дегенмен, Ә. Диваев вариантындағы «Қамбар батыр» жырының мына бір көрінісін айта кетсек:

«Қалмақ ханы Әзімбайдың ауылына құда түсуге екінші рет адамдарын жібереді. Әзімбай сасқанынан құдалыққа келген қалмақтарға сый-құрмет көрсетіп, қарсы алады да,

Қамбарға астыртын кісі жібереді. Қамбардан хабар келгенше Өзімбай құдаларды «құрметтеп» Келмембеттің оң жағында отырады, құдалық салты бойынша сойылған қойдың етін бір топ жігіттер қонақтарға табақпен тартып жүреді, құдалардың иығына қымбат ішіктер жабады. Дегенмен тұрмыс-салтқа байланысты суреттеулер бұл вариантта аз кездеседі».

Ертедегі қазақ халқының салт-дәстүрі бойынша отбасында қыз балаға 12-13 жасқа толғанда бойжеткен деп есептеліп, оны тұрмыс құруға бейімдейді. Қалыңдықты ерекше көз тартатындай бағалы киімдер кигізіп, ал асыл тасты бұйымдар қыздың ажарына көрік беретінін айтып өттік. Енді соны бұл жырда қалай суреттелгенін мына өлең жолдарынан көруге болады:

«...Алпыс сомдық әр кезі
Үстіне асыл кигізді,
Жорғадан жегіп қара көк
Күймелі арба мінгізді
Көзі түскен бенденің
Жүрегін оттай күйгізді».

* * * * *

«Тоғыз қабат торқадан
Қамзол киді қынама...»

* * * * *

«Қыз Назым шықты бұрандап
Он сегіз толған жасына
Кәмшат бөрік келісіп,
Бриллиант қойды басына» [3,420].

ҚОРЫТЫНДЫ

Халықтың ауызша шығармашылығы мен адамдардың күнделікті өмірінде салт-жоралық және лирикалық өлеңдердің, ертегілердің, мақал-мәтелдердің рөлі зор. Әсіресе, салт-жора поэзиясы халық тұрмысының ажырасыз бөлігі еді, салт-жора мен әнсіз тұрмыс мүмкін емес болатын. Ол қарапайым қазақтың да, атақты қазақтың да өміріндегі барлық маңызды шаралар мен рәсімдерде (қуанышта да, қайғыда да) орындалып отырған.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақстан тарихы. Ү томдық II томы // Атамұра Алматы, 1998.
- 2 Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы, 1994.
- 3 Қамбар батыр. Қазақ эпосы 1 кітап. Алматы, 1957.
- 4 Садырбаев С. Қазақ халық ауыз әдебиеті. Алматы, 1990.
- 5 Қамбар батыр // Жазушы Алматы, 1968.

Б.Ш. Кожекеева¹, Б.С.Сарбасов²

Особенности традиции в поэзии «Камбар батыр»

^{1,2}Казахский государственный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан

Традиционные, лирические стихи, устная литература, сказки, пословицы и поговорки играют большую роль в повседневной жизни казахского народа. Особенно, традиционная, ритуальная поэзия считалась неотъемлемой частью жизни народа. Они соблюдались во всех важных (радостных и печальных) событиях в жизни каждого и богатого и бедного, и известного и простого казаха. В связи с этим, в данной статье рассказывается об эпосе Камбар батыр, в котором были описаны все обычаи, традиции и ритуалы используемые казахским народом с древних времен.

B.Sh. Kozhekeyeva¹, B.S. Sarbasov²**Features of the tradition in the poetry of «Kambar Batyr»**^{1,2}Kazakh State Women's Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

Traditional, lyrical verses, the folklore, fairy tales, proverbs and sayings play a big role in the everyday life of the Kazakh people. Especially, traditional, ritual poetry was considered an integral part of people's life. They were observed in all important (joyful and sorrowful) events in the life of everyone, both the rich and the poor, the famous and simple Kazakh. In this regard, this article tells about the epos Kambar batyr, which described all the customs, traditions and rituals used by the Kazakh people since ancient times.

ӨОЖ 821.512.122

Б.Ш. Қожекеева¹ Б.С. Бегманова²

¹филология ғылымдарының кандидаты, қауым.профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, *Bekzada61.2018@gmail.com*

²филология ғылымдарының кандидаты, қауым.профессор м.а, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, *Bibizhan1972@gmail.com*

Ә. КЕКІЛБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МАХАМБЕТ БЕЙНЕСІ

Бұл мақалада жазушы Ә.Кекілбаевтың Махамбет туралы бітімі бөлек зерттеу еңбегі берілген. «Махамбет» дастаны – қазақ әдебиетінде Махамбет тақырыбына алғаш жазылған шығармалардың бірі. Махамбет қазақ әдебиетінде көп зерттелген ақын десек те, оның өмірі мен шығармашылығы әлі де жұмбаққа толы. Ә.Кекілбаевтың «Шандозы» Махамбетнамаға қосылған сүбелі үлес болуымен қатар, әдебиетті зерттеу, тану аясындағы соны бағыт, дербес жол, тың ұстаным, әдіс. Ойшыл Кекілбаевтың парасатты пайымдауларында қамтылған адамзат тіршілігінің тұрмыстық философиялық жақтары жеке даралыққа және әлеуметтік таңдаулар жасауға шақырады.

Кілт сөздер: элегия, дастан, текстология, хандық, саясат, орда, психологиялық параллелизм.

КІРІСПЕ

Махамбет туралы қазақ әдебиетінде дастан, бітімі бөлек зерттеу еңбек жазған жазушының бірі – Ә.Кекілбаев. Ә.Кекілбайұлының құмартып, түбітиек бозбала шағынан бастап қалам тербеп, келе жатқан сүйікті тақырыбы – Махамбет. «Махамбет» дастаны – қазақ әдебиетінде Махамбет тақырыбына алғаш жазылған шығармалардың бірі, бұл дастан автордың 1958 жылы студент кезінде өмірге келген.

Өзі кезінде көп әдебиетшілерден мақтау алған дүние. Бірақ, жазғандарын жариялауға келгенде, тым кірпияз, асығып-аптықпайтын жазушы мұны қоржын түбінде ұзақ ұстаған. Дастанның «Қызғыштың әні» бөлімі Махамбеттің сол аттас өлеңінің негізіне құрылған. Дастан: Махамбет сынды бұла перзентінің халі мен бірге қайғырған даласының жай-күйі, Махамбет пен патшаның унтер офицері арасындағы диалог пен эпилогқа құрылған. Ешкінің асығындай шымыр да шағын шығарманың бас-аяғы – 252-ақ жол. Махамбет те бір – қызғыш құс та бір. Сол бірлікті біз де сақтап, ақынның бітім-болмысы бөлек «Қызғыш құс» өлеңіне тоқтала кетейік:

«Қызғыш құс» – мұнды элегия. Қаламгер, әсіресе, «Қызғыштың әні» арқылы Махамбеттің сол бір қиын кезеңдегі жағдайына жақсы түсінік бере алған.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Махамбеттің көп өлеңдерінен «Қызғыш құстың» бітім-болмысы бөлек. «Исатайдан айырылып» делінуіне қарағанда, 1838 жылдан соң шығарылған шығарма. Бір ерекшелігі қызғыштың аты аталатын өлең жолдарының бәрі де Исатайға арнап шығарылған:

Қызғыштай болған есіл ер,
Қайран да жұрттан не көрді?! .

Өзі: «Жалғыздық», «Адыра қалған Нарынның», «Біткен істің міні жоқ» өлеңдерімен сарындас. «Қызғыш құс» ақынның өзге шығармаларындай емес, тәптішке түспей, жоғалмай, міні құрымай, құйрық-жалы күзелмей жеткен бақытты шығарма. «Махамбет – психологиялық параллелизмнің өз кезеңіндегі теңдесі жоқ шебері», – десек, соның айқын үлгісі – осы өлең.

Қызғыш – су құсы, көлінің қорықшысы болғанда, Махамбет жерінің қорғаны, елінің жоқшысы. Екеуінің де «қанаты қатты», топшысы тегеурінді, бірақ «мойын бос», ерік күштінің қолында. Сол сеп болып, бұл – елден, құс – көлден айырылып, екеуі құла түзде табысып, мұңдасады! Тілімізде «қызғыштай қору» деген қалыптасқан тұрақты тіркес бар. Құстың бұл түріне ел берген жалғыз мінездеме – осы. Соған қарағанда, оған: бауырмалдық, күрескерлік тән. Басқа қандай қасиеттері бар еді? Ол сыршыл ақынға несімен жақты? Дауылпаз, күрескер ақынның аузына: бүркіт, қаршыға, лашын сияқты қыран құс түспей, дәл осы қызғыштың түсуі, оны өте-мөте жақын тартуының сыры неде?

Қызғыш – қандай құс? Қызғыштың қандай құс екеніне бірнеше энциклопедияда берілген анықтама-түсініктер бізді қанағаттандырмады. Соның ұшығын неміс ғалымы Альфред Брэм жануарлар туралы еңбегінің 11-ші томында қызғышқа қатысты төмендегі жолдар бар:

«Қызғыш – ерте көктемнің алғашқы хабаршыларының бірі, қараторғаймен, бозторғаймен бірге ұшып келеді. Кейде бұл құс қыс ызғары қайтпаған кезде келіп қалып, қиын күндерді бастан кешеді. Тобымен ұшып, отанына жете салысымен, жан-жаққа бытырап, жаздың тіршілігіне кіріседі. Бұл – жылдам ұшатын, үнемі тыным таппайтын, қағілез құс. Ұшқаны өте тамаша, бұралаң-бұлтарысы көп, әсіресе, басына қауіп төнгенде, тіпті, тез самғайды. Қызғышты неғұрлым көп бақыласа, соғұрлым оның жақсы, ақылды құс екеніне көз жеткізуге болады. Оның аңшы біткеннің аузын аштырып, айран-асыр қалдыратын сақтығы – құрметтеуге лайық. Ол қандай адамға сеніп, қандай адамнан қашу қажеттігін де жақсы біледі. Жаманшылықты ешқашан ұмытпайды. Өз жұбы өлген қайырсыз жерді жылдап ұмытпай жүреді. Қызғыш барлық төрт аяқты жыртқыштарды өте-мөте жек көріп, оларға үлкен ерлікпен қарсы тұрады. Ол ізшіл иттің басынан шүйлігіп ұшып, өлермендікпен қарсыласады. Қызғыш түлкіге де солай шабуыл жасайды. Бірақ, түлкі көп ретте өжетірек құстың бірін қолға түсіріп қалады да қалғандарын қатты абыржытып, қорқыныш себеді» [1, С.98].

Бұл жолдардан қызғыш пен ақын арасындағы ғажап ұқсастықты көреміз. «Адам баласының табиғатқа қатысы қашан да әдемілік негізін қалаған. Үндестік – іргелі эстетикалық ұғым». Ол – ерте келетін жыл құсы. Махамбет те – кезеңінен ерте келіп қалған ердің сойы. Ол жылдам, қағілез болғанда, Махамбет те – нағыз белсенді харекеттің, күрестің адамы. Қызғыш екі аяқты жауын алыстан айырса, ақынның да сақтығы бір басына жетіп артылады. Екеуі де төрт аяқты итке есе бермегенімен, айналына құрық бойламайтын түлкі сұмға алдырып қалады. Екеуі де кеткен кегін, наласын ұмытпайды. «Ер дініне берік», қанаттының ханы – қаршыға мен бүркіт, хан сарқытына үймелеген маңайындағылар қарға болғанда, қызғыш оларыңнан қыңбайды.

Елдің ханы – Жәңгір, Баймағанбет сұлтан, боқ шоқыған қарғасы – Қарауылқожа, Балқы, Шонты болғанда, солардың жағасына қол апарып жүрген адамның қызғышы – ел қорғаны – Махамбет! Қандай ұқсас тағдыр! Сұңғыла ақын аспан мен айдын еркесі құс

арасынан өзінің сыңары дегдар қызғышты қалай дәл тапқан? Соны өлеңінде қалай шебер кестелеген?

Айтып-айтпай немене,
Құсалықпен өтті ғой,
Махамбеттің көп күні!

Ә.Кекілбаевтың осы «Махамбет» дастаны да сілкініс тудырды.

Ертеректе қағазға түскен «Махамбет» дастаны – ақынның тағдыр-талайын тереңнен қозғайтын, жаңаша толғайтын деректі-тарихи «Шандоз» баянына жолашар – баспалдақ.

Әбіш – Махамбетті текстологиялық тұрғыдан оқып-түсініп тұнығына бойлаған қаламгер. Шығарманың аты болып, «Шандоз» сөзі бекерге тұрған жоқ. «Шандоз» сөзі бұрын тілімізде сиректеу қолданыста болған (жергілікті сөз, «сұлу, көркем» жігіт мағынасында). Ақын өлеңдерінде бұл сөз екі рет пайдаланылған: «Қарағай шаптым шандоздап», «Керіскедей шандозым». Ол әдебиетте «шандоз» сөзімен де Исатайдың айбынды бейнесін жасап кетті. «Шандоз» – Махамбеттің өлеңінде өз орнында қолданылған. Ал Ә.Кекілбаев сөзге екінші өлмес ғұмыр сыйлап, ұмытылып бара жатқан сөзді тірілтіп, шығармасының аты, тақырыбы етіп алған.

Махамбет қазақ әдебиетінде көп зерттелген ақын десек те, оның өмірі мен шығармашылығы әлі де жұмбаққа толы. Ә.Кекілбаевтың «Шандозы» Махамбетнамаға қосылған сүбелі үлес болуымен қатар, әдебиетті зерттеу, тану аясындағы соны бағыт, дербес жол, тың ұстаным, әдіс. Автордың өзі шығарманың жанрын «деректі-тарихи баян» деп атапты. Сол атына сай, ол нақты тарихи деректерге құрылған, солардың негізінде ой түзілген толғам-тұжырымдар жасалған. Бұл баян жанр туыстығы жағынан Ә.Сарайдың «Исатай-Махамбет» зерттеуіне жақын.

«Шандоз» – қазақ әдебиетіндегі айырықша, өзіндік мәнері бар зерттеу еңбек. Бұл зерттеудің ерекшелігі – ғылым мен публицистиканы қосып, қатып қалған қасаң ғылыми қағиданы бұзуы. Ғылым – адамға қызмет етуі керек. Бұрын партияның талабынан шыға алмаған қаламгерлер, әсіресе, ғалымдар толық шығармашылық еркіндікті пайдалана алмады. Ал, Ә.Кекілбаев болса, сол құрсауды бұзып, өз ойын батыл жеткізді, әдеби тілдің толық мүмкіндігін пайдаланды. «Шандоз» деректі-баянында халықтың, Махамбеттің және Әбіштің дүниетаным арналарын сөз етпекпіз. Тарихи-баян күрделі он екі тараудан тұрады. Соның бір тарауы – «Ордасында Жәңгір деген ханы бар».

«Шандозда» бұрын бір жақты қарастырылып келген тарихи тұлғаларға ұлттық дүниетаным тұрғысынан қарау керектігі айтылып, мысалдармен дәлелденген. Бұған дейін әдебиет тарихында Махамбет өмірін, айналасын бұрынғы кеңес кезіндегі зерттеушілер әңгімелерін көтерілістің шығу себептерінен бастады.

Жазушы саясат қыспағындағы Жәңгір басының ерекшелігін атап, ашып берсе, сол өңірде дүниеге келген З.Қабдолов және былай дейді З.Қабдолов «Бөкей хандығының құрылуына байланысты туған даламыздың бір кезде жонғар таптап, қалмақ жайлаған Еділ мен Жайық арасын өзімізге қайтарып алдық. Торталана туырылып, иесіз құлазып жатқан құм қойнауына Орда қаласы орнады. Көшпелі жұрт көлігін туарып, қоныстана бастады. Ел орныққан соң, Ордадан Шығысқа қарай сусыған қызыл шағылдың ондаған шақырым ұзына бойы қысы-жазы бірдей көкпеңбек көксіл атып, жасыл орманға айналған. Ғұмырда шөлі қанып көрмеген қалың құмға кезінде әлдеқайдан су келіп, көл пайда болған. Айдында аққу ұшып, қаз қонған. Жапан түзге қалың ел ірге теуіп, қатар-қатар қарағай үйлер салынған» [2,110 б]. Өңір адам танымас күйге еніп, қарыштап алға басқан. Өркениетке ұмтылды.

Мұның өзі: «Жәңгір «ел қамын ойламады», – деген теріс пікірге тойтарыс береді. Ал ақын дүниетаным бұл жаңаруларды қабылдамады. «Қаһарманның тек өзіне ғана тән хас, дара характері оның сөйлеу мәнерінен көрінеді», – дегендей, ел арасына өлең болып жайылды, ол ханға ұнамады», – [3,47 б] дейді ғалым З.Бисенғали. «Жәңгір тұсында отырықшылыққа бет бұрылды. Ол өзі бастап үй салып, барлық сұлтандар мен рубасыларды үй салуға міндеттеді. Жасқұстағы Орда қаласы солай пайда болды. Тек онымен ғана тынбай,

ірі руларды билейтін рубасылар мен старшындар өздеріне тұрақты мекен тұрғыза бастады. Байлар мен әлді шаруалар да өздеріне үй, ең болмаса, жер қазба салып алуды әдетке айналдырды. Отырықшылық нышандарының күшеюі жолдар мен қатынас жүйелеріне де көңіл бөлді.

Хан көрші ірі қалалармен үзбей байланыс болуына назар аударды. Сауда-саттық өркендеді. Әуелі шектес орыс, қалмақ базарларында өз өкілдерін ұстап, тұрақты орын иемдену жүзеге асырылды», – дейді жазушы.

Ханның өзі басқарған орданы дамыта алғандығы берілген үзіндіден анық байқалады. Жәңгірдің үй, мешіт, мектеп салдыруы күні бүгінге дейін халық арасында дәріптеліп, жағымды жағымен айтылады. Ол салдырған үй мен мешітті, мектепті сол тұқымнан өрбіген, сол мешіттерден нәр алған арқалы ақын Шәңгерей Бөкеев «Бура санды, ақ танды» атты өлеңінде айнытпай сөзбен суретке түсірген:

«Көз алдымда тұрады:
Кешегі өткен күндей-ақ.
Сол айтылған Нарында,
Нарынның қызыл құмында:
Ай белгілі ақ мешіт,
Алпыс бөлме, жүз есік,
Салынған екен Көкорда,
Сол Көкорданың ішінде,
Ләззат тауып бір-бірімен,

Зауықтасқан ата-ана», – [4,112 б] дегені сол Жәңгір жасаған қызмет, еліме болсын деген ниет, қажырлы қайратының арқасы, еңбегінің жемісі. Ол тірлік те бірден оп-оңай дүниеге келген жоқ-ты. Мұның бәрі – Жәңгірдің қажырлы, қайратының арқасы. Еліме болсын деген ниеті еді.

(1841) жылы тарихта тұңғыш рет қазақ балаларына орысша-қазақша білім беретін Жәңгір мектебі ашылған. Мектептегі оқу-ағарту ісінің өрбуін хан тікелей өз қамқорлығына алған. Бұл арада бұрын-соңды болып көрмеген кітапхана, клуб, мұражай орнаған», – деген. Білімге, өнерге аса қатты мән беріп, оның жүзеге асырылуын қадағалаған. Батыс Қазақстан облысындағы хан салдырған білім ордалары күні бүгінге дейін халыққа қызмет етуде. Жайық бойында пәндік білім алу жүйесі қалыптасып, оқудың орысша жүргені белгілі. Оның бастауында Бөкей ордасындағы хан Жәңгірдің тұрғаны анық. Алғашында, өз ақшасына 25 орындық мектеп ашып, қазақтың алғашқы зиялы топтарының легін қалыптастырды. Ол мектепті бітіргендер білімін сол кездегі іргелі оқу орындарында жалғастырып, қайтып келіп, сол өз мектебіне жұмысқа орналасады, мұндай талапты кезінде хан қойған екен.

Жәңгір мектебінің қабырғасынан шыққан ғалым Мұхамед-Салық Бабажанов - Ресей Географиялық қоғамының мүшесі, «Қазақтың қазақ туралы жазбалары» мақалалары «Северная пчела» журналында басылған. Жеке кітап болып Петербург баспаханасынан шыққан. Қаламгер Ә.Кекілбаевтың жоғарыдағы «Алайда, ол бөтенге еліктейміз деп жүріп, өзгеге сіңіп, өз-өзімізден біржолата құрып кетпеуді» мықтап есте ұстады. Бірақ ол ісі көп ретте ел арасында наразылықтар тудырып жатты. «Жәңгір мешіт салдырды. Елге шарифат жайыла бастады. Ханның айналасына ноғайдың молдалары, қожалар көп жиылды. Бұлар ел билеу ісіне араласты. Ханның айналасына аннан-мыннан келген келімсектер көп жиылды. Бұрынғы елді билеген билердің қадірі кеміді. Молдалар, қожалар, келімсектер елді билей бастады. Бір жағынан, орыстан көрген қысымшылық, қоныстың тарылуы, қоныстың тозуы, екінші жағынан, молдалардың, қожалардың, келімсектердің астамшылығы елді Жәңгір ханға наразы қылды. Елдің бір қатары Бөкейлікті тастап, Жайықтың күн шығыс бетіне өте бастады»деуі шындыққа саяды.

Ғалым Х.Досмұхамедұлы сол кездегі тарихи жағдайды дәл, боямсыз бергенДін дегеніңіз – тұнып тұрған саясат. «Ханшаның қанішер туыстары елдің әдеті мен салтына қол

салды», – дейді тарихшы М.Қозыбаев [5,67 б]. Ханның негізгі бағыты дұрыс болғанымен, биліктің келімсектердің қолында кетіп, елдің қонысынан айырылуы – Жәңгірді сүйкімсіз етті. Жәңгір – мемлекеттілікті сақтап қалуға тырысты. Ұлттық мемлекеттіліктің жойылып кетпеуі үшін жанталасты. Жоғарыдағыларға жақпады. Бұл қасиеттері үшін Жәңгір ұлтының мақтанышы болуға лайық тұлға деп айта аламыз.

Оның үстіне, отаршыл үкімет орыстандыру саясатын жүргізді. Қазақ даласындағы алғашқы мектептерде тек тілмаштар ғана дайындау үшін ашылғаны белгілі, ал Жәңгір қазақ баласын орыс мектебін ашып, жан-жақты оқытып, білімді қылғысы келді. Ол өзі ашқан мектептің түрін де, мазмұнын да ұлттық қылды. Мұнысы отаршылдар жүргізген идеологияға жақпайтын. Көзі ашық Жәңгір мұны күнілгері біліп, осылай істеді де, ал, енді онысы генералға ұнамады.

Бұнын бәрі Жәңгірдің өз заманында басқа хандардан үстем болғандығын жоққа шығармайды. Бойында пендешілігі де ит жығыс түсіп жатыр. Ал дұрысында, бұл арада пәленің басы патшалық, отаршылдық үрдісте еді. Бұратана халықтың бәрін өз мемлекеттігінен айыру саясатында еді. Жәңгірдің бар жазығы сол әуірім мақсатты жүзеге асыруда құрдай жорғалай жөнелмей, әр түрлі айла-тәсілдерге жүгініп, бұлталақтап қолындағы хандық билік пен мемлекеттік дербестікті жойып жіберуге жол бермеуге тырысқандығы еді. Ел басқарған адамға мұндай айла мен ақыл қатар керек. Бұл – Жәңгірдің артықшылық қасиеті.

«Жәңгірді қарапайым халыққа Қарауылқожадан кейін, жеккөрінішті еткендер – өз ағайыны Шыман төре мен Қайыпқали Есімов. Көтерілістің алдында Мұғаджар тауын жайлаған Шыман ханға келіп: «Сенің орныңа Қайыпқали хан болмақшы. Дегеніне жетсе, Исатайды Баймағанбеттің, Иманбай Қалдыбайұлын Арыстан Жантөриннің орнына аға сұлтан қоймақ. Ал, Сауқым, Жанғазы, Елекей – үшеуі Қайыпқалиға ақылшы би болмақ», – деп тісін жасырып, тілін көрсетеді.

Ә.Кекілбаев Исатай-Махамбет көтерілісінің шығу төркінін бұрынғы кеңес дәуірі зерттеушілері салған үлгіні ұстанбай, әріден: Бөкей, Өтеміс дәуірінен тартып қарастырады. Құлмәлі тағдыр-баянына тоқтала, тарихтың жасырын сырларына үңіле, одан да әріге Нәдір шахтың өмірбаянын, ол өмір сүрген кездің топалаңын біраз ашып, Махамбеттің арғы түбі – Нәдір екенін сенімді түрде пайымдаған.

Бұл турасында академик З.Қабдолов: «Махамбет өмір сүрген уақыт пен өнерін өрбіткен кеңістік туралы ойласақ, біздің жадымызға патшалық Ресейдің тепкісінде төңбекшіген басыбайлы отары- ұланғайыр ұлы даламыз, сол даланың бір шалғайындағы Бөкей ордасы, Орданы билеген қазақтың соңғы ханы Жәңгір Бөкеев оралады», – деген еді. Хан Бөкейсіз, Жәңгірсіз Орда тарихын айту мүмкін емес. «Ресейдің тепкісінде төңбекшіген басыбайлы отары» дегенде, Ресейдің кез келген жерге ауыз салмағаны, балығы көп, шалғыны мол, жан-жақпен қатынасы да мардымды Жайық бойын текедей таңдап, тапжылтпағаны – сол заманның ақиқаты.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ә.Кекілбаев іліміндегі өзіндік этикасы мен эстетикасы, дүниетанымы мен адамдардың тіршіліктегі әрекеттерінде әрбір ісіне жауап беру қағидасы мен дүниеге, өмірге жауапкершілікпен қарауы, адамның өзін-өзі тану тәсілдері мен жолдары оның философиялық антропологиясын - халқымыздың философиясының басты проблемаларының бірі деп қабылдауға болады.

Ойшыл Кекілбаевтың парасатты пайымдауларында қамтылған адамзат тіршілігінің тұрмыстық философиялық жақтары жеке даралыққа және әлеуметтік таңдаулар жасауға шақырады. Ол өмір кеңістігіндегі әр түрлі бейнелер мен саналуан ситуациялар ұсынып, плюралистік ғұмыр кешу түрлерін топтастырып, жеке адамның тіршіліктік позициясын еркін таңдауға жол көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Брэм А. Жизнь животных, 4 изд., т. 4-11. - СПб, 1911-1915.

2.Қабдолов З.Шығармалары. Т IV. Үш алып. Төрт арыс. Ғылыми зерттеулер. Алматы: Қазақ энциклопедиясы. 2013, -320 б

3. Бейсенғали З. XX ғасыр басындағы қазақ дамуы. А., Өлке 1997ж.

4.Бабалар сөзі. Жүз томдық. Тарихи аңыздар.(XIX ғасыр) Астана: Фолиант.-2012 (Мәдени мұра)

5. Қозыбаев М. Тарих зердесі. Алматы: 1998. -344 б

Б.Ш.Кожекеева¹, Б.С.Бегманова²

Образ Махамбета в творчестве А.Кекилбаева

В этой статье писателю А. Кекилбаеву дается отдельное исследование о Махамбете. Вдохновитель «Махамбет» - одна из первых работ о Махамбете в казахской литературе. Хотя Махамбет является известным поэтом в казахской литературе, его жизнь и творчество до сих пор загадочны. «Шандоз» А. Кекилбаева - это не только большой вклад в Махамбетоведение, но и направление изучения литературы, личности, личности, отношения, метода. Философские аспекты человеческой жизни, которые содержатся в рассуждениях мыслителя Кекилбаева, требуют индивидуальности и социального выбора.

B.Sh.Kozhekeeva¹, B.S.Begmanova²

The image of Makhambet in the works of A.Kekilbaev

In this article, the writer A. Kekilbayev gives a separate study on Makhambet. Inspirer "Makhambet" - one of the first works about Makhambet in the Kazakh literature. Although Makhambet is a famous poet in Kazakh literature, his life and work are still mysterious. "Shandoz" by A. Kekilbayeva is not only a great contribution to Makhambetov studies, but also the direction of studying literature, personality, personality, attitude, method. The philosophical aspects of human life, which are contained in the reasoning of the thinker Kekilbaev, require individuality and social choice.

УДК 801.732

Ә.С. Муктарова

педагогика ғылымдарының кандидаты, Қайнар университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан, Nurdidar2010@mail.ru

АБАЙ «ҚАРА СӨЗДЕРІНДЕГІ» АДАМИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР МӘСЕЛЕСІ

Мақалада Абай "Қара сөздеріндегі" адами құндылықтар туралы сөз қозғалады. Ойшыл ақынның қара сөздеріне талдау жасау арқылы ондағы адамгершілік құндылықтар тұрғысындағы тұжырымдарға пікір беріледі: Абайдың қара сөздеріндегі гуманистік, агартушылық, әлеуметтік ойлары дін туралы пікірлерімен бірігіп, тұтас бір қазақ халқының философиялық концепциясын құрайды. Абайдың қара сөздері сондай-ақ жалпы адамзат баласына ортақ асыл сөзге айналды.

Абай шығармаларының халық пен мәдениетті жақындастыратын қуаты ашылып, рухани жағынан жетілген кемел адамға жетудің жолы көрсетіледі. Абайдың қара сөздерінің кім үшін болса да, тәрбиелік мәні зор. Әйтсе де білімге ұмтылушы жастар үшін айрықша құнды. Өйткені ғылым да, өнер де жастар үшін.

Кілттік сөздер: адами құндылықтар, қарасөз, сыншыл ақын, кемел адам, қайрат, ақыл, жүрек бірлігі, есті адам.

КІРІСПЕ

Жастар тәрбиесін дұрыс жолға қойған қоғам дамуға бейім болса, олардың тәрбиесіне мән бермеген ұлттың құлдырауы заңдылық болып табылады. Қандай да бір ұлттың өркендеуі мен құлдырауы жас ұрпақтың рухы мен санасына, алған тәлім-тәрбиесіне байланысты екені баршаға мәлім. Жас буынға мейірімділік таныту - ұлтымыз бен отанымызға қызмет ету жолында жасалатын маңызды қадам. Ел көсемі Н.Ә. Назарбаевтың «2019-жастар жылы» деп осы жылды ерекшелеп белгілеуі де жас ұрпақтың елжанды, бәсекеге қабілетті, іскер болып өсуіне бағытталған алғышарттар болып саналады. Шынымен де кез келген халықтың болашағы, оның өміршеңдігі ұлттық болмыс пен ұлттық рухы кемелденген, жақсы тәрбиеленген ұрпақтың қолында болатыны даусыз.

Осы ретте түрік халқының ойшылы, ақыны Фетхуллах Гуленнің: «Жастар - күш-қуат және парасаттың бүршігі. Жақсы тәрбиеленіп, бағыты дұрыс көрсетілгеннің арқасында қиындықтарды жеңген Геракл сияқты жүректерге жарық беріп, әлемде тәртіп орнататын күшке айналады,» - деген сөзі жас өркеннің бойында болуы тиіс адами құндылықтар тұрғысында айтылған пікір.[1,154]

Әрбір халықтың тарихи өмірінде қол жеткізген ең құнды дүниелері – рухани және адами қасиеттері, моральдық нормалары, ұлттық құндылықтары бар. Ұлттық тәрбиенің негізін ғасырлар бойы қалыптасып келген асыл рухани құндылықтар және биік ізеттілік пен моральдық тұрғысындағы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып жататын, адамның адамдық қасиетін нығайтып әрі асылдандыра түсетін, халықтың даналық өмір-салтынан туындап отыратын бұлжымас ережелер мен қағидалар құрайды. Қазақы дүниетаным, ақыл-ой, тағылымдық ұлағат ғасырлар бойы шындалып қалыптасты. Отаншылдықты қалыптастыруда ата-бабаларымыздың ұлағатты ойлары мен тәлімдік тәрбиесінің атқаратын орны ерекше. Ал ұлы Абай «Қара сөздеріндегі» адами құндылықтар мен толық адам болу тұрғысында айтылған ғажайып даналық әлемі жастар білуге, ұғынып сезінуге тиіс құнды дүние деп білеміз.

Абай «Қара сөздері» - оқырманға адами құндылықтың мәнін ұғындыратын, жеке адамның даму көрсеткішінен сол ұлттың дамып-өркендеу деңгейін тануға болатынын анық байқататын құнды дүние. Абайша ойлана алсақ - ұлттың әрбір өкілі өзіне сын көзбен қарап, ішкі жан дүниесі нұрланып, «адамзатты сүюі» керек. «Қара сөздер» оқырманын тұңғыық ойға батырып, ішкі әлемінде рух байлығын, терең парасаттылық пен өзгелерді сыйлау қажеттігінің құндылығын танытуға бағытталған Абай әлемінің бір бәйтерегі іспетті кемел қазына. Ойшыл Абай даналық ойларымен жаңа бір дүниенің есігін ашады, оқушы ақын ойларына ілесіп, сол бір асыл дүниені танығанша «Қара сөздерді» парактайды, Абай танымының биіктігіне тағы да куә болады.

Адам баласының ойлау көкжиегі сан түрлі. Кей сәтте ол үшін бұрынғы таныс зат жұмбаққа айналса, ал білмейтін беймәлім нәрсе тіпті жанына жақын көрініп, «осыны қалай білмедім?» деп, таңғалатын сәттер де кездеседі.

Адамның бүгінгі күні ертеңі үшін жұмбақ болып, беймәлім зат белгілі нәрсеге айналып, өзіне мәлім нәрсе құпия ретінде қабылданатын сәттерде Абайтану әлемі терең мұхитқа айналып, оны түсініп тану тіпті қиынның қиынына айналады. Ал әңгіме Абайдың қарасөздері тұрғысында болса, оны ұғыну, талдау биік шыңға өрмелеп шығудан кем емес.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әлемдегі кез-келген халықты алып қарасақ та ең алдымен тәлім-тәрбиеге, білімге, адамгершілікке үндейді, болашақ ұрпақтың өн бойына рухани азық сіңіруге тырысады. Өйткені тәлім-тәрбиенің, адамгершілік қасиеттердің адам өмірінде алар орны ерекше. Атақты ғұлама ғалым, әлемнің екінші ұстазы Әл Фарабидің де «Тәрбиесіз берілген білім - адамзаттың қас жауы» деген аталы сөзі бар. Осыдан-ақ тәрбиенің адам өміріндегі маңызын көруге болады. Осы тұрғыдан келгенде қазақ халқының ұлы ақыны Абай Құнанбайұлының қарасөздері халыққа ерекше тәрбие береді, адамгершілікке үндейді. Оңайдан қиынға қарай, жақыннан жыраққа қарай, қызықты, күлкілі жайдан үлкен толғаулы қорытындыға қарай

біртіндеп жетектейді. Мұның барлығы адамзатты адамгершілікке жетелеу мақсатында еді. Енді ақынның бірнеше қара сөздеріне көңіл аударып көрелік.

Қазақ поэзиясының шыңы – Абайдың қарасөздерін қайталап оқығанда бұрын байқамаған көп мағлұматқа кенеліп, таңғалатын сәттерді бастан кешіресің. Қарасөздерді жазып отырғанда Абайдың өзі де жалған өмірдің көп сыры мен қырын көз алдына елестетіп, өз басындағы жағдайды осы дүниелікке арқау еткен болар деп ойға қаласың. Әрине, Абай әлемі, ақынтану көптеген сыншы ғалымдардың тақырыптарына айналып, үлкен қазынаға айналды. Сол зерттеу, ізденістерді оқи отырып, Абай туралы біраз нәрсені білетіндей болып көрінесің. Ал шын мәнісінде Абайдың алтын қазынасына тағы бір көз жіберіп қарасаң, сен еш нәрсені де білмейтіндей болып шығасың. Абай әлемі туралы зерттеу сан түрлі мақалалар, монографиялар, сыни еңбектер жариялаған авторлардың үлесінде қалып, талантты ақын, философтың мол дүниесі саған жұмбақ көмбедей өзіне қызықтырып, кең дарияның үстіндегі қалтылдап, жағаға асыққан жалғыз қайықтыалыстан шақырғандай, өзіне ынтызар қылады екен. Біз бүгін осыны байқадық.

Данышпан ақынның өзі де «Бірінші сөзінде»: «Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, тартыстық...» дей келіп, қалған өмірді қалай өткізу туралы өзіндік ойын ортаға салады. Ел бағу, мал бағу, ғылым бағу, сопылық құрып дін бағу не балаларды бағу тәрізді міндеттердің бәрін сараптай келе, «ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, оқысын» деген тәлімгерлік қызметін танытты [2]. Ал Абайдың «ермегі» көпке азық, жастарға тәлім-тәрбие насихатына айналды, «ақ қағаз» жастарға адами құндылықтарды көрсетіп-танытатын данышпандық кілт ретінде ғасырдан астам уақыт адал қызмет жасап келеді.

Қара сөздің шебері ақын Абай ақылын біреуге міндеттемей, жай әңгіме айтқан адамша мысал келтіре отырып, ненің жақсы, ненің нашар екенін елеусіздеу түрде сыпайы жеткізе білген. Данышпан ақын «Екінші сөзінде» қазақ халқының өзінде жоқ жаңа нәрселерге мысқылдай қарап, сол халықтан үйренудің орнына «үй төбесіне қамыс салған сарт, отырықшы ноғайды «бакалшік»,» орыс ойына келгенін істейді» деген мінеп, шенеп айтқан сөздерін мысалға келтіре отырып, сарттың, ноғай және орыс халқының қол жеткізген жетістіктерін: шаруа қуып, өнер тауып, мал тауып, өздерін танытқан істерін мақтан тұтып, қазаққа өзгеге күлгенше солардай болуға ұмтылу керек деген ұлағатты сөзін ұсынады [2].

Абайдың «Қара сөздерін» оқып отырғанда, елін шын сүйген кемеңгер жанның келбеті анық аңғарылады. Баласына жаны ашыған ата-ана жақсы болсын деп, оған қаттырақ сөйлейді. Сондағы ниеті-балам дұрыс болсын деген ой. Сол тәрізді Абай өз халқының адал перзенті ретінде «Қазақ бір-біріне қаскүнем, бірінің тілеуін бірі тілеспейді, рас сөзі аз, қызметке таласқыш, жалқау» деп, қазақтың нашар қасиеттерін көрсете келіп, олардың осындай болуының сырын «Үшінші сөзінде» дәлелдеп береді [2]. Бұдан құтылудың жолы ретінде жастарға білім алуды, ұлықтарға халыққа адал қызмет етуді ұсынады. Болыс болып сайланған адамдарға Қасым ханның «Қасқа жолы», Есім ханның «Ескі жолы», Өз Тәукенің «Жеті жарғысын» білмек керек деген парасатты ойын танытады. Бұл арада Абайдың қазақы заңдық, құқықтық қағидаларды жетік білгенін аңғарамыз.

Абайдың қарасөздерінде өмірлік қағидалар өзіндік тәжірибе арқылы танылады. Ақынның «Адам баласы жылап туады, кейіп өледі» деген сөзі дүниенің рақатын сезінбеген, бос нәрсеге мақтанып, есіл өмірді қор қылған жандарға білдірген жан ашуы сипатты. Ондай пенделерге автор «Қулық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ-өнерсіз иттің ісі» деп, «...өз қайратыңа сүйеніп еңбегінді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды» деген қамқорлық ақылын айтады.

Абай - сыншыл ақын. Ол «Қара сөздерінде» қазақтың кейбір мақал-мәтелдерін сынай отырып, сол қанатты сөздердің мән-мағынасын талдап береді. Кейбір қазақтың бірлікті ас ортақ, киім ортақ, дәулет ортақпен байланыстырып, бірлікті тек осы дүниелерден іздейтініне сын көзбен қарап, «бірлік-ақылға бірлік» деген тұжырым жасайды. Ал «Ырыс алды-тірлік»

мақалын талдай отырып, «тірліктің болуы кеудеден жанның шықпағандығында ма, жоқ, бұл нағыз тірлік емес», көкірегі, көңілі ояу жан ғана ырыс әкеле алады деген данышпандық ой айтады [2].

«Күлтеген» жырында сипатталған мәңгілік ел болу көрінісі - бүгінгі күннің де басты идеясы. Ел бірлігін аңсап, Қазақстанды мәңгілік елге айналдыру-қазақ халқының басты мұраттарының бірі. Ал осы ұлы идея Абай қарасөздерінде де кездеседі. Халқымыз үшін бірлік пен татулықтың орны қандай екенін ұлы Абай жан-жақты көрсетіп берді. Абай қазақтың нашар мінездерін көрсетіп, одан қалай ажырау жолдарын да көрсетіп береді. «Осы мен өзім қазақпын. Қазақты жақсы көрем бе, жек көрем бе? Егер жақсы көрсем, қылықтарын қостасам керек еді» деп, өзіне сауал қоя отырып, «Тоғызыншы» қарасөзінде «бойларынан адам жақсы көрерлік я көңілге тиянақ қыларлық бір нәрсе тапсам керек еді»дей келіп, ащы ызасын ақ қағазға төгеді. Жан ашуы шырқау шегіне дейін жетіп, «Мен өзім тірі болсам да анық тірі емеспін... Осылардың ызасынан ба... білмеймін, сыртым сау болса да ішім өліп қалыпты»деуі ақынның өз халқын шын сүйгенін, сүйе тұрып келеңсіз мінездеріне шын күйгендігін аңғартады [2]. «Сын түзелмесе, мін түзелмейді» деген халқымыздың ғибратты сөзі Абай ойымен өз үндестігін тапқандай. Философ ақынның әр қарасөзінде қазаққа аса қажет мағыналы ой-тұжырымдар жиі кездеседі.

«Оныншы» қарасөзін оқып отырғанда, көркем сөз иесінің қазақ үшін баланың орны қандай екенін айта келіп, перзент сүюдің, оны қалай асырай білудің мәнін көпшілікке ұғындыруға тырысқанын аңғарамыз. Ақын балаға артық уәде беріп, алдап, күнәға батқаннан гөрі сол баланың болмағанының өзі дұрыс емес пе дегендей пікір танытады. Бұл арада да ойшыл ақынның бала тәрбиесіне ерекше назар аудару қажеттілігін, бала өмірге келмей тұрып оны қалай тәрбиелеп асырауды алдын-ала ойлау керектігін әр қазақтың санасына құюдың амалын іздестіргені аңғарылады.

Осы сауалдың жауабын «Он бесінші» қарасөзден табуға болады. Абай ақылды кісі мен ақылсыз кісінің мінез құлқына жан-жақты талдау жасай отырып, есті адамның келбетін былай танытады: «Есті адам орынды іске қызығып құмарланып іздейді, айтса құлақ, ойласа көңіл сүйсінгендей болады», «есті әр нәрсеге қызықпайды, көңіл қалағанымен іс жасайды», «есті ақылды қолдан жібермей ізденеді екен». Ал бұдан әрі есті кісі болудың талабы ретінде «күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасына бір, ең болмаса, айына бір өзіңнен өзің есеп алуды» ұсынады [2]. Бұл - ақынның данышпандық тұжырымы. Өзіне-өзі сыни көзқараспен талап қоя білген адамның өз мұратына қол жеткізері анықекенін ойшыл ақын осылай ұғындырады.

Ал ақынның «Он жетінші» қарасөзінен алар ұлағатымыз - қандай сәтте де адам баласы қайрат, ақыл, жүрек бірлігіне сүйену керектігі. Абайдың қарасөздерінің тәлім-тәрбиенің қайнар көзі ретінде адам баласына берер ғибраты, жақсылығы мол. Аталмыш қарасөздерді мұқият, көңілге түйіп оқып шықсаңыз, талай ғажайыпты сезініп, небір асыл дүниеге қол жеткізгендей болғаныңызды аңғарасыз. Ақынның өзі айтқандай, «естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады». Қазақ үшін Абай қарасөздерінің құдіреті мен қасиеті ерекше. Әр адамға есте ұстау қабілетін дамыту туралы Абай жазып қалдырған «Отыз бірінші» сөздің орны аса маңызды деп білемін. Аталмыш сөзді білімгерлердің оқу мен тәрбие үдерісінде, өмірлік тәжірибеде қолданулары да қажет деп ойлаймын. Сонымен ақынша айтсақ, «Естіген нәрсені ұмытпауға төрт түрлі себеп бар: - «көкіректің байлаулы, берік болуы; - сол нәрсені естігенде... көңілденіп, тұщынып, ынтамен ұғу; - сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту; - ой, кеселді нәрселерден қашық болу» [2].

Абай «Қара сөздерінің» тәрбиелілік, рухани, философиялық, адамгершілік маңызы жыл өткен сайын арта түсіп, қазақ халқының ескермейтін құнды қазынасына айналды. Ұлы ақынның дана ойларынан жинақталған аталмыш туындыны қазақтың ақсақалдары мен жас жеткіншектеріне дейін бір мезгіл қолға алып сырына кенелсе, қазақтай кемел халықтың көп жетістікке қолы жетер еді. Бұл рухани қазына түнгі жолаушыға дұрыс жол сілтеген Темірқазық жұлдызы іспеттіжас қазаққа берері мол құнды дүние болып қала бермек. Тағы да Фетхуллах Гуленнің «Егер ақын естігендерін елестетіп,, ойының дұрыстығын ақыл елегінен

өткізе алса, содан соң шабыттан туған сырлы ойлар сөйлем болып өрілгенге дейін ой бастапқы күйінде сақталса, бұл шығарма ұзақ уақыт оқылатын болады» деген сөзінің шындығына сөз жеткіздік [1, 55].

Талантты абайтану ғалым Қ.Өмірәлиев: «Абай қарасөздерінде адамгершілік тақырыбы жан-жақты, шынайы ашылады» деп бағаласа [3, 51], әдебиет сыншысы М. Мырзахметов: «Ойшыл ақын Абай «Қарасөздерінде» нағыз кемел адам болудың жолдарын көрсетіп, оған қол жеткізудің жолдарын танытады. Кемел адам шам сияқты, өзі жанып түгесілсе де, басқаларға жарық шашып кетеді. Абайдың өзі-кемел адамның нақ үлгісі» деген пікірін білдіреді [4, 65]

Біз әдетте таныс сияқты болып көрінген бұл еңбектен өзімізге беймәлім болған талай сауалдың жауабын таптық. Өмір осылай, құпия зат таныс болып, өзіңе мәлім нәрсе жұмбақ болып қала бермек.

ҚОРЫТЫНДЫ

Табысты кәсіпкер, он тоғыз жасында алғашқы миллионын тапқан ресторатор Қ.Шонбайдың «Екінші болма» атты кітабында өмірде бар қиындықты жеңіп, өз ісінің шебері болудың сыры мен қырын баяндай келіп, тоқырап жүрген сәтінде «Бір күні қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың «Мықты болсаң, өзіңді жең» деген сөздері есіме түсті. Расында да, солай екен. Кітабымызды мінсіз нұсқа түрінде жазуға талпынуымыз керек, екінші болмауымыз керек екен» деп, дереу қолға алдым» - деп жазады [5, 9] Сонымен бірге Қуаныш кәсіпкерлік бизнесінде Абайдың «Ұқсап бақ!» деген сөзін пайдаланып, аталмыш сөздің мағыналық сипаттамасын «Ұқсап бақ дегеніміз - сол образға жанасатындай сәйкес жүріс-тұрыс, әдет қалыптастыру» деп, осы сөздің бизнесте жеңіске қол жеткізуде көмектескенін баяндайды [5, 27].

Ұлы ақынның қарасөздерінде ізгі ниеті - қазақ баласының кәсіпкер болып, өзге елге танылуын армандаған тілегі - ойшыл ақын сөздерін өз іс-әрекетінде пайдаланған бүгінгі егеменді Қазақстанның іскер, сөзі мен ісі үйлескен жас ұрпағының бір өкілі - Қ.Шонбай кітабында сабақтасқандығына біз де қуандық.

Абайдың қара сөздерінің кім үшін болса да, тәрбиелік мәні зор. Әйтсе де білімге ұмтылушы жастар үшін айрықша құнды. Өйткені ғылым да, өнер де жастар үшін. Адамның қолын бақытқа жеткізетін ілім-білімді игеру де жастардың ғана қолынан келетін іс. Қартайған адам қанша ұмтылса да, өндірірі аз болмақ. Сондықтан білімге ұмтылған жастар ұлы ақынның бұл айтқандарын берік есте сақтауы қажет.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1. Гулен Ф. Ғұмырлық өлшемдер. - Алматы: «Көкжиек-Б» баспасы, 2018. -240 б.
2. Абай. Қара сөздері. - Алматы: Өнер,2006.-124бет.
3. Өмірәлиев Қ. Абайдың нақыл сөздері. - Алматы, 1958. – 151 б.
4. Мырзахметов М. Абайдың адамгершілік мұраттары. - Алматы, Рауан, 1993. - 139 б.
5. Шонбай Қ. Екінші болма! Жеңіске жетудің қазақша жолы. – Алматы, 2018.

А.С. Муктарова

О проблеме человеческих ценностей в «Словах назидания» Абая

Университет Кайнар, Алматы, Казахстан

В статье рассматриваются человеческие ценности в «Словах назидания» Абая. Анализ Слов поэта дает представление о моральных ценностях. гуманистические, образовательные, социальные идеи Абая, соединяясь с постулатами религии, образуют целостную философскую концепцию казахского народа.

Работы Абая раскрывают силу сближения людей и культур и показывают, как зрелый человек может достичь духовного возрождения. Слова Абая содержат огромный воспитательный потенциал. Особую ценность они представляют для молодого поколения, в руках которого ключ к образованию, науке и искусству

A.S. Muktarova

About the problem of human values in the «Book of words» Abay

Kainar University, Almaty, Kazakhstan

The article deals with human values in the «Book of Words» by Abai. Analysis of the words of the poet gives an idea of moral values, humanistic, educational, social ideas of Abai, connecting with the tenets of religion, form a holistic philosophical concept of the Kazakh people.

Abay's works reveal the power of bringing people and cultures closer together and show how a mature person can achieve spiritual rebirth. Abai's words contain tremendous educational potential. They are of particular value for the younger generation, in whose hands the key to education, science and art

УДК 17.71.07

А.Ж. Мұхан

К. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің докторанты, Ақтөбе қаласы, Қазақстан, aktoty051182@mail.ru

ҮЙЛЕНУ ҒҰРПЫ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ

Мақалада қазақтың үйлену ғұрпының тіліндегі поэтикалық айшықтар айқындалды. Отбасылық ғұрып фольклорындағы ырым мен салттың аясында айтылатын өлеңдердің семантикалық сипаты күрделі. Сондықтан мақалада беташар салтындағы теңеулер мен метафора, қайталау т.б. көркемдік тәсілдердің мәні нақтылы мәтіндер мысалында талданды. Келін түсіру мен қыз ұзату салт өлеңдерінің тілінің айшықтары халықтың күн көріс кәсібі мен тұрмыс-тіршілігімен, көнеден келе жатқан түсініктерімен тығыз байланысты екендігі тұжырымдалды. Үйлену ғұрпының поэтикасында бала өсіру ғұрпы мен азалау ғұрпының кейбір тұстарымен параллель тұстары да бар. Бұл салттардың көне бастауларындағы ұқсастық ретінде дәлелденді.

Түйін сөздер: ғұрып, поэтика, метафора, теңеу, рәсім, қайталау, ритуал.

КІРІСПЕ

Қазақ фольклоры поэтикасын өзіне тән заңдылықтар кеңістігінде кеңінен тереңдей зерттеу мәселесі әлі күнге дейін бүгінгі қазақ фольклортану ғылымының алдында тұрған аса өзекті мәселенің бірі деуге болады. Арғы тегі гректің «poietike» – поэтикалық өнер, сөзінен бастау алған бұл ұғым «кең мағынасында алғанда ол – сөз өнерінің тегі мен түрін, оның шындықты бейнелеудегі барша ұстанымдары мен әдіс-тәсілдерін тұтас қамтитын шалқары өте кең ұғым, екінші, ықшам мағынасында, сөз өнерінің көркемдік ерекшеліктерінің (композиция, сюжет, мотив, стиль, ұйқас, ырғақ, құбылту (троптар) мен айшықтаулар т.б.) жиынтық жүйесі ретінде қолданылады» [1, 225]. Қазақ ертегілеріне қатысты поэтика мәселесін С.Қасқабасов, [2, 225] эпосқа қатысты Ш.Ибраев [3,225] сынды ғалымдар қарастырса, ғалым К.І. Матыжанов отбасылық ғұрып фольклорына қатысты бұл мәселенің ғылыми негізін салып, теориялық тұрғыдан тереңдетті. Жалпы фольклордың көркемдік әлемін тарихи поэтика тұрғысынан қарастырған орыс фольклортану ғылымының тәжірибесін ескергенде фольклордық сана мен оған қатысты пайда болған тұтас құрылымдар жүйесін тану үшін сан түрлі ғылым саласының аясында қарастыру қажет болады. Себебі, фольклор поэтикасының өзіндік ерекшелігі: «шығарманың эстетикалық құрылымына ене бермейтін, әдетте мәтін мазмұнынан тыс болатын, жанрдың атқаратын қызметіне (функция) енетін байланыстар жүйесі болатындығы» [1,226].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Отбасылық ғұрып фольклорының поэтикалық жүйесі де мифтік санадан бастау алып, ерте замандардан бері күні бүгінге дейін қалыптасқан құрылымдық-мазмұндық, жанрлық, поэтикалық табиғатында ежелгі ғұрыптық дүниетанымның сілемдерін сақтап, әрі әр кезеңдерге сай әрқилы функция иеленіп отырған.

Бұл жайында К.І.Матыжанов: «Фольклордың, соның ішінде, әсіресе, ғұрыптық фольклор эстетикасының (поэтикасының) ішкі өзегін рәсімдік дүниетаным (ритуальное мироощущение) құрайды немесе оны «ғұрыптық ойлау» (обрядовое мышление) деп атауға да болады. Оның арғы түбінде жалпы халықтың тұтас дәстүрлі дүниетанымы жатыр. Айналып келгенде халық шығармашылығының бүкіл поэтикалық әлемі осы дәстүрлі дүние танымнан нәр алады» [1,151],– дей отырып, «Фольклорлық сана» («Фольклорное сознание») деген ұғымдарының мәнін нақтылы мысалдар негізінде теориялық тұрғыдан тереңдеткен.

Отбасылық ғұрып фольклорының поэтикасындағы көркемдік құралдар мен әдіс-тәсілдердің генетикалық тегі мен этнографиялық бастауларын аңдататын фольклор поэтикасының арнасында қарастыру тәжірибесіне сүйене отырып, үйлену ғұрпының өзіне тән ойлау поэтикалық болмысын айқындауға болады.

Ең алдымен бізге дейінгі ғалымдар анықтағандай, мифтік сананың да, метафораның да – негізгі тұғыры ретінде – теңдестіру, баламалаудың мәні ежелгі адамдардың, ең алдымен, айнала дүниені өзімен салыстыра қарағандығы мен оның көркемдік бейнелілікке ұласу жолындағы теңдестіруді айрықша атауға болады. Сондықтан миф пен ғұрып метафораның (поэтикалық теңдестірудің) поэтикалық категория ретінде даму жолының түп-тиянағы болып есептеледі.

Отбасылық ғұрыптың қыз ұзату салтындағы сыңсу мәтініндегі кейбір бүгінгі заман үшін тосындау ұғымдардың түпкі мәнінде ежелгі көне дүниетаным мен әдет-ғұрып, салт-сананың ізі жатқандығы байқалады.

Сыңсулардағы осындай жолдардың біразын этнографиялық материалдармен салыстырып, олардың астарлы мағынасын тереңдей зерттей отырып, ғалым сыңсулардағы «... буынғаным беліме кісе ме еді?», «Неге өсті екен қыз сорлы сылауменен, тал шыбықтай аш белін қынауменен» деген жолдар жай ғана ұйқас үшін алынған тіркестер емес, олар келесі жолдармен іштей ұштаса келіп, нәзік емеуірін, астарлы ойға жетелейді» [1,151-б.], – деп тұжырымдайды. Бұл тұжырымды дәйектей түсетін бірқатар сыңсу мәтіндерін түркі тектес халықтар салтының материалынан көптеп табуға болады. Мәселен:

Буынғаным беліме,
Кісен бе еді жар-жар-ау,
Бекем бусам белімнен
Түсерме еді жар-жар-ау! [4, 24-б.]

Башқұрттарда да сол ұғымда қолданылады. [5, 69-б.].Негізінде бұл жолдардағы белбеудің ғұрыптық мәні тым тереңде. Оны анықтау үшін біраз этнографиялық деректерге сүйеніп көрейік.

Көптеген түркі тектес халықтардың қыз ұзату тойларында қыздың беліне белбеу тағып ұзататын дәстүр бар.

Қыздың беліне белбеу тағу рәсімі азербайжан, тәжікте де арнайы орындалатындығын азербайжан фольклорын зерттеуші Абдулла Бахул айтады [6, 144-б.].

Дьяконованың мәліметіне сүйенсек, тувада әкесі өлген күні оның белбеуі ұлына мұраға қалған [7, Б.88, 106].Сондай-ақ, тува халқы ер бала үш жасқа толған кезде беліне арнайы белбеу тағу рәсімін өткізген. Келтірілген деректерді салыстырып қарасақ, белбеу адамның әлеуметтік деңгейін көрсететін ғұрыптық киімдердің бірі екендігін түсінеміз.

Демек, ұзатылған қыздың беліне белбеу тағу мен оның сыңсуында белбеудің көрініс табуының мәні тектес халықтардың танымының бастауларында жатыр. Дәстүрлі дүниетанымда жер бетіндегі адамдар беліне белбеу тағып жүреді деген түсінік болған.

Ол жайында Ш.Уәлиханов: «Аспанда да адамдар тұрады, олар белбеуді тамағының

астынан буынады, біз әлемнің ортасында тұрамыз, сондықтан да белбеуді белімізден буынамыз, ал жер астында тұратындар (олардың да өздерінің күні, айы, жұлдыздары бар) белбеуді белінен буынады» [8, 181-б.]– дейді.

Ұзатылған қыз да туған жерінен жат жерге аттанушы бейнесінде ұғынылған. Ұзатылған қыздан бөлек дүниеден өткен адамды үйден шығарарда да үш жерінен түйіп аттандырады. Оны жер астына салар сәтте беліндегі белбеуін шешіп, аяқ жағына қояды. Жоқтауларда «Үш жерінен түйіп-түйіп, Жаға жеңсіз көйлек киіп», «Үшкүлсіз көйлек кидіріп, Үш жерінен түйдіріп»; «Келмеске белін байлаған, кең сарайын сайлаған» деген жолдар осы дүниетанымды аңғартады. Бұл дегеніміз оны ортаңғы әлемнен шығару рәсімі болса керек.

Демек өлген адамның беліне белбеу орап аттандыру мен жат жерге ұзатылған қыздың беліне оралған белбеудің түп төркіні бір. Жат әлемге аттануды білдіреді. Мысалы баланың тұсау кесу рәсімі де осы мазмұндас.

Отбасылық ғұрып фольклорында молынан қолданылатын бейнелеу құралдарының енді бірі – теңеу. Үйлену ғұрпындағы теңеулердің ішіндегі ай, күн, жұлдыз сияқты табиғат құбылыстарына теңеу; арыстан, жолбарыс, бөрі, аққу, сұңқар, қыран сияқты аң-құстарға және төрт түлікке, гауһар, маржан сияқты асыл тастарға теңеудің небір асыл үлгілерін кездестіруге болады.

Теңеулердің енді бір парасы белгілі бір құбылыстың қимылдарымен салыстырылады. Мәселен, адамның ішкі қайғысы гүлдің солуы, ағаштың қурауы арқылы бейнеленеді. Ұзатылған қыздың сыңсуында «Аспандағы айдай»; жанаған гүлдей»; т.б.теңдестірулер жалпы түркі халықтарына ортақ сипат.

Отбасылық ғұрып фольклорындағы, ең алдымен, көзге түсетін эпитеттердің мол тобы – түр-түске байланысты эпитеттер. Бір ғана Ақ түс – белгілі дәрежеде тазалықтың, пәктіктің, жақсылықтың белгісі ретінде жалпы қазақ фольклорындағы символ-формулаға айналған, эпитет. Олардың біразы отбасылық ғұрып фольклорында ғана орнығып, тұрақты формулаға айналған. «...той жырларындағы қыздардың барлығының жүзі – ақ, ақша бет, отауы да – ақ, босағасы да – ақ– деген сияқты. Бұлар дәстүрлі дүниетаныммен іштей байланыса келіп, өлең мәтіндеріне кірігіп бейнелі мағынаға ие болған эпитеттер [1,272]. Ғұрып поэтикасындағы поэтикалық эпитеттің арғы тегі мифологиялық теңдестірумен сабақтасып, бүгінгі көркемдік ойда мүлде жаңа сипат танытады. Ал А.Н.Веселовский теңеудің түп тегінің психологиялық параллелизмде жатқанын айтса, [9,132] В.И. Еремина теңеудің шығу тегін басқа сипатта яғни, фольклордағы көркемдік жүйе тегінің мифологиялық теңдестіруде жатқандығына көңіл аудартады. [10, 83]. Отбасылық ғұрып фольклорында теңеулер көп жағдайда, той жырларында (әсіресе той бастар мен беташарда) қыздың бейнесін сомдауда ақындар аузына ілінеді. Ал ғұрыптық қимылдар мен бидегі ырғақ -әуенге -әуеннен өлеңге көшкен үйлесімді қайталаулардың көне үлгілері отбасылық ғұрыптық фольклорда біршама сақталған. Оның айқын үлгісі: «жар-жар-ау», «ай-ау», «үкі-ау», «сылқым-ау», «бикем-ау» деген сияқты сөздер. «Мәселе, бұл сөздердің мағынасында емес, олардың ырғақтан туып өлең мәнеріне екпін түсіріп әуендік қайталану арқылы синтаксистік қайталаудың ең қарапайым жүйесін қалыптастыруында»[1,322].

Негізгі бастауын ежелгі синкретизмнен алған бұл қайталаулардың жар-жар мен қайым айтыста сақталып қалуының басты себебі де, сол синкретті жағдаят қалпының көп бұзылмауына байланысты.

Отбасылық ғұрып фольклорының тұрақты метафоралар арнасы өз алдына бөлек арна болса, ғұрыптық жырлардың көркем фольклорға айнала бастаған соңғы үлгілеріндегі сипаты тіпті қызғылықты. Себебі, бұл кезеңде фольклордың көркейе дамуына ақын-жыраулар ықпалы ерекше сезіліп, бесік жырының, той бастардың, жар-жардың, бет ашардың, жоқтаудың жаңаша жырланған үлгілерінде фольклор мен жазба әдебиет поэтикасының ұштасуын молынан ұшыратамыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Отбасылық ғұрып фольклорының поэтикасы, жалпы фольклор поэтикасының аса күрделі бір саласы. Оның өзіне ғана тән ерекшелігі алдымен, халықтың тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланыста туып, халықтың өмір-салтын танытатын ғұрыптық сипатымен айқындалады. Қазақ халқы да жалпыадамзаттық ақыл-ой зердесінің бір бөлшегі ретінде көнеден бүгінге дейінгі көркемдік ойдың түрлі даму жолдарынан өтіп, әу баста танымдық-практикалық қызмет атқарған әдет-салттардың келе-келе көркем лирикаға айнала бастаған отбасылық ғұрып фольклорының табиғатын танытатын тағлымдық-тәрбиелік функцияға ауысқандығы зерделенді. Әрине, үйлену ғұрпын жеке-дара сөз еткенде оның өзегіндегі «өтпелі ғұрыптарға» қатысты этнографиялық заңдылықтарды да есте ұстадық. Қыз ұзату салты мен үйлену салтының мәтіндерімен этнографиялық ортақ тұстарды салыстыра отырып, бірқатар мотивтер мен формулалардың, құбылтулар мен айшықтаулардың, қайталаулардың, көркемдік тәсілдердің бастау алар арнасыежелгі таным-түсініктермен тамырласып жататындығын танытуға тырыстық.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1. Матыжанов К.И. Қазақтың отбасылық ғұрып фольклоры. Монография. – Алматы: Арыс, 2007. – 332б.
2. Қасқабасов С. Нарық және мәдениет // Ой-сана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. –185 б
3. Ибраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы: Ғылым, 1991. –385 б.
4. Саттаров Қ. Рухани мұра: Сыңсу мен қыз мұңы. – Шымкент, 2006. – 76 б
5. Султангареева Р.С. Об особенностях жанра сенляу // Башкирский фольклор: Исследования последних лет / Под редакцией Барага Л.Г. и Зарипова Н.Т. – Уфа, 1986. –241съ Бахул Абулла. Азербайджанский обрядовый фольклор и его поэтика. Баку: Элим, 1990. – 216 с.
6. Дьяконова В.П. Погребальный обряд тувинцев как историко-этнографический источник. – Ленинград: Наука, 1975. – 162 с.
7. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 557 б.
8. Веселовский, А.Н. Историческая поэтика / А.Н. Веселовский ; ред., вступ. ст. и примеч. В.М. Жирмунского. - Л. : Художеств. лит., 1940. – 64 с.
9. Еремина В.И. Поэтический строй русской народной лирики. – Л.: Наука, Ленинградское отделение. 1978. –184 с.

Мұхан А.

Поэтика свадебного- обрядового фольклора

Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова,
г. Актобе, Казахстан

В статье представлены особенности поэтического языка казахских свадебных обычаев. В семейном национальном фольклоре семантический характер песен, исполняемых во время ритуалов и обрядов, многообразен. Поэтому в статье на примере конкретных текстов анализируется значение сравнений, метафор, повторов и других изобразительных приемов во время проведения церемонии беташар(снятия покрывала с лица невесты). Отмечено, что особенности языка обрядовых песен, исполняемых во время проводов невесты и приема невесты в ауле жениха, тесно связаны с образом жизни и хозяйственной деятельностью народа, а также с древними воззрениями. В поэтике свадебной традиции наблюдаются параллели с некоторыми аспектами деторождения и траурными ритуалами. Доказано сходство этих свадебных обычаев с самыми древними традициями.

A.G.Muhan

The poetic subjekt of the wedding ritual folkloresAktobe regional state University named after Zhubanova K.,
Aktobe, Kazakhstan

The article considers a poetic structure in Kazakh wedding traditions. Semantic characters are common in the family traditions of folk songs and poetry. Therefore, the article discusses comparisons and metaphors in the Betashar tradition, repetition, etc. The essence of artistic approaches was analyzed on the basis of specific texts. The concept of the long-standing traditions of the bride and the girl is closely connected with the old traditions and way of life of people, as well as with ancient concepts. The poetry of the wedding tradition has parallels with some aspects of the ritual of parenting and mourning. This has been proven by the similarity of ancient traditions.

ӘОЖ 82-312.7

Ж. Өтеш

докторант, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: zhibek.otesh@gmail.com.

**Ә. НҮРШАЙЫҚОВТЫҢ «АҚИҚАТ ПЕН АҢЫЗ» РОМАН-ДИАЛОГЫНЫҢ
КӨРКЕМДІК-СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Мақалада Ә. Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз» роман-диалогы қарастырылған. Автор бұл шығармасын қазақтың ұлы перзенті, батыр, әрі майдангер-жазушы Б.Момышұлы туралы, оның образын, батырлық тұлғасын ғана емес, сондай-ақ қайраткерлік, адамгершілік әлемін ашуға арналған сәтті шығармалардың бірі болды. Ә.Нұршайықов бұл шығармасын жазудың мақсатын да шығу тарихын да атап өтеді. Жазушы қазақ әдебиетінде документалды прозаның негізін қалап, романның сұхбат ретінде жазып шығуы да қазақ прозасына әкелген жаңалығы болды.

Тірек сөздер: автор, кейіпкер, роман, қазақ әдебиеті, әскери проза, стиль, диалог, сұхбат, батыр Бауыржан, соғыс.

КІРІСПЕ

Ә. Нұршайықов «Ақиқат пен аңыз» роман-диалогын жазу арқылы қазақ әдебиетінде деректі прозаның жанрын ілгері дамытты. Кейіпкер образын суреттеп сипаттауда әдеби тәсілдерді тарихи фактілермен сабақтастыра отырып, адам жанының күрделі табиғаты мен болмысын жасап шықты. Аңызға айналған Б.Момышұлының образын ашып, ол туралы шығарма жазу оңайға соқпағаны белгілі. Алайда батыр бейнесін шынайы әрі тарихи айғақтардан ауытқып кетпеу үшін романның сұхбат түрінде шығуы оқушы қауымның да тарапынан жылы қабылданды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әдебиет әр заманда адам тағдырының, белгілі бір тарихи дәуірдің жаршысы екені мәлім. Әр жазушының шығармашылық зертханасы тарихи оқиғадан сыр шертері анық. Тек оны жеткізу тәсілі әр қалай. Ал, Ә.Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз» роман-диалогы оның жазушылық еңбегінің жаңаша шығармашылық тәсілі болып келді. Қазақ әдебиетінде жаңа жанр қалыптасты десек қателеспейміз. Он бір диалогтан құрылған бұл шығарма, әрине, басты кейіпкердің образын жан-жақты ашуға бағытталған, әрі өте сәтті шыққан еңбек деп бағалаймыз. Себебі бұл шығарманың құндылығы – оның деректілігінде. Бұл қатардағы соғыс ардагерінің жай ғана естелік әңгімелері ғана емес, бұл 207 рет ұрысқа қатысып, жау

қоршауын 5 рет бұзып, атакты «Момышұлы спиралі» тактикасын қалыптастырған, соғыс психологиясын жетік меңгерген батыр Бауыржан Момышұлының отты жылдары өз көзімен көріп-білгені, санасына түйіп, ой елегінен өткізген өмір тәжірибесі. Автор батырдан жазушылыққа қалай бет бұрғандығы жөнінде сұрағанда берген жауабында: «Елге келгеннен кейін екі қолым алдыма сыймады. Аз болсын, көп болсын біраз өмір сүріппін. Өзім көрген асыл азаматтар өнегесін, өз тәжірибемді өсіп келе жатқан ұрпаққа үлгі етіп қалдыруды адамгершілік парызым деп білдім» деп нақтылайды [1,68].

Ә.Нұршайықов бұл шығармасымен қазақ әдебиетінде көркем шығарманың жаңа үлгісін қалыптастырғанын жұртшылық біледі. Өзінің жазушылық әрі журналистік қабілетімен қатар романның шырайын ашып, екеуара сұхбат жүргізу арқылы шығарманың өн бойында диалогтармен басты кейіпкердің тұлғасын сомдап шықты.

Диалог компонент ретінде ауызекі сөйлеу қызметінің типтік саласы болып танылып қана қоймай, тіл дамуының негізгі формасы ретінде қызығушылық танытып келе жатқан категория. Адам мен адамның коммуникативті байланыс орнату құралы және сөйлеудің өзара қарым-қатынасын жасаудың ерекше конфигурациясы. Ол тіл білімі ғылымындағы диалог және оның құрылымы, ерекшеліктері, айтушы мен тыңдаушы, екі арадағы қарым-қатынас жағдайы, мақсаты, коммуникацияның лингвистикалық аспектілері, тілдесудің тәсілі мен орны, лингвистикалық зерттеулердегі көркем мәтіннің ажырамас компоненті ретінде қарастырылып келеді. Ал әдебиеттану ғылымындағы диалогтың коммуникативті жағдайы өзгерірек болып келеді, мұндағы үлес салмағы автордың өзіне тиесілі. Яғни автордың баяндауы, кейіпкерлердің вербалды, бейвербалды сипаттамалары (олардың ойлары, ішкі сезімдері, мимика мен қимыл-қозғалыс, сырт келбеті және т.б.).

Диалог құру тәсілі кейіпкер характерін, оның болмысын ашатын ұтымды тәсіл екені белгілі. Кейіпкер өз ойын білдіру арқылы не болмаса белгілі бір жағдайға байланысты айтылған пікірі кейіпкер образын, оның ішкі әлемін тануға көмектеседі. Автор өз кейіпкерімен сұхбаттасу барысында тек бір тақырыпта ғана әңгіме қозғаған жоқ, бұл шығарма батырдың көзі тірісінде жазылғандықтан, өмірдің барлық саласын қозғағанын көреміз. Яғни Б.Момышұлының бар болмысын, образын шынайы түрде ашу үшін оның мінез-құлқын дәл өмірдегідей етіп беру мақсаты тұрды. Көркем мәтінде автор әдеби кейіпкерлердің ауызекі сөйлеу акті мен сол кездегі характерлерін көрсетіп сипаттама бере алады.

Бір кейіпкердің бар ғұмырын суреттеп жазуға бағытталған бұл шығармада диалогтың осы қызметі шығарманың өн бойында кездесіп тұруы да заңдылық. Б.Момышұлының шығармашылық, батырлық, қайраткерлік тұлғасының жан-жақты ашылуында өзара әңгімелесудің маңызы артып отыр. Мәселен, өз сала маманы бола тұра, алайда тиісті жөн-жосығымен дұрыс сұрақ қоя алмай, қояр сұрағының өзінен ауытқып, өз кәсіби құзыретін таныта алмаған тілшіні «тіленші» деп сипаттап, «құйрығы шошаңдап бұтақтан бұтаққа секірген сауысқан сияқты», яғни сұхбаттасар адаммен дұрыс сөйлей алмаған тілшіні ащы сынға алады [1,90]. Немесе автордың қарапайым сұрақтарының біріне жауап берген батыр: ... (Ыңылдап отырып, өлеңмен жауап берді). Мен де адаммын жаралған сүйек, еттен. (Сәл ойланып алды.) Менде де ой бар, сезім бар жан тербеткен. Жүрегім менің қиыршық тас емес қой. Қайғыларым бар, қуаныштарым бар мені де еңіреткен [1,92]. Бұл мысалдардан байқайтынымыз, диалогтың компонент ретінде арқалаған жүгі мол. Кейіпкердің шынайы ойы, оның ішкі әлеміндегі болып жатқан сан алуан құбылыстар, сезім иірімдері кейіпкер характерін ашуға мүмкіндік береді. Мұндай мысалдардан түйетініміз, көркем шығармада осындай детальдардың айтары мол, өмір шындығын танытуда қызметі ұшан-теңіз. Дәл осы роман-диалогта қолданылған диалог тәсілі кәдімгі екеуара қысқа формада құрылған әңгімелесудің қысқаша түрі емес. Мұндағы диалог шығармадағы күрделі әрі маңызды қызмет атқарып тұрған тәсіл болумен қатар, жазушының да авторлық қолтаңбасын танытып тұрған айқындаушы компонент.

Демек, диалог компонент ретінде романның стилдік ерекшелігін анықтап қана қоймай, жазушының да көркемдік-стильдік ізденістерін танытып отыр. Жазушы қаламынан туындаған бұл шығарма оның ерекше суреткерлік сипатын, стильдік дара өрнектерін айғақтайды.

Кез келген көркем шығарма стилі ондағы көркемдеуші құралдардың қолданылу ерекшеліктерімен айқындалады. Бұл тақырып төңірегінде әр қилы теориялар, тұжырымдар бар екендігі де белгілі.

Профессор Қ.Жұмалиев: «Стиль ұғымына жазушының тілі, сөйлем құрылысы, мәнері, шығарманың композициясы, оқиға дамыту әдістері, тақырып таңдаулары, жанрлық ерекшеліктері, тағы басқа компоненттері кіреді. Ең ортақ мәселе – идея» [2,307].

Профессор Т.Есембеков: «Жазушының немесе бір шығарманың жеке стилін қарастыру оның лексикасын (теңеу, эпитет, айшықтау т.б.) синтаксистік құрамын ғана емес, сонымен қатар көркем мәтіннің ырғағын, композициялық ерекшеліктерін, образдар әлемінің қырсырын, психологиялық табиғатын талдау деген сөз. Түйіндеп айтқанда, стиль – сөз өнерінің туындысын біріктіріп, тұтастырып тұратын элементтердің жүйесі. Бірақ стильге тек «көркемдік әдіс-амалдардың жиынтығы» немесе шығарманың «сыртқы формасы» деп қарау аздық [3, 147].

Аталған екі пікірде де стильдің компоненттері де, элементтері де қарастырылған. Қалай болғанда да шығарманың жазылу стиліне талдау жасау үшін осы пікірлерге сүйене отырып жұмыс жасау тиімдірек болар.

Ә.Нұршайықов елге қайтқан майдан ардагерлері секілді естелік жазуды қолға алып, қалың жұртқа тек журналист қана емес, жазушы-журналист болып танылып үлгерді. Осы тұрғыдан алғанда, оның «Ақиқат пен аңыз» роман-диалогының стильдік, көркемдік ерекшеліктерін ашу мақсаты тұр.

Роман-диалогтың негізгі көріністері кейіпкердің жұмыс кабинетінде өрбиді. Бірқалыпты ортада өткендіктен, автор мен кейіпкер арасындағы мұндай бейресми сипаттағы шығармашылық байланыс шығармаға қосымша көркем мән үстегендей. Айтарлықтай елеулі оқиғалар болмағанымен, сюжеті диалогтар арқылы өрбиді және деректі, бейресми сипатта өтеді. Автордың өзі де «Ақиқат пен аңызды ұштастырған бұл адам жайында не жазамын, қалай жазамын деп толғандым. Ақыры Бауыржан туралы мақала да, очерк те жазудың қажеті жоқ, одан оқушы қауымға қызықты бірнеше сұраққа жауап алып, әңгіме-интервью тәрізді нәрсе жазамын деген тоқтамға келгемін» деп өзінің жазу стилін айқындап, екіншіден шығарманың жазылу тарихынан мағлұмат береді [1, 27].

Әрине, бұл бір кейіпкердің төңірегінде сөз болған шығарма болғандықтан, кітаптың алғашқы беттерінен-ақ жанама сипаттаулар көріне бастады. «Бауыржан отставкаға шығыпты», «Бауыржан пәленшеге былай депті», «Бауыржан өйтіп қойыпты, бүйтіп қойыпты», «Көңілі түспесе ұрсып тастайды, сөйлеспей қояды», «Мені Бауыржанға жұмсағанша, тордағы арыстанның жалынан бір сипап қайт деп бұйырыңыз» деген сипаттаулар жазушының мұратынан туындаған, яғни ел аузындағы аңыздар мотивін қолдану арқылы көркемдік мән үстеудің ұтымды амалы болып табылады. Немесе «Фамилиясы жоқ адам», «...Оның ерлігіне, батылдығына, тапқырлығына, сонымен бірге адамгершілік асыл қасиеттеріне сүйсіндік», «...Қылышын жарқ еткізіп қынабынан суырып салып, жазушыға серт қойған сәті әрқашанда жадымызда жүрді», «Командирлеріміз Бауыржандай қатаң, қаһарман болуға тырысты», «Біз, солдаттар, Бауыржандай батыр, батыл болуға ұмтылдык», «Бәріміз де Момышұлын бір көрсек, тілдесек-ау деп арман еттік» деген сапалық белгілер одан әрі кейіпкер образын ашуға талпыныс беретін бірден-бір портреттік детальдар болып табылады.

Шығарманың алғашқы беттерінен-ақ батыр образын суреттей келе, сырт келбетіне де тоқталып, «кісіге тайсалмай тіке қарайтын, қарағанда жанарынан ұсақ-ұсақ ине шашырап жатқандай боп көрінетін сәл қысықтау көзін, қара жартастай қасқиып тік жатқан маңдайды шималаған жол-жол әжімдерін әлде бір шебер қол гранитке айқындай қашап, айнытпай түсірген аса бір сұсты, сол сұстылығымен тартымды көрінетін тас мүсінге ұқсап кетті» деп

батырды көргендегі алғашқы әсерімен бөліседі. Жазушының шығарма бастаудағы қолға алған тәсілдерінің бірі осы суреттеу тәсілдері болды.

«Адам ажарының жеке белгілеріне ғана тоқталу – әңгіменің, суреттің ағысын бұзбайтын, баяндау табиғатына жарасымды амал» [4,86], – дейді Р. Бердібаев. Осылайша баяндау арқылы портреттік сипаттамалар әдеби бейнені нақтылай түседі. «Ақиқат пен аңыз» роман-диалогында кездесетін ондай сипаттаулардың кейбіреуі тек сыртқы келбетті толықтырып келеді, ал кейбіреуі кейіпкердің ішкі жан дүниесін, психологиялық жай-күйінен хабар береді. Ал кейбіреуі автордың түпкі идеясымен үндесіп, мақсатын айқындайтын маңызды компонент болып табылады.

Жазушы стилінің танытушы бірде-бір амалы осылар болды десек қателеспейміз. Себебі «Стиль – шын талант, ұлы ақын-жазушылардың қаламдарына тән сипат. Кез келген ақын-жазушылардан стиль іздеу – бекершілік. Өйткені, барлық өлең қиыстырушыларды ақын, сөз жасай білушілерді жазушы десек, қателескен болар едік. Дарын жоқ та – стиль жоқ. Бұл екеуі – сабақтас. Оқырмандарының ойына азық, жанына сусын бермейтін шығармалар жазып та жазушы атану мүмкін. Бірақ ондайлардың өзіне тән стилі болады деу – қате. Олардың бірінің шығармалары егіз қозыдай екіншілеріне ұқсас келеді. Жаман шығарманы жағымпаз сыншы жандайшап әдебиетшілер қанша мақтаса да жандандыра алмайды. Барлық сыншылардың ішінде ең ұлы да данышпан, ең қателеспейтін сыншы – мезгіл» - деп, белгілі ғалым Қ.Жұмалиев тұжырым жасайды [5, 23-24].

«Ақиқат пен аңыздағы» портреттік суреттемелерді талдау барысында Ә.Нұршайықов аты әлемге әйгілі Б.Момышұлына тән портреттік мінездемелерді суреттей отырып және оларды дамыту арқылы өз кейіпкерінің толық образын, қаһармандық бейненің үлгісін жасап шықты. Қалың оқырман қауымға батырдың белгісіз қырлары, өмір жолы «Ұшқан ұя» мен «Москва үшін шайқас» шығармаларымен ғана шектеліп, ендігі кезекте Б.Момышұлы кім, оның соғыстан кейінгі өмірі қалай жалғасты деген сауалдар төңірегінде болғандықтан, жазушы тақырып таңдаудан жаңылмады. Әрі жазу стилін ерекше таңдап, қазақ әдебиетінде документалды проза жанрын дамытты десек асыра айтқандық болмас. Автордың өзі де: «...Сіз маған шәкірт шағыңыздан комбат болғанға дейінгі өміріңізді, Бекке айтқандай етіп, баяндап берсеңіз. Мен содан очерк жазсам» дегеніне қарағанда, автор өз мақсатына жетті. Жазушы өз шығармасында батыр Бауыржан, жазушы-мемуарист Бауыржан, феномен Бауыржан образдарын хронологиялық ретімен жасап шыққандай. Кейіпкер өмірінің алуан асулары мен белестері арқылы көрініс тапқан образды ашатын портреттік сипаттамалар баяндау барысында біртіндеп тұтасады. Автор жасаған бейне динамикасы шарықтай бастайды.

Шығармада автор мен кейіпкердің тілдесу барысындағы диалогтардың құрылу ерекшеліктері де көзге түспей қоймайды. Дәлірек айтқанда, шығармада мақал-мәтелдердің орны бөлек. Ауыз әдебиетінің ең көп тараған әрі өміршең жанрының бірі осы – мақал-мәтел. Ұмыт қалған салт-дәстүрлер, көнерген наным-сенімдер мен әдет-ғұрыптар, үлкенді-кішілі оқиғалар, бір ауыл-аймақ немесе бір отбасы айналасындағы ұмытылмас жағдай, бүкіл психология мен әлеуметтік өмір, әр түрлі ұлт пен ұлыстар ғұмырындағы сақталған тарихы – осының бәрі мақал-мәтелдерден көрініс тапқан.

«Жақсы командир жауынгерін зор етеді, жаман командир офицерін қор етеді», «Жас адамға жүрек – би», «Жақсы бастық – жарты бақыт», «Ойлы бастық ұқыпты қызметкерді адам етеді, ойсыз бастық оқып келген маманды надан етеді», «Ұлыны ұлы ұғады, дананы данышпан ғана түсінеді», «Арыстан боп қимылсыз жатқаннан, тышқан боп жорғалап жүрген артық». Терең мағыналы, ұғынықты, әрі белгілі бір оқиғаға байланысты туған мұндай мақал-мәтелдер кез келген шығарманың көркемдік деңгейін де жоғары етеді. Ауыспалы мағынасында да тура мағынасында қолданыс тапқан мұндай ықшамды ойдың келтірілуі өзінің тәрбиелік мәнімен де ерекше. Батырдың өзі де мақал-мәтелдің өмір тәжірибесінен туындаған, қиналған, қысылған сәттерде, әсіресе қол астында мыңдаған жауынгердің тағдыры өз қолында тұрғанда осындай тұжырымды, қысқа бейнелі нақылдар қажеттілігін

атап өтеді [1,68]. Шығармада автордың сұрауы бойынша Б.Момышұлы «Бақаның бағынан, сұңқардың соры артық» атты мақалдың шығу тарихына да тоқталып кетіп, генерал Панфиловтың қайтыс болғанынан кейін дивизияға тағайындалған жаңа командирдің зардабынан бүкіл әскери құрамның берекесі қашқанын осы бір нақыл сөзімен ой тұжырымдағаны бар. Батырдың аз сөзбен көп мағына сыйғызу да өмір тәжірибесінен туындаса керек. Және бұл жалғыз мысал ғана емес. Роман-диалогтың өн бойынан осындай мысалдар көптеп кездеседі. Ендеше жазушы тарапынан өз шығармасында кейіпкердің атынан айтылған мақал-мәтелдер қолданысы да көркем шығармаға қосымша шырай беріп, романның көркемдік-стильдік ерекшелігін арттырып тұр.

ҚОРЫТЫНДЫ

Майдангер-жазушы Ә.Нұршайықов – күрделі тақырыпты игерген, адамгершілік мұраттарын жырлаған, Ұлы Отан соғысының батырларын, олардың ерліктерін қалың көпшілікке үлгі ете білді. Қазақ халқының перзенті Б.Момышұлының белгісіз қырларын танытуға, оның образын ашу үшін журналистік ізденіс танытып, тарихи құжаттардағы деректерді қолдана отырып, жан-жақты суреттеп шықты. «Ақиқат пен аңыз» өзінің шыншылдығымен, деректілігімен құнды. Бұл роман-диалог қазақ әскери прозасының ілгерілеп дамуына өз үлесін қосқан тың туынды.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Нұршайықов Ә. Ақиқат пен аңыз. Роман-диалог. – Алматы: Жазушы, 1976. – 384 б.
- 2 Ақшолоақов Т. Көркем шығарманың эстетикалық табиғаты. Алматы: Ғылым, 2001. – 338 б.
- 3 Есембеков Т.О. Көркем мәтін теориясы. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 186 б.
- 4 Бердібаев Р. Қазақ тарихи романы. – Алматы: 1979. – 240 б.
- 5 Жұмалиев К. Стиль – өнер ерекшелігі. – Алматы: Жазушы, 1966. – 229 б.

Ж. Отеш

Художественно-стилистические особенности роман-диалога «Истина и легенда»

А. Нуршаихова

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауезова,
г.Алматы, Республика Казахстан

В данной статье рассматривается роман-диалог «Истина и легенда» А.Нуршаихова. Автор посвятил это произведение одному из великих сыновей казахского народа, герою и фронтовику-писателю Б.Момышұлы. Это одно из удачных произведений, где раскрывается героический и нравственный мир героя. А.Нуршаихов описал также цель и историю создания данного произведения. Писатель, сам того не подозревая создал жанр документальной прозы и нововведением было то, что написанный им роман в виде интервью вынес казахскую прозу на новый уровень повествования.

Zh. Otesh

Artistic and stylistic features of the novel-dialogue «Truth and legend» by

A. Nurshaikhov

Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov,
Almaty c., Republic of Kazakhstan

This article discusses the novel-dialogue «Truth and legend» by A.Nurshaikhov. The author dedicated this work to one of the great sons of the Kazakh people, the hero and front-line writer B.Momyshuly. This is one of the successful works, which reveals the heroic and moral world of the hero. A.Nurshaikhov also described the purpose and history of the creation of this work. The writer, without suspecting it, created the genre of documentary prose, and the innovation was that the novel he wrote in the form of an interview brought Kazakh prose to a new level of narration.

FTAMP 17.82.30

А. Сәркенқызы¹, Ж. Т. Қадыров², С.И. Егорова³

¹Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Әскери институты тілдік дайындық кафедрасының профессоры, капитан. Қазақстан, Петропавл қ.

²ф.ғ.к., профессор, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Тіл және әдебиет институты, Қазақстан, Петропавл қ., e-mail: zhkadyrov_777@mail.ru

³ф.ғ.к., доцент, М.К.Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералды университеті, Ресей, Якутск қ. sargi@mail.ru

С. МҰҚАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ОККАЗИОНАЛИЗМДЕР

Мақалада С.Мұқановтың авторлық қолданыстары, яғни окказионализмдер зерттелген. Бұл тіркестер контекст қалауына қарай стилистикалық нормаға сай келетіндігі сараланған. Сонымен қатар, әдеби тіл нормалары сақталғаны зерделенген.

Кілтті сөздер: көркем әдебиет, фразеологизмдер, авторлық фразеологизмдер, контекст, стиль, окказионализмдер, эмоционалдық әсер, қаламгер, авторлық қолданыс.

КІРІСПЕ

Тілдің өмір сүру, даму тарихында сөздік құрамда бар кей сөздердің жаңа мағынаға ие болуы, не мағыналарының көбеюі мен тарылуы, бірқатарының қолданыстан шығып қалуы немесе жақын мағыналарының бір-бірінен алшақтауы, біралуан сөздің жаңа мағынаға ие болуы, жасалуы, өзге тілдерден енуі сияқты сан алуан өзгерістердің болып отыратыны – ақиқат шындық.

Көркем әдебиетте сөздер нақтылы тура мағынада емес, ауыс мағынада, астарлы түрде қолданылады. Сондықтан көркем әдебиет тілі – бейнелі, мәнерлі болып келеді. Ақын-жазушылардың шығармаларындағы сөз қолдану шеберлігін сараптау – қазіргі тіл білімінің басты мәселелерінің бірі. «Көркем әдебиет стилистикасы – негізінен сөз қолданыс шеберлігін, сөз эстетикасын, сөздердің контекстегі «қылығын» зерттейтін ғылым саласы. Сондықтан функционалдык стильдер мәселелерін сөз ететін ғылым саласы – стилистика ұлттық тіл мәдениеті негізін қалайды» - деген тұжырым негізінде тіл білімінің маңызды саласын сөз еткен Р.Сыздық зерттеулеріне зер салсақ, тіл мен мәдениет ұғымдарының бірлігі арқылы сұрыпталатын тілдік проблема көлемінде тілшінің «адамдардың тілді дұрыс қолдануын» қадағалайтын нормалар мен қағидаларға тоқталуы заңды деп есептейміз [1, 175]. Ойын нақтылау мақсатында тілші «...бұған білдірмек ойға сөздерді сай етіп дұрыс, дәл тандай білу, ой мен сөздің құр дәлдігін табу емес, сонымен қатар сөздердің тыңдаушыға әсер ететіндей орынды, көркем варианттарын тауып қолдану жатады» деген пікір айтады. Кейінірек ғалым тіл мәдениетінің жаңа белесін өзектейді, ол «...тіл құралдарын эстетикалық қызметте жұмсау принциптерін айқындау» қажеттілігіне саяды. Сөйтіп, көркем шығармалар тілін зерттеудің тың принциптерін ұсына келе, Р.Сыздыкова стилистика мен сөз мәдениетін әр кезде байланыстырып отыру қажеттігін ескертеді. «...өйткені тіл элементтерінің көркем сөзде дұрыс не бұрыс қолдануын анықтау үшін, әуелі сол элементтің қай орында, қандай мақсатта жұмсалып тұрғанын, яғни стильдік жүгінің бар-жоғын білу керек. Сөйтіп, стилистиканың мақсаты тіл мәдениеті міндеттерімен ұштасады» – деп қорытындылайды ойын зерттеуші [2, 178]. Осыған сәйкес тілші жазушы қауымның ұлттық әдеби тілдің қалыптасуына тигізер әсерін нақтылай отырып, олардың “сөз мәдениетінің” дамуына қосар өзіндік үлесін талдап көрсетеді. Сөздің қолданылу аясын, атқарар қызметін, барша мүмкіндігін дәйектеу мақсатында ғалым перифраз, поэтизм, окказионализм, символ, парцелляция сынды ұғымдардың ерекшеліктеріне зер салады.

Шығарма авторы белгілі бір ұлт өкілі ретінде халықтың ғасырлар бойы ұлттың санасына жинақталған, сақталған тұрақты тіркестерді еркін игереді. Сол еркін игерілген дүниеден жазушының жеке тұлғасының дүниетанымына, психологиялық санасына сай, тілдегі сөздерді ойната отыру мәнеріне сай, өзіндік қалыптастырған стиліне сай авторлық фразеологизмдер туады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Стилистикалық тұрғыдан қарағанда авторлық фразеологизмдердің қандай мақсатта қолданылып тұрғанын да айқындап алу қажет. Себебі, тұрақты тіркестер тек көріктеу құралы ғана емес, жазушының көзқарасын, идеясын, суреттеп отырған кейіпкерінің ішкі жан дүниесін, болмысын таныту мақсатында да қолданылады. Сол себепті де Р.Сыздықова: «Көркем туындының тілін лингвистикалық стилистика тұрғысынан талдау дегеніміз тілдің жеке бөліктерін (единицаларын) түгендеу емес, сол бөліктердің, айталық, сөздердің, тіркестердің, сөйлемдердің қолданысын, қолданыстағы көрінісін зерттеу болмақ. Нақтылай айтсақ, сол емес, сол сөздердің қолданысы қандай мақсатты өтеп тұр, солар арқылы жазушы нені, қалай суреттеп тұр – осыларды тану керек», - дейді [3, 5].

Тіл білімінде жеке авторлық қолданыстағы сөздерді *окказионализмдер* деп атайды. Осы жайында Х.Нұрмұханов былай дейді: «Окказионалды сөздер деп не жасалу жолдары дағдылы көрінбей (жылмық – жылмая, өрлеу - өргү), не мағыналары айқын болмай (тәуелеу, жеңкею, жұбап), не тіл практикасына келісімді келмей (шаруакеш), қысқасы аса табиғилық таныта қоймай тұратын авторлық қолданымдарды айту және бұларды потенциалды сөздермен шатастырмау дұрыс сияқты.

Ал стильдік жағынан алғанда, әрине, окказионалды сөздердің де, потенциалды сияқты, өзіндік жаңалығы, тұрған контекстіне жарасымы арқылы экспрессивті қызмет атқаратын қолданымдар екені сөзсіз. Алайда сөзді түрлендіріп қолдануда оның табиғи тұлғасына кейде азды-көпті қиянат та жасайтын сияқты» [4, 71]. Ал окказионализм сөздерге Л. Еспекова мынадай сипаттама береді: «Окказионализмдер дегеніміз – белгілі бір қаламгерге тән, тосыннан пайда болатын, тілдің сөз тудыру тәсілдеріне сәйкес те сәйкессіз де жасалатын, контекст қалауына қарай қызмет атқаратын, әдеби тілімізге, сөздіктерге кіру қабілеті шектеулі, үнемі жаңашылдығымен, экспрессивтілігімен ерекшеленетін бір қолданар сөздер», – дейді [5, 10]. Окказионализмдер – әдеби тілде өзіндік мәні бар, нормаланбаған сөздер. Бірақ стилистикалық бояуы бар болғандықтан, стилистикалық нормаға сай қолданылатындығы зерттеулерден айқын көрінеді [6, 9].

Зерттеуші Г.Мұратова окказионал сөз статусы төмендегідей мәселелерді анықтағанда толыққанды, өз мән-мазмұнында ашылады деген пікірде:

- окказионал сөз табиғатын қалыптағы (узуаль) сөздермен салыстыра отырып, анықтау барысында;

- окказионал сөз категориясына тән өзіндік айрым-белгілерді ажыратуда;

- жеке авторлық стильдегі жаңа қолданым ретінде пайда болу себебін көрсетуде;

- окказионал сөздің әдеби тіл нормасына қатысын анықтауда;

- окказионал сөз жасалуының қазақ тіліндегі мағыналық-құрылымдық сипатын айқындауда [7, 12].

Сонымен қатар, зерттеуші окказионал сөздердің ерекшелігін атап көрсетеді:

1. Бұл категорияның басты белгісі бірқолданымдығы мен біртуымдылығы. Бірқолданар сөздер сөйлеу үстінде пайда болып, бір мезеттік ғұмыр кешеді, қайта жаңғыртыла қолданылмайды;

2. Ерекше бір белгісі контекспен тығыз бірлікте болуы;

3. Окказионал сөздің негізгі қызмет орны әдеби нормаланбаған тіл емес, жеке авторлық қолданыс;

4. Окказионал сөздер әдеби тіл шеңберінен тыс жатса да, әдеби тіл жүйесінің сөзжасам процесін басшылыққа алады, узуаль сөздер үлгісімен жасалады;

5. Шартты түрде олар сөйлем құрамын толықтыруға септігін тигізеді [7, 99].

С. Мұқанов шығармаларында тек қаламгерге тән, фразеологиялық сөздікке енбеген, автордың жеке тұрақты тіркестері, окказионал сөздер кездеседі. Бұл тіркестер контекст қалауына қарай қызмет атқарып, стилистикалық нормаға сай келеді. Сонымен қатар, әдеби тіл нормалары сақталған.

1. Автор жалпыхалықтық формадағы тұрақты тіркестерді өңдеп, өзгертіп қолданады, қосымша мағына үстейді. Мысалы, Егер ол жалғыз көлігін арықтатып, жүргізбей тастаса, оның арты күн көріске кеп соқпақ, *күрмеуге келмейтін қысқа жібін артық қысқартпақ* [8, 12].

Әкесі мен шешесі Нұрмағанбеттің бұл тілін алды да, *қолдарынан келген қайраттарын* үй тұрмысын түзеуге жұмсады; сырттан табыс кіру, үй ішінен бүтінші табылу, Баймырзаның бұрынғы іші де, сырты да сиықсыз үйіне ажар беріп, жыл өткен сайын жақсы үйлердің қатарына жақындай түсті [9, 106]. Мұнымыз той тарқардағы аударыспақ сияқты ойынымыз емес пе? – деді Шолақ, – айтыңдаршы, қайсыңның *тұщы етіне ащы таяқ тигіздім?* [9, 146]. «Бұл бір жұтпас – деп қорқады Біржан Балуаннан, – егер жұтса, түйені түгімен, биені жүгімен дегендей мол қылғыр!... Бұның *аузына ілеккенді суырып алу да қиын болар!*» [9, 171].

Не ғажабы барын білмейді, қанша сұқтанғанмен, батып сөз айта алмады, бойынан сығымдап, әкелген *намыс пен ашу не тіліне не білегіне орала алмады* [9, 180].

Бұл қаланың ұлықтарының *беті* оған *жаман* [9, 228].

Ойы құрғыр: Сұлуға, Ермекке де, *Жүрекке кеп қадалған қара сүлік* [9, 61].

2. Авторлық, өзіндік тіркестер жасайды: Бұрын өлім көрмегенмен Ботагөзге Айбала күн сайын *көр аузына бір адым жақындаған сияқтанады*. Күн сайын еті қашып, күн сайын жөтелі күшейіп барады. Қазір міндеті кісінде [8, 232].

Жүйрік көңілді – жаман ат тұсады! Атсыз кісі – қанатсыз құс екен. Реніші бүгін түнде Балуанның құшағында өткізбек еді, күйеуі ол үмітін кесті; қуанышы бүгінгі күнге дейін *адал келген неке суына бүгін арам тамшы қосу*, су орнына у ішердей жүрегін лоблыта бастаған ол қиналудан күйеуі құтқарғандай болды [8, 170].

Адал некемізге арам жұқтырмауға мен уәде берейін [8, 170].

«Ақша аласыз ба?» деген сөзді айта алмай, Асқар киініп есікке бара берді де, *ұятын қайратына жеңдіріп алса*, алмаса да бетін ашып кетейін деп ойлап, солғын қоштасып отырып қалған Құзғынбаевқа тағы келді [8, 172].

Қылғынып өкпесі аузына тығылған Қожантайдың көзінен жас ыршып кетті; жалбарынайын деп еді, *арам сөзге адал уыс* жол берген жоқ [8, 320].

Бұл арада бала мені аяудың орнына, *ұзыннан өші, қысқадан кегі* бардай: «оқасы жоқ, тірі болсаң, етік табылмас деймісін», - деп мазақтап, қарқылдайды да күледі [10, 183].

Ағайынды Кургановтар да сөйтті: Антон әкесі ауруға шалдығып, табыстан қалған соң-ақ, өз селосының байларына *жалшылыққа тұрды*, Андрей ол *қамытты әкесі өлгеннен кейін киді* [9, 109].

Солардың ішінен Кузнецов Асқармен тез танысады. Бірақ Путилов заводында да: «оқушымыз қаражат жоқ болған соң жұмысқа түстік» дейтіндердің арасынан провокатор шығып, одан Кузнецовтың аузы күйгендіктен, ол Асқарға тым құшақ ашпады, оны алыстан торлап, *сырын шыжымдап тартты* [8, 25].

«Жұрт қан жылағанда біз қуанғанмен не болады?» деп ренжіген бір-саран ел қамын қайғыратындар болмаса, *көпшіліктің ширатылған жібi босады, шiдер үзгендей асаусыған мiнезiн баяулатты* [8, 263].

Елге істеген қиянаттарын айтып талай арыздар жауғанмен, іс зорайып басталғанмен, губернаторға барғансын *аяғы жіңішкеріп, сұйылып кете береді* [8, 39].

Өмірінде көрмеген *босағасына биыл торсық кірді*, қалай ішсе де жетіп жатыр [10, 84].

Өзің не айтқалы отырсың?-деді Қалампыр кейіп,- соныңды айтсайшы, былай да асқынған *кедейліктің жарасына шыбынды үймелете түспей* [9, 100].

Авторлық тұрақты тіркестер ішінде бір-біріне қатысы жоқ сөздерді автор қиюластырып, өзіндік қолтаңбасын ұсынады. Деректі ұғыммен дерексіз ұғымды қатар қолданып, өзіндік тіркес жасайды.

Ілік септігі мен тәуелдік жалғауы арқылы жасалған окказионалдар: Балуанға скрипка мен сырнайдың емес, жүрегiнiң қылы күйге толғандай боп, тұла бойы шымыр-шымыр етті [9, 243].

Осы өсектің қайсысына нанарын білмеген Ғалия не істеудің қыбын таба алмай, қайғының қара теңізіне бата берді [9, 222].

Бүркітбайдың жүрегін басқан өтіріктің шаңы, Асқардың бетіне қонғандай, ол оны аяп, шынын айтуға бір ойлап тұрды да, артын ойлап Итбайдан бата алмады [8, 224].

Ботагөз түрегелгенде, Көпен оның қабағын көтертпейтін қайғының зілді қара тасы домалап жерге түскендей, қалпына келгендей болды [8, 348].

Туралған етті кеңеспен жеп отырған Амантайдың көзінің құйрығы Ботагөзге түсіп еді [8, 128].

Жарылғалы тұрған жарадай жұрттың қайғысының аузын Нұрмағамбеттің жылауы тырнап ашқандай болды [9, 86].

Бұл ойдан кейін оның басындағы өрті лаулап, есінен тіпті тандырып жіберді [9, 100].

Өзің не айтқалы отырсың? Деді Қалампыр кейіп, соныңды айтсайшы, былай да асқынған кедейліктің жарасына шыбынды үймелете түспей [9, 100].

Осы ойдың тұғырына талтынған көңілдің құсын байлай қондырып, іштен сабырсызданған Ғалия «келе жатыр ма» деп, үйінен әлсін-әлсін шығып қарай беретін болды [9, 165].

Ішкі ойы алыс жатқанмен, Ғалия Қордабайдың жігітшілік әзіл-оспағына қызығып, қалжыңның ұзын арқан, кең тұсауынан босатпайтын [9, 179].

Қызды шекпеніне бөлей құшағына ап, төсекке өзі киімшең қисайған Балуанның жан-жағынан нәпсінің аңдары арсылдай ұмтылғанмен, берік және батыр жүрек сертінен жаңылмады [9, 214].

Тағдырдың ноқтасына басын ұсынған Балуан Шолақ аз жасында көрген өзге зорлық-зомбылығын ұмытуға тырысты және ұмытты да, бірақ өзгені ұмытқанмен, оның жүрегiнен жабысып айрылмайтын бір гана дерт бар. Балуанның бұл шарттарға көнбей, бұлтақтағысы келмегенмен, Ғалияның жан сырынан көзіне көрсете тоқыған дәлел торы бүлк еткізбеді, Балуан жүрегi сыздай отыра көнді [9, 277].

Уголовная розыскадан жоғалған заттар туралы хабар келген соң, Итбайға «барайын ба, бармайын ба?» деген оймен Асқар аз отырды да, табылған затқа қуана қоймағанмен, Итбаймен араздық тоңын жұқартпақ боп, дыбыссыз Итбайға барды [8, 194].

Біраздан кейін Итбайдың ашу бұлты тарап, ақылы сабасына құйыла бастады [8, 120].

Оның үнемі түюлі жүретін қалын қабағы зілдің бұлтындай бір ашылмайды [10, 45].

Бір тілегімді бер, осыдан кейін дүниенің бар азабы үстіме құлап, көтеру тетігі сенде болса да, «апалап» аузымды ашпауға ант берейін [10, 237].

Ақан өлендерімен қазақ әдебиетіне ауа райын жасаған кісі емес, ал ән жағын алғанда, ол – революциядан бұрынғы қазақ музыкасының ірі классиктерінің бірі [10, 205].

Жоғарыдағы мысалдарда контекстер окказионал үшін мынадай қызмет атқарып тұр:

1. Мағынаны нақтылап тұр;
2. Ең негізгі басты ойды бөліп көрсетіп тұр;
3. Эмоционалды әсері танылып тұр;
4. Контекстік жаңа мағынаны жарыққа шығарып тұр.

Семантикалық тәсілмен жасалған окказионализмдердегі жаңалық – сөздің сыртқы формасында емес, ішкі мазмұнында. Семантикалық окказионализм – байырғы сөздердің өзінің нақты сыртқы формасын сақтай отырып, ішкі мазмұнын өзгертеді немесе семантикалық реңк беру қызметін атқаратыны белгілі.

С. Мұқанов тілдік-стильдік құралдарды тандап, екшеп, түрлендіріп қолдануда шеберлік танытады. Бұл тіркестердің мағынасы фразеологиялық сөздікте көрсетілмеген. Яғни, байқайтынымыз – автордың өзіндік ерекшелігі – бұл авторлық қолданыстағы фразеологизм. Авторлық фразеологизмдердің тууын және уақыт өте келе афоризмдерге айналуын проза тілінен айқын байқаймыз. Стилистикалық тұрғыдан қарағанда авторлық қолданыстағы фразеологизмдердің қандай мақсатта қолданылып тұрғанын да айқындап алу қажет. Себебі: тұрақты тіркестер тек көріктеу құралы ғана емес, жазушының көзқарасын, идеясын, суреттеп отырған кейіпкерінің ішкі жан дүниесін, болмысын таныту мақсатында да қолданылады.

Сонымен, шығармаларда окказионализмдер ойды жан-жақты мәнерлі, көркем түрде жеткізу үшін қолданылады. Олар автордың жеке дара стилін, ерекшелігін танытуда маңызды рөл атқарады. Қаламгер халық тіліндегі тұрақты тіркес қорынан ең қажеттісін таңдай отырып, оларды түрлендіреді, оларға қосымша мағына үстейді, өзінің мазмұндап отырған оқиғасына байланысты тұрақты тіркестердің ой арнасына сай болуын ажарлайды да, атқаратын қызметін түрлендіре түседі, бірақ тіл заңдылықтарын бұзбайды.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 320 б.
- 2 Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптасуы. – Астана: Елорда, 2001. – 178 б.
- 3 Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: 1997. – 241 б.
- 4 Нұрмұханов Х. Сөз және шеберлік. – Алматы: Ғылым, 1987. – 288 б.
- 5 Еспекова Л. Қадыр Мырзалиев поэзиясындағы окказионализмдер. Филол. ғыл. канд.....авторефераты. – Алматы: 1998. – 25 б.
- 6 Бейсенбай А.Б. Әбіш Кекілбаев шығармаларындағы окказионалдық қолданыстар. Филол. ғыл. канд..... авторефераты. – Астана: 2008. – 28 б.
- 7 Мұратова Г. Көркем әдебиет тіліндегі кездейсоқтық пен қажеттілік. – Алматы, 2002. – 138 б.
- 8 Мұқанов С. Ботагөз. – Алматы: 1967. – 516 б.
- 9 Мұқанов С. Сұлушаш. – Алматы: 2002. – 288 б.
- 10 Мұқанов С. Өмір мектебі. – Алматы: 2002. – 464 б.

Саркенқызы А¹., Кадыров Ж.Т², Егорова С.И.³

Окказионализмы в произведениях С. Муканова

¹Военный институт Национальной гвардии Республики Казахстан,
г. Петропавловск, Казахстан

²Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева,
г. Петропавловск, Казахстан,

³Северо-Восточный федеральный университет им.М.К. Аммосова, г. Якутск, Россия

В данной статье исследованы авторские применения, т.е. окказионализмы. Изучено соответствие этих выражений стилистическим нормам, в зависимости от контекста. Также показано соблюдение норм литературного языка.

A. Sarkenkyzy¹, Z.T. Kadyrov², S.I. Egorova³

Occasionalisms in the works of S. Mukanov

¹National Guard of the Republic of Kazakhstan,
Petropavlovsk, Kazakhstan

²North-Kazakhstan State University named after M. Kozybayev,
Petropavlovsk, Kazakhstan

³Northeast Federal University named after M.K. Ammosova,
Yakutsk, Russia

This article explores the author's applications, i.e. occasionalisms. The conformity of these expressions with the stylistic norms depending on the context has been studied. Compliance with the standards of the literary language is also shown.

GTAMP 17.82.30

А. Сәркенқызы¹, Ж. Т. Қадыров²

¹Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Әскери институты тілдік дайындық кафедрасының профессоры, капитан, Петропавл қ., Қазақстан

²ф.ғ.к., профессор, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Тіл және әдебиет институты, Петропавл қ. Қазақстан, e-mail: zhkadyrov_777@mail.ru

М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ «ШОЛПАННЫҢ КҮНӘСІ» ШЫҒАРМАСЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Мақалада ақын М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» шығармасының психологиялық ерекшелігі сараланады. Жазушының адамның нәзік иірімдерін терең психологиялық тұрғыдан суреттеуі зерделенеді. Қазақ әдебиеті психологизміне тың бағыт әкелген туындының көркемдігі сараланады. Әйелдің жан әлемінде болып жатқан қарама-қайшылықты көрсетуге кең өріс ашқаны қарастырылады. Ғалымдардың пікірлерін негізге ала отырып жазылған мақалада М. Жұмабаевтың өзіндік стилі тайға таңба басқандай танылады.

Кілтті сөздер: психологиялық ерекшелік, өзіндік стиль, әйел теңсіздігі, сөз өнері, жаңашылдық, ішкі монолог, кейіпкер, психологизм.

КІРІСПЕ

Көркем әдебиеттің тілі – тіл мәдениетінің, тілдік талғамның ғана тарихы емес, қоғамдық өзгерістердің, әлеуметтік психологияның да тарихы. Өйткені жалпы ұлттық тіл мәдениеті аясында жасалған әр кезең әдебиетінде сол әдебиетті тудырған уақыт ерекшеліктері өзіне тән сөз саптау стилі арқылы таңбаланады. Әдебиет – ақиқат өмірдің сырлы суреті, халықтың көркем тарихы; көркем шығарма өзегі. Жазушы өмірдегі сан-салалы шындықтан ұлттың суреткерлік мақсатына керегін ғана таңдап, шығармасына арқау етеді. Ол өмір құбылыстарын өзінің дүниетанымы мен әлеуметтік көзқарасы тұрғысынан саралайды. Демек, әдебиет ұлт мүддесі мен дүниетанымдық кеңістігін танытуда басты қуатты құрал. Рухани даму мен жаңғыру белесінде ұлттың классикалық сөз өнерін насихаттай отырып, жаңа туындылардың болмысын дәстүр мен жаңашылдық негізінде дамытуымыз қажет. Бүгінгі жаһандану кеңістігіндегі өмір талабы осыны қажет етеді.

Кез келген заманда адам бостандығы, азаматтардың құқықтары басты мәселе болып келді. Әсіресе, әйел бостандығы тақырыбы қаламгерлердің басты нысанына айналды. Көркем әдебиетте осы тақырыпқа кең қалам тербелді. Әйел тағдыры, арман-мұраты, мұң мен зары, әйел теңсіздігі мәселесін ақын-жазушылар шығармашылықпен аша білді. Бұл шығармалар қоғамдағы әділетсіздік пен әйел теңсіздігін шынайы бейнелеп, жаңа сипаттағы бейнелер туып қалыптасуына әсер етті.

Қазақ қоғамындағы әйелдер жайлы әлеуметтік мәселесіне арналған шығармаларды сөз еткенде міндетті түрде Мағжан Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесі ойға оралады. Бұл шығарманың жазылу кезеңін, яғни 20-жылдардың күрделілігі т.б. жақтарын ескерсек, бәрінен бұрын, дәуір келбетін, сол тұстағы замана шындығын шыншылдықпен бейнелеген туынды екенін зерттеушілер тілге тиек еткен.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әдеби шығармашылығын әр түрлі қоғамдық, педагогикалық қызметпен байланыстыра білген М. Жұмабаев әдебиеттің әр жанрында қалам тартумен бірге, ғылым саласында да зерделі зерттеулер жасаған қаламы қарымды, ойы ұшқыр жазушы болып танылады. Оның қарапайым өмірдің суреті болып қағазға түскен «Шолпанның күнәсі» әңгімесі – ХХ ғасыр басындағы қазақ прозасына жаңа леп әкелген өміршең дүние екені ақиқат.

М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесі идеялық-көркемдік тұрғыдан жан-жақты талданды. Жазушы идеясы сан алуан жолмен көркем образ арқылы іске асады деген белгілі қағида бар. Ең алдымен, кейіпкердің сыртқы пішін-келбетінен бастап, оның көңіл-күйі, жан дүниесі-психологиясын айқын таныту суреткердің шеберлігіне байланысты. Бұл тұрғыдан келгенде М.Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесі көркемдігі жағынан биік талаптарға жауап бере алатындығы анық.

М. Жұмабаев шығармашылығының зерделі зерттеушісі Ш. Елеуқенов былай деп жазады: «Шолпанның күнәсі» атты әңгіме, сөз жоқ, қазақ прозасының көркем дамуындағы ірі қадам, «Батыр Баян» поэмасын қосқанда, қазақ әдебиеті психологизміне соны дем бітірген шығармалар» [1, 282].

Автор «Шолпанның күнәсі» әңгімесінде шығармашылық еркіндікке жекелеген әйел образы, оның мінез-құлқын, табиғатын зерттеу, танып-білу арқылы әйелдің адами-пенделік сезім арпалыстарын кеңінен қамти жазу арқылы барды. Әңгімеде бір Шолпанның болмыс-бітімін ашу арқылы жалпы әйел затының жан сезіміне терең шолу бар, сонымен бірге адамның тіршілік иесі ретіндегі жан сырын аршып, сол арқылы барша әйелдің басында кездесетін мінезді, табиғатты зерттеуге ұмтылу бар.

М. Жұмабаев шағын туындыларға көбірек ден қойды. Осы орайда қазақ прозасына тән жанрлық ерекшелік туралы Ахмет Байтұрыновтың айтқан тұжырымы тура келгендей: «Ұлы әңгіме, ұзақ әңгіме, ұсақ әңгіме болып бөлінулері үлкен-кішілігінен ғана. Мазмұндау жүйесі бәр-бәрінде де бір, айтылу аудандарында айырма бар: ұлы әңгіме сөзін алыстан айдаған аттарша жайыла бастайды; ұзақ әңгіме жақыннан айдаған аттарша жайыла бастайды; ұсақ әңгіме мүше болып оралып келе қоятын аттарша бастайды» [2, 450]. Демек, мәселе мазмұнда. Көлемді шығарманың көтеретін жүгін шағын әңгімеге де артуға болады екен. Осы ойды «Шолпанның күнәсі» әңгімесімен байланыстыра қарағанда, шағын болғанымен, мән-мағынасы, салмақтылығы, айтылар ойдың тереңдігі қысқа әңгіменің өзінде-ақ көрініс таба алатындығын дәлелдей түседі.

Мағжан Жұмабаевтың көркем мінез жасау жүйесінде күрделі психологизм алдыңғы сапқа шығып, көркем зерттеу нысанасына айналған.

М. Жұмабаевтың қандай да шығармасынан болсын жаңашылдық пен өзгешелік көрініп тұрады. Шолпанның өзгеден оқшаулығы – өзінің сүйгеніне, жүрегі қалаған адамға тұрмысқа шыққандығында. Ол кезеңде сүйгеніне тұрмысқа шығу – қазақ қыздарының арасында сирек кездесетін жайт.

Жазушы тіршілік үшін, бала үшін ешбір жолдан тайынбайтын әйел бейнесін сомдаған. Әңгіме соңында автор кейіпкерін азапқа салып өлтіреді. Бірақ өлімнің, трагедияның себебі бар. Профессор Т. Есембеков бұл әңгіме туралы былайша ой толғайды: «Әдеби шығармадағы бас кейіпкердің трагедиялық өлімі – өмірдің баянсыздығының көрсеткіші болса, ал оқиғаның екіұдай ыңғайда аяқталуы – өмірдің, жалпы алғанда, тұрақты дамуына деген имплициттік көзқарастың белгісіндей. Осындай ой түюге негіз бар [3, 185]. Әңгімедегі азапты өлім М. Әуезовтің «Қорғансыздың күні», Б. Майлиннің «Ұлтуған» тәрізді классикалық әңгімелерін еске түсіреді.

М. Жұмабаев драматизм элементтерін, трагедияның қалың бояуларын әңгіме соңында қоюландыра түседі. Өмірін өз қажетіне, өз қалауына сай өзгертуге талпынған қазақ әйелі. Ойлағаны, қалағаны болғанымен, бәрібір алдынан қарғыс атқыр «өлім» шығады.

«Шолпанның күнәсі» әңгімесінің ерекшелігі жөнінде Б. Мамраев былай деп жазады: «... М. Жұмабаев өзіне дейін қазақ прозасында әлі жасалмаған жаңа қадамға – адам

психикасының құпияларына бойлауға батыл көше білді. Мағжан кейіпкерлері өздерінің қымбат та құпия ішкі сезімдерін жария етуден, өздерін сол ешкім түсінбеуі мүмкін-ау деген ойдан еш қорықпайды» [4, 223].

Діни мазмұнды әдеби әңгімелерді типологиялық-эстетикалық тұрғыда зерттеген А. Жақсылықов М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесінің көптеген прозалық шығармалардан өзгешелігін айта келе, былай дейді: «Шолпанның күнәға бату тарихы – парадигматиканың бір нұсқасы, қылмыс жасау және сол үшін өзін-өзі азаптап, құрбандық ету арқылы мистериалдық іс-әрекет жолымен ақиқатқа бет бұру болып табылады» [5, 310]. Автор әңгіме соңында діни сауатсыз дүмше молданың теріс әрекеттерін сынға алады. Іс-әрекеттің терістігінің нәтижесінде, жүкті әйел тепкіден, суық өтіп үлкен азаппен өледі. Сөйтіп М. Жұмабаев шығармасында соқыр сенім мен шаманизмнің теріс үлгілерін де бір түйреп өткен. Алайда, ол кейіпкерінің маңдайына жазғанды «Тәңірінің» ісі деп қабылдайды. Бастапқыда жаратқан иенің бұйрығына көніп, «пірәдарлық» жолға түскен Шолпан кейін өзгеріп сала берді.

Әдебиеттанушы – ғалым А. Исмақова: «Жазушы өз кейіпкерін ақтап отырған жоқ, бірақ оның білетіні біреу: ешкім адам өмірін қиюға құқылы емес, себебі, өмірді адамдар бермейді, ол жоғарыдан беріледі» деп, Шолпан өлімінің себебіне үңіледі [6, 181]. Әңгіме оқырманға әсер етуі үшін автор дін мен көне наным-сенімді, адам мен «жаратқанды» байланыстырады. Шығарманың мәнін оқырманға нанымды жеткізуде бұл аталған элементтер айрықша композициялық рөл атқарған.

Әдебиеттанушылар еңбектерінде әр қаламгердің өзіндік стилі, стильдің мән-мағынасы туралы түрлі пікірлер айтылған. Түйіндей айтқанда, жазушының шығармашылығында көрінетін негізгі көркемдік ерекшеліктердің сипаты – әр жазушының туындысында байқалады. Стиль туралы белгілі бір өзгермейтін қағида да жоқ. Себебі жазушының өмір тәжірибесі, білімі мен шеберлігі әрқашан да дамып отырады.

М. Жұмабаевтың жазушылық шеберлігі, стилі – әңгімедегі оқиғалардың үйлесімді қиыстырылуынан, бір ғана отбасының құпия тірлігі туралы сыр шертуінен, әйелдің жандүниесіне үңіле білуінен, терең философиялық ой қорытуынан, тілінің шұрайлы да қарапайымдылығынан аңғарылады. Адамның ішкі сезімі оның өлеңдеріндей, әңгімелерінде де негізгі нысан және жер бетіндегі тірліктің басы – адамды түсінуге деген ұмтылыс пен адамтану мәселесі шағын шығармада кең ауқымдағы проблема болып көрінеді.

«Шолпанның күнәсі» сияқты әңгіме жазып, тіл көркемдігімен оқырманын таңғалдырған М. Жұмабаевтың өзіндік стилі тайға таңба басқандай танылады.

Психологиялық талдаудың күшті компоненті – ішкі монолог. Бұл орайда орыс ғалымы Т. Мотылева: «Адам өз сөздерінен гөрі, ойларында әлдеқайда ашық болады. Ішкі монолог он тоғызыншы ғасырдың бірінші жартысында ұлы реалистердің адам ойының мәнін ашудағы басты тәсілі болды. Онда сырт көзден бүркемеленіп, ашық айтылмайтын мән-мағына бар» - деген пікірді айтады [7, 179].

М. Жұмабаев та осы ішкі монологты әңгіменің өн бойында ұдайы пайдаланып отырады. Автор Шолпанды көбіне іштей сөйлетеді, ойлантады, күйдіреді, қуантады. Бала болуын алғашында тілемеген Шолпан кейін өзгереді. Өзінің қателескенін сезіп аһ ұрады.

Автор Шолпан бойындағы болашақ өзгерістерді осындай ойлармен байланыстырып алады да, Шолпанның күйеуіне деген сенімсіздігін әңгіме арасында айтып өтеді. Ақыры сол сенімсіздік Шолпан санасына әбден сіңеді. Ол – Сәрсенбайдың бедеулігі. Шолпанды осы күмән сенімге апарады да, ол басқаша әрекет жолын іздейді.

Мағжан Жұмабаев кейіпкері де ешкіммен ақылдаспайды, ешкім оны күнәға батуға итермелемейді. Оның ішкі ойын айналадағы адамдар да сезбейді. Шолпан өзі жоспар құрып, болашақтағы жақсылыққа өзі іштей сүйініп, тезірек Әзімбаймен кездесуді ойлап, түпкі түйінге саналы түрде өзі жүрек қалауымен барады.

Жазушы Шолпанның ішкі толғанысы жөнінде өз көзқарасын былай білдіріп кетеді: «Қара көк барқыт кең көкте ойменен, мұңменен, салмақпен алтын ай жүзіп барады. Не іздейді екен ол? Жарынан айрылған әйел ме екен? Баласынан айрылған ана ма екен? ...

Қыстаудың сыртындағы сулы шіліктегі көлбақалар шулап жатыр. Бақ-бақ-бақ... Не дейді екен олар? Жан керек, жар керек, бала керек дей ме екен?» [8, 103]. Автор табиғаттағы тіршілік атаулыны әйелдің ішкі жан дүниесімен үндестіре суреттеп, психологиялық егіздеу тәсілін сәтті қолданған.

Жазушы адамның ішкі дүниесін табиғат арқылы астарлы сырмен бейнелеуге шебер. Әңгімедегі ай да, көлбақа да, құс та адам секілді толғаныс құшағына енген. Сол табиғаттың әр бөлшегі жазушының бейнені ашу үшін қолданған негізгі құралы болып тұр.

Автор кейіпкер өмірінің бір ғана бөлігін алады да, сол ситуация арқылы бүкіл болмыс-бітімін, жан-дүниесін ашып береді. Оқиға бас аяғы аз ғана уақыт ішінде өрбиді. Ары қарай оқиғаның шешімі ширыға түседі. Шолпанның күнәсі жұртшылыққа біліне бастайды. Сәрсенбай әйелінің бойындағы баланы өзінің баласы еместігін біледі. Яки, Сәрсенбай өзінің бедеулігін бұрыннан-ақ сезген. Мұны Мағжан түсіндіріп жатпайды. Оқырманға бұл астарлы ой түсінікті. Өйткені, Сәрсенбайдың кемшілігі жайындағы ой – Шолпанның ішкі толғанысынан көрінеді.

Профессор Т. Есембеков әңгіме туралы былай деп жазады: «М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесі – қазақ прозасындағы көпті көрген ой-сананың өз заманындағы импрессионистік еркін мәнер рәмізі бар дүние екендігінің тағы бір айқын айғағы. Бұл – пендешілік ғұмырдың қос қасиеті, қос сипаты. Бірақ оның ішкі қалтарысында жан-дүниелік, яғни, рухани драма, кек, ажал, күнәһарлық сияқты бүкіл дәстүрлі құбылыстар мен қайшылықтар бар» [9, 270].

Иә, өмірде болатын әр түрлі қарама-қайшы тағдырлар бір ғана әңгімеде көрініс тапқан.

Ғасырға жетер-жетпес тарихы бар қазақ прозасына келсек, сол ғасыр басында-ақ М.Жұмабаев шығармасына өз көркемдік әлемін, өз ой тұғырын, өз келбетін әкелді. Әңгіме адам тағдырының небір сілкіністеріне бағыттайды. Адам ойы, адам сезімі екі жарылып, екіұдай күй кешеді. Бұл көріністер – сол ғасыр басында дүниеге келген М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М. Әуезов шығармаларына тән қасиеттер. «Шолпанның күнәсі», «Күнікейдің жазығы», «Қорғансыздың күні», «Кім кінәлі», «Қаралы сұлу», «Қасеннің құбылыстары» сияқты әңгімелерінде «күнә», «кінә», «жазық», «қаралы болу» концептілері өткен ғасырда ұлттық прозада жиі қолданылғандығы танылады.

М. Жұмабаевтың мәдениеттану ғибраты туралы зерттеу жазған авторлық ремарка түрінде берілген мына сөзде тұр: «... Теңіз терең емес, әйелдің жаны терең. Жеті қабат жер астындағы нәрсені білуге мүмкін, бірақ әйел жанының мінезін білуге мүмкін емес» - деп жазды [7, 40]. Әрине, бұған дау жоқ.

Әңгімедегі Шолпан басындағы жағдайда оның ой-пікірі, сезімі, ішкі құпия қалтарыстары, яки, Шолпанның қандай адам екендігін осы авторлық ремарка түрінде берілген жазушы түйіндемелері үлкен рөл атқарып тұр. Әңгімедегі сөйлемнен көріп отырғанымыздай, авторлық ремарканың рөлі алдыңғы қатарға шығып, моральдық-психологиялық, адам жанының ішкі жай-күйіне айтарлықтай түсінік береді.

Жоқтан бардың пайда болмайтыны сияқты, көркем шығарманың тақырыбы мен идеясы өзінен-өзі келе қалмасы анық. Бұл бір кезде жазушыны толғантып-толқытқан әлеуметтік, не болмаса өмірден көрген оқиғаның арада біраз уақыт өткенде, жаңа мазмұнмен, мол тәжірибелермен толығып барып суреткердің санасында қайта жаңғырады. Яғни, жазушыға қоғамдық өмір, сол қоғамдық өмірдің ыстық-суығын көрген өз тәжірибесі көркем шығарма тудыруы мүмкін. Бұл жөнінде танымал ғалым Р. Нұрғалиев: «Жазушының объектіге келуі оның өмірлік жолымен, өз пешенесіне жазылған тағдырымен сабақтас» - дейді [10, 144]. Мәселен, «Шолпанның күнәсі» әңгімесін жазарда автордың өзінің басынан өткен кейбір жағдайлар әсер етуі мүмкін. Себебі, оның өзінің де перзенті болмауы, әйелінің бала туу үстінде қайтыс болуы, кейін ұлы Гражданның да дүние салуы сияқты оқиғалардың сезімтал ақынға үлкен әсер етуі мүмкін деген ой. Автор өзінің шығармасын ішкі жан-дүниесінен өткізіп, яғни өзі біліп-түсініп барып жазғандығы шындыққа жақын секілді.

ҚОРЫТЫНДЫ

М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» ХХ ғасыр басында қазақ прозасын жаңа көркемдік, идеялық деңгейге көтерді. М. Жұмабаев ұлттық ақындық прозаның негізін қалады, өрнекті прозаны орнықтыруға ден қойды. Психоанализ үлгілерін көрсетті» - дегенді тілге тиек етеді ғалым Т.Есембеков. Сонымен қатар, есаландық, ессіздік, бейсаналылық, мифологема, архаикалық модельдер сияқты сол кезең үшін жаңа ұғымдар арқылы мифопоэтикалық күрделі мазмұн мен терең мағыналар тудырудың жолдарын көрсетіп бергендігін баса айтқан болатын [3, 185].

М. Жұмабаев бір ғана шығармада ұтымды психологиялық детальдар пайдаланып, шеберлігін биік белестен танытқан. Аз ғана шығармаға дүниенің мағынасын сыйғыза білген. Шолпан қасіретін нәзік бейнелейді. Оның жан тебіренісінің нәзік иірімдерін дөп басып көркемдікпен жеткізген. Бұл шығарма – қазақ әдебиеті психологизміне соны дем бітірген туынды. Адамның қымбат қазынасын суреттеуде шеберлік танытқан жазушының мұрасы көркем әдебиетке қосылған зор үлес деп тұжырымдаймыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Елеукенов Ш. Мағжан. – Алматы: Санат, 1995. – 384 б.
- 2 Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
- 3 Есембеков Т. Мағжан Жұмабаевтың туғанына 125 жыл толуына арналған «Мағжан Жұмабаев мұрасы және әлемдік руханият» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. – Петропавл: 2018. – 198 б.
- 4 Мамраев Б. Основы тенденции развития казахской литературы первой четверти ХХ века. – Алматы: 1998. – С. 271.
- 5 Жаксылыков А. Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. – Алматы: 1999. – С. 348.
- 6 Исмакова А. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль. – Алматы: Ғылым, 1998. – С. 394.
- 7 Мотылева Т. Внутренний монолог и «поток сознания» // Вопросы литературы. – Алматы: 1986. №1. – С. 47.
- 8 Жұмабаев М. Шығармалары. Үш томдық. 2-3 т. – Алматы: Білім, 1996. – 512 б.
- 9 Есембеков Т. Художественно-эстетическое значение драматизма в казахской прозе. – Алматы: 1998 – 305 б.
- 10 Нұрғалиев Р. Арқау. Екі томдық таңдамалы шығармалар. 1 т. – Алматы: Жазушы, 1991. – 572 б.

А. Саркенқызы¹, Ж.Т. Кадыров²

Психологические особенности произведения М. Жумабаева «Грех Шолпан»

¹Военный институт Национальной гвардии Республики Казахстан,
г. Петропавловск, Казахстан

²Северо-Казахстанский государственный университет
им.М.Козыбаева, г. Петропавловск, Казахстан

В статье анализируются психологические особенности произведения М. Жумабаева "Грех Шолпан". Изучается изображение писателем хрупкой душевной организации человека через глубокий психологический подход. Анализируется художественность, вносящая в психологизм казахской литературы истоки нового направления. Рассматриваются раскрытие широкого поля изображений противоречий, происходящих в душевном мире женщины. Опираясь на мнения ученых, в настоящей статье признается четкий собственный стиль М. Жумабаева.

¹A. Sarkenkyzy, Z.T. Kadyrov²

Psychological peculiarities of M. Zhumabayev's work "The sin of Sholpan"

¹Institute of the National Guard of the Republic of Kazakhstan,
Petrovavlovsk, Kazakhstan

²North-Kazakhstan State University named after M. Kozybayev,
Petrovavlovsk, Kazakhstan

The article examines the psychological peculiarities of M. Zhumabayev's work "The sin of Sholpan". The author studies the image of the fragile mental organization of a person through a deep psychological approach. The article analyzes the artistry that introduced the origins of a new direction into the psychology of Kazakh literature. The article deals with the disclosure of a wide field of images of contradictions occurring in the spiritual world of a woman. Based on the opinions of scientists, this article recognizes the clear own style of M. Zhumabayev.

УДК 82.08.081

А.К. Шапауов¹, Е.И. Туровская², А.И. Маликова³

¹к.ф.н., профессор, Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Казахстан, e-mail: shapau@mail.ru

²магистр филологии, старший преподаватель, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: turovskaya.kgu@mail.ru

³магистр педагогических наук, старший преподаватель, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: anna_kostik@mail.ru

**ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЖАНРА ДРАМАТУРГИИ ТЮРКСКИХ
НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И СИБИРСКОГО РЕГИОНА РОССИИ ВО
ВЗАИМОСВЯЗИ С ЕВРОПЕЙСКОЙ ДРАМАТУРГИЕЙ
(ОТ ФОЛЬКЛОРА ДО ДРАМЫ)**

Статья посвящена анализу малоисследованного в мировом культурном наследии и литературоведении материала о жанре драматургии тюркских народов Центральной Азии и Сибирского региона России. На основе конкретных литературных фактов рассматриваются проблемы национального самосознания и манкуртизма, фундаментально исследуются жанровые и стилевые разновидности драматургических произведений тюркских народов от фольклора до драмы во взаимосвязи и сопоставлений с западноевропейскими аналогами (легенды, сказки, пьесы и т.д.).

На основе анализа драматургических произведений впервые целенаправленно и комплексно подвергаются критическому осмыслению негативные стороны в реальной жизни родственных тюркских народов Центральной Азии и Сибирского региона России в эпоху правления Коммунистической Партии Советского Союза.

Ключевые слова: драматургия тюркских народов, театральное искусство тюркских народов, казахское культурное наследие, манкуртизм в обществе.

ВВЕДЕНИЕ

Тема драматургии была объектом изучения таких известных зарубежных исследователей, как G.Wellwarth – специалиста по проблемам современной английской драматургии [1]; A.Kesteren – историка и теоретика драмы в европейской литературе [2]; H.Block, описавшего проявление символизма в драме [3]; M.de Ghelderode, проследившего взаимосвязи французской и польской драматургии [4]. История теории театра и драматургии в Арабских эмиратах исследована в работах S.Gadomski [5]. Генезис и развитие восточно-

европейской драматургии нашли фундаментальное отражение в монографии J.Poriel [6] в которой данная тема анализируется с учетом достижений современной мировой литературоведческой науки.

Если мировая драматургия (греческая, римская, английская, французская и т.д.) прошла многовековой путь развития [7], то возникновение и становление тюркоязычной драматургии исчисляется всего одним столетием [8]. В начале XX века, усвоив основательные уроки западно-европейской литературной школы, тюркские писатели-драматурги по-новому развили ее богатые традиции на национальной почве.

Для казахского народа начало XX века был периодом поворота к образованию и науке. В мусульманских школах и медресе, наряду с религиозными предметами, преподавались такие дисциплины, как математика, география, история, родной язык, а также иностранные языки. В типографиях городов Казань, Уфа, Ташкент, Санкт-Петербург, Троицк, Оренбург, Омск, Кызылорда, Семипалатинск вышло немало книг на казахском языке.

Первые рукописные пьесы ставились среди народа на тоях, крупных собраниях и торговых ярмарках. На примере других народов видно, что семена театрального искусства содержались уже в традициях и обычаях, играх и развлечениях, песнях и музыке, поэтических произведениях. Плодородная почва, благоприятные условия для рождения театрального искусства имелись в самой природе народа. Основу искусства закладывает сам народ. А создают крепкое здание, его прекрасный купол, опираясь на народ, деятели искусства.

И на самом деле создавали в свое время многие акыны своеобразный театр, когда, приехав по своей воле на той или поминки, устраивали песенные состязания, айтысы. Песенный жанр жар-жар, исполняемый на свадьбе мужской и женской группами по отдельности, жанры жар-жар и беташар* ни в каком дополнении не нуждаются, чтобы перенести их на современную сцену. Точно так же любой из многочисленных айтысов у казахов, а у хакасов хайджи (сказители), а у каракалпаков тахпахчи – импровизаторы можно превратить в сценическую постановку. Еще одно достоинство этих древних жанров заключается в том, что все они имели специальные мелодии. Поэтому они годятся не только для драматического театра, но и для оперных произведений”. К.Бижанов, который в последние годы активно занимается исследованием тюркского драматического фольклора, отмечает ряд своеобразных признаков, приближающих небольшие айтысы к драматическому жанру.

“Оживление духа“ – одна из художественных условностей, издавна используемая не только в мировой классической драматургии и в казахской драматургии. Как известно, в мировой драматургии она встречается в трагедиях Шекспира, пьесах Г.Ибсена, Б.Шоу и др. Особенностью хакасской и казахской национальной драматургии является то, что духи говорят на человеческом языке. Эта особенность имеет место в таких творениях, как, “Красный шаман“ П.Ойунского, “Каракоз“ М.Ауезова, “Золотой перстень“ К.Кеменгерова, “Аркалык батыр“ Ж.Шанина, “Старшая сестра“ Д.Исабекова, “Кос анар“ С.Жунусова и других драматических произведениях.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Первыми и известными драматургами тюркских народов в начале XX века это были И.Мендиханов, Б.Серкебаев, К.Тогусов, М.Ауезов, Ж.Аймауытов, Б.Майлин (казахи), Бердах (каракалпак), Х.Ниязи (узбек), Г.Исхаки, Г.Камал (татары) М.Карим, И.Юмагулов, М.Садыкова (башкортты), В.Никифорова, А.Софронов, П.Ойунский (якуты), А.Топанов, М.Коков (хакасы) [9] и другие, чьи произведения получили свое заслуженное место в театральных сценах.

Комедия развивается несколькими путями. Обязательным условием существования комедийного произведения является то, что каждый его элемент (одежда персонажей, их движения, слова, ответные реплики и т.д.) должен порождать смех. В эпоху СССР в

литературе развитие комедии было ограничено. Репресированный казахский ученый Ахмет Байтурсынов в первые научно-теоретическом плане дает описание в казахской драматургии. Татарский профессор М.Гайнуллин, узбекский профессор А-С.Имамов, якутский профессор А.Билюкина, башкирский профессор Р.Ахмадиев, хакасский ученый Н.Майнагашева и профессор Б.Зингерман [10] в своих монографических исследованиях специально останавливаются на жанре тюркских драматических произведений, учитывая национальные особенности, проблемы национального самосознания.

Известные казахские комедиографы, произведения которых отвечают всем условиям жанра комедии, это – Б.Майлин, Ш.Кусаинов, М.Ауезов, Ж.Шанин. В основе их комедий лежат рассказы, превратившиеся в народные шутки, прибаутки и хитрости. Они преобразили эти произведения, в результате чего из-под их пера вышли прекрасные сценические произведения. Находясь в среде народа, находя и героев из народа, инсценируя свои произведения, они готовили представления, знакомили со сценическим искусством жителей казахских аулов*. И мы имеем полное право сказать, что любители искусства в ту эпоху создали профессиональный театр.

В начале XX века драматург Беймбет Майлин в своих комедиях «Мулла Шаншар» и «Сельская школа» сумел создать сценические произведения из смешных эпизодов и действий в жизни ревнивых, глупых сельских мужчин с сильным национальным менталитетом, которые во время «ликвидации безграмотности» в начале XX века не хотели отдавать своих жен в школы, где преподавали учителя-мужчины, а также отношения юноши и девушек. Следует отметить, что, несмотря на то что до Б.Майлина в истории казахской драматургии отсутствовало профессиональное сценическое искусство, которое могло бы быть образцом, автор оставил богатое драматургическое наследство.

Видные ученые, исследователи генезиса драмы и театра (Аристотель, А.Шопенгауэр, О.Фрейденберг, Ф.Шеллинг, Ф.Ницше, А.Аникст и исследователи по проблеме тюркской драматургии А.Тажибаева, Р.Рустембековой, Н.Габдулина, Р.Нургали, Т.Есембекова, Ж.Абилова, С.Даутовой, А.Шапауова /Казахстан/, Б.Имамов, С.Камалидденов /Узбекистан/, М.Сеидов, /Азербайджан/, В.Терзибян /Армения/, А.Г.Ахмадулин /Татарстан/, Р.Ахмадиев /Башкортостан/, А.Билюкиной, /Якутия/, В. Найдаков /Бурятия/, П.Метина /Чувашия/, Н.Ханзафарова /Татарстан/, А.Калзан /Тува/, Н.Майнагашевой /Хакасия/) связывали драматургию с обрядовой и мифопоэтической традицией народа [11].

История и литература народов мира не развивались отдельно. Доказательством тому служат духовно-культурные связи, которые мы можем также проследить в произведениях литературы европейских и тюркских народов. Например, такие известные представители тюркской поэзии X-XIII веков, как Аль-Фараби, Ахмет Яссауи, Юсуф Баласагуни, Ахмет Игунеки, Фирдауси, Хафиз и Сагди [12], достигли высокого уровня на мировой сцене, познакомили другие народы со своей богатой традицией, одновременно создавая и формируя ее.

А в X-XIII веках в Европе развивались конкретные жанры литературы. Главным достижением западной литературы является именно формирование отдельных жанров. На особенно высоком уровне были такие жанры, как рыцарская поэзия, роман и драма, религиозно-клерическая литература, фэблио, шванк. Во Франции, Германии, Польше и др. странах сформировалась средневековая городская литература, которая развивалась по ее артистичности и эстетическим требованиям в другом направлении, нежели рыцарская литература.

Например, мы замечаем сходство и связь между средневековым германским героическим эпосом «Нибелунги» и общим и для тюркских народов средневековыми дастанами «Кобыланды батыр», «Алпамыс», «Алтын арыг», «Ай Хуучын» [13]. Во-первых, во многом сходны характеры персонажей, сила героев; во-вторых, главные герои описаны как непобедимые, а также проходят через испытания любовью. Конечно же, в условиях, в

которых они живут и действуют, есть характерные национальные ценности, менталитет, присущий тому или иному народу.

Средневековые рыцарские традиции, нашли отражение в комедиях казахских /тюркских/ драматургов 60-90 годов XX века Калтая Мухамеджанова «Волчонок под шапкой» и Сакена Жунусова "Доченька, тебе говорю...". Перечисленные пьесы были поставлены в Казахстане, России, Кыргызстане, Татарстане, Литве, Китае, их постановка прошла во многих театрах мира. В комедии «Волчонок под шапкой» описывается жизнь молодых студентов, выдавших себя за женатых мужчин. В комедии "Доченька, тебе говорю..." показан менталитет сельчан и городских жителей, безграничное использование власти в своих личных целях главными специалистами коммунистической партии, измена супругов, а в конце горькая печаль "рыцарей", любящих беспечную жизнь.

Все перечисленные здесь ситуации независимо от того, в какой эпохе, в какое время происходили, являются типичными, встречающимися в каждодневной жизни. В конце произведения они испытывают страдания «рыцарства» XX века. Если в средневековье натура рыцарства соответствовала традициям тех времен, то страдания и проблемы рыцарства XX века авторы комедии мастерски описали в соответствии со временем, глубоко и философски раскрывая облик лишенных своих национальных ценностей манкуртов. Если в средневековой европейской литературе наиболее популярным жанром городской литературы было фавлю, в котором разоблачается хитрость городских богачей, двуличность набожных, невежество рыцарства.

Рассказы типа фавлю встречаются также в литературе тюркских народов. Сказки, которые являются основным жанром казахского народного творчества, отличаются своим правдивым, реалистическим содержанием. В них описывается тирания королей, необразованность мулл*, несправедливость богачей, честность, трудолюбие и щедрость простых людей. Тему фавлю мы наблюдаем, например, в комедиях фарса Мольера. В немецкой литературе под влиянием фавлю появился шванк. Например, в серии смешных рассказов «Поп Амис» известного мастера слова Штрикера, показаны различные события из жизни хитрого и находчивого попа.

Широко распространенный среди европейских народов «Роман о лисе» – сказка о проделках лисы – один из жанров городской литературы XII-XIII веков. Известно, что в написании этого произведения, охватывающего почти столетие, приняли участие многие авторы. Основная идея создателей данного романа – раскрыть истинное лицо правителей-хозяев. Ими являются следующие персонажи: король – лев Нобль, придворный советник – осел Бодуэн, глашатай короля – петух Шантектлар, крупный богач – медведь Брэн, рыцарь среднего ранга – волк Изенгрим. Все они как бы представляют характеры правящих кругов. Также созданы образы простых людей в виде курицы, зайца, куропатки и т.д. Самый сложный, центральный образ – образ Ренора. По-своему мастерской сценой являются споры зверей между собой. Персонажи при встрече друг с другом проявляются в одном качестве, оставшись сами собой – в другом, и это точно передает человеческий характер во все времена.

Нетрудно заметить, что в драматическом жанре тюркских народов это очень похоже на сатирическую комедию в 1980 годов XX веке Сакена Жунусова «Кроссворд, или новогодний маскарад». Новое решение драматурга С.Жунусова заключается в том, что он на каждого «клиента» вырезителя надевает соответствующую его натуре маску: руководитель учреждения, секретарь коммунистической партии Орынбасар Амирович – «лев», многодетный безработный отец Бакай – «заяц», главный врач курорта Симулянский – «лиса», шашлычник Ашот – «барсук», Бурибай – «волк», Фарид – «осел», студент Олег Николаевич – «кот», учитель-музыкант Мурат – «обезьяна». В казахской пьесе суть основного конфликта – показ нелегкого жизненного пути, раскрытие таких пороков, как хищение народного добра, желания жить припеваючи, не затрачивая для этого особых усилий, ложь, провокация, пренебрежение и т.д. в эпоху КПСС. Цель драматурга и главная суть жизненности пьесы – заключается именно в этом.

Продолжение рыцарства, литературных традиций в Европе, их конкретные картины проявились и у тюркских народов в 1960-90 годы, например, в казахской драматургии – в комедиях Калтая Мухамеджанова «Волчонок под шапкой» и Сакена Жунусова «Доченька, тебе говорю...». Эти пьесы были неоднократно поставлены на сценах отечественных и зарубежных театров. В комедии «Волчонок под шапкой» изображена временная разгульная жизнь женатого студента-джигита, выдававшего себя за холостяка.

Главная тема, поднятая в пьесе «Доченька, тебе говорю...», – проблема человечности. Построение драмы особенное: события преподносятся с отступлениями – то как «Из зала суда», то как «Сценическая картина», что постоянно притягивает читателя и зрителя.

ВЫВОДЫ

Актуальность исследования обусловлена тем, что литературно-культурные интеграционные взаимоотношения казахского и европейских народов представляет собой универсальное категориальное явление, выполняющее первостепенную роль в эстетико-познавательной, аналитико-синтетической деятельности человека. Проблемы, поднятые в пьесах, касаются не только жизни одного народа. Они общие для всех народов бывшего коммунистического режима. Человек в любой ситуации прежде всего должен остаться человеком.

Драматургия тех лет представила на суд зрителей и читателей зло, причиненное людям вчерашним тоталитаризмом КПСС, скрытый бесконечный конфликт между простыми безвинными людьми и людьми, которые придерживались деспотической политики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Wellwarth G. Modern Drama and the Deaouth of God. London, 1986. p. 97
- 2 Kesteren A. van. Moderne Dramentheorie. Kronberg, 1975. p. 124
- 3 Block H.M. Mallarme and the symbolist drama. Wayne state university press. Detroit, 1963. p. 211.
- 4 M.de Ghelderode dramaturge et conteure: Actes de colloque francais-polonais. Wroclaw, Poland. 1979. p. 28
- 5 Sebastian Gadomski. Teatr i dramat w Zjednoczonych Emiratach Arabskich. 2011. p.24.
- 6 Jacek Popiel. Krakowski Teatr Żydowski. Krakow, 2006, p. 71;
- 7 Nigel D. Dramatic essays. London, 1962. p. 27.
- 8 Auezov M. Zhyrma tomdik shgarmalar zhinagy. Almaty. 1985., p. 225.
- 9 Shapauov A. Kazakhskaya dramaturgya 1960 – 1990 godov. Monografia. “Sputnik +”. – Moskva, – 2012. p. 122.
- 10 Kamaliddenov S. Character in modern Uzbek dramaturgy. Tashkent. 1969, p.139.
- 11 Aristotel. Poetika. –M: 1957. p. 84.
- 12 Derbisaliev A. Kazakh dalasynin zharyk zhuldizdary. – Almaty, 2011. p. 193.
- 13 Konratbayev A. Kazakh adebyetinin tarihy. – Almaty, 2010. p. 201.

Ә.Қ. Шапауов¹, Е.И.Туровская², А.И. Маликова³

Орта Азия және Ресейдің Сібір өңіріндегі түркі тектес халықтарының драматургия жанрының зерттелу мәселелері

^{1,2,3} Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан

Әлемнің мәдени мұрасы мен филология ғылымында аз зерттелініп келген Орта Азия және Ресейдің Сібір өңіріндегі түркі тектес халықтарының ауыз әдебиетінен драма жанрына дейінгі аралықтағы мәселелері батысеуропа әдебиеті мысалында сөз болады. Ұлттық санасезім мен мәңгүрттік мәселелері жанрлық-стильдік тұрғыдан, дәйекті ғылыми дәлелдемелермен мақұлданады. Туыстас түркі тектес халықтардың драмалық

шығармалары негізінде алғаш рет жүйелі түрде саясаттың салқын жақтарының рухани мұраға әсері болғаны жайлы сөз болады.

А.К. Shapauov¹, Ye. Turovskaya², A. Malikova³

The problems of study of the genre of dramaturgy of Turkic nations of Central Asia and the Siberian region of Russia in its correlation with the European dramaturgy (from folklore to drama)

^{1,2,3}Sh. Ualikhanov Kokshetau State University,
Kokshetau, Kazakhstan

The present article is dedicated to the analysis of underexplored in the world cultural heritage and literary studies material about the genre of dramaturgy of Turkic nations of Central Asia and the Siberian region of Russia. The problems of national identity and mankurtism are examined on the basis of specific literary facts; the genre and style variations of dramaturgic works of Turkic nations from folklore to drama in their correlation and comparison with the Western European analogues (legends, fairy tales, plays, etc.) were fundamentally examined and analyzed. For the first time, basing on the analysis of dramaturgic works the negative aspects in the real life of affined Turkic nations of Central Asia and the Siberian region of Russia during the rule of the Communist Party of the Soviet Union were purposefully and in integrated manner exposed to conceptualization and understanding.

УДК 82.08.081

**А.К. Шапауов¹, А.И. Маликова², Е.И. Туровская³, А.А. Шапауова⁴,
Н.С. Майнагашева⁵**

¹к.ф.н., профессор, Кокшетауский государственный университет имени Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, Казахстан, e-mail: sharau@mail.ru

²магистр педагогических наук, старший преподаватель, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: anna_kostik@mail.ru

³магистр филологии, старший преподаватель, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: turovskaya.kgu@mail.ru

⁴магистр филологии, преподаватель, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан

⁵к.ф.н., снс, Хакасский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории, г.Абакан, Республика Хакасия, Россия

**СЦЕНИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА В КОНТЕКСТЕ ДРАМАТУРГИИ И
ТЕАТРАЛЬНОГО ИСКУССТВА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ
(КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВЕКОВ)**

Статья посвящена обзорному анализу ранее неисследованного в мировом театральном искусстве и драматургии о жанре сценической литературы в контексте драматургии и театра тюркских народов Центральной Азии и Поволжского, Сибирского региона России, Кавказа в конце XIX – начало XX века. На основе конкретных сценических и литературных фактов проведено системное исследование издавна присущего тюркским народам стремления к массовым театрализованным представлениям и празднествам. Сценическое литературоведения, драматургия и театральное искусство родственных тюркских народов берут начало в народных играх и обрядах, развиваются, перенимая многовековые традиции сценической литературы и искусства Востока и Европы, обретают целостность и выходят на арену мировой литературы и искусства. Впервые целенаправленно

рассматриваются проблемы рукописных пьесы, фундаментально исследуются жанровые и стилевые разновидности от фольклора до театральных постановок, эволюция связей и сопоставлений с сценическими произведениями тюркских народов Центральной Азии и Поволжского, Сибирского, Кавказского региона России в конце XIX – начало XX века.

Ключевые слова: сценическая литература, драматургия, рукописные пьесы, инсценировка, театральное искусство.

ВВЕДЕНИЕ

Особое значение в совершенствовании, обогащении сценической литературы и театрального искусства на этапе зарождения имеют народные песни. На их основе формируются жанры музыкальной драмы, музыкальной комедии, мелодрамы, водевиля. “История тюркского, в том числе и казахского театра и драматургии берет начало в различных карнавалах, фольклорных представлениях”, – пишет известный ученый М. Ауезов [1]. Элементы театрализации прослеживаются в народных играх, обрядах календарных праздников айтыс у казахов; жарапазан у каракалпаков; иырлау у киргизов; сабантуй у татаров; жар-жар у башкиров; медвежьих потехах у хакасов; ысыах у якутов; эл ойын у алтайцев; оваа дагыры у тувинцев и других.

История и культурное наследие, литература, искусство народов мира не развивались отдельно. Значение европейского театра XX века для мирового искусства и литературы определяется движением к новому театру на рубеже XIX – XX веков [2]. Процесс создания нового театра протекал в рамках общего литературного процесса, который Э. Ионеско в статье “Создал ли я Анти-театр?” назвал “великой художественной революцией литературы, мысли, которая началась в 1915-1920 годах и не закончилась до сих пор и нашли свое выражение в научных открытиях, обновлении психологии, абстрактном искусстве, сюрреализме – неизвестно, можем ли мы сказать сейчас, являемся ли мы рабочими, совершившими некую трансформацию сознания, умонастроения – еще не существует достаточной перспективы, чтобы об этом судить” [3].

Наряду с новаторскими тенденциями, вызвавшимися в творчестве М.Метерлинка, Г.Ибсена, Ш.Ван Лерберга, А.Жарри существует театр Э.Ростана, который французы называют неоромантическим, натуралистическая тенденция сохраняется в пьесах О.Мирбо, Ж.Ренара, Э.Фабра [4]. XX столетия также считали временем расцвета бульварного театра. Классический театр как искусство развлечения становится символом Парижа, но уже теряет свои ведущие позиции в перспективе развития театра – будущее уже не за ним [5].

Если мировая театральное искусство, сценическая литература, драматургия (римская, греческая, французская, польская и тд.) прошла многовековой путь развития, то “возникновение и становление тюркоязычного театрального искусства, драматургии и сценические постановки исчисляется всего около двум столетием”, – пишет исследователь А.К.Шарауов [6]. В середине XIX века, усвоив основательные уроки турецких и западно-европейского театрального искусства, тюркские писатели-драматурги по-новому развили ее богатые традиции на национальной почве [7].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Проблемы исследования жанра драматургии и театрального искусства тюркских народов Центральной Азии и Поволжского, Сибирского региона России во взаимосвязи с европейской драматургией (от фольклора до драмы) специально исследовано в научной статье А.К.Шарауов [8], генезис и развитие европейского театрального искусства и драматургии нашли фундаментальное отражение в монографии J.Poriel [9] сценическое искусство и драматургия была объектом изучения таких известных исследователей, как G.Wellwarth – специалиста по проблемам современной английской драматургии [10]; A.Kesteren – теоретика драмы в европейской литературе [11]; H.Block, описавшего

проявление символизма в драме [12]; история теории драматургии и театра в Арабских эмиратах во взаимосвязи с европейской исследована в работах S.Gadomski [13] в которой данная тема анализируется с учетом достижений современной мировой сценического искусства и литературоведческой науки.

Первыми авторами рукописных пьесы, малые жанры сценических постановок тюркских народов во второй половине XIX – начале XX века, это были азербайджанские драматургии М.Ф.Ахундов, Н.Нариманов, Н.Везиров; татарские авторы пьесы Г.Исхаки, Г.Камал, С.Рамиев [14]; казахские драматургии авторы первых рукописных пьесы И.Мендиханов, К.Тогусов, Б.Серкебаев, М.Ауезов, Ж.Аймауытов [15]; хакасские драматургии первых постановок И.Коков А.Топанов [16]; якутские авторы первых рукописных пьес П.Ойунский, А.Софронов [17] и другие.

Для формирования полноценной драматургии и образования профессионального театра этих факторов было недостаточно. Лишь во второй половине XIX века, с усилением просветительского движения и проникновением светлой идей во все сферы жизни, начинается эпоха культурного Ренессанса и обновления в истории тюркских народов, и именно в этот период делаются попытки создания азербайджанского, татарского профессионального сценического искусства. А узбекские, казахские, каракалпакские, киргизские, хакасские, якутские профессионального сценического искусства начинается с начало первой четверти XX века.

И на самом деле создавали в свое время многие акыны своеобразный театр, когда, приехав по своей воле на той или поминки, устраивали песенные состязания, айтысы. Песенный жанр жар-жар, исполняемый на свадьбе мужской и женской группами по отдельности, жанры жар-жар и беташар ни в каком дополнении не нуждаются, чтобы перенести их на современную сцену. «Точно так же любой из многочисленных айтысов у казахов, а у хакасов хайджи (сказители), а у каракалпаков тахпахчи – импровизаторы можно превратить в сценическую постановку. Еще одно достоинство этих древних жанров заключается в том, что все они имели специальные мелодии. Поэтому они годятся не только для драматического театра, но и для оперных произведений» [18].

Значительный роль занимает в формировании у тюркских народов театрального искусства татарские деятели сценической литературы, артисты татарской труппы в основани родственных тюркских народов Центральной Азии (узбекского, казахского, каракалпакского, киргизского) и Российской Федерации (башкирского, хакасского, якутского, алтайских народов) театрального искусства. «В конце XIX – начале XX века татарская национальная драматургия развивается в тесной связи со сценической литературой и искусством тюркских народов», – обозначает исследователь Р.Ханнанов [19].

В конце XIX – начале XX веков азербайджано-татарские литературно-культурные связи были довольно крепкими. В формирование и развитие татарской драматургии и театра свою лепту внесли азербайджанские деятели искусства. Под влиянием творчества азербайджанских драматургов Н.Нариманова, Н.Везирова и других, ориентировавшихся на традиции Б.Шоу и Г.Гейне, в татарской литературе закладываются основы жанра трагедии. В свою очередь под влиянием татарской драматургии и театра азербайджанская труппа, в репертуаре которой преобладали романтические трагедии, обращается к реалистическим произведениям, открывается дорога на сцену азербайджанским женщинам.

История возникновения азербайджанского сценического искусства, выросшего из импровизированных площадных представлений и народных игр, обрядов уходит в далекое прошлое. Первые пьесы пишет Мирза Фатали Ахундов. Его комедия «Мулла Ибрагим Халил алхимик» (1850), «Визирь ханства Ленкоран» (1850), «Медведь, победивший тигра» (1851), «Приключения скупого» (1852) составляют основу азербайджанской драматургии. Первый спектакль, поставленный в 1873 году в Баку, становится великим событием не только для азербайджанцев, но для всего тюркского мира.

Во второй половине XIX века азербайджанскую драматургию приходят молодые художники слов Н.Везиров, Н.Нариманов, А.Ахвердов, Г.Везиров, Р.Афандиев, С.Ахундов

обогащают национальную сценическую литературу новыми жанрами драмы [20]. После революции 1905 года азербайджанской национальной драматургии Ж.Мамедкулизаде создает политические комедии, которые считаются яркими образцами этого жанра, композитор У.Хаджибеков становится основателем нового жанра азербайджанской драматургии – музыкальной комедии.

В 20-х гг. XX века пишутся первые пьесы для детей. В это же время азербайджанская сценическая литература начинает развиваться в романтическом направлении. Азербайджанский театр, привлекавший татарских артистов своими романтическими трагедиями, дает толчок отдельную труппу "Сайяр" на два самостоятельных коллектива с различными репертуарами. Одна из первых татарских женщин-актрис Гиззаттуллина-Волжская, после участия в "Союзе артистов Казани и Кавказа" выходит из состава труппы "Сайяр" и образует труппу "Нур". Репертуар новой труппы формируется преимущественно из романтических трагедии. Появляется новая татарская театральная труппа, развивающая романтическое направление.

Труппа "Нур" обращается и к произведениям, описывающим жизнь башкирского народа. В 1916-1918 годах труппа, работавшая в Уфе, сыграла большую роль в образовании местного театра. Башкирские и татарские артисты на протяжении многих лет работают в одних труппах, инсценируют произведения одних авторов.

Весомый вклад татарских труппа артистов в основании узбекского национального театра. После образования в 1920 году Хорезмской Советской Народной Республики татарская труппа прибывает в г.Хиву и оказывает огромную помощь местной молодежи в организации драмкружка, из которого впоследствии и развивается национальный узбекский театр.

Азербайджанские авторы пьесы, уже четверть века назад основавшие свою драматургию, оказывают наставническую помощь остальным тюркским народам. Знакомство с литературно-культурными традициями и произведениями азербайджанских драматургов становится своего рода школой для всех тюркских артистов, режиссеров и авторов пьес.

В формировании татарской национальной сценической литературы и искусства велико влияние как Востока, так и Запада. В результате диалога культур в татарской литературе появляются такие новые творческие методы, как критический реализм, социалистический реализм, романтизм, неоромантизм, модернистские течения. То или иное творческое явление, ставшее литературной ценностью одного тюркского народа, с легкостью проникает и в другие тюркские литературы. Через русскую и татарскую литературу в тюркскую драматургию проникают творческие традиции народов Европы.

В отличие от литературы народов Запада, русская литература не уделяет внимания раскрытию различных пороков, распутства, лишних подробностей вне рамок нравственности характеров. Именно с этой стороны она в первую очередь и привлекает тюркоязычных народов.

О необходимости учиться у русско-европейских и тюркских литератур среди в основном мусульманских тюркоязычных писателей-драматургов и ученых существуют различные мнения, возникают споры. В отношении этой проблемы у современных исследователей культуры и искусства и сегодня существуют разные представления. Однако не стоит забывать, что сходство литературных произведений разных народов в большинстве случаев носит типологический характер.

Конец XIX – начало XX веков – период, когда широкое распространение получает переводческая деятельность, в частности вольный перевод. В большинстве случаев в результате литературного перевода русско-европейская и тюркская литературы знакомятся с национальным художественным словом и традициями друг друга. Переводы обогащают тюркскую драматургию и литературу новыми темами, жанрами, приемами построения сюжетов и конфликтов, художественного изображения действительности. Через переводные

произведения зрители и читатели получают возможность сравнить жизнь своего народа с другим, понять, что проблемы и недостатки свойственны не только своему народу, но и другим, в том числе и русским и европейцам.

Художник слова Г.Исхаки, например, считает, что перенос событий, описываемых в русской и зарубежной литературе, на национальную почву вызывает интерес к этой литературе и сценическому искусству. Он подчеркивает, что необходимо сделать понятной жизнь народов зарубежья для незнакомых с ней татар и тюрков, так как это поможет разбудить национальное самосознание тюркских народов. А это, в свою очередь, вызывал недовольство русскоязычных шовинистов, 70 лет правящих над тюркских народов во времена Коммунистической Партии Советского Союза до независимости суверенных тюркских государств. В связи с этим, политика цензуры регулярно запрещает большинство переводных произведений.

Наряду с мощным влиянием творчества русско-европейских литературных деятелей на формирование татарской сценической литературы и искусства, в конце XIX – начале XX веков становится заметной и другая тенденция. За новыми художественными приемами русские драматурги все чаще обращаются к эстетике национальных литератур, и в этом отношении произведения татарских авторов получают высокую оценку русских литературоведов. Очевидно, что и татарская литература в свою очередь оказала определенное влияние на русское художественное слово. Следует отметить тесное творческое сотрудничество литературных и театральных деятелей русского и татарского народов К.Станиславского, М.Горького, Г.Кулахметова, В.Мейрхольда, А.Тихомирова.

На рубеже веков литературы разных народов развиваются в тесной связи. Однако близость произведений авторов разных народов в основном носит типологический характер. Поэтому невозможно утверждать, что тот или иной автор подражает другому. Пример этому мы видели в творчестве М.Ауезова, Г.Исхаки и Л.Толстого; Г.Камала, С.Рамиева и Н.Гоголя; Ф.Амирхана, Г.Мусрепова и М.Горького.

В ритуальных обрядах и обрядовых играх хакасов содержатся элементы, отличающиеся зрелищностью и театрализованностью, которые обусловили родовые принципы драмы. "Совершение обрядов поклонения духам всегда было важной частью жизни общества, особенно на ранних этапах его развития. У хакасов существовал комплекс верований и обрядов, исходящих из традиционных, мифических представлений о трех мирах: верхнем, нижнем и среднем", – пишет хакасский ученый Н.Майнагашева [21].

Процесс совершения обряда был четко структурированным как культовое действо. Тогда и возникали первые зачатки зрелищности и театрализованности. Текст обряда, как правило, был канонизирован и сопровождался определенными приемами жертвоприношения, их атрибутикой, жестами, манерами поведения участников процесса. Постепенная театрализация и эстетизация способствовали усилению психологического и эмоционального воздействия самого сакрального слова, что в дальнейшем усилит такие родовые качества драмы, как экспрессивность, яркость и выразительность театральных приемов, сильный и убедительный катарсис, и другие активные формы рецептивной эстетики.

Зрелищность, театрализованность характерны и для массовых календарных, природных, геоландшафтных празднеств хакасов: Тун пайрам (Праздник первого молока), Чыл Пазы (Новый год; букв. – Начало года). Так, Тун пайрам устраивается в начале лета, по окончании сева и в начале выгона скота в летник.

Как известно, народные обряды получили наиболее концентрированное драматическое выражение в героическом эпосе – исполнение сказания во многом явилось прообразом театра одного актера. Таким образом, театрально-драматическое искусство хакасов изначально связано с обрядовыми и культовыми действиями, берущими начало в народнопоэтическом творчестве. В культовых действиях хакасов выработывалась система выразительных средств: ритуальность движений и жестов, заклинаний, их композиционная последовательность, импровизационность. Поэтичность обрядовой культуры делает ее

начальным этапом драматизации – театр зарождался, опираясь на искусство народа.

В отличие от драматургии и театра татарского, турецкого, азербайджанского народов, казахская национальная сценическая литература и искусство начинают развиваться уже после стихания споров о необходимости, пользе и вреде театра для мусулман, в то время, когда этот вид искусства занимает прочное место в духовной жизни народа. В то же время дает о себе знать и влияние художественного слова казахского народа на развитие литературы тюркских народов Центральной Азии и Поволжского, Сибирского, Кавказского региона России.

Казахская сценическая литература и искусство изучаются в связи с национальной драматургией и театром татарского, башкирского, узбекского, киргизского, хакасского, азербайджанского. Первые казахские рукописные пьесы ставились среди народа на тоях, крупных собраниях и торговых ярмарках. На примере других народов видно, что семена театрального искусства содержались уже в традициях и обычаях, играх и развлечениях, песнях и музыке, поэтических произведениях. "Плодородная почва, благоприятные условия для рождения театрального искусства имелись в самой природе народа. Основу искусства закладывает сам народ. А создают крепкое здание, его прекрасный купол, опираясь на народ, деятели искусства", - пишет известный ученый М.Ауезов [22].

"Обладающий богатым фольклором, этнической музыкальной культурой казахский народ вносит свой вклад в развитие татарской, башкирской, каракалпакской сценической литературы и театра", – подчеркивает исследователь N. Zhusipov [23]. Татарский театр в годы Столыпинской реакции, несмотря на притеснения, гонения и цензуру, постоянно гастролирует и добивается популярности среди многих тюркских народов, оказывает значительное влияние на формирование драматургии и театра родственных тюркских народов Центральной Азии, Поволжья, Урала, Сибири и Северного Кавказа.

Русская литература, имеющая более древние традиции, играет роль важного посредника в ознакомлении тюркского народа с художественным словом Европы. Большинство писатели-драматурги, художники слова тюркских народов не скрывают, что в огромной степени учились на русской и зарубежной литературы.

ВЫВОДЫ

Научная новизна заключается в системном плане изучении сценической литературы, театрального искусства и драматургии родственных тюркских народов Центральной Азии и Поволжского, Сибирского, Кавказского региона России, перенимая многовековые народные традиции сценической литературы и искусства Востока и Запада, обретают целостность и выходят на арену мировой литературы и искусства.

Культурное наследие, в том числе драматургия и театральное искусства тюркских народов, живших до начала XX века в тесном социокультурном контакте, были относительно мало изучены, в определенное время это было и вовсе запрещено в период Советской коммунистической власти. Несмотря на различного рода притеснения, жесткие требования коммунистической партийной цензуры, сценическая литература, театр и драматургия тюркских народов развивался ускоренными темпами. На полноценное формирование тюркской драматургии и театрального искусства европейская и восточная культура и литература оказывает высокое положительное внимание.

На рубеже XIX–XX столетий межлитературные и межкультурные связи начинают принимать глобальный характер. Показателем этого процесса служить активизация литературно-культурных связей европейских и тюркских народов, многие годы живущих в тесном общении и обмене духовно-культурными ценностями.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Auezov M. Zhyrma tomdik shygarmalar zhinagy. Almaty. 1985., t. 9., p. 225.
- 2 Esslin M. Le theatre de l'Absurde. Paris, 1963. p. 64.

3 Ionesco E. Notes et contre-notes. Paris, 2010. p. 33.

4 Poulet G. Metomorphosen des Kreises in der Dichtung. Frankfurt am Main. 1966. p.11

5 Wellwarth G. The theatre of protest and paradox. London, 2010. p. 25.

6 Shapauov A.K., 2013. The problems of study of the genre of dramaturgy of Turkic nations of Central Asia and the Siberian region of Russia in its correlation with the European dramaturgy (from folklore to drama). Life Science Journal, 2013;10(7s):848-851] (ISSN:1097-8135). <http://www.lifesciencesite.com>. 136. Marsland Press, PO Box 180432, Richmond Hill, New York 11418, USA, 347-321-7172

7 Nurgali R. Drama onery. Almaty, 2001. p. 132.

8 Shapauov A.K., 2013. The problems of study of the genre of dramaturgy of Turkic nations of Central Asia and the Siberian region of Russia in its correlation with the European dramaturgy (from folklore to drama). Life Science Journal, 2013;10(7s):848-851] (ISSN:1097-8135). <http://www.lifesciencesite.com>. 136. Marsland Press, PO Box 180432, Richmond Hill, New York 11418, USA, 347-321-7172

9 Popiel J. Krakowski Teatr Żydowski. Krakow, 2006, p. 63;

10 Wellwarth G. Modern Drama and the Deauth of God. London, 1986. p. 78

11 Kesteren A. van. Moderne Dramentheorie. Kronberg, 1975. p. 59

12 Block H.M. Mallarme and the symbolist drama. Wayne state university press. Detroit, 1963. p. 48.

13 Gadomski S. Teatr i dramaty w Zjednoczonych Emiratach Arabskich. Warszawa. 2011. p.51.

14 Yagfarov R. Tatar halkynin tamasha sangate//Kazan utlary, #4, 2008.

15 Shapauov A.K. Kazakhskaya dramaturgya 1960–1990 godov. Monografiya. “Sputnik +”. – Moskva, – 2012. p. 122.

16 Mainagasheva N. Hakass dramaturgy. Monography. Abakan. 2008

17 Belyukina A. Yakutskaya dramaturgya v 1920-h godov. Yakutsk. 1986

18 Shapauov A.K., 2013. The problems of study of the genre of dramaturgy of Turkic nations of Central Asia and the Siberian region of Russia in its correlation with the European dramaturgy (from folklore to drama). Life Science Journal, 2013;10(7s):848-851] (ISSN:1097-8135). <http://www.lifesciencesite.com>. 136. Marsland Press, PO Box 180432, Richmond Hill, New York 11418, USA, 347-321-7172

19 Hannanov R. Tatarskaya stsenicheskaya literature v kontekste turkskoi dramaturgyi /konets XIX – XX vekov/. Avtoreferat kandidatskoy dissertatsii. Kazan, 2009. p. 12.

20 Kuliev N. Ways of development of Azerbaijani soviet comedy. PhD. Baku. 1963. p. 118.

21 Mainagasheva N. Hakass dramaturgy. Monography. Abakan. 2008. p. 22.

22 Auezov M. Zhyrma tomidik shgarmalar zhinagy. Almaty. 1985.,t. 9., p.38.

23 Zhusipov N. 2013. Legends Devoted to Abylai Khan in the Manuscripts by Mashkhur-Zhusip. Middle-East Journal of Scientific Research 14 (4): 485-489, 2013. ISSN 1990-9233.DOI:10.5829/idosi.mejsr. 2013.14.4.2117

Ә.Қ. Шапауов¹, А.И. Маликова², Е.И.Туровская³, А.А. Шапауова⁴, Н.С. Майнагашева⁵

Түркі халықтарының театр өнері мен драматургиясы негізіндегі сахналық әдебиеті (XIX ғасырдың соңы мен XX басындағы материалдар негізінде)

^{1,2,3,4}Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан

⁵Хакас тіл, әдебиет және тарих ғылыми-зерттеу институты,
Абакан, Хакасия Республикасы, Ресей

Мақалада бұрын ғылымда аз зерттелініп келген түркі тектес халықтардың театр өнері мен драматургиясы негізіндегі сахналық әдебиеті сарапталынады. Әлем драматургиясы мен театр өнері тұрғысынан Орта азия мен Ресейдің Сібір, Волга бойындағы және Кавказдағы түркі тектес халықтардың драма жанры мен сахналық

мәдениеті, әдебиеті жан-жақты зерттелінуге талпыныс жасалынған. Зерттеу жүйелі түрде жүргізілінген. Аталған халықтардағы сахналық әдебиет пен мәдениеттің бастау алуы ауыз әдебиеті мұраларында жатқаны бұрындары да сөз болғаны белгілі. Осы еңбекте жаңаша байыптау тұрғысынан келгені байқалады. Сахна әдебиеттануы, драматургия және театр өнері түпкі шығуы жағынан бір халықтарда және европа ғылымымен өзара жанрлық, стильдік тұрғыдан байланыстары нақтыланып, әлем мәдениетіндегі орны байыпталады. Алғашқы рет түркі халықтарының сахналық мәдениеті мен қолжазба пьесалардың өзара байланысы, фольклор мұраларынан бастап бүгінгі нақты жанрлық мәселелер, эволюциялық байланыс, салыстырмалы түрде қойылым шығармалары зерттеу нысанына алынған.

A.K. Shapauov¹, A. Malikova², Ye. Turovskaya³, A.A. Shapauova⁴, N.S. Maynagasheva⁵

Scenic literature in the context of the drama and dramatic art of the Turkic nations (late XIX – early XX centuries)

^{1,2,3,4}Sh. Ualikhanov Kokshetau State University,
Kokshetau, Kazakhstan

⁵Khakass Research Institute of Language, Literature and History,
Abakan, Republic of Khakassia, Russia

The article deals with a general review of the previously unexplored in the world dramatic art and drama genre of the scenic literature in the context of the drama and theatre of the Turkic nations of the Central Asia and the Volga, the Siberian regions of Russia, the Caucasian in the late XIX - early XX century. On the basis of the specific scenic and literature facts a system research on the Turkic nations' inherent pursuit of mass theatrical performances and festivities was conducted. The scenic literature, drama and dramatic art of the related Turkic nations originate in the folk games and rites, develop, adopting the centuries-old traditions of the scenic literature and the art of the East and the Europe, gain integrity and enter the scene of the world literature and the art. For the first time the issues of handwritten plays are purposively considered, the genre and style types from folklore to theatrical performances, the evolution of interactions and comparisons with the scenic works of the Turkic nations of the Central Asia and the Volga, the Siberian regions of Russia, the Caucasian in the late XIX - early XX centuries are fundamentally investigated.

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

УДК 81`25

Г.Д. Айтжанова

к.ф.н., и.о. доцента кафедры иностранной филологии и переводческого дела, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, e-mail: a.gulnara70@mail.ru

**КЛАСТЕРНЫЙ СПОСОБ ОРГАНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ЛЕКСИЧЕСКИХ
УПРАЖНЕНИЙ НА ЗАКРЕПЛЕНИЕ В УЧЕБНЫХ ПОСОБИЯХ
ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ**

Автор статьи предлагает серию апробированных на протяжении значительного времени упражнений, направленных на запоминание и последующее воспроизведение профессионально ориентированных слов на основе их глубокой обработки. Опираясь на современные достижения в области лингвистики, лингводидактики, когнитивной психологии, психологии речи, лингвопедагогической психологии и методики, мы попытались разработать упражнения, наиболее адекватно отражающие потребности и возможности студентов в овладении иноязычной лексикой. В основу предлагаемых упражнений взята, разрабатываемая когнитивной психологией, теория репрезентации знаний как формата психического отражения.

Ключевые слова: когнитивная психология; кратковременная память; долговременная память; рабочая память; закрепление лексики; воспроизведение лексики, кластеризация.

ВВЕДЕНИЕ

Проблема построения учебника по иностранному языку занимает центральное место, как в лингводидактике, так и в методике и в психологии обучения. В лингводидактике – это проблемы содержания и теории обучения иностранному языку, которыми реализуются цели обучения. В условиях современной парадигмы языкового образования под целями обучения понимается формирование у учащихся знаний, умений и навыков, владение которыми позволяет приобщиться к этнокультурным ценностям страны изучаемого языка и функционально пользоваться им в различных ситуациях межкультурного взаимопонимания и познания. С психологической точки зрения – это проблемы восприятия, усвоения, запоминания и порождения речи, проблемы формирования способов мышления.

Книжный рынок в настоящее время предлагает великое множество учебных материалов по немецкому языку [1]. Они содержат много интересных заданий, способствующих овладению студентами лексическим и грамматическим минимумом, необходимым для чтения и перевода текстов профессиональной и страноведческой направленности, совершенствованию ранее сформированных навыков и умений устной речи и формированию новых умений группового общения по профессиональным проблемам в пределах знаний студентами своей специальности. Учебники и пособия содержат толкование терминов, необходимые пояснения к текстам, упражнения на закрепление наиболее важной терминологии, иллюстрации, таблицы, схемы.

К сожалению, тщательное изучение учебников и пособий показывает, что в них преобладают *грамматические упражнения и недостаточно* упражнений, содержащих когнитивные, проблемные задания на лексический материал для их закрепления. Без закрепления новые слова быстро переходят в разряд пассивной лексики. Чтобы придать изучаемой, в нашем случае, профессиональной лексике активный статус, мы полагаем, ни в

кчем случае не претендуя на какую-либо истину, необходимо использовать в работе самые различные упражнения, о чем пойдет речь ниже.

В учебнике немецкого языка Басовой Н.В и Коноплевой Т.Г. имеется замечательный в плане содержания текст «Russland und Deutschland im Vergleich zueinander». Текст содержит 4500 печатных знаков. Работа над таким объемным текстом ограничивается тремя следующими заданиями:

Übung 21. Vergleichen Sie bitte Russland und Deutschland. Zeichnen Sie sich ins Heft folgende Tabelle und füllen Sie sie aus, z.B.:

Übung 22. Sehen Sie bitte noch einmal den Text 14 durch, arbeiten Sie paarweise, stellen Sie einander weitere Fragen und beantworten Sie sie.

Übung 23. Nehmen Sie Ihren fixierten Plan zum Text und versuchen Sie über Russland und Deutschland zu erzählen.

Весьма сомнительно, что на таких упражнениях можно научиться общению на изучаемом языке. Прежде всего, любой текст необходимо осмыслить. Осмысление текста может быть различным. В одних случаях достаточно поверхностного понимания для уяснения основных мыслей зрительно воспринимаемой информации. В других случаях понимание достигается в результате значительной умственной работы над текстом. Работа над текстом, как явствует из упражнения 23, завершается устной передачей его содержания [2]. Такое задание предполагает глубокого и основательного понимания текста.

Лексические упражнения в учебниках и пособиях, на наш взгляд, носят декларативный характер. Например, четвертый урок учебника немецкого языка Н.Ф. Бориско на тему «Leben in Deutschland» содержит более 45 новых слов [3]. Упражнения на их закрепление представлены в начале урока и на наш взгляд носят декларативный характер. Заучивание новых слов без соответствующих упражнений представляют собой непродуктивный и очень *затратный во временном отношении процесс*.

Продуктивное овладение новыми словами изучаемого языка предполагает, прежде всего, выполнение различных типов и серий упражнений, направленных на отработку определенных действий и операций с лексическим материалом, на выполнение творческих, проблемных заданий. При составлении упражнений необходимо учитывать тот факт, что в инженерном коммуникативном пространстве широко представлены невербальные компоненты: формулы, графики, схемы, диаграмм, чертежи, карты и т.п. [4]. Прочность усвоения лексического материала предполагает органическое сочетание четырех кодов восприятия информации: словесный, рисуночный, числовой и символный.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Как известно методика обучения иностранному языку, являясь самостоятельной педагогической наукой, связана в то же время множеством нитей с целым рядом других наук, к числу которых следует, прежде всего, отнести лингвистику, психолингвистику, педагогику, общую психологию, когнитивную психологию, психотерапию. Методика, опираясь на научные достижения этих дисциплин, конкретизирует теоретические положения, а также результаты их исследований к интересующей нас проблеме обучения иноязычному общению.

Методика обучения иностранному языку широко использует достаточно аргументированные обоснованные гипотезы о хранении, интеграции и организации информации в памяти человека. В когнитивной психологии доминирующей темой является репрезентация семантической информации. В результате многочисленных тщательно проведенных физиологических (электроконвульсивный шок), клинических (обследование пациентов с амнезией) и поведенческих (свободное воспроизведение) исследований установлено, что мозг человека наделен двумя видами памяти – кратковременная и долговременная. Первый тип памяти удерживает информацию ограниченное время, объем хранящейся в ней информации небольшой и она не способна самостоятельно абстрагировать.

Долговременная память отличается большим объемом и длительностью хранения в ней информации. Отличительными чертами долговременной памяти являются разнообразие ее кодов, абстрактных форм, структур, устойчивость. Еще в 1959 году психологи Ллойд Петерсон и Маргарет Итонс-Петерсон экспериментально доказали, что кратковременная память, несмотря на ограниченную пропускную способность, играет чрезвычайно большую роль в первичной обработке, поступающей из внешней среды информации и что она может быть быстро забыта, если не была проведена соответствующая работа по ее повторению через разные промежутки времени [5]. Однако деление памяти на кратковременную и долговременную, была поставлена под сомнение британским ученым Аланом Баддели и его коллегами. Они ввели понятие рабочей памяти, которая включает некоторые особенности кратковременной и долговременной памяти. Рабочую память можно представить как своего рода рабочее место, в которой происходит постоянное преобразование, объединение и на этой основе новое преобразование поступающей из внешней среды и уже имеющейся в опыте человека информации. Данная концепция расходится с прежним представлением о том, что кратковременная память – своего рода станция на пути либо к забыванию информации, либо к переводу ее в долговременную память, в которой информация хранится пассивно. По концепции Баддели рабочая память находится в активном состоянии. Такое понимание памяти противоречит идее ограниченной пропускной способности кратковременной памяти, и что ее объем ограничен примерно семью элементами. Согласно исследованиям Баддели объем памяти зависит от скорости, с которой повторяется информация. При вербальном восприятии материала образуется артикуляционная петля, в которой можно удержать столько информации, сколько можно повторить за определенный промежуток времени. Например, испытуемым предлагается прочесть пять следующих слов, затем они должны повторить их, не перечитывая:

WIT, SUM, HARM, BAY, TOP (ум, сумма, вред, залив, вершина). Большинство испытуемых хорошо справляются с заданием. Затем им предлагают выполнить эти же задания со следующими словами,

UNIVERSITY, OPPORTUNITY, ALUMINIUM, CONSTITUTIONAL, AUDITORIUM (университет, возможность, алюминий, конституционный, аудитория). Это задание оказалось более сложным. В среднем было воспроизведено только 2,6 слов. Это объясняется тем, что на произнесение слов второй группы требуется больше времени, а в рабочей памяти возможно повторение только ограниченного количества информации. Повторение слова происходит в так называемой фонологической петле. Фонологическая петля – это цикл повторения, в котором внутренняя речь удерживается для вербального понимания. По мнению Баддели в мозгу человека существует еще зрительно-пространственный блокнот, отвечающий за повторение образов и их кратковременное удержание. Процессы восприятия, повторения и удержания вербально воспринимаемой информации регулируются центральным администратором. Он действует как супервизор, который решает, какая информация, заслуживает внимания, а какая будет проигнорирована. Из сказанного следует, что входящая информация обрабатывается центральной исполнительной системой, имеющей доступ к так называемой артикуляционной петле и зрительно-пространственному блокноту, находящимся в кратковременной памяти. Первая обрабатывает вербальную информацию, а вторая зрительную и пространственную информацию. Центральный администратор взаимодействует также с долговременной памятью [5].

Модель рабочей памяти, разработанная Аланом Баддели и его коллегами, нашла дальнейшее развитие в работах ученых Кабеза и Найберг, использовавших в своих исследованиях нейрокогнитивные методы. Согласно их исследованиям фонологическая петля, участвующая в удержании речевой информации, связана с двусторонней активизацией лобных и теменной долей [6]. Исследования Хоксби, Унгерлидера, Хорвица, Рапопорта и Грейди выявили, что зрительно-пространственный блокнот активизирует различные области коры головного мозга. Также было обнаружено, что более короткие интервалы

активизируют затылочную и правую лобную доли, а более длинные – области теменной и левой лобной долей [7].

Экспериментально доказано, что независимо от вида информации кратковременная память удерживает семь единиц информации. Например, если предъявить испытуемому буквы *T, V, K, A, V, Q, B, R, J, L, E, W* в указанной последовательности, он воспроизведет около семи букв. Если же предъявить ему последовательно слова: музыка, начальство, цель, салат, церковь, деньги, гелий, сахар, попугай, курица, то он сможет, опять-таки, воспроизвести около семи слов (в зависимости от скорости предъявления). Если сравнить количество букв первого предъявления и второго, то окажется, что во втором случае их больше чем в первом. Таким образом, последовательность из слов содержит больше информации, чем последовательность из букв. Джордж Миллер дал объяснение кодировке элементов информации в кратковременной памяти, выдвинув модель памяти, способной удерживать 7 – 8 единиц информации. Согласно этой модели отдельные буквы представляют собой отдельные «кусочки» информации и как таковая каждая из них занимает одну ячейку в кратковременной памяти. Когда буквы объединены в слова, то каждое из них также представляет «кусочек» информации и соответственно занимает одну ячейку памяти [8]. Этот кусочек, иными словами, фрагмент информации может быть представлен в виде кластера. Кластеризация значений лексических единиц языка позволяет объединять сходные по смыслу слова по категориям и затем объединить их в единый образ гештальт, что обеспечивает лучшее восприятие, понимание, запоминание и воспроизведение изучаемого учебного материала, в нашем случае слов.

Данные когнитивной психологии о кластеризации близких по значению лексических единиц говорят о необходимости презентации слов в их семантической организации. Практика обучения лексике на основе упражнений, разработанных по кластерной модели, другими словами гештальтный подход, показала их значимую роль в структурировании и функционировании знаний.

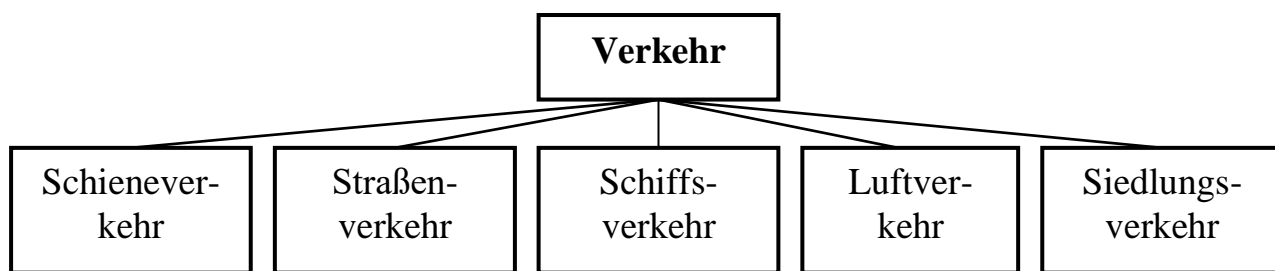
Исходя из вышеизложенного, опираясь на современные достижения в области лингвистики, лингводидактики, когнитивной психологии, психологии речи, лингвопедагогической психологии и методики, мы попытались разработать упражнения, наиболее адекватно отражающие потребности и возможности студентов в овладении иноязычной лексикой. Как известно, в современной научной литературе разработано великое множество всевозможных моделей обучения иностранным языкам. В основу предлагаемых упражнений взята, разрабатываемая когнитивной психологией, теория репрезентации знаний как формата психического отражения [9].

Результаты

Одной из доминирующих в настоящее время моделей репрезентации знаний является выше описанная кластерная модель. Автор считает, что излагать лексический материал в учебниках по иностранному языку следует по кластерной модели, то есть, разделив их на группы по значению.

Проиллюстрируем на конкретных примерах серию апробированных на протяжении значительного времени упражнений.

Übung 1. Verkehrszweige / отрасли транспорта

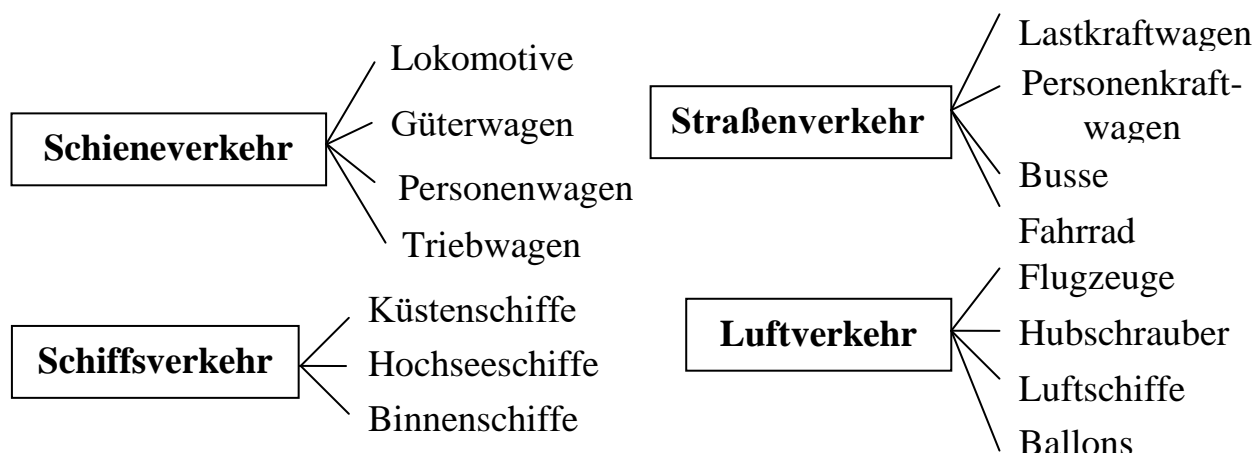

В схеме представлены не однородные транспортные единицы и предметы действительности, а их «слепки» в сознании людей, отражающие систему предметов объективной действительности и объединенные отношениями параллелизма, контраста, метонимических и синекдохических связей.

Длительность хранения механически заученных слов кратковременна. Слова, хранящиеся в долговременной памяти можно помнить в течение долгого времени. В долговременной памяти информация, получаемая извне, определенным образом организована. Переход слов из кратковременной памяти в долговременную обеспечивается на основе множества вариантов упражнений. При этом упражнения должны быть разнообразными.

Так, например, следующее упражнение по запоминанию слов может быть представлено следующим образом:

Übung 2. Verkehrswege und Verkehrsmittel

Следующее упражнение ориентировано также на запоминание и понимание усвоенных понятий.

Übung 3. Was passt nicht in die Reihe? Streichen Sie das Unpassende aus.

1.	Lokomotive, Triebwagen, Personenkraftwagen ,
Personenwagen, Güterwagen	Schienenverkehr
2.	Flugzeug, Binnenschiff , Ballon, Hubschrauber, Luftschiff	Luftverkehr
3.	Luftschiff , Boot, Hochseeschiff, Binnenschiff,
Küstenschiff	Schiffsverkehr
4.	Busse, Fahrrad, Lastkraftwagen, Güterwagen ,
Reisezugwagen , Motorrad	Straßenverkehr

Übung 4. Ordnen Sie folgende Oberbegriffe den Reihen zu. Ein Wort ist zu viel.

Straßenverkehr – Schiffsverkehr – Schienenverkehr – Luftverkehr – Siedlungsverkehr

Übung 5. Ordnen Sie die Fahrzeuge den passenden Kurzdefinitionen zu [10].

Fahrrad	☐	☐	☐	☐	☐	Güterbeförderungsmittel
Flugzeug	☐	☐	☐	☐	☐	Personenbeförderungsmittel
Lastkraftwagen	☐	☐	☐	☐	☐	öffentlicher Verkehr
Lokomotive	☐	☐	☐	☐	☐	nicht öffentlicher Verkehr
Personenkraftwagen	☐	☐	☐	☐	☐	Individualverkehr
Schiff	☐	☐	☐	☐	☐	Triebfahrzeug
Straßenbahn	☐	☐	☐	☐	☐	Luftfahrzeug
Taxi	☐	☐	☐	☐	☐	Schienenfahrzeug
U-Bahn	☐	☐	☐	☐	☐	Straßenfahrzeug
Zug	☐	☐	☐	☐	☐	Wasserfahrzeug

Übung 6. Was passt nicht in die Reihe? Streichen Sie das Unpassende aus.

- Personenwagen, Liegewagen, Schlafwagen, Straßenbahnwagen
-
- Küstenschiff, Binnenschiff, ~~Luftschiff~~, Seeschiff, Hochseeschiff
-
- Bus, Taxi, S-Bahn, U-Bahn, Straßenbahn, Mondbahn, Sonnenbahn
-
- Güterwagen, Dampflokomotive, Diesellokomotive, Ellok, Triebwagen
-
- Transportfahrzeug, Fahrzeugbau, Wasserfahrzeug, Gleisfahrzeug
-
- Telegrafverkehr, Transitverkehr, Postverkehr, Briefverkehr
-
- Signaleinrichtung, Sicherungseinrichtung, Wohnungseinrichtung
-
- Straße, Tankstelle, Autobahn, Haltestelle, Parkplatz, Brücke, Tunnel
-
- Fernsehübertragung, Funkübertragung, Relaisübertragung
-
- Sportnachrichten, Kabelnachrichten, Theaternachrichten, Kulturnachrichten

ВЫВОДЫ

По кластерной модели можно построить еще целый ряд упражнений. Слова можно собрать в группы по признаку наличия железных и резиновых колес, по видам тяги, по видам их назначения, по степени комфортабельности, скорости и т.д. Выполнение подобных упражнений основывается на протекании таких мыслительных операций как: анализ, синтез,

сравнение, абстрагирование, обобщение, конкретизация. Они в свою очередь проявляются в таких формах мышления как суждение и умозаключение, а также в индуктивных и дедуктивных способах мышления. Это не простое отражение в сознании слов и словосочетаний, которые исчезнут тотчас, как только кончиться его восприятие. Активизация мыслительной деятельности по обработке слов на основе предлагаемых нами упражнений помогают запомнить слова и воспроизвести их в нужный момент. В основе методики кластеризации лексического материала лежит деятельностный подход, разработанный научной школой Л.С. Выготского (А.Н. Леонтьев, Д.Б. Эльконин, В.В. Давыдов, П.Я. Гальперин, Л.И. Божович). Кроме того нами использована психолого-педагогическая литература и концепции крупнейших европейских дидактов по созданию учебников и учебных пособий для неязыковых вузов.

В современной науке существует еще целый ряд разнообразных моделей, которые с успехом могут и должны быть использованы для построения упражнений и не только лексических, а и грамматических и речевых. В рамках данной статьи не представляется возможным осветить их. Это будет предметом следующей статьи.

В заключение следует сказать, что длительность хранения слов в памяти зависит от глубины их обработки, т.е. слова, не ставшие объектом самого пристального внимания и анализируемые только на поверхностном уровне, быстро забываются. Слова, подлежащие запоминанию и воспроизведению, должны подвергаться глубокой обработке. Например, которая требует активной мыслительной деятельности: внимания, анализа, синтеза, индукции, дедукции, обогащенных ассоциациями или образами. Разумеется, более глубокая обработка слов требует большего времени и хорошо продуманного подхода.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Басова Н.В., Коноплева Т.Г. «Немецкий язык для колледжей. Deutsch für Colleges». Издательство: Кнорус. – Москва, 2014; Бориско Н.Ф. «Немецкий язык уровень совершенства. Deutsch für Fortgeschrittene. Niveau C». Издательство: Дом славянской книги. . – Москва, 2012; Миляева Н.Н., Кукина Н.В. «Немецкий язык. Deutsch». . – Москва · Юрайт · 2014»; Ардова А., Борисова Т., Домбровская Н. «Deutsch. Учебник немецкого языка для вузов». Издательство: Альянс; Теплякова Е.К., Ильина И.Е. «Профессиональный немецкий. Deutsch für den Beruf». Учебное пособие. Verlag TSTU. 2005; Ломакина Н.Н. «Автомобилестроение в Германии». Учебное пособие по немецкому языку для автотранспортных специальностей. Оренбург, 1999.
2. Басова Н.В., Коноплева Т.Г. «Немецкий язык для колледжей. Deutsch für Colleges». Издательство: Кнорус. . – Москва, 2014. . – С. 200-203.
3. Бориско Н.Ф. «Немецкий язык уровень совершенства. Deutsch für Fortgeschrittene Niveau C». Издательство: Дом славянской книги. – М., 2012. . – С. 222-228.
4. Миляева Н.Н., Кукина Н.В. «Немецкий язык. Deutsch». . – М.: Юрайт, 2014. . – С. 146, 248-252.
5. Baddeley, A. D., Working memory / Oxford: University Press. 1986.
6. Cabeza, R., and Nyberg, L. (1997). Imaging cognition: an empirical review of PET studies with normal subjects. J. Cogn. Neurosci. 9, 1–26.
7. Haxby, J.V., Ungerleider, L.G., Horwitz, B., Maisog, J.M., Rapoport, S.L. and Grady, C.L. (1996). Face encoding and recognition in the human brain. Proc. Natl. Acad. Sci. USA 93, 922–927/
8. Milner, B. (1971). Interhemispheric differences in the localization of psychological processes in man. Br. Med. Bull. 27, 272–277.
9. Turechanowa Assima / Hans-R. Fluck. Fahrt frei! Deutsch-Lehrwerk zur Eisenbahnsprache für kasachische Studierende an Technischen Hochschulen. (ISBN 978-3-89966-273-3). Europäischer Universitätsverlag Berlin · Bochum · Dülmen · London · Paris. 1. Auflage 2008. S. 26.
10. Turechanowa Assima / Hans-R. Fluck. Там же. с. 24.

Г.Д. Айтжанова

Шет тілі оқу құралдарында лексикалық жаттығулар жүйесін ұйымдастырудың кластерлік тәсілі

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Алматы қ., Қазақстан,

Мақала авторы кәсіби бағдарлы сөздерді терең өңдеу негізінде есте сақтауға және кейіннен жаңғыртуға бағытталған бірнеше уақыт бойы сынақтан өткен жаттығулар сериясын ұсынады. Лингвистика, лингводидактика, когнитивтік психология, сөйлеу психологиясы, лингвопедагогикалық психология және әдістеме саласындағы заманауи жетістіктерге сүйене отырып, біз студенттердің шет тілді лексиканы меңгерудегі қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін барынша барабар көрсететін жаттығулар жасауға тырыстық. Ұсынылған жаттығулардың негізіне когнитивті психология, психикалық көрініс форматы ретінде білімді репрезентациялау теориясы алынған.

G.D. Aitzhanova

The cluster method of organization of the system of lexical exercises to consolidate training manuals in a foreign language

al-Farabi Kazakh national University, Almaty, Kazakhstan

The author of the article offers a series of exercises, tested for a considerable time, aimed at memorizing and subsequent reproduction of professionally oriented words on the basis of their deep processing. Relying on the latest achievements in linguistics, linguistic didactics, cognitive psychology, psychology of speech, linguamethodical psychology and methodology, we tried to develop exercises, most adequately reflecting the needs and capabilities of students in mastering vocabulary. The proposed exercises are based on the theory of representation of knowledge as a format of mental reflection developed by cognitive psychology.

УДК 801.61

О.А. Анищенко¹, В.В. Шмельцер²

¹д.ф.н., профессор, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: olga_alex62@mail.ru

² магистр педагогических наук, преподаватель, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: azhe90@mail.ru

«ДОБРО В ЧЕЛОВЕКЕ НАДО РАСТИТЬ» (МИФЫ И ЛЕГЕНДЫ В ПОВЕСТИ Ч. АЙТМАТОВА «БЕЛЫЙ ПАРХОД»)

Современное преподавание литературы нацелено на воспитание духовных ценностей. Большую роль в этом играет осмысление устно-поэтического творчества. Предпринята попытка выяснить, каким образом посредством интерпретации легенд и мифов возможно воспитание нравственных качеств молодого поколения. Рассмотрены воспитательные, идейно-конструктивные функции мифов и легенд в повести Ч. Айтматова «Белый пароход», где содержание и идеи фольклорных жанров помогают раскрыть образы героев, авторскую оценку событий, связь прошлого, настоящего и будущего, понять актуальные проблемы современности.

Ключевые слова: мифы и легенды, духовные ценности, добро и зло, многоплановость, мировоззрение молодого поколения, эпичность

ВВЕДЕНИЕ

Художественная литература дает возможность освоить духовный опыт людей, вырабатывает мировоззрение, воспитывает гуманность. Творчество Ч.Айтматова дает богатый материал для духовного воспитания. «Именно нравственно-этические нормы для Ч.Айтматова, – справедливо отмечает Темаева Х.Н., – являются единственным способом достижения полной гармонии мира и человеческой души. Они же служат истинным критерием оценки Добра и Зла» [1]. «Я принадлежу к писателям киргизской литературы, – пишет Ч. Айтматов. – Литература эта имеет сравнительно небольшой письменный стаж, хотя устная, ее форма уходит в глубины прошлых веков. [2, 286]. Эпический фольклор служит писателю источником вдохновения. «Легенды, мифы, песни, весь их строй помогает мне в поисках многомерности, многоплановости» [3, 242].

Актуальным является изучения роли мифов и легенд в произведениях Ч. Айтматова. Переосмысление древних легенд, создание на основе фольклорных источников авторских мифов, несущих основную идейно-смысловую нагрузку в художественных текстах, – все эти вопросы были и остаются предметом исследования зарубежных и отечественных учёных (Левченко В. 1983, Исенов А. 1985, Бахтикиреева У. М. 1995, Кыраубаева А. 1999, Мискина М.С. 2004, Ву Цзя-цин 2006, Дмитриева Т.Г. 2008, Саидов А. Х. 2009, Темаева Х.Н. 2010, Айткулова А.Б. 2012, Акматалиев А. 2013).

Легенда, по определению Л. И. Тимофеева и С. В. Тураева, это «один из прозаических жанров фольклора, в основе которого лежит фантастическое начало [4, 63]. Очень точно, на наш взгляд, определил место мифа в контексте литературного произведения ученый Ю.Б. Бореев: «Каждое литературное произведение своими корнями восходит к древнему мифу, который и должен служить ключом к интерпретации и пониманию этого произведения» [5, 251]. Миф – тип мировоззрения, согласно которому человеческий и внешний миры едины. Мифологический тип мышления Ч.Айтматова можно проследить на материале повести «Белый пароход». В статье авторы пытаются понять, как легенды позволяют писателю многозначно интерпретировать их содержание, соотнося их с современностью и тем самым влияя на мировоззрение молодого поколения сегодня.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В повести «Белый пароход» мы видим сложное построение текста: введенный текст о Рогатой матери-оленихе, освещает события, идущие параллельно с основными (текст в тексте). Сказка о матери-оленихе подается автором как вполне реальная история. В идейно-смысловом плане легенда оказывается ведущей, она психологически и философски освещает события реального быта. Она повествует о появлении киргизского рода на земле. Рогатая мать-олениха является прародительницей киргизов, именно она даровала им жизнь, спасла от неминуемой гибели.

Легенду о племени бугу, почитающем оленя, записал в своё время Чокан Валиханов. В 1856 г. он писал: «Восточная часть Центральной Азии, собственно центральная Азийская возвышенность, со своими мировыми вулканами и загадочными народами остается до сих пор совершенно непроникаемой terra incognita. Ежегодно читаем мы известия о путешествиях вовнутрь Африки и Австралии. Неужели Азия – колыбель человека – менее любопытна, нежели Африка?» Так Ч. Валиханов начинал свои известные записки о киргизах. Со временем terra incognita была открыта. Колумбом Азии был Валиханов. Он первым изучил обычаи, культуру и язык киргизов, их многочисленные племена, он обратил внимание цивилизованного мира на легенду племени бугинцев о матери-оленихе [6].

Творческая фантазия Ч.Айтматова переосмыслила миф об оленях, соединив в повести реальное и мифологическое. Таласская долина, где родился Ч.Айтматов, была одним из древних культурных очагов Киргизии – место, овеянное славой предков, в котором рассказывали множество сказок, легенд и преданий. Будущий писатель вырос в атмосфере этих преданий, услышанных от бабушки и стариков родного аила. Он подчёркивает

непреодолимую ценность устно-поэтического творчества: «Мне очень повезло, я застал сразу несколько эпох в истории своего народа; во времена моего детства народ еще кочевал, причем кочевье осталось одним из ярчайших впечатлений моей жизни. Это была демонстрация народной культуры, ее праздник, когда в путь, пролегающий по горам, по равнинным просторам, по берегам бурных рек, бралось с собой все самое лучшее – утварь, лошади, когда девушки пели песни, а акыны состязались в поэтическом мастерстве...» [7, 51]. Чингиз Торекулович с любовью писал о своей бабушке: она, подобно пушкинской Арине Родионовне, рассказывала ему прекрасные сказки, разбудила и почувствовала в нем поэтическую душу. «Бабушка каждый год увозила меня в горы и там бесконечно рассказывала мне сказки, с утра до вечера» [8]. Связь прошлого, настоящего и будущего пронизывает творчество Айтматова. Автор дает понять, что нельзя забывать свои корни, необходимо помнить и хранить заветы предков. Фольклорные и мифологические мотивы играют решающую роль и в повести «Белый пароход».

Легенда о Рогатой матери-оленихе помогает лучше и глубже понять образ главного героя – безмянного мальчика. Он живет в иллюзорном мире, созданным его воображением. Действительность полна жестокости, зла, бездуховности, агрессии. Единственная отрада для мальчика – это дед Момун и его сказка. Сказка, которая и приводит к трагедии.

Мальчик идеализирует мир жизни маралов, оценивает их поступки как самые верные, одобряет всё, что они совершают. Если маралы вернулись на земли, которые прежде покинули, значит, простили они человеку зло, некогда совершенное им, значит, сумели поверить в то, что подобное больше не повторится: «Простила Рогатая мать-олениха людские преступления против нее и разрешила детям своим вернуться в иссык-кульские горы» [9, 187]. Герой был безумно этому: «мальчику было хорошо» [9, 187], «у него горели глаза и уши» [9, 187], его радости не было предела. А какой восторг он пережил, когда воочию увидел маралов: «И тут только мальчик опомнился. Со всех ног он кинулся бежать домой по знакомой тропе. Он бежал во весь дух. Он пронесся по двору и, шумно распахнув дверь, крикнул, задыхаясь, с порога:

– Ата! Маралы пришли! Маралы! Они здесь!» [9, 191]

Искренне и всей душой радовался герой возвращению маралов.

Мир природы и мир детской души – начала, которые притягиваются друг к другу. В них обнаруживаются точки соприкосновения: стремление к прекрасному, доброму, благородному, открытость, ранимость, доверчивость, естественность, гармоничность, самопожертвование. В этом плане эти миры противопоставлены миру человека цивилизованного, носителя зла, жестокости, черствости, греховности, малодушия. По этому поводу А. Исенов пишет: «Мир сказаний и прекрасных легенд, воспринимаемых впечатлительным ребенком, склонным к сказочному восприятию действительности, приходит в противоречие с жестокой реальностью мира взрослых людей, занятых собственными проблемами» [10, 67]. Именно поэтому, на наш взгляд, мальчик глубоко проникся миром легенды, растворился в ней, ощутил себя с ней единым целым.

Анализируя связь между миром ребенка и природы, следует указать на то, как они взаимодействуют, растворяются друг в друге: «Рогатая мать-олениха смотрела на мальчика пристально, спокойно, точно вспоминала, где она видела этого большеголового ушастого мальчишку» [9, 190], «А Рогатая мать-олениха все так же пристально смотрела на мальчика добрыми, понимающими глазами. А глаза у нее были большущие, темные и влажные. Мальчик очень удивился, что Рогатая мать-олениха может вздыхать по-человечески. Печально и горестно, как его дед» [9, 192]. Повадки животных очеловечены, наделены лучшими качествами человеческой души, которые проявляются далеко не у всех героев повести.

Поражает широта души ребенка, который сохраняет в себе чистые, искренние порывы: «Рогатая мать-олениха, принеси тетке Бекей люльку на рогах! Очень прошу тебя, принеси им люльку! Пусть будет у них ребенок» [9, 194]. Умоляет, просит об этом наш герой Рогатую

мать-олениху. Детская душа переполнена желанием помочь тому, кто оказался в беде: *«Мальчик строчил в него из пулемета и кричал: «Бей фашиста!» И везде при этом присутствовала Рогатая мать-олениха. Она была горда им. Когда мальчик подбежал уже к двери Сейдахматова дома, Рогатая мать-олениха сказала ему: «А теперь спаси сыновей моих, молодых шоферов!» – «Я спасу их, Рогатая мать-олениха, клянусь тебе!» – сказал мальчик вслух и забарабанил в двери»* [9, 199-200].

Рогатая мать-олениха способна оберегать своих детей в самые трудные, тяжелые моменты жизни: *«И всякий раз им помогала Рогатая мать-олениха. Ее никто не видел. Никто не знал, что она рядом с ними. А мальчик видел и знал. Он видел: всякий раз, когда становилось невмоготу, когда становилось страшно, что сил не хватит, подбегала Рогатая мать-олениха и рогами помогала им выкатить машину наверх»* [9: 204]. Помогала она шоферам, попавшим в сильный буран, выбраться и преодолеть злую природную стихию. Всей душой переживал за это маленький семилетний мальчик: *«Уехали сыновья Рогатой матери-оленихи. Они не знали, что волей детского воображения впереди них по дороге невидимо бежала Рогатая мать-олениха. Длинными стремительными прыжками неслась она впереди автоколонны. Она охраняла их от бед и несчастий на трудном пути. От обвалов, от снежных лавин, от пурги, от тумана и прочих невзгод, от которых за многие века кочевой жизни киргизы натерпелись столько бед»* [9, 207].

Глубокую душевную травму получает мальчик, когда узнает о смерти Рогатой матери-оленихи: *«Ему казалось, что кто-то пинал ногами его голову, что кто-то рубил его голову топором. Ему казалось, что кто-то метит топором в его глаза, и он мотал головой, старался увернуться»* [9, 228]. В чертах лица пьяного деда, запятнанного грязью и пылью, *«почудилась мальчику голова белой маралицы, изрубленной давеча топором Орозкула»* [9, 229]. Природа и люди – нечто единое, целое и неразрывное.

Беседуя с Айтматовым, известный литературный критик Л. Новиченко сказал: «Вас упрекали в преувеличенном трагизме. Но мне кажется, что это диктовалось вашим стремлением предостеречь человека от необдуманных действий в отношении к природе». [Цит. по: 11, 99-100]. Ч. Айтматов оценивает героев повести с точки зрения того, как они относятся к природе, берегут ли её, могут ли восхищаться ею. В повести сочетаются важнейшие нравственные вопросы современности с проблемой человеческого отношения к природе. Озверевший Орозкул бьёт свою жену и безжалостно губит лес. Он ненавидит и людей, и природу. Готов расстрелять птиц, толкает на убийство оленихи Момуна, угрожая расправой над дочерью старика. Природа не равнодушна к тем, кто с ней воюет. Тогда она ожесточается, карая немилосердно.

Картины современной жизни в повести, как многоцветные ковровые узоры, вытканы на канве развернутого киргизского предания о матери-Оленихе. Исследователь В. Левченко так определил место легенды в контексте произведения: «В повести «Белый пароход» миф о Рогатой матери-оленихе включен в сюжетную структуру, является одним из ее элементов» [11, 113-114]. Роль легенды в повести Айтматова «Белый пароход» – идейно-конструктивная, писатель увидел в глубоко национальной легенде возможность выразить актуальные проблемы своего времени.

Ч.Айтматову с упрёком говорили, что после убийства дедом Момуном Рогатой Матери-оленихи ничего не остаётся на свете, кроме мрака и палача Орозкула. Возражая, писатель ответил, что остаётся ещё... читатель. «После разных мнений, высказанных в споре о «Белом пароходе», – писал Ч.Айтматов, – я как автор много думал по поводу самого спорного в повести – гибели мальчика. Даже яростное нежелание некоторых читателей, да и критиков примириться таким финалом означает для меня, что «безысходность» повести лишь кажущаяся. Исход есть, но он уже за пределами «бумаги», в душах читателей...» [11].

Писатель в финале повести говорит, что *«детская совесть в человеке – как зародыш в зерне, без зародыша зерно не прорастает»*. В.И.Даль так трактует понятие совесть: «Совесть – это внутреннее сознание добра и зла, тайник души, в котором отзывается

одобрение или осуждение каждого поступка, способность распознавать качество поступка, чувство, побуждающее к истине и добру» [12, 4; 254].

Можно ли сказать, что герой повести, маленький безмянный мальчик, испытывает перед природой чувство вины и угрызения совести за действия взрослых? « – *Нет, я лучше буду рыбой. Я уплыву отсюда. Я лучше буду рыбой*».

«Показывая гибель мальчика в «Белом пароходе», пишет Ч. Айтматов, – я отнюдь не возвышаю зло над добром, а преследую цель жизнеутверждающую, – через неприятие зла в его самой непримиримой форме, через смерть героя. Не мне судить, насколько это удалось. Но в одном я убежден – победа не за Орозкулом, как это думают критики, «торжество зла» мнимое, эфемерное. Да, мальчик погибает, но духовное, нравственное превосходство остается за ним. И на том я стою как автор повести» [11].

Без ответа остаются многие вопросы, например, Момуна: «*И почему люди бывают такими? Ты ему добро – он тебе зло*». Не дает Ч. Айтматов и ответа на вопрос мальчика: «*Почему люди так живут? Почему одни злые, другие добрые? Почему есть счастливые и несчастливые?*» Право найти на них ответы предоставляется нам, читателям.

ВЫВОДЫ

Таким образом, легенда о Рогатой матери-оленихе, прошедшая через всю повесть «Белый пароход», помогает постичь внутренний мир мальчика, его душевные порывы, стремления, желания. Мальчик тесно связан с природой (деревьями, травами, рекой, горами), остро чувствует её красоту, величие и силу. Для него, как и для самого писателя – природа одушевлена, умеет страдать, радоваться. В подтексте повести Ч. Айтматова как будто слышится призыв: взгляните на мир и на себя детскими глазами.

Вся жизнь мифа в повести реалистически соотнесена с действительностью. Современность мифа – в его непреходящей поэзии, человечности: в произведении поднимается вечная проблема добра и зла, проблема связи прошлого, настоящего и будущего. «Добро в человеке надо растить», – неоднократно утверждал писатель, считая, что это «всеобщий долг всех людей и всех поколений» и «доля литературы и искусства в этом воспитательном процессе огромна».

Воспитательная роль художественного слова тесно переплетается с функциями языка. На материале повести (легенды о Рогатой матери-оленихе) можно увидеть реализацию разных языковых функций: этнической (история возникновения киргизского рода), когнитивной (одна из главных тем легенды – память), аккумулятивной (передача будущему поколению накопленного исторического опыта).

Легенды и мифы придают произведению масштабность, эпичность служат основной идее повести – идее преемственности духовных и нравственных ценностей, способствуют лучшему пониманию и осмыслению проблем современности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Темаева Х.Н. Духовно-нравственный и художественный мир Чингиза Айтматова и его мотивы в северокавказской прозе: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Майкоп. – 2010. – 26 с.
2. Шошин В. Литература народов СССР. М.: «Просвещение», 1982. – 220 с.
3. Айтматов Ч. Духовная опора // Дружба народов. – М., 1977. – № 10.
4. Тимофеев Л. И., Тураев С.В. Краткий словарь литературоведческих терминов. – М.: «Просвещение», 1985. – 208 с.
5. Борев Ю. Эстетика. Теория литературы: Энциклопедический словарь терминов. – М.: Астрель, АСТ, 2003. – 576 с.
6. Электронный ресурс: litmind.ru/milits-583-2.html. Дата обращения 23.09.2019.
7. Ковский В.Е. Преемственность // Новое в жизни, науке и технике. Сер. «Литература». – М.: Знание, 1981. – № 5.

8. Акаева М. Айтматов – мой великий соотечественник: [Электронный ресурс]. URL: // gusamny.com/420/t04(420).htm.]. Дата обращения 16.09.2019.

9. Айтматов Ч. Белый пароход // Айтматов Ч. Белый пароход. Повести. – Алматы: Атамұра, 2004. – С. 133-230.

10. Исенов А. Психологизм современной прозы: на материале творчества Чингиза Айтматова. – Алма-Ата: Жазушы, 1985. – 230 с.

11. Левченко В. Чингиз Айтматов. Проблемы поэтики, жанра, стиля. М., 1983. – 232 с.

12. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4-х томах. – М., 2006. – Т.4.

О.А. Анищенко¹, В.В. Шмельцер²

«Жақсылықты адам бойында өсіру керек» (Ш. Айтматовтың «Ақ пароход» әңгімесіндегі аңыздар мен аңыздар)

^{1,2} Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау қ., Қазақстан

Қазіргі әдебиетті оқыту рухани құндылықтарды тәрбиелеуге бағытталған. Мұндағы басты рөл - ауызша және поэтикалық шығарманы түсіну. Аңыздар мен мифтерді түсіндіру арқылы жас ұрпақты адамгершілік қасиеттерге қалай тәрбиелеуге болатындығын анықтауға әрекет жасалды. Ш.Айтматовтың «Ақ пароход» повесіндегі мифтер мен аңыздардың тәрбиелік, идеялық және конструктивті функциялары қарастырылады, онда фольклорлық жанрлардың мазмұны мен идеялары кейіпкерлердің образдарын ашуға, оқиғаларға автордың баға беруін, өткеннің, қазіргі мен болашақтың байланысын, қазіргі заманның өзекті мәселелерін түсінуге көмектеседі.

О. Anichshenko¹, V. Shmeltser²

«Goodness must be raised in a man» (myths and legends in the story of Ch. Aitmatov «The White Steamboat»)

^{1,2} Sh.Ualikhanov Kokshetau State University
Kokshetau, Kazakhstan

Modern teaching of literature is aimed at educating spiritual values. A major role in this is the comprehension of oral and poetic creativity. An attempt was made to find out how, through the interpretation of legends and myths, it is possible to educate the moral qualities of the young generation. The educational, ideological and constructive functions of myths and legends in Ch. Aitmatov's story «The White Steamboat» are considered, where the content and ideas of folklore genres help to reveal the characters's images, the author's assessment of events, the connection of the past, present and future, and to understand the pressing problems of the present.

УДК 81.111.

А.Р. Бейсембаев¹, З. К. Сабитова²

д.ф.н., профессор, Инновационный Евразийский университет, г. Павлодар, Республика Казахстан, e-mail: aman2908@mail.ru

д.ф.н., профессор, Anadolu university (Turkey) e-mail: z_sabitova2@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ НА УРОКАХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ

В статье проанализирована содержание учебника русского языка для 9 классов, созданного на основе интегрированной программы среднего образования в Казахстане, дано описание системы упражнений, заданий, предполагающих ориентацию на обучение применению знаний для решения проблем, нацеленных на формирование функциональной

грамотности, на развитие различных видов речевой деятельности, критического мышления, умений задавать вопросы, объективно оценивать факты и другие мнения.

Ключевые слова: интегрированная образовательная программа, учебник русского языка, функциональная грамотность, критическое мышление.

ВВЕДЕНИЕ

В школы Казахстана внедрена интегрированная программа, предполагающая интеграцию изучаемых предметов, ориентацию на обучение применению знаний в решении проблем [Типовая учебная программа по учебному предмету «Русский язык» для 5–9 классов].

Целью обучения предмету «Русский язык» является развитие творческой, активной языковой личности путем формирования коммуникативных навыков по всем видам речевой деятельности на основе освоения знаний о языке, норм употребления средств разных уровней и их активизации в продуктивной речевой деятельности, а также обогащения словарного запаса [Типовая учебная программа по учебному предмету «Русский язык» для 5–9 классов].

Рассмотрим особенности организации образовательного пространства в учебнике «Русский язык» для 9 классов школ Казахстана [Сабитова, Бейсембаев 2019]. При создании учебника нами учитывались следующие моменты: 1) нацеленность на обучение применению знаний; 2) ориентация на формирование различных видов речевой деятельности; 3) учет целей обучения в соотношении с его результатами и др.

Изучение русского языка в 9 классе осуществляется на материале таких тем: «Конфликты и миротворчество. Синтаксис. Морфология и орфография», «Сухопутные страны. Синтаксис», «Традиции и культура. Синтаксис и пунктуация», «Ресурсы планеты Земля. Синтаксис и пунктуация», «Подросток в современном мире. Морфология и орфография. Синтаксис и пунктуация», «Всемирная связь XXI века. Морфология. Синтаксис и пунктуация», «Дилеммы и выбор. Синтаксис и пунктуация», «Средства массовой информации. Синтаксис и пунктуация».

Изучение учебного материала организовано по главам, содержащим цели обучения в виде ожидаемых результатов по развитию четырех видов речевой деятельности: слушанию, говорению, чтению, письму, обязательно включающим овладение речевыми (орфографическими, пунктуационными, лексическими, грамматическими, стилистическими) нормами.

Подчеркнем, что цель обучения русскому языку заключается не только в обучении грамотности и усвоении грамматики. Ведь русский язык существует не только в классической литературе, но и в повседневной речи, на страницах газет и журналов, в телевизионных передачах, в пространстве интернета. Поэтому целью изучения предмета является не русский язык как таковой (правила и грамматика), а общение при помощи русского языка. В связи с этим не нужно обособлять русский язык, изучаемый на уроках, от реального русского языка — богатейшего, многофункционального, гибкого, вариативного. Значит, надо учить использовать русский язык в различных сферах, демонстрируя, в каких ситуациях уместны те или иные слова и выражения, нужно не просто давать знания о русском языке, а формировать умения пользоваться этими знаниями в практической деятельности. Это особенно важно, так как учащиеся смогут использовать свои умения при изучении других предметов.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В методическом руководстве для учителей даны методические указания к каждой теме, включающие цели изучения главы, цели урока, языковые цели (в формате «знать, уметь, использовать»), планы проведения каждого урока. При этом при составлении плана урока

учитывались этапы технологии развития критического мышления: вызов (мотивация, актуализация), открытие нового, рефлексия.

Проанализируем методические указания по изучению темы 18 «Связь вчера и сейчас. Сложноподчиненные предложения с придаточными образа действия и степени, сравнения, уступки» главы VI «Всемирная связь в XXI веке. Морфология. Синтаксис и пунктуация». Приведем фрагмент из «Методического руководства» для учителей 9 классов общеобразовательных школ [Русский язык. Методическое руководство 2019: 206–209].

Цели уроков	<p>Учащиеся будут учиться:</p> <p>9.1 — использовать в разговоре разные модели речевого поведения; составлять развернутый аргументированный монолог;</p> <p>9.2 — формулировать вопросы и идеи, интерпретировать содержание текста; характеризовать особенности строения текста, его роль в выражении основной мысли;</p> <p>9.3 — писать дискуссионное эссе;</p> <p>9.4 — анализировать сложноподчиненные предложения с придаточными образа действия и степени, сравнения, уступки.</p>
Критерии оценивания	<p>При оценивании ответов учащихся учитываются: полнота их ответов на вопросы, умение формулировать свои мысли, правильное использование терминов, логичное, грамотное изложение содержания текстов, правильное пунктуационное, орфографическое, грамматическое оформление дискуссионного эссе.</p>
Языковые цели	<p>Предметная лексика: <i>средства связи, электронная почта, рукописное письмо, «настоящее» письмо, телеграмма, сообщение, интернет, смартфон, смс-сообщение.</i></p> <p>Терминология: <i>дискуссионное эссе, монолог, сложноподчиненное предложение с придаточной образа действия и степени / сравнения / уступки, знаки препинания в сложноподчиненном предложении, подчинительный союз, союзное слово, парцелляция, гипербола, ирония.</i></p> <p>Полезные фразы для диалога / письма: <i>Это сложноподчиненное предложение с придаточной ..., так как ... ; В сложноподчиненном предложении ставится запятая, ...; Электронное письмо отличается от рукописного тем, что</i></p>
Результаты изучения темы	<p>Все учащиеся будут:</p> <p>— знать признаки сложноподчиненные предложения с придаточной образа действия и степени, сравнения, уступки;</p> <p>— уметь анализировать сложноподчиненные предложения с придаточной образа действия и степени, сравнения, уступки; ставить знаки препинания в сложноподчиненных предложениях; характеризовать особенности структуры текста, ее роль в выражении основной мысли.</p>
	<p>Многие учащиеся будут:</p> <p>— знать различия электронного и рукописного письма; как составлять текст, по предложенным словам,;</p> <p>— уметь формулировать вопросы по тексту, интерпретировать содержание текста;</p> <p>— использовать разные модели речевого поведения в соответствии с ситуацией общения.</p> <p>Некоторые учащиеся будут:</p>

	<p>— уметь составлять аргументированный монолог; писать дискуссионное эссе;</p> <p>— использовать полученные знания для написания текстов разных стилей, выражения собственного мнения.</p>
Формирование ценностей	<p>Учебная деятельность на уроках формирует такие ценности: ответственность за принятые решения, стремление к саморазвитию, самореализации, самостоятельность, независимость, инициативу, предприимчивость, уважительное отношение к мнению другого, взаимопонимание, сотрудничество.</p>

Перед каждой темой в учебнике дается карта, которая представляет собой один из вариантов интеллект-карт (ментальных карт, майндмэппинга), выполняющих функции системной организации учебного материала, планирования и управления учебной деятельностью обучающегося¹. Карта темы наглядно представляет учебный материал, акцентирует внимание учащихся на важных моментах темы, облегчает восприятие информации. В ней представлены: 1) результаты изучения темы — предметная область знаний («Я узнаю / повторяю», «Я буду обсуждать»); 2) формы и виды учебной деятельности обучающегося («На уроке я буду»); 3) цели изучения темы, виды учебной деятельности («Я буду учиться / повторяю, как»); 4) предметная лексика («Слова и словосочетания»); 5) терминология («Термины»); 5) полезные фразы для диалога / письма («Фразы-помощники»).

Учебный материал в учебнике организован таким образом, чтобы: 1) создать условия для возникновения внутренней потребности участия в деятельности, чтобы каждый обучающийся внутренне подготовился к уроку («хочу»); 2) актуализировать требования к учащемуся в рамках необходимой учебной деятельности, чтобы он осознал необходимость знаний по данной теме («надо»); 3) установить рамки учебной деятельности, чтобы он почувствовал уверенность в своих силах («могу»). Иными словами, нужно создать ситуацию успеха, чтобы обучающийся почувствовал, что, мобилизовав свои знания, умения, энергию, он сможет преодолеть возникшие при изучении темы «препятствия».

Рассмотрим, как организовано образовательное пространство по теме 18 «Связь вчера и сегодня. Сложноподчиненные предложения с придаточными образа действия и степени, сравнения, уступки» [Сабитова, Бейсембаев 2019: 169—177].

Для того чтобы ввести в тему, сначала предлагается распределить по группам слова и словосочетания, обозначающие виды и средства связи (упражнение 265).

Грамматические темы изучаются на материале упражнений 266, 273, 277, учащиеся знакомятся со сложноподчиненными предложениями с придаточными образа действия и степени., сравнения, уступки.

При изучении темы «Связь вчера и сейчас» учащиеся сравнивают современные и существующие ранее виды связи, выявляют их сходные и различительные черты, высказывают свое мнение, аргументируют его, делают выводы. Работа по сравнению современных видов связи с прежними начинается того, что учащиеся приводят примеры того, чем отличается рукописное письмо от электронного, используя прием «Коллективная запись». Целью этого задания является совместный поиск оптимального способа решения проблемы: найти отличительные черты этих двух видов писем. В задании Б учащиеся выявляют различия электронного и рукописного письма (при помощи приема «Диаграмма Венна») (упражнение 267).

Различия смс-сообщения и «настоящего» письма, открытки анализируются в упражнении 268: учащиеся составляют разные виды вопросов, используя прием «Ромашка Блума», заполняют таблицу об особенностях смс-сообщений и рукописного письма.

¹ Идея построения и использования интеллект-карт для решения различных образовательных, методических задач принадлежит Т. и Б. Бьюзен [Бьюзен, Бьюзен: 2003].

Известно, что умение задавать вопросы важнее умения отвечать на них. Так, учащиеся задают творческие вопросы с элементами предположения, прогноза (напр.: *что было бы, если бы мы не пользовались смс-сообщениями, а писали письма от руки?*), оценочные вопросы, направленные на оценку рассматриваемых видов переписки, и практические вопросы, имеющие целью определить практическую значимость знаний, полученных при изучении темы. Итогом работы является составление монолога, в котором обучающиеся аргументируют свое мнение о рукописном и электронном письме.

Характеристика особенностей рукописного письма дается при анализе письма А. С. Пушкина Н. Гончаровой (упражнение 269). Отвечая на вопрос, почему этот текст является письмом, а не сообщением, учащиеся обращают внимание на то, что в рукописном письме можно описать чувства, так как функция смс-сообщения дурная, ведь оно представляет собой короткое текстовое сообщение, ср.: *sms — short message servise* «услуга коротких сообщений».

Анализируя отрывок из романа Я. Л. Вишневского «Одиночество в Сети», учащиеся выявляют признаки «настоящего» (рукописного) письма (упражнение 270). По мнению автора, настоящее письмо имеет «душу», оно «живое», «длинное», в отличие от мейла, смс-сообщения, его можно почувствовать («*взять в руки, погладить, понюхать, облить вином или жасминовым чаем, прикоснуться губами, спрятать под подушку или в коробку, перевязанную ленточкой, положить в сумку, омочить слезами или порвать в клочки*»). Поэтому письмо на бумаге является «настоящим». Учащиеся делают вывод о том, что в выделенных словах, словосочетаниях выражается отношение автора к «настоящему» письму. Прилагательное *настоящий* характеризует слова *письмо, перо, бумага*: настоящее перо названо *вечным*, так как написанное на бумаге остается надолго, в отличие от мейла. Имейл, считает он, — это только буквы, слова «без жизни», в нем не чувствуется душа автора письма (*Нет вздохов, шепота, волнения, заикания, внезапных пауз либо молчания, ускорения или замедления речи, Нет потока слов на одном дыхании, проглоченных концовок на вдохе или задержке дыхания после вопросительного знака*). Пренебрежительное, ироническое отношение к имейлу выражается в риторическом восклицании. *Не какой-нибудь там имейл!*

При проведении дискуссии, во время которой защищается одна из позиций: А. Настоящее письмо — это письмо на бумаге. Б. Современное настоящее письмо — это имейл, развивается критическое мышление учащихся, формируется культура общения ведения, дискуссии. По результатам дискуссии обучающиеся пишут дискуссионное эссе «Имейл или настоящее письмо», в котором они выражают свое мнение, приводят аргументы (упражнение 272).

В упражнении 274 обучающиеся знакомятся с телеграммой, которая представляет собой срочное сообщение, передаваемое по телеграфу. Они анализируют отрывок из рассказа «Чудик» В. М. Шукшина, в котором герой пишет телеграмму своей жене. При его выполнении обращается внимание на уместность использования языковых средств в определенной речевой ситуации, напр., предложение *Ветка сирени упала на грудь, милая Груша, меня не забудь* и обращение *Васятка* можно использовать лишь в неофициальной обстановке, но не в телеграмме. Открытый характер телеграммы (в отличие от закрытого, «интимного» характера письма, в котором «можно писать что угодно»), скорость доставки, использование в исключительных случаях, плата за каждое слово — все это обуславливают использование в телеграмме минимума слов и выражений, причем официальных, «сухих», однозначных. Выражение *сухой телеграфный язык* используют для описания лаконичного, точного, бесстрастного языка, характерного для телеграммы. В результате анализа глаголов *приземлились* («достигли поверхности Земли») и *долетели* («прибыли куда-либо, достигли цели полета») делается вывод о том, что необходимости в исправлении слова *приземлились* на *долетели*, не было, так как в них отмечаются различия в характере достижения цели движения. Для создания образа главного героя Чудика в тексте используется ирония, напр., выражения: «*Составьте иначе. Вы — взрослый человек, не в детсаде*»; *стало: «Долетели.*

Василий»; Вы что космонавт, что ли? Чудик не понимает, почему он не должен писать любимой жене подобного в телеграммах, он предельно открыт, даже в общении с незнакомыми людьми, и поэтому они смотрят на него как на настоящего чудика. Чудиком «иногда ласково» главного героя называет жена, потому что он «обладал одной особенностью: с ним постоянно что-нибудь случалось. Он не хотел этого, страдал, но то и дело влипал в какие-нибудь истории — мелкие, впрочем, но досадные».

Работа над текстом из рассказа «Чудик» завершается написанием телеграммы другу / подруге (упражнение 275).

В упражнении 276 приведены фразы *Я буду на речке, ты мне позвони; у меня рука замерзла с тобой разговаривать; не могу с тобой говорить, ты все время пропадаешь; Я случайно стер «Войну и мир»; Я дома телефон забыла; Я послал тебе письмо десять минут назад. Ты получил?* которые понятны людям XXI века — века информационных технологий, но не понятны людям, жившим 30 лет назад, когда телефон был стационарным, не было компьютера, интернета, поэтому эти фразы вызвали у них бы удивление и недоумение.

ВЫВОДЫ

Систематизация и обобщение знаний по теме осуществляется на этапе рефлексии: учащиеся заполняют схему «Связь сегодня и вчера» (упражнение 279). Они осмысливают полученные знания, подытоживают свои достижения, соотносят полученные результаты с целевой установкой, данной в начале изучения темы, намечают перспективы будущей учебной деятельности.

Таким образом, в проанализированном фрагменте учебника «Русский язык» для 9 классов реализована цель развитие функциональной грамотности — способности понимать, анализировать, обрабатывать, интерпретировать, воспроизводить информацию, использовать ее для расширения знаний, достижения своих целей, **реализации способностей**, участия в общественной жизни, **успешной адаптации и социализации**. И это в полной мере отвечает реалиям информационного века.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Бьюзен Б., Бьюзен Т. Супермышление. — Минск: Попурри, 2003. — 320 с.
2. Русский язык. Методическое руководство для учителей 9 классов общеобразовательных школ. — Алматы: Мектеп, 2019. — 328 с.
3. Сабитова З. К., Бейсембаев А. Р. Русский язык. Учебник для общеобразоват. шк. — Алматы: Мектеп, 2019. — 256 с.
4. Типовая учебная программа по учебному предмету «Русский язык» для 5–9 классов уровня основного среднего образования (с русским языком обучения) по обновленному содержанию // <http://kzrefs.org/dokumenti-1-starshaya-shkola-10-11-kl-rusemn-rus100-rus-lit-ru/file41/index.html>

А.Р. Бейсембаев¹, З.К. Сабитова²

Орыс тілі сабағында функционалдық сауаттылықты қалыптастыру

Инновациялық Еуразия университеті,
Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

Мақалада Қазақстандағы орта білім берудің интеграцияланған бағдарламасы негізінде құрылған 9-сыныптарға арналған Орыс тілі оқулығының мазмұны талданды, функционалдық сауаттылықты қалыптастыруға, сөйлеу әрекетінің әр түрлі түрлерін дамытуға, сыни ойлауға, сұрақтар қоюға, фактілер мен басқа да пікірлерді объективті бағалауға бағытталған білімді қолдануды оқытуға бағытталған жаттығулар, тапсырмалар жүйесін сипаттау берілген.

A.R. Beisembaev¹, Z. K. Sabitova²

Formation of functional literacy in the Russian language

Innovative Eurasian University
Pavlodar, Republic of Kazakhstan

The article analyzes the content of the textbook of the Russian language for grades 9, based on the integrated program of secondary education in Kazakhstan, describes the system of exercises, tasks, involving the orientation of learning the use of knowledge to solve problems aimed at the formation of functional literacy, the development of various types of speech activity, critical thinking, the ability to ask questions, objectively assess facts and other opinions

УДК 81-13

V.V. Bezhina¹, A.A. Shayakhmetiva², E.I. Purchel³

¹ PhD, c.p.sc., associate professor of the Foreign Languages Department, Kostanay State Pedagogical University after U.Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan, yukvuk85@mail.ru

² c.filol.sc., docent, the chairwoman of Social and Age Psychology Department, Sh.Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau Kazakhstan, aisulu_sh@mail.ru

³ Teacher of English, Physical and Mathematical Lyceum, Kostanay, Kazakhstan, epurchel@mail.ru

THE USE OF WEB-QUESTS FOR TEACHING ENGLISH VOCABULARY TO SECONDARY SCHOOL LEARNERS - KUTEL PROJECT IMPACT

The given paper is devoted to the use of web-quests for teaching English vocabulary to secondary school learners. It presents the meaning of the notions “vocabulary” and “web-quest”, the stages, methods and principles of teaching English vocabulary. In the practical part of the article the lesson plan with the use of web-quests for 8th grade pupils has been demonstrated. KUTEL- “Kazakh Universities To Quality Assurance Processes In Technology Enhanced Learning” (KUTEL) as a three-year project co-funded by the European Commission in the framework of the ERASMUS Plus Programme project serves the basis for evaluation of the web-quest for teaching English vocabulary to secondary school learners.

Key words: vocabulary, web-quest, KUTEL, system of quality, evaluation

INTRODUCTION

It has been accepted that vocabulary learning is an important skill in language learning. Vocabulary represents one of the most important skills necessary for teaching and learning a foreign language. It is the basis for the development of all the other skills: reading comprehension, listening comprehension, speaking, writing, spelling and pronunciation. Vocabulary is the main tool for the students in their attempt to use English effectively. When confronted with a native English speaker, when watching a movie without subtitle or when listening to a favorite English song, when reading a text or when writing a letter to a friend, students will always need to operate with words [1, p.14].

However, despite its importance, vocabulary instruction has not received the attention it deserves in EFL/ESL instructional contexts. In many institutions, many teachers do not recognize the variety of vocabulary teaching techniques available. One of the teachers' responsibilities is to provide learners with effective opportunities that will enable them to learn more vocabulary items and retain them for a longer time [2, p.121]. Traditionally, vocabulary instruction has been mostly incorporated into reading lessons and has been mostly taught through dictionary definitions, synonyms, and antonyms. Guessing meaning from the context is something which has been frequently used. However there are many other vocabulary teaching techniques that motivate students to learn words in an enjoyable way, such as games, songs, and web-quests [3, p.116]. The efficiency of these techniques needs to be investigated.

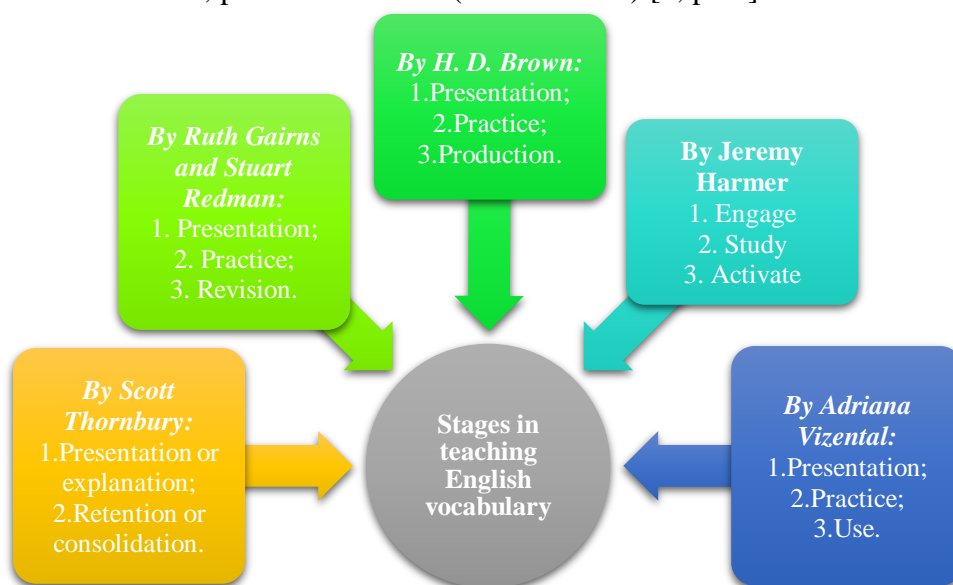
Methodological base mainly consists of the works of such famous applied linguists and scholars as G. V. Rogova, N. I. Gez, N. D. Galskova, S. Thornbury, J. Harmer, B. Dodge, T. March, C. Zimmerman, J. C. Richards, W. A. Renandya, L. Bloomfield etc.

The scientist Adriana Vizental claims that teaching vocabulary is a three-leveled process including:

1. Presentation - the introduction of the new words, of their spelling, pronunciation, meaning and usage. The word is pronounced clearly by the teacher several times, repeated by the students (in chorus, then individually), written on the blackboard (in isolation and/or in a sentence) and then the teacher gives its meaning (with the help of visuals, through paraphrase or translation).

2. Practice - using the language in exercises to facilitate its passing into the students' active vocabulary.

3. Use - to make the new vocabulary functional, the students are expected to employ the new linguistic items in familiar, personal contexts (see scheme 1) [4, p.98].

Scheme 1. Stages in teaching English vocabulary

As we can see from the scheme 1 almost all scientist agree that the stages of teaching English vocabulary have to include 3 components, except Scott Thornbury who allocated only 2 stages. One of the initial stages have to be presenting of the new word. Whatever method of presenting a new word is used pupils should be able to pronounce the word correctly, listen to sentences with the word, repeat the word after the teacher individually and in unison both as a single unit and in sentences. However this is only the first step in approaching the word. Then comes the assimilation which is gained through performing various exercises [5].

To attain the desired end pupils must first of all perform various exercises to fix the words in their memory. Constant use of a new word is the best way of learning it. For this purpose it is necessary to organize pupils' work in a way permitting them to approach the new words from many different sides, in many different ways, by means of many different forms of work [6, p.97]. The teacher can ensure lasting retention of words for his pupils provided he relies upon pupils' sensory perception and thinking, upon their auditory, visual, and kinesthetic analysers so that pupils can easily recognize the words while hearing or reading, and use them while speaking or writing whenever they need. To use a word the pupil should, first, search for it in his memory, choose the very word he needs, and then insert the word in a sentence, i. e., use it properly to express his thought. Thus correct usage of words means the correct choice and insertion of the words in speech [7, 47].

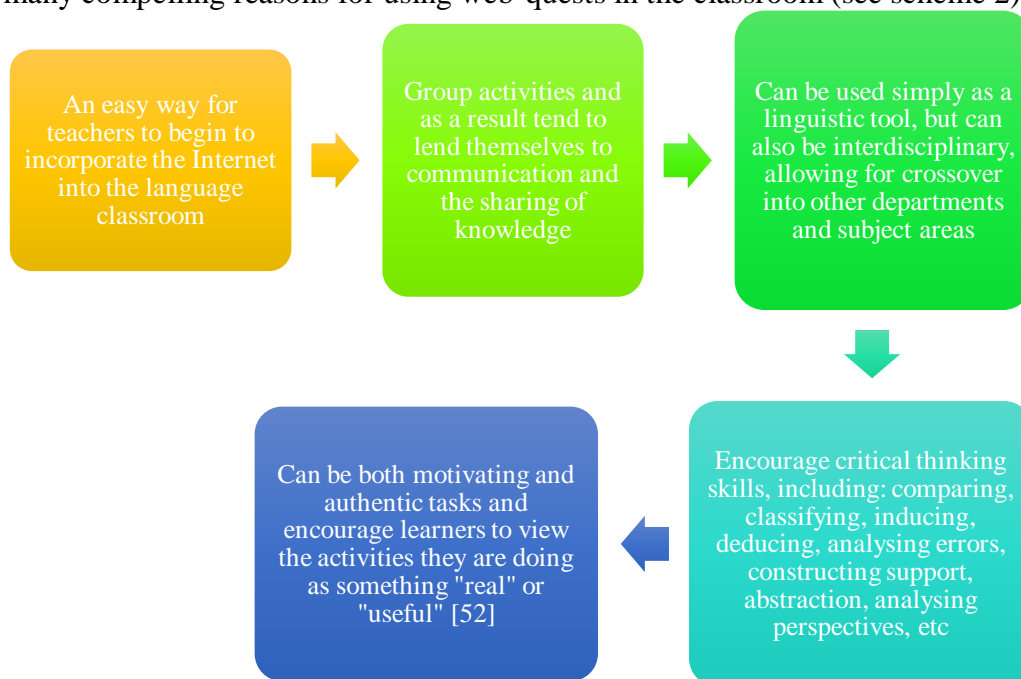
MAIN PART

Essentially, web-quests are mini-projects in which a large percentage of the input and material is supplied by the Internet. Web-quests can be teacher-made or learner-made, depending on the learning activity the teacher decides on. This method of training and control of knowledge, skills meeting the modern requirements and features of the educational environment was developed in 1995 by professors of San Diego State University - Berney Dodge and Tom March. Authors developed innovative applications of the Internet for integration into educational process when teaching various subjects at the different levels of training [8].

The idea of web-quests originally changes the concepts as they are, normally, thought to be developed by a group of students that will have to cooperate among themselves to reach a satisfactory solution to their task. This is what is understood as cooperative learning, i.e. students working together as a team and with each member adding its contribution to the completion of a given task [9]. This way of working matches the original definition that Dodge gave for web-quests: each student will assume a role and will do his part of the search and analysis, to put it together with the information gathered by his team mates and come to a common solution to the task; the work of each individual is essential, as pieces in a puzzle, as they have to complement their efforts to get the bigger picture [10, p.57].

The main feature of the web quest is as follows: instead of forcing pupils to wander infinitely on Network in search of necessary information, the teacher gives them the list of the websites corresponding to subject of the project and level of knowledge. Of course, children will have to visit these websites in search of necessary data, however thanks to the list of the necessary resources provided in advance they won't get lost on the Internet and won't begin to wander aimlessly in him instead of being engaged in the project [11].

There are many compelling reasons for using web-quests in the classroom (see scheme 2):

Scheme 2. Reasons for using web-quests in the classroom

Web-quests have now been around long enough for them to have a clearly defined structure. However, this structure - whilst being unofficially recognised as the definitive schema for these activities - should only really be taken as a basic guideline. According to Berney Dodge and Tom March there are usually six main sections to a web-quest:

Introduction - In this section, it is necessary to provide background information for the task to be achieved and also a specific setting is created in order to motivate students; normally a set of invented roles to be played by the students in this fictional scenario is established. The goal of this section is to provide the students with a desirable and fun activity that they will want to be part of,

so when designing the web quest is important to be aware of your students' interests, ideas, experiences or desires. If the introduction is boring and presents an uninteresting task, students will not be motivated [12, p.26].

Task - This section of the web-quest explains clearly and precisely what the learners will have to do as they work their way through the web-quest. The task should obviously be highly motivating and intrinsically interesting for the learners, and should be firmly anchored in a real-life situation. This often involves the learners in a certain amount of role-play within a given scenario. Also the task has to include something that the students will find interesting and profitable, something that they will really want to discover or achieve, and the way in which the task will materialize is vital too: depending on knowledge about the students' preferences, teacher can decide if they should create a visual presentation with the information gathered, or to write a letter, make an oral presentation, publish it in the form of a blog entrance, create a graphic, etc. [13, p.111].

The Process - In this part of the web-quest, the steps to be followed are explained. In order to accomplish the task, students will have to follow different links on the internet and they will find them here. This part helps to organize and guide their searches for information, as leaving them completely free would probably result on chaos. As it was mentioned before, web-quests are a tools that will help to focus into a particular topic and help students to separate important information from the vast amount of data they might find on the Internet. So this is their walkthrough towards the satisfactory completion of the task. It is important that the steps are clearly established and explained so the pupils will not be confused about what and how to do it [14, p.27]. This stage of the web-quest will usually have one (or sometimes several) "products" which the learners are expected to present at the end. These "products" will often form the basis of the Evaluation stage.

Resources - Originally this was a section of its own; in the first web-quests developed students found here the links to web pages or any other printed resource that they would need to consult or use during the process of completing the task. Modern web-quest do not include this as a section, but it is embedded with the process section as it is easier like that to use each resource at its specific time, so, as they follow the steps, they will know every time what link they have to visit for which specific purpose. Before, the resources section resulted more chaotic and was separated from the process so students were many times confused. It should be noted here that not only on-line resources are used all the time; other things like maps, listings, or posters can be directly included here [15].

Evaluation - Each web-quest comes with a rubric for students to evaluate their process and their results themselves. A rubric is a chart that holds the assessment criteria for the web-quest and it helps to know beforehand how they are going to be evaluated and what is expected to achieve as part of the learning process and strategies. The type of evaluation that comes with rubrics is based on authentic assessment. It tries to emulate as closely as possible the real life performance. This type of assessment originally focused on the role of the teacher as observer and provider of feedback. The teacher watches the students work on a real task, then gives feedback and monitor the pupils use of the feedback, to adjust the instruction and evaluation accordingly to his observations. A rubric, then, serves as a tool to organize this process and being part of the web-quest and so, available to the student, it goes a step further as the student himself will be able to assess his own progress. The learning becomes more focused and self-directed and students can even make their suggestions for the rubric design as they get more familiar with them and how they adapt to the process of their learning [16].

Conclusion - In this last part of the students' web-quest the teacher will summarize and prompt reflection from the students about all the things that they have accomplished after fulfilling the web-quest task. Things like extensions to the work done, or applications of the knowledge acquired are typical themes to appear on this section. The constructivist principle "we learn by doing, but we learn even better by talking about what we did" is what gives complete sense to this important section in the web-quest. Also here, self-assessment as a web-quest designer can be

included, encouraging the pupils to suggest ideas on how to improve the web-quest in any aspect that they were not comfortable with [17, p.29].

When using this technology, training becomes less focused on the teacher, and the pupil becomes more responsible for own knowledge and process of knowledge acquisition. The teacher here is rather the assistant or the mentor who is skillfully directing the pupil to formation of skills of self-education. The web quests can be widely used when training speaking, listening, reading and writing skills in English.

Design of the Web-quest in natural educational environment

The example of the use of the Web-quest is presented below (see Table 1):

Learning objectives

- 8.5.7.1 - use with minimal support appropriate layout at text level for a range of written genres on familiar general and curricular topics;
- 8.1.2.1- use speaking and listening skills to provide sensitive feedback to peers;
- 8.4.6.1 - recognise the attitude or opinion of the writer on a growing range of unfamiliar general and curricular topics, including some extended texts;
- 8.1.10.1 - use talk or writing as a means of reflecting on and exploring a range of perspectives on the world
- 8.3.3.1 - give an opinion at discourse level on a wide range of general and curricular topics;
- 8.1.1.1- use speaking and listening skills to solve problems creatively and cooperatively

Table 1. The Design of the lesson for the use of the Web-Quest

Lesson objectives	<p>All learners will be able to:</p> <ul style="list-style-type: none"> •use some target functional language appropriately in functional exchanges and pronounce some target words and phrases clearly with support <p>Most learners will be able to:</p> <ul style="list-style-type: none"> •use a range of target functional language appropriately in functional exchanges and pronounce most target words and phrases clearly with support <p>Some learners will be able to:</p> <ul style="list-style-type: none"> •use a range of target functional language appropriately in functional exchanges and pronounce all target words and phrases clearly with little support 		
Values links	The love of Kazakhstan nature		
Cross-curricular links	Biology, Geography, ICT		
Previous learning	Parts of tree; suggesting, agreeing/disagreeing		
Planned timings	Planned activities	Notes	Resources
Beginning the lesson 3 min	<p>Greeting:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Good morning students, nice to meet you today. Take your seats please. - Please open your exercise books and write down the date in the right-upper corner. <p>Checking home assignment</p>	Pupils are getting ready for the lesson	PPP

<p>Main Activities</p> <p>3 min</p> <p>4 min</p> <p>4 min</p> <p>4-5 min</p> <p>20 min</p>	<p>Ss look at the picture and try to predict what this story is about.</p> <p>Before reading the story Ss pay attention to “Check these words” box.</p> <p>Ask Ss to read the text and match the paragraphs to the headings.</p> <p>Pupils watch the video to check up their answers</p> <p>Ss do ex. 2 Which adjectives does the writer use to describe: <i>nature reserves</i> <i>the scenery</i> <i>granite cliffs</i> <i>wild flowers</i> <i>wildlife</i></p> <p>Web-quest “Natural world”*</p>	<p>Ss answer the questions</p> <p>Ss repeat the words after the teacher</p> <p>Pupils watch the video</p> <p>Ss do the task in their copybooks</p>	<p>Student’s book, p.73 ex 1</p> <p>Class CD</p> <p>Student’s book, p.73 ex 1</p> <p>Computers, multimedia board</p>
<p>Ending the lesson</p> <p>2 min.</p>	<p>Reflection. Teacher gives comments to pupils’ work at the lesson.</p> <p>Giving homework. Web-quest task. Make the brochure about flora and fauna of Kazakhstan. Word list p. 158. To rewrite all the new words from Module 7</p>	<p>Ss open their diaries and write down home assignment</p>	<p>Blackboard</p>

***Web-quest «Animals and plants of Kazakhstan»**

Description of the web-quest:

Type: By duration of implementation – short-term, By the subject content – monoproject, By type of tasks performed by the students - compilation task

I. Introduction.

Imagine that you are explorers from Great Britain and you are going to research flora and fauna of Kazakhstan because it is really beautiful and amazing.

II. Task.

During this web-quest you have to split into groups of 3 people. One of you is going to be a chief scientist and manage the work of your group. Another pupil will be a zoologist, who collects the information about animals of Kazakhstan. The last member of your group is a botanist who will gather the data about plants and trees.

III. The process.

Follow the links that are given here and do the following tasks:

1) First of all you should learn more about nature of Kazakhstan. To find out more follow these links:

1. <http://www.listofcountriesoftheworld.com/kz-animals.html>
2. <http://www.kazarchives.kz/News/animals-in-kazakhstan>

3. <http://englishstud.ru/the-flora-of-kazakhstan/>

4. <https://askabiologist.asu.edu/content/plants>

2) You have to complete this crossword about animals. Identify which of these animals live in Kazakhstan.

https://en.islcollective.com/preview/201111/b2/animals-crossword-fun-activities-games-games_12857_1.jpg

3) Match the pictures with their names and define which flowers grow in Kazakhstan

https://en.islcollective.com/preview/201305/b2/flowers-nr1_53605_1.jpg

4) At home make the brochure about flora and fauna of Kazakhstan. It has to include:

1. Information about 7 animals with pictures and its description

2. Information about 5 plants with pictures or drawings of your own

3. Your experience about nature of Kazakhstan (100-150 words)

5) Present your project (brochure) to your classmates. Prepare no less than 5 question to ask your peers and be ready to answer their question. Good luck!

IV. Evaluation and Conclusion.

Score Category	4	3	2	1
Questions	The group prepares 5 or more questions and ask them correctly	The group prepares 4-5 questions but has 1 grammar mistake	The group prepares 3-4 questions but has 2-3 grammar mistakes	The group prepares less than 3 questions or has more than 3 grammar mistakes
Information about animals	The brochure includes the information about 7 animals with pictures and its description	The brochure includes the information about 6 animals with pictures and its description but there are 2 grammar mistake	The brochure includes the information about 5-4 animals with pictures and its description but there are 3 grammar mistake	The brochure includes the information about 5-4 animals with pictures and its description but there are more than 4 grammar mistake
Information about plants	The brochure includes the information about 5 plants with pictures and its description	The brochure includes the information about 4 plants with pictures and its description but there are 2 grammar mistake	The brochure includes the information about 3 plants with pictures and its description but there are 2-3 grammar mistake	The brochure includes the information about less than 3 plants with pictures and its description but there are more than 3 grammar mistake
Oral presentation	The group presented their brochure without any grammar and pronunciation mistakes. All members of the team took a part in the presentation of their project.	The group presented their brochure with 1-2 grammar or pronunciation mistakes. All members of the team took a part in the presentation of their project.	The group presented their brochure with 3 grammar or pronunciation mistakes. Not all members of the team took a part in the presentation of their project.	The group presented their brochure with more than 3 grammar or pronunciation mistakes. Not all members of the team took a part in the presentation of their project.

Answers of peers' questions	Members of the group answered all 5 peers' questions correctly	Members of the group answered only 4 peers' questions correctly	Members of the group answered only 3 peers' questions correctly	Members of the group answered less than 3 peers' questions correctly
-----------------------------	--	---	---	--

The stage of evaluation is based on the European framework on assessment (GPA 4.0). The international project "KUTEL" is totally dedicated to this QA systems applied to IT mediated tools in the educational process.

The scope of the impact of the Project can be transferred to various spheres starting from the IT disciplines and ending up with various educational subjects.

"Kazakh Universities To Quality Assurance Processes In Technology Enhanced Learning" (KUTEL) is a three-year project co-funded by the European Commission in the framework of the ERASMUS Plus Programme, Key Action 2 "Capacity-building in the Field of Higher Education". The Project Consortium brings together 14 organisations: 4 are from European countries - Italy, Bulgaria, Finland and Greece – and 10 are from a Central Asia country, namely Kazakhstan. The Kazakh organisations involved are 7 Universities from different areas of the country, the Ministry of Science and Education, an Accreditation Agency and a Public Foundation [18].

CONCLUSION

Vocabulary is an important part of the English teaching process. It is supposed to be a very effective communicative device as it carries the highest level of importance within peoples' verbal interaction. It is a crucial and fundamental skill that must not be left out of the language learning process. It tends to be both the most demanding and rewarding part of any course of study. It is essential to understand meaning of vocabulary that addresses complex topics. A logical presentation of vocabulary is essential for students to understand the topic well.

Having analysed the use of web-quests for teaching English vocabulary to secondary school learners we can affirm that the goal of the given diploma paper was achieved.

The results of web-quest implementation in the classroom demonstrated that it is an important tool of stimulus for the teachers, a suitable teaching and learning method and a way for integrating Internet in learning.

It is possible to conduct further research of the use of web-quest for teaching English vocabulary to high school and primary school learners, to analyse the implementation of web-quests for teaching other English skills (writing, reading, grammar) at secondary school and to study the use of the other Internet resources for teaching English vocabulary to secondary school learners such as e-Books, online platforms and so on.

REFERENCES

1. Harmer, J. How to Teach English. Pearson Education Limited. – 2010, 289 p.
2. Zimmerman, C. Do Reading and Interactive Vocabulary Instruction Make a Difference? An Empirical Study. TESOL Quarterly. – 1997, 156 p.
3. Rogova, G.V. Methods of Teaching English. Prosveshcheniye. – 1983, 250 p.
4. Vizental, A. Strategies of teaching and testing English as a foreign languages. Polirom. - 2008, 114 p.
5. E-source: URL: <https://is.gd/a2IInc> (addressed at March 2019)
6. Dodge, B. Some Thoughts About Webquests. Longman. - 1997, 160 p.
7. E-source: URL: <https://www.teachingenglish.org.uk/article/webquests> (addressed at April 2019)
8. Benz, P. Webquests, a Constructivist Approach. New York, - 2001, 217 p.
9. March, T. What WebQuests are (Really). New York, - 2009, 110 p.
10. Kasper, L. New technologies, new literacies: Focus discipline research and ESL learning communities. Language Learning and Technology, 4, 2, pp. 105-128. Retrieved on April 1, 2015

11. E-source: URL: <http://tommarch.com/writings/what-webquests-are/> (addressed at April 2019)
12. March, T. The 3 R's of WebQuests: Let's keep them Real, Rich, and Relevant. Multimedia Schools Magazine. New York, - 2000, 66 p.
13. Marzano, R.J. A different kind of class: Teaching with dimensions of learning. Kendall Hunt Publishing. – 2014, 210 p.
14. Dudeney, G. The Internet and the Language Classroom. Cambridge University Press. – 2000, 264 p.
15. E-source: URL: <https://is.gd/cJilWB> (addressed at April 2019)
16. Dodge, B. Focus: Five rules for writing a great WebQuest Learning & Leading with Technology, 28(8). Retrieved June 10, 2008
17. March, T. The Webquest Design Process. New York. - 1997, 80 p.
18. E-source: URL: KUTEL - <https://www.kspi.kz/en/kutel>

В.В. Бежина¹, А.Ә. Шаяхметова², Е.И. Пурчел³

Орта мектепте ағылшын тілінің лексикасын оқытуда веб-тапсырмаларды қолдану - KUTEL жобасының әсері

¹ Ө. Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, Қостанай, Қазақстан

² Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау, Қазақстан

³ Физика және Математикалық лицейі, Қостанай, Қазақстан

Бұл мақала орта мектепте ағылшын тілінің лексикасын оқытуда веб-квестерді қолдану тақырыбына арналған. Жұмыста «сөздік қор» және «веб-квест», ағылшын тілінің лексикасын оқыту кезеңдері, әдістері мен принциптері түсініктері талданған. Мақаланың тәжірибелік бөлігінде 8 сынып оқушыларына лексиканы оқытуға арналған веб-квестерді пайдаланып, сабақ жоспары берілген. KUTEL- “Kazakh Universities To Quality Assurance Processes In Technology Enhanced Learning” (KUTEL) үш жылдық Эразмус плюс Еуропалық комиссиясын жобасы орта мектепте ағылшын тілінің лексикасын оқытуда веб-ізденісті бағалау үшін негіз болады.

В.В. Бежина¹, А.А. Шаяхметова², Е.И. Пурчел³

Использование веб-квестов в обучении лексике английского языка в средней школе - влияние проекта KUTEL

¹ Костанайский государственный педагогический университет им.У.Султангазина, г.Костанай, Казахстан

² Кокшетауский государственный университет им.Ш.Уалиханова, Кокшетау, Казахстан

³ Физико-математический лицей, Костанай, Казахстан

Данная статья посвящена теме применения веб-квестов в обучении лексике английского языка в средней школе. В работе проанализированы такие понятия, как «словарный запас» и «веб-квест», стадии, методы и принципы обучения лексике английского языка. В практической части работы представлен план уроков с использованием веб-квестов для обучения лексике для учащихся 8 классов. Проект KUTEL - “Университеты Казахстана за совершенствование процессов обеспечения качества в обучении с использованием передовых технологий” (KUTEL) - трехлетний проект, финансируемый совместно с Европейской комиссией в рамках программы ЭРАЗМУС Плюс - выступает базой для оценивания веб-квеста в обучении лексике английского языка в средней школе.

FTAMP 16.01.45

М.А. Буркитбаева¹, Ж.И. Исаева²

¹«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының докторанты, Филология факультеті, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: ram-meruert@mail.ru

²ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Филология факультеті, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы. e-mail: jazirhon79@mail.ru

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ЭССЕ ЖАЗУДЫ ҮЙРЕТУДЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Бұл мақалада жоғары сынып оқушыларына эссе жазуды үйретудегі психологиялық ерекшеліктері, осы саладағы ғалымдардың ізденістері, тұжырымдары, психологияның тарихи дамулары қарастырылған. Көптеген лингвистер, әдіскерлер, психологтар, дидактиктер жоғары сынып оқушыларына эссе жаздыру жазбаша сөйлеудің дамытушы рөлін атап көрсеткендігі айтылады. Эссе жазу барысында кездесетін лексикалық, грамматикалық, орфографиялық, пунктуациялық нормаларды пайдаланудағы қиындықтар және оларды игере білудегі психологиялық жағдайлары сипатталады. Психолингвистикалық зерттеулер барысында ғылыми ізденістердің осы саладағы танымдық дағдылардың өзекті мәселеге айналуы. Эссе жазудың - мақсат қоя білу, жоспарлау, талдау және бақылау сияқты когнитивтік механизмдер негізінде іске асуы. Жазбаша сөз бен мәтіннің психологиялық және лингвистикалық негіздерін зерттеу барысындағы ұсыныстары сараланады.

Кілт сөздер: эссе, функционалдық сауаттылық, психолингвистика, психология, лингвистика, жазба тілі, когнитивтік-коммуникативтік.

КІРІСПЕ

Егемендік алғаннан бері елімізде көптеген саяси, әлеуметтік, экономикалық және рухани өзгерістер орын тапты. Бұл өзгерістер әрине, білім беру жүйесіне де өз әсерін тигізді. Себебі, еліміз білім беруде дүниежүзілік білім стандартына жету мақсатында өзге дамыған елдермен тығыз қарым-қатынас орнатуда. ХХІ ғасыр жаңа технологиялар ғасыры, ол білім саласында алдыңғы қатарға білім, іскерлік, ізденімпаздық, дағды сияқты талаптарды қойды, сондай-ақ, өз кезегінде дүние жүзінде руханилыққа бетбұрыс жасаланып адамгершілік, адами қасиеттер негізгі орынға шықты. Тұңғыш президентіміз, Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында білімді, рухани тұрғыдан бай ұрпақ қана тарихты өзгерте алатындығын және ХХІ ғасырда адамзат дамуының негізгі қозғаушы күші болмақ екенін атап көрсетті. Кейінгі жылдары болашақ ұрпаққа білім беру мен тәрбие беру мәселелеріне жан –жақты психологиялық, педагогикалық тұрғыдан терең талдаулар жасалынды[1]. Қазақстан мектебінің жаңаруы, орта мектепте жоғары сынып оқушыларына қазақ тілін оқыту үдерісінде жаңартылған білім беру мазмұнына сәйкес эссе жазу жолға қойылған. Х-ХІ сыныптарда эссе жазуды үйрету барысында, оқытудың үйрету, тәрбиелеу, дамыту мақсаттары жеткілікті түрде бір-бірімен ұштастырыла қолданылып, нәтижесінде оқушылардың білім алу үдерісінде психологиялық ерекшеліктеріне көңіл бөліне бастады. Жоғары сынып оқушыларының психологиялық ерекшелігіне көңіл бөлмей, жалпыұлттық мүддеге сай, олардың алдағы уақытта әлеуметтік ортада өз орнын тез табуына ықпал ете алмаймыз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Сөйлесім әрекетінің бір түрі ретіндегі жазба жұмысының дамытушы әлеуетін қарастыру үдерісінде, соның ішінде жоғары сынып оқушыларының эссе жазу барысында К.Д.Ушинскийдің айтулы постулаттарына сүйену керек. Оның айтуынша қабылдаған педагогикалық шаралар адам табиғатының заңдарын ескеруі қажет. Ал, оқытудың принциптері дағдының психологиялық теориялары саналылық немесе *тек дағды бойынша жасалатын әрекеттерді* қамтуы тиіс[2].

Зерттеуші ғалым Э.Мұхтарова: «Егер баланың табиғи дамуында оның психикасы күрделеніп, сана – сезімі жетілетін болса, оқу – жазу, тәрбие жұмыстары арқылы оның дүние танымы мен білімінің шеңбері кеңейеді», - деп тұжырымдады[3]. Сонымен, ғалымның пікірін зерделей келе қазіргі таңда қоғамымызға білімді, адамгершілік қасиеті жоғары, өз таңдауы бар және оны іске асыра алатын ұрпақ керек екендігі мәселесі өздігінен туындап отыр. Қоғамға дәл осындай өз бетінше ойлана алатын, ұрпақ тәрбиелейтін мектеп қажеттілігі мемлекеттік жалпыға бірдей білім беру стандартында көрініс тапқан. Қазақ тілін оқыту жеке тұлғаны, оның коммуникативтік және когнитивті ресурстарын, өзін-өзі дамытуы мен өзін-өзі оқытуға қабілетін қалыптастырудағы құралы ретінде маңызы зор.

Ғалым И.Ә. Абеуова өзінің «Білім беру саласындағы психологиялық қызмет: әдіснама, технология, практика» атты еңбегінде: «Аталынған күрделі мәселелердің шешімі де қарапайым болуы мүмкін емес, осындай проблемаларды шешуде “жан” туралы ілім - психологияның өзіндік үлесі болуы, яғни әлемдік психологиялық ойлардың іс жүзінде, өмірде пайдаланылуы мүмкіндігі болуы керек»[4], - деп көрсетті.

Ғылыми ізденіс пен әдістемеде жаңа проблемаларды қоя білу қазақ тілін оқытуда дәл осы эссе жазуға үйрету мына нәрселерді анықтай түседі: біріншіден, ХХІ ғасыр мектебінің алдында тұрған әлеуметтік тапсырыс –функционалдық сауаттылықты қалыптастыру; екіншіден, қазіргі таңда жасөспірімнің психологиялық ерекшелігін ескере отырып, оның сөйлеу қызметін жетілдіру, ал мұның өзі көптеген шешілмей жүрген мәселелерге жаңаша қарауға жетелейді; үшіншіден, қазіргі заманғы әлеуметтік-мәдени өзгерістердің негізінде білім алушының тілдік тұлғасының коммуникативтік және когнитивтік (ойлау, есте сақтау, зейін, қиял) құрылымын дамыту болып табылады.

Жоғары сынып оқушылары қазақ тілін оқыту үдерісінде эссе жазу жұмыстары барысында жазбаша мәтіндер құрастыру мен оны безендіруде, коммуникативтік қабілетті пайдалана отырып, ойды жеткізе алатын грамматикалық формаларды қолдануда және лексикалық, грамматикалық, орфографиялық, пунктуациялық нормаларды пайдалануда қиындықтарға тап болатындығын байқаймыз. Практикалық сауаттылық яғни, шығарма, мазмұндама, сынақ хат жазу сияқты еркін жазуда мұндай қиындықтар аса көп көрінбейді. Қазіргі таңдағы психолінгвистикалық зерттеулерде когнитивтілікті адамның танымдық белсенділігі деп санап, ол психологиялық сипатқа ие бола отырып, сөйлеу әрекеті адам ойының нысаны ретінде көрсетіледі. Зерттеу барысында ғылыми ізденіс жазбаша сөйлеудің әлеуетін дамыту саласында жүзеге асырылып, нәтижесінде осы саладағы танымдық дағдылар өзекті мәселеге айналады. Когнитивті дағды, психолінгвистер атап айтқандай, мәтін құрастыру кезінде ойдың сөзге айналуының ішкі үдерісін қамтамасыз етеді. Жазбаша сөз, эссе жазу барысында мұның өзі ішкі оймен байланысты.

Жазбаша тілде, эссе жазу – ішкі оймен қатысты бірқатар дағдылар қатарына - мақсат қоя білу және оған жету жолдары; болжай алу қабілеті және оқушы қиялын пайдалана отырып, ойдың орындалу жоспарын таңдау; ойды қалыптастыру және тұжырымдау қабілеті; оны жүзеге асырудың тілдік формасын таңдау; мәтіндегі орфографиялық және пунктуациялық ережелерді дұрыс қолдану; мәтіннің дұрыс жазылу нормасын анықтау; рефлексияға сүйене отырып саналы таңдау жасау; ұтымды-логикалық ойлауды пайдаланып, анализ жасауға көңіл бөлу; емле және жедел жад арқылы сөздің жазылу нормасын белсенді ету; жазылған мәтінді бақылау жасау. Ауызша сөйлеу мен оның жазылу емлесін түзету және редакциялау. Аталған әрекет, психологтар мен лингвистер атап көрсеткен когнитивті механизмдер - мақсат қоя білу, жоспарлау, талдау және бақылау негізінде іске асады.

Зерттеуші ғалым Р.Сүлейменова жазба жұмысын жүргізу барысында білім алушының сезіміне әсер ете отырып, олардың қызығушылығын тудыру арқылы балалардың өздігінен ойлау дербестігін қалыптастыру жолдарын зерделеді[5].

Көптеген лингвистер, әдіскерлер, психологтар, дидактиктер жоғары сынып оқушыларына эссе жаздыру жазбаша сөйлеудің дамытушы рөлін атап көрсетті. М.Р.Львовтың концепциясына сәйкес «өз ойларыңды графикалық кодтық белгілерімен білдіру тілдің бай екенін білдіретін құбылыс»; «сыртқы сөйлеу мен оның дамуы басты нәрсе емес, бастысы – сыртқы сөйлеу әрекеті арқылы оның ішкі мәнін дамыту, ойлаудың жоғары деңгейіне жеткізу»[6]. Ғалым Н.И.Жинкин жазбаша тілді ішкі сөйлеу әрекеті немесе «ойлау» арқылы[7], ал, ғалым Ч.А.Зимняя мәтін құрастыру үдерісінде, тиімді коммуникацияға үйрету, білім алушыны дамытады деп қарастырды[8]. Ал, атақты нейрофизиолог А.Р.Лурия жазуды күшті қаруға балайды[9]. Белгілі физиолог О.К.Тихомиров шығарманың ішкі аспектісіне сүйене отырып былай деп жазды: «Ойлаудың қозғалысының өзі, ойдың сөзге айналуы дамудың бастауы»[10]. Жазбаша сөздің нәтижелілігі, коммуникативтік мақсатына жетуі сауаттылықты көрсетеді, «дұрыс жаза білуі» адамның жалпы мәдениетінің көрсекіші деп М.М.Разумовская пайымдайды[11].

Жоғары сыныптарды эссе жазуға үйрете отырып, мәтін құрастыруда когнитивтік-коммуникативтік әдіске сүйене отырып, жазбаша сөз әлеуеті туралы қазіргі психолінгвистика, нейрофизиология және психология, дидактика және әдістеме мынаны ұсынады:

➤ Оқытудың табысты болуы көп жағдайда мұғалімнің өз оқушыларының сөйлеу тілін, олардың даму ерекшеліктері, кезеңдері мен қиындықтарын қаншалықты жақсы білетініне байланысты;

➤ Коммуникативтік бағыттылықты іске асырудың мәні ғылымның негіздеріне байланысты емес, ол «Сөйлеу белсенділігінің жетекші дағдыларынан бастап саналы жұмыстарды қамтамасыз ететін теориялық материалдарды іріктеуден тұрады»[12]; Ал, мұндай жетекші қабілетке сүйену білім алушылардың ауызша сөйлеуді еркін жүзеге асыруға және қоғамдағы қалыптасқан сөйлеу мәдениетін игеруге дайындайды;

➤ Әңгіменің тууы үшін білім алушылар қоғамның сөйлесу дағдыларын пайдалана отырып, еркін түрде араласуға. Ол үшін: ұзақ уақыттан сақталған сөздік қорды жылдам еске түсіре алуы, сөздерді іріктеп алуда оның морфемалық және буындық негіздері ескерілуі тиіс. Сауатты жазу дегеніміз – ойлау-сөйлеу-тіл механизмінің өзара келісім шарты. Ішінара қателіктер болса, ол әлгі аталған ойлау мен сөйлеудің өзара қабысбауынан.

Психолінгвистикадан мәлім болғандай, сөйлеу механизмдері бірлесіп әрекет етеді, дегенмен емле ережелерін мәтін құрастырушы ретінде бір жағынан, норма заңының жазудың шарттылығы әсерімен, екінші жағынан, аталған әрекеттің саналы сипатынан ішкі сөз актуальды болып қала береді, оның механизмдері де: таңдау және бақылау. Ал, мұның өзі жазбаша сөз когнитивтік - коммуникативті қызметі бейнелейді, емле ережелерінде солай.

Қарастырылып отырған проблеманың мотиві – мектеп оқушыларының бойында «функционалды сауаттылықты қалыптастыру» болса, А.А.Леонтьев, Б.С Гершунская білім алушылардың әрі қарайғы тағдыры көбінесе білім алушының ауызша және жазбаша тілінде табысты қолдана білуінде деді. Айтылған қабілет туралы А.А.Леонтьев: «Бұл – білім алушының өзін - өзі дамытуының, оның әлеуметтенуінің құралы және жеке адам ретінде дамуының, көркемдік – құндылық дамуының құралы», - деп пайымдады [10].

Жазбаша сөзді оқи отырып, білім алушы өзінің ойлары мен сөздерін, ойы мен сезімін басқарады, ойлауы есте сақтауын, көзге елестетуін, назар аударуын белсендіреді, мәтін құрастыруын, қалыпқа түсіруін ылғи да пайдаланады, өз мақсатын жүзеге асырады. Оған жету жолдарын болжайды, жоспарлайды, «өзінің ішкі адамымен» сөйлеседі, онымен ой бөліседі. Іздену барысында оқушы әртүрлі сезім құшағында болады: өкіну, ызалану не қуану, қиындық кешеді, өз әрекетін бақылайды, тапқан эталонымен салыстырады, қатар қояды, бір

нәрсені көзге елестеді, еске түсіреді, ойлайды, қарайды, оқиды, жазады; оған түзету енгізеді, қайта ойланады т.б.

Жазбаша сөз бен мәтіннің психологиялық және лингвистикалық негіздерін зерттеу барысында, оның өнімі ретінде жазбаша тілде жоғары сынып оқушыларына эссе жазуда когнитивтік-коммуникативтік әлеуеті бар екендігін айқындайды. Жоғары сынып оқушыларын оқыту үдерісінде мұны ескеру қажет.

1. Мәтін жасау адам дамуының шартына айналуы мүмкін, себебі жеке дамудың психологиялық схемасы мәтін жасайтын, әлемді белгілейтін, оның қабілеттері, қарым-қатынасы, ойлау қабілеті адамның шығармашылық әрекеттегі көтерілу жағдайына байланысты болады[10].

2. Эссе жазу әрекеті, егерде оның психологиялық аспектісін іздейтін болсақ, сөйлеу – ойлау әрекетінің пайда болуында жатыр. Демек, жазбаша мәтінді оқыту және мәтінді құрастыру танымдық, ойлау және коммуникативтік әдісті жүйелеу құралы болып шыға отырып, адам дамуын анықтайды, коммуникативтік қызметтің табысты қалыптасуына әсер етеді.

3. Эссе жазу психологиялық аспектіде тек коммуникативтік мақсатқа жету үшін емес, сонымен бірге ол күрделі танымдық қызмет, бұл процесстің арқасында оқушының ішкі кеңістігі дамиды, себебі жазған оқушы:

- өзінің жеке мәні мен өмір арасындағы қарсылықты жояды, мәтіннің «екі бағытты» екенін ескереді;

- тыныс белгілерін пайдаланып, жүйелі сөз бен ойлауды іске асырады;

- өзінің білімі мен тәжірибесімен бөліседі;

- шығармашылық уайым жүйесін жеңеді (сөз азабы мен ой азабын);

- өзінің жігер – қайратын жөнге салады, басқаша айтқанда биікке өрмелеп шығады.

Осы айтылған аспектілер эссе жазудың танымдық әлеуетін көрсетеді, ол тек ойлау, танымдық қасиетін ғана көрсетпейді, сонымен бірге мәтінді жүйелеп, қалыптастыра отырып, соның ішінде мәтінді графикалық тұрғыдан безендіру ғана емес, емле стандарттарына сай реттейді. Жазбаша сөздің когнитивтік-коммуникативтік әлеуетін жемісті қолдану мәтінді жүйелі түрде жазып қана қоймайды, сонымен қатар, оқытудың басты мақсаты - функционалды сауаттылығын қалыптастырады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Осылайша, барлық айтқандарымызды қорытындыласақ, мынадай пікір қалыптастыруға болады, эссе жазу қызметі адамның оқу қызметі ретінде, тұлғаның жан-жақты дамуына маңызды рөлі бар деп қарастырамыз, оның психологиялық дамуының қозғаушы күші, негізі бола алады, яғни оның негізгі күші дамытушы, когнитивтік және коммуникативтік сияқты психологиялық деңгейдің ең биік дәрежесіне жетуге көмектеседі.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру». – Астана: Егемен Қазақстан, №70, 12.04.2017ж

2. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения [Текст] / К.Д. Ушинский. — М., 1945.

3. Мұхтарова Э. Орта мектепте шығарма жаздырудың әдстемесі. Педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Қазақстан Республикасы, - Алматы, 2002.- 151б.

4. Абеуова И.Ә. Білім беру саласындағы психологиялық қызмет: әдіснама, технология, практика:[монография].-Алматы: ЭвероЭверо,2015.-452б.

5. Сүлейменова Р. Оқушылардың 10 – сыныпта әдебиетте өздінен орындайтын жұмыстарын ұйымдастыру. –А.: Мектеп, 1979. -65б.

6. Львов, М.Р. Методика преподавания русского языка в начальных классах [Текст] / М.Р. Львов, В.Г. Горещкий, О.В. Сосновская. — Москва Издательский центр «Академия»

2007 - 348 с.

7. Жинкин, Н. И. Речь как проводник информации [Текст] / Н. И. Жинкин. – М.: Наука, 1982 – 158 с.

8. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. – М., 1985-152 с.

9. Лурия А. Р. Письмо и речь: Нейролингвистические исследования: Учеб. пособие для студ. психол. фак. высш. учеб. заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2002. — 352 с.

10. Тихомиров, О.К. Психология мышления [Текст] / О.К. Тихомиров. — М., 2002.

11. Разумовская, М.М. Методика обучения орфографии в школе [Текст] / М.М. Разумовская. — М., 1996.

12. Леонтьев, А.А. Избранные психологические труды [Текст] / А.А. Леонтьев. — М., 2001.

М.А. Буркитбаева¹, Ж.И. Исаева²

Психологические особенности старшеклассников при обучении написанию эссе

^{1,2}Международный Казахско-Турецкий Университет им.Х.А. Яссави,
г.Туркестан, Республика Казахстан

В данной статье рассматриваются психологические особенности старшеклассников при написании эссе, поиски, выводы ученых в этой области, историческое развитие психологии. Многие лингвисты, методисты, психологи, дидактики подчеркивают роль развивающей письменной речи в написании эссе старшеклассникам. Описываются трудности в использовании лексических, грамматических, орфографических, пунктуационных норм, встречающихся при написании эссе, и психологические условия их освоения. В ходе психолингвистических исследований научные исследования стали актуальной проблемой когнитивных навыков в этой области. Написание эссе основано на когнитивных механизмах, таких как постановка целей, планирование, анализ и контроль. Анализируются предложения по изучению психологических и лингвистических основ письменной речи и текста.

M.A Burkitbayeva¹, Zh, I. Issayeva²

Psychological features of senior pupils in teaching essay writing

^{1,2}Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkistan, Republic of Kazakhstan

This article deals with the psychological characteristics of high school students in writing essays, searches, conclusions of scientists in this field and the historical development of psychology. Many linguists, methodists, psychologists, didactics emphasize the role of developing writing in writing essays for high school students. The difficulties in the use of lexical, grammatical, spelling, punctuation rules encountered in writing an essay, and the psychological conditions of their development are described. In the course of psycholinguistic research, scientific research has become an actual problem of cognitive skills in this field. Essay writing is based on cognitive mechanisms such as goal setting, planning, analysis and control. Proposals for the study of psychological and linguistic foundations of writing and text are analyzed.

УДК 800.855

A.T. Duisenbina¹, U.U. Sengirbaeva²¹candidate of philology, Sh.Ualikhanov KSU, Kokshetau, Kazakhstan, duisenbina_a@mail.ru²master student², Sh.Ualikhanov KSU, Kokshetau, Kazakhstan, S_U_U_19,@mail.ru²

THE IMPORTANCE OF FOREIGN LANGUAGE COMPETENCES OF BUSINESS COMMUNICATION IN STUDENTS OF MEDICAL FACULTY

This article discusses the relevance and importance of the formation foreign language business communication among medical faculty students, the principles of business communication as a communicative activity, as well as the structure and functions of business communication in the communicative process. The approaches to the problem of forming competence basis in medical faculty students were identified, the analysis of this problem's various aspects are considered. The competence of foreign language business communication among medical faculty students, the problems that occur in the learning process and their solutions are presented in the given research.

Key words: business communication, competence, psychology of communication, models of doctor's behavior, language and speech skills.

INTRODUCTION

Nowadays, perfect knowledge of a foreign language as a means of business communication is recognized as one of the mandatory requirements for the preparation of the medical faculty students in order to be competitive in the labour market. A doctor's every day work is connected with lively communication. For example: consulting patients, explaining the course of medical procedures, discussing the results of diagnostic procedures, treatment appointment, prescription and communication with patients' relatives. Besides, the doctor is in constant connection with his colleagues and medical staff. Thus, the knowledge of a foreign language as a means of business and everyday communication is recognized as one of the modern doctor's important cultural competencies.

Today, the most part of medical books, scientific works, equipment, articles is published in foreign languages. If a person doesn't know a foreign language, the modern physician is able to perceive only minimum information from translated books, necessary articles and reports in the field of medicine.

Forming a foreign-language business communication competence at medical faculty students assumes forming of foreign-language business communication skills in professional, business and scientific spheres and in various situations as in communication with foreign colleagues, patients, reading medical books, extraction of useful information from original literature and articles.

THE MAIN PART

Active participation of Kazakhstan in the world community life, the emergence of various international scientific projects and programs, objectively makes important knowledge and practical application in everyday and professional activities, a modern specialist should at least know one foreign language in the priority direction of education improvement. Taking into consideration the peculiarities of the computer technology development and the global Internet, it should be recognized that the English language confidently maintains the dominant role among others.

In the conditions of international contacts expansion, education's humanity orientation, practical knowledge of a foreign language contributes to the formation of a widely developed, socially active personality of a medical specialist, provides him with the opportunity to establish cultural and business ties, to be acquainted with the world culture and human values.

Modern medical specialists, in addition to in-depth knowledge of special disciplines should require computer skills, developed communication skills, a good knowledge of a foreign language.

The implementation of a foreign language educational function in the higher medical institutions provides an opportunity for future doctors to get the necessary professional information not only from native but also foreign sources, which is especially important for their professional competence formation. Educational function in the process of learning a foreign language is manifested in the formation of students' Patriotic Outlook, sense of duty, honor and personal dignity, moral consciousness, skills and abilities of highly cultural and disciplined behavior. A foreign language also has a significant potential for the development of students' perception, memory, will, thinking, etc. The system of training specialists at a non-linguistic higher school should correspond to the emerging social relations, form students' ability to adapt to the changing economic and updated professional, information processes, solve professional and communicative tasks independently and creatively. This can be achieved as a result of reforming the education system as a whole by increasing the activity of professional training and improving the teaching of all types of foreign language activities such as reading, listening, speaking, writing or each of them separately.

At present, a foreign language knowledge as a means of business and everyday communication is recognized as one of the important cultural competencies of the up-to-date doctor. As it has been already noted, the formation of the business communication competence, which is understood as the individual's integrative property, providing the opportunity for effective communication in the business sphere, very little attention is paid to the preparation of medical faculty students.

Process of forming communicative competence is performed effectively, taking into account the integrity, continuity and personal orientation in the conditions of personal activity approach. The studied category "communicative competence" in the context of conceptual field offered the working determination corresponding to its pedagogical interpretation which leads to the culturological orientation development and justification of its main role in training the medical university students in order to increase their professional competence.

The main direction in training a foreign language is to form higher medical communicative competence, the level meeting the modern requirements of their professional activity.

The communicative competence is a measure of inclusiveness of the person in communicative activity. At such approach, the new paradigm of high school education is accepted as cultural development, culture of creative process. Also the context of teaching activity changes, it is defined more by valuable positions, by the increasing attention to the spiritual culture development of trainees. Cultural centrism in broad understanding is defined by the fact that culture becomes a core in all areas of spiritual human life. At cultural centrism approach the principles of humanitarizations, complexity, integrity and integration become the key principles in specialist training. It is necessary to emphasize the importance of the personality's general culture which is a professional basis of any specialist training, and a language has always been considered as a key indicator of a person's general culture [1].

The process of forming professional foreign-language competence of medical faculty students is based on the following principles:

The principle of role modeling as which we understand the subjective-objective relations in educational process.

The principle of the educational process' productive and functional organization assumes situational and contextual presentation of a language material; this principle assumes the inclusion of a language material providing the educational and informative tasks solution in the process of professionally focused self-development. [2].

In practice, the training of a foreign language speech activity is often limited to formulas and clichés that provide basic household needs. Further on, this approach leads to the need for continuous use of foreign language speech communication skills in order to enrich the initial communication skills of the national specificity of the target language. The analysis of such didactic material allows us to conclude that the basis of programmable increments of foreign language skills

is linguistic and cultural knowledge.

Linguistic (language) component of a doctor's foreign business communication competence is based on a foreign language knowledge and the ability to use it in situations related to his professional activities. As G. S. Trofimova points out, the term "competence" means activity, not personal characteristics of a man [3, P. 125]. Presently, the result of the course "medical" foreign language is a foreign language competence formation allowing you to act, that is, to apply a foreign language knowledge in business communication situations, to solve professionally important issues in the foreign language communication process, to read medical literature in a foreign language, to make up foreign texts in your professional field using the appropriate terminology, phraseology, professional clichés, business communication vocabulary. The professional component of a doctor's foreign-language business communication competence includes the knowledge relevant to the subject area, that is, medicine, both in the field of the doctor's narrow specialization and General medical knowledge. This component is formed in the process of learning in higher education, and it develops throughout the period of the professional activity. It means mastering the basics of medical ethics characteristic of different cultures, the ability to choose the best behavior strategies in professional communication situations of different national cultures collision. In addition, this component includes knowledge of the communication specifics in various areas of modern world business interaction, taking into account the intercultural differences of communicators. A doctor's informative competence component of foreign language business communication includes the ability to work with information, using the opportunities provided by modern computer tools. Formed informative competence allows a doctor to use Internet resources to obtain professionally important information, as well as in a foreign language, to process the information obtained using computer programs, to use machine translation programs correctly, to study professional literature in foreign languages, to communicate with colleagues and patients at various geographical points using Skype, ISQ etc., professional blogs and social networks. The psychological component includes the knowledge of medical activity psychology and the ability to apply psychological influence methods in professional and business communication. From a psychological point of view, the disease can be considered as a situation with a lack of information and vagueness of formulations in the literature available to the doctor. At the same time, modern means and methods of communication allow the doctor to receive information quickly and, if possible, fully from numerous sources, most of which are in foreign languages. Furthermore, it is possible to solve the diagnosis problems and treatment effectively by remote consultation via the Internet. Even a simple telephone connection often helps to solve a specific diagnostic and therapeutic problem - a call by a mobile phone anywhere in the world takes a few minutes. The axiological component of a doctor's foreign business communication competence contributes to the individual's social responsibility development and the direction of his self-improvement, correlated with the value-cultural environment [4].

We conducted a sociological survey, the purpose of which was to determine the importance and necessity of forming business communication competence among medical faculty students. 50 students of the medical faculty took part in the survey. As a result, 97 % admit that a foreign language is necessary for a future medical specialist. 95% consider the proximity of the English knowledge they get in the classroom to the real life. 87 % suggest that a foreign language knowledge may affect employment opportunities and career growth. 98% of respondents think that it is necessary to study business communication. 92 % consider it necessary to know English at a level sufficient for communication. But only a little more than 7 % believe that they know English enough for this purpose. And although the importance of communication with foreign colleagues is recognized by a little more than 40 % of respondents (which is probably due to infrequent visits of doctors to foreign medical conferences); the ability to read professional literature in English is considered mandatory by 30 % of the surveyed medical students. The ability to write independently — 65%, to conduct a quick search on the Internet with keywords using their own knowledge in English — 82 %. As the study shows, the factors causing communication barriers include inexpressive, phonetically incorrect speech, tension in the logical construction, socio-cultural and

ethnic differences, appearance, behavior, etc. Barriers of foreign language communication in the doctors' professional activities not only negatively affect their credibility, but also significantly reduce the procedures effectiveness.

Most medical students understand the importance of English for various professional communications. Unfortunately, modern educational programs of training doctors in the foreign language do not solve the problem of full development of doctors' foreign language business communication competence, and need to be reconsidered and updated. The problem can be solved by introducing special disciplines, cycles or elective courses in the doctors training course organized on an interdisciplinary basis and taught from the point of view of the axiological approach. As part of this approach, it is possible to develop content blocks that are recommended for inclusion in the doctors English training program at medical schools. The module system allows to vary the size and structure of the course flexibly, and, accordingly, it is easy to integrate it into the traditional training program at medical schools. The purpose of the developed program is the formation of foreign language business communication competence among medical faculty students.

The implementation of these blocks involves the use of modern informative technologies such as Internet resources, distance learning and consulting systems on a free open platform (Linux), etc. Foreign language training with the proposed content blocks ensures the active development of communicative skills in real foreign language communication. [5].

CONCLUSION

According to the program requirements, one of the foreign language learning full course purposes in medical institutions is a future doctor's personal development, capable and interested to participate in cross-cultural communication and able to grow independently in professional activity. For this purpose, as shows the research analysis on this subject, it is necessary that throughout all course of foreign-language studying activity in medical school was performed the familiarization through the learned language with history and modern life of this country, its traditions and culture. Knowledge and understanding of the cultural, historical, social processes which are happening, for example, in Great Britain is extremely important for determination of the emotional attitude range towards people who speak this language; for intellectual penetration into foreign culture because each national language has cultural specifics of the world image consisting of elements and the phenomena which are essential and necessary for these people. Therefore, it is effectively organized educational process which can prepare the identity of the student for tolerant perception of foreign culture, for empathy and "erosion" of inappropriate stereotypes, forming positive and respect for the foreign people, to the system of its cultural wealth, traditions and beliefs [3]. Thus, training English promotes effective forming of medical specialists communicative competence in the general educational process system.

The experience of teaching in the higher professional education system shows that one of the main reasons preventing communication in a foreign language (FL) in the field of medicine is the insufficient value and insufficient use of professional vocabulary, including phraseological units of different orientation in their context-situational relations. As a rule, mistakes connected with the use of medical vocabulary are expressed in the fact that in the statements construction, students incorrectly choose phraseological units necessary to achieve communicative goals, replacing them with inappropriate synonymic meanings, or compensate for ignorance of vocabulary using lexical and grammatical means and structures that do not allow to solve the problem. Mastering a foreign language of a medical specialty involves the formation of at least a basic foreign professional vocabulary of a specialist, which will ensure the further development of his secondary linguistic personality. In this regard, great importance is attached to the selection and organization of lexical material, which has a significant role in the methodology of teaching a foreign language. The process of professional communicative foreign language competence formation, as well as the process of medical students' professional foreign language vocabulary formation at the highest level is reduced to the problem of correlation and interpenetration of language teaching specialty and

General foreign language teaching. This means that through the content plan, the specificity of the medical professional vocabulary is reflected in terms of expression and in the choice of language means from all existing in the language.

Thus, a foreign language knowledge as a means of business and everyday communication is recognized as one of the modern doctor's important cultural competencies. As already noted, the formation of business communication competence, which refers to the individual's integrative property, providing the opportunity for effective communication in the business sphere, very little attention is given in the medical students preparation. To an even lesser extent in the process of future doctors training are solved issues of formation and development of foreign language business communication competence. Currently, due to the emergence of new media of international information and its processing methods, specialists in various fields have to optimize the relationship of native and foreign information with economic and energy indicators. Tasks of this type are the basis for the foreign language speech activity development of graduates of any non-linguistic University, including the Shokan State Medical University. To sum up, the priority direction of improving the education system is currently associated with the development of theoretical and methodological foundations for the learning technologies design that ensure the diversified development of foreign language communication skills, as well as the ability to process foreign language information quickly and in effective ways. All this leads to the formation of new personal qualities, active life positions, rational attitude to the world, the development of communicative competence and students' professional thinking and world-view.

REFERENCES

1 Коммуникативная компетенция как одна из составляющих профессиональной культуры врача С.В. Чусовлянова

2 Золина Н.А. Формирование профессиональной иноязычной коммуникативной компетенции студентов медицинских колледжей на основе продуктивного подхода (на материале английского языка)

3 Трофимова Г. С. Современные подходы к гуманитарной подготовке студентов вузов / / Вестник Удмуртского университета. - 2012. - № 3-2. - р. 25-29.

4 Степанова М. М., Хайкин В. Д. Разработка содержания обучения деловому иностранному языку на основе аксиологического подхода // Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. Серия: Педагогика. Психология. Социальная работа. Ювенология. Социокинетика. — 2013. — Т. 19. — № 1. — С. 16–19.

5 Хайкин В. Д. О необходимости развития компетенции иноязычного делового общения как неотъемлемой части подготовки врача // Молодой ученый. — 2015. — №7. — С. 320-323. — URL <https://moluch.ru/archive/87/16988/> (дата обращения: 03.06.2019).

6 Степанова М. М. целевая составляющая управления бизнес-образованием в магистратуре многопрофильного университета / / молодой ученый. - 2013. - № 11. - р. 658-660.

7 Степанова М. М., Хайкин В. Д. аксиологический подход к формированию компетенции иноязычного делового общения в неязыковом университете / / молодой ученый. - 2018. - № 12. - р. 512-514.

А.Т.Дуйсенбина¹, У.У.Сенгирбаева²

Медицина факультеті студенттерінің іскери қарым-қатынас құзыреттілігінің маңыздылығы

^{1,2}Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан

Осы мақалада медициналық факультеттің студенттерінің шет тілді іскерлік қарым-қатынасын қалыптастырудың өзектілігі, маңыздылығы қарастырылады, іскерлік қарым-қатынасты коммуникативтік қызмет түрі ретінде қалыптастыру принциптері оқытылады, сондай-ақ коммуникативтік қызмет процесінде іскерлік қарым-қатынастың құрылымы мен функциялары қарастырылады. Медицина факультеті студенттерінің

құзыреттілік негіздерін қалыптастыру мәселесіне көзқарастар анықталды, осы мәселені қарастырудың әр түрлі аспектілеріне талдау жүргізіледі. Медицина факультетінің студенттерінде шет тілді іскерлік қарым-қатынас құзыреттілігі, оқу үрдісінде кездесетін мәселелер және оларды шешу.

А.Т. Дуйсенбина¹, У.У.Сенгирбаева²

Важность компетенции иноязычного делового общения у студентов медицинского факультета

Кокшетауский государственный университет имени Шокана Уалиханова,
Кокшетау, Казахстан

В настоящей статье рассматривается актуальность, важность формирования иноязычного делового общения у студентов медицинского факультета, изучаются принципы формирования делового общения как коммуникативного вида деятельности, а также рассматривается структура и функции делового общения в процессе коммуникативной деятельности. Были определены подходы к проблеме формирования основ компетенции студентов медицинского факультета, проводится анализ различных аспектов рассматриваемой проблемы. Представлены компетенции иноязычного делового общения у студентов медицинского факультета, проблемы, которые встречаются в процессе обучения и их решения.

ӘӨЖ 37.03

Б.Б. Жахина

п.ғ.д., профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан, e-mail: bzhaxina@mail.ru

ШЫҒАРМАШЫЛ ТҰЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ҚАБЛЕТ ПЕН ІС-ӘРЕКЕТТІҢ ӨЗАРА ЫҚПАЛДАСТЫҒЫ

Мақалада тұлғаның табиғи бейімділігін дамытып, оны шығармашылық қабілетке айналдыруда нақты бір пән бойынша білім негізін қалыптастыра отырып, өз бетінше ізденуін, өзіндік ойлауын, шешім қабылдай алуын, ой еркіндігін қалыптастырудың мәні жөнінде баяндалады. Шығармашыл адам ұғымына түсінік беріледі. Ғалымдардың шығармашыл тұлға жайындағы пікірлері топтастырылады. Тұлғаның шығармашылық қабілетін жүзеге асыру арқылы қоршаған ортамен байланысы зерделенеді. Сонымен бірге шығармашылық бағыттың дамуы адамның физиологиялық және психикалық дамуымен байланысты анықталады.

Кілт сөздер: шығармашылық, шығармашылық тұлға, шығармашылық қабілет, шығармашылық әрекет, мақсат рефлексі

Зерттеушілердің басым көпшілігінің пікірінше, тұлғаның барлық психикалық қасиеттері өзінің даму барысында адамның нейроэндокриндік жүйесінің морфологиялық және функционалдық ерекшеліктеріне сай қалыптасады, сондықтан да адамның дене құрылысының саулығы мен еңбексүйгіштігі – тұлғаның ең мәнді белгілері. Олар тұлғаның сезіміне, психикалық дамуына жанамалай әсер етеді [1, 101].

Біз тұлғаны толыққанды жүйе деп есептесек, оның психикалық қасиеттері негізгі орынды алады. Бұл жүйе өзінің табиғи қасиеттері мен қоғамдық тәжірибені меңгеру барысында дамиды. Тұлғаның тұтастығы мен бірлігі әр алуан және қарама-қайшылықтардың жиынтығы болып табылады. Тұлға жеке оқиғалар ғана емес, қоғамдық өмірдегі маңызды

оқиғаларға да байланысты әсерленіп ашылады. Соған сәйкес туындайтын көзқарас пен іс-әрекет те әр алуан болады. Тұлға іс-әрекеті, өзіне және айналасына қарым-қатынасы арқылы, шығармашылық қабілетін жүзеге асыру арқылы қалыптасады. Сондықтан баланың табиғи бейімділігін дамытып, тұрақты, әлеуметтік тұрғыдан құнды шығармашылық қабілетке айналдырудың, осы әрекетке педагогикалық басшылық етудің маңызы зор.

Жүйенің басты мақсаттарының бірі – баланы оқыта отырып жалпы дамыту, еркіндігін қалыптастыру, өз бетінше ізденуге, шешім қабылдауға дағдыландыру, жеке қасиеттерін ескеру, басшылыққа алу, әрі қарай ұштау, тұлғалыққа бағыттау.

Шығармашылық бағыттың дамуы адамның өзін тұлға сезінуі мен айналасына өзіндік көзқарасы болуына байланысты. Шығармашылық бағыттың дамуына денсаулығы, психикалық қызметінің дамуы, негізгі шарты – әлеуметтік даму жағдайы негіз болады.

Баланың шығармашылық қасиеті кішкентайынан көріне бастайды. Себебі шығармашылық – бала дамуының қалыпты жағдайы. Алайда шығармашылыққа бейімділік бірте-бірте жоғала бастайды, ол балаға да, қоғамға да кері әсер етеді. Шығармашылықпен тұрақты және саналы айналысатын және өз мүмкіндігін жүзеге асыра алатын адам өмір талабына, өзгермелі еңбек шартына, өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі жетілдіруге бейімделеді.

Шығармашыл адам жаңашыл, ізденімпаз болады, өмірі қызық, мақсаттарын жүзеге асыру барысында өз жолын өзі ашып, кедергілерді жеңе алады, үздіксіз алға жылжып отырады.

И. Павлов мақсатқа ұмтылған, бір мақсаттан соң екінші мақсат қойып отырған адамның өмірі қызық әрі мәнді де мазмұнды болады. Өзінің өмірдегі мақсатына ұмтылудың арқасында өмірі жаңарып, мақсат рефлексі қалыптасады. Бұл рефлексінің мәні мақсаттың мағынасы мен құндылығында ғана емес, сол мақсатқа ұмтылуында дегенді айтады.

Психологтар адам бойындағы биологиялық және әлеуметтік бастауды төртке бөледі:

✓ Адамның темпераменті, жас және жыныстық ерекшеліктері;

✓ Адамның психологиялық әрекеттері мен жағдайын қамтитын қалыптасқан қасиеттері;

✓ Әлеуметтік деңгейі, тұлғаның тәжірибесі. Бұл жерде биологиялық жағынан әлеуметтік жағының рөлі басым;

✓ Тұлғаның іс-әрекетінің, мақсатының бағыты. Ол тікелей әлеуметтік жағдайға байланысты. Әрбір бөлік бірін-бірі дамытып отырады.

Шығармашылық бағыт төртінші бөлікке кіреді. Тұлғаның қалыптасуы алдыңғы үш бөлікті дамытады, жан-жақты дамыған әлеуметтік тұлғаны қалыптастырады. Ал шығармашылық бағыттағы адамның қажеттілігі, қызығуы, идеалары өмірлік мақсаттарын жүйелейді, айқындайды. Шығармашыл тұлға шығармашылық іс-әрекетте болады, іс-әрекеттің барлық түрінде шығармашылықпен дамиды.

Балалық кезеңде шығармашылық бағыт оқу-тәрбие үрдісінде тиімді дамиды. Нәтижесінде баланың білімі, белгілі қабілеттері артады. Ол әр алуан жолмен, әсіресе, эстетикалық тәрбие құралдары арқылы жүзеге асады.

Эстетикалық тәрбие педагогикалық үрдіс ретінде оқушының болмысқа және өнерге көзқарасын қалыптастырады. Болмыс пен өнер адам өмірінде үлкен рөл атқарады.

Сонымен, шығармашыл тұлға болу дегеніміз – дүниені тану және жаңарту арқылы тұлғаның болмысқа көзқарасын айқындауы.

«Шығармашылық» сөзінің төркіні «шығару», «ойлап табу» дегенге саяды. Демек жаңа нәрсе ойлап табу, сол арқылы жетістікке қол жеткізу деп түсіну керек. Философиялық сөздікте шығармашылық – қайталанбайтын, тарихи қоғамдық мәні бар, жоғары сападағы жаңалық ашатын іс-әрекет деп түсіндіріледі. Көрнекті психолог Л.Выготский «шығармашылық» деп жаңадан ашатын әрекетті атаған. Ал осы мәселені терең зерттеген психологтардың бірі Я.Пономарев оны «даму» ұғымымен қатар қояды. Өйткені, әрбір жаңалық, әсіресе, интеллектуалдық тұрғыда болса, ол баланың психикасын жаңа сапалық деңгейге көтереді деп есептейді. Бұл пікір бүгінгі білім беру жүйесінің, педагогиканың жаңа талаптарына сәйкес келетіндіктен көңілге қонымды.

Шығармашылық – өте күрделі психологиялық үрдіс. Әрі ол адамға ғана тән.

Ұзақ жылдар бойы шығармашылық барлық адамның қолынан келе бермейді деп қарастырылып келсе, қазіргі ғылым жетістіктері бойынша белгілі бір шарттар орындалған жағдайда кез келген баланы шығармашылыққа бейімдеуге болатыны көп айтылуда.

Шығармашылыққа деген қажеттілік – күрделі рухани қажеттілік. Әзірге ол барлық адамдарға бірдей деуге болмайды. Ал қоғамдағы жаңару үрдістері әр адамнан күнделікті шығармашылық қайтарымды талап етіп отыр [2,10].

Шығармашылық – бүкіл болмыстың, қозғалыстың, дамудың, бір сөзбен айтқанда, тіршіліктің көзі. Қоғам құбылыстарында, жеке адамның, ақыл-санасында, іс-әрекетінде ішкі жан дүниесінде шығармашылықтың табиғи үрдістері үздіксіз жүріп, белгілі бір жүйемен дамиды. Ішкі шығармашылық үрдістерін табиғат өзі басқарады. Ал сыртқы факторларды басқару, реттеу жеке адамның өзінің ой-санасына, айналысатын ісіне байланысты.

Адамның шығармашылыққа деген құлшынысы оның өз даралығын, өз қабілеттерін іске асыруына жол ашады. Шығармашылықтың мәнін аша отырып оның «әрекет» ұғымымен тығыз байланысты екенін анықтауға болады. Шығармашылық және әрекет диалектикалық біртұтастықты құрайды. Әрекет шығармашылықты тудырып, оны нақты болмысқа айналдырса, ал шығармашылық әрекетті реттейді, оның амалдарын, әрі сол амал-әрекеттің тиімділігін анықтайды. Шығармашылық әрекет арқылы шығармашылық қабілеттер қалыптасады әрі дамиды.

Зерттеушілер шығармашылық әрекетке әр түрлі анықтама береді. Мысалы, ғалым И.Лернер шығармашылық әрекет деп білім, білік, дағдыны жаңа жағдайға тасымалдай білуді, нысанның жаңа қызметін көре білуді, жаңа шешім табуды белгілейді.

Ал А.Лук шығармашылық әрекетті мәселені шешудегі көрегенділікке балайды, идеяларды іске асыру (генерация жасай білу), болжай білу қабілеттерін атайды.

Шығармашылық қабілеттер шығармашылық ойлау арқылы қалыптасады. Ал шығармашылық ойлауға ойдың жылдамдығы, ұшқырлығы, икемділігі, тапқырлығы, дәлдігі жатқызылады.

Шығармашылық қабілеттің дамуы, оны дамыту жолдары ойшылдарды ертеден толғандырды. Мәселен, Жүсіп Баласағұн, әл-Фараби, Абай өз еңбектерінде адамның жеке басын, қабілеттерін дамытудың жолдарын іздестірді. Оқушы шығармашылығына бағыт-бағдар беруді ең алғаш білім мазмұнына енгізген – М.Жұмабаев.

Оқыта отырып, баланың қабілеттерін дамыту мәселесі көрнекті педагогтер Ш.Амонашвили, И.Волков, О.Газман еңбектерінде қарастырылды.

Қабілет жайында жазылған ойларды, тұжырымдамаларды, еңбектерді талдай келе, адам бойында табиғи мүмкіндіктер болады, олар тек белгілі бір әлеуметтік жағдайларда байқалып, әрі қарай дамиды, әр адам басқа адамнан табиғи психологиялық жағынан ерекшеленеді деген қорытындыға келуге болады.

Философияда «қабілеттерді» тұлғаның белгілі бір әрекетті орындауға жағдай жасайтын жеке ерекшеліктері дей келе, олар қоғамдық-тарихи іс-әрекеттердің нәтижесінде қалыптасып, әрі қарай дамып отыратынын атайды. Әрі қабілет ұғымына адамның білім алуға қажетті психологиялық ерекшеліктері деген анықтама беріледі. Қабілеттер – іс-әрекеттің белгілі бір түрін нәтижелі орындаудан көрінетін адамның жеке қасиеттерінің жиынтығы. Бала бойындағы дарындылық сияқты ерекше қасиетті зерттеген Н.Лейтес қабілетке: «Іс-әрекеттің белгілі бір түрінде жетістіктерге жеткізетін психологиялық қасиет», – деген анықтама берді [3].

Қабілеттер жайындағы ой-пікірді түйіндей келе, төмендегідей тұжырым жасауға болады.

Қабілеттер мәселесі – оқушылардың жеке қасиеттерінің мәселесі. Қабілеттердің туа бітетін нышандары болады, олар өмір сүру барысында дамып отырады. Қабілет дәрежесі әр адамда әр түрлі болады, ол әрекеттен байқалып, сол әрекет арқылы дамып отырады.

«Тұлға» – қоғамдағы адамның даму дәрежесіне байланысты оның психикасында болатын жаңа сапа», – деп жазды А.Н.Леонтьев. Ал Э.Ильенковтың айтуынша, тұлғалар – қоршаған ортаға да, өздеріне де өзгеріс енгізе алатын адамдар.

Оқушылардың шығармашылық қабілетін танып білу, дамыту үшін:

- баланың қабілет деңгейі, құрылымы әр алуан болатыны ескерілуі керек. Оны анықтауға психологиялық тестілер, зерттеу, бақылау, дамыту жұмыстары көмектеседі;
- әр адамда қабілеттің бірнеше түрі болатынын ескере отырып, баланың жетекші қабілетін анықтап, арнаулы жұмыс түрлерін жүргізе білген жөн.

Психологтер қабілеттің екі түрлі деңгейін анықтайды:

- а) репродуктивті – іс-әрекетті, білімді берілген үлгіде қабылдауы;
- ә) шығармашылық – жаңалық ойлап табуға бағытталған қабілеттер деңгейі.

В.Андреев оқыту үдерісі арқылы шығармашыл тұлға тәрбиелеу мен өзін-өзі тәрбиелеу мәселесінің диалектикасын дәлелдейді. Өзін-өзі шығармашылықпен тәрбиелеу педагогикасының инновациялық курсы жасайды [3,144].

Адамтану ғылымында педагогикалық акмеологияға ерекше мән беріледі. Акмеология адамның шығармашылық іс-әрекеттің даму заңдылықтарын, шығармашылық қуатының жүзеге асуын, кәсіптік шеберліктің шыңына жету үрдістерін зерттейді.

Ғалымдардың айтуынша, әрбір адамның шығармашылық іскерлігінің шыңы әр алуан. Адам, ең алдымен, мамандық таңдайды, кәсіби іс-әрекетке көшеді, кәсіби шеберлікті меңгереді. Сонымен әр адам жеке мүмкіндігіне қарай кәсіби шеберлігінің шыңына жетеді.

Әрбір әдіскер мұғалім оқушының шығармашылық қабілетін дамытуға тырысады. Шығармашылық қабілет әркімнің өзіне деген сенімділігін арттырады [4,15].

Біз, көбінесе, оқушылардың өз қабілетін толық көрсетпейтінін білеміз. Әр адам өзін жетілдіру үшін өзіне-өзі қанағаттанбай, жоғары талап қойып отыруының үлкен мәні бар. Шығармашылық қасиет уақытты бағалауға ұмтылдырады. Уақыт – халық байлығы.

Озық оқыту үдерісінің нәтижесінде педагогикада: әрбір бала өзінше талантты әрі әрқайсысы шығармашыл бола алады. Шығармашыл бала өзінің қабілетін, күш-қуатын, бейімділігін сезіне алатынын дәлелдей де алады.

В.Сухомлинскийдің ойынша, шығармашылық арқылы тұлғаның рухани байлығы қалыптасады, шығармашылық адамды тартатын магнитпен тең. Сондықтан да мектептің, мұғалімнің, ата-ананың, тәрбиешілердің негізгі мақсаты – баланы өмірге, еңбекке шығармашылықпен қарауға үйрету болып табылады.

Баланың шығармашылық дайындылығының сипаттамалары ретінде мыналарды атауға болады:

- ✓ білімге ерекше құштарлық танытатын жоғарғы қажеттіліктің болуы;
- ✓ ақыл-ойдың жоғары қажеттілігінің болуы;
- ✓ тек кешегі мен бүгінгі ғана емес, болашақ абстрактылы идеялар мен теорияларға қызығушылығының болуы;
- ✓ өз бетімен белгілі бір мақсатқа жетуге табандылық көрсете білуі;
- ✓ абстрактылы-логикалық ойлаудың жоғары деңгейін танытуы;
- ✓ стандартты емес идеялар мен мәселені шешудің жаңа тәсілдерін таба білу қабілетінің болуы;
- ✓ тапсырмаларды өз бетімен ойлай және шеше білуге ұмтылуы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика. – Санкт-Петербург, 2000. – 101 с.
2. Хусаинова Н. Ю. Культура общения руководителя. –Казань, 1996. – 155 с.
3. Лейтес Н. С. Умственные способности и возраст. – Москва: Просвещение, 1971. –144 с.
4. Андреев В. И. Педагогика. – Казань, 1999. –202 с.
5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание личности. – Москва: Мысль, 1975. – 291 с.

В статье рассматривается сущность самооценки, принятие решений, свободы мысли путем развития естественной адаптации личности и превращения ее в творческие способности путем формирования базы знаний по конкретному предмету. Автор дает понятие о концепции творческого человека. В работе обобщаются мнения ученых о творческой личности, изучается связь с окружающей средой посредством осуществления творческих способностей личности. Вместе с тем, развитие творческого направления определяется в связи с физиологическим и психическим развитием человека.

The article discusses the essence of self-esteem, decision-making, freedom of thought by developing the natural adaptation of a person and turning it into creative abilities by forming a knowledge base on a specific subject. Gives a concept about the concept of a creative person. The opinions of scientists about the creative personality are generalized. The connection with the environment through the exercise of creative abilities of the individual is studied. At the same time, development of the creative direction is defined in connection with physiological and mental development of the person.

ӘӘЖ 378.1.147

Б.Б. Жахина

п.ғ.д., профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., Қазақстан, e-mail: bzhaxina@mail.ru

ТАНЫМ – ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗІ

Мақалада функционалдық сауаттылықты қалыптастыруда танымның рөлінің мәніне тоқталынады. Әрі танымның қабылдау, ес, есте сақтау сияқты адам қабілеттерімен байланысы сөз болады. Гносеология ғылымының білім алу мен дамыту үдерісінің әрекеттесу мәселелері зерттеледі. Оқушылардың танымдық әрекеттерінің өзіне тән ерекшеліктері айқындалады. Сонымен қатар функционалдық сауаттылық оқушылардың танымдық қабілеттерінің және өнімді жұмысының көрсеткіші екені айтылады.

Кілт сөздер: функционалдық сауаттылық, педагогикалық үдеріс, таным, қабылдау, қиял, ес, нақты пайымдау

Педагогикалық үдеріс үздіксіз білім алу жүйесінде диалектикалық түрде дамиды. Оның барлық сатысы бөлікті түрде өзара бір-біріне тәуелді және бір-бірімен сабақтастықта байланысқан. Педагогикалық үдеріске тән қасиет – үзіліссіздік пен дискреттіктің бірлігі: біріншіден, оқушы дамуында сандық өзгерістер ұлғаяды, ал екіншіден, ол бірте-бірте тұлғаның сапалық дамуына алмасады.

Оқу үдерісі үздіксіз білім жүйесінің әр сатысында өзіне тән ерекшеліктерге және лайықты сабақтастықтарға ие болады. Егер сабақтастық оқудың әр сатысында бір ерекшелігімен көрінсе, онда бір сатыдан екіншісіне көшу оқушының дамуындағы, оқудың әдістері мен формаларындағы сапалы өзгерістерге байланысты болатын құбылмалы және секірмелі сипат алады.

Сабақтастық үздіксіз білім беру жүйесінің көп деңгейлі ең негізгі қасиеті бола алады. Алғашқы, ең жоғарғы деңгей – ол сабақтастықтың үздіксіз білім жүйесінде адамның даму заңдылықтары ретінде жұмыс істейді. Екінші – сабақтастықтың жалпы педагогикалық ұстанымының болуы. Осының нәтижесінде педагогикалық үдеріс үздіксіз білім жүйесінде өз

қызметін жасайды. Үшінші деңгей – сабақтастық дидактикалық ұстаным бола тұра, оқушылар үшін орта мектептің оқу пәндерін жинақы әрі жан-жақты түрде түсінуге мүмкіндік тудырады. Ол функционалдық сауаттылықтың қалыптасуына ықпал етеді. Ең соңғы, төртінші деңгей – сабақтастықтың жеке, әр пәннің онда жүйеленген тақырыптардың ғылыми ерекшеліктеріне сай әдістемелік ұстанымының болуы.

Оқушылардың танымдық әрекеттерінің өзіне тән ерекшеліктері бар.

✓ Таным үдерісінің ғылымдағы объектісі белгісіз құбылыстар. Оқушылар ғалымдар зерттеген жүйені өздігінен оқу арқылы танып біледі. Оқушылар оқытуда адамзаттың танымындағы өткен жолды өтпейді.

✓ Оқушылардың таным үдерісі үнемдірек. Олар ғалымдардың, әдіскерлердің, ұстаздардың көмегімен әрбір мектеп пәні бойынша тиісті білімдер негізін іріктей алады.

✓ Оқыту үдерісінің ерекшелігі оқушылардың оқуды әрі қарай жалғастыруға және өз бетінше еңбек әрекетіне дайындалуына қажетті іскерлік пен дағдыларды игеру мен оның байланысы болып табылады.

✓ Мектептегі таным үдерісі тек білім берушілік емес, сонымен бірге дамытушылық, тәрбиелеушілік сипатта да болады.

✓ Оқушылардың таным үдерістері олардың жас ерекшелігіне сай ұйымдастырылады.

✓ Таным үдерісі пән мұғалімінің бағыттаушылық рөлімен, оқушылармен өзара тығыз байланыста іске асырылады. Мәселен, «нақты пайымдау» алғашқы сатыда кең мағынаға ие болады. Ол – сезім пайымдауы. Оған қабылдау, іс-әрекет пайымдауы жатады. Дәлірек айтқанда, алғашқы «нақты пайымдау» – бұл адамның айналасындағы құбылыстарды, зерттейтін заттар мен материалдарды өзінің барлық сезім мүшелері арқылы қабылдау немесе оған жақындау деген сөз. Бұл үдерісте есту, көру, иіс мүшелері түгел қатысуы қажет. Педагогтар мен психологтардың зерттеулері көрсеткеніндей, өтетін материалды ең жақсы қабылдау үшін, сол заттың немесе құбылыстың сыртқы көрінісін сөйлеу – хабар («сөз көрнекілігі») құралымен ұштастыра, байланыстыра білу өз нәтижесін береді.

Себебі зерттеушілердің анықтауы бойынша, адамдар қоршаған орта туралы алатын мәліметтерінің 90 пайызға жуығын көру арқылы, 9 пайызын есту арқылы, тек 1 пайызын ғана басқа сезімдер арқылы алады.

Әр түрлі сезім органдары арқылы қабылданған кейбір жеке түйсіктер мидың үлкен жарты шарында талданып, бұрынғы мәліметтерімен жалғастырылып, жаңа қабылдаудың негізін құрайды. Қабылдау заттың бүтіндей бейнесін беретіні белгілі. Әрі қабылдау – ми қабығының күрделі анализдік және синтездік қызметінің нәтижесі.

Заттар мен құбылыстардың мағынасын түсінудің қарапайым түрі – тану. Нәрсені танымайынша, оны аңғарып, қабылдау қиын. Тану жалпылай және даралап тану болып екіге бөлінеді. Жалпылай тану дегеніміз – талғаусыз қалай болса, солай тану. Негізінен, жалпылай тануда оқушы тілдік тақырыптардың өзіндік ерекше қасиеттерін біле бермейді. Ал объектілерді даралап тану арқылы ғана оларды анық, толық қабылдауға мүмкіндік алады. Мәселен, сөзжасамдық мәселелер бойынша негізгі сөзді түбірден, тіркесті сөзді еркін сөз тіркесінен айыра алады.

Ал толып жатқан объектілердің ішінен біреуін іріктеп алу, яғни, оның қасиетіне, сапасына, белгісіне қарай іріктеп алу – қабылдаудың таңдамалылығы деп аталады.

Қабылдаудың таңдамалылығы әр түрлі объективтік және субъективтік (оқушының түсіндірілетін тілдік тақырыпты қажетсінуі, қызығуы, психикалық көңіл-күйі, т.т.) себептерге де байланысты болады. Балада қабылдаудың дамуы түйсік, ойлау үдерістерінің дамуымен бірге жүріп отырады.

Ал қабылдаудың дамуында тілдің мәні зор. Өйткені қабылдаған нәрсенің аты-жөнін атап отыру – оның мағынасын ұғынуға жәрдемдеседі. Аты-жөнін атау сөз арқылы аталады, сөз арқылы беріледі. Сонда сөз мағынасын ұғыну, оның қандай ұғымның аты екенін ұғыну болып табылады. Сөздің өзі жасалуына қарай алуан түрлі болады.

Негізінен қабылдауда анализ бен синтездің бірлікте жүргені абзал. Оқушы әр заттың өзіндік белгісін ұққысы келеді, оның мәні мен мазмұнына, ішкі, сыртқы құрылысына, жасалу

принципіне зер сала бастайды. Заттарды дұрыс қабылдау, мәніне түсіну барлық пәндер бойынша бірдей болмайды. Дегенмен тілдік тақырыптарды түсінуде бала қабылдауының даму дәрежесі жоғары болады.

Негізінен, тілдік тақырыптарды түсіндіруде оқушы қабылдауын дамытудың ерекше екенін ескере отырып, пән мұғалімдері сабақ барысында төмендегідей талаптарды басшылыққа алғаны жөн.

- ✓ Көрнекі құралдарды қолдануда балалардың жас ерекшелігін мұқият ескеру;
- ✓ Түсіндірілетін тілдік тақырыптардың өзіндік ерекшелігін түсінуде, оқушы үшін байқау мен қабылдаудың мақсатын айқын ұғыну керектігін білу;
- ✓ Түсіндірілетін тілдік тақырыптарды бір-бірімен салыстыруға, жеке тілдік материалды оқушылардың қалыптасқан білімдік дағдыларымен үнемі байланыстырып отыруға әр түрлі тілдік тақырыптардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ажыратуға көзделген басты мақсаттар мен жеке мәселелерді түсініп айыра алуына бағыт беру;
- ✓ Оқушылардың сабаққа белсенділігін арттыруда тілдік материалдардың түрі, көлемі, ауыр-қиындығы есепке алынып, бұларды қабылдауының сапалы болуына дұрыс нұсқау беру;
- ✓ Оқушылардың ауызекі сөйлеу тіліндегі немесе жазбаша жұмыстарындағы жіберген қателерін өздеріне түзеттіру әрі оны қайтадан дұрыс қабылдап үйренуге әдеттендіру үшін қабылдау мен бақылаудың дәлдігіне тәрбиелеу;

Қабылдау еспен де байланысты. Ес дегеніміз – әр түрлі заттар мен құбылыстардың адам миында сақталып, қайтадан жаңғыртылып, танылып, ұмытылуын бейнелейтін үдеріс.

Ес – күрделі психикалық үрдістердің бірі. Ол есте қалдыру, қайта жаңғырту, тану, ұмыту деген үрдістерден тұрады.

Ғалым Қ.Жарықбаев: «Ес адамның басқа жан құбылыстарымен де, яғни қабылдау, ойлау, қиялмен тығыз байланысып жатады. Ол – әсіресе ойлау үшін аса қажет. Нәрсе есте дұрыс сақталмаса, бұл жәйт ойлауға қиындық келтіреді», – дейді [1,221-224].

Ал «Еске түсіру өнері дегеніміз – ойлау өнері ... Байланыстардың мәнісі – ойлау деген сөз», – дегенді айтады Ж.Аймауытов[2,51-54].

Есте қалдырудың сапасы дұрыс қайталау алуға байланысты. Ал мұның тілдік қағида, ережелерді, яғни қазақ әдеби тілінің, оның ішінде сөзжасамның нормаларын өмірге қажетіне жаратуда мәні зор. Бірақ оқығанын ұмытып кеткен соң қайталау пайдасыз, ұмытпай тұрып қайталау керек. К.Д.Ушинскийдің пікірінше, қайталауды ескіріп, құлап бара жатқан үйді жөндеу үшін емес, үйді берік нығайта отырып, үстіне екінші қабатын салу үшін жасайды. Әрбір ілгерілеп басқан адым бұрынғы өткендерді қайталап отыруға негізделу керек. Сонымен қатар, ғалым қайталауды түрлендіріп отырудың мәні жөнінде бұдан бұрын жаттап алғандарды сол күйінде айнытпай айтып берудің ешбір қажеттігі жоқ екендігін, ал кездейсоқ жаттап алғанды жаңа түрмен айту, яғни жаттап алғанды басқа сөздермен қайталап айтып беру әлдеқайда пайдалы екендігін айтады [2,15].

Бұдан шығатын қорытынды, сөзжасамдық заңдылықтар тек жаттап алатын догмаға айналдырылмай, тілдік тақырыптардың ішкі мазмұны лингвистикалық негізгі ерекшелігі танытыла түсіндірілуі тиіс. Сонда ғана оқушы «Сөзжасам» тарауы мен «Морфология» тарауының зерттеу объектісін, тілдік тараулардың алдында тұрған мақсат-міндетін терең ұғынады. Әр тарауға жүйеленген тілдік тақырыптардың өзіндік айырым, белгілерін салыстыра зерттей алады.

Жалпы бала есінің дамуы – мұғалімнің іскерлігіне, әсіресе, психологиялық дайындығына байланысты. Осы тұрғыдан келгенде, пән мұғалімі есте қалдыру мен оны қайта жаңғыртудың заңдылықтарын жақсы білуі тиіс. Есте сақтау қабілетінің барлық түрін белсенді жұмыс істеткізу – түсіндірілген тақырыпты толық қабылдаудың негізгі шарты. Есту қабілеті арқылы балалар ақпараттың 20 пайызын, ал көру қабілеті арқылы 20-60 пайызға дейін қабылдай алады. Сондықтан да оқыту үдерісінде ауызша, көрнекілік, практикалық әдістерге де сүйенген жөн. Оқушыларға жаңа тақырыптарды түсіндіру

үстінде әрі көркем, әрі айшықты есте жақсы сақталатын мысал тақырыптарды қысқа да қызықты етіп қайталау кезінде, сөздік жұмыстарын жүргізуде көрнекілік әдісі негізге алынғаны абзал. Бірақ бұлар тек жалаң көрнекілік, жалаң схемалық қызмет қана атқарып қоймайды, тірек, сүйеніш белгілері (сигналдары) ретінде оқушы үшін ойлану мен дәлелдеудің алгоритмі болғаны абзал. Ал оқушының барлық ықыласы айтқанды есте сақтап, қайталап беруге емес, сабақтың ішкі мәнін ұғып, ойлануға, өзара байланыстардың себебі мен салдарын түсінуге бағытталады.

Сонда схема-көрнекілік әрі оқушылардың таным белсенділігінің даму деңгейіне негіз болады. Аталған оқыту әдістері оқушылардың белсенділігін көтеріп, сабақты түсіндіруде жай тыңдаудан бастап, зерттеу әдісі негізіндегі жеке ізденіске әкеледі. Әрі бұл әдіс жеке оқушының бейнесін, оның белсенділігін, өзіндік талпынысын, ойын, ой қорытуын, сол ойын дұрыс әрі шебер жеткізе алуын көрсетеді.

Осыған орай, сөзжасамдық тақырыптарды лингвистикалық негізін аша тереңдете, дамыта оқытумен байланысты оқушы тілін дамыту жұмыстарын жүргізуде творчестволық зерттеу, проблемалық әдістерді ұтымды қолдана алудың нәтижесінде оқушылар шағын әңгіме жазуға, өлең жолдарының ұйқасын таба білуге, әр түрлі амал-тәсілдер арқылы жасалған туынды сөздің мағынасын түсініп, орынды қолдана білуге дағдыланады.

Әрі қазақ тілі сабақтарында оқылатын тілдік тұлғалар оқушылардың сөйлеу тәжірибесінде, шығармашылығы мен сөйлеу әрекетінде қолданылуға тиіс, сонда ғана тіл интеллект дамытудың қайнар көзіне айналады.

Осы ретте жеке пәндер әдістемесімен, жеке тілдік тақырыптарды оқыту әдістемесін нақтылап, ретке келтіруде психологияның алатын орны да ерекше. Ол мынадан көрінеді: әріде білім берудің мемлекеттік стандартын, типтік оқу жоспарын жасауда, қазақ тілін оқыту бағдарламасы мен қазақ тілі оқулықтарында оқу материалдарын іріктеуде сөзжасамдық тақырыптарды жүйелеп, соған сай күнтізбелік жоспар жасауда, тілдік тақырыптардың тілдік ерекшелігін ашатындай кешенді жаттығулар жүйесін жасауда да тақырыптардың, оны меңгеретін оқушылардың жас және психологиялық ерекшелігі ескеріледі. Әрі жекелеген сөзжасамдық тақырыптардың лингвистикалық негізін аша түсіндіруде оқушының қабылдай алу қабілеті, зейіні ескеріледі. Ал бұл мәселе Ү,ҮІ сыныптарда қазақ тілінің «Сөзжасам» тарауынан алған білімді оқушы күнделікті өмірде сауатты қолдана алуын, сөздің жасалуына қарай түрлерін бір-бірінен әрі морфологиялық тақырыптардан айыра зерттеуге ықпал жасайды. Сөзжасамдық тақырыптарды лингвистикалық негізін аша меңгертуде әрбір сабақтың мазмұн-мақсатына сәйкес оқыту әдістерін қолдануда да оқушылардың психологиялық ерекшеліктеріне ерекше мән берілді. Мысалы, Ү сынып оқушысының психологиялық ерекшелігіне сай әңгімелесу, проблемалық, ойын әдістерін қолдану, оқушылардың жалықпауын қадағалап, түрлендіріп отыру, т.б.

Ойын әдісі жөнінде М. Жұмабаев: «Баланың қиялы ойында жарыққа шығады. Ойын балаға кәдімгідей бір жұмыс. Ойлағанда бала жанындағы әсерлермен пайдаланады», - дейді [3,94].

Профессор Р.Г.Лемберг оқыту әдістерінің танымға барар жолдағы бір-бірімен сабақтастығын айта келіп, олардың ішкі дидактикалық бірлігімен жеке ерекшеліктерінің байланысын көрсетеді. Әр әдістің психологиялық құрылымына да ерекше көңіл бөледі. Ол: «Әр таным құрамының, әр таным әдісінің өзіндік психологиялық құрылысы болады. Қайталап айтып беру әдісі, дұрысын айтсақ, тыңдау процесі адамда ойлау мен елестетудің белсенділігін көтереді, бірақ түйсіну мен сезінуге сүйене алмайды. Сонымен қатар сөйлеу қызметінің төмендеуіне әкеледі. Көрсету, байқау әдісі, керісінше, қабылдау мен түйсінудің жанды қызметіне негізделеді және нақты ойлауға сүйенеді. Бұл абстрактілі ойлаудың алғашқы баспалдағы ғана», - дейді [4, 98].

Оқушылардың сөздің жасалуына қарай түрлерін, қандай жаңа ұғым атауы пайда болғанын түсіну, қабылдау қабілеті бірдей емес, сондықтан оқытуда ең тиімді әдіс-тәсіл түрлерін қарастыра білу керек.

Ж. Аймауытов – тәлім-тәрбие оқу-ағарту мәселелері саласында көп еңбек еткен адам. Мәселен, ғалымның «Тәрбие жетекшісі» деген еңбегінде дидактика мен педагогикалық психология мәселелері, яғни, «Сабақты баланың ынтасына сүйеніп беру», «Белсенді сабақ жүзеге қалай шығады?» деген мәселелер сөз болады [5,9].

Ал психологияның кейбір жекелеген мәселелерін «Комплексті оқыту жолдары» атты еңбегінде сөз етеді. Онда оқудың түп қазығы – еңбек екендігін айта келіп, мұны шәкірт психологиясына орайластыра жеткізудің қажеттігіне баса назар аударады. Әрі ғалым өмірдегі сан алуан құбылыстарды, нәрселерді бір тақырып пен пікірдің төңірегіне жинап, қосып, түйдектеп, біріктіріп оқыту комплексті оқыту деп аталатындығын айтады [6,52].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жарықбаев Қ. Психология негіздері. – Алматы, 2005. – 159 б.
- 2 Жарықбаев Қ. Жүсіпбек Аймауытұлының психологиялық көзқарастары. – Алматы: Білім, 2000.
- 3 Ушинский К.Д. Тандамалы педагогикалық шығармалары. – Москва, О.К.Б. 1945. – С.342–345. Избранное произведение. –Выпуск 2, М–Л, 2006. – 15 с.
- 4 Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992.– 160 б.
- 5 Лемберг Р.Г. Оқыту әдістері. – Алматы, 1958. – 205 с.
- 6 Аймауытов Ж. Тәрбие жетекшісі. – Орынбор: ГОСИЗДАТ, 1926. –186 б.
- 7 Аймауытов Ж. Комплексті оқыту жолдары. – Қызылорда: КАЗГОСИЗДАТ, 1929. – 29 б.

Данная статья посвящена вопросам значимости познания в формировании функциональной грамотности. Также рассматриваются связь познания с человеческими способностями как память, восприятие, запоминание. Изучаются вопросы взаимодействия науки гносеологии в процессе получения и развития образования. Определяются специфические особенности познавательной деятельности учащихся. Также отмечается, что функциональная грамотность является показателем познавательных способностей и продуктивной работы учащихся.

This article is devoted to the issues of learning importance in the formation of functional literacy. Knowledge contact with human abilities as memory, perception, memorization is also considered. The issues of interaction of the science of epistemology in the process of obtaining and developing education are studied. Specific features of cognitive activity of pupils are defined. It is also noted that functional literacy is an indicator of cognitive abilities and productive work of students.

УДК 381.43

Н.С. Жумагулова¹, А.А. Братаева², А.А. Володина³, Д.К.Кабжанова⁴

¹к.п.н, доцент, заведующий кафедрой иностранных языков и переводческого дела, Кокшетауский университета им. А. Мырзахметова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: n_schum@inbox.ru

²аспирант ОМГА, старший преподаватель, Кокшетауский университет им. А. Мырзахметова, г. Кокшетау, Республика Казахстан

³магистрант Кокшетауского университета им. А.Мырзахметова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail:anya.volodina.95@mail.ru

⁴магистрант Кокшетауского университета им. А.Мырзахметова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: danusya_k@list.ru

О РЕАЛИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРОГРАММ ОБРАЗОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В статье анализируются результаты Государственной программы развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы, которая вступила сегодня в фазу завершения. В качестве источника информации используются отчеты, опубликованные на сайтах акиматов городов и районных центров. Достижение поставленных целей сопровождается решением ряда задач в языковом поле Казахстана, прежде всего сохранением русского языка как языка межнационального общения, изучением английского языка и других иностранных языков как языков международного общения, а также сохранением языкового многообразия.

Ключевые слова: государственная программа, развитие и функционирование языков, Казахстан, обучение языкам, государственный язык, языковое образование, акимат.

ВВЕДЕНИЕ

В современной системе образования Казахстана завершается становление новой парадигмы, ориентированной на вхождение в мировое образовательное пространство. Обеспечение интеграции Казахстана в европейскую зону высшего образования идет через реформирование системы образования в школе и вузе, в том числе и иноязычного образования. В 2011 году в Казахстане были приняты две значимые государственные программы, которые были направлены на повышение качества образования на всех ступенях, а также особое внимание уделялось качественным изменениям в сфере языкового образования, а именно, изучения казахского языка как государственного, русского языка как языка межнационального общения и английского как языка международного общения. Это Государственная программа развития и функционирования языков и Государственная программа развития образования в Казахстане. В 2020 году завершается реализация комплекса мероприятий, которые были предусмотрены этими программами в плане обучения языкам и которые должны вывести казахстанское образование на новые позиции в мире.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Цель данной статьи состоит в анализе результатов реализации разработанной и принятой в 2011 году Государственной программы развития образования на 2011-2020 годы и Государственной программы развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы, которые вступили в настоящее время в фазу завершения. Объектом нашего исследования является процесс обучения трем языкам: казахскому, русскому и английскому. Материалом для исследования является информация с сайтов акиматов некоторых областей Казахстана: Карагандинской, Мангистауской и Костанайской.

Как известно, реализация Государственной программы развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы проходит в три этапа: первый этап: 2011-2013 гг., второй этап - 2014-2016 гг., третий этап - 2017-2020 [1]. Цель Государственной программы развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы состоит, в первую очередь, в создании гармоничных условий для развития, укрепления позиций, расширения сфер использования государственного языка, увеличения количества граждан, владеющих государственным языком. В программе предполагается три направления, первое из которых - овладение государственным языком

гражданами Казахстана. Второе направление реализации программы состоит в популяризации и расширении сферы применения казахского языка, третье направление - это повышение уровня языковой культуры в обществе.

При этом предполагается и развитие языковых центров не только по обучению казахскому языку как государственному, но и русскому, английскому и языкам других этносов. Безусловно, главная задача была и остается - обучение как можно большего круга населения государственному языку, который является важным фактором укрепления национального единства при сохранении языков всех этносов Казахстана.

Особенность современного этапа в реализации языковой политики Казахстана состоит в том, что общество уже должно научиться общаться на трех языках - казахском, русском и английском языках. Согласно плану, к 2020 году предполагалось обучить казахскому языку 100% выпускников школ и 95% взрослого населения Казахстана благодаря совершенствованию и стандартизации методологии обучения иностранным языкам. Обучение казахскому языку осуществляется сегодня в аккредитованных центрах для взрослого населения и в школах республики, начиная с первого класса начальной школы. Результативность обучения казахскому языку постоянно повышается благодаря системе стимулирования и мониторингу процесса обучения

В Программе обозначено, что русским языком к 2020 году должны овладеть 90% взрослого населения республики, английским языком - 20% населения, уметь общаться на трех языках - до 15% населения республики. Итак, как видим, планы были поставлены грандиозные. Наша задача - выяснить, насколько полно и системно выполняются основные пункты программы.

Обратимся к информации, опубликованной на сайтах акиматов в различных областях Казахстана. Так, акимат города Шахтинска опубликовал «План мероприятий на 2017-2019 годы по реализации государственной программы развития и функционирования языков на 2011-2020 годы», утвержденный 6 марта 2017 года. В нем отмечается, что «одной из основных задач языковой политики является проведение работы по организации обучения государственному языку государственных служащих и граждан различных категорий». Отмечается, что в городе функционирует КГУ «Учебно-методический центр «Бастау», на базе которого «обучением государственному языку были охвачены в 2014 году -160 человек, в 2015 году - 140 человек, в 2016 году - 160 человек, в 2017 года обучились 160 человек.

В данном центре также созданы условия обучения и английскому языку. Так, английскому языку обучились в 2014 году - 72 слушателя, в 2015 году -72 человека, в 2016 году -79 человек, в 2017 году -79 человек. [3]

Таблица 1 - Реализация Государственной программы развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы в г. Шахтинске в период с 2014 по 2017 гг.

Название населенного пункта	Обучением каз. яз. охвачено	Обучением англ. языку охвачено
г. Шахтинск	2014 - 160 чел.	2014 - 72 чел.
	2015 - 140 чел.	2015 - 72 чел.
	2016 - 160 чел.	2016 - 79 чел.
	2017 - 160 чел.	2017 - 79 чел.

Акимат Мангистауской области сообщает, что «по результатам социального исследования НПО «Қолдау Қазақстан», проведенного в 2016 году по государственному - социальному заказу Управления, выявлено: доля населения, овладевшего государственным языком в области - 93,32%; доля населения, овладевшего русским языком - 47,38%; доля населения овладевшего английским языком - 7,7 %; доля взрослого населения овладевшего

тремя языками - 7 %. В 2015 году эти показатели составляли 93,02%; 45,67%; 5,69% соответственно.[4] Таким образом, очевидно, что работа в регионах проводится, есть определенные успехи.

Таблица 2 - Реализация Государственной программы развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы в Мангистауской области за 2016 год

Название населенного пункта/области	Овладели казахским языком	Овладели русским языком	Овладели английским языком	Доля взрослого населения, овладевшего тремя языками
Мангистауская область	93,32%	47,38%;	7,7 %;	7 %.

В Костанайской области функционировало 18 центров обучения казахскому и английскому языкам, действовали 17 этнокультурных центров. Казахоязычный контент на областном телеканале «Казахстан-Костанай» составил в 2014 году 72%.

Доля казахоязычного контента в государственных печатных средствах массовой информации (районные и городские) составила 50%. Все 18 центров обучения языкам являются государственными организациями. На их базе организованы бесплатные курсы по обучению казахскому языку. В 2014 году 1037 слушателей изучали английский язык.

Таблица 3 - Реализация Государственной программы развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы в Костанайской области за 2014 год

Название населенного пункта/области	Овладели казахским языком	Овладели русским языком	Овладели английским языком	Доля взрослого населения, овладевшего тремя языками
Костанайская область	60%	98%	12%.	11%.

Мониторинг был затруднен отсутствием информации за последние годы на многих сайтах акиматов. Вероятно, работа проводится в каждой области, исходя из имеющихся человеческих и материальных ресурсов, однако некоторые запланированные индикаторы не нашли отражения в отчетах вышеназванных акиматов. Кроме того, информация подается не систематично. По некоторым индикаторам мероприятия не планируются.

Итак, если сравнить полученные данные с планируемыми индикаторами, то мы видим, что только один индикатор выполнен - русским языком население республики владеет достаточно хорошо; индикаторы по казахскому и английскому языкам на данный момент не выполнены, однако следует отметить, что принятие Программы развития языков способствовало бурному росту интереса к изучению, прежде всего, английского языка. Создана сеть языковых центров по обучению английскому языку, растет количество студенческой молодежи, владеющей английским языком и участвующей в различных международных программах и проектах.

Большое значение для полномасштабной реализации Программы развития языков имеет, на наш взгляд, координация планов и действий преподавателей языков, создателей учебников и типовых программ по трем языкам, - казахскому, русскому и английскому. Так, например, в Германии был создан Объединенный Союз Современных Иностраных Языков на основе всех Союзов иностранных языков. Он объединяет Союз учителей испанского языка, Союз учителей английского языка, Союз учителей китайского языка,

Союз учителей немецкого языка, Союз учителей нидерландского языка, Союз учителей русского языка, Союз учителей французского языка, Союз учителей японского языка. В задачи Объединенного Союза входит сохранение данных языков в образовательном поле страны и Европы, взаимная координация учебных планов, обмен опытом, проведение конференций, стажировок преподавателей и т.д.

На наш взгляд, было бы своевременно и полезно создать аналогичный союз в Казахстане с тем, чтобы координировать содержание и методы обучения трем обязательным языкам, а также другим иностранным языкам, которым обучают в школе и вузе. У нас есть Союз учителей немецкого языка, Ассоциация учителей английского и русского языков. Преподавателями накоплен огромный опыт преподавания языков уже в условиях суверенного Казахстана. Следовало бы провести совместное обсуждение назревших проблем, обмен опытом на пользу общего дела - повышения качества преподавания иностранных и неродных языков в Казахстане.

Вторым важным документом является Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011 - 2020 годы, которая, как известно, реализуется в два этапа: первый этап: 2011 - 2015 годы, и он уже завершился. Второй, основной этап, также идет к завершению.

Эта программа направлена, в первую очередь, на создание условий для развития и обучения для молодежи всех социальных слоев и с различным интеллектуальным потенциалом. Предполагалось, что молодежь Казахстана сможет получить среднее и высшее образование, обеспечивающее успех в быстро меняющемся мире. В ходе реализации обеих Программы должны были создать для этого все условия и обеспечить их реализацию материальными и человеческими ресурсами. Так, например, в НИШ уже идет переход на 12-летнюю модель обучения, уже изменилось качество среднего образования, получаемого в этих школах, однако это лишь весьма незначительная часть школ от общего числа функционирующих в Казахстане. Все усилия сегодня должны быть направлены на преобразование всех школ в НИШ по уровню материальной обеспеченности и остальным показателям, только тогда мы сможем решить задачи индустриально-инновационного развития страны и личности и соответствовать лучшим мировым практикам в области образования. Опыт преподавания английского языка рекомендуется сегодня учителям всех школ Казахстана, однако в этой сфере есть масса нерешенных проблем: отсутствие Интернет-связи в сельской местности, отсутствие высококвалифицированных учителей, отсутствие специализированных, оснащенных современной техникой и программами классов для обучения казахскому, английскому, русскому и другим языкам и т.д.

Программа должна была способствовать повышению конкурентоспособности отечественного образования, развитию человеческого капитала путем обеспечения доступности качественного образования для устойчивого экономического развития страны. Программа предусматривала обеспечение равного доступа молодежи к образовательным услугам; обеспечение равного доступа всех участников образовательного процесса к лучшим образовательным ресурсам и технологиям и т.д. В ходе реализации Программы должны были быть созданы условия для развития и обучения молодежи всех социальных слоев и с различным интеллектуальным потенциалом. Предполагалось, что молодежь Казахстана сможет получить среднее и высшее образование, обеспечивающее успех в профессиональной сфере. Однако уже сегодня очевидно, что городская молодежь имеет больше шансов обучаться в гимназиях и лицеях, посещать дополнительно различные курсы у высококвалифицированных учителей-предметников и преподавателей вузов, чем сельская молодежь. Именно городская молодежь получает бюджетные места для обучения в университетах, поскольку гораздо лучше подготовлена к вступительным экзаменам, но следует отметить, что Программа способствовала тому, что казахстанские бизнесмены обратили внимание на эту проблему. Так, например, казахстанский бизнесмен Айдын Рахимбаев инициировал создание новой образовательной программы для сельской молодежи

и призвал других бизнесменов, выходцев из сел и регионов, присоединиться к проекту. Он предлагает проводить предметные олимпиады для учащихся 9 класса, выявлять лучших и готовить их для поступления в ведущие вузы страны и зарубежные вузы, поскольку «госгранты выделяются, но в целом по стране пропорция поступления сельских выпускников на грант в лучшие топ - вузы РК составляет около 1,5%, Назарбаев Университет - 0%, а по программе «Болашак» - 1-2.»[5]

ВЫВОДЫ

Итак, в результате нашего исследования мы пришли к выводу, что принятие долгосрочных государственных программ в области развития образования и языков в Республике Казахстан в целом способствовало привлечению внимания общества к назревшим проблемам в этих сферах, позволило обозначить эти проблемы и наметить пути их решения. В обществе значительно повысился интерес к изучению трех значимых для гражданина Казахстана языков, возросло количество граждан, владеющих тремя языками, значительно обновилась материально-техническая база школ: появились специализированные кабинеты, учебные пособия нового поколения и т.д. Однако стали очевидными на завершающем этапе и некоторые проблемы, требующие своего решения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Государственная программа развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы
2. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011 – 2020 годы
3. Информация по реализации «Государственной программы функционирования и развития языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы»// http://shahtinsk.gov.kz/ru/prog_5_realiz/
4. О ходе реализации Государственной программы развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы в Мангистауской области// <https://mangystau.gov.kz/ru/page/view/4457>

Мақалада бүгінгі таңда аяқталу кезеңіне енген Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының нәтижелері талданады. Ақпарат көзі ретінде қала және облыс орталықтары әкімдіктерінің сайттарында жарияланған есептер қолданылады. Қойылған мақсаттарға жету Қазақстанның тіл саласындағы бірқатар мәселелерді шешумен қатар, бірінші кезекте орыс тілін халықаралық қатынас тілі ретінде сақтау, ағылшын және басқа да шет тілдерін халықаралық қатынас тілі ретінде үйрену, сонымен қатар тілдік әртүрлілікті сақтау болып табылады.

The article analyzes the results of the State Program for the Development and Functioning of Languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020, which has entered the completion phase today. As a source of information, reports published on the websites of akimats of cities and regional centers are used. The achievement of the goals is accompanied by the solution of a number of problems in the language field of Kazakhstan, primarily the preservation of the Russian language as the language of international communication, the study of English and other foreign languages as the languages of international communication, as well as the preservation of linguistic diversity.

УДК 37.06

N.S. Zhumagulova¹, Astafyeva A.A.²^{1,2} A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan

TRILINGUAL PHENOMENON IN KAZAKHSTAN SOCIETY

This article is focused on the analysis of implementation of the “Trinity of languages” project. The goal of the project is a mass acquisition of three languages by young people: Kazakh, Russian and English. The idea of such trinity is dictated by vital necessity. Knowledge of English is a mandatory requirement for business and business communication anywhere in the world. It is a window into the global world with its flow of information and innovation. Proposed trinity of languages in the conditions of multinational Kazakhstan is a significant factor in strengthening social harmony. However, it should be emphasized that the priority development of three languages does not mean that other languages of peoples of Kazakhstan are overlooked. The European Commission as well as Kazakhstan conducts a very active language policy focusing on diversity. For successful career in business it’s necessary to know one of the international languages, particularly European ones: English, German or French.

Key words: trinity of languages, multinational Kazakhstan, knowledge of English, successful career, business communication, trilingual as a modern socio-cultural phenomenon, the educational system of school and university.

INTRODUCTION

In the modern world it isn’t enough to know only two languages due to the development of international relations, establishing international contacts between countries and peoples, and globalization of educational process.

Nowadays, for successful career it’s necessary to know at least one of the international languages, particularly European ones: English, German or French.

The trilingual idea (i.e. learning three languages: Kazakh, Russian and English by citizens of Kazakhstan) was first mentioned by the President of the Republic of Kazakhstan at the XII Session of the Assembly of the People of Kazakhstan in October 2006. N.A. Nazarbaev suggested starting a staged implementation of the cultural project “Trinity of Languages” in his message “New Kazakhstan in the new world” in 2007: “Kazakhstan should be accepted in the whole world as a highly educated country, where people speak three languages. These languages are: Kazakh as an official language, Russian is a language of international communication, and English as a language of a successful integration into the global economy” [1].

The trilingual idea arose not only as a new format of language policy, but it was worked out due to a vital necessity. Kazakhstan, has been committing to three languages acquisition by citizens, proceeds from current realities - trinity of languages will be an evidence of competitiveness of the country. Today English language proficiency opens a door to the global world with its information flow and innovations. English language acquisition gives us an opportunity to study abroad at the world - best universities and to gain practical experience in advanced countries. English language proficiency is a mandatory requirement for business and business communication in any part of the world. Hence, citizens who are fluent in several languages will be competitive not only on the territory of our country but also abroad.

Mikhailchenko V.Y. defines trilingual as «a functioning of three languages within a territorial community (country, region, city, village), and also as a proficiency in three languages by the individual in its communicative needs» [2]. Accession to the Bologna process played a significant role in trilingual development in Kazakhstan. According to the principals of Bologna Declaration, multilingual education system should be implemented in Kazakhstan. It means that three languages (Kazakh, Russian and English) should be used equally. The aim of Bologna process is creation of strong, competitive education system in the world. Demand of acquisition of Kazakh, Russian and

English languages makes a basis for trilingual formation. However, in lingual planning, it is necessary to consider the fact, that bilingualism in the Republic of Kazakhstan is a natural process that takes place among the entire population of the republic, regardless of age and nationality. And trilingual is a regulated and formed “top-down” process.

M.S. Filimonova and D.A. Krylov notice that, generally, trilingual as a modern socio-cultural phenomenon develops under the influence of the following factors: strengthening the role of a socio-cultural component; creation of a common educational area; need for multilingual education; development of the global information space [3].

Thus, the essence of a transition from “bilingual” to “trilingual” is that every person should be inspired by the idea of three languages acquisition. And the educational system of school and university should create real conditions for that. The ultimate goal is to contribute to a jump of the economy of Kazakhstan, ensuring its competitiveness and successful entry into the global space.

There are different opinions on the issue in the country. Well-known political scientist, deputy of the Majilis of the Parliament, member of the Council of the Assembly of People of Kazakhstan V. Vishnichenko considers that Kazakh language development has «a paramount importance as an official language, since it is the guarantor of independence, the premise for the decent development of the nation. Russian language was and remains in perspective a language of international communication. Moreover, it is understandable to the overwhelming majority of the citizens and is widespread in all spheres. While English language acquisition will help us better integrate into the international economic and educational space. Development and functioning of three languages in the country opens up broad prospects for the development of our society» [1].

Great Abay encouraged Kazakh people to learn the Russian language, intuitively understanding that through the Russian language and the Russian culture, people could join the world culture. In the XXI century society faced new challenges: remaining true to one’s own origin, developing native language and culture, people of Kazakhstan should be integrated into the dynamic global processes of the technological and humanitarian plan.

MAIN PART

Proposed trinity of languages in the conditions of multinational Kazakhstan is a significant factor in strengthening social harmony. However, it should be emphasized that the priority development of three languages does not mean that other languages of peoples of Kazakhstan are overlooked. The Head of the State has repeatedly noted that the languages of other nations “have not become and will never be stepchildren in our country. We will continue to adopt a policy of preserving and reviving the national languages and cultures of our ethnic groups” [4].

Let’s look back at history of multilingual implementation in other countries. To begin with, the introduction of multilingual education in Southern Africa today is still critical where the language of instruction in educational institutions that discriminated against native language of students [5]. According to the author, this discrimination is still practiced in schools. One of the main arguments against multilingual education in Southern Africa is that bilingual and multilingual education, in her opinion, is too expensive, and there is only one way out: to use only one language - English. In the USA, for example, critics of bilingual and multilingual education are generally political conservatives [6]. In his opinion, there is a problem of various understandings of this phenomenon in different communities. Besides, as critics confirm, in this connection there is no common opinion concerning which multilingual/ polylingual education is the most successful [5].

On the contrary, other researchers (Cenoz and Jessner, 2000; De Bot, Lowie and Verspoor, 2007; Muller and Beardsmore, 2004; Vez, 2009; Ziegler, 2013) support the promotion of multilingual education. In their opinion, multilingual education for majority language students is effective in promoting functional proficiency in a second, and even third or fourth, language at no cost to the participating students’ native language development or academic achievement. There is often a positive correlation between the amount of exposure to the additional languages in multilingual programs and level of multilingual proficiency, but not always [7; 8].

For example, in Finland the education is provided in both the Finnish and Swedish languages at all levels, and Swedish and Finnish are required subjects at schools, thus almost all Swedish speakers are bilingual and many Finns have a good command of Swedish. Both languages, as well as a number of other smaller languages are all regulated by the Research Institute for the Languages of Finland. Moreover, despite the small number of speakers (approximately 5.5%), the Swedish language enjoys high status and governmental support. The development of the languages and their statuses were similar to those of Kazakh and Russian. Before Finland became independent, Swedish and Finnish were both official, after independence of Finnish came to dominate [9]. However, the Swedish speakers are a small community, and they are Swedish-speaking Finns, not Swedes. In this way, they do not have such a strong emotional attachment to the language as they would if they were Swedes. This was also a reason why the elite was willing to learn Finnish when the country became independent [9, p. 187-188] and thus the language policy had been successful.

It should be noted that the European Commission as well as Kazakhstan conducts a very active language policy focusing on diversity. Regarding their language education, every EU citizen should be able to use three community languages (after completion of secondary school); community language learning should be developed 'as early as possible'; a better quality of language and intercultural learning must be improved, and a more balanced language ecology should be promoted; increasing language competence increases mobility and also gives better possibilities for seeking jobs in different EU member states.

An investigation was conducted at Almaty universities, as the result of which was set that 55.5% students from KazATC and 60% from KazNU are fluent in Kazakh; 60% students from KazATC, 60% from KazNU and 77.7 % 11th grade pupils from the № 141 middle school in Almaty are fluent in Russian. The situation with foreign language is as follows: 20% students from KazATC and 25.5% students from KazNU, who graduated from the Russian school - think that they are able to communicate.

10% of interviewed graduates from Kazakh schools can speak foreign language. This number is higher by the pupils from the № 141 middle school in Almaty - 25% of pupils can communicate in foreign language (mostly - English; less often - Turkish); for 80% of interviewed students and 75% pupils it is complicated to communicate in foreign language. We introduce the results in Table 6:

Table 1. - Languages at the schools and universities in Almaty

The name of the university	Kazakh language proficiency	Russian language proficiency	Able to communicate on the foreign language
KazATC named after M. Tynyshpaev	55.5%	60 %	20%
KazNU named after Al- Farabi	60%	60 %	25.5 %
Pupils of 11 th grades Middle School № 141 in Almaty (Kazakhs).	-	77.7 %	25 %
Graduates with Kazakh language teaching	-	-	10%

Note: [developed by the author]

Below are the results of our study, conducted among the 1-3 year students from the non-language specialties at Kokshetau Abai Myrzakhmetov University, which allowed us finding out the level of knowing of the English language, also the level of knowing the Kazakh language among the students, where language of teaching is Russian. All the respondents know Russian. 403 students took part in the investigation, 257 students with Russian language of teaching and 146 students with State language of teaching.

Table 2. - Knowledge of languages (trilingual) at A. Myrzakhmetov Kokshetau University (non-language specialties), language of teaching is Russian

Year	The number of respondents	Knowledge of Kazakh	Knowledge of English	Knowledge of Russian
First year students	204 people	63 people -30.8%	44 people -21.5%	100%
Second year students	25 people	9 people-36%	5 people -20%	100%
Third year students	28 people	11 people -39%	8 people -28.5%	100%

Note: [developed by the author]

Table 3. - Knowledge of languages (trilingual) at Kokshetau Abai Myrzakhmetov University (non-language specialties), language of teaching is Kazakh

Year	The number of respondents	Knowledge of Kazakh	Knowledge of English	Knowledge of Russian
First year students	123 people	100%	29 people -23.5%	100%
Second year students	23 people	100%	7 people -30.46%	100%

Note: [developed by the author]

By knowing English, we mean a Pre-intermediate (A2) level of CEFR: *I understand single phrases and the most commonly used words in expressions, relating to the important subjects for me (for example, the main information about myself and my family, shopping, about the place, where I live, about my work). I understand what this is about in easy, clear and small messages and advertisements. I understand very small and easy texts. I can keep a very brief conversation about daily themes, but understand not enough to do the talking by myself.*

Result analysis allowed finding out the number of students, who know three languages at different levels: we consider the results of knowing the English language as the criterion of trilingual.

Table 4. - The number of students at Kokshetau Abai Myrzakhmetov University, knowing three languages (Kazakh, Russian, English), non-language specialties

Year	Kazakh language teaching	Russian language teaching	Result
First year students	29 people	44 people	73 people
Second year students	7 people	5 people	12 people
Third year students	Didn't participate	8 people	8 people

Note: [developed by the author]

These students present the linguistic identity of a new Kazakhstani space, where the linguistic identity, “is growing” in the updated academic discourse. They present Eurasian linguistic identity and Eurasian linguistic awareness, whose social and speech behavior is determined by cultures of language societies [10].

In order to clarify the attitude of the population of the Republic of Kazakhstan toward the trilingual program, we conducted an independent Internet voting. The results showed that, from 404 people who took part in the Internet survey, 36% considered trilingual program as one of the most absurd reforms.

A questionnaire was filled in anonymously, only age, nationality, occupation, native language and degree of its proficiency were indicated.

The questionnaire presented the following questions:

1. Is your school level of Kazakh language is sufficient for studying at a higher educational institution in a trilingual education program? (understanding of lectures in Kazakh language, answers during the seminars).

2. Is your school level of English language is sufficient for studying at a higher educational institution in a trilingual education program? (understanding of the lectures in English language, answers during the seminars).

3. Do you agree that knowledge of three languages (Kazakh, Russian and English) contributes to the personal and professional self-realization of a graduate of a Kazakhstan university?

4. Do you agree that your future professional success greatly depends on knowledge of three languages (Kazakh, Russian and English)?

5. Are you ready to study under the trilingual education program, where all the disciplines will be taught in three languages (Kazakh, Russian and English)?

6. What do you think about trilingual implementation in schools?

7. What do you think about trilingual implementation in universities for non-linguistic faculties?

8. Do you think that the expected results of the trilingual state program will be confirmed by 2019:

— Will the professional competence of Kazakh, Russian and English teachers increase?

— Will school graduates be able to communicate orally and in written form in English?

— Will schools switch to planned trilingual education in various school subjects such as: physics, chemistry, computer science, geography, biology, history, etc.)?

— Will secondary school graduates in 2019 be able to pass international English language exams to continue their studying at leading Kazakh and foreign universities (Kazakh-British University, Kazakh-German University, KIMEP, Nazarbayev University)?

9. How do you assess your own level of readiness for oral and written communication in Kazakh? (from 1 to 5)

10. How do you assess your own level of readiness for oral and written communication in English? (from 1 to 5)

11. What kind of tasks and activities would you recommend for English and Kazakh teachers to use in their lessons for you to be taught to communicate both in oral and written forms in these languages? (to write a letter, reply to a letter (personal and business), communicate on professional topics, listen to and understand lectures of foreign teachers, etc.)

The following answers were received from people of different age groups to the questions requiring a detailed answer:

— Children will be able to cope. Teachers are in question.

— In general, this is a good idea. Once, many Turkic scholars knew several languages. Arabic and Persian.

— Very negative. It's like biting three apples one at a time and throwing it away. We will get a generation of idiots who cannot express their thoughts and think clearly in any language.

— I think that there should be only one main language in Kazakhstan, it's Kazakh, and English we may learn for scientific purpose.

— I studied in Kazakh and English and speak Russian. I see only advantages.

— If there is a quality education, then trilingual is, of course, the right decision.

— There will definitely be no harm from this. This implementation will help open up new and effective opportunities in the future. But firstly, it should be introduced gradually, without forgetting about our native language. And remaining an independent country. Everyone chooses the language in which it is easier for him\her to express thoughts.

— I am for it. This program does not say that half the classes will be in one language and half will be in another. And then a couple of subjects in one language, a couple in another. It is good that our children from the first grade will be trained. Because if you study with a child from an early age, when he grows up, he will be competitive in everything (the author's style has been preserved).

— According to the study, the following conclusions can be drawn:

— 66% of respondents spoke positively about the implementation of trilingual in schools and universities.

— Students are more positive about trilingual implementation than working people and senior citizens.

— At present, the older generation do not use trilingual in their speech, since for them the English language does not represent any perspective in the near future.

— Middle-aged people (30–45 years old), whose professional activity is directly related to communication, due to the demand for knowledge of Kazakh, Russian and English languages, have a positive attitude to this phenomenon.

— In contrast, most of the representatives of the young generation, as practice shows, do not speak the official (Kazakh) language and at the same time speak, write and understand Russian and English, prefer to learn English, considering it more promising and most in demand.

Based on the survey results, it is possible to say that the transition from bilingual to multilingual has begun in the educational system (so far in the form of trilingual).

The Head of the State Nazarbayev N.A. in his message to people of Kazakhstan (of January 28, 2011) noted that according to the results of program implementation, proportion of adults who are proficient in official language should be 20% by 2014, 80% by 2017 and 95% by 2010. Proportion of people who are proficient in Russian language will be no less than 90% by 2020. Proportion of citizens of the Republic knowing English will be 10% in 2014, 15% in 2017 and 20% in 2020. Proportion of people proficient in three languages (Kazakh, Russian and English) will be 10% by 2014, 12% by 2017 and up to 15% by 2020 [1]. However, 34% of interviewed gave a negative answer on this question, therefore the hope for a quick resolution of the question is hardly justified. 80% of respondents are fluent in Russian and give it preference in all spheres of their life. The percentage of speaking the official language is 65%.

The proposed trinity of languages is a significant factor in strengthening social harmony in the conditions of multinational Kazakhstan.

Thus, in language planning, it is necessary to take into account the fact that bilingual in the Republic of Kazakhstan is a natural phenomenon for the entire population of different ages, representatives of different nationalities, and trilingual is accompanied by language changes imposed “from above”.

REFERENCES

1. Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev to the people “New Kazakhstan in the new world” (February 28, 2007) // Messages from the leader of the nation to the people / comp. G.T. Tanibergenova, K.T. Kallakhanov, R.Zh. Alimbekov. - Astana: Kultegin, 2008. - P.237 – 280.

2. Dictionary of sociolinguistic terms / V. A. Kozhemyakina, N. G. Kolesnik, T. B. Kryuchkova; rep. ed. V. Yu. Mikhalchenko. - M.: Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences, 2006. - 312 p.

1. Filimonova MS, Krylov D.A. Bilingualism as a trend of language development of modern society. - FGBOU VPO "Mari State University", rep. Mari-El, Yoshkar-Ola, 2012.

2. Nazarbayev N.A. Tolerance as a factor of peace // Kazakhstanskaya Pravda. - 2006. - June 13th. - No. 147. - C.I.Heugh K., Skutnabb-Kangas T. Multilingual education works: From the periphery to the centre. - Orient Blackswan, 2010.

3. Genesee F. Handbook of bilingualism and multiculturalism. - 2004. - p. 547 - 576.

4. Cenoz J., Jessner U. (ed.). English in Europe: The acquisition of a third language. - Multilingual Matters, 2000. - Vol. 19. Genesee F. What do we know about bilingual education for majority language students // Handbook of bilingualism and multiculturalism. - 2004. - С. 547 - 576.

5. Cenoz J., Jessner U. (ed.). English in Europe: The acquisition of a third language. - Multilingual Matters, 2000. - Т. 19.

6. Muller A., Beardsmore H. B. Multilingual interaction in plurilingual classes - European school practice // International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. - 2004. - Т. 7. - №. 1. - С. 24-42.

7. Buchberger, Irina. *A Multilingual Ideology in a Monolingual Country: Language Education in Finland*. CAUCE, 25, 2002. - P. 185-202.

8. Zhumagulova N.S. Eurasian linguistic personality: monograph / Zhumagulova N.S. - Kokshetau: RIO KU Publishing House A. Myrzakhmetova, 2017. - 112 p.

Н.С. Жумагулова¹, А.А. Астафьева²

Қазақстанда үш тілдік құбылыс

^{1,2} А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы

Қазіргі әлемдегі үштілділік кез келген дамыған қоғамның ажырамас бөлігі болып табылады деген қорытынды жасауға болады. Ол халықаралық кеңістікке ықпалдасуға көмектеседі. Бұл бағытты таңдап, мемлекет азаматтарға кең мүмкіндіктер береді. Бүкіл әлемде бәсекеге қабілетті, сұранысқа ие маман болу мүмкіндігі бар. Кез-келген жаңашылдық сияқты бұл бағдарламаның өз артықшылықтары мен кемшіліктері бар, бірақ бұл феноменнің саналы көзқарасы мен түсінігі ғана іске қосылған бағдарламаға бірқалыпты ықпал етуге және алға қойылған мақсаттар мен жоғары нәтижелерге қол жеткізуге көмектеседі.

Н.С. Жумагулова¹, А.А. Астафьева²

Феномен трехязычия в казахстанском обществе

^{1,2} Кокшетауский университета им. А. Мырзахметова,
г. Кокшетау, Республика Казахстан

Трехязычие в современном мире является неотъемлемой частью любого развитого общества. Оно помогает интегрировать в международное пространство. Выбрав это направление, государство дает гражданам широкие возможности. Возможность быть конкурентоспособным, востребованным специалистом во всем мире. Как и любое нововведение данная программа имеет свои плюсы и минусы, но только осознанный подход и понимание этого феномена поможет плавно влиться в уже запущенную программу и добиться поставленных целей и высоких результатов.

ӘОЖ 37.013

Г.Ж. Искакова¹, А.А.Букаева²

¹ Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, п.п.ф.м., аға оқытушы, e-mail: g.ristina@mail.ru

² Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, ф.ғ.м., аға оқытушы, e-mail: anar-bukaeva@mail.ru

БАЛА ТӘРБИЕСІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ҰСТАНЫМ

Мақалада жеріміздің ұланғайыр кеңдігімен, мұндағы табиғат сұлулығының әсерінен гасырлар бойы қалыптасқан дархан, жомарттық, адамға деген мейірімділік пен

өнерпаздық, қазақ биосферасының өзіндік ерекшелігінен туындаған асқан қонақжайлылық, жойқын соғыс пен қуғын-сүргінге ұшырау салдарынан тірнектеп жинаған рухани мұраны өсер ұрпаққа жеткізу болашақ ұстаздардың міндеті екендігі айтылады. Қазақ халқы ескі заманнан өзінің қадір-қасиеттерін қызғыштай қорғап, көздің қарашығындай сақтап, өз ұрпағын ауыздандырып келген ел. Сондықтан да қазіргі ұрпақ осынау ұлттық қасиеттерімізді ерекше қастерлеп, мақтан тұтып, жас ұрпақ осы рухта тәрбиеленулері керек. Жас ұрпақты тәрбиелеу барысында өз гасырынан озып туған зұлама, ұлы ұстаз, ақын, философ, әдебиетші, тарихшы Мағжан Жұмабаевтың еңбектерін басшылыққа алу керектігі туралы айтылады.

Тірек сөздер: ұлттық мәдениет, рухани дүние, әдістемелік бағыт, ұлтжандылық, ұлы адами құндылықтар.

КІРІСПЕ

Соңғы жылдары қоғамымыздағы жүріп жатқан әлеуметтік-экономикалық жаңғырулар нәтижесі тәуелсіз Қазақстан Республикасының тәлім-тәрбие саласының жұмыс мазмұнына жаңаша бағыт-бағдар беріп отыр. Жас ұрпақты тәрбиелейтін ұстаздар қауымына жүктелетін міндеттерді ел Президенті өзінің Қазақстан халқына жолдауында, ҚР «Білім туралы» заңында, «Мәдени-этностық білім беру» тұжырымдамаларында айқындап берді.

Қазіргі жас ұрпаққа тәуелсіздікке дейінгі күрделі күрес жолының өткен тарихын таныту міндеті қойылып, этнопедагогика мен ұлттық психологияға қатысты халықтық ой-танымдарды ғылыми теориялық бағытта қайта жаңғыртуға жедел бетбұрыстар жасалынуы Қазақстандық психология ғылымының алдына жаңаша міндеттер қойып отыр. Халқымыздың рухани дүниесін, ұлттық мәдениеті мен психологиясының тарихын терең зерделеп, ғылыми сараптау кезек күттірмейтін келелі іс болып табылады.

Тұңғыш Елбасының қабылдаған «Мәдени мұра» бағдарламасында да халық тарихын қалпына келтіру, өткен тарихымыздың тағылымдық тұжырымдарын қайта жаңғырту жас ұрпақтың бойына шынайы отаншылдық сезімді дамытудың жолы ретінде тұжырымдалады.

Қазақ халқының ғасырлар бойы жинақтаған тағылымдық, өнегелік мұраларының күні бүгінге дейінгі мұраларын анықтап, ұрпақ тәрбиесінде пайдаға жарату міндеті тұр. Еліміз тәуелсіздік алған жылдардан бергі - ұлттық жантану ғылымының саласында да жаңаша сараптауларды қажет етеді.

Қазақ психологиясының даму тарихы мен өзіндік сипатын зерделеген ғалым Қ.Б.Жарықбаев ұлттық тәлім-тәрбиелік ой-пікірлер төркінін ұлттық салт-дәстүрден Орхон-Енисей жазбаларынан бастап, Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңді қарастыра отырып, этнопедагогика мен қазақ психологиясының ғылыми-теориялық дәрежеге көтерілмеу себептерін ашады. Ол себептер: біріншіден, Қазақстанда қоғамдық, гуманитарлық ғылымдардың сан-салалы тараулары бір-бірінен дараланып, бөлініп, олардың ғылыми атаулары қалыптаса қоймағандығын, екіншіден, әр ғылымның жекелеген ерекшеліктерін мұқият зерттейтін маман ғылымдардың тапшылығы, үшіншіден, ғылым салаларын өрістетерлік ғылыми-техникалық материалдық базасының жоқтығы себеп болғандығын атайды.

Егеменді еліміздің бүгінгі жаңаша сипаттағы даму үрдісіне сәйкес, тарих қойнауында қалып қойған тарихи тұлғалардың тәлім-тәрбие туралы ойларын тану мақсатында ХХ ғасыр басындағы қазақтың рухани ой-әлеміндегі, көрнекті тұлға М.Жұмабаевтың психологиялық және тәрбиелік мұраларын арнайы қарастыру осындай заман талабынан туындап отыр.

ХХ ғасыр басындағы саяси қысым қазақ ұлтының қалыпты дамуына кедергі жасап, сырттан танылған жат психология қыспағында ұстады. Ол кеңестік идеологиядағы аз ұлттың табиғи дамуын тежеу саясатымен ұласты. Осы саясаттың зардабын бір ғасыр бұрын М. Жұмабаев секілді дара тұлғалар алдын ала көре білді және халықты сақтап қалудың бірден-бір жолы заман талабына төтеп беретін жаңаша сипатты ұлт өкілдерін, жас ұрпақты тәрбиелеу жолдарын ұсынды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

М. Жұмабаевтың тұлғалық даралығы интеллектілік, эмоциялық, еріктік сфералардың тұтастай психологиялық ой-пікірлердің барлық саласында танылды. Ол басқалардың көрмейтінін көре, сезе білетін қабілетінен, жаңалықтарды қабылдау, өңдеу ерекшелігінен және оны шеше білудің даралығынан көрінеді.

Мағжан өзінің өткен өмір жолындағы қоғамдық жағдайлардың бәріне сын көзбен қарап, өзін өзі анықтауға, өзінің идеяларын жүзеге асырып қоғам үшін құнды тұлғаға айналады. А.Н.Леонтьев тұжырымдамасындағы «тұлғаның жүйелі қасиеттерге ие болуға, танымдық қабілеттері мен тұлғалық қасиеттерінің дамып жетілуі, сыртқы ортамен әрекеттестігі жағдайында жүзеге асады» - деген тұжырымдарын Мағжан тұлғасын тану арқылы көз жеткізуге болады. Ғалым ұстанған тұжырымның мазмұны бойынша этномәдени сәйкестіліктің дұрыс қалыптасуы тұлғаның өзін-өзі тануына, жеке даралық қасиеттерінің ашылып, көрінуіне әсер ететін әлеуметтік-психологиялық механизм болып табылады.

М.Жұмабаев мұраларын педагогикалық, психологиялық деңгейде сараптау - этнопедагогика мен қазақ психологиясының тұтастығы мен сабақтастығын айқындап, тарихи даму жолын қалпына келтірудің негізгі көзі болып есептеледі. Сондықтан да М.Жұмабаев мұраларын бүгінгі тәлім-тәрбиелік мақсатта пайдалану қажеттілігі туындап отыр.

Ғалым О.Л. Рубинштейн адамның белсенділігін сыртқы орта әсерімен оның ішкі жан дүниесінің өзара әрекеттестігі нәтижесінде қарастырса, ал ғалым С.М.Жақыповтың «адамның өмірде сәтті әрекеттесуі қоғамда болып жатқан жаңалықтарға, өзгерістерге бейімделгіштік қасиетімен байланысты» - деп тұжырымдағанындай, Мағжан тұлғасының даралығы ұлттық төл тума даму жолын әлемдік дамудың ағымынан ажырата алды және дүниежүзілік өркениеттің оң ықпалын таңдап, талғап қабылдап, ұлт қажетіне жарата білді.

Саяси құрсаудың қамытын халқына кигізбеудің амал-әдісін қарастырып, ел болып халық сипатын сақтап қалудың жолы ретінде ұлтын сүйген білімді, парасатты тұлғалар тәрбиелеуді басты мақсат ретінде ұсынды. Тәрбиенің алғашқы бастаулары - отбасы, мектеп, оқулық деп танып, олардың ұлттық сипатының басымдығына назар аударды. Осы жолмен жалпы адамды сүйетін, заман өзгерістерінде жұтылып кетпейтін дара тұлғалар тәрбиелеп шығаруға болатындығын тұжырымдады.

Европа, орыс мәдениетімен жетік таныс болған Мағжан кез келген өзгенің әсерін (мейлі тәрбие де, әдебиет те болсын) қабылдамас бұрын қазақтың төлтума тарихы мен мәдениетін меңгеру керек деген тұғырнама ұсынды. Ғалымның осы ой-пікірлерінің ғылыми мәнін ашып, бүгінгі жаһандану кезеңіндегі ұлттық тәлім-тәрбие психологиясына енгізу өзекті мәселе болып табылады.

Мағжан - қазақтың ұлы педагогы дей отыра, оның еңбектері колледж, жоо-дағы педагогикалық мамандықтарда оқитын білім алушылардың педагогика, психология пәндерін оқыту бойынша типтік оқу бағдарламаларына енгізілмеуі, енгізілсе, аз сағат берілуі - ойлантарлық мәселе. Қазіргі жастар батыстың менталитетін қабылдап, қазақы мінезден ажырап бара жатыр. Сол себепті болашақ жастарды тәрбиелеуде ұлттық педагогиканың мәртебесін көтеру, жоо-ның білім беру стандарттары мен колледждердің типтік оқу бағдарламаларына М.Жұмабаевтың мұраларын енгізіп, оның "Педагогикасын" жан-жақты меңгеру қажеттілігі туып отыр деген ойдамыз.

М. Жұмабаев өз ғасырынан озып туған ғұлама адам. Ол ұлы ұстаз, ақын, философ, әдебиетші, тарихшы. Оны оқып, зерттеу бүгінгі ғалымдар мен ізденушілер үлесіне тиесілі болмақ. Мағжанның әділ бағасын беру, бүгінгі ұрпақ үлесіне тиісті. М.Жұмабаевтың өмірі мен өнегесін, оның әдеби-педагогикалық мол мұрасын жүйелі түрде оқу-тәрбие ісіне енгізіп, жас жеткіншектерді тәрбиелеуде қолдансақ, олардың жан-сезіміне, Отанға, ел-жұртқа деген сүйіспеншілік, нық сенім, ұлтжандылық, ұлы адами құндылықтарды қалыптастырамыз. Тағдыры тәлкекке түсіп, қасірет пен қайғы шырмауынан шыға алмай, қатыгез заманның құрбаны болған осынау аяулы жан, әлі де болса, қоғамнан өз бағасын толық алған жоқ.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алғаннан бері М.Жұмабаевтың әдеби, педагогикалық мұралары біршама зерттелгенін айтқан жөн. Ал, біз оның тәлімгерлік ой-пікірлерінің педагогикалық негіздеріне назар аударуды жөн көрдік. Мағжан қазақ мектебіндегі бала тәрбиесі мен білім беру ісін ғылыми жолға қою үшін мұғалім даярлау ісіне белсене араласып, мұғалімдерге арналған "Педагогика" және басқа да оқулықтар мен оқу-әдістеме құралдарын жазды. М.Жұмабаевтың әдістемелік бағытта жазған еңбектерінің бірі "Сауатты бол" кітабы. Кітап, 1926 жылы, кейіннен 1929 жылы 50 мың дана болып, Мәскеуде басып шығарылды. Оқулық негізінен ересектерге арналып жазылған болса да, сол кездегі қазақ мектептері үшін таптырмайтын оқу құралы болды. Елдегі сауатсыздықты жою науқанына белсене араласқан М.Жұмабаев оқулықты қарапайым тілмен, суреттермен әр түрлі сызбаларды қолдана отырып жазған. Өзінің айтуы бойынша "оңайдан қиынға қарай үйрету" әдісін қолданған. Сонымен қатар оқулықтағы мақалалар мен өлеңдер оқушылар үшін жеңіл, жаттап айтуға оңай болуын естен шығармаған. Жалпы бұл кітап туралы сол кезде алғашқы сын айтушы молдағали Жолдыбаев: "Не дегенмен, кітаптың шығуы аса пайдалы. Ахметтің "Сауат ашқыш" , "Әліпбилеріне" қосымша саяси сауат ашатын орындардың бұл кітапты алдырулары керек-ақ"- дейді. Осыған орай айта кететін бір ой, қазіргі кезеңде мектептер үшін оқулықтар жазу ісімен көптеген адамдар айналысуда. Өкініштісі сол оқулықтардың біразы қойылатын талаптарға жауап бере бермейді. Оқушының қабылдау, ойлау қабілетімен психологиялық қасиеттері ескерілмейді. Кезінде осы мәселе туралы М.Жұмабаев өзінің "Жазылашақ оқу құралдары һәм мектебіміз" деген әдістемелік бағытта жазылған мақаласында: "Жазылашақ біздің оқу құралдарымыздың да мінезі мектебіміздің мінезіне байлаулы болуға тиісті" - деп болашақ оқулықтың өмір талабына сай болуын ескертеді. М.Жұмабаевтың бұл ескертпесі бүгінгі күн үшін де өзекті екендігі бәрімізге мәлім.

Шын мәнінде де, жақсы оқулық оқушының сабаққа деген қызығушылығын тудыра отырып, оны тәрбиелейді де. Тәрбие мәселесіне байланысты М.Жұмабаевтың жазған еңбектерінің бірі - "Бала тәрбиелеу жолдары". Бұл әдістемелік еңбектің құндылығы - жас өспірім сәбиден бастап, ер жеткен бала мен бой жеткен қызды ұлттық негізде тәрбиелей отырып, ұлы адами қасиеттерді бала бойына қалай қалыптастыру керек екендігін көрсетеді. Сонымен қатар бала тәрбиесі туған, өскен ортасына, ата-ананың, отбасындағы тәрбиеге байланысты. Осы орайда Мағжан Жұмабаев баланың маңайындағы адамдар да тәртіпті, тәрбиелі болуы, баланың көзінше бөтен сөз айтпау, сұлу сезімдерді көрсете білуі керектігін ескертеді. Бала тәрбиелеудің жолы әр алуан екендігін көрсете отырып, М.Жұмабаев халық педагогикасының құнды жақтарын алуды меңзейді. Баланың ойыны, тілінің дамуы үшін пайдалы екендігіне назар аударады. Баланың түзу, сау, ойлау қабілетінің жақсы дамуы үшін де оның күн тәртібіне, тамақ ішуіне ерекше көңіл бөліп, назар аударып отыру қажет екендігін ескертеді. Еңбек, ақыл-ой, эстетикалық тағы басқа тәрбие түрлерін терең орынды қолдана білгенде ғана оқушыларды заманына сай тәрбиелеуге болатынын М.Жұмабаев сол кездің өзінде-ақ айтқанды. Мағжанның "баланы заманына сай тәрбиелеу керек" - деген ойы бүгінгі күні өзекті екендігіне ешкімнің дауы бола қоймас деп ойлаймын. [1, 175]

М.Жұмабаевтың ұлттық мектепті құру, оны қалыптастыру туралы жазған еңбегінің бірі "Жазылашақ оқу құралы һәм мектебіміз". Ұлы ұстаздың ұлт тағдырына немқұрайлы қарай алмағандығын осы бір еңбектен көруге болады. Ол: "Бір елдің тағдыры мектебіміздің құрылысына байланысты. Қазақтың тағдыры келешекте ел болуына мектебінің қандай негізге құрылуына барып тіреледі. Мектебімізді қазақ жанына қабысатын, үйлесетін негізде құра білсек, келешегіміз үшін тайынбай-ақ серттесуге болады" - дейді. М.Жұмабаев болашақ мектеп қандай болу керектігін сөз етіп, қазақ мектебі ең алдымен, таза қазақ тілінде жұмыс істей отырып, оқушыларға жан-жақты білім негіздерін бере алатындай болу керектігін меңзейді. Пәндерді оқытуда ғылым мен техниканың соңғы жаңалықтарын пайдаланумен қатар тіл, әдебиет, мәдениет, ұлттық тәлім-тәрбие мәселелерін кейінге қалдырмау керектігін айтады. М.Жұмабаевтың әдістемелік бағытта жазған еңбегінің бірі- "Бастауыш мектепте ана тілін оқыту жолы". Оның аталған мұрасы 1923 жылы Ташкентте жарық көрген. Мұнда ол сол

кездегі тарихи жағдайдан туатын міндеттерге: 1. Бастауыш мектептің міндеті. 2. Еңбек мектебінің міндеті. 3. Төрт жылдық бастауыш мектептегі ана тілі мен ана тілі сабағының сабақтан тыс түрлеріне тоқталады. Оқулықтың басты мақсаты - бастауыш мектепте ана тілін оқытудың әдіс-тәсілін мұғалімдерге ұсына отырып, ана тілін мектепте, қоғамда жоғары көтеру керек екендігін меңзейді. Оқулық "Мектебіміз" деген алғы сөзбен басталады. Мұнда Мағжан сол кездегі қазақ мектебінің тағдырын сөз етеді. Бір ғана ойдың төңірегінде сөз қозғамай, ол сол замандағы тарихи жағдайдан туатын міндеттерді анықтайды.

Нағыз ғалым белгілі бір жүйемен ойлайды. Мағжанның зерттеушілік өнеріне тән нәрсе - қолға алған тақырыбының тарихи һәм теориялық бүге-шігесін барынша терең білетіндігінде. Бұған оның құдай берген кемелгер алғыр ойын, ұшқыр қиялы мен сезімін қосыңыз. Осы бір еңбектің өзінен ғана Мағжанның қазақ тілінің жетік, үлкен әдіскері, лингвистика саласын терең білетіндігін байқауға болады. Мағжанның ана тілін бастауыш, яғни 1 сыныптан дұрыс оқыту керектігі туралы арнайы сөз қозғаған. Әр алуын қосымша әдіс-тәсілдерді төменгі сыныптарда кеңінен қолдану қажеттілігін көрсете отырып, сынып сайын қажетті материалдарды сұрыптау ұстанымдарына да мән берген. Ол төрт жылдық бастауыш мектепте ана тілін оқытуды жүйелеп, қай сыныпта қалай, қай дәрежеде оқыту керектігін баяндаған. Бірінші жылы баланың тілін дұрыс сөйлеуге, өз ойын айтуға дағдыландыру, "қысылмай сөзбен жарыққа шығаруды" ұсынады. Сондай-ақ, жаттаған өлең, сөз, көрген дүниелерін сурет қылып салып, оны сипаттап жазуға үйрету, сахнада ертегі, әңгімелерді жатқа айтып беру керектігін жазады. Екінші жылы оқушы тілін "өркендете" отырып, оның сурет бойынша оқыған әңгімелерінен "даяр әңгіме" құрып, айтып беру қажеттілігін ұсынады. Үшінші, төртінші жылдары оқушы тілінің әсерлігіне, тазалығына назар аудара отырып, талаптарды күшейту, әдеби, мәдени тілді қалыптастыру үшін не істеп, не қою керектігін жазады. Сонымен қатар, балаларға ана тілін үйретуде оқулықтың бала психологиясы мен жас ерекшеліктеріне сай жазылуының зор маңызы бар. Өкінішке орай, біздің мектептерімізде сапасыз оқулықтар көбеюде. Мұны дұрыс жолға қоймаса, жалпы білім беруде көптеген олқылықтар болуы мүмкін. Бұл орайда оқыту үрдісінде оқулықтың алатын орны мен оның рөлін айтпаса да түсінікті. Оқушының педагогикалық-психологиялық, ас ерекшеліктерін ескере отырып, ғылыми тұрғыдан жпзылған оқулық, бала үшін үлкен жетекші құрал болумен қатар, баланың оқуға деген ынтасын арттыра түседі.

Тілдің ұлттық ерекшелігі, қолданыс мәнері ана тілі оқулықтары арқылы айқын көрініс берумен қатар, ол баланың тілін ұстартып, ойын ұштап, ұлттық сана-сезімін қалыптастыруда үлкен тәрбиелік қызмет атқарады деп қарайды. Сол кездегі мұғалімдер үшін бұл еңбек таптырмайтын әдістемелік құрал болды. Оқушыны қалай оқыту керек дей отырып, Мағжан: "Оқушы жүрегіне, ең алдымен нақты бейне, сурет орнату керек"- дейді. Мұндайда бала біреудің айтқанын сөзбе-сөз қаталап, күйіс қайырып тұрмайды, тиісті сөзін өз жүрегінен суырып сөйлейді".

Тілді дамытуда оқушылар жиналысының да рөлі зор екендігін Мағжан дәлелдей келе, "Балалардың жиылысы олардың тілін өркендетуге әдемі құрал" - деп жиналыстың рөлін көрсетеді. Жалпы, балаға тіл үйретуді оның тілі енді шыға бастаған кезден бастап жүргізгенде, бала тілі бай болады. Ал, адамның тілі "қатайған" кезде психологиялық өзгерістер енгеннен кейін оған тіл үйрету қиын болатыны белгілі. Ана тіліне үйретуде болсын, жалпы оқытуда болсын М.Жұмабаевтың ұстаған идеясы - баланың өз бетінше білім алу дағдысын ұштау үшін қиялын өркендету. Ол үшін әдемі ертегі, әңгімелерді, қазақтың әсем әндері мен өлең жырларын пайдаланудың маңызы зор. Бала өзі көрген нәрседен қиялы арқылы сан алуан құбылыстар туғызады. Сонда ғана бала қиялы дамып, білімі сапалы болады. Бұл жөнінде Г.А.Цукерман: "Оқытудың бірінші қадамында мұғалім баланың алдына жаңа тапсырма қойып, мақсатын анықтап көрсетіп, олардың оқу-танымдық белсендігін арттыру барысы дұрыс ұйымдастырылса, оқушы еншісіне әрекеттену үрдісі ғана қалады" - дейді. Байқағанымыз, Мағжанның дамыта оқыту және тәрбиелеу туралы ойлары бүгінгі заманның озық идеяларымен қабысып жатыр. [2, 25-29]

Ұлағатты ұстаздық ісін қастерлей біліп, педагогика ғылымын терең зерттеген Мағжан қазақ халқының ұлттық педагогикасының ғылыми іргетасын қалап, 1923 жылы "Педагогика" оқулығын жарыққа шығарды. Педагогика ғылымын халық педагогикасымен ұштастыра отырып, Мағжан ұлттық тәрбиенің ғылыми негіздерін жасады. Ол: "Әр тәрбиешінің қолданатын жолы - ұлт тәрбиесі. Әрбір ұлттың бала тәрбиелеу туралы ескіден келе жатқан жеке-жеке жолы бар. Әрбір тәрбиеші, сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиісті" - дейді. Сөйтіп, педагогика ғылымының негіздерін халықтық педагогика мен халықтық психологиямен байланыстырып, баланы тәрбиелеудің, оған дүние танытудың жолдарын талдап, көрсетіп береді.

Педагогика ғылымының бөлімдері туралы (жалпы педагогика, дидактика, методика, мектепті басқару, педагогика тарихы) айта келіп, Мағжан соның ішінен "жалпы педагогиканы", яғни "адамның дене һәм жан күштерін тәрбие қылу жолдарын" жан-жақты талдап, елдің елдігін сақтап, көсегесін көгертетін ұлтжанды, жігерлі, білімді ұрпақты қалай тәрбиелеп, өсірудің жолдарын үйретеді. [3,12]

Педагог Мағжан тәрбиені дене тәрбиесі және жан тәрбиесі деп екі салаға бөледі. Ең әуелі дене тәрбиесіне ерекше көңіл бөліп, оны физиология, математика, эстетика, бала психологиясымен ғылыми байланыстырып, дене тәрбиесін іске асырудың жолдарын көрсетіп береді.

Оқулықта жан тәрбиесіне (сезу, әсерлену, еске түсіру, салыстыру, елестету, ұғыну, қиялдау, ой қорыту, сөйлеу) жан-жақты терең талдау жасалынып, ғылыми тұжырымдар айтылған. "Жан тұрмысын жарыққа шығаратын, жан мен дене арасында тіл-хатшы болатын құрал, жан мен денені бір-біріне байлайтын байлам нируа системасы деп аталады" - дейді педагог ақын. [4, 29]

Жанды тәрбиелеу үшін Мағжан жан көріністерін үш талапқа бөледі: сезу, білу, қайрат. Ол "жан тұрмысында бұл үш таптың арасында берік байлам бар" деп көрсетеді. "Сол ақыл, ішкі сезім, қайрат үшеуін бірдей тең тәрбие қылу - тәрбиешінің міндеті. Бір адамның осы үш тап көріністері тең болмай, біреуі таразыны басып, билеп кетсе, ол адам бақытты болмақ емес". Бұл пікірін ақын Абайдың жыр жолдарымен айқындайды:

*Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек,
Жеке-жеке біреуі жарытпайды,
Жол да жоқ жарыместі жақсы демек.*

Педагог ақын ақыл көріністері әсерленуден пайда болады, әсерленудің күшті болуы, жалғасып дамуы ұғымның дұрыс болуының кепілі деп көрсетеді. Әсердің нақтылай түрі (перцепция) және апперцепция (бұрынғы әсерді еске түсіру) иллюзия (елестік жаңылыс) сияқты түрлері болатынын тәрбиеші жақсы біліп, баланы оқыту, тәрбиелеу кезінде әсерленулердің дұрыс та тиімді болуына жағдай жасап отыру керек деп түйеді.

Көру, есту, сипау, иіскеу, бұлшық ет сезімдері арқылы әдепке, әдемілікке, сымбаттылыққа, талғампаздыққа тәрбиелеу ләзім. Сол тәрбиелеулер арқылы абай(зейін) қалыптасады, ал оқу тәрбие ісінде абайдың ерікті, еріксіз, табанды, табансыз, ішкі сыртқы түрлері болатынын ескеріп, баланың абайы ересек адамдарға қарағанда төмен, көп нашар болғандықтан, тәрбиелік іс-әрекетте тәлімді тәсіл қолдана білу керек екенін түсіндіреді. "Абай (зейін) - жан тұрмысының негізі", сондықтан түсіндіретін нәрсе, көрнекті шын ынтамен көріп тыңдайтындай, жаңа өмірмен байланысты, назар аударатындай болсын дейді. Абай болудың нашарлауы шаршауға, ықылассыздыққа байланысты екенін дәлелдейді.

"Суреттеулер ассоциациясы" (ұғымдық байланыстар) туралы ғылыми түсініктер беріп, ғалым балаға не түсіндірсең де көрсетіп түсіндіру керектігі, бір уақытта бірнеше ұғымдардың бірін-бірі тудыратыны, ұғымдар жалғастығы осы ассоциациялық заңдылықтарға байланысты оқу-тәрбие ісінде тиімді пайдаланып отыру керек екендігіне дәлелдер келтіреді.

Ұлтжанды ұлағаты ұстаз, қайсар ақын: "жан көріністерінің ең қымбаты - ой. Ой тілі - сөз. Тіл әрбір адамға, қымбат болса, әрине ұлт үшін де қымбат... . Тілінен айырылған ұлт дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес, ондай ұлт құрымақ. Бір ұлттың тілінде сол ұлттың

жыры, тарихи тұрмысы, мінезі айнадай ашық көрініп тұрады. Қазақ тілінде қазақтың сары сайран даласы, біресе желсіз түндей тымық, біресе құйындай екпінді тарихы, сар далада үдере көшкен тұрмысы аспайтын, саспайтын сабырлы мінезі - бәрі көрініп тұр" деп тілдің тәрбиелік мәнін бәрінен де жоғары қояды.[9, 14]

Баланы елін сүйюге, имандылыққа, әдептілікке, қайраттылыққа тәрбиелеу үшін үлгі өнегелі айналаның мінез-құлық темпераменттерінің, бала табиғатының мәні зор екенін ғылыми дәлелдеп, ұстаз тәрбиенің сендіру, іс-әрекетті қалыптастыру, мінез-құлықты қалыптастыру әдістерін ұсынады...

Проблемалық оқыту, оқушылардың логикаларын дамыту, жүйелі түрде ғылыми білім беру, саралап оқыту жолдары жоқтың қасы. Оқушының өздік білім алуда еркіндік бере отырып, қандай да бір қағидаға көзін жеткізу, міне оқытудың бүгіндегі ең үлкен тәсілі осы болуға тиісті. Бұл істе Мағжаннан үлгі алуымыз керек. Мағжан Жұмабаевтың педагогикалық қызметіне тоқталғанда, оның ұстаздық шеберлігін айтпай қоя алмаймыз. Ол туралы 1922 жылы Мәскеу Күншығыс еңбекшілерінің коммунистік университетінде оқыған Бейсембай Кенжебаев: "Қазақ тілі, қазақ әдебиетін М.Жұмабаев оқытқан еді. Ол ғалым, тәжірибелі, шебер оқытушы, асқан методист-педагог еді. Мысалы, ол шәкірттеріне "Өздерің білген бір ертекті жазып келіңдер, соны класта оқып, бәріміз бірге талқылаймыз"- деп, тапсырма береді. Сөйтіп ол бізге әрі әдебиетті, әрі дұрыс жазуды, әрі шығарма жазуды үйретті... мағжан сабақ өтіп жатқанда ешқандай қағаз пайдаланбай суырып салма әдісімен өз ойын ортаға салып, оны өлеңдер, мақалдар, шығармалардан үзінділерді жатқа оқып дәлелдеп отыратын" - деп тебірене еске алады.

Соныме бірге Мағжанның ұстаздарды яки тәрбиешілерді (Баланың нашар істі өзі істемеуіне, нашар мінезден өзі қашуына, ешкім айтпай, қорқытпай, баланың өзі жамандықтан нашар мінезден жиренетін болсын. Балаға махаббат, жылылық сезім, жұмсақ іс арқылы ғана әсер ету мүмкін)- деген сөзін бүгінгі айтылып жүрген ынтымақтастық педагогикасы қағидасының негізі болып саналы деп ойлаймыз. Мағжан Жұмабаев сонымен бірге үлкен әдіскер - ғалым.

Мағжанның әдіскерлігінің өзі міне осында жатыр." Бала оқымайды" - деп баланы кінәлауға дайын тұратын мұғалімнен Мағжаннан әлі де үйрену керек деп білеміз. "Сұлулық сезімдері" деген бөлімде педагог адам тек сырт сұлулығымен емес, ішкі сұлулығымен ұнамды, сүйкімді болу керек дейді. Осы орайда кейбіреулердің бет әлпетін түзеп, сырт көзге оңды көріну үшін ғана өтірік күліп, майда сойлеп, ал, шын мәнінде екі жүзді мінезі бар опасыз адамдардың шығуы да осы мектеп пен ата - ана тәрбиесінің ол қылығында жатырма деген ойдамыз. Автор осы орайда ән - музыка,сурет, поэзияның орыны ерекше екенін айтады. " тәрбиешінің міндеті - балада искуствоның қандай түріне ынтасы бар екенін тауып, сол ынтасын, сол түр туғызатын сұлулық сезімдерін өркендету" - дейді де, оған жетудің жолдарын саралап кетеді.

Педагог-ғалым қыз баланы тәрбиелеуде әйелдің, ананың рөлінің зор екендігіне де ерекше тоқталған. Көбіне-көп қыз бала тәрбиесі анасына байланысты. Сол себептен ана балаларының көзінше өте әдепті, мәдениетті, үлгілі болуы қажет деп біледі. "Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің" деген мақалдың тегін шықпауы да осыдан болар. Сондықтан, бала тәрбиесіндегі адамдардың жүріс-тұрыстары да әдепті, сұлу, тартымды болуға тиісті. Сұлу дене, сұлу қозғалысты көріп өскен баланың денесі де, қозғалысы да сұлу болады. Мағжан бұл ойларын әрі қарай ұластырып: "Бала түрлі музыка құралдарының үндерін тыңдасын, сурет салып үйренсін" -дейді М.Жұмабаев. Өзінің осы мәдениет, сұлулық, ізгілік туралы ойларын "Құлық сезімдері" деген бөлімде одан әрі дамыта түседі. Ол қазақ халқына басқа халықтың жақсысынан үйрен, сөйтіп көтеріл дейді. "Басқа халықты, жалпы адамзатты сүй" - деген өсиет айтады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазіргі оқу-тәрбие үрдісінде ұлттық сананың қалыптасуына аса ықпалды тәрбие түрлеріне ақыл-ой, адамгершілік, ұлтжандылық, құқықтық, экономикалық тағы басқа тәрбиелерді жатқызуға болады. Бұл тәрбие түрлерін жүзеге асыруда мектеп оқулықтарының атқарар қызметі айырықша болмақ. Өйткені тәрбие құралының бірі - оқулық. Оқулық материалдарының әрі білімділік, әрі тәрбиелік мәні ерекше екендігін Мағжан дәлелді мысалдармен айқындайды. Оқулықтың бала жасына сай және бағдарламаға сәйкес жазылу қажеттілігін меңзейді. "Халықтың, мемлекеттің тағдыры өз мектебіне байланысты, оның құрылысына сай келу керек" - дейді ұстаз.[6, 67]

Өкінішке орай, қазір біздің елімізде ұлттық мектепті қалыптастыруды бір тұтас ғылыми дәйектелген жүйелі тұжырымдамасы жоқ. Біресе Ресей, не болмаса Еуропа елдерінің оқу-ағарту нысаналарын көздесек, бірде Түркияға көз тігеміз. Қазақтың кемеңгер ұлтжанды азаматы М.Жұмабаев: "Соңғы кезде соқыр еліктеу ауруы біздің жанымызға сіңіп барады. Еліміздің саяси ынтымағы һәм шаруашылық тұрмысын жаңа жолға қоймақшы болғанда да, біз еліктеу ауданында тұрамыз. Қазақ жанын қайшылап отырып жат қылыққа салмақшымыз. Жат қалыпты қазақ жанына қабыстыру, яки жаңа қалып жасау тәжірибесіне кірісуіміз қарадай қорқытады" - деп, бұдан дәл 80 жыл бұрын батыл да ашық айтқан болатын. Ұлттық идеологиясыз егемендіктің іргетасы берік болуы мүмкін емес.

Бүгінгі қазақстандық педагогтар нағыз ұлтжанды азамат М.Жұмабаевтың жоғарыдағы ойын басшылыққа ала отырып, ұлт мектептерінің моделін жасауды, ондағы тәрбиенің біртұтас мемлекеттік тұжырымдамасын түзуді ойластыру керек деп ойлаймыз. Ұлттық сананы қалыптастыруда қоғамдық пәндер, әсіресе қазақ әдебиеті мен Қазақстан тарихы, әдеп, мәдениеттану, әскери іс пәндері маңызды рөл атқарады. Сондықтан, ол пәндерді ұлттық намысты қорғаушы батыр ұл-қыздардың ерлік істерін насихаттау, мектеп қабырғасында жастарды ұлттық рухта тәрбиелеу мақсатында пайдалану мәселесіне баса көңіл бөлуге тура келеді.

Қазіргі жаһандану дәуірінде, Қазақстан бірнеше сырт мемлекеттердің қоршауында тұрғаны анық. Олай болса, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың сөзімен айтсақ: «...біздің ұрпағымыз өзіне тән тектілігімен, бұлалығымен, жасқануды білмейтін тәкаппарлығымен, батылдығымен, айлалығымен дараланатын Барыс болмақ. Ол, ешкімге бірінші болып шабуыл жасамайды, әрі тікелей соғыстардан тартынатын болады. Бірақ, ол өзінің еркіндігі, тұрағына, ұрпағына қатер тенген жағдайда, ол бұларды басын тігіп, бойындағы барын салып қорғайтын болады. Ол сыптай да, серпінді болуға және семіздік пен жалқаулыққа бой алдырмауға тиіс, әйтпеген күнде ол қатаң табиғи ортада өмір сүре алмайды» - деп тұжырымдаған. Ендеше, бүгінгі жас ұрпақты Мағжан Жұмабаев сынды ұлттың ұлы ұлдарының үлгісінде оқытып, тәрбиелеу-қазіргі заманның алға қойып отырған міндеттерінің бірі болса керек.

М. Жұмабаевтың қазақ ұлттық педагогикасына қосқан нақты үлесі туралы айтатын болсақ былайша тұжырымдауға болады: 1 .М. Жұмабаев ХХ ғасырдың 20 жылдары қазақ ұлттық педагогикасымен психологиясының ғылыми негізін қалаушыларының бірі бола білді.

Бүгінгі қазақстандық педагогтар нағыз ұлтжанды азамат М.Жұмабаевтың жоғарыдағы ойын басшылыққа ала отырып, ұлт мектептерінің моделін жасауды, ондағы тәрбиенің біртұтас мемлекеттік тұжырымдамасын түзуді ойластыру керек деп ойлаймыз. Ұлттық сананы қалыптастыруда қоғамдық пәндер, әсіресе қазақ әдебиеті мен Қазақстан тарихы, әдеп, мәдениеттану, әскери іс пәндері маңызды рөл атқарады. Сондықтан, ол пәндерді ұлттық намысты қорғаушы батыр ұл-қыздардың ерлік істерін насихаттау, мектеп қабырғасында жастарды ұлттық рухта тәрбиелеу мақсатында пайдалану мәселесіне баса көңіл бөлуге тура келеді деген ойдамыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 М.Жұмабаев және ұлттық тәлім-тәрбие мәселесі // Этнопедагогика в системе образования: опыт, проблемы и перспективы: Халықаралық ғылыми практикалық конференция.-Атырау, 2005.-244-247 бб.

2 Сеңкібаев С.Т. Мағжан Жұмабаевтың ұстаздық-тәлімдік ілімдері.-Көкшетау, 2006-102 б.

3 Ә.Табылдыев Мағжан - педагог //Жас Алаш. - 1993, 12 тамыз

4 М.Жұмабаев Педагогика.- Алматы, "Рауан" 1993

5 М.Жұмабаев шығармасындағы ақыл-ой мәселелері // Өркениеттік сананы қалыптастыру мәселесі: Халықаралық ғылыми конференция материалдары. - Алматы, 2004-334 б.

6 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан 2030 Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. Алматы 1998 жыл.

Г.Ж.Искакова¹, А.А.Букаева²

Принципы национального воспитания детей

^{1,2} Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова,
г.Кокшетау, Республика Казахстан

В статье обозначены проблемы национального воспитания детей. Для их решения выделены взаимосвязанные принципы построения системы воспитания на основе социальных и нравственных образов. Также анализируются теоретические материалы по воспитанию подрастающего поколения по принципам народной педагогики.

G.Iskakova¹, A.Bukaeva²

The National approach in the education of children

^{1,2} Sh. Ualikhanov Kokshetau State University
Kokshetau, Kazakhstan

The article identifies the problems of national education of children. For their decision the interconnected principles of construction of system of education on the basis of social and moral images are allocated. Also analyzed are comprehensive materials on the education of the younger generation on the principles of folk pedagogy.

УДК 371.13.37.035.6

Қ.С. Құлманов¹ М.Б.Нұртазина² Ә. Құрмашқызы³

¹ф.ғ.к., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, практикалық қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, 010008. e-mail: kuandik_1971@mail.ru

²ф.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, теориялық және қолданбалы лингвистика кафедрасының профессоры, Қазақстан. Нұр-Сұлтан қ. e-mail: maral0204@mail.ru

³Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, практикалық қазақ тілі кафедрасының аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі. Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, e-mail: kulmanova.75@mail.ru

**"ЦИФРЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН" ЖӘНЕ "РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ" АЯСЫНДА
БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ СТРАТЕГИЯЛЫҚ
ӨЗГЕРІСТЕР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚТАР**

Бұл мақаланың мақсаты білім беру үдерісіне электрондық оқу ресурстарын пайдаланудың әлеуетті мүмкіндіктерін көрсету, яғни оқу материалын оның бейне-

иллюстрацияларымен, MOOCs-технологияларды іске асыру форматтарын электрондық конструкторлармен біріктіру мүмкіндігін көрсету болып табылады. Бұл технологияны жеке және сараланған оқыту мүмкіндіктерінің бірі ретінде пайдаланудың артықшылықтары сипатталған. Филология пәндерін оқыту үшін MOOCs-технологияларды пайдаланудың қиындықтары да ұсынылған. Лингвистикалық пәндердің көп деңгейлі курсын қолданбалы зерттеу нәтижелері келтірілген. Студенттерді / магистранттарды / докторанттарды білім беру мен оқытуда мультимедиялық ресурстарды пайдаланудың басымдылығы анықталды. Зерттеу үшін материал Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ базасында құрылған белгіленген технологияларды енгізу платформасының ашық деректері болды.

Түйінді сөздер: білім беруді цифрландыру, рухани мұра, интерактивті дистанциялық технологиялар, бағалау Құралдары, Мocs технологиялары.

КІРІСПЕ

Қазіргі қоғам өзгеріс процесімен тығыз байланысты, сондықтан басым бағыттардың бірі - мультимедианы қолдана отырып және компьютерлік технологияларды енгізумен білім беруді ақпараттандыру болып табылады. Бұл үрдіс Қазақстан Республикасындағы білім беру мақсаттарына сәйкес келеді – креативті және сыни ойлайтын, қоршаған ортаны тану әдістерін меңгерген, "Болашаққа көзқарас: қоғамдық сананы жаңғырту" бағдарламалық құжатында Қазақстан Республикасы Президентінің қойған идеялары мен стратегиялық міндеттеріне сәйкес ғылыми ынтымақтастық пен оқу-зерттеу және ақпараттық қызметке қабілетті студенттер / магистранттардың тұлғалық қасиеттері мен сипаттамаларын қалыптастыру." ("Болашаққа бағдар: **Рухани Жаңғыру**") [1].

Білім беру сапасын арттырудың маңызды шарты оқытушының ақпараттық-педагогикалық құзыреттілігін қалыптастыру болып табылады. Оның бірі - оқытудағы жаңа ақпараттық технологияларды іске асыру құзыреттілігі. Студенттердің / магистранттардың лингвистикалық пәндерді оқып-үйренуі қаншалықты тиімді және педагогикалық сауатты ұйымдастырылатынына оқытушының кәсіби қызметінің тиімділігі білім алушылардың құзыреттілігін қалыптастыру деңгейімен көп жағдайда байланысты.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

2.1 Курстарды басқару жүйесін оқу процесіне енгізудің өзектілігі мен қажеттілігі

Ақпараттық технологиялардың негізгі білім беру құндылығы-мұғалімнің және оқушының иелігінде көрсетілетін Мүмкіндігі шектеусіз дерлік оқытудың неғұрлым жарқын мультисенсорлық интерактивті ортасын құруға мүмкіндік береді. Оқытудың қарапайым техникалық құралдарынан айырмашылығы Ақпараттық технологиялар білім алушыларды көп мөлшерде мол білім алуға ғана емес, сонымен қатар білім алушылардың зияткерлік, шығармашылық қабілеттерін дамытуға, олардың жаңа білім алу, әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істей білуге мүмкіндік береді [2; 4; 5].

Ұсынылған жұмыстың мақсаты:

а) "Цифрлық Қазақстан" бағдарламасы контекстінде студенттер / магистранттарды оқытудың электрондық құралдарын оқу процесіне енгізудің өзектілігі мен қажеттілігін көрсету»;

б) әзірленген электрондық ресурстарды қабылдауға ыңғайлы және вариативті қолдануға рұқсат беретін мультимедиялық курстарға қалай біріктіру мәселесін талдау.

Аудиториялық жүктемесі төмен оқытуды ұйымдастыру бүгінгі таңда танымал идеология. Студенттердің жеке жұмысын электронды құралдармен сүйемелдеу одан әрі дамытуды талап етеді. Осыған байланысты, "Қазақстанды цифрландыру" бағдарламасы контекстінде филологиялық мамандықтар студенттерінің жеке мүмкіндіктеріне, дайындығына, уәждемесіне және болжанатын кәсіби қажеттіліктеріне сәйкес келетін курстарды өздігінен қайталау және/немесе зерделеу міндеттерін шешу үшін ұсынылатын электрондық оқу ресурстарын бейімдеу қажеттілігі туындайды. Сонымен қатар, әзірленген

электрондық ресурстарды қабылдау үшін ыңғайлы және вариативті мультимедиялық курстарға қосылу жолдарын шешуі тиіс.

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-де даму MOOCs (бұқаралық ашық онлайн курстары) курсты басқару жүйесі ретінде, сонымен қатар оқытуды басқару жүйесі немесе виртуалды оқыту ортасы ретінде белгілі, екі себепке байланысты қазақстандық білімге қызығушылық тудыруы мүмкін.

Бір жағынан, online-курстардың форматы әр түрлі тасымалдағыштардағы оқу материалдарын оңай қамтиды. Бұл филологиялық пәндер бойынша жаңа буындағы электрондық оқулықтарды құруға мүмкіндік береді. Екінші жағынан, оқу материалын оның бейне-иллюстрацияларымен біріктіру оқу ақпаратын сезімдік-эмоциялық арналармен қалыпты қабылдауды толықтыру мүмкіндігін ашады.

2.2 MOOCs-технологиясын пайдаланудың артықшылықтары

MOOCs-технологияларды іске асыру форматтары электрондық конструкторлармен және басқа да заманауи мультимедиялық технологиялармен: *компьютерлік бейнелер, гипер-бейнелер, флэш-анимациялар, multi-choice* іріктеме формасындағы жауаптарды автоматтандырылған интеллектуалды талдау элементтері бар интерактивті оқыту тестілеуімен тамаша үйлеседі. Нәтижесінде MOOCs-курстар келесі электронды интерактивті оқулықтар-жинақтардың буынына айналды.

Осы технологияны пайдаланудың мынадай артықшылықтарын атап өтуге болады:

1) біздің университеттің ішінде ғана емес, Қазақстанның барлық ЖОО-лары бойынша кең аудиторияға қол жетімділік;

2) модульдерге бөлу жолымен құрылымдау мүмкіндігі, алыстан пікірлерді ұйымдастыру мүмкіндігі;

3) бейнефрагменттерді, анимациялар мен компьютерлік симуляцияларды қосу;

4) дараландырылған оқытуды сүйемелдеу;

5) жинақтарда топтастыру кезінде өзара толықтырушы ресурстардың қолжетімділігі.

Сонымен қатар, дәстүрлі аудиториялық оқытудың баламасы ретінде емес, оқытушының аудиториямен "жанды қарым-қатынас" атты дәрістері мен семинарларына табиғи қосымша ретінде курстарды қолдану мүмкін болды. Филология пәндерін оқыту үшін MOOCs қолдану қиындығын да атап өтуге болады: дәрістердің қабылдау форматы 5-6 минуттық бейнефрагменттердің абстрактілі идеяларды барабар және табысты баяндау талаптарына және MOOCs үшін дәстүрлі оқытушының тұлғасына назар аударудың сәйкес келмеуі, нақты уақытта кейбір теориялық лингвистикалық ілімдерді қабылдауды нақты төмендететін, олардың түсінуіне әлсіз жол беретін жылдамдықпен жүзеге асырылатын. Нәтижесінде Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ шешімді іске асыру туралы базасында MOOCs-технологиялар құру жобасын көп деңгейлі курсының лингвистикалық пәндері қабылданған.

Осы пилоттық режимде мұндай жүйені енгізу бастамашылық-іздістіру сипатында болады деп болжаймыз. Конкурстың үш деңгейі:

– мектеп-лицейлердің жоғары сыныптарында тіл мен әдебиетті тереңдетіп оқытуға;

– ҚР университеттерінің филология факультеттерінің бағдарламалары шеңберінде тілді оқытуға қойылатын талаптарға;

– магистратурада оқыту бағдарламасына жақындатылған тереңдетілген нұсқаға сәйкес болуы тиіс.

Мұндай құрылым бірыңғайландыруды азайтып, дараландырылған білім беру траекторияларын қалыптастыру мүмкіндігін беруі тиіс. Нәтижесінде бір дәріске 50 минут аудиториялық уақыт келеді. Материалдың бір бөлігін басқа күрделілік деңгейлерінің тиісті модульдеріне ауыстыру курстың нақты толтырылу проблемасын шешеді. Әрбір дәріс түрлі жанрлардағы мәтіндерді функционалдық-коммуникативтік талдау түрінде теориялық мәліметтерді практикалық іске асыру үлгісімен аяқталады.

Әрбір модуль бойынша білім алушыларға модульде баяндалған негізгі фактілерді меңгеруді тексеруге бағытталған көп таңдау бойынша 3 тест ұсынылады. Дәріс

модульдерімен жұмыс аяқталғаннан кейін студентке / магистрантқа 5 тапсырмадан тұратын қорытынды тест беріледі. Оқыту кезеңінде тілектес оқытушымен сөйлесуге жақын электрондық оқыту диалогы режимінде тесттен өтуге рұқсат етіледі. Тестілеуден өтетін студент / магистрант маңызды бекітулерден тұратын жауапты қалыптастырған жағдайда, жүйе автоматты түрде ең маңызды қателіктер бойынша анықтаманы орнатып жауапты түзетуге мүмкіндік береді. Жауаптан қате тұжырымдар алынып тасталғаннан кейін, жүйе оқушыларға қалыптасқан жауаптың толықтығын талдайды және тестіленуші жіберген дұрыс тұжырымдары болған жағдайда жетекші сұрақтарды анықтайды (*Қалай?*).

Қорытынды тест ұсынылған алгоритм бойынша мәтіннің шағын фрагментін талдаумен толықтырылады. Мәтіннің толық талдауы студенттерге / магистранттарға дәріске бақылау тапсырмаларын орындау мерзімі аяқталғаннан кейін қолжетімді болады. Мәтіннің тұжырымдамалық талдауы мәселелерінің шешімі ретінде:

1) белгілі бір құрылымдарды (морфологиялық, синтаксистік) зерттеу үлгілерінің контекстілік тәуелділігінің пайда болуы;

2) қаламның анимацияланған бейнесінің көмегімен оларды "жазбаша нұсқада" көрсету;

3) оқытушы қажетті лингвистикалық құрылымдарды флуоресцирлеуші маркерлердің көмегімен мөлдір тақтаға жазады.

Нәтижесінде оқытушы алатын мәліметтер лингвистикалық циклдың оқылатын пәндерінің белгілі бір салалары бойынша білімдердегі олқылықтар туралы мәліметтерден тұратын болса да, бұл қателіктердің негіздері туралы қорытынды бермейді. Дегенмен, қолданыстағы жүйе, мысалы, Moodle "Тест" элементінде түрлі сұрақтар құруға мүмкіндік береді ("Көпше таңдау", "Сәйкестікке", "Дұрыс/дұрыс емес", "Қысқа жауап", "Сандық", "Эссе") [2; 3; 4].

2.3 Эссе білім алушылардың білімін бақылауды жүзеге асыру формасы ретінде

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-де лингвистикалық пәндерді оқу форматында білімді бақылауды жүргізудің *эссе* сияқты формасы жақсы көрсетілген. Ол белгілі бір негіз бойынша автордың субъективті әсерлері мен ой-пікірлерін бейнелейді және тақырыпты толық немесе айқын түсіндіруді талап етпейді. Эссе образдылығымен, ассоциациямен, қысқа мерзімділігімен, сипатталады, сондықтан өздік жұмыстың бұл түрі студенттерге / магистранттарға педагогикалық фактілерге, құбылыстарға немесе проблемаларға қатысты өз көзқарастарын еркін көрсетуге, өз позициясын негіздеу мақсатында дәлелдермен жұмыс істеуге мүмкіндік береді [3; 5].

Қашықтық технологияларда "Эссе" элементін пайдалану шығармашылықты, ықтималдықты, әдістемелік білімдерді білдіретін жоғары өнімді білім деңгейін бақылауға мүмкіндік береді. Жұмыстың мұндай түрі танымдық іс-әрекеттің маңызды сатысына - зерттеушілік қызметке көшу үшін жағдай жасайды. Бұл компонентті қашықтан оқыту курсына қосу эсседе қойылған сұрақтарға жауап беру кезінде кездейсоқ, интуитивтілік элементін болдырмайды. Сонымен қатар студенттер / магистранттардың ойлау қабілетін дамыту үшін, көтерілген тақырыпты терең талдауға үйрету мүмкіндігі де ерекше маңызға ие. Өйткені жұмысты тапсыру мерзімі, әдетте, уақыт жағынан қатаң шектелмейді [2].

"Филологиядағы ақпараттық технологиялар" пәнін оқу аясында келесі тақырыптар бойынша эссе жазу ұсынылады: "педагогикалық технологияларды "жақтап" және "қарсы" қандай дәлелдер келтіре аласыз?", "Оқу қызметін жобалау студенттер / магистранттар табыстарының тұрақтылығына әкеледі деген тұжырым дұрыс па?", "Сіз қалай түсінесіз." Нағыз филолог болу! Болу, көріну емес!", "Технология және тұлға - бұл үйлесімді бола ма?", "Білім беру үдерісін технологияландыру туралы менің көзқарасым", "Сіздің ойыңызша, тілді оқытуда өзіндік авторлық педагогикалық технологияны жобалау қиын ба?", "Вальдорф мектебінің мұғалімін дәстүрлі оқыту жүйесіне ауыстырғыңыз келе ме?" және т. б.

Студенттердің / магистранттардың осындай тақырыптарға ой-пікірлері әр түрлі педагогикалық технологияларды (компьютерлік технологиялармен қатар) егжей-тегжейлі зерттеуге, олардың нақты мысалдардағы практикалық маңыздылығын бағалауға, олардың әрқайсысының артықшылықтарын анықтауға, қандай да бір санаттарды түсінуде өзіндік

көзқарасты ұсынуға мүмкіндік береді. Бұл оқыту сапасын және қалыптасатын құзыреттілік деңгейін бірнеше есе арттырады [2].

"Эссе" элементі шеңберіндегі жұмыс нәтижесі – фактілерді білуді, өз жауаптарын мысалдармен нақтылай алу, өз ой-пікірлерін дәйекті, логикалық және негіздеп тұжырымдауға үйретеді.

Эссені бағалау үшін оған сәйкес келетін критерийлерді әзірлеу қажет. Эссе үшін объективті бағалау критерийлері:

- тақырыпты және мәселені толық ашу,
- жұмыс құрылымын сақтау,
- теориялық материалды білу және түсіну,
- ақпаратты талдау және бағалау,
- ұсыныстардың қисындылығы мен байланысы, сауаттылық,
- қорытындылардың негізділігі.

Егер эссе құрылымы сақталмаған болса немесе қорытынды болмаса, онда бұл жұмыс есептелмейді және студентке қосымша пысықтауға жіберіледі. Эссе жазу үшін 20-дан 45 баллға дейін алуға болады (20-27 балл қойылады "3", 28-35 – "4", 36-45 – "5"). Критериге сәйкестігі үшін белгілі бір балл саны қойылады, ол сондай-ақ өлшемнің басымдығына байланысты болады. "Тақырыпты және мәселені толық ашу", "теориялық материалды білу және түсіну", "ақпаратты талдау және бағалау", "ұсыныстардың қисындылығы мен байланысы", "қорытындылардың негізділігі" критерийлеріне ең жоғары балл қойылады "8", ең төменгі балл – "2". Балдар өлшемге сәйкестік сапасына байланысты қойылады: "өте жақсы" – 8 балл, "жақсы" – 5, "қанағаттанарлық" – 2. "Жұмыс құрылымын сақтау" критерийі үшін ең жоғары балл саны – 5, ең аз балл саны – 1. Балдар өлшемге сәйкестік сапасына байланысты қойылады: "өте жақсы" – 5 балл, "жақсы" – 3, "қанағаттанарлық" – 1.

ҚОРЫТЫНДЫ

Осылайша, Moodle элементтерінің алуан түрлілігі оқу үдерісін ұйымдастыруда түрлі идеяларды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. "Филологиядағы ақпараттық технологиялар" пәнін оқу кезінде студенттердің өздік жұмысына интерактивті қашықтықтан оқыту технологияларын енгізе отырып, "эссе" элементін педагог пен студент ынтымақтастығының ашық түрі ретінде қолдану - студенттерді дайындау процесін саралауға мүмкіндік береді. Әркімнің танымдық және шығармашылық қабілеттері мен мүмкіндіктерін назарға алады, білім алушылардың білімін неғұрлым сапалы және объективті бағалауға мүмкіндік береді. Әрине, оқылатын дәрістерге иллюстрациялар ретінде басқа да мультимедиялық ресурстар көрсетілуі тиіс: BlackboardE-LearningSystemPlatform, WebCT, Moody, Cast (Content-basedActiveSpeakingTechnology), студенттердің / магистранттардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал етеді.

Интерактивті тест дербес шағын-зерттеулерге арналған компьютерлік лингвистикалық міндеттер мен тапсырмалармен толықтырылуы тиіс. Интерактивті компьютерлік модельмен оқытушы жұмысының бейнежазбасын көргеннен кейін студенттерге / магистранттарға қашықтан қол жеткізу режимінде модельдеуші бағдарламамен немесе конструктор-бағдарламамен online жұмыс істеуге мүмкіндік берілуі тиіс.

Проблеманы зерттеудің болашағы

Болашақта үлкен аудитория тыңдаушыларын (тек ЕҰУ студенттері / магистранттары ғана емес, сонымен қатар Астана мен Қазақстанның гуманитарлық бейіндегі басқа да жоғары оқу орындарының студенттері / магистранттары) ескере отырып, көрсетілген интерактивті ресурстарды барынша көп мөлшерде құру міндеті туындайды. Мұндай жұмыстарды автоматтандыруға арналған конструктор-бағдарламаларды пайдалану баламасыз емес. Жоғарыда аталған материалдарды оқыту кезінде тыңдаушыларға пікірталас сұрақтары ұсынылуы мүмкін. Оларды талқылау үшін арнайы чат ашу керек. Осы чатта тыңдаушылар

зерделенетін мәселелер бойынша пікір және ақпарат алмасады. Пікірталас дәріскер, куратор арқылы модельденуі керек.

Сонымен қатар, қашықтан оқыту жүйесінде студенттер / магистранттардың білім беру нәтижелерін бағалаудың жаңа тәсілдерін іздеу әлі де өзекті болып отыр. Ол әр түрлі әдістер мен құралдар жиынтығының көмегімен іске асырылатын кешенді процесс ретінде қарастырылады. Бағалаудың мақсаты студенттердің жалпы мәдени және кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру деңгейін анықтау болып табылады. Құзыреттілікке бағытталған бағалау құралдарына белгілі бір талаптар қойылады: объективтілік, сенімділік, әділдік, тиімділік. ЕҰУ-де заманауи он-лайн білім берудің тренді ретінде MOOCs-технологиясын енгізудің толық платформасын құру - тиісті өнімді бүкіл Қазақстан бойынша бірегей және сұранысқа ие етіп жасауға көмектесетінін атап өткен жөн.

Мұндай жоба MOOCs – технологиялардың ең жақсы үлгілерінің барлық канондары бойынша жүзеге асырылады және уақыт өте келе жеке өзін-өзі қаржыландыратын және өзін-өзі дамытатын жобаға айналады деп үміттенемін. Бұл жағдайда Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ стратегияны іске асыру жоспарында көптеген өзге де өзекті міндеттерді шеше отырып, өзінің брендіне өз бетінше жұмыс істейтін халықаралық университеттік қауымдастықта танымал қайталанбас визит карточкасын алады. «Рухани жаңғыру».

Мен тағы, мультимедиялық технологияларды қолдану оқытудың қазіргі заманғы компьютерлік технологияларын дамытудың перспективалық бағытын ашатынын йтқым келеді. Бұл құралдарды оқу-әдістемелік материалдар кешендерін әзірлеу кезінде қалай пайдалануға болады? Қарапайым мәтінмен салыстырғанда түрлі мультимедиялық әсерлерді қай жерде және қандай қатынаста қосуға болады? Құжатқа мультимедиялық кірістірудің қолданылу шегі қайда?

Бұл мәселені түбегейлі зерттеу қажет, өйткені үйлесімнің бұзылуы, жарқын ендірімелер мен әсерлерді қолданудың мақсаттылық шаралары жұмысқа қабілеттіліктің төмендеуіне, оқушылардың шаршағандығының артуына, жұмыс тиімділігінің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Бұл оқу-әдістемелік материалды тек тиімді емес, тиімді етуге мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания ("Болашаққа бағдар: Рухани Жаңғыру") // Казахстанская правда. – 12 апреля 2017 года.
2. Нуртазина М.Б., Сарбаева М.Б. Экспланаторный потенциал сети Интернет в реализации оппозиции «говорящий-слушающий» // Наука и жизнь Казахстана. - №6 (66). – 2018. – С. 294-300.
3. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учеб. пособие для студ. пед. вузов и системы повыш. квалиф. пед. кадров / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина и др.; Под ред. Е.С. Полат. – 2-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 272 с.
4. Шевко Н.Р. Проблемы определения информационной компетентности на современном этапе / Н.Р. Шевко // Ученые записки КГАВМ им. Н.Э. Баумана: материалы всероссийской научно-практической конференции. Том 212. – Казань, 2012. С. 503-507.
5. Бебнев А.Е. Массовые онлайн курсы как новая инновационная тенденция образовательной сферы [URL: <http://www.science-education.ru/pdf/2013/6/750.pdf> (дата обращения 7.10.2019)].

К.С. Кулманов¹, М.Б. Нуртазина², А. Курмашкызы³

Стратегические изменения и инновации в образовательной системе сквозь призму программных документов «Цифровой Казахстан» и «Рухани Жанғыру»

^{1,2,3}Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан ²

Целью данной статьи является показать потенциальные возможности использования электронных учебных ресурсов в образовательный процесс, т.е. возможность совмещения

учебного материала с его видео-иллюстрациями, форматов реализации MOOCs-технологий с электронными конструкторами. Описаны преимущества использования этой технологии как одна из возможностей индивидуального и дифференцированного обучения. Представлены и трудности использования MOOCs-технологий для преподавания филологических дисциплин. Приведены результаты прикладного исследования многоуровневого курса лингвистических дисциплин. Выявлено преобладание использования мультимедийных ресурсов в образовании и обучении студентов / магистрантов / докторантов. Материалом для исследования послужили открытые данные созданных на базе ЕНУ имени Л.Н. Гумилева платформы внедрения обозначенных технологий.

К. Kulmanov¹, М. Nurtazina², А. Kurmashkyzy³

Strategic Changes and Innovations in the Education System through the View of Program Documents “Digital Kazakhstan” and “Rukhani Jangyru”

^{1,2,3} L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan,

The purpose of this article is to show the potential use of electronic educational resources in the educational process, i.e. the possibility of combining educational material with its video illustrations, formats for implementing MOOCs-technologies with electronic designers. The advantages of using that technology as one of the possibilities of individual and differentiated training are described. The difficulties of using MOOCs technologies for teaching philological disciplines are also presented. The results of applied research of a multilevel course of linguistic disciplines are presented. The predominance of the use of multimedia resources in the education and training of students / undergraduates / doctoral students is revealed. The material for the study was open data created on the basis of the L.N. Gumilyov Eurasian National University's platform for implementation the designated technologies.

УДК 378.1.147

Ж.М. Мухатова¹ Л.Е. Дальбергена²

¹магистрант, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова г. Кокшетау. Республика Казахстан, e-mail: muhiddinovna@mail.ru

²доктор филологических наук, доцент, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова г. Кокшетау. Республика Казахстан, e-mail: ljasatdal@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ ГРУПП

Настоящее исследование является теоретическим обзором проблемы формирования иноязычной коммуникативной компетенции у студентов. В работе рассматриваются подходы зарубежных и российских исследований к содержанию и структуре иноязычной коммуникативной компетенции, а также рассматриваются методы формирования иноязычной коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: иноязычная коммуникативная компетенция; неязыковые группы; особенности обучения иностранному языку; цели и содержание обучения.

ВВЕДЕНИЕ

За последние годы роль иностранного языка в мировом и в казахстанском обществе существенно изменилась, его стали рассматривать как средство обеспечения успешной жизнедеятельности людей. Иностранный язык стал одним из важных и весомых факторов социального и культурного развития личности.

Актуальность данной работы продиктована рядом обновлений в процессе обучения иностранного языка, в частности пересмотром целей обучения и программ, внедрением инновационных методов, совершенствованием приемов, необходимых для личностного развития обучаемого.

Общество хочет видеть специалиста с соответствующим уровнем профессионализма не только в своей сфере труда, но и с достаточно высокоразвитой иноязычной компетентностью. То есть выпускник вуза должен владеть иностранным языком на таком высоком уровне, позволяющем ему активно и свободно использовать его в сфере своей профессиональной деятельности. В связи с этим в системе образования Республики Казахстан происходят кардинальные изменения, активно внедряется политика полиязычия в образовательный процесс. Стратегически важной задачей языковой политики Казахстана является необходимость овладения казахским, английским и русским языками. При этом не менее важно сохранение национальных образовательных традиций, развитие у выпускников высших учебных заведений профессионально важных качеств, соответствующих международным стандартам, развитие компетенций родного, государственного и иностранного языков. Данная статья нацелена на теоретический обзор формирования коммуникативной компетенции. Формирование иноязычной коммуникативной компетенции в профессиональном образовании особенно актуально, так как в этот период студент проходит профессиональную, личностную, общекультурную подготовку, а иностранный язык позволяет расширить эти горизонты. Для достижения данной цели нам необходимо решить следующие задачи:

- определить методико-теоретическую базу по проблеме исследования;
- изучить методы, используемые при формировании иноязычной коммуникативной компетенции;

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

1. Аспекты изучения коммуникативной компетенции

На сегодняшний день вопросы коммуникативного обучения иностранному языку, нацеленного на достижение практического результата, приобретают особое значение. Дисциплина «иностранному языку» является обязательной во всех звеньях профессионального образования, целью которого является формирование и развитие коммуникативной компетенции будущего специалиста. Овладение студентами коммуникативной компетенции заключается в таком владении общением на иностранном языке, которое позволяет использовать его в сфере науки образования, техники и производства.

Проблемам формирования и развития коммуникативной компетентности в процессе изучения языка посвящены труды многих ученых как (Д.Хаймз, Дж. Савиньон, Г. Пифо, М. Н. Вятютнев, И. А. Зимняя, Н. И. Гез, Е. И. Пассов, И. Л. Бим, В. В. Сафонова, Д. Равин и др.). Несмотря на большое количество работ и публикаций, посвященных данной проблеме, многие ее аспекты не получили должного рассмотрения. Существует ряд причин неопределенности при толковании термина иноязычной коммуникативная компетенции: это многоаспектность данной категории; особенности перевода данного термина с английского языка «communicative competence» как «*коммуникативная компетентность*» и как «*коммуникативная компетенция*». Эта нечеткость границ термина приводит к наличию многочисленных дефиниций: коммуникативные умения, коммуникативная грамотность, коммуникативное совершенство, речевая компетентность, коммуникативные способности, и др. Вслед за учеными А.В.Хуторским, В.В.Сафоновой, мы разделяем понятия «компетентность» и «компетенция». В случае если личностные качества обучающихся мы рассмотрим как «данность», а приобретение коммуникативного опыта как перспективу, то именно от наличия (либо отсутствия) коммуникативной компетенции будет зависеть уровень профессионализма специалиста, его профессиональная коммуникативная компетентность. Термин «компетентность» определяется как способность человека к практической

деятельности, а «компетенция» как содержательный компонент данной способности в виде знаний, умений, навыков [5], [7].

По мнению М.Н.Вятютнева, коммуникативная компетенция - это реализация программ речевого поведения в зависимости от способности человека ориентироваться в той или иной обстановке общения; умение систематизировать ситуации в зависимости от темы, задач, коммуникативных установок, возникающих у студента до беседы, а также во время беседы в процессе взаимной адаптации [2]. Н.И. Гез, описывая сущность коммуникативной компетенции, определяет ее «как способность правильно использовать язык в разнообразных ситуациях» [3]. Согласно формулировке автора, коммуникативная компетенция помимо знаний о языке, включает в себя умение соотносить речевое высказывание с целями ситуации общения, с пониманием взаимоотношений общающихся сторон, а также умение правильно организовать речевую деятельность с учетом социальных и культурных норм коммуникативного поведения» [3]. И.Л. Зимняя трактует коммуникативную компетенцию с точки зрения психологии как «овладение сложными коммуникативными навыками и умениями, формирование адекватных умений в новых социальных структурах, знание культурных норм и ограничений в общении, знание обычаев, традиций, этикета в сфере общения, соблюдение приличий, воспитанность; ориентацию в коммуникативных средствах, присущих национальному, сословному менталитету».

В понимании всех составляющих компонентов коммуникативной компетенции и механизма их взаимодействия не существует единства. Иноязычная коммуникативная компетенция имеет сложную многокомпонентную структуру. Применительно к обучению ИЯ, в документе Совета Европы под названием «Общеввропейские компетенции владения ИЯ: Изучение, преподавание, оценка» ("Common European Framework of Reference: Learning, Teaching, Assessment" (1996) была предложена модель ИКК, состоящей из трех компонентов: лингвистического, социолингвистического и прагматического [8]. Лингвистический (языковой) компонент включает лексические, грамматические, фонологические знания и умения. Социолингвистический компонент - это способность пользоваться социокультурным контекстом, его элементами, которые соответствуют для порождения и восприятия речи с точки зрения носителей языка: обычаи, нормы, правила, социальные условия, речевое поведение, страноведческие знания и т.д. Прагматический компонент помимо общих компетенций включает экстралингвистические элементы, обеспечивающие общение (мимика, жестикация и др.) Зарубежные исследователи выделяют от трех до шести базовых компонентов. Голландский ученый Ян Ван Эк выделяет такие компоненты как: лингвистический, социокультурный, социолингвистический, стратегический, дискурсивный, социальный [10]. Французский ученый Дж.Савиньон в своих исследованиях описывает четыре компонента: грамматический, социолингвистический, компенсаторный и компетенцию речевой стратегии [9]. Под дискурсивной (речевой) компетенцией понимается совершенствование коммуникативных умений в четырех видах речевой деятельности (говорении, аудировании, чтении и письме); а так же как умение планировать и организовывать свое речевое и неречевое поведение. (Компенсаторная) компетенция – это комплекс специальных умений и навыков, который позволяет компенсировать недостаточность знания языка при получении и передаче иноязычной информации. Социокультурная компетенция подразумевает комплекс знаний о национальных и культурных особенностях страны изучаемого языка, и способов их применения в процессе общения. Формирование данной компетенции проводится в контексте диалога культур, способствует достижению межкультурного понимания между людьми и становлению их толерантного отношения к инокультуре.

В.В.Сафонова выделяет следующие компоненты иноязычной коммуникативной компетенции: языковую (грамматическую, лингвистическую); речевую (прагматическую, стратегическую, дискурсивную); социокультурную (социолингвистическую, лингвострановедческую) компетенции [5]. Данные компоненты наиболее ясно отражают

содержание иноязычной коммуникативной компетенции и соответствуют целям обучения иностранному языку в неязыковом вузе. Результативность и эффективность работы по формированию иноязычной компетенции будущего специалиста определяется уровнем сформированности перечисленных компонентов.

Вслед за М.А. Бушуевой мы считаем, что процесс формирования иноязычной коммуникативной компетенции будущего специалиста должен учитывать специфику обучения иностранному языку в неязыковом вузе и основывается на следующих педагогических условиях:

- обозначить состав содержания коммуникативной компетенции на анализе соответствующей профессиональной деятельности;
- поэтапность формирования иноязычной коммуникативной компетенции;
- усиление процесса формирования иноязычной коммуникативной компетенции;
- погружения в иноязычную среду посредством проведения конференций, ролевых и деловых игр, чтения оригинальной литературы.

2. Методы формирования ИКК

В настоящее время высшие учебные заведения ставят задачу не только существенно обновить содержание обучения иностранным языкам, но и ввести новые способы формирования коммуникативной компетенции будущих специалистов. При отборе подходов формирования коммуникативной компетенции студентов учитывается соответствие форм и методов учебной работы поставленным целям формирования компетентностного специалиста. Для этого нужно отобрать такие подходы, которые будучи направленными на формирование компетенций, могут быть названы компетентностными. Компетентностными являются те формы и методы работы, которые имеют не только учебное, но и жизненное обоснование, при этом формирование компетенций студентов зависит от их активности.

В процессе обучения иностранному языку студентов можно использовать, например, - следующие компетентностные технологии:

- Метод проектов
- Метод дебатов
- Кейс-стади (Case study)
- Игровая технология (языковые игры, ролевые игры, драматизация).
- Проблемные дискуссии.
- Технология интерактивного обучения (в парах, малых группах).

Рассмотрим их подробно. *Метод проектов* является одной из современных технологий обучения иностранным языкам. Под методом проектов Е.С. Полат понимает способ достижения цели через разработку проблемы, которая должна завершиться реальным практическим результатом. Результат можно увидеть, осмыслить, применить в реальной практической деятельности. Для достижения такого результата, обучающимся необходимо самостоятельно мыслить, находить и решать проблемы, уметь прогнозировать возможные результаты и последствия разных вариантов решения. Метод проектов сфокусирован на самостоятельной деятельности учащихся - индивидуальной, парной, групповой, осуществляемые учащими в течение определенного времени. Использование данного метода в обучении иностранному языку позволяет развивать активную мыслительную деятельность обучающихся. Таким образом, данный метод является не только творческим и развивающим деятельность обучающихся, но и стимулирующим их коммуникативную деятельность [11].

Одним из способов организации компетентностно-ориентированного обучения является метод дебатов. По данным толкового словаря С.И. Ожегова и словарю иностранных слов, дебаты - это прения, обмен мнениями на каком-либо собрании, заседании». Дебаты как метод имеют свою особенность. Это не просто свободный обмен мнениями по какому-либо вопросу, а также дискуссия по определенным правилам. Целью дебатов является не только полное раскрытие какой-либо темы, но и выработка критического мышления, умение отстаивать свою точку зрения.

Метод дебатов универсален по своему характеру, так как может быть наполнен любым содержанием, он является одним из способов развития иноязычной коммуникативной компетенции, с одной стороны, и навыков социального взаимодействия, с другой [12].

Кейс - стади (метод анализа ситуаций) заключается в обсуждении проблемной ситуации и поиске решения проблемы. *Кейс-стади* «позволяет сделать акцент на активной мыслительной деятельности обучающихся, требующей для своего оформления владения определенными языковыми средствами». Отмечают, что *кейс-стади* ориентирован на «формирование ключевых профессиональных компетенций, таких как умение анализировать в короткие сроки большой объем информации и принимать решения в условиях стресса, развитие коммуникабельности, повышение уровня владения языком во всех видах речевой деятельности – аудировании, говорении, чтении и письме [4].

Научить применять иностранный язык в практической деятельности, использовать языковые и речевые навыки в условиях «живой» коммуникации помогают *ролевые игры*. Ролевая игра представляет собой условное воспроизведение ее участниками реальной практической деятельности. Ролевые игры могут быть профессиональными, деловыми, и социально-бытовыми. Ролевая игра мотивирует речевую деятельность. У обучающихся появляется желание что-то сказать, что-либо спросить, выяснить, доказать какую-либо идею. Таким образом, ролевая игра активизирует стремление учащихся к контакту друг с другом, учит преодолевать и разрушать барьеры, создает условия равенства в речевом общении. Игровые технологии могут применяться на любом этапе обучения для предъявления и повторения новой лексики, для проверки правописания слов, для развития навыков монологической и диалогической речи, для обобщения изученного материала. В ней всегда представлена ситуация, которая создается как вербальными, так и невербальными средствами обучения: презентации, графическими, монологическими (диалогическими) текстами. Роль игры в обучении иностранному языку нельзя недооценивать, так как она позволяет сделать учебный процесс привлекательным и интересным, снимает психологическое утомление, не просто организует процесс общения, но и максимально приближает его к естественной коммуникации, стимулирует самостоятельную речемыслительную деятельность учащихся [2].

ВЫВОДЫ

Изучив теоретико-методологическую базу по проблеме исследования, рассмотрев различные модели ИКК, следует отметить, что представленные структуры данной компетентности имеют как некоторые общие, так и различные компоненты. Так, все ученые выделяют лингвистическую или языковую компетенцию как (знание фонетики, грамматики и лексики), без которой невозможно говорить о коммуникативной деятельности в принципе. Большинство исследователей также выделяют такие компетенции, как социолингвистическая и компенсаторная компетенции, что объясняет важность учета социокультурной специфики коммуникации и владение коммуникативными стратегиями, необходимыми для наиболее эффективного решения коммуникативных задач. Ряд ученых выделяют также такие виды компетенций, как дискурсивная (коммуникативное употребление языка), прагматическая (достижение коммуникативной цели), социальная, учебно-познавательная. На основании вышеизложенного можно прийти к выводу, что ИКК - это способность средствами изучаемого языка осуществлять речевую деятельность в соответствии с целями и ситуацией общения в рамках той или иной сферы деятельности.

Поэтапное формирование коммуникативной иноязычной компетенции при использовании проблемных методов (дебаты, кейс-стади, ролевая игра, дискуссия, проект) позволяет достичь более высокого уровня. Система проблемных методов может быть использована не только на продвинутом, но и на базовом этапе обучения. Для реализации проблемного обучения необходимо тщательно подбирать учебный материал, разработать

комплекс упражнений, направленных на развитие коммуникативной компетенции студентов вуза.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Бим И.Л. Концепция обучения второму иностранному языку (немецкому на базе английского) / И. Л. Бим. – Обнинск: Титул, 2001. – 48 с.
- 2 Вятютнев М.Н. Коммуникативная направленность обучения русскому языку в зарубежных школах / М.Н. Вятютнев // Русский язык за рубежом. – 1977. – № 6. – 38 с.
- 3 Гез Н. И. Формирование коммуникативной компетенции как объект зарубежных методических исследований // Иностранные языки школе. – 1985. – № 2. – С. 17– 24.
- 4 Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. – М.: Просвещение, 1991. – 221 с.
- 5 Сафонова В.В. Социокультурный подход к обучению иностранному языку как специальности: Автореф. докт. диссерт. – М., 1993. – 47 с.
- 6 Стратегия модернизации содержания общего образования: Материалы для разработки документов по обновлению общего образования / координатор группы – А.А. Пинский // Минобразования России и Национальный Фонд подготовки кадров «Совершенствование и развитие системы государственных образовательных стандартов и тестирования» – М.: 2001
- 7 Хуторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты // Интернет-журнал «Эйдос». – 2002. – 23 апреля. <http://www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm>
- 8 Hutmacher Walo. Key competencies for Europe//Report of the Symposium Berne, Switzezland 27–30 March, 1996. Council for Cultural Co-operation (CDCC) a //Secondary Education for Europe Strsburg, 1997.
- 9 Savignon, S. J. Communicative Competence: Theory and Classroom Practice. (2nd ed.). USA: McGraw-Hill, 1997.
- 10 J. A. Van Ek. Waystage 1990: Council of Europe Conseil de L'Europe. Cambridge University Press, 1999
- 11 Алмазова Н.И. Межкультурная компетентность: дискурсивноориентированный подход к дидактическим проблемам // Текст – Дискурс – Стиль коммуникации в экономике: сб. науч. ст. СПб. 200
- 12 Анохин П.К. Узловые вопросы теории функциональной связи. М., 1980

Ж.М. Мухатова, Л.Е. Дальбергенова

Тілдік емес топ студенттерінің шет тілдік коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру мәселелері

^{1,2}Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы

Бұл зерттеу студенттердің шет тілді коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру мәселесіне теориялық шолу болып табылады. Жұмыста шет тілді коммуникативтік құзыреттіліктің мазмұны мен құрылымына шетелдік және ресейлік зерттеулердің тәсілдері қарастырылады, сонымен қатар шет тілді коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру әдістері қарастырылады.

Zh.M. Mukhatova, L.E. Dalbergenova

Problems of formation of foreign language communicative competence of students of non-linguistic groups

^{1,2} Sh. Ualikhanov Kokshetau State University
Kokshetau, Kazakhstan

This study is a theoretical overview of the problem of formation of foreign language communicative competence of students. The paper discusses the approaches of foreign and Russian studies to the content and structure of foreign language communicative competence, as well as the methods of formation of foreign language communicative competence.

UDC 82.0

N. Nemchenko¹, I. Mukhamejanov²

¹ Candidate of Philological Sciences, docent of Kokshetau State University named after S.Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: nemchenko@inbox.ru

² 2nd year master student, Kokshetau State University named after S.Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: ilias.mt14@gmail.com

CRITICAL THINKING AS MEANS OF DEVELOPING COGNITIVE SKILLS

This article discusses the relevance and importance of critical thinking. The concept of critical thinking is concerned from different points of view; its main characteristics are described. The main characteristics of designed educational manual oriented on the critical thinking development are presented. The examples of exercises of the educational manual are given.

Keywords: critical thinking, cognitive skills, educational manual, interpretation, analysis, logical inference, creative-critical thinking.

INTRODUCTION

Modern society is a dynamic system that can be characterized by rapid and diverse changes occurring in different areas of life. Adaptation of personality in this society implies the ability to reconstruct old and construct new values, norms, principles. This adaptation requires well-developed critical thinking skills. The personality with such skills can be formed by a personality-oriented education system. The purpose of this education is to develop the ability to think adequately, freely and creatively.

A person makes decisions as an individual, also as a representative of society (elections, voting) that demonstrates that he determines not only the direction of his own life but also the direction of society development and the whole state as a whole. This understanding of correlation individual points of view with the worldview of other representatives of society and the implementation of one's own activities with the interests and actions of other people will allow the formation of certain thinking skills. In this case, critical thinking skills play an important role.

There is no doubt that the ability to think critically is one of the primary goals of education in the 21st century that has direct connection with language teaching and learning as well as with our daily life. Since 1990, teachers have increasingly realized the necessity of developing students' ability to think critically while taking EFL courses in higher education institutions [1].

MAIN PART

Critical thinking means making reasoned judgments that are logical and well-thought out. It is a way of thinking in which you don't simply accept all arguments and conclusions you are exposed to but rather have an attitude involving questioning such arguments and conclusions. It requires the ability to see what evidence is involved to support a particular argument or conclusion [2].

Critical thinking involves considering all the structural elements of thought: goal, problem or question in the issue; assumptions; concepts; empirical conclusion; reasoning leading to conclusions; meaning and consequences; objections from alternative points of view. Critical thinking is responding to variable objects, questions and goals which are included in a system of different ways of thinking, including: scientific thinking, mathematical thinking, historical thinking, anthropological thinking, economic thinking, moral thinking and philosophical thinking.

Critical thinking can be considered as a phenomenon that has two components: 1) a set of skills in the formation and processing of information and beliefs; 2) a habit based on intellectual commitment to use these skills to control behavior. It is an opposition to: 1) simple obtaining and keeping information because it provides a special means to obtain and keep information; 2) a simple

possession of a set of skills because this thinking involves their constant usage; 3) the simple usage of these skills without accepting their results.

According to some scholars' opinions², reading fiction is highly important to establish the basic features of critical thinking for the following reason. Reading fiction is a complex process that requires readers' memory when they get back and reflect their previous experiences to evaluate conceptual information. The mental process of reading literature requires critical thinking skills [6]. While students are reading, they are able to outline the following abilities: recognize the facts from opinions; perceive literal and implied author's meaning and understand the narrator's tone; find the details associated with reviewed things or actions; to detect a relationship; perceive several points of view, moral reasoning and fair judgment. Including literature in the English classroom is an effective stimulus for students to think critically and express their feelings and ideas in a non-native language [7].

Taking into account the significance of critical thinking this work is aimed at designing methodological models and developing an appropriate educational and methodological complex. Oscar Wilde's novel "The Picture of Dorian Gray" was taken as the basis for the formation of critical thinking skills in a methodological manual. The novel is a great sample of manifestation of aesthetics and it has had a huge impact on the culture in the 20th century. The work of Oscar Wilde is considered to be classic in the world literature. 'The Picture of Dorian Gray' is overloaded with descriptions and manifestations of sensory perception, which takes the reader away from the plot reality and sends the reader to a surrealistic world.

The educational manual is designed in conformity with the Dublin descriptors to develop such critical thinking skills as: interpretation, analysis, evaluation, logical inference and critical-creative abilities.

Interpretation is the act of explaining, reframing, or otherwise showing your own understanding of something. [3]. Interpretation deals with the capacity to apprehend a set of qualities that characterize a piece of information. It usually involves translation, interpretation, and extrapolation [4]. Interpretation is the basis of reading comprehension and is one of the earliest abilities that students should develop. Interpretation is used to answer questions such as "what does this mean?" / what's happening? / what is the best way to characterize / categorize / classify the plot? "or why did the author write it?" and then move on to more complex structures, such as interpreting the theme of the novel, studying character motives, or social commentary.

There are two types of exercises in the students' manual. The first type of exercises involves setting up comprehension questions which are suitable for determining reading comprehension. In the second type of exercises of this step, students need to develop a plan for the chapter they have read. Developing a plan teaches students to highlight key actions and key phrases.

Below there are some tasks presented that are used in this methodological educational manual:

STEP 1 – Interpretation

- *Define the key words that will help you in creating a plan of the chapter*
- *Create a plan of the chapter*
- *Write a short summary, according to your plan, and discuss in groups the plot of the 5th chapter.*
- *Work with the new vocabulary that you found in the chapter*

Task 2:

Comprehension subject matter in Chapter 1:

1. The preface of the novel consists of a series of epigrams on what subject?
2. Who are the main characters of first chapter? Characterize them in a few words
3. What is Basil Hallward's occupation?
4. Where did Basil meet Dorian? Describe the place and circumstances of meeting.

²Fischer A., Terrance D. Critical Thinking and Literature-Based Reading.

5. Besides Basil, who else do Dorian and Lord Henry both know? Find out the description of this person in the text

6. What is the name of Lord Henry's aunt? Does Lord Henry like her?

7. Name the main themes of Basil and Lord Henry's conversation?

8. What famous phrase appears in the Preface to *The Picture of Dorian Gray*?

9. Why does Basil not wish to exhibit his portrait of Dorian?

Analysis is the ability to identify supposed and actual deductive relationship between statements, questions, concepts, descriptions or other forms of presentation, designed to express beliefs, judgments, experience, reasons, information or opinion [4]. The main skill of analysis is finding arguments and proofs. Argumentation means verifying a statement or expression in support or challenging other points of view. Stylistic analysis is the study of how a sentence or expression can gain support or opposition. This particular skill of analysis is important for critical theory, because critical theory involves applying specific "lens" and studying textual matter through this "lens" to see how it supports the selected perspective. The development of an understanding of the strategy will allow students to analyze the problem, action and plot of the novel and analyze the smaller subplots, to see how they relate to the main themes of the novel. The analysis is used to identify strong and weak points of view on the solution of a problem, the relationship between sentences or paragraphs, and the main communicative or pragmatic aims of the text.

The second important stage of reading and understanding the text is the analysis of stylistic devices and figurative means, vocabulary, grammar and syntax. An example of such analysis can be certain tasks related to the determination of language tools that contribute to the transfer of the general meaning.

Step 2 – Analysis

1 – Task: The author's stylistic devices:

The sentences below contain stylistic devices. Point them out and say what their function is. Speak of the effect they produce:

1) A rose shook in her blood and shadowed her cheeks.

2) Quick breath parted the petals of her lips.

3) The waving of crooked, false-jewelled fingers gave grotesqueness to the words

4) The joy of a caged bird was in her voice.

5) Her eyes caught the melody and echoed it in radiance, then closed for a moment, as though to hide their secret.

6) When they opened, the mist of a dream had passed across them.

7) Thin-lipped wisdom spoke at her from the worn chair, hinted at prudence, quoted from that book of cowardice whose author apes the name of common sense.

Evaluation has to do with the capacity to form judgments about the value of ideas, masterpieces, methods, materials, etc. It involves using solid criteria to establish the validity of any statement. Evaluation refers to the process of judging the validity of statements, events, convictions, expressions, opinions, facts and figures, and regulations by using solid criteria as well as estimating the rational fortitude of the current and future deductive relationships among different forms of representation [3]. In classroom activities evaluation can be related to the expression of a student's judgment on an author's idea or characterization of a character's judgement.

Step – 3: Evaluation

1-Task: Paradoxes

Analyze the following statements that were extracted from the text. Try to define who said them. How do they characterize their author? Choose one of the paradoxes and prepare a short speech that expresses your ideas on this theme.

- It is silly of you, for there is only one thing in the world worse than being talked about, and that is not being talked about.

- The commonest thing is delightful if one only hides it.

- You seem to forget that I am married, and the one charm of marriage is that it makes a life of deception absolutely necessary for both parties.
- "Conscience and cowardice are really the same things, Basil. Conscience is the trade-name of the firm. That is all."
- "Laughter is not at all a bad beginning for a friendship, and it is far the best ending for one,"
- You like every one; that is to say, you are indifferent to everyone."
- I suppose it comes from the fact that none of us can stand other people having the same faults as ourselves.
- "Poets are not so scrupulous as you are. They know how useful passion is for publication. Nowadays a broken heart will run to many editions" [8].

Inference means “the identification and protection of the elements necessary to reach a conclusion; to formulate assumptions and hypotheses; consideration of relevant information and identify the consequences, statements, principles, evidence, judgments, beliefs, points of view, concepts, descriptions, questions or other forms of presentation. The inference is initiated by asking questions such as “What conclusions can be drawn from the existing evidence?”, “If we accept these assumptions, what are the consequences?” Inference is a skill tightly woven into a set of critical thinking, especially closely related to analysis. Thus, the conclusion also plays a large role in critical theory, especially when it comes to applying the “lens” and understanding [4].

A very effective form of logical inference is an essay. This is a free writing on a given topic. Provides the opportunity to express students’ point of view, ideas and judgements on different problems and situations.

Step – 4: **Logical inference**

1 – Task: Essay

*Prepare an essay on the following theme: “Sybil Vane and Dorian Gray’s relationship”.
Speak on the following topics:*

1. The character of Sybil Vane
2. Why does Dorian fall in love with Sibyl?
3. Why does Sybil fall in love with Dorian?
4. The changes that happened with Dorian and Sybil after meeting
5. Dorian rejects Sybil Vane
6. Possible solution of their quarrel

The final step in the methodological manual indicates the formation of a very important ability - the development of **critical-creative thinking**. Creative thinking is the production of unusual and good responses to problems. This definition of creative thinking is compatible with the definition of critical thinking being used in this article, differing only in that creative thinking requires the use of unusual strategies or skills. By comparison, the thinking skills used in critical thinking could be either common or unusual. Thus, critical thinking is a superordinate of creative thinking. Critical thinking requires creativity (unusual and good solutions) in many aspects-generating alternatives to problems, redefining goals, and recognizing which critical thinking skills are needed in new situations [4]. These types of thinking in tandem allow students to show their own understanding, own points of view, their creativity.

5 – STEP: **Critical – creative thinking**

1- Task: Presentation

Make a presentation of actor / actress that you do not like. Why do you dislike him? Tell about his biography and career. Describe the features that characterize his acting.

2 –Task: Giving a talk

Prepare a short outline about William Shakespeare:

- Interesting facts about his life
- His works, theatre
- How did William Shakespeare affect the world literature?

- Why is Shakespeare so important?
- How were Shakespeare's plays received by his contemporary co-workers?

CONCLUSION

So, the designed methodological complex based on 5 important components of critical thinking, allows students to develop their cognitive abilities. These tasks can serve as means to develop the students' ability to think critically and apply their conclusions and ideas in personal experience.

This opportunity provides reading. Literary text is an abundant language material that can be used to develop speaking, writing and listening skills and evolve students' critical thinking at English lessons. Based on the material of the literary text, designed methodological manual is intended to clarify the main components of the content in teaching students critical thinking at the level of knowledge, intellectual skills, experience of creative activity and personal relationships.

The teaching material can be implemented and used in the educational process. The designed methods and techniques for the development of critical thinking can be applied in teaching English to full-time students and distance learners at higher educational institutions.

REFERENCES

- 1 Hove, M. Developing Critical Thinking Skills in the High School English Classroom, 2001. – p.4
- 2 Retrieved from: <https://study.com/academy/lesson/what-is-critical-thinking-definition-skills-meaning.html>
- 3 Retrieved from: <https://www.vocabulary.com/dictionary/interpretation>
- 4 Clelia Pineda-Báez: Critical Thinking in the EFL Classroom: The Search for a Pedagogical Alternative to Improve English Learning, 2014, p.17
- 5 D.F. Halpern, in International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, 2001, p.27
- 6 Fisher, A. Critical thinking: An introduction. - Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – p.45
- 7 Terrance D. Paul. Critical Thinking and Literature-Based Reading. Report. Madison, WI: The Institute for Academic Excellence, 1997. – p.9
- 8 Sklyar M. The best of Oscar Wilde. The Picture of Dorian Gray. M.: Eksmo, 2013. - p. 640

Н.Ф. Немченко¹, И.Т. Мухамеджанов²

Сыни ойлау когнитивтік қабілеттің дамуының құралы ретінде

^{1,2}Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан

Бұл мақалада сыни ойлаудың өзектілігі мен маңыздылығы талқыланады. Сыни ойлаудың концепциясы, оның негізгі сипаттамалары түрлі көзқарас бойынша қарастырылады. Сыни ойлаудың дамуына негізгі сипаттамалары ұсынылған. Оқу-әдістемелік құралдардан алынған жаттығулардан мысалдар келтірілген.

Н.Ф. Немченко¹, И.Т. Мухамеджанов²

Критическое мышление как средство развития когнитивных способностей

^{1,2}Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова,
г. Кокшетау, Казахстан

В настоящее время, развитие способностей критического мышления обучающихся считается одной из актуальных проблем педагогики. Данный тип мышления является одной из главных составляющих когнитивных способностей успешного человека. В данной статье представлена модель учебно-методического комплекса, ориентированного на развитие когнитивных способностей. Обозначены важные компоненты критического мышления, представлены примеры упражнений.

UDC 801

N.P. Nemchenko¹, A.N. Akhmetzhanova²

¹candidate of philological sciences, professor, Sh. Ualihanov, Kokshetau State University, Kokshetau, Republic of Kazakhstan, nmemchenko@inbox.ru:

²2-nd year master student speciality 6M011900 «Foreign language: two foreign languages», Sh. Ualihanov Kokshetau State University, Kokshetau, Republic of Kazakhstan, alma.akhmet76@mail.ru:

DEVELOPING CREATIVITY – APPROACHES AND CRITERIA OF CREATIVE ACTIVITY

The article is devoted to the study of the essence of creative thinking. The aim of the work is to study the technology and methods that develop creative thinking. In the course of the research the definitions of creativity of famous scientists-psychologists were given. Hypotheses and criteria for the emergence of creative thinking are studied. The comparative characteristic of traditional and creative thinking is analyzed. Technologies and methods contributing to the development of creative thinking are proposed.

Key words: creativity, originality, ability to produce unusual ideas, search, to think creatively

INTRODUCTION

Understanding the nature of creativity and its essential abilities is a question discussed in different psychological, pedagogical and philosophical theories by the scholars who have different opinions and concepts.

Creativity in the broad sense is considered as an activity in a situation of indecision, aimed at obtaining results that have objective or subjective novelty. In this respect, it is not necessarily related to such types of activities traditionally referred to as "creative", such as drawing, composing poems or music, playing on stage, etc. It is manifested when one has to act in new situations with lack of clear algorithms, uncertainty of the essence and ways of solving problems a person faces under unpredictable changing conditions. Creativity implies a system of creative abilities, and is considered in psychology from several perspectives:

A. A. Maslow, believes that creativity is a creative orientation, inherent in everyone, but lost by the majority under the influence of the existing system of education, training and social practice. [1]

By E. Torrance and J. Gilford, creativity was seen as an original type of thinking, the so-called divergent (going in different directions) thinking, which allows varying ways of solving the problem, leads to unexpected conclusions and results.

G. Eisenk, understood creativity as a characteristic of the intellectual sphere. [2]

Ya. Ponamarev believes that creativity is an independent quality of thinking that is not reduced to intellect in its traditional sense. [3]

A. Olah saw in creativity a system of personal qualities. [4]

MAIN PART

Despite the differences in the views of the authors, creativity is associated with the creation of something new for the individual or society. There are different definitions of creativity in which the emphasis is made on:

- the products created by it, that is creativity is understood as the ability to create something new, unusual, original;
- processes, where creativity is a special kind of thinking with highly developed imagination and aesthetic worldview;
- personal qualities with creativity as receptivity of new life experience, independence, flexibility, dynamism, originality of a person;

- the ability to act productively in different external conditions and situations with a high degree of indeterminacy, when there are no well-known algorithms that guarantee success in all endeavors.

There are two hypotheses of the emergence of creative abilities:

According to the first one it is considered that creative abilities have arisen in human beings gradually, during a long period of evolution and were the consequence of cultural and demographic changes of mankind such as population growth, mutualabilities of the most intelligent and gifted individuals in populace, with the subsequent fixing of the given properties in the subsequent generations.

According to the second hypothesis expressed in 2002 by anthropologist R. Klein the appearance of creativity was of an irregular nature. It arose as a result of a sudden genetic mutation about 50 thousand years ago. [5]

Famous psychologists, Torrance and Ranko, have identified some of the criteria for creativity that are known in psychological practice. These scholars analyze the criteria of creativity according to the generally accepted two approaches to the problem of assessing the level of creativity of learners, including those who are in teaching profession.

Creativity criteria according to Torrance are based on fluency (ability to produce a large number of ideas), flexibility (ability to apply a variety of strategies to solve problems), originality (ability to produce unusual, non-standard ideas), issue development (ability to develop ideas in detail), resistance to tradition (ability not to follow stereotypes and to remain "open" for a long time for a variety of incoming information in solving problems), summarizing key points (understanding the real essence of the problem).

Creativity criteria according to Ranko presuppose fluency (the number of ideas arising in a unit of time), receptiveness (individuals show flexibility and originality in the process of solving the problem), novelty (ability to produce unusual ideas that differ from those generally accepted), responsiveness (sensitivity to unusual details, willingness to quickly switch from one idea to another), metaphoric thinking (willingness to work in a completely unusual context, the tendency to a symbolic, associative thinking, the ability to see general in special and special in general), satisfaction (the positive result of creativity is important for further development while the negative result makes further work useless).

Based on these criteria, we can clearly see that the first three criteria of creativity of both researchers coincide, although they interpret them differently. The other criteria are different. Torrance defined the criteria for creativity as design, resistance to tradition, ability to determine key points and abstraction of material facts. Meanwhile, Ranko attributed susceptibility, metaphoric thinking and satisfaction. But all the criteria proposed by both scientists characterize creativity, as the discovery of new ideas, non-standard thinking.

Traditionally, it is believed that creativity and talent give a person a truly wide range of opportunities, which are effective in various spheres. These approaches are closely connected with the comparative analysis of the types of thinking, corresponding to the traditional thought process and thinking aimed at creative activities.

Traditional thinking is analytical and focused on the correctness of the generated idea, its development in a given direction with a certain set of details. Thus, with this approach a learner is required to make each step correct and follow a certain traditional procedure. The most probable ideas and solutions are tested first. Erroneous ideas are actively used as well as a set of definite details. Given the source data is correct it is known exactly what final result is to be obtained.

Creative thinking is synthetic and focused on prolificacy, that is, generation of more ideas, sometimes without a clear purpose or movement. This type of thinking is aimed at intuitive grasping of a problem as an integrated whole.

It is always carried out in several directions at once, not always consistently and the search for solutions is conducted in unobvious, random directions, "on the periphery" of our consciousness. Very often creative way of thinking integrates various alternatives and performance, productive in

situations of uncertainty and indecision, when the ways of solving the problem and the required results are not sufficiently known.

When comparing these two ways of thinking, we can see that traditional thinking requires precision, correctness of each step in solving the problem. If an error is made somewhere, the final result will be wrong. In creative thinking, the inaccuracy of a particular step does not necessarily lead to an erroneous final result. This type of thinking runs in several directions and represents a kind of "network search" of the problem solution. So even if some of its directions appear to be a dead-end, it does not mean failure in general. When thinking creatively, it is important to know how true certain elements of information are, but how useful their combination will be, whether the problem will be viewed in a different, new perspective, to see the possible ways of solving it. Ideas are evaluated not from the point of view of true-false, but from the point of view of functionality, applicability under specific conditions.

Naturally, there is no reason to assert that a person always uses the same strategy of thinking, although the preference for one of them may be expressed quite clearly. One and the same person can think in some situations traditionally, and in some other - creatively. Such a variant, when a person is able to flexibly change the strategy of solution depending on the peculiarities of the task, is the most adaptive. Thus, the teacher's task is not to teach the student to think creatively at any time and everywhere, but to learn to see the situations where creative thinking is necessary and to use it as needed.

Gilford (the author of one of the classical theories) distinguished between creative people and others. He believed that creative people are looking for a lot of answers to one question, and everyone else is looking for the only correct answer of all possible.

This research was based on the synthetic approach to creative thinking. Any problem that the student has to solve having read a certain text or fiction is viewed as an integrated whole. The usual traditional, lexical, grammar and speech exercises are based on the material of the text. Creative thinking presupposes that the student can find other decisions in the conflicts of the characters who face difficult situations or problems.

The issue of methodologists teaching English is to define a system of techniques promoting creative thinking. Different scholars speak of different approaches and describe various techniques, but they don't present an effective system of exercises that can be used after reading any text or fiction.

The pedagogical basis is the technology of creative thinking, aimed at supporting the cognitive potential. The technology includes: non-traditional forms of conducting classes, the organization of "creative minutes" at each lesson, research, project activities as well as modular, elective courses focused on the development of creative abilities, the system of extracurricular activities.

There are special methods of creative thinking such as: TIPS / Theory of Inventive Problem Solving, the system of creative tasks, modeling, synergy, algorithmization, brainstorming, heuristics, method of analogies and alternatives, method of figurative thinking, method of guessing, method of notes, mind-mapping / intellect maps, mental maps.

The creative abilities of the students' personalities can be observed at English lessons in the organization of work on the example of working with the text. Any work with text begins with the fact that the students perceive the artistic expression by ear or eye. The following heuristic techniques can be used to work with the literary text: "Association", "Changing Role Functions", "Writing a Story from Several Loose Words", "Creative Explanation", "Individual Empathy".

English as an academic discipline has a great potential for the creative work of students. With its great educational and creative potential, a foreign language can only be used in the course of its practical purpose, using certain methods and techniques.

CONCLUSION

The unconventional approach to teaching a foreign language in general, and to English in particular, gives us the opportunity to avoid diversity in teaching, awakens students' cognitive

interest in the subject and fantasy, increases motivation, and promotes the development of linguistic, intellectual and cognitive abilities of students.

The formation of creative abilities among students enriches their emotional and practical experience, leads to the accumulation of professional skills and abilities, the development of natural inclinations of young people, their moral qualities. It promotes their further active, creative thinking which meets their spiritual needs, satisfies their desire for self-realization and manifestation of personal qualities.

It is impossible to be a success without an ability to find new, unusual solutions to the problems in the modern, fast developing world and that's why only a creative approach to learning provides the development of the student's ability to search and find different forms of solving problems. Any sphere of human life may require quick and extraordinary decisions and an English lesson may become groundwork of creative thinking.

REFERENCES:

1. Маслоу, А. Мотивация и личность — СПб.: Евразия, 1999.
2. G. Eisenk. (1988), «Inching our way up Mount Olympus: The evolving-systems approach to creative thinking», in R. J.
3. Я. Пономарев, Психология творчества, 19998
4. А. Олах, Творческий потенциал и личностные перемены // *Наукоеведение*, 1988 №4
5. R. Klein, The nature of creativity, New York, Cambridge University Press. Sternberg, R. 6.J., & Lubart, T. I. (1995), Defying the crowd: Cultivating creativity in a culture of conformity, New York, Free Press.
6. Wallas, G. (1926), The art of thought, New York, Harcourt, Brace.
7. Woodman, R. W., & Schoenfeldt, L. F. (1990), «An interactionist model of creative behavior», *Journal of Creative Behavior*, 24(4).
8. Богоявленская Д.Б. Что выявляют тесты интеллекта и креативности? // психология, журнал ВШЭ, Москва, Выпуск № 2 / том 1 / 2004
9. Буинова Д.И. Креативность как фактор самореализации личности в профессиональной деятельности // Психология, социология и педагогика. 2013. № 1
10. Дружинин В. Н. - Психология: Учебник для гуманитарных вузов. 2-е изд.— СПб.: Питер, 2009.
11. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. – Питер – 2006
12. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности - Питер, 2009
13. Карпенко Л.А., Петровский А.В., Ярошевский М. Г. Краткий психологический словарь. — Ростов-на-Дону: «ФЕНИКС». 1998.
14. Любарт Т., Муширу К., Торджман С., Зенасни Ф. Психология креативности»: «Когито-Центр»; Москва; 2009
15. Feldman, D. H., Csikszentmihalyi, M., & Gardner, H. (1994), Changing the world: A framework of the study of creativity, Westport (CT), Praeger.
16. Торшина, К. А. Современные исследования проблемы креативности в зарубежной психологии // Вопросы психологии, 1998, № 4.
17. Ушаков Д.В. Языки психологии творчества: Яков Александрович Пономарев и его научная школа // Психология творчества: школа Я.А. Пономарева. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2006.

Н.Ф. Немченко¹, А.Н. Ахметжанова²

Развитие творчества-подходы и критерии творческой деятельности

^{1,2} Кокшетауский государственный университет им.Ш.Уалиханова,
г. Кокшетау, Казахстан

Статья посвящена исследованию сущности креативного мышления. Целью работы является изучение технологии и методов, развивающих креативное мышление. В ходе исследования были приведены определения креативности известных ученых-психологов. Изучены гипотезы и критерии возникновения креативного мышления. Проанализирована сравнительная характеристика традиционного и креативного мышления. Предложены технологии и методы, способствующие развитию креативного мышления.

Н.Ф. Немченко¹, А.Н. Ахметжанова²

Шығармашылықты дамыту- шығармашылық қызметтің тәсілдері мен критерийлері

^{1,2} Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау қ., Қазақстан

Мақала шығармашыл ойлауды зерттеуге арналған. Жұмыс мақсаты шығармашыл ойлауды дамытатын әдіс, технологияларды зерттеу болып табылады. Зерттеу барысында белгілі ғалымдар мен психологтардың анықтамалары берілген. Дәстүрлі және шығармашыл ойлаудың салыстырмалым мінездемесі талданған. Шығармашыл ойлауды дамытуға арналған әдіс тәсілдері ұсынылған.

УДК 378.147

Ж.У. Тасболат¹, Л.Е. Дальбергенова²

¹магистрант, Кокшетауский Государственный Университет им. Ш. Уалиханова г. Кокшетау. Республика Казахстан, e-mail: kazieva_zhuldyz@mail.ru

²доктор филологических наук, доцент, Кокшетауский Государственный Университет им. Ш. Уалиханова г. Кокшетау. Республика Казахстан, e-mail: ljasatdal@mail.ru

МЕТОДЫ ДИСТАНЦИОННОГО ФОРМИРОВАНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Целью статьи является анализ методико-теоретической научной литературы и выявление методов дистанционного развития иноязычной коммуникативной компетенции (ИКК) в современной методике обучения иностранным языкам. В работе предпринята попытка осветить актуальность применения дистанционных методов формирования ИКК с использованием программы Skype. В данной работе даются дистанционные методы развития ИКК и примеры их использования. Значительное внимание уделяется таким методам как: дискуссия, беседа, мозговой штурм, социально-психологический тренинг, игры, семинары и конференции.

Ключевые слова: метод, развитие, иноязычная коммуникативная компетентность, скайп, программа.

ВВЕДЕНИЕ

В рамках гуманистической парадигмы образования развитие коммуникативной компетентности входит в задачи подготовки специалиста как компонент профессиональной компетентности и профессиональной мобильности. На сегодняшний день, среди ключевых компетенций в методике преподавания иностранного языка, наибольшее внимание привлекает коммуникативная компетентность, наличие которой, по мнению многих экспертов, обеспечивает успех трудовой деятельности.

Актуальность данной работы заключается в необходимости использования современных дистанционных методов формирования коммуникативной компетенции у

студентов ВУЗа, которые являются наиболее оптимальными, эффективными и результативными в процессе обучения языкам.

Целью исследования является анализ методико-теоретической базы по проблеме исследования и выявление методов дистанционного формирования иноязычной коммуникативной компетенции.

Для достижения данной цели необходимо решить следующие **задачи**:

- 1) определить методико-теоретическую базу по проблеме исследования;
- 2) выявить методы дистанционного формирования иноязычной коммуникативной компетенции.

Целевой группой данного исследования являются студенты первого курса, специальности юриспруденция.

Вопросы формирования коммуникативной компетентности рассматривались в трудах исследователей Д.И.Изаренкова [1], Б.А. Лapidуса [2], В.В. Сафоновой [3], Е.В.Мельник [4], Г.О.Чанышева [5], Е.И. Пассова [6], В.Л. Скалкина [7], Hymes D. [8], M.Canale, M.Swain [9], Brown G. [10], И.А. Зимней [11], Ю.Г. Татура [12], С.А. Шароновой [13], О.И. Давыдовой [14]. В ряде отечественных исследований специально выделяется роль общения (коммуникации), основанная на принципе совместной деятельности (С.М. Джакупов, Х.Т. Шерьязданова, Н.Б. Жиенбаева, Ж.К. Исаева).

Вопросы сущности формирования коммуникативной компетентности и компетентностного подхода в педагогическом процессе рассматриваются в своих трудах казахстанские ученые В.А. Ким, Б.А. Жетписбаева [15], вопросы формирования коммуникативной компетентности в условиях иноязычного образования находят отражение в работах ученых, таких как А.Т. Чакликова [16], М.И. Кудрицкая [17].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Проведя ретроспективный анализ литературы, можно сделать вывод, что теория компетентностей (в иной транскрипции – «компетенции») берет начало с введением Н. Хомского (Chomsky) в 1965 году понятий «компетенция» и «компетентность», где последнее понимается как «употребление, т.е. реальное применение языка» и различий между этими понятиями [18]. Под понятием «компетентность, т.е. употребление» ученый рассматривает психологические факторы, которые вовлечены в восприятие и воспроизводство родной речи. Коммуникативная компетентность в практическом плане, есть фактор эффективного общения, который складывается из личностной и операциональной составляющих.

На данный момент проблема формирования коммуникативной компетенции мало изучена. Существует масса противоречий и несовпадение взглядов, на данную проблему.

Наиболее подробное описание коммуникативной компетентности, дается в работе Л.Ф. Бахмана [19], согласно теории ученного коммуникативная компетенция включает в себя языковую, дискурсивную, разговорную, прагматическую (практическую), социолингвистическую, стратегическую и мыслительную компетентности.

В основе исследования Л.К. Гейхмана, лежит модель коммуникативной компетентности, представленная в работах Д. Хаймса, Л.Ф. Бахмана, согласно которой выделяют пять основных компонентов коммуникативной компетентности:

1. **лингвистическая компетенция** - знание словарных единиц и грамматических правил, преобразующие лексические единицы в осмысленное высказывание;

2. **социолингвистическая компетенция** - способность выбирать и использовать адекватные языковые формы и средства в зависимости от цели и ситуации общения, от социальных ролей участников коммуникации, то есть от того, кто является партнером по общению;

3. **дискурсивная компетенция** - способность понимать различные виды коммуникативных высказываний, а также строить целостные, связные и логичные

высказывания разных функциональных стилей (статья, письмо, эссе и т. д.); предполагает выбор лингвистических средств в зависимости от типа высказывания;

4. **стратегическая компетенция** - вербальные и невербальные средства (стратегии), к которым прибегает человек в случае, если коммуникация не состоялась; такими средствами могут являться как повторное прочтение фразы и переспрос непонятого предложения, так и жесты, мимика, использование различных предметов;

5. **социокультурная компетенция** - знание культурных особенностей носителей языка, их привычек, традиций, норм поведения и этикета и умение понимать и адекватно использовать их в процессе общения, оставаясь при этом носителем другой культуры; формирование социокультурной компетенции предполагает интеграцию личности в системе мировой и национальной культур;

Для того, чтобы вне языкового окружения сформировать у студентов иноязычную коммуникативную компетентность недостаточно наполнить занятие английского языка коммуникативными упражнениями, позволяющими решать коммуникативные задачи. Необходимо создать условия, при которых будущие специалисты имели бы возможность креативно мыслить, решать какие-то проблемы, рассуждать на английском языке над возможными путями решения проблемных ситуаций, акцентировать внимание на содержании своего высказывания. Важно достичь совершенствование коммуникативных навыков говорения на иностранном языке и умение выражать свои мысли. Таким образом, целью обучения должен стать не иностранный язык таковой, а иноязычная речевая деятельность.

Новые формы и методы организации профессионально-ориентированного обучения нуждаются в научном обосновании. Они должны обеспечить максимальную эффективность реализации новых образовательных программ подготовки специалистов на основе недавно принятых стандартов, востребованных на рынке труда.

1. Методы дистанционного формирования коммуникативной компетенции.

Рассмотрим основные методы дистанционного формирования коммуникативной компетенции у студентов ВУЗа.

Для дистанционного развития коммуникативной компетенции (КК) студентов юридического факультета, первого курса были использованы программы Skype, kahoot, электронная почта email.ru и google classroom. Каждая программа выполняет свою функцию для дистанционного формирования иноязычной коммуникативной компетенции.

По средствам Skype проводится онлайн-уроки и практические занятия, на которых отрабатываются лексика и грамматика, а так же коммуникативные навыки ученика. Скайп дает возможность ученику и учителю видеть друг друга, создавая атмосферу традиционного урока.

Skype предоставляет такие возможности как:

1. Осуществление голосовых и видеозвонков с высокой четкостью, индивидуально и в группах.

2. Разработчики Skype сделали возможным записывать звонки, чтобы сохранять особенно важные моменты, а также можно использовать автоматические субтитры, чтобы читать произносимые слова.

3. Скайп имеет чат, с помощью которого можно быстро отправлять сообщения, а так же использовать упоминания, чтобы привлечь внимание учащихся.

4. Есть возможность отправлять презентации, фотографии и любые другие материалы на экран во время разговора с помощью интегрированной возможности демонстрации экрана.

5. Скайп можно установить на любые устройства такие как: телефон, компьютер, планшет и т.д что дает возможность студентам изучать английский язык с помощью различных партитивных устройств в любом месте.

6. Есть возможность проводить видео и аудио-конференции с поддержкой до 50 участников.

7. Учащиеся могут воспроизводить видеозапись урока снова по необходимости.

Вышеперечисленные возможности программы скайп, мы использовали для дистанционного формирования иноязычной коммуникативной компетенции у студентов первого курса специальности юриспруденция.

1. **Дискуссия** - обсуждение спорного вопроса, проблемы. Важной характеристикой дискуссии, отличающей её от других видов спора, является аргументированность. Обсуждая спорную (дискуссионную) проблему, каждая сторона, оппонируя мнению собеседника, аргументирует свою позицию [20].

Под дискуссией также подразумевается коллективное обсуждение каких-либо проблем, спорных вопросов. Дискуссия часто рассматривается как метод, активизирующий процесс обучения, изучения сложной темы, теоретической проблемы.

Учитель отправляет в чат следующее упражнение:

Выразите согласие/несогласие со следующими утверждениями, используя следующие речевые модели. Аргументируйте свое мнение.

Model: a) I fully agree with the statement. I think...

b) I am afraid, I can't agree with it because...

1. Not everything we do is governed by some set of rules.

2. We need rules that everyone must obey.

3. Laws against criminal conduct don't help to safeguard our personal property and our lives.

4. It is impossible to resolve disputes peacefully.

5. Totalitarian governments have cruel and arbitrary laws.

6. Laws should be applied to every person in the society.

7. The only goal of the law is fairness.

Целью данной методики является активизация коммуникативных навыков, а так же укрепление собственного мнения. Главная функция дискуссии при формировании КК является стимулирование познавательного процесса.

Дискуссия является наиболее эффективной при использовании его после введения новых слов и отработки грамматических конструкции. Дискуссия поможет активизировать и закрепить изученную лексику и грамматику. Метод дискуссии можно проводить с помощью видеозвонка или по средствам чата в скайп в группе или индивидуально.

2. **Беседа** – ведущая функция данного метода – побуждающая, но с не меньшим успехом он выполняет и другие функции. Метод беседы на практике используется для решения комплексных задач усвоения нового, закрепление материала, развития творческих способностей, формирование общеучебных умений, что дает возможность студентам понять проблему с различных позиций.

Следующее упражнение показывает наглядно, как организовать беседу дистанционно. Первую часть упражнения необходимо дать предварительно беседе.

Часть 1. *Замените русские слова в скобках английскими эквивалентами из рамки.*

Переведите текст на русский язык письменно.

1. to investigate crimes 2. civil offences 3. to punish the guilty 4. law and order 5. is breaking the law 6. obey the law 7. ignorance of the law is almost never a defense for breaking it 8. were prosecuted 9. legal codes

В первой части упражнения учитель вводит новую лексику по теме «Law», подготавливая учащихся к дальнейшей коммуникации с их использованием. Для активизации лексики учащимся дается текст с русскими словами. Учащиеся внимательно читают текст, заменяя русские слова в скобках английскими эквивалентами из рамки.

Governments have many ways of making sure that citizens (подчиняются закону). They make the public aware of what the law is and try to encourage social support for (правопорядку). They use police forces (расследовать преступления) and catch criminals. They authorize courts to complete the investigation of criminal and (гражданских правонарушений) and to pass sentences to (наказывать виновного) and deter others. And they make efforts to re-educate and reform people who have broken the law.

The laws of all countries are to be found in written records — (правовые кодексы) of countries with continental systems, the statutes and case-judgments of common law countries, warning on official forms, and notice in public buildings. Many people do not know where to find these records and do not find it easy to read them. But (незнание законов не освобождает от ответственности). Governments usually expect citizens to be aware of the laws which affect their lives. Sometimes this seems very harsh, for example, when the law is very technical. Shopkeepers in England (преследовались по закону в уголовном порядке) for selling books on Sunday, although they were allowed to sell magazines. However, there are many laws, such as those prohibiting theft, assault and dangerous driving which simply reflect social and moral attitudes to everyday behaviour. In such cases a person knows he (нарушает закон), even if he doesn't know exactly which law it is.

Во второй части упражнения учащиеся отвечают на вопросы, предварительно ознакомившись с текстом и новыми словами. Текст можно отправить файлом в чат, где каждый учащийся сможет скачать и выполнить упражнение. После того как учащиеся выполнят упражнение учитель осуществляет групповой видео звонок и участники урока беседуют отвечая на вопросы учителя.

Часть 2. **Ответьте на следующие вопросы**

1. *What kind of society do we live in?*
2. *What is the society governed by?*
3. *What is the difference between laws and rules of morality?*
4. *Why do rules of morality and custom play an important role in our life?*
5. *Why are laws designed to control our behaviour?*
6. *What are the goals of law?*
7. *When do people turn to the law?*
8. *Why do we need law?*

3. **Мозговой штурм**– оперативный метод решения проблемы на основе стимулирования творческой активности, при котором участникам обсуждения предлагают высказывать как можно большее количество вариантов решения, в том числе самых фантастичных. Затем из общего числа высказанных идей отбирают наиболее удачные, которые могут быть использованы на практике. При проведении «мозгового штурма» запрещается критика и поощряется любая идея, даже шуточная или явно нелепая. Все высказанные идеи записываются для последующего их рассмотрения группой экспертов. После утверждения решения «генераторы идей» распределяются на его противников и сторонников с целью выявления слабых мест и их исправления [21].

Мозговой штурм возможно проводить дистанционно предварительно создав групповую конференцию с участниками урока учитель говорит о проблеме и учащимся необходимо предлагать идеи.

Think- pair-share. Чтобы эффективнее использовать данный метод мозгового штурма необходимо дать учащимся время на самостоятельное размышление. Далее необходимо предложить обсудить идеи с другими участниками учебного процесса в парах, а затем выносить идеи на групповое обсуждение.

Пример: What qualities do we need to be a successful lawyer?

Учащимся необходимо выполнить следующие шаги:

- 1) Проанализировать пути решения проблемы самостоятельно (1-2 минуты).
- 2) Предложить и обсудить пути решения проблемы с собеседником (1-2 минуты).
- 3) Предложить и обсудить идеи в группе (2-4 минуты).

4) Выявить наиболее подходящие идеи.

4. **Социально-психологический тренинг** — один из методов активного обучения и психологического воздействия, осуществляемого в процессе интенсивного группового взаимодействия и направленного на повышение иноязычной компетентности в сфере общения, в котором общий принцип активности обучаемого дополняется принципом рефлексии над собственным поведением и поведением других участников групп [20].

Тренинг позволяет усвоить эффективные технологии (методы, приемы, техники) принятия управленческих решений и делового общения, раскрыть индивидуальные особенности учащихся, и скорректировать их поведение в ситуациях общения. Кроме того, в процессе тренинга у участников формируются индивидуально-специфические приемы и способы коммуникации и принятия решений, основные на их индивидуальных особенностях. Эмоциональная включенность участников в ситуации тренинга позволяет создать высокую мотивацию к обучению, усиливает закрепление знаний, формирование умений и навыков.

Hot Spot. После изучения главы или новой темы можно провести данное упражнение. Учитель предварительно выбирает учащихся, которые будут представлены другим как эксперты. Задачей экспертов является ответ на вопросы учащихся по пройденной теме. В ходе курса учитель меняет экспертов. Возможно, организовать обратную систему данного метода, то есть выбрать несколько учащихся, которые подготовят ряд вопросов для остальных учащихся. Отвечать на вопросы может каждый. Метод hot-spot не только эффективно развивает иноязычную коммуникативную компетенцию, но так же психологически готовит учащихся к социализации и деловому общению.

Пример: Unit 1 «Law and Legal professions»

Ask questions about law and legal professions.

-Which legal professions do you know?

-What is law?

-Why do we need law?

-What qualities do we need to be a successful lawyer? etc.

5. **Семинары – конференции.** Семинары – это такая форма организации обучения, при которой на этапе подготовки доминирует самостоятельная работа учащихся с учебной литературой и другими дидактическими средствами над серией вопросов, проблем и задач, а в процессе семинара идет активное обсуждение, дискуссии и выступления учащихся, где они под руководством педагога делают обобщение. *Ссылаясь на вышеперечисленные возможности, программа СКАЙП подходит для проведения онлайн семинаров и конференций.*

Пример: *Choose one of the topics for your report.*

The topic of the seminar: Labour law

1) Labour legislation.

2) The reform of control and supervision in the sphere of labor.

3) Algorithm for acceptance.

4) Discipline of work.

5) Payment system of labor. Stimulating (incentive) payments.

Участники семинара слушают друг друга, обсуждают и задают вопросы. Во время доклада учащиеся могут показать презентацию, отправив ее в групповой чат. Возможно, пригласить гостя на конференцию. Гостем может являться специалист в области юриспруденции.

Данный метод эффективно развивает иноязычную КК, так как учащиеся в процессе подготовки глубоко изучают не только тему, но и специальную лексику на иностранном языке. Учащиеся развивают навыки публичного выступления, предварительно подготовив речь.

6. **Игра** - как метод формирования иноязычной коммуникативной компетентности. Особенности игровой деятельности у студента ВУЗа является нацеленность на самоутверждение перед обществом, юмористическая окраска, ориентация на речевое взаимодействие.

Пример: The Game "Legal adviser"

Данную игру можно проводить с помощью программы СКАЙП. Учитель предварительно делит на группы и назначает время. Первая группа "граждан" придумывает проблему, с которой обращаются ко второй группе "адвокатов". Задача группы "адвокатов" дать совет как решить проблему. Проблемы могут быть разные: не законное увольнение, нарушение правил дорожного движения, ограбление и т.д. После того как группа "адвокатов" ответит на все вопросы, учащиеся меняются ролями. На подготовку каждой группе дается 5- 8 минут. За это время группе "граждан" нужно придумать и описать проблему, а группе "адвокатов" разъяснить пути решения проблемы.

Деловая игра используется для решения комплексных задач усвоения нового, закрепления материала, развития творческих способностей, формирования общеучебных умений, дает возможность учащимся понять и изучить учебный материал с различных позиций.

В учебном процессе применяются различные модификации деловых игр, которые эффективно формируют иноязычную коммуникативную компетенцию учащихся: имитационные, операционные, ролевые игры, деловой театр, психодрама и социодрама.

ВВЫВОДЫ

В ходе анализа теоретико-методической научной литературы и экспериментов проведенных со студентами юристами первого курса были выявлены, пять основных компонентов коммуникативной компетенции, а так же шесть основных методов дистанционного формирования иноязычной коммуникативной компетенции такие как: дискуссия, беседа, мозговой штурм, *социально-психологический тренинг*, игры, семинары и конференции. Были приведены примеры с использованием методов формирования ИКК. Результаты экспериментов показали, что для развития и формирования коммуникативной компетентности студентов ВУЗа наиболее рационально использовать интегрированный подход. Это комбинация методов обучения. Каждый метод имеет свои преимущества и ограничения. Если грамотно комбинировать и применять дистанционные методы формирования ИКК, то возможно более эффективно сформировать высокий уровень иноязычной коммуникативной компетенции, то есть, умение вести себя в различных ситуациях, навыки самопрезентации и публичного выступления, навыки активного слушания, умение аргументировать свою точку зрения и т.д.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Изаренков Д. И. Базисные составляющие коммуникативной компетенции и их формирование на продвинутом этапе обучения студентов-нефилологов //Русский язык за рубежом. – 1990. – Т. 4. – С. 54-60.

2 Лapidус Б. А. Обучение второму иностранному языку как специальности: учебное пособие. – Высшая школа, 1980.

3 Сафонова В. В. Коммуникативная компетенция: современные подходы к многоуровневому описанию в методических целях. – 2004.

4 Мельник Е. В. Содержание коммуникативной компетентности педагога //Психология и школа. – 2004. – №. 4. – С. 36-42.

5 Чанышева Г. О коммуникативной компетентности //Высшее образование в России. – 2005. – №2.

6 Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению: пособие для учителей иностранных языков. – Просвещение, 1985.

7 Скалкин В. Л. Основы теории обучения устной речевой коммуникативной деятельности. - М., 1986.

8 Hymes D. On communicative competence //The communicative approach to language teaching. – 1979. – Т. 26.

9 Canale M., Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing //Applied linguistics. – 1980. – Т. 1. – С. 1

10 Brown G., Yule G. Teaching the spoken language. – Cambridge University Press, 1983. – Vol. 2.

11 Зимняя И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. – 2004.

12 Татур Ю. Г. Компетентностный подход в описании результатов и проектировании стандартов высшего профессионального образования. - М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – Т. 17. – С. 1.

13 Шаронова С. А. Компетентный подход и стандарты в образовании: учебное пособие; Социол. исслед //Социол. исслед.–Урал-Екатеринбург, 2013. – С. 44-12.

14 Давыдова О. И., Майер А. А. Компетентный подход в работе ДОУ с родителями.- Санкт–Петербург: Детство–Пресс, 2013.

15 Жетписбаева Б. А. Полиязычное образование: теория и методология -Алматы: Білім, 2008.

16 Чакликова А. Компетентностный подход как целевая основа новой образовательной парадигмы //Рекомендовано к изданию решением Ученого совета КазУМОиМЯ им. Абылай хана (протокол № 3 от 27 октября 2015 г.). – 2015.

17 Кудрицкая М. И. социокультурные аспекты формирования полиязыковой личности в процессе иноязычного образования – С. 237.

18 Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса / пер. с англ., под ред. и пре-дисл. В.А. Звягинцева. – М.: Изд-во Московского университета, 1972. – 256.

19 Bachman L.F. Fundamental Considerations in Language Testing. – Oxford: University Press, 1990.

20 Зимняя И.А. Компетентность человека – новое качество результата образования // Проблемы качества образования. Матер. XIII Всерос. совещания.– М.: Уфа, 2003. – Книга 2. – С. 4-15.

21 Компетентностный подход как фактор повышения качества современного образования: Сборник научных статей /Под ред. С.Л. Коротковой, С.В. Фроловой. – Саратов: ИЦ «Наука», 2008. – 220с.

Zh. U. Tasbolat¹, L. E. Dalbergenova²

Methods of the distance formation of foreign language communicative competence

^{1,2}Sh. Ualihanov Kokshetau State University,
Kokshetau, Republic of Kazakhstan,

The purpose of the article is the analysis of the methodological and theoretical scientific literature and identification of methods of the distance development of foreign language communicative competence (FLCC) in the modern methodology of teaching foreign languages. The paper attempts to highlight the relevance of the use of distance methods of the formation of FLCC using Skype. In this paper, distance methods of the development of FLCC and examples of their use are given. Considerable attention is paid to such methods as: discussion, conversation, brainstorming, socio-psychological training, games, seminars and conferences.

Ж. У. Тасболат¹, Л. Е. Дальбергенова²

Шеттілдік коммуникативтік құзырлылықты қашықтықтан қалыптастыру әдістері

^{1,2}Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ. Қазақстан Республикасы

Аталмыш мақаланың мақсаты заманауи шет тілдерді оқыту әдістемесіндегі шеттілдік коммуникативтік құзырлылықтарды (ШКҚ) қашықтықтан дамыту бойынша әдістемелік-теориялық ғылыми әдебиетке талдау жасау және оның әдістерін анықтау болып табылады. Ізденуші шет тілін үйренушінің Skype бағдарламасын қолдана отыра, ШКҚ қашықтықтан қалыптастыру әдістерін қолдану өзектілігін көрсетуге тырысқан. Еңбекте ШКҚ қашықтықтан дамыту әдістері және оны қолдану мысалдары көрсетіледі. Пікірталас, сұхбат, «миға шабуыл», әлеуметтік-психологиялық тренинг, ойындар, семинарлар мен конференциялар түріндегі әдістерге маңызды көңіл бөлінген.

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ**ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ**

FTAMP 19.01.11

Ұ.М.Есенбекова

филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: ultmudde@mail.ru

**ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛИСТИКАНЫҢ КӘСІБИЛЕНУІ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ
ЖУРНАЛИСТІҢ ҚҰЗЫРЕТІ**

Автор ғылыми журналистің ұстанымына айналған релеванттық ғылыми білімді қарапайым аудитория үшін таңдап, ыңғайлайтын қабілетін зерттеуді мақсат еткен. Ғылыми журналистің қызметінде арнайы академиялық білімдердің жиынтығын сараптап, күрделі ғылыми тұжырымдар мен заңдылықтарды қарапайым аудитория түсінетіндей формаға келтіру міндеті талданған. Мақалада қазіргі технологиялық үрдістердің ғылыми журналистиканың кәсібиленуінің болашақ перспективасы мен мүмкіндіктерін айтарлықтай қиындатуы болжанған.

Ғылыми журналистиканың теориясына іргетас болатын, барша ғылыми қауымдастық мойындаған дефинициялар мен тұжырымдарды дұрыс жіктеп, бірізділікке түсірудің маңызы көрсетілген. Ғылыми журналистика бүгінгі іргелі ғылымдағы жаңалықтардың, олардың қоғамның, адамның дамуына тигізетін пайдасын талдауға көмектеседі. Ғылым саласында болып жатқан процестерді талдап, түйінді мәселерді шешу жолдарын тұжырымдау үшін ғылыми журналистикада қабылданған анықтамалар мен жалпы түсініктердің жиынтығы қажет.

Мақалада ғылыми журналистің құзыреттерін анықтағанда олардың қоғамға тигізер пайдасын, тиімділігін бүгінгі бұқаралық медиалар мен ақпараттық нарықтағы сұраныстармен байланыстыра отырып қараудың маңызы айтылған.

Түйін сөздер: ғылыми журналистика, релеванттық, кәсібилену, ағартушылық функция, құзыреттілік, құзырет, фундаментализм, реализм, коммуникативтік әрекет.

КІРІСПЕ

Ғылыми журналист үшін мәртебесінің мойындалуы мен еңбегінің бағалануы оның алғашқы білімі мен қандай академиялық саланы таңдап алғанына байланысты болып тұрады. Бір жағынан, медиа құрылым өзінің ғылыми бөліміне жұмысқа математика, химия, физика, биология сияқты жаратылыстану ғылымдары бойынша ғылыми дәрежесі бар адамдарды алуға ынталы. Екінші жағынан, ғалымдардың өздері алғашқы білімді әлеуметтік-гуманитарлық бағыттағы емес жаратылыстану ғылымдары бойынша алған журналистермен қарым-қатынас орнатуға жақсы ықылас білдіреді. Осындай қатынастардың жемісті болатынын батыстық үлгідегі медиалардың тәжірибесі де дәлелдеп келеді. Психологиялық жағынан алғанда ғылыми журналистің кәсіби рөлі оның символдық болса да тиісті білімі мен тәжірибесімен толыққан капиталымен байланыста болып қалмақшы.

Ғылыми журналистиканың басқа бағыттармен салыстырғандағы тағы бір айырмашылығы – оның Жапония мен Оңтүстік Кореяда, Америкада немесе ЕуроОдақ елдерінде болсын, Ресей мен Қазақстанда болсын маман тапшылығы моделімен айшықталуы. Ғылыми журналистикадағы осы тапшылық моделі ғалымдардың эпистемиологиялық гегемониясын қай кезде де сақтап қалуына көмектеседі [1].

Символикалық болса да ғылыми дәрежеге ие маманның дивиденттері басқалармен салыстырғанда жоғары болып келеді. Өйткені, дәрежесі бар адамның эксперттік мәртебесі оған жұмысқа орналасуға қатысты көптеген түйткілдерді еркін шешуіне жол ашады. Осы уақытқа дейін әлемдегі беделді ақпарат құралдарының ғылым мен технология бөлімдері рейтингтік университеттердің магистранттары мен докторларынан құралған.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ғылыми журналистикада тек кәсіби журналистикалық білімі бар адамды кездестіру мүмкін емес. Олардың орындарын жоғарыдағы ғылыми дәрежесі бар тұлғалар алып қойған. Бұл үрдіс дәуірдің талабына сай жаңа ғылыми-көпшілік медиалар құрыла бастағанда бәсеңдеді. Гуманитарлық сала ғалымдары мен кәсіби журналистер ғылыми журналистиканың жаңаша моделін жасай бастады.

Болашақта ғылыми журналистің ұстанымы – релеванттық ғылыми білімді қарапайым аудитория үшін таңдап, ыңғайлайтын қабілетін қажет етпекші. Ғылыми журналист арнайы академиялық білімдердің жиынтығын сараптап, күрделі ғылыми тұжырымдар мен заңдылықтарды бұқара халық түсінетіндей формаға келтіруі тиіс. Туындаған осындай үрдістер ғылыми журналистиканың кәсібиленуінің болашақ перспективасы мен мүмкіндіктерін айтарлықтай қиындатуы мүмкін.

Біріншіден, ғылыми журналистер ғылыми түсініктерді талдау мен сапасын бағалау сияқты бұрын тек сарапшылар мен ғалымдарға ғана берілген құзыреттерге ортақтасатын болады. Ғылыми журналистердің ғылымды тану деңгейін ғалымдармен салыстыруға келмейді. Олар ғылыми проблемаларды тұжырымдауға келгенде жиі қателеседі, тәжірибелі ғылыми журналистердің өздері мамандығының басты қырларын нақтылай алмай жатады. Қайсыбірі өзін академиялық ортаға жақын сезініп, алдымен өзін ғылыми қызметкермін, сосын ғана журналиспін деген басымдықтарда қателесіп жатады.

Екіншіден, ғылыми журналистер ғылымның қоғамдағы, көпшілік ортадағы бейнесін жасауда айтарлықтай ықпалға ие. Олар кейбір зерттеулерді бағалау, сараптау арқылы қоғамда түрлі пікірлер тудыра алады. Ғылыми білімді медиалау (көпшілікке тарату, насихаттау) ғылыми зерттеулерді жағымды жағынан көрсетіп қана қоймай, сол зерттеулерді қаржыландыруға да, оны тоқтату туралы шешімнің шығуына да қоғамдық пікір жасау арқылы әсер ете алады [2].

АҚШ пен Кеңес Одағы арасындағы қырғи-қабақ соғыс кезінде физик-ғалымдар атомдық зерттеу жұмыстарына қаржы бөліру үшін жеке, ұжымдық хаттар ұйымдастырып өз үкіметтеріне қысым көрсеткенін білеміз. Ғалымдар өз жұмыстарын жалғастыруға қаржы бөлудің қажеттігін ғылыми мұқтаждықтан емес, саяси аргументтерге сүйеніп дәлелдеуге тырысқан.

Жаңа тарихта да осындай мысалды нанотехнологияларды дамытуға арналған ғылыми зерттеулерден келтіруге болады. Бізбен салыстырғанда материал зерттеу физикасындағы жетістіктерге сүйенген ресейлік ғалымдар Үкіметтеріндегі ықпалды министрлер арқылы мемлекеттік корпорация құрғызып, оған бірнеше миллиард АҚШ долларын бөлгізеді. Оның арты үлкен қаржылық заңдардың бұзылуына ұласып, нанотехнологиялық зерттеулердің нәтижесі мардымсыз болған. Ресейдің үлгісімен біздің елімізде де нанотехнологиялық зерттеулерге бірнеше миллиард теңге бөлініп, қазір сол қаржының тиімді жұмсалуды, зерттеу нәтижелері туралы жауап беретін адам табылмай отыр. Осындай жұмбақ зерттеулерге қаржы бөлу кезеңінде ғалымдар ғылыми журналистердің көмегіне жүгінері шындық [3].

Үшіншіден, ғылыми журналистер ғылыми дискурстардың семантикасын өзгерте алады. Бұл жерде ғылыми журналистердің өздері ғылыми тұжырымдардың интерпретаторы рөлі олар үшін қиын екенін мойындайды. Бұның өзі олардың ғылыми процестерді халыққа қарапайым түсінікті тілмен жеткізуде жиі қателесетіндерін дәлелдейді. Сөйтіп, ғалымдардан алынған ақпарат бұрмаланып, ғылыми құндылығы жойылады, аудитория үшін сенімсіз, қызықты болмай жатады. Математика мен механика сипатындағы ғылымдарды көпшілікке жақындатуда тұтастай басылымдар алынбайтын қамалға кезіккендей болады.

Ғылыми журналистиканың танымалдығын, жалпыға бірдей түсінікті болуын қамтамасыз етуде ғылым мен технологияның жетістіктерін насихаттауды біліктілігі жоғары кәсіби мамандар мен журналистерге жүктеу өзін әркезде де ақтайтыны тарихтан белгілі. Ғылымның көпшілікке таралуын, қызығушылығын арттыруда негізгі салмақ ғалымдармен бірге ғылыми журналистерге де түседі, оларға артылатын жауапкершіліктің салмағы да ауыр. Соңғы 15 жылда әлемдік ғылыми журналистикада ғаламдағы ғылыми-технологиялық прогрестің үдемелі дамуындағы ғылыми журналистиканың рөлі туралы көптеген тұжырымдар түзген зерттеу еңбектері жарияланып келеді.

Аталған зерттеулердегі басты мәселенің бірі – фундаменталды ғылыми сала бойынша білімі жоқ журналист ғылымды насихаттап, оны көпшілікке тартымды формада таратуға деген қабілеттілігін талдау болды. Осылайша ғылыми журналистиканың бұл мәселе бойынша әлі де мойындалған тұжырымның жоқтығы байқалды. Ғылыми теорияларда «құзырет» (компетенция) пен «құзыреттілік» (компетентность) ұғымдары синоним түрінде қабылданып келді. Ғылыми айналымдағы глоссарийлерге сәйкес құзырет – қайсыбір саладағы жинақталған білім мен тәжірибе немесе адамның жақсы білетін мәселесі бойынша жинаған білімі мен тәжірибесі. Құзыреттілік – хабардар болу, хабардарлықты айтамыз. Мысалы, саясат не экономика мәселелерінен хабардар болу.

Қазіргі глоссарийлердегі осы екі ұғымның сипаттарын біріктіре келіп мынандай ортақ анықтама жасауға болады. Құзырет – адамның тұрмыстық, әлеуметтік және кәсіби қызметінде алған білімі мен жинаған тәжірибесін іс жүзінде қолдану қабілетін айтамыз. Құзыреттілік – адамның бойындағы интеллектуалдық әлеуеті мен құндылықтар жүйесі, бірнеше сала бойынша терең білімі мен ойлау сапасындағы ерекшеліктері [4].

XX ғасырдың ортасына қарай ғылымды көпшілікке таратудың ғаламдық тәжірибесінде бір-біріне ұқсамайтын 2 негізгі ұстаным қалыптасты. Оның біріншісі Францияда туындап, фундаментализм деп аталды. Бұны жақтаушылардың пікірінше, ғылыми ақпаратты барынша толық және ашық түрде жариялау қажет. Ғылымның көпшілікке таралуындағы басты түйткіл – жұртты таңғалдыруға тырысып сенсация іздеуден, аудиторияны арзан дүрлікпе оқиғалармен қызықтыру деп ойлайды. Осының салдарынан ақпараттың құны төмендейді, ғылымның беделі азайып, тұрпайылану процесі басталады деген көзқарасты фундаментализмді жақтаушы топ толық қолдайды. Фундаментализм идеясы бойынша ғылыми идеяны жан-жақты, тыңғылықты формада тарату керек. Аудиторияны қызықтыруды, салмақты ғылыми тақырыпты ойын-қалжыңға айналдыруға жол беруге болмайды.

Екінші ұстаным актуализм деп аталды, ол Америкада қалыптасты. Фундаментализмге қарама-қарсы қағида ұстанған актуализм ғылыми материалдың түсінікті, қарапайым болғанын жақтайды. Бұл ұстанымды америкалық физик Фрэнк Опенгейм қорытқан. Бұл парадигманы қолдаушылар ғылыми материалдарды бейнеклиптермен, суреттермен, инфографикамен толықтырып тұтынушыға ыңғайлы, жеңіл формада беруге ұмтылады. Оларда сенсациялық тақырыптар, қызықты мәтіндер жиі қолданылады. Осындай әдістер қазіргі коммуникациялық құралдардағы инфотейнмент құбылысын еске салады.

Инфотейнмент – жаңалықтар мен бейресми түрдегі, жеңіл формадағы жаңалықтарды эфирлік сеткаға қатар қою әдісі. Аудитория санын көбейту мақсатында, рейтингі жоғары хабарларды төмен рейтингті хабарлармен қатар қойып, көрерменді телеарнада ұстау әдістерінің бірі [5].

Ғылыми журналистің қандай парадигманы тандап жұмыс істейтініне байланысты оған компетенцияның (құзыреттің) да әртүрлі жиынтығы қажет болады. Журналистің бойындағы қасиеттер мен оның қызметіндегі ережелерді журналистика тарихында алғаш орыс ғылымының негізін қалаушылардың бірі М.В.Ломоносов 1755 жылы өзінің «Философияның еркіндігін қамтамасыз ететін шығармаларды жазу кезіндегі журналистің міндеті жайындағы пайымдаулар» еңбегінде жазған екен. Атақты ғалым журналист басшылыққа алуы тиіс 7 баптан тұратын ережені қорытады:

1. өзінің интеллектуалдық мүмкіндігін салмақтап алу;
2. қаншалықты қиын болса да объективті шындықты жазуы тиіс;
3. қателіктер жіберіп қоймау үшін журналист мәтінмен мұқият жұмыс істеуі шарт;
4. гипотезаларды сынауға асықпау;
5. басқа авторлардың ойлары мен пікірлерін өзіне меншіктемеу;
6. толық, жан-жақты зерттеуден кейін ғана басқалардың тұжырымдарын теріске шығару;
7. өзінің беделінің, білімінің артықшылығы туралы түсініктер қалыптастырмау.

М.В.Ломоносовтың ережелері нағыз ғылыми зерттеулер туралы жазатын журналистерге арналғаны оның құндылығын өсіреді. Мұқият талдай келе бұл ережелердің әлі күнге дейін өзекті, әмбебап екенін байқаймыз. Ережелер құзыреттілік (компетентность) емес құзыреттік (компетенция) қағидаларын негізге алып жасалған. М.В.Ломоносов тақырыпты білу, меңгеру парадигмасында емес әрекеттілік парадигмасында жазады [6].

Интернет пен бұқаралық коммуникацияның өміріміздің барлық саласына белсенді енуіне байланысты және ақпараттық массивтердің геометриялық прогрессиямен өсуіне орай ғылыми журналистердің кәсіби құзыреті қайта қарауды талап етуде. Көптеген сарапшылардың пікірінше, контентті тұтыну платформаларының санының өсуі, коммуникацияның көп түрлілігі авторлардан қосымша құзыретті қажет етеді. Ақпараттық қоғам идеясын дамыта келе мынаны айтуға болады. Мультимедиалық ортада қызмет ететін журналистің басты құзыреті әртүрлі платформаларда жариялауға жарамды, олардың ерекшеліктерін ескерген контент әзірлеу шеберлігі болуы тиіс.

ҚОРЫТЫНДЫ

Соңғы онжылдықтарда дәстүрлі мен жаңа медиалардың арасындағы, ақпарат пен ойын-сауық контентінің, журналистика мен қоғамның, журналистер мен меншік иесінің, дереккөздер мен аудиторияның арасындағы айырмашылықтар шайыла бастады. Бұдан өзге ақпараттандыру, дербестену, интенсификация мен интернационалдандыру жаңа ақпараттық және коммуникативтік құрылымды жасады, аудиторияның бөлшектенуіне әкелді, ғаламдық ақпараттық кеңістіктің ашықтығына алып келді.

Тележурналистиканы оқытушылардың еуропалық қауымдастығының базасында өткізілген сауалнама нәтижесі алдымыздағы 10-15 жылда қандай құзыреттер сұранысқа ие болатынын анықтаған. Басым дауысқа ие болған құзыреттер мыналар: басты ақпаратты анықтау қабілеті; журналистік қызметіндегі жауапкершілікті түйсіну; ұжымда жұмыс істей білу. Аз дауысқа ие болған 3 құзырет: журналистиканың әлеуметтік рөлін, онда болып жатқан өзгерістерді түсіну; ақпаратты тілді, стильді және тиімді формаларды қолданып баяндау; кәсіби медиа ұйымдарда жұмыс істеу [7].

Ғылымды көпшілікке таратудағы ғылыми журналистің құзыреттерін анықтағанда олардың қоғамға тигізер пайдасын, тиімділігін бүгінгі бұқаралық медиалар мен медиа нарықтағы сұраныстармен байланыстыра отырып қарау керектігі басты назарда болуы тиіс. Ғылыми журналистің кәсібилігі оның кейде аударуға келмейтін ғылымның қатал тілі мен көпшілік аудиторияның сұранысы арасында ғылыми зерттеудің құндылығы мен шындығын жоғалтып алмай семантикасына сай материал әзірлей білу өнеріне тәуелді болып тұрады. Әрбір ғылымның өзінің терминологиялық базасы бар, түсініктері мен дефинициясы күрделі болып келеді. Осының бәрін ғылыми журналист өзі түсініп, одан кейін аудитория жақсы қабылдайтындай формада дайындай білуі шарт. Ғылыми журналистің құзыреті, шеберлік деңгейі мен мәртебесі де осы талаптарға сай болуды көздейді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Тертычный А.А. Аналитическая журналистика: познавательный-психологический подход. – М.: «Гендальф», 1998. – 256 с.
- 2 Маркусова В.А. Информационные ресурсы для мониторинга российской науки // Вестник Российской академии наук. – 2005. – т. 75, № 7. – с. 607-612.

3 Огурцов А.П. Этнос науки и риторика (От нормативного разума к коммуникативной рациональности) // Личность. Культура. Общество. – 2005. – Т. 7, № 3. – С. 107-135.

4 Андрианова Т.В. Культура и технология. Доступно на: URL: http://istina.inion.ru/HTML/R_ANDR_SB.htm

5 Лапина И.Ю. Научно-популярное телевидение: Драматургия мысли. – М., 2007.

6 Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. – М.: Айрис-пресс, 2009. – 573 с.

7 Christensen Lars Lindberg, The Hands-On Guide for Science Communicators: A Step-by-Step Approach to Public Outreach, Springer Science+Business Media, 2007.

Ұ.М.Есенбекова

Профессионализация научной журналистики и компетенция научного журналиста

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

В оценке деятельности научного журналиста особое внимание уделяется его способности приводить сложные научные результаты и концепции в форму, понятной для массовой аудитории. Статья анализирует компетенцию научного журналиста выбирать и создавать релевантные научные знания для массовой аудитории. Автор предполагает, что современные технологические тенденции значительно осложняют перспективы и возможности профессионализации научной журналистики.

Научная журналистика пропагандирует достижения современной науки, их преимущества для общества и развития человека. Чтобы иметь возможность анализировать процессы в области науки и формулировать решения ключевых вопросов, необходима классификация определений и концепций, которая будет служить основой теории научной журналистики.

Отношения между научным сообществом и средствами массовой информации все еще находятся на стадии становления. В статье рассматривается полнота компетенции научного журналиста, которую важно формулировать во взаимосвязи с требованиями современного медиа рынка и интересами всего общества.

Yessenbekova Ulbossyn M.

Professionalization of scientific journalism and the competence of a scientific journalist

L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana

In assessing the activities of a scientific journalist, special attention is paid to his ability to bring complex scientific results and concepts into a form that is understandable to a mass audience. The article analyzes the competence of a scientific journalist to select and create relevant scientific knowledge for a mass audience. The author suggests that modern technological trends will significantly complicate the prospects and opportunities for the professionalization of scientific journalism.

Scientific journalism promotes the achievements of modern science, their benefits for society and human development. To be able to analyze the processes in the field of science and formulate solutions to key issues, a classification of definitions and concepts is needed, which will serve as the basis of the theory of scientific journalism.

The relationship between the scientific community and the media is still in its infancy. The article considers the full competence of a scientific journalist, which is important to be formulated in conjunction with the requirements of the modern media market and the interests of the whole society.

FTAMP 19.01.11

Ұ.М.Есенбекова

филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: ultmudde@mail.ru

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛИСТИКАНЫҢ НЕГІЗДЕРІ: ЖАЛПЫ ТҮСІНІКТЕР МЕН АНЫҚТАМАЛАР

Ғылыми журналистика бүгінгі іргелі ғылымдағы жаңалықтардың, олардың қоғамның, адамның дамуына тигізетін пайдасын талдауға көмектеседі. Ғылым саласында болып жатқан процестерді талдап, түйінді мәселерді шешу жолдарын тұжырымдау үшін ғылыми журналистикада қабылданған анықтамалар мен жалпы түсініктерді білу керек.

Автор мақалада жалпы түсініктер мен анықтамаларды, ақпараттық технологиялардың ғылыми журналистиканың теориясы мен тәжірибелік негіздерінің дамуына әсер ету мүмкіндіктерін де зерттеген. Ғылыми журналистиканың теориясына іргетас болатын, барша ғылыми қауымдастық мойындаған дефинициялар мен тұжырымдарды дұрыс жіктеп, қабылдау болашақ ғалымдар үшін маңызды болып саналады.

Ғылыми орта мен бұқаралық коммуникацияның арасындағы байланыс әлі де қалыптасу үстінде. Коммуникативтік технологиялардың қарқынды дамуына байланысты ғылыми журналистиканы зерттеу тақырыптары да өзгеруде. Интернеттің таралуымен қатар ғылыми жаңалықтар агенттіктері, ғылыми ресурстар, онлайн басылымдар сияқты ғылыми журналистиканың жаңа формалары пайда болуда.

Мақалада ғылыми журналистиканың математика, механика, физика, химия, биология, тарих пен археология сияқты фундаменталды ғылымнан басқа экологиялық, медициналық, ғарыштық сияқты жаңа бағыттарының шығу себептері көрсетілген.

Түйін сөздер: ғылыми журналистика, ағартушылық функция, прагматикалық аспект, фрилансер, коммуникативтік әрекет, ғылымның насихаты, эмпирикалық бағалау, мәдени сұраныстар.

КІРІСПЕ

Жаңа дәуірдегі ғылым мен коммуникация жүйесінің бір-біріне ықпалын зерттеу, қоғам мен ғылымның арасындағы байланыс, мемлекеттің ғылым мен білім саясатымен, олардың табиғаты мен ерекшеліктерімен танысу ғылыми журналистиканың теориялық және практикалық негіздерін түсіну үшін қажет. Ғылыми журналистика – қазіргі заманда болып жатқан іргелі ғылымдағы айтулы процестердің себебі мен олардың қоғамның, адамның дамуына тигізетін пайдасын талдауға да көмектеседі. Ғылыми журналистика мен коммуникация мәселелерін дұрыс анықтап, болжау үшін, соның көмегімен түйінді мәселерді шешу жолдарын тұжырымдау үшін де ғылыми журналистикада қабылданған анықтамалар мен жалпы түсініктерді білу керек. Әлемдегі озық ақпараттық технологиялардың ғылыми журналистиканың теориясы мен тәжірибелік негіздеріне де әсері өсуде. Ғылыми журналистиканың теориясына іргетас болатын, барша ғылыми қауымдастық мойындаған дефинициялар мен тұжырымдарды дұрыс жіктеп, қабылдау да болашақ ғалымдар үшін маңызды болып саналады [1].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ғылыми журналистика – ғылыми тақырыптағы ақпараттар жасайтын журналистиканың саласы, қазіргі заманғы ғылым мен білімнің маңызын насихаттауды мақсат еткен, ағартушылық функциясы айқын ғылыми бағыт. Ғылыми журналистика ғылыми зерттеулердің мағынасын өзгертпей аудиторияға түсінікті тілге аударатын коммуникатор.

Ғылыми журналистің басты міндеті – ғалымдардан алған толық, арнайы терминдермен жазылған күрделі ақпаратты бұқаралық коммуникация құралының орташа тұтынушысы түсінетіндей формада өңдеп, таратуға дайындау [2].

Ғылыми орта мен бұқаралық коммуникацияның арасындағы байланыс әлі де қалыптасу үстінде. Коммуникативтік технологиялар саласының сапалы дамуына байланысты ғылыми журналистиканың даму бағыттары да трансформациялануда. Интернеттің дамуымен қатар ғылыми жаңалықтар агенттіктері, ғылыми блогтар, онлайн ғылыми басылымдар сияқты ғылыми журналистиканың жаңа буыны пайда болуда. Ғылыми журналистиканың математика, механика, физика, химия, биология, тарих пен археология сияқты фундаменталды ғылымнан басқа экологиялық, медициналық, ғарыштық сияқты жаңа бағыттары да тіркелген.

Ақпараттық дәуірдің беделді бұқаралық коммуникация құралдарында арнайы ғылыми бөлімдер тіркелген. Бұл бөлімдегі журналистер кәсіби, интеллектуалдық, танымдық деңгейлеріне байланысты ғылыми-көпшілік материалдар дайындайды. Ақпарат құралдарындағы арнайы рубрикаларда ғылымдағы жаңалықтар мен жаңа зерттеулер туралы түсінікті, ғылыми-көпшілік сипаттағы өнімдер әзірлеп, таратады. Журналистикада ғылыми мазмұндағы басылымдар тарихы ежелден қалыптасып келеді. Ғылыми-көпшілік, ғылыми-ақпараттық ресурстарда орнықты дәстүрлері бар [3].

Әлемдегі үздік ғылыми журналдарының қатарында National Geographic, Popular Science, Popular Mechanics, Discover, Scientific American бар. Бұл журналдарды әлемдегі жүздеген миллион оқырмандар оқиды. Қазақстанда да шығатын ғылыми-көпшілік басылымның ең алғашқыларының бірі – ай сайын шығатын «Зерде» (бұрынғы «Білім және еңбек») журналы болды. Кейін республикада түрлі ғылым салалары бойынша жарық көретін салалық, ғылыми-көпшілік, ғылыми-танымдық, ғылыми-педагогикалық журналдар саны көбейді. Мысалы, «Ізденіс – Поиск», «Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының хабаршысы», «Қазақ тілі мен әдебиеті», «Ақиқат», «Қазақстан мектебі» және басқалар. Қалың бұқара үшін ғылым әлемі, ғылыми зерттеулердің жаңаша ағымы – қызығы мен танымы мол ақпарат болып қала береді. Адамдардың дүниетанымы өскен сайын, білім деңгейі жоғарылаған сайын ғылыми жаңалықтарға деген сұраныстың артатынын көріп отырмыз.

Журналдар мен Интернет ресурстардан басқа ғылыми телеарналар әлемдегі аудитория ауқымы бойынша шорт-листің (*үздіктер тізімі*) басында тұрады. Олардың қатарында: Discovery каналы, америкалық National Geographic chanel, немістің Da Vinci Learning, Viasat Explorer, Animal Planet, ресейлік «Моя планета» мен «Наука 2.0» телеарналары бар. Аталған үздіктер қатарындағы телеарналардың басты мақсаты – әлемдік ғылымның қазіргі жағдайы, ғылым мен білімді көпшілікке жақындату, оларды насихатталуы мен медиалануы, жалған ғылымдарды әшкерелеу [4].

Еуропа мен Америкада ғылыми журналистика өте жоғары деңгейде дамыған. Бұның бір себебі – батыстық менталитет пен ғалым мен журналистің қарым-қатынасынан. Батыстық қоғамның ғылымға деген көзқарасы да ерекше. Оларда ғылыми журналистің мәртебесі жоғары, сыйлы. Ғылым туралы жазатын адам журналистиканың элиталық тобына енгізіледі, оның еңбегі жоғары бағаланады, барынша құрмет пен беделге ие болады. Посткеңестік елдердегі қоғамдармен салыстырғанда батыстағы ғылыми журналистер штаттан тыс жұмыс істейді, яғни, олардың қатарында «фрилансер» журналистер басым. Фрилансер ұғымын алғаш рет жазушы Вальтер Скот «Айвенго» романында орта ғасырлық жалдамалы жауынгерді суреттеу үшін қолданғаны белгілі. Ал, бүгінгі фрилансер – келісім бойынша жұмыс істейтін штаттан тыс қызметкер [5].

Жаңа заманда коммуникациялық технологиялармен жабдықталған редакциялар өз журналистерінің ғылым тақырыбында жазған еңбектері сол журналистің кәсіби деңгейіне тұтастай тәуелді екенін жақсы түсінеді. Ақпарат құралдары өздерінің ғылыми

журналистерінің жаңа білім алуларын қадағалап, қолдап, қаржы бөліп отырады. Ғылыми журналистерге арналған гранттар кәсіби біліктілікті өсіру үшін тағайындалады.

Барлық ғылыми журналистердің проблемасы – олардың жауапкершілігі мен кәсіби этикасы. Бұл мәселе жылдан-жылға өзектілігін жоғалтқан жоқ. Қазіргі ғылым мен технологиядағы жаңалықтардың жақсы жақтары мен прогрессивті сипаттарымен бірге қауіптері де бар екені белгілі. Сондықтан да, ғылыми жетістіктерді қоғамның қабылдауы мен оны ғылыми-көпшілік журналистика қалай көрсететіні өз маңызын жоғалтпай келеді.

Егер ғылыми журналистиканың деңгейін салыстырар болсақ онда әлемде АҚШ бірінші орында, одан кейін Еуропа елдері екенін мойындауымыз қажет. Жалпы әлемдік бұқаралық коммуникациялар жүйесінде ғылыми журналистика абыройлы орында орналасқан. Өйткені, әлемдік ғылымда көшбасшы елдердегі саяси билік ғылыми бағыттағы зерттеулердің кең насихатталуын, оларға бөлінетін қаржының қайтарымын қалайды.

Қазақстан ғана емес дүниежүзінің көптеген елдерінде ғылымға қабілеті бар, ақылды, дарынды жастардың Америка мен Батыс Еуропа елдеріне барып ғылыммен айналысқысы келетіні көп айтылады. Басты себеп – оларда ғылым мен қоғам, билік арасындағы терең ықпалдасу мемлекеттік саясаттың ауқымды бөлігін құрайды. Қазақ еліндегі экономика мен қоғамның сан-салаларын цифрлық технологиялармен жабдықтау үрдісі, киберқауіпсіздік мәселесінің туындауы, жасанды интеллект, бұлтты технологиялар мен «Интернет заттары» платформасын жабдықтауға деген, криптовалютаның енгізілуіне деген мемлекет назарының өсуі – қазақ ғылымының, ғылыми журналистикасының да деңгейін өсуіне бастайтын фактор екенін түсіну қажет [6].

Журналистиканың теориясында ғылыми журналистика мен ғылыми-көпшілік журналистика түсініктері синонимді, бірін-бірі алмастыратын ұғымдар, ғылыми өмірдің көрінісінен хабардар ететін ақпараттық кеңістіктің сегменті түрінде қабылданып жатады. Бірақ бұлайша тұжырымдау ғылыми журналистика мен ғылыми-көпшілік журналистиканың ауқымын тарылтқан болар еді. Өйткені, олардың қоғамдағы атқаратын функциялары толық сәйкес емес, мақсаттары мен әдістері бойынша, ақпараттық материалдарының сипаты бойынша бір-біріне ұқсамайды. Олардың арасында жалпы тақырыптық байланыс пен тәуелділік бар болғанымен екі бағытты толық сәйкес деп айтуға болмайды. Ғылыми басылымдар мен ғылыми мерзімді басылымдар – әралуан ғылыми проблемаларды тереңінен жан-жақты зерттеуге арналған ғылыми жұмыстардың құралдары мен нәтижесін көрсететін орын. Ақпарат құралдарындағы немесе ғылыми журналдардағы жарияланымдар мен мақалалар бұқаралық оқырмандардың барлығына арналмаған. Бұның өзі ғылыми коммуникацияның «жабықтығын» да көрсетеді. Осындай жабықтықтың арқасында ғылыми жаңалықтар алдымен ғылыми қауымдастықтың ортасында талқыланып, апробациядан өткізіліп барып қана қалың аудиторияға жолдануын қамтамасыз етеді [7].

Ғылыми жарияланымдардың авторлары да, тұрақты оқырмандары да алдымен ғалымдар. Бұл фактор арнайы дайындығы бар аудиторияға қиын тұжырымдарға негізделген, формулалар мен схемалар, терминдер мен диаграммалары ғылыми тілмен жазылған контентті қабылдап бағалауына қиындық туғызбайды. Қазіргі замандағы ғылыми журналистер өздері таңдаған ғылым саласы бойынша арнайы білімін толықтырған кәсіби мамандар немесе фундаменталды ғылымнан журналистикаға келгендер. Жаңа заманда ғылыми жаңалықтардың көлемі де, ғылыми жаңалықтарға қызығатын аудитория ауқымы да жылдам өсуде. Бұл үрдіске сәйкес ақпарат құралдары мен ғылыми ортаның арасындағы байланыс та күшейіп келеді. Әрине, журналистика мен ғылымның арасындағы көптеген айырмашылықтар бұл байланысты орнатуда қиындықтар да туғызады. Жаңа заман журналистикасына сенсация қажет болса, ғылыми болжамдар фактілер мен эмпирикалық бағалауға құрылған [8].

ҚОРЫТЫНДЫ

Барлық әлемдегі қоғамдар сияқты Қазақ елі де ақпараттың ашықтық қағидасын ұстануда. Әлеуметтік өмірдің барлық салалары сияқты ғылымға деген көзқарас күшейіп

келеді. Білім мен ғылымға басымдық беру соңғы 10-15 жылда мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарының бірі болып бекітілді. Қазақстандық ақпарат құралдарындағы ғылым мен технологияларға арналған тақырыптардың, рубрикалардың көптеп ашылуы да сол өзгерістердің нәтижесі. Ғылым мен білімнің беделін көтеріп, насихатын халықаралық деңгейде жүргізу үшін әлі де көптеген жұмыстар атқаруға тура келеді. Шетелдік ғылыми журналистердің пікірінше, әлемде ғылыми мәдениеттің негіздері қалануда. Уақыт озған сайын қоғам мен адамдар қауіпсіз және сапасы жоғары өмірге деген сұранысын ұлғайта бермек. Бұл мақсатқа ғылымның дамуынсыз, ғылыми насихатсыз қол жеткізе алмайтынымыз анық. Халықтың арасындағы ағартушылық функцияны да ғылыми журналистиканың белсенді қызметімен ғана іске асыра аламыз.

Ақпараттық саясатқа жауап беретін мемлекеттік органдар қалың бұқара арасында ғылымның маңызын түсіндіріп, оның мемлекет, қоғам, ұлттың болашағына әсерін көрсетіп, насихаттауға басымдық беретін уақыт туындады. Қазақ елінде қоғамның, әрбір азаматтың ғылымға, білімге деген құштарлығы оянатын болса ертең Мәңгілік ел болашағы жарқын болып, ұлтымыз технологиялық додада жеңімпаз болатынын, сөйтіп елдің әрбір азаматының да байлығы мен әлеуеті өсетінін нақты дәлелдермен көрсете білу керек. Жаңа технологияларды меңгеріп қана қоймай, оны ұсына да алатын елдің болашағы кемел болары анық. Ғылыми коммуникация саласының мамандарын осы бағытта, осындай идеологиямен дайындауды қолға алуды билікке де, қоғам мен ғылыми қауымдастыққа да дәлелдеп көрсету журналистерге жүктелетін үлкен жауапкершілік.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Маркусова В.А. Информационные ресурсы для мониторинга российской науки // Вестник Российской академии наук. – 2005. – т. 75, № 7. – с. 607-612.
- 2 Christensen Lars Lindberg, The Hands-On Guide for Science Communicators: A Step-by-Step Approach to Public Outreach, Springer Science+Business Media, 2007.
- 3 Винер Н. Кибернетика и общество / Пер. с англ. Е.Г. Панфилова. – М.: Гайдекс ко, 2002. – 183 с.
- 4 [Dominick J. R. Social Effects of Mass Communication / Joseph R. Dominick // The dynamics of mass communication: Media in the digital age / Joseph R. Dominick – McGraw-Hill Higher Education, 2011. – p.466.](#)
- 5 Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / перевод с английского под науч. ред. О.И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
- 6 Vinterhoff-Shpurk P. Mediapsihologiya. Osnovnyie printsipyi. [Media psychology. Basic principles]. (Moscow: Publishing of humanity University, 2009. – 249 p.).
- 7 Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – М.: АСТ, Астрель, 2005. – 496 с.
- 8 Уэбстер Ф. Теории информационного общества / перевод с английского М.В.Арапова и Н.В.Малыхиной / под ред. Е.Л. Вартановой. – М.: Аспект Пресс, 2012. – 400 с.

Ұ.М.Есенбекова

Основы научной журналистики: общие понятия и определения

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

Научная журналистика анализирует преимущества современной науки, ее прогрессивный вклад в развитие общества и человека. Чтобы иметь возможность анализировать процессы в области науки и формулировать решения ключевых вопросов, необходимы познания основ научной журналистики, ее дефиниции и теоретические структуры. Автор объектом исследования выбирает понятия и определения, но и влияние информационных технологий на развитие теории и практики научной журналистики. Для изучения этих вопросов важна правильная классификация определений и концепций, признанных научным сообществом.

Отношения между научным сообществом и средствами массовой информации все еще находятся на стадии становления. В связи с быстрыми изменениями коммуникационных технологий, направления и темы научной журналистики также меняются. В дополнение к Интернету появляются новые формы научной журналистики, такие как специализированные информационные агентства, научные онлайн ресурсы.

В статье рассмотрены причины появления наряду с математикой, механикой, физикой, химией, биологией, историей и археологией таких новых направлений научной журналистики как экология, медицина и космос.

Yessenbekova Ulbossyn M.

Fundamentals of scientific journalism: general concepts and definitions

L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana

Scientific journalism analyzes the advantages of modern science, its progressive contribution to the development of society and man. To be able to analyze the processes in the field of science and formulate solutions to key issues, knowledge of the fundamentals of scientific journalism, its definitions and theoretical structures are necessary. The author of the study chooses concepts and definitions, but also the influence of information technology on the development of the theory and practice of scientific journalism. In order to study these questions, the correct classification of definitions and concepts recognized by the scientific community is important.

The relationship between the scientific community and the media is still in its infancy. Due to the rapid changes in communication technologies, the directions and topics of scientific journalism are also changing. In addition to the Internet, new forms of scientific journalism appear, such as specialized information agencies, online scientific resources.

The article discusses the reasons for the emergence, along with mathematics, mechanics, physics, chemistry, biology, history and archeology, of such new areas of scientific journalism as ecology, medicine and space.